શેઠ કાલિદાસ વીરજી-સ્મારક-ગ્રંથમાળા : પુષ્પ-૨

શ્રી પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર
પ્રબોધ-ટીકા

[અષ્ટાંગ-વિવરણ]

ભાગ બીજો

[સૂત્ર ૨૫ થી ૪૪]

લેખક :
ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ

પ્રયોજક :
અમૃતલાલ કાલિદાસ દોશી, બી. એ.

સંશોધકો :
પંન્યાસ શ્રીભદ્રંકરવિજયજી ગણી
પંન્યાસ શ્રીધુરંધરવિજયજી ગણી
પંડિત શ્રીલાલચંદ ભગવાન ગાંધી

પ્રકાશક :
જૈન-સાહિત્ય-વિકાસ-મંડળ
વિલેપારલે : મુંબઈ ૨૪.

પ્રકાશકનું નિવેદન

સં. ૨૦૦૭ના આષાઢ વદિ અગિયારસના દિવસે ભવ્ય મહોત્સવ-પૂર્વક શ્રી ચતુર્વિધ સંઘની સમક્ષ પ્રબોધટીકાના પ્રથમ ભાગનું પ્રકાશન થયું, તે વખતે ઉત્સાહનાં અનેરાં દશ્યો નજરે પડ્યાં હતાં. ભુલેશ્વર—લાલબાગમાં આવેલો જૈન ઉપાશ્રય શ્રાવક-શ્રાવિકાઓના સમુદાયથી ઊભરાઈ ગયો હતો અને સાધુ-સાધ્વીઓની હાજરી પણ ધ્યાન ખેંચનારી હતી. અધ્યક્ષ-સ્થાને સિદ્ધાંત-મહોદધિ પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજશ્રી ૧૦૦૮ શ્રીવિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી તથા પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજશ્રી ૧૦૦૮ શ્રીવિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજી વિરાજ્યા હતા, અને તેમની બાજુએ મુનિરાજ શ્રીહેમંતવિજયજી, મુનિરાજ શ્રીભાનુવિજયજી તથા મુનિરાજ શ્રીયશોવિજયજી વગેરેએ બેઠકો લીધી હતી.

બરાબર સાડાઆઠ વાગતાં પૂજ્ય આચાર્યશ્રીનું મંગલાચરણ થયું હતું. પછી બાળાઓએ મધુર સ્વરે સ્તુતિ કરી હતી અને આમંત્રણ-પત્રિકાનું વાચન થયું હતું. ત્યારબાદ આ ટીકાના પ્રયોજક શેઠશ્રી અમૃતલાલ કાલિદાસ દોશીએ ગ્રંથ-પ્રકાશનનો સવિસ્તર ઇતિહાસ રજૂ કર્યો હતો અને આ કાર્યમાં જે જે આચાર્યો, મુનિવરો, વિદ્વાનો તથા ગ્રંથ-ભંડારોના વ્યવસ્થાપકોએ મદદ કરી હતી તેમનો આભાર માન્યો હતો. પશ્ચાત્ આ ગ્રંથના લેખક શ્રી ધીરજલાલ શાહે જૈન-સાહિત્યની ગૌરવ-ગાથા રજૂ કરતાં આવશ્યક સૂત્રોનો મહિમા સમજાવ્યો હતો અને પ્રબોધટીકા અથવા અષ્ટાંગ-વિવરણના વિચારો કેવી રીતે આવ્યા તથા તેને અમલમાં મૂકવા માટે કેવો પરિશ્રમ ઉઠાવવામાં આવ્યો, તેને લગતી હકીકતો વિસ્તારથી રજૂ કરી પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રીને આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવાની વિજ્ઞપ્તિ કરી હતી.

પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રીએ અધ્યક્ષસ્થાનેથી બોલતાં જણાવ્યું હતું કે 'પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકર દેવના શાસનમાં પ્રતિક્રમણ અવશ્ય કરવાનું હોય છે. આ સૂત્ર પર નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકા વગેરે ઘણું સાહિત્ય રચાયેલું છે. સંસારી જીવ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાયને વશ બની અઢાર પાપ-સ્થાનકો સેવે છે. આ જીવનો અનાદિ-કાળથી વિષય-કષાય તરફ જેટલો ધસારો છે, તેટલો આત્મા તરફ નથી. એ વિષય-કષાય ઓછો થાય અને આત્મા તરફ લક્ષ્ય જાય તથા કર્મ-બંધનમાંથી છૂટી શકાય તે માટે પ્રતિક્રમણ ઘણું આવશ્યક છે. એના પર સરળ ભાષામાં સારું વિવેચન કરીને આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે, જે બધાને એકસરખો ઉપયોગી છે. તેને હું પ્રકાશિત થયેલો જાહેર કરું છું.'

બાદ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજીએ યોગ્ય વિવેચન કરી આ સુંદર પુસ્તકનાં મનનદ્વારા સહુ આવશ્યક કરતા થાય એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી અને મુનિરાજ શ્રીયશોવિજયજીએ પણ પ્રસંગોચિત મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ત્યારબાદ પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી, પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી, પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજી, મુનિરાજ શ્રીધુરંધરવિજયજી, મુનિરાજ શ્રીજ્ઞાનવિજયજી, પંડિત લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી, શ્રીનાગકુમાર મકાતી, શ્રી ચીમનલાલ કે. કડિયા વગેરેના સંદેશાઓ વંચાયા હતા અને ગ્રંથનું વિધિસર પૂજન થયું હતું. તેમાં પહેલું પૂજન શેઠ અમૃતલાલ કાલિદાસ દોશીએ કર્યું હતું, ત્યારબાદ શ્રીજૈન શ્વેતામ્બર-કોન્ફરન્સના પ્રમુખ રા. બ. શેઠ કાંતિલાલ ઇશ્વરલાલે, શ્રી જૈન શ્વેતાંબર એજ્યુકેશન બોર્ડના માનદ મંત્રી શેઠ બબલદાસ કેશવલાલ મોદીએ અને શ્રી જૈન શ્વે. કો. ના માનદ મંત્રી શ્રી ચંદુલાલ ટી. શાહે, ધર્મપ્રેમી રા. બ. શેઠ જીવતલાલ

પરતાપશીએ અને શેઠ રમણલાલ દલસુખભાઈ જે. પી.એ પણ એ ગ્રંથનું પૂજન કર્યું હતું.

આ મંગલ-વિધિ થયા પછી શેઠ કાંતિલાલ ઇશ્વરલાલે આ કાર્યની અનુમોદના કરીને તેના પ્રયોજક તથા લેખકને અભિનંદન આપ્યા હતા તથા વિદ્વત્તાભર્યો ઉપોદ્‌ઘાત લખવા માટે પં. મહારાજ શ્રીભદ્રંકરવિજયજી તથા પં. મહારાજ શ્રીધુરંધરવિજયજીને પણ અભિવંદના કરી હતી. પછી શ્રી બબલદાસ કે. મોદી તથા માલેગામવાળા શેઠ મોતીલાલ વીરચંદ તથા શેઠ છવતલાલનાં પ્રાસંગિક ભાષણો થયાં હતાં અને આ ગ્રંથના ગ્રાહકો નોંધવાની શરૂઆત કરતાં જનતાની ભારે પડાપડી થઈ હતી. ૧૭૦૦ જેટલી નકલો તે વેળા જ નોંધાઈ ગઈ હતી.

આ પ્રસંગનો ઉપસંહાર કરતાં પ્રસિદ્ધ વક્તા મુનિરાજ શ્રીભાનુવિજયજીએ આવશ્યકસૂત્રની ઉપયોગિતા સમજાવી હતી તથા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અધ્યયનશાળા અને જૈનસાહિત્ય-વિકાસ-મંડળના વિકાસ માટે અનુરોધ કર્યો હતો.

લગભગ સાડા અગિયાર વાગે પ્રભુ મહાવીરના જયનાદ વચ્ચે મહોત્સવની પૂર્ણાહુતિ થઈ હતી. આ મહોત્સવ અનેક રીતે અપૂર્વ હતો, તેમાં યે ગ્રંથ-પ્રકાશન પ્રત્યે લોકોએ જે સદ્‌ભાવ અને સહકારની વૃત્તિ પ્રદર્શિત કરી તે કદી પણ ભુલાય તેવી ન હતી.

આ પ્રકાશન પછી લગભગ બાર મહિને બીજા ભાગનું પ્રકાશન થાય છે, તેમાં 'ભગવાનહં' સૂત્રથી 'ભરહેસર-બાહુબલી-સજ્ઝાય' સુધીનાં સૂત્રો—ક્રમાંક ૨૫ થી ૪૪—પ્રથમ ભાગની જેમ (૧) મૂલ-પાઠ, (૨) સંસ્કૃત છાયા, (૩) ગુજરાતી છાયા, (૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ, (૫) અર્થ-નિર્ણય, (૬) અર્થ-સંકલના, (૭) સૂત્ર-પરિચય અને (૮) આધાર-સ્થાન સાથે આપવામાં આવ્યાં છે. આ દરેક સૂત્રો મનનીય છે અને એક યા બીજા પ્રકારે આત્મ-વિકાસ

સાધવામાં ઉપયોગી છે, તેમ છતાં તેમાંનાં કેટલાંક સૂત્રોનો વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે.

'अइयार-वियारण-गाहा' એટલે અતિચાર વિચારવા માટેની ગાથાઓ. તેણે ૩૨ થી ૯૫ પૃષ્ઠ સુધીનો ભાગ રોકેલો છે. આ ૬૨ પૃષ્ઠનાં વિવરણમાં જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારના ભેદો પર બને તેટલો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

'सातलाख' સૂત્ર પર અન્ય પ્રતિક્રમણ-ગ્રંથોમાં ભાગ્યે જ કંઈ વિવેચન જોવામાં આવે છે, ત્યારે અહીં તેના પર લગભગ ૧૨ પૃષ્ઠનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને ૮૪ લાખ જીવ-યોનિ અંગે બને તેટલો વિશદ ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે.

'अट्ठारस पाव-ठाणाणि' એટલે અઢાર પાપસ્થાનકો પર પણ અન્ય પ્રતિક્રમણ-ગ્રંથોમાં ખાસ વિવેચન જોવામાં આવતું નથી, ત્યારે અહીં દરેક પાપસ્થાનક પર ટૂંકું પણ માર્મિક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે— અને તેના પર્યાય-શબ્દોનો યથાશક્ય સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે.

'सावग-पडिक्कमण-सुत्तं' એટલે 'વંદિત્તુ' સૂત્ર, તેણે આ ગ્રંથના પૃ. ૧૫૬ થી ૩૭૬ સુધીનો ભાગ રોકેલો છે. આ ૨૨૦ પૃષ્ઠોમાં શ્રાવક-ધર્મને લગતી પ્રાયઃ સર્વ બાબતો આપવામાં આવી છે અને કેટલાક અતિ મહત્ત્વના પ્રશ્નોના ઉત્તરો પણ અપાયા છે; એટલે પાઠકોએ તે ભાગ ઓછામાં ઓછો બે-ત્રણ વાર શાંતિથી વાંચી જવાની જરૂર છે.

'शान्ति-स्तवः' એટલે લઘુશાંતિ. તેના પર જેમ જેમ મનન થતું ગયું તેમ તેમ એ વાતની પ્રતીતિ થતી ગઈ કે આ સ્તવ એક ઉત્તમ કોટિની તાંત્રિક કૃતિ છે અને તે દૃષ્ટિને લક્ષ્યમાં રાખીને જ તેનું વિવરણ થવું જોઈએ. એટલે તેના પર લખાયેલી ટીકાઓ મેળવવાનો પ્રયાસ થયો. આ પ્રયાસના પરિણામે ચાર ટીકાઓ પ્રાપ્ત થઈ: (૧) નાગપુરીય તપાગચ્છના ચંદ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીહર્ષકીર્તિસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૨૮માં

રચેલી સપ્તસ્મરણની અંતર્ગત શાંતિ-સ્તવ-ટીકા. (૨) ખરતરગચ્છીય પ્રમોદમાણિક્યગણિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રીજયસોમના શિષ્ય વાચનાચાર્ય શ્રીગુણવિનયે વિ. સં. ૧૬૫૮માં રચેલી ટીકા. (૩) શ્રીભાનુચંદ્રગણિના શતાવધાની શિષ્ય શ્રીસિદ્ધિચંદ્રગણિએ વિ. સં. ૧૬૯૦ અને ૧૭૨૨ની વચ્ચે રચેલી સપ્તસ્મરણની અંતર્ગત શાંતિ-સ્તવ-ટીકા અને (૪) શ્રીધર્મપ્રમોદગણિએ રચેલી શાંતિ-સ્તવ-ટીકા. આ ટીકામાં વાચનાચાર્ય ગુણવિનયજી તથા શતાવધાની શ્રીસિદ્ધિચંદ્રજીની ટીકાઓ શબ્દ અને વાક્યોના અર્થો સમજવામાં ઉપયોગી નીવડી, તેમ છતાં આ બધી ટીકાઓ પંદરમી સદી પછીની અને માત્ર વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ રચાયેલી હોવાથી આ સ્તવનું વાસ્તવિક રહસ્ય સમજવાનું કાર્ય અવશિષ્ટ રહ્યું. એટલે તે વિષયનું સાહિત્ય જોવાનો આરંભ થયો અને લગભગ ત્રણ માસ સુધી જૈન-જૈનેતર તાંત્રિક સાહિત્યને લગતા નાનામોટા અનેક ગ્રંથોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું. આ અધ્યયનને પરિણામે જે અર્થ-સ્ફુરણાઓ થઈ તેની સંગતિ વિચારવામાં આવી અને તેના પર પુનઃ પુનઃ મંથન-પરિશીલન કરતાં જે પ્રકાશ સાંપડ્યો, તે અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. શાન્તિ-સ્તવના વિવરણમાં ૯૦ પૃષ્ઠો રોકાયેલાં છે અને તેમાં જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી થાય તેવી પુષ્કળ સામગ્રી અપાયેલી છે.

'पासनाह-जिण-थुई' એટલે 'ચઉક્કસાય-સૂત્ર' પ્રમાણમાં ઘણું નાનું છે, છતાં તેમાં આવતા પ્રિયંગુ શબ્દનો નિર્ણય કરવામાં ઘણો પરિશ્રમ પડેલો છે, જે તેની પાદનોંધ પરથી સમજી શકાશે.

'भरहेसर-सज्झाओ' એટલે 'ભરહેસર-બાહુબલી-સજ્ઝાય.' તેમાં ૧૦૦ પ્રાતઃસ્મરણીય પુરુષ-સ્ત્રીનાં નામો છે અને તે દરેકનું જીવન લખવા યોગ્ય હોવા છતાં ગ્રંથ-વિસ્તારના ભયથી તેમનો ટૂંક પરિચય આપીને જ સંતોષ માનવો પડ્યો છે.

પ્રથમ ભાગની જેમ આ ભાગના પ્રારંભમાં પણ **આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી, ઉપયોગમાં લેવાયેલી હસ્તલિખિત પોથીઓ, સંકેત-સૂચી** અને **શુદ્ધિપત્રક** આપવામાં આવ્યાં છે. ગ્રંથ તથા પોથીઓનો ક્રમાંક અનુસંધાનમાં જ આપવામાં આવ્યો છે, કારણ કે પહેલા ભાગમાં દર્શાવેલા ગ્રંથો અને પ્રતિઓનો ઉપયોગ આ ભાગમાં પણ અનેક સ્થળે કરવામાં આવ્યો છે.

આ ભાગમાં કુલ ત્રણ પરિશિષ્ટો જોડવામાં આવ્યાં છે. તેમાં પહેલું પરિશિષ્ટ '**વંદનક યાને ગુરુ-વંદનનો મહિમા**' દર્શાવનારું છે. તેમાં (૧) વંદન-વ્યવહારની વિશિષ્ટતા, (૨) વંદના ધર્મનું મૂળ છે, (૩) વંદનાથી આઠે કર્મો પાતળાં પડે છે, (૪) વંદનાથી ઉચ્ચ ગોત્ર, સૌભાગ્ય તથા લોક-પ્રિયતા સાંપડે છે, (૫) મુમુક્ષુની વંદના, (૬) ષડાવશ્યકમાં વંદના શા માટે? (૭) ગુરુની આવશ્યકતા, (૮) ગુરુ કેવા જોઈએ? (૯) ગુરુ પ્રત્યે શિષ્યનું વર્તન, (૧૦) ગુરુવંદનનો મહિમા તથા (૧૧) ગુરુને વંદન કરવાનો વિધિ—એ અગિયાર વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. બીજું પરિશિષ્ટ '**પ્રતિક્રમણ અથવા પાપ-વિમોચનની પવિત્ર ક્રિયા**' સંબંધી છે. તેમાં (૧) પાપકર્મો ન કરવાનો ધર્મોપદેશ, (૨) પાપકર્મોની શુદ્ધિનો ઉપાય, (૩) પ્રતિક્રમણ અને પુરુષાર્થ, (૪) પ્રતિક્રમણથી થતા લાભો, (૫) પ્રતિક્રમણનો અર્થ, (૬) પ્રતિક્રમણના પ્રકારો, (૭) પ્રતિક્રમણ કોણ કરે? (૮) પ્રતિક્રમણનાં પગથિયાં, (૯) પ્રતિક્રમણનો પ્રાણ, (૧૦) પ્રતિક્રમણનું પ્રવર્તન—એ વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. ત્રીજું પરિશિષ્ટ '**પ્રતિક્રમણનો અર્થ સમજાવનારાં આઠ દૃષ્ટાંતો**'નું છે. તેમાં (૧) પ્રતિક્રમણ, (૨) પ્રતિચરણા, (૩) પરિહરણા, (૪) વારણા, (૫) નિવૃત્તિ, (૬) ગર્હા, (૭) શુદ્ધિ અને (૮) ઔષધ—એ આઠ પર્યાયો—અર્થોનો મર્મ દૃષ્ટાંતો દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમ ભાગમાં પૂજ્ય પંન્યાસ મહારાજ શ્રીભદ્રંકરવિજયજી તથા પૂજ્ય પંન્યાસ મહારાજ શ્રીધુરંધરવિજયજીએ પ્રતિક્રમણસંબંધી વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત લખ્યો હતો, જેની સ્વતંત્ર પુસ્તિકારૂપે માગણી થવાથી તે ઉપોદ્ઘાત 'પ્રતિક્રમણની પવિત્રતા' નામે આ ગ્રંથમાળાના ચોથા પુષ્પ તરીકે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેની પડતર કિંમત પ્રમાણે તેનું મૂલ્ય છ આના જ રાખવામાં આવ્યું હતું. આ પુસ્તિકાની ૫૦૦ નકલો પહેલા દિવસે જ ખપી જતાં કેટલાક સુધારા-વધારા સાથે તેની બીજી આવૃત્તિ કાઢવામાં આવી હતી, તે પણ ટૂંક સમયમાં જ ખપી ગઈ છે. આ પુસ્તિકાનાં હિન્દી તથા મરાઠી ભાષાંતરો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે, જે યોગ્ય સમયે યોગ્ય સ્વરૂપમાં પ્રકટ થશે.

પહેલા ભાગ કરતાં બીજા ભાગના કાગળો લગભગ પોણાબે-ગણી કિંમતે ખરીદવા પડ્યા છે, તેમ છતાં ગ્રંથના મૂલ્યમાં કંઈ પણ વધારો કરવામાં આવ્યો નથી.

આ ગ્રંથનાં પ્રકાશન અંગે જે જે મહાનુભાવોએ સૂચના, સલાહ અને માર્ગદર્શન આપ્યાં છે તથા પોતાના અભિપ્રાયો લખી જણાવ્યા છે, તે સર્વનો આ સ્થળે આભાર માનીએ છીએ.

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીભાનુવિજયજીએ તથા પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીપદ્મવિજયજીએ આ ગ્રંથનો કેટલોક ભાગ પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રીવિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજની આજ્ઞાથી તપાસી આપ્યો છે, તેને માટે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ. પંડિતવર્ય શ્રીલાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીએ પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી આ ગ્રંથનું બધું લખાણ તપાસી આપ્યું છે, તે માટે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

ત્રીજા ભાગનું લખાણ અર્ધ ઉપરાંત તૈયાર થઈ ગયું છે અને સંશોધકોએ તેને તપાસી લીધું છે; ત્યાર પછી 'અજિત-શાંતિ-સ્તવ'નું લખાણ તૈયાર થઈ રહ્યું છે કે જે અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટતાને લીધે

ખૂબ ખૂબ પરિશ્રમ માગી રહ્યું છે. પરંતુ સર્વેની શુભેચ્છાથી, તેમજ સહકારની લાગણીથી ટૂંક સમયમાં અવશિષ્ટ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ થશે. આ રીતે આ ગ્રંથનો ત્રીજો અને છેલ્લો ભાગ સંવત ૨૦૦૯ની ગ્રીષ્મ કે વર્ષાઋતુમાં પ્રકાશિત થઈને વાચકોના કરકમલમાં આવી જશે, તેવી સંભાવના છે.

બને તેટલી કાળજી રાખવા છતાં આ ગ્રંથના મુદ્રણમાં મશીન પર છપાતાં ક્વચિત્ કાનો, માત્રા, હ્રસ્વ, દીર્ઘ સ્વર, રેફ, મીંડું ખંડિત થઈ જવાથી કે ઊડી જવાથી જે કંઈ થોડી અશુદ્ધિઓ જણાય, તે અપરિહાર્ય ગણાય. તે સિવાય બીજી સ્ખલનાઓ રહી ગઈ હોય તો તે માટે અમે દિલગીર છીએ. અંતમાં મુદ્રણાદિ-સ્ખલનાનું શુદ્ધિપત્રક આપવામાં આવ્યું છે, તે પ્રમાણે સુધારીને આ ગ્રંથને ઉપયોગમાં લેવાની વિજ્ઞપ્તિ છે.

'જ્યોત,' ઇરલા બ્રીજ,
ઘોડબંદર રોડ,
વીલેપારલે, મુંબઈ-૨૪.
તા. ૧-૬-'૫૨.

સેવક,
ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ
મંત્રી,
જૈનસાહિત્ય-વિકાસમંડળ.

આધારભૂત ગ્રન્થોની યાદી

[પ્રથમ ગ્રન્થનું નામ આપેલું છે, તેની સામે કર્તાનું નામ દર્શાવેલું છે તથા બીજી પંક્તિમાં તે ગ્રન્થને પ્રકાશિત કરનાર સંસ્થાનું નામ અને પ્રકાશન-વર્ષ વિ. સં. (વિક્રમસંવત), વીરસં. (વીરસંવત) કે ઈ. સનમાં દર્શાવેલું છે.]

[પ્રથમ ભાગમાં દર્શાવેલાં ૧૧૩ નામો પછી]

૧૧૪ અદ્ભુત પદ્માવતી-કલ્પ— શ્રીમલ્લિષેણસૂરિ
(વિશેષ માટે જુઓ ભૈરવ પદ્માવતી-કલ્પ)

૧૧૫ અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય

૧૧૬ અર્થદીપિકા (શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્ર-વિવરણ—શ્રીરત્નશેખરસૂરિ)
શ્રી દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૫

૧૧૭ આચાર-પ્રદીપ શ્રીરત્નશેખરસૂરિ
શ્રી દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુરત. વિ. સં. ૧૯૮૩

૧૧૮ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર સુધર્મસ્વામી (ટીકા—શ્રીશાન્ત્યાચાર્ય)
શ્રી દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુરત.

૧૧૯ ઉપદેશમાલા મલધારી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ
શ્રીઋષભદેવજી કેશરીમલજી જૈન શ્વે. સંસ્થા, રતલામ.
વિ. સં. ૧૯૯૨

૧૨૦ ઉપાસક-દશાંગ સુધર્મસ્વામી
શ્રી આગમોદય-સમિતિ. વિ. સં. ૧૯૭૬

૧૨૧ છન્દોઽનુશાસન શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય
શેઠ દેવકરણ મૂળજી. મુંબઈ. વિ. સં. ૧૯૬૮

૧૨૨ જીવ-વિચાર (પ્રકરણ) શ્રીશાન્તિસૂરિ
શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૬૨

૧૨૩ **જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર** (વિવરણ—શ્રીમલયગિરિજી.)
શ્રી દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૫

૧૨૪ **તત્ત્વાર્થ સૂત્ર** શ્રી ઉમાસ્વાતિજી
શ્રીઆત્માનંદ જન્મશતાબ્દિ-સ્મારક ટ્રસ્ટ બોર્ડ, મુંબઈ.
વિ. સં. ૧૯૯૬

૧૨૫ **તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્** સંપા. Dr. E. Roer
Theosophical Publishing House, Madras.

૧૨૬ **દ્વાદશાર-નયચક્રમ્** શ્રીમલ્લવાદિક્ષમાશ્રમણ
શ્રીલબ્ધિસૂરીશ્વર જૈન-ગ્રંથમાલા, છાણી. વિ. સં. ૨૦૦૪

૧૨૭ **પ્રભાવકચરિત** શ્રીપ્રભાચંદ્રસૂરિ
શ્રીઆત્માનંદ જૈન સભા, ભાવનગર. ઈ. સ. ૧૯૦૯

૧૨૮ **પ્રવચનસારોદ્ધાર** શ્રીનેમિચન્દ્રસૂરિ (ટીકા—સિદ્ધસેનસૂરિ)
શ્રી દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુરત. વિ. સં. ૧૯૮૨

૧૨૯ **પ્રશમરતિપ્રકરણ** શ્રીમદ્‌વાચક ઉમાસ્વાતિજી (વિવરણ —શ્રીહરિભદ્રસૂરિ)
શ્રી દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુરત. વિ. સં ૧૯૯૬

૧૩૦ **ભૈરવ પદ્માવતી-કલ્પ** શ્રીમલ્લિષેણસૂરિ (ટીકા—શ્રીબન્ધુષેણ)
શ્રી જૈન પ્રાચીન સાહિત્યોદ્ધાર ગ્રન્થમાલા, અમદાવાદ.
વિ. સં. ૧૯૯૩

૧૩૧ **મન્ત્રાધિરાજ-ચિન્તામણિ** સંપા.—મુનિ શ્રીચતુરવિજયજી.
(મન્ત્રાધિરાજ સ્તોત્ર અને મન્ત્રાધિરાજ કલ્પ)
શ્રી સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ, અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૯૨

૧૩૨ **મહાનિર્વાણ તન્ત્ર** Arthur Avalon
Ganesh and Co., Madras. 1927

૧૩૩ મેઘ-મહોદય શ્રીમેઘવિજયગણિ
અનુ. પ્રકાશક પં. ભગવાનદાસ જૈન, જયપુર. વિ. સં. ૧૯૮૩

૧૩૪ યોગશાસ્ત્ર (સ્વોપજ્ઞ વિવરણ સહિત) શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય
શ્રીજૈનધર્મ-પ્રસારક સભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૮૨

૧૩૫ રઘુવંશ મહાકવિ કાલિદાસ (ટીકા—શ્રીમલ્લિનાથ)
નિર્ણય સાગર પ્રેસ, મુંબઈ.

૧૩૬ વીતરાગ-સ્તોત્ર શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય (વિવરણ—પ્રભાનન્દસૂરિ)
શ્રી દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુરત. વિ. સં. ૧૯૬૭

૧૩૭ શ્રાવકધર્મવિધિ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ
શ્રી કેશરબાઈ જૈન—જ્ઞાનમંદિર, પાટણ. વિ. સં. ૧૯૯૬

૧૩૮ સન્મતિ તર્ક શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર
શ્રીપૂંજાભાઈ જૈન ગ્રન્થમાલા કાર્યાલય, અમદાવાદ. ઈ. સ. ૧૯૩૨

૧૩૯ સમ્યક્ત્વ-સપ્તતિ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ (વૃત્તિ—શ્રીસંઘતિલકાચાર્ય)
શ્રી દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુરત. ઈ. સ ૧૯૩૨

૧૪૦ સુશ્રુતસંહિતા
નિર્ણય સાગર પ્રેસ, મુંબઈ.

૧૪૧ સ્થાનાંગસૂત્ર સુધર્મસ્વામી (ટીકા—અભયદેવસૂરિ)
શ્રીઆગમોદય સમિતિ, વિ. સં. ૧૯૭૪

શબ્દકોષ

૧૪૨ અમરકોષ શ્રીઅમરસિંહ (ટીકા—હરગોવિન્દ શાસ્ત્રી)
ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરિઝ ઓફિસ, બનારસ.

ઉપયોગમાં લેવાયેલી હસ્તલિખિત પોથીઓ

૧. ગ્રન્થમાં જ્યાં જ્યાં પોથીઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં અહીં જણાવેલો ક્રમાંક જ આપવામાં આવ્યો છે.

૨. દરેક ક્રમમાં જણાવેલી પોથીનો પરિચય નીચેના અનુક્રમથી આપવામાં આવ્યો છે :

(૧) પોથીનું નામ—જે ભંડારોની સૂચીમાં આપવામાં આવ્યું છે.

(૨) ભંડારનું નામ—જેના માટે નીચેના ચાર સંકેતો વાપરવામાં આવ્યા છે :

(૧) **આ. જૈ.** શ્રીઆત્મારામજી-જૈનજ્ઞાનમંદિર : પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી-જૈનશાસ્ત્રસંગ્રહ : વડોદરા.

(૨) **જ્ઞા. મં.** શ્રીવિજયદાનસૂરીશ્વરજી—જ્ઞાનમંદિર : અમદાવાદ.

(૩) **ડે. ભં.** ડેલાનો ભંડાર, અમદાવાદ.

(૪) **ભા. ઓ. ઈ.** ભાંડારકર ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટયુટ, પુના.

(૫) **ચં. પ્ર.** ચન્દ્રપ્રદીપ-જ્ઞાનકોશ આ. ચન્દ્રસાગરસૂરિજી મ.નો સંગ્રહ, અંધેરી.

૩. જે ભંડારમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને જૂની ગુજરાતી-ગુજરાતી એવા બે વિભાગો છે, ત્યાં અનુક્રમે સં. અને ગુ. એવી સંજ્ઞા આપી છે.

૪. પોથીનો ક્રમાંક ભંડારોની સૂચી મુજબ.

૫. પત્ર-સંખ્યા.

૬. ર૦ રચનારનું નામ.

૭. રચના-સંવત.

૮. લેખન-સંવત.

૯. પ્રકીર્ણ.

[પ્રથમ ભાગમાં દર્શાવેલાં ૩૧ નામો પછી]

૩૨ षडावश्यकसूत्र सटीक—આ. જ. સં. ૧૯૫૮, પત્ર ૩૦
ર૦ જિનપ્રભસૂરિ, લખ્યા સં. ૧૯૬૧ વૈશાખ સુદિ સાતમ. પોથી ત્રિપાઠી છે.

૩૩ प्रतिक्रमणसूत्र-बालावबोध—અ. જૈ. પુ. ગુ. ૧૯/૩૧૦, પત્ર ૨૦.
ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનચન્દ્રસૂરિ—શિષ્ય સકલચન્દ્રગણિ—શિષ્ય સમયસુન્દર મહોપાધ્યાય—શિષ્ય હર્ષનન્દનગણિના શિષ્ય જયકીર્તિ-ગણિ. સં. ૧૬૯૩. લખ્યા સંવત ૧૮૫૮ના આસો સુદિ ત્રીજ.

૩૪ षडावश्यकसूत्र—અ. જૈ. પુ. સં. ૧૯/૩૦૩, પત્ર ૮.

૩૫ वंदित्तुसूत्र टबा—અ. જૈ. પુ. સં ૧૯/૩૩૪, પત્ર ૫.
(૨જું અને ૪થું પાનું નથી) ટબો ભાષામાં આપ્યો છે.

૩૬ षडावश्यक-बालावबोध—અ. જૈ. પુ. સં. ૧૯/૩૦૬ પત્ર ૪૯.
ર૦ શ્રીસોમસુન્દરસૂરિ—શિષ્ય શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિ—શિષ્ય શ્રી-જયચંદ્રસૂરિ—શિષ્ય જિનકીર્તિસૂરિ.
પ્રતિ અધૂરી છે, ભાષામાં ટબો આપ્યો છે.

૩૭ प्रतिक्रमण-बालावबोध—અ. જૈ. પુ. સં. ૧૯/૩૧૪, પત્ર ૧૭.

૩૮ षडावश्यक-बालावबोध—અ. જૈ. પુ. સં. ૩૦૨/૧૯, પત્ર ૬૫.

ર૦ ખરતરગચ્છીય જિનસાગરસૂરિ—શિષ્ય યુગપ્રધાન જિનચંદ્રસૂરિ—શિષ્ય ઉ. સકલચન્દ્રના શિષ્ય—સમયસુન્દરે આ બાલાવબોધની રચના જેસલમેરમાં કરી છે.

૩૯ संवेगचूडामणि(चउक्कसाय) ભા. ઓ. ઈ., પુના ૧૨૮૦A/૧૮૮૭-૯૧, પત્ર ૩.

૪૦ लघुशान्ति(सटीक—त्रिपाठ)—આ. જૈ. ૬૭૪, પત્ર. ૮.

ર૦ ધર્મપ્રમોદગણિ, લેખન સં. ૧૯૬૬. મિતિ મહાસુદિ ૧૧ લે. મારવાડી, કલા ગોપીનાથ.

૪૧ लघुशान्तिस्तोत्र(सटीक)—આ. જૈ. ૨૧૨૫. પત્ર ૫.

ર૦ વાચનાચાર્ય શ્રીપ્રમોદમાણિક્યગણિ—શિષ્ય શ્રીજય-સોમોપાધ્યાય-શિષ્ય વાચનાચાર્ય શ્રીગુણવિનય, સં. ૧૬૫૯, બિલ્વતટપુરમાં બનાવી.

૪૨ लघुशान्ति(सटीक)—આ. જૈ. ૧૩૮, પત્ર ૯.

ર૦ વાચકગણિ ગુણવિનય. લે. પં. ક્ષેમરંગગણિ તથા તેમના શિષ્ય પ્રેમમંદિર મુનિ, પાટણમાં શ્રીગુણવિનયના પઠનાર્થે.

૪૩ सप्तस्मरण-वृत्ति—ભા. ઈ. પુના, ૧૨૪૧/૧૮૮૪-૮, પત્ર ૨૬.

વૃત્તિકાર ચંદ્રકીર્તિસૂરિ—શિષ્ય હર્ષકીર્તિસૂરિ.
લે. મુક્તિસૌભાગ્યગણિ
લેખન સં. ૧૮૭૩ મહા સુદિ પાંચમ ને ગુરુવાર.
સૂર્યપુર શાખા, સંગ્રામપુર વિષે.

૪૪ सप्तस्मरण-टीका—ભા. ઈ. પુના, ૪૨/૧૮૭૪-૭૫, પત્ર ૨૭.

લે. નાગપુરીય તપાગચ્છે શ્રીમાનકીર્તિસૂરિ-પટ્ટાલંકાર શ્રીહર્ષ-

કીર્તિસૂરિ—શિષ્ય શિવરાજ, લે. સં. ૧૬૭૬ વૈશાખ સુદિ ૨ ને બુધવાર.

૪૫ सप्तस्मरण(सस्तबक)—શ્રી આ. જૈ. ૨૯૩૪, પત્ર ૩૬
 લે. સં. ૧૮૮૭

૪૬ सप्तस्मरण—જ્ઞા. મં. ૧૩૪૯.

૪૭ सप्तस्मरण(टबो)—જ્ઞા. મં. ૮૩૪, લે. સં. ૧૭૯૯.

૪૮ सप्तस्मरणादि—જ્ઞા. મં. ૧૨૪૧, પત્ર. ૭.
 લે. અમરહંસગણિ-વિનેયાણુ વિશાલહંસમુનિ.
 સં. ૧૬૨૮ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૨ સોમવાસરે

૪૯ सप्तस्मरण-टीका—લે. સિદ્ધિચન્દ્રગણિ. ડે. ભં. ડા. નં. ૪૧.
 પ્રતિ નં. ૧૩૮/૩૯
 પ્રતિ અધૂરી હોવાથી લેખનસંવત જાણી શકાયો નથી.

૫૦ नवस्मरण—લે. પંડિત હેમસાગર, સં. ૧૮૬૧, માગસર વદિ ચોથને બુધવાર. ચં. પ્ર. કો. ૩૭૦૬, પત્ર ૧૦.

૫૧ शाश्वतजिनभवनबिंबसंख्या-स्तवन—ચં. પ્ર. કો., પત્ર ૧.

૫૨ ભા. ઓ. ઈ. પુના, ૧૨૨૦/૧૨૮૪-૮૭.

૫૩ ભા. ઓ. ઈ. પુના, ૧૧૦૬-૪૧/૧૮૯૧-૯૫.

૫૪ श्रीविद्यानुवाद—જ્ઞા. મં., પત્ર ૨૯૫.
 લે. જમનાલાલશર્મા, સં. ૧૯૭૯, આષાઢ-શુક્લા પંચમી (પ્રાચીન ગ્રન્થની નકલ છે.)

સંકેત-સૂચી

અ૦ ચિ૦	અભિધાનચિન્તામણિ
અ૦ દી૦	અર્થદીપિકા
આચા૦ શ્રુત૦ અ૦ ઉ૦	આચારાંગ, શ્રુતસ્કન્ધ, અધ્યયન, ઉદ્દેશ
આ૦ ટી૦	આવશ્યક-ટીકા હારિભદ્રીયા
આ૦ નિ૦	આવશ્યક-નિર્યુક્તિ
આ૦ પ્ર૦	આચાર-પ્રદીપ
આ૦ હા૦	આવશ્યક હારિભદ્રીયા વૃત્તિ
ઉત્ત૦ સૂત્ર૦	ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર
ગા૦	ગાથા
ગુ૦	ગુણવિનયકૃત શાંતિસ્તવટીકા
ત૦ અ૦	તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યયન
દશવૈ૦ હારિ૦ વૃત્તિ૦	દશવૈકાલિકસૂત્ર હારિભદ્રીયા વૃત્તિ
ધ૦ પ્ર૦	ધર્મપ્રમોદગણિકૃત શાન્તિસ્તવ-ટીકા
ધ૦ સં૦ પૂ૦	ધર્મસંગ્રહ—પૂર્વાર્ધ
નિ૦ ગા૦	નિર્યુક્તિ-ગાથા
નિ૦ ચૂ૦	નિશીથચૂર્ણિ
પ્ર૦	પ્રકાશ
પ્રપં૦ સા૦	પ્રપંચસાર
પ્ર૦ પ્ર૦	પ્રતિક્રમણસૂત્ર પ્રબોધટીકા
ભ૦ ટી૦ શ૦ ઉ૦	ભગવતીસૂત્ર, ટીકા, શતક, ઉદ્દેશ

ભૈ૦ ૫૦ ક૦	ભૈરવપદ્માવતીકલ્પ
મ૦ ચિ૦	મન્ત્રાધિરાજ ચિન્તામણિ
યો૦ સ્વો૦ વૃ૦ પ્ર૦	યોગશાસ્ત્ર-સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ પ્રકાશ
વં૦ વૃ૦	'વંદારુ' વૃત્તિ (શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃતા,
વિ૦ ભા૦	વિશેષાવશ્યકભાષ્ય
શ૦ ઉ૦	શતક ઉદ્દેશ
શ્રા૦ દિ૦ કૃ૦	શ્રાદ્ધદિનકૃત્યસૂત્રમ્
શ્રા૦ પ્ર૦ પા૦ વૃ૦	શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્ર, પાર્શ્વદેવવૃત્તિ
સિ૦	સિદ્ધિચંદ્રગણિકૃત શાંતિસ્તવ-ટીકા
સિ૦ હે૦ પ્રા૦ વ્યા૦	સિદ્ધહેમચન્દ્ર પ્રાકૃતવ્યાકરણ
સે૦ પ્ર૦	સેનપ્રશ્ન-ભાષાંતર
સ્કંદ૦ પુ૦ ખં૦ માર્ગ અ૦	સ્કંદપુરાણ ખંડ માર્ગ અધ્યાય
સ્થા૦ ટી૦ પ્ર૦	સ્થાનાંગ-ટીકા પ્રકાશ
સ્થા૦ ટી૦ સ્થા૦	સ્થાનાંગટીકા સ્થાન
હ૦	હર્ષકીર્તિકૃત શાંતિસ્તવ-ટીકા

શુદ્ધિ-પત્રક

પત્ર	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪	૧૧	દરામયાન	દરમિયાન
૨૧	૨૦	श्रते	श्रुते
૪૦	૧૫	प्रीतिप्रबन्ध :	प्रीतिप्रतिबन्ध :
૭૪	૨	मातरोऽष्टो	मातरोऽष्टौ
૮૫	૧૦	परिघ्नमङ्	परघ्नमङ्
૧૬૨	૫	तृतायें	तृतीये
૧૬૬	૧૬	આચયુ	આચર્યું
૧૭૭, ૧૭૮	૧, ૧૯	परिग्गहम्मि	परिग्गहम्मी
૧૭૩, ૧૮૮	૧૪, ૧૧, ૧૪	શરત	સરત
૧૮૯	૧૩	,,	,,
૧૯૨	૬	દેવ	સુદેર
૧૯૬	૧	જળમાં	જળથી
૨૩૭	૧૮	‘ અગ્નિ, ઈશાન	‘ ઈશાન, અગ્નિ
૨૮૪	૧૩	विलवण	विलेवण
૨૯૫	૪	पज्जुवासामि	पज्जुवासामि
૩૦૪	૨૨	अस्वं(सं)यतेषु	अस्व(सं)यतेषु
,,	૨૨	અસ્વંયતોને	અસ્વયતોને
૩૩૦	૨૧–૨૨	ક્રિયાવિશેષણમાં દ્વિતીયા છે.	ક્રિયાવિશેષણ છે.
૩૩૧	૪	ક્રિયાવિશેષણમાં દ્વિતીયા છે.	ક્રિયાવિશેષણ છે.

૩૫૭	૨૦	पल्पणा	प्रल्पणा
૪૧૧	૧૧	સમ્યગદર્શન	સમ્યગ્દર્શન
૪૧૫	૧૨	૩૭	૩૫
૪૧૮	૧૭	कमलमुच्चे :	कमलमुचै :
૪૫૬	૧૧	निर्वृनि	निर्वृति
૪૬૮	૨૩	૪૯	૪૧
૪૭૪	૧૪	પછી ઉમેરવું	निजिताय–નહિ જિતાયેલાઓને
૪૮૪	૧૮	दुर्गांकवच	दुर्गाकवच
૪૮૪	૨૦	૨૦	૨૦૯
૪૯૦	૨૧	धीमतिमेधा	धीमतिर्मेधा
૫૧૫	૧	મહિમ	મહિમા
૫૪૭	૨૧	उछूरइ	उछूर
૫૫૧	૧	સ્તવના	સ્તોત્રના
,,	૨૨	મલ્લિષેણે	મલ્લિનાથે
૫૬૭	૩	એકાદ	એકદા

અષ્ટાંગ-વિવરણની સામાન્ય સમજૂતી

પહેલું અંગ—મૂલપાઠ

આ અંગમાં પરંપરાથી નિર્ણીત થયેલો તથા વિવિધ પોથીઓના આધારે શુદ્ધ કરેલો પાઠ આપેલો છે.

બીજું અંગ—સંસ્કૃત છાયા

આ અંગમાં સમજવાની સરળતા ખાતર મૂલપાઠના ક્રમ પ્રમાણે સંધિ કર્યા વિનાનાં સંસ્કૃત પદો આપેલાં છે.

ત્રીજું અંગ—ગુજરાતી છાયા

આ અંગમાં મૂલપાઠના ક્રમ પ્રમાણે ગુજરાતી પદો આપેલાં છે.

ચોથું અંગ—સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

આ અંગમાં વ્યુત્પત્તિ અને ભાષાના ધોરણે દરેક પદના સામાન્ય અને વિશેષ અર્થો આપેલા છે.

પાંચમું અંગ—અર્થ-નિર્ણય

આ અંગમાં પરંપરા, પરિભાષા અને સંકેત વડે થતો પદો અને વાક્યોના અર્થનો નિર્ણય જણાવેલો છે.

છઠું અંગ—અર્થ-સંકલના

આ અંગમાં પરંપરા, પરિભાષા અને સંકેત વડે નિર્ણીત થયેલા અર્થની સંકલના શુદ્ધ ગુજરાતીમાં આપેલી છે.

સાતમું અંગ—સૂત્ર-પરિચય

આ અંગમાં સૂત્રની અંતર્ગત રહેલો ભાવ તથા તેની રચના અંગેનું મહત્ત્વ દર્શાવેલું છે.

આઠમું અંગ—આધાર-સ્થાન

આ અંગમાં પાઠનો મૂળ આધાર કયા સૂત્ર, સિદ્ધાંત કે માન્ય ગ્રન્થોમાં મળે છે, તે જણાવેલું છે.

---

२५ भगवदादिवन्दनसूत्रम्

ભગવાન્‌હં સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

भगवान्हं, आचार्यहं, उपाध्यायहं, सर्वसाधुहं ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

भगवद्भ्यः, आचार्येभ्यः, उपाध्यायेभ्यः, सर्वसाधुभ्यः [नमः] ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

ભગવંતોને, આચાર્યોને, ઉપાધ્યાયોને, સર્વસાધુઓને (નમસ્કાર હો.)

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

भगवान्हं – [भगवद्भ्यः] – ભગવંતોને.

'भगवान्हं' રૂપ 'भगवान्' શબ્દને 'हं' પ્રત્યય લાગવાથી બનેલું છે. અપભ્રંશ ભાષાના નિયમ અનુસાર 'हं' પ્રત્યય પછીનું બહુવચન બતાવે છે. અહીં તે ચતુર્થીનું બહુવચન દર્શાવવા માટે વપરાયેલો છે. પછીનાં ત્રણ પદોમાં પણ તે એ જ રીતે વપરાયેલો છે, એટલે 'भगवान्हं'નો અર્થ

ભગવંતોને થાય છે. ભગવંત શબ્દની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૫ તથા ૧૩.

आयरियहं – [आचार्येभ्यः] – આચાર્યોને.

'આચાર્ય' શબ્દની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧ તથા ૨.

उवज्झायहं – [उपाध्यायेभ्यः] – ઉપાધ્યાયોને.

'ઉપાધ્યાય' શબ્દની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧.

सव्वसाहुहं – [सर्वसाधुभ्यः] – સર્વ સાધુઓને.

'સાધુ' શબ્દની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧ તથા ૧૫.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

ભગવાન્ આદિ ચારને જેના વડે સ્તોભવંદન કરવામાં આવે છે, તે 'भगवदादि-वन्दनसूत्रम्'. તેને 'ભગવાન્હં સૂત્ર' પણ કહે છે. આ સૂત્રમાં દર્શાવેલું પ્રત્યેક પદ ખમાસમણ દઈને જ બોલવાનું હોય છે, એટલે તેમાં વંદન કરું છું–એવો અધ્યાહાર રહેલો છે.

भगवान्हं – તીર્થંકર ભગવંતોને તથા ધર્માચાર્યને.

ઉપા૦ શ્રીસોમવિજયજી ગણીએ શ્રીવિજયસેનસૂરિને નીચેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો (સે. પ્ર. ભાષાંતર: પૃષ્ઠ ૩૨.):–

'દેવસિય–પડિક્કમણમાં દેવવંદન પછી ચાર ખમાસમણાં દેવાય છે, તેમાં भगवान्हं પદમાં भगवान् શબ્દનો શો અર્થ? કેટલાકો 'તીર્થંકર' એવો અર્થ કરે છે, બીજાઓ 'ધર્માચાર્ય'

એવો અર્થ કરે છે, ત્યારે કોઇક "દેવવંદન પછી ચાર ખમાસમણાથી ગુરુ મહારાજને વાંદે," એમ પ્રતિક્રમણ-હેતુગર્ભ ગ્રન્થમાં કહ્યા પ્રમાણે 'ગુરુ જ વંદાય છે. જેની પાસે પ્રતિક્રમણ વગેરે ક્રિયા કરાય, તે ગુરુ મનાય' એમ બોલે છે, આમાં કયો અર્થ ન્યાયયુક્ત છે?'

આનો ઉત્તર નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યો હતો :-

'પહેલે ખમાસમણે તીર્થંકર અને ધર્માચાર્યને સંબોધીને વંદન કરાય છે.'

પં. ધનહર્ષગણીએ શ્રીવિજયસેનસૂરિને નીચેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો (સે. પ્ર. ભા. પાનું ૨૩૮.) :-

'પ્રતિક્રમણમાં ખમાસમણ આપીને ભગવાનહં, આચાર્યહં ઇત્યાદિક ચાર ખમાસમણમાં પહેલું ભગવાનહં બોલાય છે. આ પદમાં ભગવાન્-શબ્દનો અર્થ શો થાય? કોઇક કહે છે કે 'સુધર્માસ્વામી થાય' અને કોઇક "મંડલીના સ્વામી ગીતાર્થ મુનિવર થાય" એમ કહે છે. અને કોઇક 'તીર્થંકર અર્થ થાય' એમ બોલે છે. અને પ્રતિક્રમણ-હેતુગર્ભ ગ્રંથના બાલબોધમાં 'च्यारे खमासमण अरिहन्तादिक वांदई' એમ લખ્યું છે, અને લઘુ પ્રતિક્રમણ-હેતુગર્ભમાં ભગવત્-શબ્દના ચાર અર્થ બતાવ્યા છે, માટે શો અર્થ થાય?'

તેનો ઉત્તર નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યો હતો :-

'પરંપરાએ ભગવત્-શબ્દનો અર્થ ધર્માચાર્ય સંભળાય

છે અને જે પ્રતિક્રમણ-હેતુગર્ભના બાલબોધમાં ‘ ચ્યારે ખમાસમણે અરિહંતાદિક વાંદઈ’ એમ કહ્યું છે, તે બાલબોધ કોનો કરેલ છે તે જણાવવું, તે જોયા બાદ જણાશે.’

આ ઉત્તર પરથી મગવાનૂહંનો અર્થ ‘ તીર્થંકર ભગવંતોને તથા ધર્માચાર્યને ’ કરવો ઉચિત છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

ભગવંતોને [તથા ધર્માચાર્યને] વંદન હો, આચાર્યોને વંદન હો, ઉપાધ્યાયોને વંદન હો, સર્વસાધુઓને વંદન હો.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

આધ્યાત્મિક જીવનનો ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ ભગવાન્, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ—એ ચાર પદોની યોજનામાં રજૂ થયેલો છે; અહીં ‘ ભગવાન્ ’ શબ્દથી તીર્થંકર અને ધર્માચાર્ય (પટ્ટાચાર્ય)નું સૂચન છે; તથા બાકીનાં પદો અનુક્રમે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સર્વસાધુઓનો સ્પષ્ટ અર્થ બતાવનારાં છે. તેમને પુનઃ પુનઃ વંદન કરવાથી ભાવની વિશુદ્ધિ થાય છે.

શ્રીજયચંદ્રસૂરિએ ‘ પ્રતિક્રમણહેતુગર્ભ ’ (પોથી ૮ઃ પત્ર ૨)માં જણાવ્યું છે કે ‘देववन्दनं विधाय चतुरादिक्षमाश्रमणैः श्रीगुरून् वन्दते । लोकेऽपि हि राज्ञः प्रधानादीनां च बहुमानादिना स्वसमीहितकार्यसिद्धिर्भवतीति । अत्र राजस्थानीयाः श्रीतीर्थकराः प्रधानस्थानीयाः श्रीआचार्यादय इति ’—‘ દેવવંદન કરીને ચાર ખમાસમણ વડે શ્રીગુરુને વાંદે. લોકમાં પણ રાજા અને

પ્રધાન આદિના બહુમાન વડે પોતાની ઇચ્છેલી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. અહીં રાજાને ઠેકાણે શ્રીતીર્થંકરો અને પ્રધાનને ઠેકાણે આચાર્યાદિ સમજવા.'

(૮) આધાર-સ્થાન

કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ-વૃત્તિમાં ચિરંતનાચાર્ય-કૃત પ્રતિક્રમણવિધિની ૩૩ ગાથાઓનું અવતરણ કર્યું છે.* તેમાં ભગવદાદિ ચારને વંદન કરવાનો ઉલ્લેખ આવે છે....'तह चउरो थोभवंदणया' ॥ ३० ॥ એટલે આ પદો બોલીને ભગવદાદિ ચારને વંદન કરવાનો વિધિ ચિર-પ્રચલિત છે.

આ સૂત્રની ભાષા અપભ્રંશ છે.

---

* 'प्रतिक्रमणविधिश्च योगशास्त्रवृत्त्यन्तर्गताभ्यश्चिरन्तनाचार्यप्रणीताभ्य एताभ्यो गाथाभ्योऽवसेयः'–પ્રતિક્રમણનો વિધિ યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિમાં આપેલી ચિરન્તનાચાર્ય-વિરચિત આ ગાથાઓ દ્વારા જાણવો–श्राद्धविधि–पृ. १४५

२६ पडिक्कमण-ठवणा-सुत्तं

[प्रतिक्रमण-स्थापना-सूत्रम्]

‘ સવ્વસ્સ વિ ’ સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

इच्छाकारेण संदिसह भगवं ! देवसिअ पडिक्कमणे ठाउं ? इच्छं ।

सव्वस्स वि* देवसिअ दुच्चिंतिअ दुब्भासिअ दुच्चिट्ठिअ मिच्छा मि दुक्कडं ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

इच्छाकारेण संदिशत भगवन् ! दैवसिकप्रतिक्रमणे स्थातुम् । इच्छामि ।

सर्वस्य अपि दैवसिकस्य * दुश्चिन्तितस्य दुर्भाषितस्य दुश्चेष्टितस्य मिथ्या मे दुष्कृतम् ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

સ્વેચ્છાથી આજ્ઞા આપો ભગવન્ ! દૈવસિક પ્રતિક્રમણમાં સ્થિર થવાને. (આદેશ મળતાં) એ પ્રમાણે હું ઇચ્છું છું.

---

* ‘ सर्वाण्यपि लुप्तषष्ठीकानि पदानि ’ (યો. સ્વો. વૃ. ૩, પૃ. ૨૪૪.) ‘ અહીં મૂકેલાં સર્વ પદો લુપ્ત થયેલી ષષ્ઠી વિભક્તિવાળાં છે. ’

સર્વ પણ દૈવસિક દુશ્ચિંતિત, દુર્ભાષિત, દુશ્ચેષ્ટિતનું મિથ્યા હો મમ દુષ્કૃત.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

इच्छाकारेण – [इच्छाकारेण] – સ્વેચ્છાથી.

संदिसह – [संदिशत] – આજ્ઞા આપો.

भगवं! – [भगवन्!] – હે ભગવંત!

देवसिअपडिक्कमणे – [दैवसिकप्रतिक्रमणे] – દિવસ-સંબંધી પ્રતિક્રમણમાં.

જે પ્રતિક્રમણ દિવસના અંતભાગે કરવામાં આવે છે, તે દૈવસિક પ્રતિક્રમણ. તેના સંબંધમાં.

ठाउं – [स्थातुम्] – સ્થિર થવાને.

ઠાઉં એ 'ઠા' (स्था) ધાતુનું હેત્વર્થ કૃદંત છે.

इच्छं – [इच्छामि] – એ ભગવદ્‌વચનને હું ઇચ્છું છું.

'इच्छं' इच्छाम्येतद् भगवद्वचः; 'ઇચ્છં' એટલે હું ઇચ્છું છું એ ભગવદ્‌વચનને. (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩, પૃ. ૨૪૫).

सव्वस्स – [सर्वस्य] – સર્વેનું.

वि – [अपि] – પણ.

दुच्चिंतिअ – [दुश्चिन्तितस्य] – દુષ્ટ ચિંતનનું, ખરાબ વિચારોનું.

'दुश्चिन्तितस्य दुष्टमार्त्त-रौद्रध्यानतया चिन्तितं यत्र तत् तथा तस्य दुश्चिन्तितोद्भवस्येत्यर्थः, अनेन मानसमतिचारमाह' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩). 'આર્ત્ત' અને રૌદ્રધ્યાન વડે દુષ્ટ ચિન્તન

થયેલું છે જેમાં, તે 'દુશ્ચિન્તિત.' તેમાંથી ઉદ્‌ભવેલાનું.' આ પદ વડે માનસિક અતિચારનું સૂચન થાય છે. 'दुच्चिंतिअ' વગેરે પદમાં ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થયેલો છે, જે સંસ્કૃત છાયા તથા અર્થમાં દર્શાવ્યો છે.

'**दुब्भासिअ** – [दुर्भाषितस्य] – દુષ્ટ ભાષણનું, ખરાબ રીતે બોલાયેલાનું.

दुष्टं सावद्यवाग्रूपं भाषितं यत्र तत् तथा तस्य दुर्भाषितोत्पन्नस्येत्यर्थः, अनेन वाचिकं सूचयति,' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩.) 'દુષ્ટ અર્થાત્ સાવદ્ય-વાણીરૂપ બોલાયેલું હોય જેમાં, તે 'દુર્ભાષિત'. તેના વડે ઉત્પન્ન થયેલાનું.' આ પદ વડે વાચિક અતિચારનું સૂચન થાય છે.

दुच्चिट्ठिअ – [दुश्चेष्टितस्य] – દુષ્ટ ચેષ્ટાનું, ખરાબ કાર્યોનું.

'दुष्टं प्रतिषिद्धं धावन–वल्गनादिक्रियारूपं चेष्टितं यत्र तत् तथा तस्य दुश्चेष्टितोद्भवस्येत्यर्थः, अनेन कायिकमाह' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩.) 'જેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તેવું દોડવા-કૂદવા વગેરે ક્રિયારૂપ ચેષ્ટિત તે 'દુશ્ચેષ્ટિત'. તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલાનું.' આ પદ વડે કાયિક અતિચારનું સૂચન થાય છે.

मिच्छा मि दुक्कडं – [मिथ्या मे दुष्कृतम्] – મારું પાપ મિથ્યા હો.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

पडिक्कमण – ठवणा-सुत्तं – [પ્રતિક્રમણ-સ્થાપના-સૂત્ર.]

પ્રતિક્રમણની સ્થાપના જે સૂત્ર વડે કરવામાં આવે છે, તે 'પ્રતિક્રમણ-સ્થાપના-સૂત્ર'. આ સૂત્રથી દૈવસિક પ્રતિક્રમણના

અતિચારોની આલોચનાનો પ્રારંભ થાય છે, તેથી તેને 'પ્રતિક્રમણ-સ્થાપના-સૂત્ર' કહેવામાં આવે છે. ધર્મસંગ્રહમાં આ સૂત્ર સંબંધી જણાવ્યું છે કે-'इदं च सकलप्रतिक्रमण-बीजभूतं ज्ञेयम्'-'આ સૂત્રને સકલ પ્રતિક્રમણના બીજરૂપ જાણવું.'

दुश्चिन्तित – મનની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ વડે લાગેલા અતિચાર.

दुर्भाषित – વાણીની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ વડે લાગેલા અતિચાર.

दुश्चेष्टित – કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ વડે લાગેલા અતિચાર.

(૬) અર્થ-સંકલના

હે ભગવન્! સ્વેચ્છાથી મને દૈવસિક પ્રતિક્રમણમાં સ્થિર થવાની આજ્ઞા આપો. * હું ભગવંતના એ વચનને ઇચ્છું છું.

દિવસ દરમિયાન મનની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી, વાણીની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી તથા કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી જે અતિચારોનું સેવન થયું હોય, તે સર્વેનું મારું પાપ મિથ્યા હો.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

કોઈ પણ વસ્તુનો વિશદ બોધ થવાને માટે તેનું કથન બે પ્રકારે કરવામાં આવે છેઃ વિસ્તારથી અને સંક્ષેપથી. તેમાં વિસ્તાર વડે થયેલું કથન તે વસ્તુની જુદી જુદી બાજુઓ, જુદા જુદા સંબંધો કે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરે છે; જ્યારે સંક્ષેપથી થયેલું કથન તે વસ્તુને લગતાં વિવિધ દૃષ્ટિ-

* અહીં ગુરુ આજ્ઞા આપે છે કે 'ठाएह'-'પ્રતિક્રમણમાં સ્થિર થાઓ.' ત્યારે શિષ્ય કહે છે કે-

બિંદુઓનો સમન્વય કરે છે, વિવિધ વર્ણનોનો સાર ખેંચે છે કે સત્ત્વરૂપ હકીકત ટૂંકમાં જ જણાવી દે છે. પ્રસ્તુત સૂત્ર પ્રતિક્રમણની ક્રિયાનું સંક્ષિપ્ત કથન છે, એટલે તેમાં પ્રતિક્રમણને લગતી વિવિધ ક્રિયાઓનો સાર ટૂંકમાં જ જણાવી દીધો છે. એ છે દુષ્ટ ચિન્તન, દુષ્ટ ભાષણ અને દુષ્ટ વર્તન અંગે સાચા હૃદયની દિલગીરી. બીજી રીતે કહીએ તો જ્યાં મન, વચન અને કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ માટે દિલગીરી નથી, ત્યાં પ્રતિક્રમણની સ્થાપના થઈ શકતી નથી, પ્રતિક્રમણનો પ્રારંભ થઈ શકતો નથી, તે કારણે પણ આ સૂત્રને પ્રતિક્રમણનું બીજ માનવું ઉચિત છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનું સૂચન, શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યકૃત સ્વોપજ્ઞ યોગ-શાસ્ત્રના વિવરણ (પ્ર. ૩, પૃ. ૨૪૭)માં દર્શાવેલી પ્રતિક્રમણ-વિધિની પૂર્વાચાર્યની ગાથાઓમાં (ગા. ૨) મળે છે :–

" वंदित्तु चेइआइं, दाउं चउराइए खमासमणे ।

भू–निहिअ–सिरो, सयलाइयार–मिच्छो(च्छा-दु)क्कडं देइ ॥ "

ચૈત્યોને વંદન કરીને, ચાર વગેરેને (ભગવાન્, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સર્વ સાધુઓને) ખમાસમણાં દઈને, પૃથ્વી પર મસ્તક સ્થાપીને સકલ અતિચારોનું મિથ્યા દુષ્કૃત આપે.'

સૂત્રની ભાષા પ્રાકૃત છે.

---

२७ अइयारालोअण-सुत्तं

[अतिचारालोचन-सूत्रम्]

અતિચાર-આલોચના-સૂત્ર

---

(१) મૂલપાઠ

इच्छाकारेण संदिसह भगवं ! देवसिअं आलोउं ?

[गुरु-' आलोएह ']

इच्छं । आलोएमि ।

जो मे देवसिओ अइआ(या)रो कओ,

काइओ वाइओ माणसिओ,

उस्सुत्तो उम्मग्गो अकप्पो अकरणिज्जो,

दुज्झाओ दुव्विचिंतिओ,

अणायारो अणिच्छिअव्वो असावग-पाउग्गो,

नाणे दंसणे चरित्ताचरित्ते सुए सामाइए ॥

तिण्हं गुत्तीणं, चउण्हं कसायाणं,

पंचण्हमणुव्वयाणं, तिण्हं गुणव्वयाणं, चउण्हं सिक्खा-वयाणं;

बारसविहस्स सावगधम्मस्स जं खंडिअं, जं विराहिअं,

तस्स मिच्छा मि दुक्कडं ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

इच्छाकारेण संदिशत भगवन्! दैवसिकं आलोचयामि ?

(गुरु:–' आलोचयत ')

इच्छामि। आलोचयामि।

यः मया दैवसिकः अतिचारः कृतः,

कायिकः वाचिकः मानसिकः,

उत्सूत्रः उन्मार्गः अकल्प्यः अकरणीयः,

दुर्ध्यातः दुर्विचिन्तितः,

अनाचारः अनेष्टव्यः अश्रावक-प्रायोग्यः,

ज्ञाने दर्शने चारित्राचारित्रे श्रुते सामायिके ॥

तिसृणां गुप्तीनां चतुर्भिः कषायैः,

पञ्चानाम् अणुव्रतानाम्, त्रयाणां गुणव्रतानाम्, चतुर्णां शिक्षाव्रतानाम्,

द्वादशविधस्य श्रावकधर्मस्य यत् खण्डितं यद् विराधितं,

तस्य मिथ्या मे दुष्कृतम् ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

ઇચ્છા-પૂર્વક આજ્ઞા આપો ભગવંત! દૈવસિક આલોચના કરવાને.

[ગુરુ-' આલોચના કરો. ']

એ પ્રમાણે ઇચ્છું છું. આલોચું છું.

જે મારા વડે દૈવસિક અતિચાર કરાયો હોય,

કાયિક વાચિક માનસિક,

ઉત્સૂત્ર ઉન્માર્ગ અકલ્પ્ય અકરણીય,

દુર્ધ્યાત દુર્વિચિંતિત,

અનાચાર અનેષ્ટવ્ય શ્રાવકને અત્યંત અયોગ્ય,

જ્ઞાનને વિષે, દર્શનને વિષે, ચારિત્રાચારિત્રને વિષે, શ્રુતને વિષે, સામાયિકને વિષે,

ત્રણ ગુપ્તિઓનું, ચાર કષાયો વડે,

પાંચ અણુવ્રતોનું, ત્રણ ગુણવ્રતોનું, ચાર શિક્ષાવ્રતોનું,

બાર પ્રકારના શ્રાવકધર્મનું જે ખંડિત થયું હોય, જે વિરાધાયું હોય,

તે સંબંધી મિથ્યા (હો) મારું દુષ્કૃત.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ.

इच्छाकारेण – [इच्छाकारेण] – ઇચ્છા-પૂર્વક.

संदिसह – [संदिशत] – આજ્ઞા આપો.

भगवं! – [भगवन्!] – હે ભગવંત!

देवसिअं – [दैवसिकम्] – દિવસ-સંબંધી, દિવસભરનું.

आलोउं? – [आलोचयामि?] – આલોચન કરું? પ્રકાશિત કરું?

આ+લુચ્ વિચારવું, પ્રકાશિત કરવું એ પરથી आलोचयामि નો અર્થ આલોચના કરું, વિચારું, પ્રકાશિત કરું એવો થાય છે. 'મર્યાદિત' કે 'સંપૂર્ણ' કોઈ પણ પ્રકાશન માટે તે વપરાય

છે. 'आलोचयामि मर्यादया सामस्त्येन वा प्रकाशयामि' (યો. સ્વો. વૃ. પૃ. ૨૪૪).

आलोएह – [आलोचयत] – આલોચના કરો.

इच्छं – [इच्छामि] – ઇચ્છું છું. (એ જ મુજબ).

आलोएमि – [आलोचयामि] – આલોચના કરું છું, પ્રકાશિત કરું છું.

जो – [यः] – જે.

मे – [मया] – મારા વડે.

देवसिओ – [दैवसिकः] – દિવસ-સંબંધી.

'दिवसेन निर्वृतो दिवस-परिमाणो वा दैवसिकः' (આ. ટી. ૫૭૧). દિવસ દરમિયાન થયેલો કે દિવસના માપવાળો તે દૈવસિક.

अइआरो – [अतिचारः] – અતિચાર, અતિક્રમણ, ઉલ્લંઘન.

બાંધેલી મર્યાદા કે હદનું અતિક્રમણ કરવું, ઉલ્લંઘન કરવું તેને સામાન્ય રીતે 'અતિચાર' કહેવામાં આવે છે. 'अति-चरणमतिचारः' (આ. ટી.) વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૫.

कओ – [कृतः] – કર્યો હોય.

काइओ – [कायिकः] – કાયિક, કાયા વડે થયેલો.

કાયા એ જેનું પ્રયોજન હોય કે કાયા જેમાં પ્રયોજક હોય (તેવો અતિચાર) તે 'કાયિક'. 'कायः प्रयोजनं प्रयोजकोऽस्यातिचारस्येति कायिकः' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩. પૃ.

૨૪૩) અથવા કાયા વડે થયેલો કે કાયા-સંબંધી અતિચાર તે 'કાયિક'.

वाइओ – [वाचिकः] – વાચિક, વાચા વડે થયેલો.

વાચા જેનું પ્રયોજન છે તે 'વાચિક'. 'वाक् प्रयोजनमस्य वाचिकः' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) વાચા વડે થયેલો કે વાચા-સંબંધી જે અતિચાર, તે 'વાચિક'.

माणसिओ – [मानसिकः] – માનસિક, મન વડે થયેલો.

મનથી બનેલો તે 'માનસ'. તેનું જે સ્વરૂપ, તે 'માનસિક'. 'मनसा निर्वृत्तो मानसः, स एव मानसिकः' (આ. ટી. અ. ૪). અથવા 'मनः प्रयोजनमस्येति मानसिकः'–મન છે પ્રયોજન જેનું તે 'માનસિક'. અર્થાત્ જે અતિચાર મન વડે થયેલો છે કે મન સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે 'માનસિક.'

उस्सुत्तो – [उत्सूत्रः] – ઉત્સૂત્ર, સૂત્રથી વિરુદ્ધ.

'सूत्रादुत्क्रान्तः उत्सूत्रः' – સૂત્રને ઓળંગી ગયેલ તે 'ઉત્સૂત્ર'. 'સૂત્ર' શબ્દ જુદા જુદા અનેક અર્થમાં વપરાય છે. જેમ કે ધ્યેય તરીકે સ્વીકારાયેલું ટૂંકું વાક્ય, નાટકનો પ્રસ્તાવ, માન્ય ગ્રંથ, સંક્ષિપ્ત વાક્ય કે 'આપ્ત-વચન.' તેમાંથી અહીં 'આપ્ત-વચન'નો અર્થ સંગત છે. એટલે જે વચનો આપ્તપુરુષનાં હોય, સર્વજ્ઞનાં હોય, તે 'સૂત્ર' કહેવાય છે. તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવું, તે 'ઉત્સૂત્ર'.

उम्मग्गो – [उन्मार्ग:] – ઉન્માર્ગ, માર્ગથી વિરુદ્ધ.

'मार्गः क्षायोपशमिको भावस्तमतिक्रान्तः उन्मार्गः क्षायो-

ઉદયથી તત્ત્વ પ્રત્યે અશ્રદ્ધા-' મિથ્યાદર્શન ' ઉત્પન્ન થાય છે; તથા ' અજ્ઞાન ' એ ' જ્ઞાનાવરણીયના અને દર્શનાવરણીય 'ના ઉદયનું ફલ છે, ' અસંયતિપણું ' એ ' અનંતાનુબંધી ' આદિ બાર પ્રકારના ' ચારિત્રમોહનીય 'ના ઉદયનું પરિણામ છે; ' અસિદ્ધત્વ '-શરીર-ધારણ આદિ ' વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર ' કર્મના ઉદયનું પરિણામ છે અને ' કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજ, પદ્મ અને શુક્લ ' એ છ પ્રકારની ' લેશ્યાઓ ' કષાયના ઉદયથી રંજિત યોગ-પ્રવૃત્તિ કે યોગજનક ' શરીર-નામકર્મ 'ના ઉદયનું પરિણામ છે. આ રીતે ' ઔદયિક ભાવો ' ૨૧ પ્રકારના છે.

अकप्पो – [अकल्प्य:] – અકલ્પ્ય, ન કલ્પે તેવું, આચાર-થી વિરુદ્ધ.

' કલ્પ ' એટલે વિધિ, આચાર કે ચરણ-કરણરૂપ વ્યાપાર. તેને યોગ્ય, તે કલ્પ્ય અને નહિ યોગ્ય, તે ' અકલ્પ્ય '. એટલે જે કંઈ વિધિથી વિરુદ્ધ, આચારથી વિરુદ્ધ કે ચારિત્ર અને ક્રિયાને લગતા નિયમોની વિરુદ્ધ કર્યું હોય, તે ' અકલ્પ્ય '.

अकरणिज्जो – [अकरणीय:] – ન કરવા યોગ્ય.

' न करणीयोऽकरणीय: ' – ન કરવા યોગ્ય તે ' અકરણીય '.

दुज्झाओ – [दुर्ध्यात:] – દુર્ધ્યાનથી કરાયેલો હોય.

' दुष्टो ध्यातो दुर्ध्यातः ' – દુષ્ટ રીતે કરેલું ધ્યાન ' દુર્ધ્યાન.' તે ' આર્ત્ત અને રૌદ્ર 'ના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. તેમાં જે

ધ્યાનમાં દુઃખ, મુસીબત, વિટંબણા કે નિરાશાનું ચિંતન મુખ્ય હોય તે 'આર્ત્તધ્યાન' કહેવાય છે. જેમ કે 'અરેરે! હું બહુ દુઃખી છું, કોઈ મારું સાંભળતું નથી, કોઈ મને મદદ કરતું નથી, મારા જેવો દુખિયારો બીજો કોણ હશે?' વગેરે. તેના (૧) "અનિષ્ટસંયોગ-આર્ત્તધ્યાન, (૨) ઇષ્ટ-વિયોગ-આર્ત્તધ્યાન, (૩) રોગ-નિદાન-આર્ત્તધ્યાન અને (૪) અગ્રશોચન-આર્ત્તધ્યાન"—એ ચાર ભેદો પ્રસિદ્ધ છે. (વિગત માટે જુઓ 'વંદિત્તુ'સૂત્ર, અનર્થદંડ-વિરમણ વ્રતનું વિવરણ). અને જે ધ્યાનમાં હિંસા, ચોરી, જૂઠ વગેરેનું ચિંતન મુખ્ય હોય, તે 'રૌદ્રધ્યાન' કહેવાય છે. જેમ કે 'અમુક માણસ મારો વૈરી છે, માટે હું તેને જોઈ લઈશ; મારી બનાવટ કરવાની કલા એવી છે કે કોઈને પણ ખબર ન પડે; હું દરેકને સિફ્તથી સમજાવી શકું છું' વગેરે. તેના "હિંસાઽઽનંદ રૌદ્ર, મૃષાઽઽનંદ રૌદ્ર, ચૌર્યાઽઽનંદ રૌદ્ર અને સંરક્ષણાઽઽનંદ રૌદ્ર" એવા ચાર ભેદો છે. (વિશેષ વિગત માટે જુઓ 'વંદિત્તુ'-સૂત્ર, અનર્થદંડ-વિરમણવ્રતનું વિવરણ.)

दुव्विचिंतिओ – [दुर्विचिन्तितः] – દુષ્ટ ચિંતન થયું હોય, દુષ્ટ વિચારો આવ્યા હોય.

'दुष्टो विचिन्तितो दुर्विचिन्तितः' – દુષ્ટ રીતે વિચારાયેલું, તે દુર્વિચિન્તિત. ચિત્તની ચંચળતાને લીધે જે કાંઈ અશુભ વિચારો આવ્યા હોય, તે 'દુર્વિચિન્તિત' કહેવાય. 'દુષ્ટ-ધ્યાન' અને 'દુર્વિચિંતન' વચ્ચે એ તફાવત છે કે પહેલામાં એક વસ્તુપરત્વે ધારાબદ્ધ અશુભ વિચારો આવે છે, જ્યારે

બીજામાં એક વિષય પરત્વે છૂટા-છવાયા અશુભ વિચારો આવે છે.

अणायारो–[अनाचारः]–અનાચાર, શ્રાવકના આચાર-થી વિરુદ્ધ.

આચરવા યોગ્ય, તે (શ્રાવકનો) 'આચાર'–'आचरणीयः श्रावकाणामाचारः' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩). ન આચરવા યોગ્ય, તે 'અનાચાર'. न आचारोऽनाचारः ।

अणिच्छियव्वो–[अनेष्टव्यः]–ન ઇચ્છવા યોગ્ય.

મનવડે જરા પણ નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય, તે 'અનેષ્ટવ્ય.'

'अनेष्टव्यः मनागपि मनसाऽपि न एष्टव्यः' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩).

असावग-पाउग्गो–[अश्रावक-प्रायोग्यः]–શ્રાવકને માટે અત્યંત અનુચિત.

સમ્યક્ત્વ પામીને તથા અણુવ્રતાદિ ગ્રહણ કરીને જે સાધુ પાસે સાગાર-ધર્મની અને અનગાર-ધર્મની સામાચારી સાંભળે, તે 'શ્રાવક'. તેને 'પ્રાયોગ્ય'-ઉચિત, તે 'શ્રાવક-પ્રાયોગ્ય'. અને તેથી વિરુદ્ધ, તે 'અશ્રાવક-પ્રાયોગ્ય'. તાત્પર્ય કે જે કર્તવ્ય શ્રાવકને કરવું ઉચિત નથી, તેવું જે કાંઈ થયું હોય, તે 'અશ્રાવક-પ્રાયોગ્ય' કહેવાય.

नाणे–[ज्ञाने]–જ્ઞાનને વિષે, જ્ઞાનના આરાધનને વિષે.

ભ્રમ, સંશય અને વિપર્યયથી રહિત વસ્તુનો જે બોધ થાય, તેને સામાન્ય રીતે 'જ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. પરંતુ મોક્ષ-

માર્ગની સાધનામાં સમ્યક્ત્વ-પૂર્વકના જ્ઞાનને જ 'જ્ઞાન' ગણવામાં આવ્યું છે, અને તે સિવાયના જ્ઞાનનો સમાવેશ 'અજ્ઞાન'માં કરવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટેનો સમ્યક્ પ્રયાસ, તે 'જ્ઞાનની આરાધના' કહેવાય છે. તેના વિષે, તે સંબંધી.

दंसणे–[दर्शने]–દર્શનને વિષે, દર્શનના આરાધનને વિષે.

વિશ્વનાં મૂળભૂત તત્ત્વોની વ્યવસ્થા સર્વજ્ઞોએ જે રીતે સમજાવી છે, તેના પર અનન્ય શ્રદ્ધા રાખવી, તે 'દર્શન'. તેના વિષે, તેના આરાધનને વિષે.

चरित्ताचरित्ते – [चारित्राचारित्रे] – દેશવિરતિ-ચારિત્રમાં.

સ્થૂલ સાવદ્યયોગની જેટલા અંશે નિવૃત્તિ, તેટલું 'ચારિત્ર' અને જેટલા અંશે અભાવ, તેટલું 'અચારિત્ર'. શ્રાવકનું ચારિત્ર આ પ્રકારનું હોઈને તે 'ચારિત્રાચારિત્ર' કહેવાય છે. એનો પર્યાયશબ્દ 'દેશવિરતિ' છે. સાધુનાં વ્રતો મહાવ્રતો હોઈને તે 'સર્વવિરતિ' કહેવાય છે, એટલે તેમના માટે 'ચારિત્ર'શીલ શબ્દ ઉપયુક્ત છે, જ્યારે શ્રાવકનાં વ્રતો અણુવ્રતો હોઈને તે 'દેશવિરતિ'રૂપ છે, તેથી તે 'ચારિત્રાચારિત્ર'–અમુક અંશે ચારિત્રવાન્ અને અમુક અંશે ચારિત્રવાન્ નહિ, એમ કહેવાય છે.

सुए – [श्रुते] – શ્રુતજ્ઞાનમાં, શ્રુતજ્ઞાનની ગ્રહણવિધિમાં.

અમુક શાસ્ત્ર અમુક સમયે ભણવું અને અમુક સમયે ન ભણવું એવા વિધિ-નિષેધના નિયમોને અનુસરી શ્રુત-

ગ્રહણની જે પ્રવૃત્તિ થાય, તેને 'કાલોચિત સ્વાધ્યાય' કહેવામાં આવે છે; અને નિષિદ્ધ સમયે શાસ્ત્રનું પઠન-પાઠન કરવું, તે 'અકાલ-સ્વાધ્યાય' કહેવાય છે.

सामाइए – [सामायिके] – સામાયિકને વિષે.

શ્રાવકને 'સમ્યક્ત્વ–સામાયિક' અને 'દેશવિરતિ-સામાયિક' એમ બે પ્રકારનું 'સામાયિક' હોય છે. તે બન્ને પ્રકારના સામાયિકને વિષે.

तिण्हं गुत्तीणं – [तिसृणां गुप्तीनाम्] – ત્રણ ગુપ્તિઓનું.

"મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ" એ ત્રણ 'ગુપ્તિઓ'નું.

चउण्हं कसायाणं – [चतुर्भिः कषायैः] – ચાર કષાયો વડે.

"ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ" એ ચાર કષાયો વડે. અહીં તૃતીયાના અર્થમાં ષષ્ઠી વપરાયેલી છે.

पंचण्हं अणुव्वयाणं – [पञ्चानाम् अणुव्रतानाम्] – પાંચ અણુવ્રતોનું.

સાધુનાં પાંચ મહાવ્રતોના સ્થાને શ્રાવકો પાંચ 'અણુવ્રતો' ધારણ કરે છે, તે નીચે મુજબ :–

(૧) સ્થૂલપ્રાણાતિપાત-વિરમણ વ્રત.

(૨) સ્થૂલમૃષાવાદ-વિરમણ વ્રત.

(૩) સ્થૂલઅદત્તાદાન-વિરમણ વ્રત.

(૪) પરદારાગમન-વિરમણ વ્રત. (સ્વદારા-સંતોષવ્રત)

(૫) પરિગ્રહ-પરિમાણ વ્રત.

तिण्हं गुणव्वयाणं – [त्रयाणां गुणव्रतानाम्] – ત્રણ ગુણ-વ્રતોનું.

શ્રાવકનાં ત્રણ 'ગુણવ્રતો' નીચે મુજબ હોય છે: (૧) 'દિક્પરિમાણ વ્રત' – દરેક દિશામાં અમુક અંતરથી વધારે ન જવું, તેવું વ્રત.

(૨) 'ભોગોપભોગ-પરિમાણ વ્રત' – ભોગ અને ઉપભોગની વસ્તુઓનું પરિમાણ બાંધતું વ્રત.

(૩) 'અનર્થદંડ-વિરમણ વ્રત' – આત્મા ખોટી રીતે દંડાય તેવી ક્રિયાઓ છોડી દેવાનું વ્રત.

આ વ્રતોની વિશેષ વિગત માટે જુઓ 'વંદિત્તુ' સૂત્ર.

चउण्हं सिक्खावयाणं – [चतुर्णां शिक्षाव्रतानाम्] – ચાર 'શિક્ષાવ્રતો'નાં.

શ્રાવકનાં ચાર 'શિક્ષાવ્રતો' નીચે મુજબ હોય છે :–

(૧) 'સામાયિક વ્રત' – સામાયિક કરવાનું વ્રત.

(૨) 'દેશાવકાશિક વ્રત' – બધાં વ્રતોમાં નક્કી કરેલી મર્યાદાનો દૈનિક સંકોચ કરવાનું વ્રત.

(૩) 'પોષધોપવાસ વ્રત' – પોષધ કરવાનું વ્રત.

(૪) 'અતિથિ-સંવિભાગ વ્રત'–સાધુ મુનિરાજ આદિ સુપાત્ર અતિથિને ભક્તિભાવથી યોગ્ય આહારાદિ અર્પણ કરવાનું વ્રત.

बारसविहस्स – [द्वादशविधस्य] – બાર પ્રકારના.

सावगधम्मस्स – [श्रावकधर्मस्य] – શ્રાવકધર્મનું.

जं – [यत्] – જે.

खंडिअं – [खण्डितम्] – ખંડિત કર્યું હોય.

અમુક અંશે વિરાધના થઈ હોય, તે ખંડિત.

विराहिअं – [विराधितम्] – વિરાધ્યું હોય.

સર્વ અંશે ખંડિત થયું હોય, તે વિરાધિત.

तस्स – [तस्य] – તે સંબંધી.

मिच्छा मि दुक्कडं – [मिथ्या मे दुष्कृतम्] – મિથ્યા હો મારું દુષ્કૃત.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

अइयारालोअणसुत्तं – અતિચારની આલોચનાનું સૂત્ર.

યો. સ્વો. વૃ.ના તૃતીય પ્રકાશમાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે જણાવ્યું છે કે–"एवं वन्दनकं दत्त्वाऽवग्रहमध्यस्थित एव विनेयोऽतिचारालोचनं कर्तुकामः किञ्चिदवनतकायो गुरुं प्रतीदमाह"

'એ રીતે વાંદણાં દઈને અવગ્રહની મધ્યમાં રહીને જ શિષ્ય અતિચારનું આલોચન કરવાની ઇચ્છાવાળો થયો છતો કાયાથી કાંઈક નમીને ગુરુ પ્રત્યે આમ કહે છે.' એટલે આ સૂત્ર અતિચારની આલોચના કરવાને માટે યોજાયેલું છે.

आलोएमि – ગુરુ સમક્ષ પ્રકટ કરું છું.

'आलोचयामि' પદનો સામાન્ય અર્થ મર્યાદિત રીતે કે સમસ્તપણે પ્રકાશિત કરું છું, એવો થાય છે; પરંતુ તેનો રૂઢ અર્થ ગુરુ-સમક્ષ પ્રકટ કરવાનો છે.

जो मे देवसिओ अइयारो कओ – દિવસભરમાં મેં જે સ્ખલનાઓ કરી હોય.

'અતિચાર'નો સામાન્ય અર્થ અતિક્રમણ કે ઉલ્લંઘન છે, પરંતુ અહીં તે 'અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ અને અતિચાર' એ ત્રણેયના સામાન્ય અર્થમાં વપરાયેલો છે; એટલે તે વ્રત-માલિન્ય, સ્ખલના કે દોષનું સૂચન કરે છે. 'દૈવસિક'નો સામાન્ય અર્થ દિવસ-સંબંધી છે, છતાં પ્રતિક્રમણના સંબંધમાં રાત્રિ-પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી દૈવસિક પ્રતિક્રમણ કરવાનો જેટલો કાળ પહોંચતો હોય, તેટલા કાળ સુધીનો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

काइओ वाइओ माणसिओ – કાયિક, વાચિક અને માનસિક સ્ખલના.

સમસ્ત સ્ખલનાઓનું વર્ગીકરણ ત્રણ વિભાગમાં થઈ શકે છે: "(૧) કાયિક, (૨) વાચિક અને (૩) માનસિક." એટલે જે સ્ખલનાઓ થઈ હોય: તે કાયા દ્વારા થઈ હોય, વાણી દ્વારા થઈ હોય, કે મન દ્વારા થઈ હોય. તેથી પહેલો નિર્દેશ તેનો કરેલો છે.

उस्सुत्तो उम्मग्गो अकप्पो अकरणिज्जो – સૂત્ર, માર્ગ, કલ્પ અને કર્ત્તવ્યના અનુસરણમાં થયેલી ભૂલો.

સૂત્રનું અનુસરણ એટલે શ્રીજિનેશ્વરભગવંતે સૂત્રોમાં જે પ્રરૂપણા કરી છે, તે પ્રમાણે ચાલવાનો નિષ્ઠા-પૂર્વકનો પ્રયત્નઃ તેમાં જે કાંઈ સ્ખલના કે ભૂલ થઈ હોય, તે 'ઉત્સૂત્ર'. સૂત્રમાં કહેલી બાબતથી તદ્દન વિરુદ્ધ વર્તવું, તેને પણ 'ઉત્સૂત્ર' જ કહી શકાય; પણ તે અનાચારની કોટિમાં આવતું હોઈ અતિચારથી ભિન્ન છે. એવા દોષ માટે માત્ર આલોચના નહિ પણ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે.

માર્ગનું અનુસરણ એટલે જે જે ઉપાયો કે વર્તનથી ચારિત્રની સુધારણા થાય, તેવા માર્ગે ચાલવાનો નિષ્ઠા-પૂર્વકનો પ્રયત્ન. તેમાં જે કાંઈ સ્ખલના કે ભૂલ થઈ હોય તે 'ઉન્માર્ગ'. ક્ષયોપશમભાવમાંથી ઔદયિકભાવમાં જવું તે આ પ્રકારનો 'ઉન્માર્ગ' છે.

'કલ્પનું અનુસરણ' એટલે શાસ્ત્રો દ્વારા નિયત થયેલા નિયમોને અનુસરીને વર્તવાનો નિષ્ઠા-પૂર્વકનો પ્રયત્ન. તેમાં જે કાંઈ સ્ખલના કે ભૂલો થઈ હોય સે 'અકલ્પ્ય'.

'કર્ત્તવ્યનું અનુસરણ' એટલે શ્રાવકોએ કરવા યોગ્ય કર્ત્તવ્યો કરવાનો નિષ્ઠા-પૂર્વકનો પ્રયત્ન. તેમાં થયેલી સ્ખલના કે ભૂલો, તે 'અકરણીય'.

સૂત્રથી જે વિરુદ્ધ હોય તે માર્ગથી વિરુદ્ધ હોય; માર્ગથી જે વિરુદ્ધ હોય તે કલ્પથી વિરુદ્ધ હોય; અને કલ્પથી જે વિરુદ્ધ હોય તે કર્ત્તવ્યથી વિરુદ્ધ હોય છે; એટલે આ દોષોની ગણના કર્ત્તવ્ય-નિષ્ઠામાં જે કાંઈ ખામી આવી હોય તે દર્શાવવાને માટે કરેલી છે.

दुज्झाओ दुव्विचिंतिओ – ધ્યાન અને ચિંતનમાં થયેલી સ્ખલનાઓ.

એક વિષય પર મનનું કેન્દ્રિત થવું, તે 'ધ્યાન'; અને સામાન્ય વિચારો આવવા, તે 'ચિંતન'. પૂર્વ અભ્યાસની પ્રબળતાને લીધે આવા 'ધ્યાન' કે 'ચિંતન'માં કાંઈ મલિનતા આવી ગઈ હોય, તે 'દુર્ધ્યાત' કે 'દુર્વિચિન્તિત'.

ઉત્સૂત્રાદિ ચાર સ્ખલનાઓ મુખ્યત્વે 'કાયિક અને વાચિક' છે, ત્યારે આ સ્ખલનાઓ 'માનસિક' છે.

अणायारो अणिच्छियव्वो असावग–पाउग्गो – ન આચરવા યોગ્ય, ન ઇચ્છવા યોગ્ય, શ્રાવકોને અત્યંત અયોગ્ય એવી સ્ખલનાઓ.

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્યને લગતો આચાર એ શ્રાવકનો 'સામાન્ય આચાર' છે અને દૈનિક કર્ત્તવ્ય એ 'વિશિષ્ટ આચાર' છે. આ બંને પ્રકારના આચારને યોગ્ય ન હોય, તેવું જે કાંઈ થયું હોય તે, આચારને યોગ્ય કહેવાય નહિ.

મનથી જે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, તે 'અનેષ્ટવ્ય'.

શ્રાવકને માટે 'સામાન્ય ધર્મ' અને 'વિશેષ ધર્મ' એ યોગ્ય છે. તેમાં 'સામાન્ય ધર્મ'માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણોથી યુક્ત છે અને 'વિશેષ ધર્મ' બાર વ્રતોથી યુક્ત છે. તેથી જે કાંઈ વિપરીત હોય, તે શ્રાવકને યોગ્ય નથી. એટલે શ્રાવક-ધર્મના પાલનમાં જે કાંઈ સ્ખલનાઓ થઈ હોય, તેનું સૂચન આ પદ વડે થાય છે.

नाणे दंसणे चरित्ताचरित्ते सुए सामाइए – જ્ઞાન, દર્શન, દેશવિરતિ-ચારિત્ર, શ્રુત અને સામાયિકને વિષે.

જ્ઞાનના વિષયમાં, દર્શનના વિષયમાં, શ્રાવકધર્મના વિષયમાં, શ્રુતના વિષયમાં અને સામાયિકના વિષયમાં જે કાંઈ સ્ખલનાઓ થઈ હોય.

ઉપર જે સ્ખલનાઓ ગણાવી છે તે ઉપાસનાના દૃષ્ટિબિંદુથી ગણાવી છે, જ્યારે આ સ્ખલનાઓ ઉપાસ્ય વિષયની છે.

तिण्हं गुत्तीणं – ત્રણ ગુપ્તિઓનું: મનોગુપ્તિનું, વચન-ગુપ્તિનું અને કાયગુપ્તિનું.

चउण्हं कसायाणं – ચાર કષાયો વડે.

'ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ' એ 'ચાર કષાયો' વડે. અહીં તૃતીયાર્થે ષષ્ઠી વપરાયેલી છે.

पंचण्हमणुव्वयाणं, तिण्हं गुणव्वयाणं, चउण्हं सिक्खावयाणं– પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતોનું.

बारसविहस्स सावगधम्मस्स – [એવી રીતે] બાર પ્રકારના શ્રાવકધર્મનું.

जं खंडिअं, जं विराहिअं – જે ખંડિત થયું હોય, જે વિરાધાયું હોય.

तस्स – તેનું.

मिच्छा मि दुक्कडं – મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો.

(૬) અર્થ-સંકલના

ઇચ્છા-પૂર્વક આજ્ઞા આપો, હે ભગવંત! હું દૈવસિક આલોચના કરવાને ઇચ્છું છું.

[ગુરુ કહે – આલોચના કરો!]

[શિષ્ય] – એ જ પ્રમાણે ઇચ્છું છું.

દિવસભરમાં મેં જ્ઞાન, દર્શન, દેશવિરતિ-ચારિત્ર, શ્રુત અને સામાયિકની આરાધના કરતાં સૂત્ર, માર્ગ, કલ્પ અને કર્તવ્યના અનુસરણમાં તથા ધ્યાન અને ચિંતનમાં કાયિક, વાચિક અને માનસિક જે સ્ખલનાઓ કરી હોય, તે આપની સમક્ષ પ્રકટ કરું છું.

ત્રણ ગુપ્તિના વિષયમાં, તથા પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત મળી બાર પ્રકારના શ્રાવકધર્મના વિષયમાં, ચાર કષાયો વડે, જે કાંઈ ખંડના કે વિરાધના થઈ હોય, તે સંબંધી મારું સઘળું પાપ મિથ્યા હો.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ઘરને સુઘડ રાખવા માટે જેમ સફાઈની જરૂર છે, ઉદ્યાનને મનોહર રાખવા માટે જેમ સંમાર્જનની અગત્ય છે અને ખેતરને ફળદ્રૂપ રાખવા માટે જેમ નિંદવાની આવશ્યકતા છે, તેમ ચારિત્રને નિર્મળ રાખવા માટે શોધનની આવશ્યકતા છે.

'શોધન' એટલે આત્મ-શોધન, આત્મ-ગુણોનું શોધન કે આત્મ-સ્વરૂપનું શોધન. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો આત્મા જે દોષોને લીધે, જે સ્ખલનાઓને લીધે કે જે અતિચારોને લીધે મલિન બને છે, તેને દૂર કરવા–તેનાથી બચી જવું, એ આત્મ-શોધનની સાચી ક્રિયા છે. તે માટે પ્રથમ આત્માના ગુણો કયા છે, તે કેવી ક્રિયાથી પ્રગટે છે અને તેમાં કેવી રીતે અતિચાર લાગે છે, તે જાણવાની જરૂર છે. તે જાણવાથી જ તેની યોગ્ય આલોચના થઈ શકે છે કે જેના પરિણામે ગયેલી વિશુદ્ધિ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આ રીતે અતિચારની આલોચનાનો વિધિ બતાવ્યો છે, એટલે તે 'અતિચાર-આલોચન'સૂત્ર કહેવાય છે.

પ્રત્યેક આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાન જેમ ગુરુની અનુજ્ઞા-પૂર્વક થાય છે, તેમ આ ક્રિયા પણ ગુરુની અનુજ્ઞા-પૂર્વક કરવાની છે. તે માટે પ્રારંભમાં 'इच्छाकारेण संदिसह भगवं ! देवसिअं आलोएमि'–'ઇચ્છા-પૂર્વક આજ્ઞા આપો હે ભગવંત! હું દૈવસિક આલોચના કરવાને ઇચ્છું છું,' એ પદો મૂકેલાં છે. એના પ્રત્યુત્તરમાં ગુરુની 'आलोएह'–'આલોચના કરો' એવી અનુજ્ઞા મળ્યા પછી અને તેનો 'इच्छं'પદ વડે સ્વીકાર કર્યા પછી દિવસ દરમિયાન લાગેલા 'અતિચારોની આલોચના' કરવામાં આવે છે.

તેનો સામાન્ય ક્રમ એવો છે કે પ્રથમ ક્રિયાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવો, પછી 'અતિચારો'ના પ્રકાર વર્ણવવા અને છેવટે તે શેના વિષે લાગે છે તે જણાવવું. આ માટે સૂત્રના

પ્રારંભમાં 'जो मे देवसिओ अइआरो कओ'–એટલે 'દિવસ દરમિયાન મારા વડે જે અતિચાર કરાયો હોય, તેનો નિર્દેશ કરાયો છે.' काइओ, वाइओ અને माणसिओ–એ ત્રણ પદો વડે અતિચારોનો સામાન્ય નિર્દેશ તથા 'उस्सुत्तो થી असावग-पाउग्गो' સુધીનાં પદો વડે અતિચારોનો વિશેષ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. એનો અર્થ એ છે કે કાયાના પ્રવર્તન વડે, વાણીના પ્રયોગ વડે કે વિચારો આવી જવાથી મેં જે કાંઈ અતિચાર કર્યો હોય, પછી તે ઉત્સૂત્રરૂપ હોય, ઉન્માર્ગ-રૂપ હોય, અકલ્પ્ય હોય કે અકર્ત્તવ્યરૂપ હોય અથવા તો દુર્ધ્યાનથી થયેલો હોય કે દુષ્ટ ચિંતનથી થયેલો હોય અથવા તો આચારને યોગ્ય ન હોય, તે સઘળાની આલોચના કરું છું.

ત્યારબાદ नाणे दंसणे चरित्ताचरित्ते सुए અને सामाइए એ પાંચ પદો વડે અતિચાર શેના વિષે થાય છે તે જણાવ્યું છે. આ પાંચ પદોમાં પહેલાં ત્રણ પદો સાધ્યને અનુલક્ષીને અને બાકીનાં બે પદો સાધનને અનુલક્ષીને બોલવામાં આવે છે.

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ આત્માના ગુણો છે, તેથી 'સાધ્ય' છે; અને તેની સિદ્ધિ શ્રુત તથા સામાયિકની ઉપાસના વડે થાય છે, એટલે તે 'સાધન' છે.

આ પછી મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિરૂપ ત્રણ પ્રકારની ગુપ્તિમાં તથા પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત મળી બાર પ્રકારના શ્રાવકધર્મમાં ચતુર્વિધ કષાયના યોગે જે કાંઈ ખંડના કે વિરાધના થઈ હોય તે જણાવવાને માટે 'तिण्हं गुत्तीणं થી जं विराहिअं' સુધીનાં પદો બોલવામાં

આવે છે. મતલબ કે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો ચારિત્રના વિકાસમાં મુખ્ય અંતરાયરૂપ હોઈ તેનું થોડું સરખું સેવન પણ અનિષ્ટ છે, અને તેથી ફરી તેમ ન બને તેની પૂરી તકેદારી રાખવાની છે. આ રીતે અન્ય કારણોથી કે કષાયના ઉદયથી થયેલા સર્વ અતિચારો માટે સાધકે અત્યંત દિલગીર થવાનું છે અને ફરી તેવું ન કરવાના ભાવ સાથે 'तस्स मिच्छा मि दुक्कडं'–'તે સંબંધી મારું સઘળું પાપ મિથ્યા થાઓ' એ શબ્દો બોલવાના છે.

દિવસ દરમિયાન થયેલા અતિચારોને ગુરુ-સમક્ષ પ્રકટ કરવા માટે આ સૂત્ર યોજાયેલું છે, એટલે જ્યાં જ્યાં જે જે પ્રકારનો દોષ થયો હોય તે નિખાલસ રીતે પણ ભારે હૃદયે ગુરુ-સમક્ષ પ્રકટ કરવાનો છે અને પરિણામે ગુરુ તેનું જે કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે તે સ્વીકારીને દોષ-મુક્ત થવાનું છે. આ પ્રકારની નિખાલસતા અને નિર્મળતા પ્રતિક્રમણની ભાવ-આરાધના માટે ખાસ જરૂરની છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આવશ્યકસૂત્રના ચોથા* પ્રતિક્રમણાધ્યયનમાં અને પાંચમા કાયોત્સર્ગાધ્યયનમાં+ શ્રમણધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતા પાઠ સાથે આ સૂત્ર આવે છે, તેને અનુસરીને આ સૂત્રની યોજના થયેલી જણાય છે.

---

* આ. ટી., પૃ. ૫૭૧.

\+ આ. ટી., પૃ. ૭૭૮.

२८ अइयार-वियारण-गाहा ।

[अतिचार-विचारण-गाथाः ।]

અતિચારો [વિચારવા માટે]ની ગાથાઓ

(૧) મૂલપાઠ

(गाहा)

नाणम्मि दंसणम्मि अ, चरणम्मि तवम्मि तह य वीरियम्मि ।
आयरणं आयारो, इअ एसो पंचहा भणिओ ॥ १ ॥

काले विणए बहुमाणे, उवहाणे तह अनिण्हवणे ।
वंजण-अत्थ-तदुभये, अट्ठविहो नाणमायारो ॥ २ ॥

निस्संकिअ निक्कंखिअ, निव्वितिगिच्छा अमूढदिट्ठी अ ।
उववूह-थिरीकरणे, वच्छल्ल-पभावणे अट्ठ ॥ ३ ॥

पणिहाण-जोग-जुत्तो, पंचहिं समिईहिं तीहिं गुत्तीहिं ।
एस चरित्तायारो, अट्ठविहो होइ नायव्वो ॥ ४ ॥

बारसविहम्मि वि तवे, सब्भिंतर-बाहिरे कुसल-दिट्ठे ।
अगिलाइ अणाजीवी, नायव्वो सो तवायारो ॥ ५

अणसणमूणोअरिआ, वित्ती-संखेवणं रस-च्चाओ ।
काय-किलेसो संलीणया य बज्झो तवो होइ ॥ ६ ॥

पायच्छित्तं विणओ, वेयावच्चं तहेव सज्झाओ ।
झाणं उस्सग्गो वि अ, अब्भिंतरओ तवो होइ ॥ ७ ॥

अणिगूहिअ-बल-वीरिओ, परक्कमइ जो जहुत्तमाउत्तो ।
जुंजइ अ जहाथामं, नायव्वो वीरिआयारो ॥ ८ ॥

(२) સંસ્કૃત છાયા

ज्ञाने दर्शने च चरणे, तपसि तथा च वीर्ये ।
आचरणम् आचारः, इति एष पञ्चधा भणितः ॥ १ ॥

काले विनये बहुमाने, उपधाने तथा अनिह्नवने ।
व्यञ्जने अर्थे तदुभये, अष्टविधः ज्ञानाचारः ॥ २ ॥

निःशङ्कितं निष्काङ्क्षितं, निर्विचिकित्सा अमूढदृष्टिः च ।
उपबृंहा-स्थिरीकरणे, वात्सल्य-प्रभावने अष्ट ॥ ३ ॥

प्रणिधान-योग-युक्तः, पञ्चभिः समितिभिः तिसृभिः गुप्तिभिः ।
एष चारित्राचारः, अष्टविधः भवति ज्ञातव्यः ॥ ४ ॥

द्वादश-विधे अपि तपसि, साभ्यन्तर-बाह्ये कुशल-दिष्टे ।
अग्लान्या अनाजीविकः, ज्ञातव्यः स तप-आचारः ॥ ५ ॥

अनशनम् ऊनोदरिका, वृत्ति-संक्षेपणं रस-त्यागः ।
कायक्लेशः संलीनता च, बाह्यं तपः भवति ॥ ६ ॥

प्रायश्चित्तं विनयः, वैयावृत्त्यं तथैव स्वाध्यायः ।
ध्यानम् उत्सर्गः अपि च, आभ्यन्तरं तपः भवति ॥ ७ ॥

अनिगूहितबलवीर्यः पराक्रमते यः यथोक्तम् आयुक्तः ।
युनक्ति च यथास्थाम, ज्ञातव्यः वीर्याचारः

(૩) ગુજરાતી છાયા

જ્ઞાને દર્શને અને, ચારિત્રે તપે તેમ જ વીર્યે;
આચરણ (તે જ) આચાર, એમ એ પાંચ પ્રકારે
કાલે વિનયે બહુમાને, ઉપધાને તથા અનિહ્નવત
વ્યંજન-અર્થ-તદુભયે, અષ્ટવિધ જ્ઞાન-આચાર.
નિઃશંકિતા, નિષ્કાંક્ષિતા, નિર્વિચિકિત્સા, અમૂઢદૃષ્ટિ
ઉપબૃંહણા સ્થિરીકરણ, વાત્સલ્ય, પ્રભાવના (એ
પ્રણિધાન-યોગ-યુક્ત, પંચ સમિતિએ ત્રણ ગુપ્તિ
એ ચારિત્રાચાર, અષ્ટવિધ હોય (એ) જાણવો.
બાર પ્રકારે વળી તપે, (જે) સાભ્યંતર-બાહ્ય કુશલ
અગ્લાનિવડે અનાજીવિક, જાણવો તે તપાચાર.
અનશન ઊનોદરતા, વૃત્તિ-સંક્ષેપ રસ-ત્યાગ;
કાય-ક્લેશ (અને) સંલીનતા, પણ બાહ્ય તપ છે.
પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય તેમ જ સ્વાધ્યાય
ધ્યાન (અને) ઉત્સર્ગ પણ, આભ્યંતર તપ છે.
અનિગોપવ્યું બલ-વીર્ય, ફોરવે જે યથોક્ત અનુ.
જોડે વળી યથાશક્તિ, જાણવો તે વીર્યાચાર.

જેના વડે કે જેનાથી જણાય-બોધ થાય, તે 'જ્ઞાન'. 'ज्ञायते अनेनास्माद् वेति ज्ञानम्'-વિશિષ્ટ અર્થમાં જેના વડે આત્મ-કલ્યાણનો માર્ગ સમજાય, મોક્ષમાર્ગનાં સાધનોનો બોધ થાય, તે 'જ્ઞાન'. ઉપચારથી તેનું આયોજન કરનારી વાક્ય-રચના તથા તેના લિપિબદ્ધ વ્યવસ્થિત સંગ્રહને પણ 'જ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. તે સંબંધી આચારપ્રદીપમાં કહ્યું છે કે "यद्यपि ज्ञानं मति-श्रुतावधि-मनःपर्यव-केवलज्ञानभेदात् पञ्चविधं, तथाऽप्यत्र श्रुतज्ञानं ग्राह्यं, वक्ष्यमाण-काल-विनयाद्य-ष्टविधज्ञानाचारस्य तत्रैव सम्भवात्।"

"જો કે 'જ્ઞાન' "મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ, કેવલ"ના ભેદથી પાંચ પ્રકારનું છે, તો પણ અહીં 'શ્રુતજ્ઞાન' ગ્રહણ કરવું, કારણ કે 'કાલ,' 'વિનય' આદિ 'જ્ઞાનાચાર'ના આઠ ભેદો કહેવાના છે, તેનો સંભવ તેમાં જ છે." આટલા ખુલાસા પછી તેનો અર્થ કરતાં તેમણે જણાવ્યું છે કે 'ज्ञाने-श्रुतज्ञाने – द्वादशाङ्ग्यादिरूपे' "'જ્ઞાને' એટલે દ્વાદશાંગીરૂપ 'શ્રુતજ્ઞાનમાં'".

दंसणम्मि-[दर्शने]-'तत्र दर्शनं सम्यग्दर्शनमुच्यते, न चक्षु-रादिदर्शनम्'-(દશવૈ. હારિ. વૃત્તિ. પૃ. ૨૦૨). અહીં 'દર્શન' શબ્દથી સામાન્ય ઉપયોગરૂપ દર્શનના ચક્ષુર્દર્શન આદિ ભેદો ગ્રહણ કરવાના નથી, પણ રત્નત્રયી પૈકીનું 'સમ્યગ્દર્શન' ગ્રહણ કરવાનું છે. વાચકમુખ્ય શ્રીઉમાસ્વાતિજીએ તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં તેની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કેઃ- 'तत्त्वार्थ-श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्। (अ. १-२) તત્ત્વભૂત પદાર્થોનું યથાર્થ-

રૂપથી શ્રદ્ધાન અથવા રુચિ, તે સમ્યગ્દર્શન. તેના વિષે.

चरणम्मि – [चरणे-चारित्रे] – ચારિત્રે.

'चरित्रमेव चारित्रम्' – ચરિત્ર એ જ 'ચારિત્ર'. 'चर्' ધાતુને 'इत्र' પ્રત્યય લાગવાથી 'ચરિત્ર' શબ્દ બનેલો છે. તેનો સામાન્ય અર્થ આચરણ, ચાલચલગત કે વર્તન થાય છે. પરંતુ અહીં તે સંયમ કે વિરતિનો અર્થ બતાવે છે. "चारित्रे सर्वविरतिरूपे, श्राद्धं त्वाश्रित्य देशविरतिरूपे" (આ. પ્ર. પૃ. ૧). "'ચારિત્રે' એટલે 'સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રમાં,' શ્રાવકને અંગે 'દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રમાં'".

तवम्मि – [तपसि] – તપને વિષે.

જેનાથી શરીરની રસાદિ ધાતુ અથવા કર્મ તપે-શોષાય, તે 'તપ'. 'ताप्यन्ते रसादिधातवः कर्माणि वा अनेनेति तपः।' તેને કર્મ-નિર્જરાનું સાધન માનવામાં આવ્યું છે. तपसा निर्जरा च। (ત૦ અ૦ ૯-૩) અને 'તપ' વડે (સંવર) અને નિર્જરા થાય છે. શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૩૦મા અધ્યયનમાં જણાવ્યું છે કે 'भवकोडी-संचियं कम्मं, तवसा निज्जरिज्जइ' ક્રોડો ભવથી સંચિત કરેલું કર્મ 'તપ' વડે ક્ષીણ થાય છે; તેના વિષે.

वीरियम्मि – [वीर्ये] – વીર્યને વિષે, આત્મબલને વિષે.

જીવનું સામર્થ્ય, આત્મ-શક્તિ કે આત્મ-બલને 'વીર્ય' કહેવામાં આવે છે. તે માટે વિ૦ ભા૦ માં કહ્યું છે કે 'वीरियं ति बलं जीवस्स लक्खणं' (ગા. ૨૧૭૨). "'વીર્ય' એ બલ છે

કે જે જીવનું લક્ષણ છે.” તે બે પ્રકારનું હોય છેઃ ‘સકર્મ અને અકર્મ.’ તેમાં કર્મના ઉદયથી ઔદયિક ભાવરૂપ જે સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે ‘સકર્મ વીર્ય’ કહેવાય છે અને કર્મના ક્ષયથી ક્ષાયિકભાવરૂપ જીવનું સાહજિક સામર્થ્ય પ્રકટે છે, તે ‘અકર્મવીર્ય કહેવાય’ છે.

आयरणं – [आचरणम्] – આચરણ, વર્તણૂક, વ્યવહાર.

आयारो – [आचार:] – આચાર.

શાસ્ત્ર-શુદ્ધ વર્તણૂક કે ધર્મ-વિહિત જીવન-વ્યવહારને ‘આચાર’ કહેવામાં આવે છે.

‘सम्यगाचरणं आचार:’ (આ. પ્ર.)

इअ – [इति] – એ પ્રમાણે.

एसो – [एष:] – એ.

पंचहा – [पञ्चधा] – પાંચ પ્રકારનો.

भणिओ – [भणित:] – કહેવાયેલો, પ્રતિપાદન કરાયેલો.

भण् – બોલવું, કહેવું કે પ્રતિપાદન કરવું. તે પરથી ‘भणित’નો અર્થ બોલાયેલો, કહેવાયેલો કે પ્રતિપાદન કરાયેલો થાય છે.

काले – [काले] – કાલે, કાલના નિયમને અનુસરવા વડે.

‘કાલ’ એટલે સમય. જે સમય શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે નક્કી થયેલો છે, તેને અહીં ‘કાલ’ શબ્દથી સૂચિત કરવામાં આવ્યો છે. કાર્ય-સિદ્ધિ માટે સમય એક અગત્યનું

કારણ મનાય છે, એટલે કે અમુક કાર્ય અમુક સમયે કરવાથી જ સિદ્ધ થાય છે. અહીં જ્ઞાનોપાસના કે શાસ્ત્રાભ્યાસરૂપી કાર્યની સિદ્ધિને પણ તે જ નિયમ લાગુ પડે છે. એટલે નિયત થયેલા સમયે અધ્યયન કરવામાં આવે તે ઇષ્ટ છે. આ અર્થમાં 'કાલ' એ 'જ્ઞાનાચાર'નો પ્રથમ ભેદ છે.

विणए – [विनये] – વિનયને વિષે.

'વિનય'નો સામાન્ય અર્થ શિક્ષણ, શિષ્ટતા કે નમ્રતા થાય છે, પરંતુ અહીં તે ગુરુ, જ્ઞાની, જ્ઞાનાભ્યાસી, જ્ઞાન અને જ્ઞાનનાં ઉપકરણોની આશાતના (અનાદર) વર્જવાના અને યોગ્ય ભક્તિ કરવાના અર્થમાં વપરાયેલો છે. તે માટે આચાર-પ્રદીપમાં કહ્યું છે કે:– 'तथा विनयो गुरोर्ज्ञानिनां ज्ञानाभ्यासिनां ज्ञानस्य ज्ञानोपकरणानां च पुस्तक-पृष्ठक-पत्र-पट्टिका-कपरिका-स्थापनिका-उलिका-टिप्पनक-दस्तरिकाऽऽदीनां सर्वप्रकारैराशातना-वर्जन-भक्त्यादिर्यथार्हं कार्यः।'

'તે જ રીતે વિનય એટલે ગુરુની, જ્ઞાનીઓની, જ્ઞાના-ભ્યાસીઓની, જ્ઞાનની અને પુસ્તક, પૂંઠું, પાનાં, પાટી, કવલી, ઠવણી (સાપડો-સાપડી), ઓળિયું, ટીપણું, દસ્તરી વગેરે જ્ઞાનોપકરણોની–જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનોની આશાતનાનું વર્જન અને તેમની યથાયોગ્ય રીતે ભક્તિ વગેરે કરવાં.'

ગુરુનો વિનય–ઊભા થઈને સામે જવું, આસન આપવું, પગ ધોવા, વિશ્રામણા કરવી, વન્દના કરવી, આજ્ઞા-પાલન કરવું, સાંભળવાની ઇચ્છા રાખવી, વગેરે વડે થાય છે. તે સંબંધમાં પૂર્વાચાર્યોએ જણાવ્યું છે કે:–

"अब्भुट्ठाणंजलिकरणं तहेवासण-दायणं ।
गुरुभत्ति-भावसुस्सूसा, विणओ एस वियाहिओ ॥"

'અભ્યુત્થાન, અંજલિકરણ (બે હાથ જોડવા), આસન આપવું, ગુરુ-ભક્તિ અને ભાવશુશ્રૂષા એ વિનય કહેવાય છે.'

જ્ઞાન-દાતા ગુરુનો 'વિનય' કરવો આવશ્યક છે. જો તેમ કરવામાં ન આવે તો શાસ્ત્રાભ્યાસનું યોગ્ય ફલ મળી શકતું નથી. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ દશવૈકાલિકટીકામાં જણાવ્યું છે કે 'अविनयगृहीतं हि तदफलं भवति' (પૃ. ૨૦૭). એટલે 'અવિનયથી ગ્રહણ કરેલું જ્ઞાન નિષ્ફલ થાય છે.' તે માટે માતંગ પાસેથી વિદ્યા શીખનાર શ્રેણિક રાજાનું ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે.

ગુરુ વગેરેના 'વિનય'પૂર્વક શ્રુતજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો તે 'વિનય' નામનો બીજો 'જ્ઞાનાચાર' છે.

बहुमाणे – [बहुमाने] – બહુમાનને વિષે.

'बहुमानश्च आभ्यन्तरः प्रीतिप्रबन्धः' (આ. પ્ર. પૃ. ૧૫). 'બહુમાન એટલે આંતરિક પ્રીતિ રાખવી તે. ગુરુ, જ્ઞાન તથા જ્ઞાનોપકરણ પ્રત્યે આંતરિક પ્રીતિ કે ભાવોલ્લાસ તે 'બહુમાન' નામનો જ્ઞાનાચારનો ત્રીજો ભેદ છે.

उवहाणे – [उपधाने] – ઉપધાનને વિષે.

"उप – समीपे धीयते – क्रियते सूत्रादिकं येन तपसा तदुपधानम्" (આ. પ્ર. ટી. પૃ. ૧૭).

"જે તપ વડે સૂત્રાદિક [આત્મ]-સમીપમાં કરાય, તે ઉપધાન."

ઉપધાન એ જ્ઞાનાચારનો ચોથો વિભાગ છે.

अनिण्हवणे – [अनिह्नवने] – ગુરુ, જ્ઞાન અને સિદ્ધાંત વગેરેનો અપલાપ ન કરવાને વિષે.

नि + ह्नु – છુપાવવું. તે પરથી निह्नव–છુપાવનાર એવું પદ બને છે. તેનો જે ભાવ તે निह्नवन. એટલે છુપાવવાની ક્રિયા, અપલાપ કરવો કે શઠપણું તે निह्नवन છે. તે ન હોવું તે अनिह्नवन. તાત્પર્ય કે અશઠપણું કે નિખાલસતા એ જ 'અનિહ્નવન' છે.

જે ગુરુએ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરાવ્યો હોય, તેનું નામ છુપાવવું તે 'નિહ્નવન દોષ' છે. તે જ રીતે સિદ્ધાંતને છુપાવવો કે તેના પર ઢાંકપિછોડો કરવો અથવા તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રતિપાદન કરવું, તે પણ 'નિહ્નવન દોષ' છે.

'અનિહ્નવન' એ 'જ્ઞાનાચાર'નો પાંચમો ભેદ છે.

वंजण-अत्थ-तदुभये – [व्यञ्जन-अर्थ-तदुभये] – વ્યંજન, અર્થ અને તદુભયને વિષે. અક્ષર, અર્થ અને તે ઉભય વિષે.

'व्यज्यते अनेन अर्थः इति व्यञ्जनम्' 'જેનાથી અર્થ પ્રકટ થાય તે વ્યંજન'. આ રીતે વર્ણમાલાના તમામ અક્ષરો વ્યંજન કહેવાય છે. અહીં વ્યંજન-શબ્દ વ્યંજન-શુદ્ધિ–શબ્દ-શુદ્ધિ માટે વપરાયેલો છે, જે જ્ઞાનાચારનો છઠ્ઠો વિભાગ છે.

શબ્દના બોધ્ય વિષયને ‘ અર્થ ’ કહેવામાં આવે છે. જેમ કે ‘ પંકજ ’ એટલે કમળ; ‘ સુવર્ણ ’ એટલે સોનું; ‘ મુક્તા ’ એટલે મોતી, વગેરે. ‘ અર્થ ’ શબ્દ અહીં અર્થ-શુદ્ધિ માટે વપરાયેલો છે. તે ‘ જ્ઞાનાચાર ’નો સાતમો વિભાગ છે.

‘ વ્યંજન અને અર્થ ’ એ ઉભયનો સંબંધ જાળવી રાખવો તે તદુભય; જેમ કે અર્હન્ શબ્દ સાંભળીને કે વાંચીને अर्हन् શબ્દ જ બોલવો ને તે વખતે ‘ પૂજાને યોગ્ય તે અર્હન્ ’ એવો ભાવ ચિંતવવો તે ‘ તદુભય ’ છે. ‘ વ્યંજન અને અર્થ-ઉભયની શુદ્ધિ ’ તે ‘ જ્ઞાનાચાર ’નો આઠમો વિભાગ છે.

अट्ठविहो – [अष्टविधः] – આઠ પ્રકારે.

होइ – [भवति] – હોય છે.

नायव्वो – [ज्ञातव्यः] – જાણવા યોગ્ય.

निस्संकिअ – [निःशङ्कितम्] – નિઃશંકિત, શંકા-રહિત.

સંશયને ‘ શંકા ’ કહેવામાં આવે છે, તે બે પ્રકારની હોય છેઃ ‘ દેશશંકા ’ અને ‘ સર્વશંકા ’. તેમાં વિષયના અમુક ભાગ પૂરતી શંકા હોય તે ‘ દેશશંકા ’ કહેવાય છે અને સમસ્ત વિષયને લગતી શંકા હોય તો તે ‘ સર્વશંકા ’ કહેવાય છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ દશવૈકાલિક-નિર્યુક્તિ પરની ટીકામાં તેના દૃષ્ટાંતો આપતાં જણાવ્યું છે કે :–‘ જીવપણું સમાન છતાં એક ભવ્ય અને બીજો અભવ્ય એમ કેમ થાય ? ’ આવી શંકા તે ‘ દેશશંકા ’ છે. આ સ્થાને એવો વિચાર કરવો જોઈએ કે ‘ કેટલાક પદાર્થો હેતુ વડે ગ્રાહ્ય છે અને કેટલાક પદાર્થો અહેતુ

વડે ગ્રાહ્ય છે. તેમાં જે જીવાદિ પદાર્થો છે, તે હેતુ વડે ગ્રાહ્ય છે અને ભવ્યત્વ વગેરે અહેતુ વડે ગ્રાહ્ય છે, કારણ કે તે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન વિના આપણા જેવા છદ્મસ્થોને સમજાતા નથી. તેનું જ્ઞાન માત્ર કેવલજ્ઞાનીઓના વચનમાત્રથી જ થાય છે.'

'સઘળા સિદ્ધાંતો પ્રાકૃતમાં રચાયેલા છે, માટે તે બધા કલ્પિત હશે.' એવી શંકા કરવી તે 'સર્વશંકા' છે. તે સ્થાને એમ વિચારવું જોઈએ કે, સિદ્ધાંતોની રચના પ્રાકૃતમાં થઈ છે, તે બાલક વગેરે સર્વને સામાન્ય રીતે સહેલી પડે તે માટે થયેલી છે. કહ્યું છે કે–

"बाल-स्त्री-मन्द-मूर्खाणां, नृणां चारित्रकांक्षिणाम् ।
अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः, सिद्धान्तः प्राकृतः स्मृ(कृ)तः ॥"

(હરિભદ્રસૂરિની દશવૈકાલિકટીકામાં ઉદ્ધૃત પૃ. ૧૦૨)

'ચારિત્રની ઇચ્છાવાળા બાળકો, સ્ત્રીઓ, મંદ અને મૂર્ખ મનુષ્યોના અનુગ્રહને માટે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોએ સિદ્ધાંતને પ્રાકૃત [ભાષા]માં કરેલો છે.'

આ બન્ને પ્રકારની શંકાથી રહિત થવું તે 'નિઃશંકિત' નામનો પ્રથમ 'દર્શનાચાર' છે.

निक्कंखिअ –[निष्कांक्षितम्] – નિષ્કાંક્ષિત, કાંક્ષા-રહિત.

ઇચ્છા, અભિલાષા કે ચાહનાને 'કાંક્ષા' કહેવામાં આવે છે. અહીં શ્રદ્ધા જાળવી રાખવાના વિષયમાં અન્ય મતની, મિથ્યા-દર્શનની ચાહના કરવી, તેને 'કાંક્ષા' નામનો દોષ

ગણવામાં આવ્યો છે. તેનાથી રહિત થવું, તે 'નિષ્કાંક્ષિત' નામનો 'દર્શનાચાર'નો બીજો પ્રકાર છે.

निव्वितिगिच्छा – [निर्विचिकित्सा] – મતિ-વિભ્રમથી રહિત.

'विचिकित्सा – मति-विभ्रमः, निर्गता – विचिकित्सा मति-विभ्रमो यतोऽसौ निर्विचिकित्सा' (દશવૈ. ટી. હા. પૃ. ૨૦૩). 'વિચિકિત્સા' એટલે 'મતિ-વિભ્રમ' તે જેમાંથી ચાલ્યો ગયો છે, તે 'નિર્વિચિકિત્સ'. એટલે એક વસ્તુ હિતકારી હોય, સુંદર ફલને આપનારી હોય, છતાં એવા વિચારો કરવા કે તે હિતકર હશે કે કેમ? અથવા તેનું ફલ સારું આવશે કે કેમ? તો એ 'વિચિકિત્સા' કરી કહેવાય. અહીં 'જિનદર્શન તો સારું છે, પણ તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી મને ફલ મળશે કે નહિ? કારણ કે ખેતી વગેરે ક્રિયાઓમાં બંને જાતનાં પરિણામો આવતાં જોવાય છે, એટલે ફલ મળે પણ ખરું અને ન પણ મળે.' એવી વિચારણા કરવી તે 'વિચિકિત્સા' નામનો દોષ ગણાય છે. તેનાથી રહિત થવું, તે 'નિર્વિચિકિત્સા' નામનો 'દર્શન'નો ત્રીજો આચાર છે.

अमूढदिट्ठी – [अमूढदृष्टिः] – અમૂઢદૃષ્ટિ, જેની દૃષ્ટિ ચલિત થઈ નથી તેવો.

જેનામાં વિવેકની ખામી હોય એટલે કે સારું-ખોટું પારખવાની શક્તિ ખીલેલી ન હોય કે ખીલ્યા છતાં ચાલી ગઈ હોય તે 'મૂઢદૃષ્ટિ' કહેવાય છે. કોઈનો ઠઠારો, ભપકો કે લોક-સમૂહને આંજી નાખનારા ચમત્કારો જોઈને

સમ્યગ્દર્શનમાંથી ચલિત ન થવું, તે 'અમૂઢદૃષ્ટિ' નામનો 'દર્શન'નો ચોથો આચાર છે.

उववूह - थिरीकरणे – [उपबृंहण – स्थिरीकरणे] – ઉપબૃંહણ અને સ્થિરીકરણ.

સમાનધર્મીના ગુણની પ્રશંસા કરી તેની વૃદ્ધિ કરવી, તે 'ઉપબૃંહણ' અને ધર્મથી ચ્યુત થતા એવા ધર્મીને યોગ્ય રીતે સ્થિર કરવા, તે 'સ્થિરીકરણ'. આ બંને ગુણો અનુક્રમે 'દર્શનાચાર'નો પાંચમો અને છઠ્ઠો આચાર છે.

वच्छल्ल-पभावणे – [वात्सल्य - प्रभावने] – વાત્સલ્ય અને પ્રભાવના.

સમાનધર્મી પર હૃદયથી પ્રેમ રાખવો ને તેના પર ઉપકાર કરવો (તેના હિતના ઉપાયો લેવા), તે 'વાત્સલ્ય' અને ધર્મકથા આદિથી તીર્થની ખ્યાતિ કરવી, તે 'પ્રભાવના'.

આવી 'પ્રભાવના' આઠ પ્રકારના વિશિષ્ટ શક્તિશાલી મહાત્માઓ દ્વારા થાય છે, તે માટે કહ્યું છે કે :–

"पावयणी धम्मकही, वाई नेमित्तिओ तवस्सी य ।
विज्जा-सिद्धो अ कवी, अट्ठेव पभावगा भणिया ॥"

(સમ્યક્ત્વસપ્તતિ ગા. ૩૨, પૃ. ૧૦૮).

"પ્રાવચનિક, ધર્મકથી, વાદી, નૈમિત્તિક, તપસ્વી, વિદ્યાવાન, સિદ્ધ અને કવિ એ આઠ જાતના પ્રભાવકો કહેલા છે." તેમાં જે મહાત્મા વિદ્યમાન જિનાગમના પારગામી

आजीवी-(अ)-[आजीविकः]-આજીવિકાની ઇચ્છા-વાળો. 'अन् + आजीवी'-આજીવિકાની ઇચ્છા વગરનો-નિઃસ્પૃહ.

सो-[सः]-તે.

तवायारो-[तप-आचारः]-તપાચાર.

(૧-૨) **अणसणमूणोअरिआ**-[अनशनम्, ऊनोदरिका]-અનશન અને ઊનોદરતા-ઊનોદરિકા.

[अन् + अशन]-ન ખાવું તે 'અનશન' તપ છે, અને ऊन-उदर ઓછું પેટ ભરવું-ચાલુ ખોરાકથી ઓછું ખાવું, તે 'ऊनोदरता' છે, જેને 'ઊનોદરિકા તપ' કહેવામાં આવે છે. 'ऊनमुदरमूनोदरं तस्य करणमूनोदरिका' (આ. પ્ર. પૃ. ૮૫).

(૩) **वित्ती-संखेवणं**-[वृत्ति-संक्षेपः].-વૃત્તિ-સંક્ષેપ.

'વૃત્તિ' એટલે દ્રવ્ય અથવા આહાર-પાણીની વસ્તુઓ. 'वर्त्ततेऽनयेति वृत्तिः-भैक्ष्यम्' (આ. પ્ર. પૃ. ૮૫) તેનો 'संक्षेप' એટલે હ્રાસ કે ઘટાડો. 'संक्षेपणं ह्रास', (આ. પ્ર. પૃ. ૮૫). જેમાં ખાવા-પીવાની વસ્તુઓની સંખ્યા ઘટાડીને મર્યાદિત કરવામાં આવે, તે 'વૃત્તિ-સંક્ષેપ'.

(૪) **रस-च्चाओ**-[रस-त्यागः]-રસ-ત્યાગ.

શરીરની ધાતુઓને વિશેષ પુષ્ટ કરે, તે 'રસ' કહેવાય છે. જેમ કે દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ, ગોળ અને પકવાન્ન. તેનો ત્યાગ કરવો, તે 'રસ-ત્યાગ.'

(५) काय-किलेसो – [काय-क्लेशः] – કષ્ટ સહન કરવું તે, 'તિતિક્ષા.'

કાયાને ક્લેશ આપવો–કષ્ટ આપવું, તે 'કાય-ક્લેશ.' અહીં કષ્ટ આપવાનું પ્રયોજન સંયમનું પાલન કે ઇંદ્રિયોના વિકારોનું દમન છે.

(६) संलीणया – [संलीनता] – સંલીનતા. શરીરાદિનું સંગોપન.

'संलीनस्य संवृतस्य भावःसंलीनता'–'સંલીન' એટલે સંવૃત–સંયમી. તેનો જે ભાવ તે સંલીનતા.' ઇંદ્રિયો તથા કષાય પર જય મેળવવા માટે શરીરનું સંગોપન કરીને રહેવું, તે 'સંલીનતા' કહેવાય છે.

बज्झो – [बाह्यः] – બાહ્ય, સ્થૂલ.

तवो – [तपः] – તપ.

होइ – [भवति] – હોય છે.

(१) **पायच्छित्तं** – [प्रायश्चित्तम्] – પ્રાયશ્ચિત્ત.

'પ્રાયશ્ચિત્ત' એ આભ્યંતર તપનો પહેલો ભેદ છે. વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૬.

(२) **विणओ** – [विनयः] – જ્ઞાનાદિ મોક્ષ-સાધનોની યથાવિધ આરાધના.

'विनीयतेऽनेनाष्टप्रकारं कर्मेति विनय इति'–'જેનાથી આઠ પ્રકારનાં કર્મો દૂર કરાય, તે વિનય'. (આ. પ્ર. પૃ.

૮૭) તે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને ઉપચારના ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે. કહ્યું છે કે:–

" दंसण-नाण-चरित्ते, तवे अ तह ओवयारिए चेव ।
एसो अ मोक्ख-विणओ, पंचविहो होइ नायव्वो ॥ ३१४ ॥"

दशवैकालिक–निर्युक्ति.

" દર્શન-સંબંધી, જ્ઞાન-સંબંધી, ચારિત્ર-સંબંધી, તપ-સંબંધી તેમજ ઔપચારિક, એવી રીતે 'મોક્ષ-વિનય' પાંચ પ્રકારે જાણવાં યોગ્ય છે."

(૨) वेआवच्चं – [वैयावृत्त्यम्] – વૈયાવૃત્ત્ય, શુશ્રૂષા.

વૈયાવૃત્ત્યની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨૪.

तहेव – [तथैव] – તે જ પ્રમાણે.

सज्झाओ – [स्वाध्यायः] – સ્વાધ્યાય.

स्व+अध्याय=સ્વાધ્યાય. 'સ્વ' એટલે પોતાનું કે આત્માનું. 'અધ્યાય' એટલે અધ્યયન કે મનન. તે પરથી વિશિષ્ટ અર્થમાં આત્માને હિતકર એવાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અને અધ્યાપન, તે 'સ્વાધ્યાય'.

झाणं – [ध्यानम्] – ધ્યાન.

અંતર્મુહૂર્ત સુધી ચિત્તની એકાગ્રતા, તે 'ધ્યાન'. 'ध्यानम्–अन्तर्मुहूर्तकालमात्रमेकाग्रचित्तता' (આ. પ્ર. પૃ. ૮૯) તેના શુભ અને અશુભ એવા બે પ્રકારો છે. તેમાં અહીં

શુભનો જ અધિકાર છે. 'શુભ ધ્યાન' એટલે ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન.

उस्सग्गो – [उत्सर्गः] – ત્યાગ.

ઉત્સર્ગના વધારે વિવેચન માટે જુઓ સૂત્ર ૬.

वि अ – [अपि च] – અને વળી.

अब्भिंतरओ – [आभ्यन्तर] – આંતરિક.

જેનો સંબંધ અંતર સાથે છે, તે આભ્યંતર.

अणिगूहिअ-बल-वीरिओ – [अनिगूहित-बल-वीर्यः] – જેણે બળ અને વીર્ય નથી છુપાવેલું તે.

नि+गूह – છુપાવવું, તે પરથી 'निगूहित' – છુપાવેલું. 'अनिगूहित' – ન છુપાવેલું. 'बल' – શારીરિક શક્તિ. 'बलं शारीरः प्राणः' (ભ. ટી. શ. ૧. ઉ. ૩).

'वीर्य' – આત્માનો ઉત્સાહ, મનોબળ. 'वीर्यं जीवोत्साहः' (ભ. ટી. શ. ૧. ઉ. ૩). એટલે શારીરિક અને માનસિક બળનો સદાચારમાં ઉપયોગ કરનાર 'અનિગૂહિત-બલ-વીર્ય' કહેવાય છે.

परक्कमइ – [पराक्रामति] – પરાક્રમ કરે છે, પ્રબલ ઉદ્યમ કરે છે.

परा – વિશેષ. क्रम – ઉદ્યમ, પ્રયત્ન. વિશેષ પ્રયત્ન કરવો તે 'પરાક્રમ'. વિશિષ્ટ અર્થમાં ઇષ્ટફળને સાધનારો જે

પુરુષાર્થ, તે 'પરાક્રમ'. "पराक्रमश्च स एव साधिताभिमतप्रयोजनः पुरुषकारपराक्रमः" (ભ. ટી. શ. ૧. ઉ. ૩). અથવા શત્રુનું નિરાકરણ કરનારી જે ક્રિયા, તે 'પરાક્રમ'. "पराक्रमस्तु शत्रुनिराकरणमिति" (ભ. ટી. શ. ૧. ઉ. ૩). અહીં શત્રુ-શબ્દથી આભ્યંતર શત્રુ સમજવા.

जो-[यः]-જે.

जहुत्तं - [यथोक्तम्] - યથોક્ત, શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે. यथा+उक्तम्=यथोक्तम् - જે પ્રમાણે [શાસ્ત્રમાં] કહ્યું છે, તે યથોક્ત.

आउत्तो - [आयुक्तः] - સારી રીતે યોજાયેલો, સાવધાન થઈને જ્ઞાનાદિમાં પ્રવૃત્ત થનાર.

आ+युज् - સારી રીતે જોડાવું, તે પરથી आयुक्तः-સારી રીતે જોડાયેલો, બરાબર સાવધાન થઈને પ્રવૃત્તિ કરનારો.

जुंजइ - [युनक्ति] - જોડે છે.

जहाथामं - [यथास्थाम] - શક્તિ પ્રમાણે.

यथा+स्थाम=यथा - જેવું. स्थाम - સામર્થ્ય, બળ. [જેવું બળ હોય તે પ્રમાણે.]

वीरिआयारो - [वीर्याचारः] - વીર્યાચાર.

(૫) અર્થ-નિર્ણય.

अइयार-वियारण-गाहा - અતિચારની વિચારણા માટેની ગાથાઓ.

કાયોત્સર્ગમાં અતિચાર-ચિંતન પ્રસંગે આચારથી વિરુદ્ધ શું શું થયું છે? તે વિચારવા માટે આ ગાથાઓનો ઉપયોગ થાય છે, તેથી કેટલાક તેને 'અતિચારની ગાથાઓ' પણ કહે છે, પરંતુ દશવૈકાલિક-નિર્યુક્તિના ટીકાકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ 'उक्तो द्रव्याचारः, साम्प्रतं भावाचारमाह' એવી પીઠિકા પછી આ ગાથાઓ દર્શાવી તેના પર ટીકા કરી છે, તેમ જ ખુદ નિર્યુક્તિકારે પણ નીચેની ગાથાના ઉપોદ્ઘાત-પૂર્વક તેની રજૂઆત કરી છે–

"दंसण-नाण-चरित्ते, तव-आयारे अ वीरियायारे ।
एसो भावायारो, पंचविहो होइ नायव्वो ॥"

એટલે આ ગાથાઓ પાંચ પ્રકારના ભાવાચારને દર્શાવનારી છે. તેનું અવલંબન લઈને લાગેલા અતિચારોની વિચારણા કરવામાં આવે છે.

आयारो – ભાવાચાર.

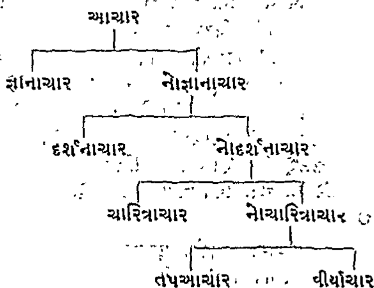
આચાર બે પ્રકારનો છે: 'દ્રવ્યાચાર' અને 'ભાવાચાર'. તેમાં રૂઢિ, રિવાજ કે પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા લૌકિક આચારને અનુસરવું, તે 'દ્રવ્યાચાર' છે અને આત્મ-ગુણોનો વિકાસ કરવા માટે શક્તિ મુજબ પુરુષાર્થ કરવો, તે 'ભાવાચાર' છે. અહીં 'આચાર'શબ્દથી આ ઉભય આચારો પૈકીનો 'ભાવાચાર' ગ્રહણ કરવાનો છે. તેના "(૧) જ્ઞાનાચાર, (૨) દર્શનાચાર, (૩) ચારિત્રાચાર, (૪) તપઆચાર અને (૫) વીર્યાચાર"–એવા પાંચ ભેદો છે.

શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રમાં 'આચાર'ના ભેદો નીચે મુજબ બતાવ્યા છે:–

" दुविहे आयारे पन्नत्ते, तं जहा – णाणायारे चेव नोनाणायारे चेव। नोनाणायारे दुविहे पन्नत्ते, तं जहा – दंसणायारे चेव नोदंसणायारे चेव। नोदंसणायारे दुविहे पन्नत्ते, तं जहा – चरित्तायारे चेव नोचरित्तायारे चेव। णोचरित्तायारे दुविहे पन्नत्ते, तं जहा – तवायारे चेव वीरियायारे चेव ॥ "

'આચાર' બે પ્રકારે કહ્યો છે. તે આ રીતેઃ 'જ્ઞાનાચાર' અને 'નોજ્ઞાનાચાર.' 'નોજ્ઞાનાચાર' બે પ્રકારનો કહ્યો છે. તે આ રીતેઃ 'દર્શનાચાર' અને 'નોદર્શનાચાર'. 'નોદર્શનાચાર' બે પ્રકારનો કહ્યો છે. તે આ રીતે: 'ચારિત્રાચાર' અને 'નોચારિત્રાચાર.' 'નોચારિત્રાચાર' બે પ્રકારનો કહ્યો છે. તે આ રીતેઃ 'તપઆચાર' અને 'વીર્યાચાર'.

એટલે તેનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે થાય છે:–

काल – સ્વાધ્યાય-કાલ.

જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટે સ્વાધ્યાય કરવાનો નિયત થયેલો જે 'કાલ' સમય-તે 'સ્વાધ્યાય-કાલ'. તેનો વિશિષ્ટ અધિકાર દશવૈકાલિકસૂત્ર, નિશીથસૂત્ર, વ્યવહારસૂત્ર વગેરેમાં છે.

લોક-વ્યવહારમાં પણ સ્વાધ્યાયને સંધ્યા-કાલે વર્જ્ય ગણેલો છે. કહ્યું છે કે:–

"चत्वारि खलु कर्माणि, सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।
आहारं मैथुनं निद्रां, स्वाध्यायं च विशेषतः ॥"

"સંધ્યા-સમયે ચાર કર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ: આહાર, મૈથુન, નિદ્રા અને વિશેષે કરીને સ્વાધ્યાય."

विणय – ગુરુ-સેવા.

'વિનય'ના અર્થો જુદી જુદી અનેક રીતે ઘટાવવામાં આવે છે. જેમ કે 'विनयति नाशयति सकल-क्लेशकारकमष्टप्रकारं कर्म, स विनयः' 'विनीयते वाऽनेन कर्मेति विनयः' 'आन्तरतपोविशेषः' વગેરે. પરંતુ જ્ઞાનાચારના સંબંધમાં તેનો અર્થ ગુરુ-શુશ્રૂષા કે ગુરુ-સેવા કરવો યોગ્ય છે, કારણ કે તે પણ આઠ પ્રકારનાં કર્મોના ક્ષયમાં અનન્ય કારણ છે. એ વિનયનાં મુખ્ય લક્ષણો "આજ્ઞા-પાલન, પ્રીતિ અને વિચક્ષણતા" છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના પ્રથમ વિનયાધ્યયનમાં કહ્યું છે કે:–

"आणा-निद्देसकरे, गुरूणमुववायकारए ।
इंगियागार-संपन्ने, से विणीए त्ति वुच्चई ॥ २ ॥"

જે આજ્ઞાને પાળનાર હોય, ગુરુની નિકટ રહેનાર હોય અને ઇંગિત તથા આકારને જાણનાર હોય, તે 'વિનીત' કહેવાય છે."

જૈનશાસ્ત્રોમાં ગુરુવિનય સાત પ્રકારનો બતાવ્યો છે. તે નીચે મુજબ:

"(૧) સત્કાર, (૨) સન્માન, (૩) વંદન, (૪) અભ્યુત્થાન (ગુરુ આવે ત્યારે ઊભાં થવું), (૫) અંજલિકરણ (ગુરુની સામે હાથ જોડીને ઊભા રહેવું), (૬) આસન-પ્રદાન (ગુરુને બેસવા માટે આસન આપવું), (૭) આસનાનુ-પ્રદાન (બીજેથી લાવીને આસન મૂકવું-ગુરુને આસન આપ્યા પછી પોતે આસન સ્વીકારવું.)"*

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં '(ગુરુ)વિનય'નું સ્વરૂપ દર્શાવતાં જણાવ્યું છે કે :-

(૧) ગુરુજનોની પીઠ પાસે કે આગળ-પાછળ અડીને બેસવું નહિ.

(૨) એકદમ પાસે બેસી પગ સાથે પગ અડાડવા નહિ.

(૩) શય્યા કે પોતાના આસન પર બેસીને જ પ્રત્યુત્તર આપવો નહિ.

(૪) ગોઠણ છાતી પાસે રાખી હાથ બાંધીને બેસવું નહિ.

(૫) પગ ફેલાવીને પણ બેસવું નહિ.

* યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૩, શ્લોક ૧૨૫-૬.

(૬) આચાર્ય બોલાવે ત્યારે બેસી ન રહેતાં વિવેક-પૂર્વક પોતાનું આસન છોડીને તેમની પાસે જવું અને તેમને શું કહેવાનું છે તે સાંભળવું.

(૭) પોતાની શય્યા કે આસન પર બેઠાં બેઠાં ગુરુને પ્રશ્ન પૂછવો નહિ.

(૮) ગુરુની પાસે જઈ, હાથ જોડી, નમ્રતા-પૂર્વક બેસી કે ઊભા રહીને પ્રશ્નનું સમાધાન મેળવવું.

(૯) આવી રીતે વિનયથી વર્તનારને ગુરુએ સૂત્ર-વચન અને અર્થ એ બંને વસ્તુ અધિકાર મુજબ આપવી. [ગાથા ૧૯ થી ૨૩.]

તાત્પર્ય કે ગુરુની દરેક રીતે મર્યાદા સાચવવી અને તેમની સેવા કરવી એ ગુરુ પ્રત્યેનો 'વિનય' છે.

બહુમાણ – ગુરુ પ્રત્યે પૂર્ણ આદરભાવ.

વિનય બાહ્ય રીતે પણ થઈ શકે છે, એટલે આંતરિક ભાવની આવશ્યકતા દર્શાવવાને માટે 'બહુમાન'નો જુદો ભેદ બતાવ્યો છે. ગુરુ પ્રત્યે અંતરથી પૂર્ણ સદ્ભાવ, પૂર્ણ પ્રીતિ કે પૂર્ણ આદર એ 'બહુમાન'નું સ્વરૂપ છે.

શાસ્ત્રકારોએ 'વિનય' અને 'બહુમાન'ની ચતુર્ભંગી બતાવી છે. તે આ રીતે:—

(૧) કોઈને 'વિનય' હોય; પણ 'બહુમાન' ન હોય.

(૨) કોઈને 'બહુમાન' હોય, પણ 'વિનય' ન હોય.

(૩) કોઈમાં 'વિનય' પણ હોય અને 'બહુમાન' પણ હોય.

(૪) કોઈમાં 'વિનય' કે 'બહુમાન' એકેય ન હોય.

આ ભંગો પૈકી પહેલો અને બીજો ભંગ મધ્યમ છે, ત્રીજો ઉત્કૃષ્ટ છે અને ચોથો ત્યાગ કરવાને યોગ્ય છે. રોગાદિ કારણે ગુરુનો યોગ્ય વિનય થઈ શક્યો ન હોય તો તે દોષ ગણાતો નથી.

उवहाण – જ્ઞાનારાધન માટેનું તપોમય અનુષ્ઠાન.

'ઉપધાન'નો સામાન્ય અર્થ આલંબન છે, પણ 'જ્ઞાનાચાર'ના સંબંધમાં તે આલંબનરૂપ તપોમય ખાસ અનુષ્ઠાનને માટે વપરાય છે. આત્માની શક્તિઓ પૂર્ણરૂપે પ્રકટ ન થવાનું કારણ કર્મનું બંધન છે. આ કર્મનું બંધન તપ વડે જ કપાય છે. એટલે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ કે ક્ષય પણ તપ વડે જ થાય છે. જ્ઞાનાચારના વર્ણનમાં તપનું વિધાન કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જ્ઞાનારાધનમાં બાધક એવા પ્રમાદ અને જાડ્યનો નાશ તપ વડે જ થઈ શકે છે. તેમાં ઉપવાસ અને આયંબિલ સાથે સૂત્રોના આરાધન નિમિત્તે ખાસ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. શ્રીશાંત્યાચાર્યે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ટીકા અ. ૧૧; ગા. ૧૪માં જણાવ્યું છે કે:–

"उपधानम् – अङ्गानङ्गाध्ययनादौ यथायोगमाचाम्लादितपोविशेष:" 'ઉપધાન' એટલે "અંગ અને અંગ-બાહ્ય શ્રુતના અધ્યયનોની આદિમાં કરવામાં આવતું યોગોદ્વહન-પૂર્વકનું આયંબિલાદિ તપ-વિશેષ." અહીં 'आचाम्लादि'માં 'આદિ'

शब्दथी ઉપવાસ, રસત્યાગ, વૃત્તિ-સંક્ષેપ આદિ અભિપ્રેત છે.

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં 'उवहाण' શબ્દ નીચેની ગાથાઓ-માં વપરાયેલો છે:–

"तवोवहाणमादाय, पडिमं पडिवज्जओ।
एवं पि विहरओ मे, छउमं न नियट्टई ॥ अ. २-४२॥"

"તપ અને 'ઉપધાન' ગ્રહણ કરીને તથા ભિક્ષુ-પ્રતિમા વહન કરીને વિચરવા છતાં મારું છદ્મ[સ્થ]પણું–અજ્ઞાન કેમ દૂર થતું નથી?" (વિનીત શિષ્યે કેવા વિચારો કરવા નહિ એ સંબંધમાં આ ગાથા આપેલી છે.)

"वसे गुरुकुले निच्चं, जोगवं उवहाणवं।
पियंकरे पियंवाई, से सिक्खं लद्धुमरिहई ॥ अ. ११, गा. १४॥"

"જે હંમેશાં ગુરુ-કુલમાં રહે છે, 'યોગવાન' તથા 'ઉપધાનવાન' છે તથા પ્રિય કરનાર અને પ્રિય બોલનાર છે, તે શિક્ષા(શિક્ષણ)પ્રાપ્તિને યોગ્ય છે. [શિક્ષા-પ્રાપ્તિ–શાસ્ત્રનો અભ્યાસ]."

"नीयावित्ती अचवले, अमाई अकुऊहले।
विणीय-विणए दंते, जोगवं उवहाणवं ॥ अ. ३४, गा. २७॥
पियधम्मे दढधम्मे, ऽवज्जभीरु हिएसए।
एय-जोग-समाउत्तो, तेओलेसं तु परिणमे ॥ अ. ३४, गा. २८॥"

"નમ્રતાથી વર્તનાર, ચપલતાથી રહિત, છલ-કપટથી રહિત, કુતૂહલને ન સેવનાર, પરમ વિનયયુક્ત, ઇંદ્રિયોનું દમન કરનાર, યોગવાન, 'ઉપધાનવાન,' ધર્મપ્રેમી, દૃઢધર્મી,

પાપથી ડરનાર, સર્વનું હિત ચાહનાર વગેરે ગુણોથી યુક્ત એવો શિષ્ય તેજોલેશ્યાને પ્રાપ્ત કરે છે.”

'ઉપધાન' શબ્દ આ દરેક સ્થળે ઉપર જણાવેલા અર્થમાં જ વપરાયેલો છે.

બત્રીસ પ્રકારના યોગ-સંગ્રહનો ઉલ્લેખ જે ઉત્ત૦ સૂત્રનાં ચરણવિધિ નામના ૩૧મા અધ્યયનમાં આવે છે, તેનું વર્ણન સમવાયાંગસૂત્રના ૩૨મા સૂત્રમાં આપેલું છે. તેમાં યોગના છઠ્ઠા પ્રકારમાં 'अणिस्सिओवहाणे य त्ति' એ સૂત્રથી અન્યની સહાયની અપેક્ષા રાખ્યા વિના 'ઉપધાન' કરવું એમ જણાવ્યું છે. આ સૂત્રના પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર શ્રીઅભયદેવ-સૂરિજીએ અહીં તેનો અર્થ માત્ર તપ જ કરેલો છે. જેમ કે- "अनिश्रितोपधानं परसाहाय्यानपेक्षं तपो विधेयमित्यर्थः।' (પૃ. ૫૭). 'અનિશ્રિત ઉપધાનનો અર્થ પરની સહાયની અપેક્ષા રાખ્યા વિના તપ કરવું એ છે.'

શ્રાવક માટેના 'ઉપધાન'ની વિશેષ વિગતો શ્રીમહા-નિશીથ-સૂત્રમાં મળે છે.

अनिण्हवण – ગુરુનો અને સર્વજ્ઞ-ભાષિત સિદ્ધાંતનો અપલાપ ન કરવો તે.

જે ગુરુએ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરાવ્યો હોય તે બહુ પ્રસિદ્ધ ન હોય કે જાતિ અથવા કુલથી ઉચ્ચ ન હોય તેટલા માટે તેમના નામનો અપલાપ કરીને-તેમનું નામ છુપાવીને કોઈ જાણીતા કે સમર્થ પુરુષનું ભળતું જ નામ લેવું, તે 'નિહ્નવતા' છે.

તેમ કરવામાંથી બચવું-તેમ ન કરવું, તે 'અનિહ્નવતા' છે. જ્ઞાનોપાસના અને જ્ઞાન-પરંપરા યથાર્થ રીતે જળવાઈ રહે તે માટે આ આચાર અતિ અગત્યનો છે. જેઓએ તેથી વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું છે, તેના જ્ઞાનની ક્ષતિ થયાના-વિદ્યાઓ ન ફળ્યાના દાખલાઓ શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલા છે. લોકોમાં પણ એ માન્યતા પ્રસિદ્ધ છે કે એક પણ અક્ષરનું જ્ઞાન આપનાર ગુરુને ઓળવવો નહિ.

જ્ઞાનનો પ્રદેશ અતિગહન છે. તેનું પૂર્ણ સ્વરૂપ માત્ર બુદ્ધિથી પામી શકાય નહિ. જેઓ માત્ર બુદ્ધિની લીલા વડે શાસ્ત્રનાં પરમ રહસ્યો પામવાને મથ્યા છે, તેઓ એમાં સફલ થયા નથી, અથવા તો અવળે માર્ગે ચડી ગયા છે. એટલે જ જ્ઞાનોપાસનામાં સર્વજ્ઞ-પ્રણીત સૂત્રો કે સિદ્ધાંતોને દીવાદાંડી સમાન માની તેને જ બરાબર અનુસરવું એ હિતાવહ છે. એમ કરતાં કોરી બુદ્ધિને કદાચ સંતોષ ન થાય તો એવા પ્રસંગે એમ વિચારવું ઘટે કે 'જે પુરુષો રાગ-દ્વેષથી રહિત હતા, જેમને આ જગતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ ન હતો અને જેઓ પૂર્ણ જ્ઞાની હતા, તેઓ સત્યથી વિરુદ્ધ કથન કેમ કરે? એટલે મારી બુદ્ધિની ઊણપને લીધે જ મને સમજાતું નથી.' તેમ વિચારવાને બદલે તેમણે પ્રરૂપેલા સત્ય સિદ્ધાંતોનો અપલાપ કરવો તે સાચા જ્ઞાનોપાસકને માટે જરાય શોભાસ્પદ નથી, અર્થાત્ 'નિહ્નવન' છે.

જિનશાસનમાં જેમણે એકાદ સિદ્ધાંતનો પણ અપલાપ કર્યો છે, તેમને 'નિહ્નવ' નામથી ઓળખવામાં આવ્યા છે. સ્થાનાંગસૂત્ર, આવશ્યક-નિર્યુક્તિ આદિના ઉલ્લેખો પ્રમાણે

તેમની સંખ્યા સાતની છે. તે આ રીતે: (૧) જમાલિ, (૨) તિષ્યગુપ્તાચાર્ય, (૩) આષાઢાચાર્ય(ના શિષ્યો), (૪) અશ્વમિત્રાચાર્ય, (૫) ગંગાચાર્ય, (૬) ષડૂલુકાચાર્ય અને (૭) ગોષ્ઠામાહિલ. આ 'નિહ્નવો' શ્રીવીરપ્રભુના સમયથી માંડીને તેમના નિર્વાણ બાદ ૫૮૪ વર્ષ સુધીમાં થયેલા છે.

એટલે સિદ્ધાંતનો અપલાપ ન કરવો, એ પણ અનિણ્હવણ-'અનિહ્નવન' છે.

वंजण – વ્યંજન-શુદ્ધિ, ભાષા-શુદ્ધિ.

પ્રાજ્ઞ પુરુષોએ ઉપદેશેલાં સત્ય સિદ્ધાંતો આપણા સુધી ભાષાના વાહન મારફત પહોંચે છે. એ ભાષાનું બંધારણ 'વ્યંજનો' એટલે અક્ષરો, તેનાં બનેલાં પદો અને પદોનાં બનેલાં વાક્યો પર આધાર રાખે છે. તેની એ રચનામાં જો કાંઈ પણ ફેરફાર થાય તો તેના મૂળ આશયને ક્ષતિ પહોંચે છે અને તેટલા અંશે જ્ઞાનોપાસક સત્ય જ્ઞાનથી વંચિત રહે છે. તેથી એ અક્ષર-રચનાને બરાબર વફાદાર રહેવું-એ જ્ઞાનોપાસકનું કર્ત્તવ્ય છે.

અક્ષર-રચનામાં નીચે જણાવેલી રીતે વિપર્યાસ થવા સંભવ છે:-

(૧) **કાનાનો વધારો-ઘટાડો.** કોઈ પણ પદમાં એક સ્થળે કાનો વધારી દેવાથી કે ઓછો કરવાથી અર્થમાં મોટું પરિવર્તન થઈ જાય છે. જેમ કે 'પત્ર' અને 'પાત્ર', 'પવન' અને 'પાવન', 'પ્રમદ' અને 'પ્રમદા.' 'પ્રમદ' એટલે હર્ષ

અને પ્રમદા એટલે સ્ત્રી. 'પ્રસાદ'–'પ્રાસાદ.' પ્રસાદ એટલે પ્રસન્નતા, કૃપા અને 'પ્રાસાદ' એટલે મંદિર કે મહેલ. ( )

(૨) ઇ-ઈનો વધારો-ઘટાડો. કોઈ પણ પદમાં એક સ્થળે હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઈ વધારી દેવાથી કે ઘટાડી દેવાથી તેના અર્થમાં મોટું પરિવર્તન થઈ જાય છે. જેમ કે–'નર' અને 'નીર'. 'નર' એટલે પુરુષ અને 'નીર' એટલે પાણી. 'જન-વાણી' અને 'જિન-વાણી'. જન-વાણી એટલે લોકોની ભાષા અને 'જિન-વાણી' એટલે જિનેશ્વરની ભાષા. 'કરણ' અને 'કિરણ'. 'કરણ' એટલે કરવું અથવા કરવાનું સાધન અને 'કિરણ' એટલે રશ્મિ. 'કલ' અને 'કલિ'. 'કલ' એટલે મધુર, મનોહર અને 'કલિ' એટલે કલહ અથવા કલિયુગ.

(૩) ઉ-ઊનો વધારો-ઘટાડો. કોઈ પણ પદમાં એક સ્થળે ઉ કે ઊનો ઉમેરો કરવાથી કે ઘટાડી દેવાથી તેના અર્થમાં ભારે પરિવર્તન થાય છે. જેમ કે–'પત્ર'–'પુત્ર', 'ફલ'–'ફૂલ', 'મલ'–'મૂલ', 'યતિ'–'યુતિ'.

(૪) એક કે બે માત્રાનો વધારો-ઘટાડો. પદના કોઈ પણ અક્ષર પર એક કે બે માત્રા ચડાવી દેવાથી કે કાઢી નાખવાથી અર્થમાં મોટો ફેરફાર થાય છે. જેમ કે–'સોદર્યઃ' અને 'સૌંદર્ય'. સોદર્યઃ એટલે એક માતાના ઉદરથી જન્મેલી સગી બહેનો અને સૌંદર્ય એટલે સુંદરતા. 'છદ' અને 'છેદ'. છદ એટલે પત્ર અને છેદ એટલે કાપવું. 'મધ્ય' અને 'મેધ્ય'. 'મધ્ય' એટલે વચ્ચેનું અને મેધ્ય એટલે પવિત્ર. 'વર' અને 'વૈર'. 'વર' એટલે શ્રેષ્ઠ અને વૈર

એટલે શત્રુતા. 'કલિ' અને 'કેલિ'. કલિ એટલે કલહ અને કેલિ એટલે ક્રીડા.

(૫) **કાના અને માત્રાનો વધારો-ઘટાડો.** તેનું પરિણામ પણ ઉપર મુજબ અર્થ-પરિવર્તનમાં આવે છે. 'રાગ'–'રોગ,' 'ચર'–'ચોર,' 'કોમલ'–'કમલ,' 'સજ્ય'–'સૌખ્ય'.

(૬) **અનુસ્વારનો વધારો કે ઘટાડો.** તેનું પરિણામ પણ ઉપર મુજબ અર્થ-પરિવર્તનમાં આવે છે. 'કટક'–'કંટક,' 'તત્ર'–'તંત્ર,' 'વશ'–'વંશ,'–'મદ'–'મંદ,' 'અધીયઉ'–'અંધીયઉ' (અધીયતામ્-અંધીયતામ્) વગેરે.

(૭) **અક્ષર-પરિવર્તન.** પદનો કોઈ પણ અક્ષર ફેરવી નાખવાથી અર્થમાં પરિવર્તન થાય છે. જેમકે–'વચન'–'વમન,' 'નયણ'–'વયણ,' 'ષષ્ટિ'(૬૦)–'ષષ્ઠી' (છઠ્ઠી), 'કમલ'–'કવલ,' 'સ્વજન'–'શ્વજન'. સ્વજન એટલે સગાં અને શ્વજન એટલે કૂતરાં.

(૮) **પદચ્છેદ ખોટો કરવો.** પદચ્છેદ ખોટો કરવાથી પણ અર્થમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. જેમ કે–'દીવાનથી'–'દીવા નથી,' 'નરો'–'ન રો,' 'કરવાળું'–'કર વાળું' વગેરે.

(૯) અક્ષરોના ઉચ્ચારણમાં ફેર પડવાથી પણ અર્થમાં પરિવર્તન થાય છે. જેમ કે 'सकल'-આખું, 'शकल'–ટુકડો, 'सकृत्'–એક વાર, 'शकृत्'–વિષ્ટા.

અશુદ્ધ પાઠનું લખવું, લખાવવું, પ્રકાશિત કરવું, ભણવું-ભણાવવું, ઉચ્ચારણ કરવું, એ જ્ઞાનની આશાતના છે તથા 'સ્વ' અને 'પર' ઉભયને અહિતકારી છે.

अत्थ – અર્થ-શુદ્ધિ.

શબ્દનો અર્થ બરાબર કરવો એટલે કે તેના મૂળ ભાવને જાળવી રાખવો તે 'અર્થ-શુદ્ધિ' નામનો આચાર છે. તેમ ન કરતાં જો અર્થમાં ગમે તેવી છૂટ લેવામાં આવે, તો તેના મૂળ ભાવની વિકૃતિ થવાનો સંભવ છે. દાખલા તરીકે–'नर-वसह'–'नर-वृषभ'–એ શબ્દનો મૂળ અર્થ નરમાં શ્રેષ્ઠ એટલે શ્રેષ્ઠ નર એવો છે. પરંતુ તેનો અર્થ જો એમ કરવામાં આવે કે 'नर' એટલે માણસ અને 'वृषभ' એટલે બળદ, અર્થાત્ જે માણસમાં બળદ જેવો છે–મૂર્ખ છે તે નરવૃષભ, તો મૂળ ભાવથી તદ્દન વિપરીત ભાવ પેદા થાય છે. અહીં સમજવાનું એ છે કે પ્રાચીન કાલથી આ પ્રયોગ માન સૂચવવાને માટે થાય છે, પણ કોઈને પણ બળદ કહેવાના અર્થમાં થતો નથી; છતાં કોઈ કરે તો અર્થમાં ફેરફાર કર્યો કહેવાય. તે જ રીતે 'पाखण्डी' શબ્દ વ્રતધારી અર્થને સૂચવે છે. જેમ કે–'पाखण्डं–व्रतं तदस्यास्तीति पाखण्डी' (દશ. વૈ. ટીકા શ્રીહરિભદ્રસૂરિ. પૃ. ૧૬૭.) પરંતુ આજે 'પાખંડી'નો આ અર્થ કરવાને બદલે જો તેનો અર્થ દંભી કે ઢોંગી કરવામાં આવે તો અર્થનો વિપર્યાસ કર્યો ગણાય. માટે શબ્દના મૂળ ભાવને જાળવી રાખવાની સંપૂર્ણ કાળજી રાખવી એ જ્ઞાનોપાસનાનું અગત્યનું અંગ છે, અને તેથી અર્થ-ભેદ ન કરવો તેને 'જ્ઞાનાચાર'નો ખાસ પ્રકાર ગણાવેલો છે.

તદુભય – શબ્દ-શુદ્ધિ સાથે અર્થ-શુદ્ધિ.

ભાષા અને અર્થની ચૌભંગી નીચે મુજબ થાય છે:–

(૧) ભાષા શુદ્ધ બોલે, પણ અર્થ શુદ્ધ ન કરે.

(૨) ભાષા અશુદ્ધ બોલે, પણ અર્થ શુદ્ધ કરે.

(૩) ભાષા અશુદ્ધ બોલે ને અર્થ પણ અશુદ્ધ કરે.

(૪) ભાષા અને અર્થ બંને શુદ્ધ કરે.

આ ચૌભંગીમાંથી ચોથો પ્રકાર શ્રેષ્ઠ હોઈ તેને અનુસરવાનું છે.

'તદુભય' એ જ્ઞાનનો આઠમો અને છેલ્લો વિભાગ છે.

निस्संकिय – શંકા-રહિતપણું.

મનુષ્યમાં જ્યાં સુધી સત્ય-શોધનની વૃત્તિ જાગતી નથી ત્યાં સુધી સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને સત્ય-પ્રાપ્તિ વિના આત્મ-શક્તિને પ્રકટ કરવાનો માર્ગ હાથમાં આવતો નથી. આ સત્ય-શોધનની વૃત્તિ વડે જ્યારે એવી પ્રતીતિ થાય કે જે શ્રીજિનેશ્વરદેવે કહ્યું છે, તે જ સત્ય છે–'तमेव सच्चं णिस्संकं जं जिणेहिं पवेइयं।' (આચારાંગસૂત્ર–સૂ. ૧૬૩), ત્યારે તેને सम्यग्-दर्शन ની–સાચા દૃષ્ટિબિંદુની પ્રાપ્તિ થઈ ગણાય. જો આ દૃષ્ટિબિંદુને લક્ષ્યમાં રાખીને વર્તવામાં આવે તો જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયનું સમ્યક્ પ્રકારે આરાધન થઈ શકે છે અને પરિણામે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

આ સમ્યગ્દર્શન કે શુદ્ધ શ્રદ્ધાને જાળવી રાખવા માટે શું કરવું? અને શું ન કરવું? તે જાણવાની જરૂર છે અને તે

જાણ્યા પછી તેને લગતી ઉપાદેય બાબતો અમલમાં મૂકવાની આવશ્યકતા છે. તે જ છે 'દર્શનાચાર'નું સ્વરૂપ. તેની પહેલી શરત એ છે, કે જિનવચનમાં નિઃશંક થવું. 'નિઃશંક' એટલે શંકા-રહિત. અહીં કોઈને એવો પ્રશ્ન થાય કે બુદ્ધિ તો શંકા ઉઠાવ્યા જ કરે છે અને તેનું સમાધાન ન થાય તો મનની તે બાબતની રુચિ ઊડી જાય છે. જો મનનો સ્વભાવ જ એવો છે તો અહીં નિઃશંક થવાનું કહ્યું, તેનો અર્થ શો સમજવો? એ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે વસ્તુના સ્વરૂપને જાણવા માટે પ્રશ્નો ઊઠવા, વિશેષ પ્રશ્નો ઉદ્ભવવા સહજ છે, તેથી તેનું સમાધાન મેળવવા પ્રયત્નશીલ રહેવું ઇષ્ટ છે, પણ જેના પર બધા માર્ગ-દર્શનનો આધાર છે, તેવા શ્રીજિનેશ્વરદેવના વચનની પ્રામાણિકતામાં શંકા કરવી તે કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી.

દર્શનાચારનો પાલક મુમુક્ષુ અહીં એવો વિચાર કરે કેઃ—

"वीतरागा हि सर्वज्ञाः, मिथ्या न ब्रुवते क्वचित् ।
यस्मात् तस्माद् वचस्तेषां, तथ्यं भूतार्थदर्शनम् ॥"

"વીતરાગો ખરેખર સર્વજ્ઞ છે, તેઓ કદી પણ મિથ્યા બોલતા નથી, તેથી તેમનું વચન તથ્ય છે, જગતના સ્વરૂપનું સત્ય દર્શન કરાવનારું છે."

જો શ્રીજિનેશ્વરદેવની સર્વજ્ઞતામાં શંકા કરવામાં આવે તો મન-સમક્ષ કોઈ પણ નિશ્ચિત ધ્યેય રહેવાનું જ નહિ અને કોઈ પણ નિશ્ચિત ધ્યેયના અભાવે અધઃપતનનો માર્ગ

અનિવાર્ય છે. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે–'संशयात्मा विनश्यति'– સંશયવાળા આત્માનો વિનાશ થાય છે.' આ કથનનો પરમાર્થ પણ નિઃશંક થવાનું સૂચન કરે છે.

આ રીતે શંકા-રહિત થવું તે 'દર્શનાચાર'નો પહેલો ભેદ છે.

निक्कंखिय – અન્ય મતની અભિલાષાનો ત્યાગ.

'કાંક્ષિત' – 'કાંક્ષા' એટલે ઇચ્છા કે અભિલાષા. મનુષ્યનું મન જ્યારે એક ધ્યેયરૂપી ખીલે બંધાયું હોતું નથી, ત્યારે તે જ્યાં ત્યાં ભટકે છે અને જેની તેની ઇચ્છા કરે છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે તેની એકાગ્રતા કોઈ નિશ્ચિત ધ્યેય પર જામતી નથી અને તેથી કોઈ પણ જાતની પ્રગતિ સાધી શકાતી નથી. અહીં દર્શનાચારના સંબંધમાં ધ્યેય નિશ્ચિત છે કે જે પ્રમાણે શ્રીજિનેશ્વરદેવે જીવન-વિકાસનો માર્ગ બતાવ્યો છે, તે જ સત્ય છે, તે જ આચરવા યોગ્ય છે અને તે જ મુક્તિ-પંથે પહોંચાડનાર છે. તેથી એ પ્રમાણે જ વર્તવું. એ માટે જરૂરી એ છે કે સ્વીકારેલા ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે જ સમગ્ર શક્તિઓને એકઠી કરવી, પણ જ્યાં ત્યાં જે તે મતની અભિલાષા કરવી નહિ. એટલે અન્ય મતને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા છેવટે ધ્યેયમાંથી વિચલિત કરે છે, માટે તેને છોડી દેવી. દર્શનની શુદ્ધિ જાળવી રાખવા માટે આ આચરણ-આચારની જરૂર છે, તેથી તેને 'દર્શનાચાર'નો બીજો ભેદ ગણવામાં આવે છે.

निव्वितिगिच्छा – સ્થિર બુદ્ધિ.

નિર્વિચિકિત્સાનો એક અર્થ એ છે કે સાધુ-સાધ્વીનાં વસ્ત્રો કે ગાત્રોને મલિન જોઈને તેની જુગુપ્સા-ઘૃણા કરવી નહિ. તથા બીજો અર્થ એ છે કે મતિ-વિભ્રમનો નાશ. મતિ-વિભ્રમ એટલે મતિનો વિભ્રમ, બુદ્ધિનો ભ્રંશ, કે બુદ્ધિમાં થયેલું અનિષ્ટ પરિવર્તન. એટલે પ્રથમ એક ધર્માચરણને પૂર્ણ વિચાર કરીને સારું માન્યું હોય અને તેનો સ્વીકાર કર્યો હોય, છતાં કલ્પના-માત્રથી કે કોઈ પણ વિશિષ્ટ પ્રયોજન વિના 'તે તો ઠીક નથી' અથવા તેના ફળ વિષયમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરી, તેમાં ચલચિત્ત થવું તે 'મતિ-વિભ્રમ' છે. એ પ્રકારનો વિભ્રમ શ્રદ્ધારૂપી દીપકને જ્વલંત રાખી શકે નહિ, તેથી 'નિર્વિચિકિત્સ' બનવું એ હિતાવહ છે. આ રીતે ધર્મના ફળ સંબંધમાં સ્થિર-બુદ્ધિવાળા થવું એ 'દર્શનાચાર'નો ત્રીજો ભેદ છે.

अमूढदिट्ठी – મૂઢ દૃષ્ટિવાળા ન થવું તે.

સરળ થવું તે બરાબર છે, પણ મૂઢ થવું તે બરાબર નથી. મૂઢતા એ બુદ્ધિના વિકાસની ખામી સૂચવે છે. એક માણસનો બાહ્યાડંબર, વાક્-ચાતુરી કે અટપટી રમતને સમજી લેવા જેટલી બુદ્ધિ કેળવાઈ ન હોય તો સંભવ છે કે સાચો રસ્તો હાથમાં આવ્યો હોય તો પણ તે છૂટી જાય. તે માટે ત્રણ ધૂતારાઓએ બ્રાહ્મણની પાસેથી બકરીનું બચ્ચું કેવી રીતે પડાવી લીધું હતું, તે ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાક માણસો જુદી જુદી જાતના ચમત્કારો બતાવી લોકોને વિશ્વાસ પમાડે છે ને પછી તેમની મૂઢતાનો ગેરલાભ લે છે. કેટલાક ધર્મ,

સેવા, કર્ત્તવ્ય વગેરેનાં નામે એક જાતનું અસરકારક વાતાવરણ ઊભું કરે છે, પછી તેનાં નામે લોકોને આડે રસ્તે ચડાવી પોતાનો કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ સાધે છે. ત્યારે કેટલાક પોતે ખોટા રસ્તે હોઈને તેને જ સાચો રસ્તો માની બીજાને પણ તે રસ્તે ચડાવવા માટે બુદ્ધિને છળ પમાડનારું વાતાવરણ ઊભું કરે છે. એટલે શ્રીજિનેશ્વરદેવે બતાવેલા સત્યના માર્ગ પર સ્થિર રહેવું હોય તો એવી મૂઢતાથી રહિત થવું ને પોતાનું સાચું હિત શેમાં છે તે બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવું. આ રીતે મૂઢતાથી રહિત થવું, એ 'દર્શનાચાર'નો ચોથો ભેદ છે.

उववूह – સમાનધર્મીના ગુણની પુષ્ટિ-પ્રશંસા.

જે વ્યક્તિઓ શ્રીજિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલા સત્યમાર્ગ તરફ શ્રદ્ધા ધરાવતી હોય, અને તે દિશામાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી રહી હોય, તેના ગુણોની પ્રશંસા કરવી અને તે ગુણોમાં વૃદ્ધિ થાય તેવું આચરણ રાખવું, તે 'ઉપબૃંહણા' નામનો દર્શનનો પાંચમો આચાર છે.

थिरीकरण – ધર્મમાં સ્થિર કરવું તે.

કોઈ સાધક શ્રીજિનેશ્વરદેવે બતાવેલા સત્ય માર્ગથી વિચલિત થયો હોય ને તે માર્ગ છોડી જવાની તૈયારી કરતો હોય; તો તેને મૂળ માર્ગમાં સ્થિર રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો, તેને સમજાવવા માટે પ્રેમ, વિનય અને શાણપણ એ ત્રણેનો ઉપયોગ કરવો. સંભવ છે કે તેની એ નિર્બલ ક્ષણો ચાલી ગયા પછી પાછો તે નવીન ઉત્સાહથી ધર્મનું આરાધન

કરે. આ જાતની વૃત્તિ રાખવાથી પોતાનો શ્રદ્ધાગુણ-દર્શન-ગુણ ખૂબ મજબૂત બને છે અને તેથી જ તેને 'દર્શનાચાર'નો પાંચમો ભેદ કહેલો છે.

वच्छल्ल – સમાનધર્મી પ્રત્યે વાત્સલ્ય.

બાળકને જોઈને માતાને જે ભાવ સ્ફુરે છે તે વાત્સલ્ય કહેવાય છે. એ ભાવ બાળકના સ્વભાવની વિચિત્રતા કે ખોડ-ખાંપણ જોવા છતાં ઓછો થતો નથી. તે તો નિરંતર વહેતો જ રહે છે. એ જ મુજબ સમાનધર્મીને જોતાં હૃદયમાં વાત્સલ્યની ભાવના સ્ફુરવી, તેને પોતાના જેવો કે તેથી પણ અધિક માનવો ને તેનો દરેક રીતે અભ્યુદય થાય તેમ ઇચ્છવું અને યથાશક્તિ વચન અને કાયાદ્વારા પ્રવૃત્તિ કરવી એ 'વાત્સલ્ય' ગુણ છે. આ પ્રકારની વૃત્તિ કેળવવાથી મૂળ ધ્યેય પ્રત્યેની આપણી વૃત્તિ ખૂબ જ બલવતી બને છે અને વાતાવરણ પણ આપણને તેમાં વિશેષ દૃઢ થવાની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત કરી આપે છે.

पभावणा – ધર્મની પ્રભાવના.

ધર્મનો પ્રભાવ લોકોના હૃદય પર પડે અને તેઓ ધર્માચરણ કરવાની વૃત્તિવાળા થાય, તેવાં જે જે કાર્યો કરવાં, તે 'પ્રભાવના' છે. સમય અને સંયોગ પ્રમાણે આ 'પ્રભાવના' અનેક પ્રકારની હોઈ શકે છે. 'પ્રભાવના' એ 'દર્શનાચાર' નો આઠમો ભેદ છે.

पणिहाण-जोग-जुत्तो – ચિત્તની સમાધિ-પૂર્વક.

મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ તે 'યોગ'. તે જ્યારે એકાગ્રતાવાળો, સ્વસ્થતાવાળો કે ચિત્તની સમાધિવાળો હોય ત્યારે 'પ્રણિધાન-યોગ' કહેવાય. તેનાથી જે યુક્ત તે પ્રણિધાન-યોગ-યુક્ત. આ વિશેષણ ચારિત્રાચારને માટે વપરાયેલું છે. એટલે જે આચરણ વેઠ સમજીને કે કંટાળા-પૂર્વક કરાયેલું ન હોય, પણ ચિત્તની સમાધિ-પૂર્વક કરાયેલું હોય તે 'ચારિત્રાચાર' કહેવાય.

पंचहिं समिईहिं, तीहिं गुत्तीहिं – પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ વડે.

"ઈર્યા, ભાષા, એષણા, આદાન-નિક્ષેપ અને પારિષ્ઠાપનિકા" એ પાંચ સમિતિઓ છે અને "મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ" એ ત્રણ ગુપ્તિઓ છે; તેમાં 'સમિતિ' સમ્યક્-ક્રિયારૂપ છે અને 'ગુપ્તિ' નિગ્રહરૂપ છે. એકમાં પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરવી, તેનું વિધાન છે અને બીજામાં પ્રવૃત્તિનાં જે મુખ્ય સાધનો મન, વચન અને કાયા, તેનો નિગ્રહ કેવી રીતે કરવો તેનું વિધાન છે. આ આઠ બાબતોને સમગ્રપણે 'અષ્ટ પ્રવચન-માતા' કહેવામાં આવે છે. એમાં 'પ્રવચન' શબ્દથી પ્રવચનના સારરૂપ ચારિત્ર અને 'માતા' શબ્દથી તેને ઉત્પન્ન કરનાર-પાલન કરનાર-વૃદ્ધિ પમાડનાર એવો અર્થ લેવાનો છે. એટલે જેના વડે ચારિત્રનું ધારણ, પોષણ આદિ થાય છે, તેવા આઠ પ્રકારના નિયમોને 'પ્રવચન-માતા' કહેવામાં આવે છે. કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રકાશમાં કહ્યું છે કે :-

" एताश्चारित्रगात्रस्य जननात् परिपालनात् ।
संशोधनाच्च साधूनां मातरोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ ४९ ॥"

" આ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ સાધુઓનાં ચારિત્રરૂપી શરીરને (માતાની માફક) જન્મ દેતી હોવાથી, તેનું પરિપાલન કરતી હોવાથી, તેમજ તેની અશુદ્ધિઓ દૂર કરી તેને સ્વચ્છ-નિર્મળ રાખતી હોવાથી, તેમની આઠ માતારૂપે શાસ્ત્રોમાં કથન કરાયેલી છે."

એ રીતે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ વડે ચિત્તની સમાધિવાળો આઠ પ્રકારનો આચાર, તે 'ચારિત્રાચાર' છે.

चरित्तायार – ચારિત્રાચાર.

'ચારિત્ર' બે પ્રકારનું છે: 'સર્વવિરતિ' અને 'દેશવિરતિ.' તેમાં 'સર્વવિરતિ' ચારિત્ર પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ-સહિત પંચ મહાવ્રતના પાલનરૂપ છે. જ્યારે 'દેશવિરતિ' ચારિત્ર પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતના પાલનરૂપ છે. એટલે અહીં પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ 'ચારિત્રાચાર'ની જે વ્યાખ્યા કરી છે, તે શ્રમણધર્મને અનુસરીને સમજવાની છે. તથા શ્રાવકધર્મમાં પણ સામાયિક, પોસહ આદિ વ્રતો વખતે તેનું પાલન આવશ્યક મનાયું છે.

શ્રાવક પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરે છે, તે મુખ્યત્વે 'પંચાચાર'ની શુદ્ધિ માટે કરે છે. જેમ કે 'इह पञ्चविधाचारातिचारविशुद्ध्यर्थं श्रावकः प्रतिक्रमणं करोति ।' (શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણસૂત્ર-વૃત્તિ); શ્રીજયચંદ્રસૂરિએ પણ પ્રતિક્રમણ-હેતુગર્ભના પ્રારંભમાં એ જ હકીકત જણાવી છે કે

'पञ्चाचारविशुद्ध्यर्थं श्रीगुरुसमक्षं, तद्विरहे स्थापनाचार्य-समक्षं वा प्रतिक्रमणं विधेयम्' એટલે શ્રાવક પ્રતિક્રમણની ક્રિયા ખાસ કરીને 'પંચાચાર'ની વિશુદ્ધિ અર્થે કરે છે. આ ક્રિયામાં આચાર અંગે જે જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તેનું ચિંતન કરવા માટે પ્રસ્તુત ગાથાઓનું સ્મરણ કાયોત્સર્ગમાં કરવામાં આવે છે. તેમાં આચારના ભેદોમાં જે જે ક્ષતિઓ થઈ હોય, તે અતિચાર છે એમ સમજવાનું છે. અહીં 'ચારિત્રાચાર' અંગે શ્રાવકે સામાયિક અને પોષધાદિ ક્રિયાઓમાં સમિતિ અને ગુપ્તિનું પાલન અવશ્ય કરવાનું છે તથા બાકીના સમયમાં પણ તેનો આદર્શ દૃષ્ટિ-સમક્ષ રાખીને વર્તવાનું છે. એટલે કે તેનું ગમનાગમન યતના-પૂર્વક હોય (ઈર્યા-સમિતિ), તેનો વાણી-વ્યવહાર યતના-પૂર્વક હોય (ભાષા-સમિતિ), તે ભોજન-પાણી યતના-પૂર્વક ગ્રહણ કરે (એષણા-સમિતિ), તે વસ્તુઓ-ની લે-મૂક યતના-પૂર્વક કરે (આદાન-નિક્ષેપ-સમિતિ), તે નકામી વસ્તુઓ ફેંકી દેવામાં પૂરતી યતના રાખે (પારિષ્ઠા-પનિકા-સમિતિ), તથા તે મન, વચન તથા કાયાનો બને તેટલો નિગ્રહ કરે (મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ).

એમાં જે જે ક્ષતિઓ થઈ હોય, તે 'અતિચાર'.

अगिलाइ – अणाजीवी – કંટાળા અને આજીવિકાના હેતુથી રહિત.

'તપાચાર'નું આ વિશેષણ છે. તેમાં 'તપાચાર'ની મુખ્ય બે શરતો જણાવી છે: એક તો તે પરાણે-પરાણે કે કંટાળા-પૂર્વક કરવું ન જોઈએ અને બીજું તેમાં આજીવિકાનો હેતુ હોવો ન જોઈએ. એટલે કે તપ કરવાથી ઘર-ખર્ચમાં

કરકસર થશે અથવા તો બીજા સમાનધર્મીઓ મારી ભક્તિ કરશે, એવા વિચારને આધીન થઈને તપનું અનુષ્ઠાન કરવાનું નથી. તે શુદ્ધ કર્મ-નિર્જરાના હેતુથી જ કરવાનું છે.

अणसणं – આહારનો ત્યાગ-ઉપવાસ.

'न अशनमनशनम् – आहार-त्याग इत्यर्थः'।

ન ભોજન કરવું, તે 'અનશન' એટલે આહાર-ત્યાગ. તે બે પ્રકારનો હોય છે: '(૧) ઇત્વર અને (૨) યાવત્કથિક.' તેમાં જે આહાર-ત્યાગ નિયત સમય માટેનો હોય છે, તે 'ઇત્વર અનશન' કહેવાય છે. તેમાં સમય પૂરો થયા બાદ ભોજન કરવાની આકાંક્ષા હોય છે. જ્યારે મૃત્યુ-પર્યન્તનો આહાર-ત્યાગ 'યાવત્કથિક' કહેવાય છે. તેમાં આહારનો ત્યાગ કર્યા પછી ભોજનની આકાંક્ષા હોતી નથી.

'ઇત્વરિક અનશન' છ પ્રકારનું હોય છે: "(૧) શ્રેણિ તપ, (૨) પ્રતર તપ, (૩) ઘન તપ, (૪) વર્ગ તપ, (૫) વર્ગ-વર્ગ તપ અને (૬) પ્રકીર્ણ." તેમાં શ્રેણિના અંક પ્રમાણે જે તપ કરાય તે શ્રેણિ તપ. તેની છ શ્રેણિઓ હોય છે.

૧, ૨. [એટલે એક ઉપવાસ અને પારણું,
૧, ૨, ૩. પછી બે ઉપવાસ અને પારણું.
૧, ૨, ૩, ૪. એમ સર્વત્ર સમજી લેવાં].
૧, ૨, ૩, ૪, ૫.
૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬.
૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭. કુલ ૮૩ ઉપવાસ ને ૨૭ પારણાં.

પ્રતર, ઘન, વર્ગ અને મહાવર્ગ તપ આ રીતે ગણિતના વિસ્તાર મુજબ સમજી લેવાનાં છે. પ્રકીર્ણ તપ એ શ્રેણિબદ્ધ નહિ, પરંતુ ખાસ કોઈ ક્રમ વિના કરવાનું હોય છે. તેમાં પણ અનેક પ્રકારો હોય છે. આ તપથી તેજોલેશ્યા આદિ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

યાવત્કથિક અનશન ત્રણ પ્રકારનું હોય છે :

"(૧) પાદપોપગમન, (૨) ઈંગિનીમરણ અને (૩) ભક્તપરિજ્ઞા." તેનો વિસ્તાર આચારાંગાદિ સૂત્ર-ગ્રંથોથી સમજવો.

ऊणोअरिया – ઊણોદરી તપ.

આહાર માટે કહ્યું છે કે :–

"बत्तीसं किर कवला, आहारो कुच्छि-पूरओ भणिओ ।
पुरिसस्स महिलिआए, अट्ठावीसं हवे कवला ॥
कवलाण य परिमाणं, कुक्कुडि-अंडय-पमाणमेत्तं तु ।
जो वा अविगिअ-वयणो, वयणम्मि छुहेज्ज वीसत्थो ॥"

"પેટ ભરવાને માટે પુરુષનો આહાર બત્રીશ કવલ-પ્રમાણ અને સ્ત્રીનો આહાર અઠ્ઠાવીસ કવલ-પ્રમાણ કહ્યો છે. તેમાં કવલનું પ્રમાણ કુકડીના ઈંડા જેટલું સમજવું, અથવા તો મોઢું ખાસ પહોળું કર્યા સિવાય માણસ સરળતાથી જેટલું મોઢામાં મૂકી શકે તેટલું સમજવું."

આ પ્રમાણથી ઓછું ખાવાનો વિવિધ પ્રકારનો નિયમ, તે 'ઊનોદરિકા' તપ છે.

वित्ती – संखेवणं – વૃત્તિ-સંક્ષેપ.

આ તપ સાધુઓને માટે ગોચરીના અભિગ્રહરૂપ હોય છે. તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી ચાર પ્રકારનું હોય છે. જેમ કે અમુક સ્થિતિમાં રહેલો સાથવો મળે તો લેવો, એ 'દ્રવ્ય-અભિગ્રહ'. અમુક નિશાનવાળી વ્યક્તિઓના હાથે આહારાદિ મળે તો જ લેવો, તે 'ક્ષેત્ર–અભિગ્રહ'. બધા સાધુ ગોચરી ગયા પછી ગોચરી લેવા જવું, તે 'કાલ-અભિગ્રહ' અને દાતા હસતો, રડતો કે અમુક ભાવવાળો હોય અને આપે તો જ લેવું, તે 'ભાવ-અભિગ્રહ'. શ્રીમહાવીરસ્વામીએ ધારણ કરેલો અતિકઠિન અભિગ્રહ ચંદનબાલા દ્વારા પૂર્ણ થયો હતો, તે વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. આ અભિગ્રહ વૃત્તિ-સંક્ષેપ નામક તપનો એક પ્રકાર હતો.

શ્રાવકો પણ ખાન-પાનનાં દ્રવ્યાદિની સંખ્યા ઘટાડીને જુદી જુદી અનેક રીતે આ તપ કરી શકે છે.

रस-च्चाओ – રસ-ત્યાગ, વિકૃતિનો ત્યાગ.

રસનું સેવન મન, વચન અને કાયામાં વિકૃતિ લાવે છે, માટે તેને 'વિકૃતિ'ના સૂચક નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

"विगइं विगई-भीओ, विगइ-गयं जो उ भुंजए साहू ।
विगई विगइ-सहावा, विगइं विगई बला नेइ ॥ १ ॥"

વિગતિ એટલે દુર્ગતિથી ભય પામેલો સાધુ વિકૃતિ કરનાર-વિગતિમાં ગમન કરાવનાર–વિગઈ (રસવાળા પદાર્થો)નું જો ભોજન કરે તો વિકાર કરવાના સ્વભાવવાળી વિગઈ તેને બલાત્કારે દુર્ગતિમાં લઈ જાય છે.

આ 'વિકૃતિ' સ્વરૂપથી ત્રણ પ્રકારની છે : "(૧) દ્રવરૂપ, (૨) પિંડરૂપ અને (૩) દ્રવ-પિંડરૂપ." જે પ્રવાહી હોય, તે 'દ્રવરૂપ' કહેવાય. જેમ કે દૂધ, છાશ, તેલ વગેરે. જે પિંડ જેવી હોય તે 'પિંડરૂપ' કહેવાય. જેમ કે માખણ, પક્વાન્ન, અને જે દ્રવ અને પિંડ બંનેના મિશ્રણરૂપ હોય, તે 'દ્રવ-પિંડ' કહેવાય. જેમ કે ઘી, ગોળ, દહીં વગેરે.

વિકૃતિના મુખ્ય ભેદો ૧૦ છે : (૧) મધ, (૨) મદિરા, (૩) માખણ, (૪) માંસ, (૫) દૂધ, (૬) દહીં, (૭) ઘી, (૮) તેલ, (૯) ગોળ, (૧૦) પક્વાન્ન. તેમાંની પહેલી ચાર મહાવિકૃતિ હોઈ સર્વથા ત્યાજ્ય ગણાયેલી છે, બાકીની છનું બને તેટલું ઓછું સેવન કરવાનું છે. આ વિકૃતિના ઉત્તરભેદો વગેરે પ્રત્યાખ્યાનના વિવેચનમાંથી જાણી લેવા.

કાય-કિલેસ – [illegible].

જીવથી સુખે કરી શકાય (स्थिरसुखमासनम्) તેવાં વીરાસન વગેરે આસનો જે રીતે ઉગ્ર પ્રકારે ધારણ કરાય, તે 'કાય-ક્લેશ' નામનું તપ કહેવાય છે. તાત્પર્ય કે કાયાને અપ્રમત્ત રાખવા માટે જ્યાં સુધી વીરાસન, ગોદોહિકાસન, પદ્માસન આદિ આસનોદ્વારા કાયાને ક્લેશ આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અપ્રમત્ત દશા પ્રાપ્ત થવી કઠિન છે.

ઉપલક્ષણથી ઉઘાડા પગે ચાલવું, થોડાં વસ્ત્રોથી ચલાવી લેવું, ડાંસ-મચ્છરનો ઉપદ્રવ સહન કરવો, લોચ કરાવવો વગેરે સંયમની પુષ્ટિ અર્થે જે જે તિતિક્ષા કરવામાં આવે છે, તે પણ 'કાય-ક્લેશ' કહેવાય છે. 'કાય-યોગ'નો નિરોધ પણ આ તપમાં સમાવેશ પામે છે.

संलीणया – પ્રવૃત્તિ-સંકોચ.

'સંલીનતા'નો સામાન્ય અર્થ જો કે શરીરાદિનું સંગોપન થાય છે, તો પણ શાસ્ત્રકારોના અભિપ્રાયથી પ્રવૃત્તિઓનો સંકોચ કરવો, પ્રવૃત્તિઓને ઘટાડવી ને એકાંત-સેવન કરવું તે એનું મુખ્ય સ્વરૂપ છે. એના પ્રચલિત ચાર વિભાગો નીચે મુજબ છે :

"(૧) ઇંદ્રિય-જય, (૨) કષાય-જય, (૩) યોગ નિરોધ અને (૪) વિવિક્ત-ચર્યા."

તેમાં પાંચ ઇંદ્રિયોને તેના વિષયમાંથી પાછી લાવવી, તે 'ઇંદ્રિય-જય' છે; ચાર કષાયોને ઉદયમાં આવવા ન દેવા અથવા ઉદયમાં આવે તો પણ નિષ્ફળ કરવા, તે 'કષાય-જય' છે; અપ્રશસ્ત યોગનો નિરોધ અને કુશળ યોગની ઉદીરણા અમલમાં લાવવાનો પ્રયત્ન, તે 'યોગ-નિરોધ' છે અને સ્ત્રી,

પશુ તથા નપુંસક આદિ અયોગ્ય સંસર્ગથી રહિત શુદ્ધ સ્થાનમાં શયન તથા આસન રાખવું, તે 'વિવિક્ત ચર્યા' છે. તે માટે કહ્યું છે કે :–

"इंदिअ-कसाय-जोए. पडुच्च संलीणया मुणेयव्वा ।
तह य विवित्त-चरिआ, पण्णत्ता वीअरागेहिं ॥".

"ઇંદ્રિય, કષાય અને યોગને આશ્રીને સંલીનતા સમજવી. તેમ જ વિવિક્ત-ચર્યા નામના ભેદને પણ વીતરાગોએ સંલીનતા કહેલી છે."

पायच्छित्तं – પ્રાયશ્ચિત્ત, પાપનો છેદ અથવા ચિત્તનું શોધન.

'પ્રાયશ્ચિત્ત' એટલે મૂલગુણો અને ઉત્તરગુણોમાં થયેલા અતિચારની શુદ્ધિ માટે કરવામાં આવતું વિશિષ્ટ અનુષ્ઠાન. તેમાં કેટલાંક 'પ્રાયશ્ચિત્ત' 'આલોચના'ને યોગ્ય હોય છે, કેટલાંક 'પ્રતિક્રમણ'ને યોગ્ય હોય છે, કેટલાંક તે ઉભયને યોગ્ય હોય છે એટલે કે 'મિશ્ર' હોય છે, કેટલાંક 'વિવેક'-રૂપ હોય છે, કેટલાંક 'કાયોત્સર્ગ'ને યોગ્ય હોય છે, કેટલાંક 'તપ'ને યોગ્ય હોય છે, કેટલાંક દીક્ષા-પર્યાયના 'છેદ'ને યોગ્ય હોય છે, કેટલાંક 'મૂળ'ને યોગ્ય એટલે ફરીને મહાવ્રતોના આરોપણને યોગ્ય હોય છે, કેટલાંક 'અનવસ્થાપ્ય' એટલે ભારે તપશ્ચર્યા અને ફરી મહાવ્રત લેવા યોગ્ય હોય છે, તો કેટલાંક લિંગ(વેષ), કુલ, ગણ અને સંઘથી બહાર કરવા યોગ્ય હોય છે, તે 'પારાંચિક' કહેવાય છે. આ દશે પ્રાયશ્ચિત્તનો વિસ્તાર ભગવતીસૂત્ર અને છેદસૂત્ર આદિ ગ્રંથોમાં આપેલો છે.

છેલ્લા બે પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તનો હાલમાં વિચ્છેદ ગણાય છે, કારણ કે 'પ્રથમ સંહનન' અને 'ચૌદ પૂર્વી'નો હાલમાં વિચ્છેદ છે. 'પ્રાયશ્ચિત્ત' એ પહેલા પ્રકારનું 'આભ્યંતર તપ' છે.

विणओ – શાસ્ત્રાનુસારી વિનય.

'विनीयतेऽनेनाष्टप्रकारं कर्मेति विनय इति'–'જેનાથી આઠ પ્રકારનાં કર્મો દૂર કરી શકાય છે, તે 'વિનય.'' તે પાંચ પ્રકારનો છે: "(૧) જ્ઞાન-વિનય, (૨) દર્શન-વિનય, (૩) ચારિત્ર-વિનય, (૪) તપ-વિનય અને (૫) ઉપચાર-વિનય." 'ઉપચાર' એટલે આચાર્યાદિ પાસેથી શિક્ષા ગ્રહણ કરવા અંગેનો વિનય, તેના ભેદો બીજી અનેક રીતે પણ પાડેલા છે.

વિનયની મહત્તા જણાવતાં વાચક શ્રીઉમાસ્વાતિજીએ કહ્યું છે કે–

"विनय-फलं शुश्रूषा, गुरुशुश्रूषा-फलं श्रुतज्ञानम् ।
ज्ञानस्य फलं विरतिर्विरति-फलं चास्रव-निरोधः ॥ ७२ ॥
संवरफलं तपोवलमथ तपसो निर्जराफलं दृष्टम् ।
तस्मात् क्रियानिवृत्तिः, क्रियानिवृत्तेरयोगित्वम् ॥ ७३ ॥
योग-निरोधाद् भवसन्तति-क्षयः सन्ततिक्षयान्मोक्षः ।
तस्मात् कल्याणानां, सर्वेषां भाजनं विनयः ॥ ७४ ॥"

(પ્રશમરતિ-પ્રકરણ)

"'વિનય'નું ફલ ગુરુ-શુશ્રૂષા છે. ગુરુ-શુશ્રૂષાનું ફલ શ્રુતજ્ઞાન છે. શ્રુતજ્ઞાનનું ફલ વિરતિ છે અને વિરતિનું ફલ

આસ્રવ-નિરોધ છે. આસ્રવ-નિરોધ એટલે સંવર, તેનું ફલ તપોબલ છે અને તપોબલનું ફલ નિર્જરા કહેલી છે. તેનાથી ક્રિયા-નિવૃત્તિ થાય છે અને ક્રિયા-નિવૃત્તિથી અયોગિપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અયોગિપણું એટલે યોગ-નિરોધ તેથી ભવ-સંતતિ-ભવ-પરંપરાનો ક્ષય થાય છે અને ભવ-પરંપરાનો ક્ષય થતાં મોક્ષ મળે છે: એ રીતે સર્વ કલ્યાણોનું ભાજન 'વિનય' છે. 'વિનય' એ બીજા પ્રકારનું 'આભ્યંતર તપ' છે."

वेयावच्च – વૈયાવૃત્ત્ય, સેવા.

દશ પ્રકારના વૈયાવૃત્ત્ય માટે જુઓ સૂત્ર ૨૩મું. 'વૈયાવૃત્ત્ય' એ ત્રીજા પ્રકારનું 'આભ્યંતર તપ' છે.

सज्झाओ – સ્વાધ્યાય.

સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારનો છે: "(૧) વાચના, (૨) પ્રચ્છના, (૩) પરિવર્તના, (૪) અનુપ્રેક્ષા અને (૫) ધર્મકથા." સૂત્ર-પાઠ અને તેનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, તે 'વાચના'. તેના અંગે થતી શંકાઓનું નિરાકરણ કરવા પ્રશ્ન પૂછવા, તે 'પ્રચ્છના'. તેની આવૃત્તિ કરવી–પુનરાવર્તન કરવું, તે 'પરિવર્તના'. તેનું તત્ત્વ ચિંતવવું, તે 'અનુપ્રેક્ષા' અને તેનો અન્યને યોગ્ય રીતે વિનિમય કરવો, તે 'ધર્મ-કથા'. આ પાંચ પ્રકારનો 'સ્વાધ્યાય' એ ચોથા પ્રકારનું 'આભ્યંતર તપ' છે. મોક્ષમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો જ 'સ્વાધ્યાય'નો વિષય મનાયેલો છે; અને તે ચોથા પ્રકારનું 'આભ્યંતર તપ' છે.

झाणं – ધ્યાન.

'ધ્યાન'ના ચાર ભેદો છે: "(૧) આર્ત્ત, (૨) રૌદ્ર, (૩) ધર્મ અને (૪) શુક્લ." તે પૈકી 'ધર્મધ્યાન' અને 'શુક્લ-ધ્યાન' ઉપાદેય મનાયેલાં છે. પરંતુ આ જાતના 'ધ્યાન'માં કેવી રીતે સ્થિર થવાય તે સમજવું ઘટે છે. મન અતિ ચંચળ હોઈને જુદા જુદા અનેક વિષયોમાં પરિભ્રમણ કરતું જ રહે છે. એટલે વિષયોની આસક્તિ જ્યાં સુધી ઘટે નહિ, ત્યાં સુધી મન ધર્મધ્યાનમાં સ્થિર થતું નથી. તે માટે જ ઉપવાસ, ઊનોદરતા, દ્રવ્ય-સંક્ષેપ, રસ-ત્યાગ, આસનાદિ કાય-ક્લેશ અને ઇંદ્રિય-જય, કષાય-જય, યોગ-નિરોધ તથા એકાંત-સેવન આદિનું વિધાન છે. એ બધાં તપો મનને શાંત અને સ્થિર કરવા માટે ઉપયોગી છે. એ રીતે મન જ્યારે અમુક અંશે શાંત અને સ્થિર થાય, ત્યારે જ મૈત્રી આદિ શુભ ભાવનામાં રહી શકે છે. 'ધર્મધ્યાન'માંથી આગળ વધતાં 'શુક્લ-ધ્યાન'માં પહોંચાય છે, જે અતિ ઉચ્ચ કક્ષાનું 'ધ્યાન' છે. એમાં આરૂઢ થયેલો આત્મા ક્રમશઃ આગળ વધતાં કેવલ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરે છે. એટલે 'ધ્યાન' એ પાંચમા પ્રકારનું 'આભ્યંતર તપ' છે.

उस्सग्गो – ત્યાગભાવ.

'ઉત્સર્ગ' એટલે ત્યાગ. તે બે પ્રકારનો હોય છે: "દ્રવ્ય-વ્યુત્સર્ગ અને ભાવ-વ્યુત્સર્ગ." તેમાં 'દ્રવ્ય-વ્યુત્સર્ગ' ચાર પ્રકારનો છે: "(૧) ગણ-વ્યુત્સર્ગ (લોકસમૂહનો ત્યાગ કરી એકાકી વિચરવું), (૨) શરીર-વ્યુત્સર્ગ (કાયોત્સર્ગ), (૩) ઉપધિ-વ્યુત્સર્ગ અને (૪) ભક્તપાન-વ્યુત્સર્ગ." 'ભાવ-

વ્યુત્સર્ગ' ત્રણ પ્રકારનો છે. જેમ કે "(૧) કષાય-વ્યુત્સર્ગ, (૨) સંસાર-વ્યુત્સર્ગ અને (૩) કર્મ-વ્યુત્સર્ગ." એટલે કષાયનો ત્યાગ, સંસારનો ત્યાગ અને આઠ પ્રકારનાં કર્મોનો ત્યાગ. સંક્ષિપ્તમાં ત્યાગ-ભાવનો અમલ તે 'વ્યુત્સર્ગ' નામનું છઠ્ઠા પ્રકારનું 'આભ્યંતર તપ' છે.

अणिगूहिअ – बल-वीरिओ........वीरिआयारो

(जहुत्तं) ઉપર કહેલા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપના છત્રીસ આચારોને વિષે (जो) જે (अणिगूहिअ–बल-वीरिओ) બાહ્ય અને આભ્યંતર સામર્થ્યને ન ગોપવતાં–ન છુપાવતાં (परिक्कमइ) પરાક્રમ કરે છે અને (आउत्तो) તેના પાલનમાં (जहा-थामं) યથાશક્તિ પોતાના આત્માને (जुंजइ) જોડે છે–જોડી રાખે છે, (सो) તેવા આચારવાનનો આચાર (वीरि-आयारो) વીર્યાચાર (नायव्वो) જાણવો.

જેઓ એકાંતે એમ માને છે કે–

"प्राप्तव्यो नियतिबलाश्रयेण योऽर्थः,
सोऽवश्यं भवति नृणां शुभोऽशुभो वा।
भूतानां महति कृतेऽपि हि प्रयत्ने,
नाभव्यं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः॥"

"નિયતિના પ્રભાવે જે શુભ કે અશુભ અર્થ મનુષ્યોને મળવાનો હોય છે, તે અવશ્ય મળે છે. જીવો ગમે તેવો મોટો પ્રયત્ન કરે તો પણ ન થવાનું તે થતું નથી અને થવાનું છે તે ફરતું નથી."

તેઓ પ્રત્યક્ષ-સિદ્ધ પુરુષાર્થનો અપલાપ કરનારા હોઈ પ્રામાણિક નથી. જ્યારે 'ઉત્થાન' (ઊભું થવું-પ્રવૃત્ત થવું) કર્મ (ઊંચું-નીચું કરવું-ફેંકવું), 'બલ' (શારીરિક શક્તિ), 'વીર્ય' (આભ્યંતર શક્તિ-જીવનો ઉત્સાહ) અને 'પરાક્રમ' (ઇષ્ટ-સિદ્ધિ માટેનો પ્રયાસ) વગેરેનું પરિણામ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ હોઈને માનવા યોગ્ય છે.

મોક્ષમાર્ગની સિદ્ધિનો સંપૂર્ણ આધાર વીર્યોલ્લાસની વૃદ્ધિ ઉપર રહેલો છે, ગુર્વાદિક વગેરે તો માત્ર વીર્યના ઉલ્લાસની વૃદ્ધિમાં હેતુરૂપ છે; તેથી વીર્યાચારનું પાલન એ મોક્ષમાર્ગમાં અતિ અગત્યનું મનાયેલ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય (પુરુષકાર)ની બાબતમાં જે આચરણ કરવું તે 'આચાર' કહેવાય છે. આ આચાર પાંચ પ્રકારનો છે: "(૧) જ્ઞાનાચાર, (૨) દર્શનાચાર, (૩) ચારિત્રાચાર, (૪) તપાચાર અને (૫) વીર્યાચાર." ૧.

જ્ઞાનાચારના આઠ પ્રકાર છે: "(૧) કાળ, (૨) વિનય, (૩) બહુમાન, (૪) ઉપધાન, (૫) અનિહ્નવતા, (૬) વ્યંજન, (૭) અર્થ અને (૮) તદુભય." ૨.

દર્શનાચારના આઠ પ્રકાર છે: "(૧) નિઃશંકતા, (૨) નિષ્કાંક્ષતા, (૩) નિર્વિચિકિત્સા, (૪) અમૂઢદૃષ્ટિતા, (૫) ઉપબૃંહણા, (૬) સ્થિરીકરણ, (૭) વાત્સલ્ય અને (૮) પ્રભાવના." ૩.

ચારિત્રાચાર આઠ પ્રકારનો જાણવો. તે આ રીતેઃ "ચિત્તની સમાધિ-પૂર્વક પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું પાલન." ૪.

જિનેશ્વરોએ કહેલું 'બાહ્ય અને આભ્યંતર તપ' બાર પ્રકારનું છે. તે જ્યારે ગ્લાનિ-રહિત અને આજીવિકાના હેતુ વિના થતું હોય, ત્યારે તેને 'તપ-આચાર' જાણવો. ૫.

"(૧) અનશન, (૨) ઊનોદરતા, (૩) વૃત્તિ-સંક્ષેપ, (૪) રસ-ત્યાગ, (૫) કાય-ક્લેશ અને (૬) સંલીનતા" એ 'બાહ્ય તપ' છે. ૬.

"(૧) પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) વિનય, (૩) વૈયાવૃત્ત્ય, (૪) સ્વાધ્યાય, (૫) ધ્યાન અને (૬) ઉત્સર્ગ" એ 'આભ્યંતર તપ' છે. ૭.

ઉપર કહેલા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપના આચારોને ગ્રહણ કરવામાં જે બાહ્ય અને આભ્યંતર સામર્થ્યથી પરાક્રમ કરે છે અને ગ્રહણ કર્યા પછી તેના પાલનમાં પોતાના આત્માને યથાશક્તિ જોડે છે-જોડી રાખે છે, તે [આચારવાનનો આચાર] 'વીર્યાચાર' જાણવો. ૮.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

વિચારનો સાર તત્ત્વજ્ઞાન છે; તત્ત્વજ્ઞાનનો સાર ધર્મ છે; અને ધર્મનો સાર 'આચાર' છે. તેથી જ અનુભવી પુરુષોએ કહ્યું છે કે-'आचारः प्रथमो धर्मः।'-આચાર એ પહેલો ધર્મ છે. અર્થાત્ જ્યાં આચારની મુખ્યતા નથી, ત્યાં ધર્મની સંભાવના

નથી. પરંતુ ‘આચાર અથવા આચરણ’ એ સહેલી વસ્તુ નથી. કલ્પનાના ઘોડા ગમે તેમ દોડી શકે છે, તર્કથી ગમે તેવી વસ્તુ પૂરવાર કરી શકાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનથી મનને એક પ્રકારનું સમાધાન પણ સાંપડે છે, પરંતુ તેમાં પ્રતિપાદિત કરેલા સિદ્ધાંતોને જીવનમાં ઉતારવા તે તો કોઈ વીરલા પુરુષો જ કરી શકે છે. સંસ્કારોની પ્રબલતાને જીતવી એ ઘણું કપરું કામ છે.

‘આચાર’ સંબંધી જુદા જુદા ધર્મ-પ્રવર્ત્તકોએ જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ કરી છે. કોઈએ માત્ર શૌચને જ ‘આચાર’ કહ્યો છે, તો કોઈએ કુલ-ક્રમાગત રિવાજને જ ‘આચાર’ કહ્યો છે, તો કોઈએ વળી માંસાહાર, મદિરા-પાન, મત્સ્ય-ભક્ષણ, મુદ્રા અને મૈથુન—એ પાંચ પ્રકારનાં નિંદ્યકર્મને પણ એક પ્રકારનો ‘આચાર’ ગણાવ્યો છે. અને તેનાથી શીઘ્ર મુક્તિ મળે છે એવું નિરૂપણ કરીને એક પ્રકારની ભ્રમજાળ પણ ફેલાવી છે. એટલે ‘આચાર’ કોને કહેવો ? એ સહુથી પહેલાં વિચારવા યોગ્ય છે.

તે માટે યોગ અને આત્મ-વિદ્યાના પરમનિષ્ણાત એવા નિર્ગ્રંથ-નાયકોએ જણાવ્યું છે કે—

‘नाणम्मि दंसणम्मि, चरणम्मि तवम्मि तह य वीरियम्मि आयरणं आयारो.’

અર્થાત્ જે આચરણથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય કે જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય, જે આચરણથી દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય, દર્શનની શુદ્ધિ થાય કે દર્શનનો વિકાસ થાય,

જે આચરણથી ચારિત્રની નિર્મલતા પ્રગટે, જે આચરણથી તપનું અનુષ્ઠાન થાય અને જે આચરણથી જ્ઞાનાદિ માટે પ્રબલ પુરુષાર્થ જાગૃત થાય, તે 'આચાર' છે. અર્થાત્ જે ક્રિયાઓ આમાંના કોઈ પણ ઉદ્દેશની પૂર્તિ કરતી નથી, તેને 'આચાર' ગણી શકાય નહિ. 'આચાર' બે પ્રકારનો છેઃ એક "લૌકિક અથવા દ્રવ્ય" અને બીજો "લોકોત્તર કે ભાવ". તેમાં જે 'લોકોત્તર' કે 'ભાવાચાર' છે તે જ ઉપાદેય છે. આ 'ભાવાચાર'નું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજાય તે માટે તેના હેતુપરત્વે પાંચ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છેઃ "(૧) જ્ઞાનાચાર, (૨) દર્શનાચાર, (૩) ચારિત્રાચાર, (૪) તપાચાર ને (૫) વીર્યાચાર." તેમાં 'જ્ઞાનાચાર'ને પ્રથમ પદ આપવાનું કારણ એ છે કે તેના વિના અન્ય 'આચાર'નું પાલન કેવી રીતે કરવું તે સમજાતું નથી. કહ્યું છે કે–

"पढमं नाणं तओ दया, एवं चिट्ठइ सव्वसंजए।
अन्नाणी किं काही ?, किं वा नाही छेअ-पावगं ? ॥"

(દશવૈકાલિકસૂત્ર અ. ૪, ગા. ૧૦.)

"પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા એવી રીતે સર્વ સંયમી પુરુષની સ્થિતિ છે. જે અજ્ઞાની હશે તે શું કરશે ? શું આચરશે ? અથવા પુણ્ય-પાપને કેવી રીતે જાણશે ?"

'જ્ઞાન' પછી બીજું સ્થાન 'દર્શન અથવા શ્રદ્ધા'ને આપવામાં આવ્યું છે, કારણ કે આત્મ-વિકાસના પ્રવાસીને માટે તે ધ્રુવ તારો છે. જ્યાં શ્રદ્ધા નથી ત્યાં આચરણ કેળવવાનો

પુરુષાર્થ થાય જ કેવી રીતે? ત્યાર પછી ચારિત્રને સ્થાન આપવાનું કારણ એ છે કે જ્ઞાન અને દર્શન વડે પ્રાપ્ત કરવા-યોગ્ય વસ્તુ એ છે. જ્ઞાન હોય, શ્રદ્ધા હોય પણ ચારિત્ર ન હોય તો સરવાળે મીંડું. ત્યાર પછી તપનું ખાસ વિધાન કરેલું છે, કારણ કે તે કર્મ-નિર્જરાનો હેતુ છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણેની સિદ્ધિમાં તે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે; અને છેવટે વીર્યાચારને મૂક્યો છે, કારણ કે પૂરો પ્રયત્ન કર્યા સિવાય, સબળ પુરુષાર્થ સેવ્યા સિવાય જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપની સંપૂર્ણ આરાધના થઈ શકતી નથી.

'આચાર'ની વ્યાખ્યા અને વિભાગો બતાવ્યા પછી તેનું ક્રમશઃ વર્ણન કરવું જોઈએ, એટલે સૂત્રકારે તેમાંથી પહેલો 'જ્ઞાનાચાર' લઈને તેને લગતા આઠ નિયમો બતાવ્યા છે. તે આ રીતે: "(૧) કાલ, (૨) વિનય, (૩) બહુમાન, (૪) ઉપધાન, (૫) અનિહ્નવતા, (૬) વ્યંજન, (૭) અર્થ અને (૮) તદુભય." તેનો ભાવાર્થ એ છે કે જો જ્ઞાનોપાસના કરવી હોય તો પ્રતિદિન 'નિયત કાલે'–'નિયત સમયે' શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. જે આવા કોઈ પ્રકારના નિયમમાં નથી, તે વ્યવસ્થિત રીતે જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી. બીજું જ્ઞાનોપાસના કરવા ઇચ્છનારે જ્ઞાન આપનાર ગુરુનો યથાર્થ 'વિનય' કરવો જોઈએ અને તેનું હૃદયથી 'બહુમાન' કરવું જોઈએ. જો એ પ્રકારના નિયમનું દૃઢતાથી પાલન કરવામાં ન આવે, તો કયા ગુરુ એવા અવિનીત શિષ્યને જ્ઞાન આપે? અર્થાત્ એ સંયોગોમાં જ્ઞાન-ગંગાનો

પ્રવાહ અટકી જાય ને તેથી મુમુક્ષુને જ્ઞાન-પ્રાપ્તિનો લાભ થઈ શકે નહિ. ઉપર્યુક્ત નિયમો સાથે એ પણ જરૂરનું છે કે શાસ્ત્રોનો મર્મ યથાર્થ રીતે સમજવા માટે બુદ્ધિની જડતા દૂર કરવી, અને તે માટે ઉપવાસ, આયંબિલ આદિ વિધિ-પુરઃસરના ‘તપોનું અનુષ્ઠાન’ કરવું. ‘તપ’ અને ‘જ્ઞાન’ને ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. કોઈ પણ કર્મનું બળ તોડવા માટે ‘તપ’ ઉત્તમ શસ્ત્ર છે. એટલે જ્ઞાનાવરણીય કર્મને ખપાવવા માટે તેનું વિધાન ઉચિત છે. વળી આ નિયમો સાથે એક એ પણ યાદ રાખવા જેવું છે કે સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ પૂરેપૂરી નમ્રતા અને સદ્બુદ્ધિથી કરવો, પણ બુદ્ધિ-મદ કે દુરાગ્રહને વશ થઈ સિદ્ધાંતોનું ‘નિહ્નવન’ કરવું નહિ, અપલાપ કરવો નહિ. ગુરુને ઓળવવા એ પણ તેટલું જ ખરાબ કૃત્ય હોઈ, તેમનું સાચું નામ છુપાવવાની વૃત્તિ કદી પણ રાખવી નહિ. આ પાંચ નિયમોની સાથે ત્રણ નિયમો જ્ઞાનનો સાક્ષાત્ વિનય કરવા અંગેના છે. તે એ રીતે કે પ્રથમ તો સૂત્રનો પાઠ શુદ્ધ બોલવો. એટલે કે તેમાં કાનો, માત્રા, મીંડું કે વરડુ આઘાં-પાછાં કરવાં નહિ, વર્ણ-વ્યત્યય કરવો નહિ, તેમ જ ઉચ્ચાર બરાબર શુદ્ધ કરવો. ગમે તેવા ગોટા વાળવા,–હ્રસ્વને બદલે દીર્ઘ કે દીર્ઘને બદલે હ્રસ્વ બોલવો અથવા બંનેની જગાએ પ્લુત ઉચ્ચારો કરવા અને શબ્દો જે પદ-રચના, પદ-ચ્છેદ કે પદ-યોજના પ્રમાણે બોલવા જોઈએ, તે પ્રમાણે ન બોલતાં–ઉતાવળ, અધીરાઈ કે કંટાળાની વૃત્તિ બતાવવી તે જ્ઞાનનો અવિનય છે, જ્ઞાનનું અપમાન છે. સૂત્રના ઉચ્ચારો શુદ્ધ કરવા, તેની સાથે તેના અર્થો પણ શુદ્ધ જ કરવા ઘટે. એટલે કે

પૂર્વાપરનો સંબંધ વિચારી વિષયને અનુરૂપ તથા પ્રણાલિકાને છાજે તે રીતે તેના અર્થો કરવા જોઈએ. વળી આ અર્થો સૂત્રોના ઉચ્ચારણની સાથે જ વિચારવા જોઈએ, એટલે કે તદ્-ઉભયનો મેળ બરાબર સાધવો જોઈએ. ઉચ્ચાર શુદ્ધ હોય પણ અર્થ બરાબર ન હોય, અથવા અર્થ બરાબર હોય પણ ઉચ્ચાર શુદ્ધ ન હોય, તો તે ચાલે નહિ. તે જ રીતે શું બોલાય છે તેનો અર્થ પણ તે જ વખતે વિચારવો જોઈએ.

ધર્મના બંધારણની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો શાસ્ત્રનો વ્યંજન-ભેદ કરવો, અર્થ-ભેદ કરવો કે તદુભય-ભેદ કરવો તે મહા-પાતક છે, કારણ કે તેથી જ્ઞાનનો પવિત્ર માર્ગ વિરાધાય છે. જ્ઞાન પ્રત્યેની સન્માન-વૃત્તિ ટકાવી રાખવા માટે તેનાં ઉપકરણો-સાધનો પ્રત્યે પણ વિનય રાખવો-એ પણ જ્ઞાનની આરાધનાનું અંગ છે.

'જ્ઞાનાચાર'ના આટલા ભેદો વર્ણવ્યા પછી બીજો 'દર્શનાચાર' લેવામાં આવ્યો છે. તેના પણ આઠ વિભાગો બતાવ્યા છે: જેમ કે-"(૧) નિઃશંકતા, (૨) નિષ્કાંક્ષતા, (૩) નિર્વિચિકિત્સા, (૪) અમૂઢદૃષ્ટિતા, (૫) ઉપબૃંહણા, (૬) સ્થિરી-કરણ, (૭) વાત્સલ્ય અને (૮) પ્રભાવના." તેનો ભાવાર્થ એ છે કે – શ્રદ્ધા ટકાવી રાખવી હોય, તો વારંવાર અને જે તે પ્રકારની શંકાઓ કરવી નહિ, અન્ય સિદ્ધાંતોની કે અન્ય દર્શનની અભિલાષા કરવી નહિ, ફલ-સંબંધી વારંવાર વિચાર કરીને બુદ્ધિને ડહોળી નાખવી નહિ અર્થાત્ સ્થિર રાખવી. અન્યના ચમત્કારો કે બાહ્ય દેખાવો

ચા ભપકો જોઈને ચલિત થઈ જવું નહિ, સમાનધર્મીના ગુણની પ્રશંસા તથા પુષ્ટિ કરવી; તેમને ધર્મ-માર્ગમાં સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અને તેના યોગ-ક્ષેમ માટે વાત્સલ્યભાવ દર્શાવવો. આ ઉપરાંત ધર્મના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે જનતાનું વલણ થાય, ધર્મની યોગ્યતા જનતાના મનમાં વસે અને તે માર્ગે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે, તે માટે શાસન-પ્રભાવનાનાં કાર્યો કરવાં.

'ચારિત્રાચાર'ના ભેદો પણ આઠ છે. તે આ રીતે: મનની એકાગ્રતાપૂર્વક ઇર્યા આદિ પાંચ સમિતિઓ તથા મનો-ગુપ્તિઆદિ ત્રણ ગુપ્તિઓનું યથાર્થ પાલન. આ વિધાન જો કે નિર્ગ્રંથો અથવા સાધુઓના પૂરતું છે, તો પણ સાધુધર્મ એ શ્રાવકોનો આદર્શ હોવાથી તેને અનુસરતું યથાશક્તિ પાલન તેઓએ પણ કરવાનું છે. તે એ કે યતનાથી ચાલવું, યતનાથી બોલવું, યતનાથી ભોજનાદિ કરવાં, યતનાથી વસ્તુઓ લેવી-મૂકવી અને મળ, મૂત્ર તથા કચરો ગમે તેમ ન ફેંકતાં યતના-પૂર્વક યોગ્ય સ્થળે જ પરઠવવો.

'તપાચાર'ના મુખ્ય ભેદો બે છે: 'બાહ્ય અને આભ્યંતર'. તે દરેકના પણ છ છ ભેદો છે, એટલે તપને કુલ બાર પ્રકારમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યું છે. આ દરેક ભેદ સારી રીતે સમજવા જેવો છે. એમાં ઉપવાસ, એકાશન આદિ વડે યથાશક્તિ આહાર-ત્યાગ કરી શકાય છે; ઊનોદરતા, વૃત્તિ-સંક્ષેપ અને રસ-ત્યાગ વડે રસના(જિહ્વા) વગેરે ઇંદ્રિયો પર કાબૂ મેળવી શકાય છે; વીરાસનાદિ આસન વડે અપ્રમત્ત બની શકાય છે તથા નિર્દોષ સ્થાનમાં રહીને ઇંદ્રિય અને કષાયના

જય ઉપરાંત મનની વૃત્તિઓનો તથા વાણીનો નિરોધ પણ કરી શકાય છે. એટલે તપના આ બાહ્ય પ્રકારમાં આરોગ્ય, અધ્યાત્મ અને ધર્મના સિદ્ધાંતોનો યોગ્ય સમન્વય સાધવામાં આવ્યો છે. એ જ રીતે 'આભ્યંતર તપ'માં પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે, એટલે દોષની શુદ્ધિ બતાવી છે, વિનયનું વિધાન છે, એટલે નમ્રતા અને ભક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે; વૈયાવૃત્ત્યનું વિધાન છે, એટલે નિઃસ્વાર્થ ભાવે કરાયેલી સેવા-શુશ્રૂષાને સન્માનવામાં આવી છે; સ્વાધ્યાયનું વિધાન છે, એટલે શિક્ષણનું મહત્ત્વ પ્રકાશવામાં આવ્યું છે; ધ્યાનનું વિધાન છે, એટલે યોગમાર્ગને અપનાવવામાં આવ્યો છે અને વ્યુત્સ-ર્ગના વિધાનથી સર્વ પ્રકારના ત્યાગને-તેમાં પણ કાયા ઉપરના મમત્વભાવના ત્યાગને અત્યંત મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ભાવ-શુદ્ધિ માટે આ સાધનોની ઉપયુક્તતા વિદિત છે.

કાયા અને મનની શુદ્ધિ કરવા માટે અને તે દ્વારા આત્મ-વિકાસનાં અજવાળાં જોવા માટે અહીં ભિન્ન ભિન્ન તપ-પ્રણા-લિકાઓનો જે સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે, તે ખરેખર ઘણો જ સુંદર છે અને નિર્ગ્રંથ-નાયકોની વિશ્વ(સમગ્ર) દૃષ્ટિનો અચૂક પૂરાવો છે.

હવે રહ્યો 'વીર્યાચાર'. તેની શરત એક જ છે કે અંતરમાં ભરેલી અમિત શક્તિને પ્રગટ કરવા માટે પ્રાપ્ત શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો અને તે ઉપર બતાવેલાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપની આરાધના માટે છતી શક્તિએ કાંઈ ન કરવું એ વીર પુરુષનું લક્ષણ નથી. એક લડવૈયો રણક્ષેત્રમાં જે

શ્રદ્ધાથી લડે છે તેના કરતાં સહસ્રગણી વીરતાથી આ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં કર્મ-રિપુઓની સામે લડવાનું છે અને તો જ મનુષ્યભવમાં મળેલી શક્તિઓ સાર્થક થવાની સંભાવના છે.

આ છે ભાવાચારનું સુંદર સ્વરૂપ. આ છે પંચાચારની પવિત્ર રૂપરેખા.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ ગાથાઓનું આધાર-સ્થાન શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી દશવૈકાલિકસૂત્રની 'નિર્યુક્તિ'માં મળે છે, કે જેના પર શ્રીહરિભદ્રસૂરિની ટીકા ઉપલબ્ધ છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ત્રણ ગાથાઓ પણ આ ગાથાઓને બરાબર મળતી છે. તેની યાદી નીચે મુજબ :–

ગા. ૧ નિ. ગા. ૧૮૧ (થોડા ફેરફાર સાથે)
ગા. ૨ નિ. ગા. ૧૮૪
ગા. ૩ નિ. ગા. ૧૮૨ (ઉત્ત. અ. ૨૮ – ગા. ૩૧)
ગા. ૪ નિ. ગા. ૧૮૫
ગા. ૫ નિ. ગા. ૧૮૬
ગા. ૬ નિ. ગા. ૪૭ (ઉત્ત. અ. ૩૦, ગા. ૮ થોડો ફેરફાર)
ગા. ૭ નિ. ગા. ૪૮ (ઉત્ત. અ. ૩૦, ગા. ૩૦ થોડો ફેરફાર)
ગા. ૮ નિ. ગા. ૧૮૭

२९ सुगुरु-वंदण-सुत्तं

[सुगुरु-वन्दन-सूत्रम्]

સુગુરુ-વંદન સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

[૧. ઇચ્છા-નિવેદન-સ્થાન]

शिष्य :– इच्छामि खमासमणो ! वंदिउं जावणिज्जाए निसीहिआए,

गुरु :– [छंदेणं]

[૨. અનુજ્ઞાપન-સ્થાન]

शिष्य :– अणुजाणह मे मिउग्गहं ।

गुरु :– [अणुजाणामि]

शिष्य :– निसीहि अहोकायं काय-संफासं खमणिज्जो भे ! किलामो,

[૩. અવ્યાબાધ પૃચ્છા-સ્થાન]

अप्पकिलंताणं बहुसुभेण भे !

दिवसो वइक्कंतो ?

गुरु :– [तह त्ति]

[૪. સંયમયાત્રા-પૃચ્છા-સ્થાન]

शिष्यः– जत्ता भे ?

गुरुः– [तुब्भं पि वट्टए ?]

[૫. યાપના-પૃચ્છા-સ્થાન]

शिष्यः– जवणिज्जं च भे ?

गुरुः– [एवं]

[૬. અપરાધ-ક્ષમાપન-સ્થાન]

शिष्यः– खामेमि खमासमणो ! देवसिअं वइक्कमं,

गुरुः– [अहमवि खामेमि तुब्भं]

शिष्यः– आवस्सिआए पडिक्कमामि ।

खमासमणाणं देवसिआए आसायणाए,
तित्तीसन्नयराए,
जं किंचि मिच्छाए,
मण-दुक्कडाए वय-दुक्कडाए काय-दुक्कडाए,
कोहाए माणाए मायाए लोभाए,
सव्वकालियाए सव्वमिच्छोवयाराए
सव्वधम्माइक्कमणाए,
आसायणाए
जो मे अइआरो कओ, तस्स खमासमणो !
पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं
वोसिरामि ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

[૧. ઇચ્છા-નિવેદન-સ્થાન]

शिष्य :- इच्छामि क्षमाश्रमण ! वन्दितुं यापनीयया नैषेधिक्या।

गुरु :- [छन्देन]

[૨. અનુજ્ઞાપન-સ્થાન]

शिष्य :- अनुजानीत मे मितावग्रहम्।

गुरु :- [अनुजानामि]

शिष्य :- नैषेधिकी अधःकायं काय-संस्पर्शं

[करोमि] क्षमणीयः भवद्भिः क्लमः।

[૩. શરીરયાત્રા-પૃચ્છા-સ્થાન]

अल्प-क्लान्तानां बहुशुभेन भवतां दिवसः व्यतिक्रान्तः ?

गुरु :- [तथेति]

[૪. સંયમયાત્રા-પૃચ્છા-સ્થાન]

शिष्य :- यात्रा भवताम् ?

गुरु :- [तवापि वर्तते ?]

[૫. સામર્થ્ય-પૃચ્છા-સ્થાન]

शिष्य :- यापनीयं च भवताम् ?

गुरु :- [एवम्]

[૬. અપરાધ-ક્ષમાપન-સ્થાન]

शिष्य :- क्षमयामि क्षमाश्रमण ! दैवसिकं व्यतिक्रमम्।

गुरु:– [अहमपि क्षमयामि त्वाम्]

शिष्य:– आवश्यक्या प्रतिक्रामामि,
क्षमाश्रमणानां दैवसिक्या आशातनया,
त्रयस्त्रिंशदन्यतरया,
यत् किञ्चित् मिथ्यया,
मनो-दुष्कृतया वचो-दुष्कृतया काय-दुष्कृतया,
क्रोध-युक्तया मान-युक्तया माया-युक्तया लोभयुक्तया,
सार्वकालिक्या सर्वमिथ्योपचारया सर्वधर्मातिक्रमणया,
आशातनया
यः मया अतिचारः कृतः, तं क्षमाश्रमण !
प्रतिक्रामामि निन्दामि गर्हे आत्मानं व्युत्सृजामि ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

[૧. ઇચ્છાનિવેદન-સ્થાન]

શિષ્ય:– ઇચ્છું છું, ક્ષમાશ્રમણ! વાંદવાને, યાપનીયા વડે નૈષેધિકી વડે,

ગુરુ:– [જેવી તારી ઇચ્છા]

[૨. અનુજ્ઞાપન-સ્થાન]

શિષ્ય:– આજ્ઞા આપો, મને મિતાવગ્રહની.

ગુરુ:– [આજ્ઞા આપું છું]

શિષ્ય:– પાપક્રિયા તજીને [આપના] ચરણને હું (ઉત્તમાંગ વડે) સ્પર્શ કરું છું. ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે, જો આપને [કાંઈ પણ] ખેદ થયો હોય.

[૩. શરીરયાત્રા-પૃચ્છા-સ્થાન]

ઓછા ખેદે બહુ શુભ વડે આપનો દિવસ
વ્યતિક્રમ્યો ?

ગુરુ:- [તેમ જ છે.]

[૪. સંયમયાત્રા-પૃચ્છા-સ્થાન]

શિષ્ય:- આપને સંયમ-યાત્રા વર્ત્તે છે ?

ગુરુ:- [તને પણ વર્ત્તે છે ?]

[૫. સામર્થ્ય-પૃચ્છા-સ્થાન]

શિષ્ય:- આપનું શરીર અને મન ઇંદ્રિયો અને કષાયોના
ઉપઘાતથી રહિત છે ?

ગુરુ:- [એમ જ છે.]

[૬. અપરાધ-ક્ષમાપન-સ્થાન]

શિષ્ય:- ખમાવું છું, હે ક્ષમાશ્રમણ ! દિવસમાં થયેલા
વ્યતિક્રમને.

ગુરુ:- [હું પણ તને ખમાવું છું.]

શિષ્ય:- આવશ્યક સંબંધી લાગેલા અતિચારથી પાછો
ફરું છું.

[પૂજ્ય] ક્ષમાશ્રમણની દિવસ-સંબંધી આશાતનાથી, તેત્રીસ
પૈકી કોઈ વડે

જે કોઈ મિથ્યાત્વથી થયેલી હોય તેને.

મનના દુષ્કૃત વડે, વચનના દુષ્કૃત વડે, કાયાના દુષ્કૃત વડે,

ક્રોધથી થયેલી, માનથી થયેલી, માયાથી થયેલી, લોભથી થયેલી,

સર્વકાલ-સંબંધી, સર્વ પ્રકારના ખોટા ઉપચાર-સંબંધી, સર્વ પ્રકારના ધર્માતિક્રમણ-સંબંધી, આશાતના વડે,

જે મેં અતિચાર કર્યો હોય, તેનાથી હે ક્ષમાશ્રમણ ! હું પાછો ફરું છું, તેને હું નિંદું છું, હું ગર્હું છું અને [તેવી આશાતના કરનારા મારા] આત્માને વિસર્જન કરું છું.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

इच्छामि – [इच्छामि] – ઇચ્છું છું.

खमासमणो ! – [क्षमाश्रमण !] – હે ક્ષમાશ્રમણ !

(વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૩.)

वंदिउं – [वन्दितुम्] – વાંદવાને.

जावणिज्जाए – [यापनीयया] – વિષય અને વિકારથી રહિત.

(વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૩.)

निसीहिआए – [नैषेधिक्या] – પાપ-નિષેધવાળી કાયાથી, નિષ્પાપ બનેલા શરીરથી.

(વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૩.)

[छंदेणं – छन्देन – ઇચ્છા પ્રમાણે કરો.]

छन्द એટલે ઇચ્છા, મરજી કે અભિલાષા. તેના વડે. અર્થાત્ તમારી જે પ્રમાણે ઇચ્છા હોય, મરજી કે અભિલાષા હોય તે પ્રમાણે કરો.

अणुजाणह – [अनुजानीत] – અનુજ્ઞા આપો, અનુમતિ આપો, પરવાનગી આપો.

अनु + ज्ञा – અનુમતિ આપવી, સમ્મતિ આપવી, તે પરથી આજ્ઞાર્થના દ્વિતીયપુરુષના બહુવચનમાં આ રૂપ સધાયેલું છે. તેનો અર્થ તમે અનુજ્ઞા આપો, અનુમતિ આપો કે પરવાનગી આપો.

मे – [मे] – મને.

मिउग्गहं – [मितावग्रहम्] – અવગ્રહમાં આવવા માટે, આપની મર્યાદિત ભૂમિમાં પ્રવેશ કરવા માટે.

मित + अवग्रह તે मितावग्रह. 'मित' એટલે મર્યાદિત, માપેલો કે નિયત. 'अवग्रह' એટલે ગુરુની આસપાસની શરીર-પ્રમાણ જગા. તેના પ્રત્યે સામાન્ય રીતે શિષ્યે ગુરુથી ઓછામાં ઓછા સાડા ત્રણ હાથ દૂર રહેવાનું હોય છે, પરંતુ તેથી વધારે નજીક જવું, તેને અવગ્રહમાં પ્રવેશ કર્યો કહેવાય છે. એટલે 'મિતાવગ્રહ' પ્રત્યે જવાનો અર્થ અવગ્રહની અંદર જવું કે ગુરુની મર્યાદિત ભૂમિમાં નજીક જવું એમ થાય છે.

अणुजाणामि – [अनुजानामि] – અનુજ્ઞા આપું છું.

निसीहि – [नैषेधिकी] – પાપ-વ્યાપારનો ત્યાગ કર્યો છે; એવું સૂચવતો શબ્દ-સંકેત.

निषेध – છોડવું તે, વર્જન. તે પરથી नैषेधिकी શબ્દ 'निषेध'વાળી અશુભ પ્રવૃત્તિને નિષેધ કરનારી ક્રિયાના અર્થમાં યોજાયેલો છે. અર્થાત્ હું પાપકારક પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરું છું.

अहोकायं – [अधःकायम्] – ચરણને.

'अधस्तात् कायोऽधःकायः पादलक्षणस्तम्'–અધોભાગે રહેલી–નીચે રહેલી કાયા, તે અધઃકાય. લક્ષણાથી તેનો અર્થ પાદ–ચરણ સમજવો.

काय-संफासं – [काय-संस्पर्शम्]–મારી કાયા વડે સંસ્પર્શ.

'कायेन संस्पर्शो काय-संस्पर्शम्' – કાયા વડે સંસ્પર્શ, તે કાય-સંસ્પર્શ. અહીં કાય એટલે નિજદેહ અને સ્પર્શ એટલે હસ્ત, લલાટ આદિ વડે ગુરુ-ચરણને કરવામાં આવેલો સ્પર્શ સમજવાનો છે. करोमि પદ અહીં અધ્યાહાર છે.

'**खमणिज्जो** – [क्षमणीयः] – સહન કરવા યોગ્ય છે.

'खमणिज्जो क्षमणीयः सोढव्यः' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩. પૃ. ૨૩૯) ક્ષમણીય એટલે સહન કરવા યોગ્ય છે.

भे – [भवद्भिः] – આપના વડે.

किलामो – [क्लमः] – ખેદ, પરિશ્રમ, ગ્લાનિ.

'किलामो क्लमः संस्पर्शो सति देह-ग्लानिरूपः' (યો. સ્વો.

વૃ. પ. ૩. પૃ. ૨૩૯) 'કિલામો' એટલે સ્પર્શ કરવાથી થતો દેહ-ગ્લાનિરૂપ ખેદ.

अप्प-किलंताणं – [अल्पक्लान्तानाम्] – ઓછી ગ્લાનિ-વાળા આપનો.

'अल्पं स्तोकं क्लान्तं क्लमो येषां तेऽल्पक्लान्तास्तेषामल्पवेदना-मित्यर्थः' (યો. સ્વો. વૃ. પૃ. ૨૩૯)

अल्प – થોડી, क्लान्तं – ગ્લાનિ–વેદના જેને છે તે अल्पक्लान्त, તેઓને.

बहुसुभेण – [बहुशुभेन] – ઘણા સુખ-પૂર્વક.

'बहु च तच्छुभं च बहुशुभं तेन बहुसुखेनेत्यर्थः' (યો. સ્વો. વૃ. પૃ. ૨૩૯) બહુ જે શુભ તે બહુશુભ, તેના વડે. એટલે કે બહુસુખ-પૂર્વક. બહુ–ઘણું, 'શુભ'–કલ્યાણકારી, સારું; ભાવાર્થથી આત્મિક સુખ, તેના વડે, તે પૂર્વક.

भे – [भवताम्] – આપનો.

दिवसो – [दिवसः] – દિવસ.

वइक्कंतो – [व्यतिक्रान्तः] – વીત્યો? પસાર થયો? वि + अतिक्रम् – વિશેષ ઓળંગી જવું, પસાર કરવું–પરથી व्यतिक्रान्त પદ બનેલું છે. તેનો અર્થ વીતી ગયેલ કે પસાર થયેલ થાય છે. તે દિવસનું વિશેષણ છે.

तह त्ति [तथा इति] – તે પ્રમાણે છે.

जत्ता – [यात्रा] – યાત્રા; સંયમ-યાત્રા.

'यात्रा संयम-तपो-नियमादिलक्षणा' (યો. સ્વો. વૃ. પૃ. ૨૩૯) સંયમ, તપ અને નિયમાદિ લક્ષણવાળી 'યાત્રા'. સામાન્ય રીતે તીર્થની મુસાફરીએ જવું તેને 'યાત્રા' કહેવાય છે, પરંતુ પંચમહાવ્રતધારી ગુરુને માટે સંયમ, તપ અને નિયમો ભાવતીર્થરૂપ હોઈને તેનું પાલન 'યાત્રા' સમાન છે.

[तुब्भं पि वट्टए – तवापि वर्तते – તને પણ વર્તે છે?]

जवणिज्जं – [यापनीयम्] – ઇન્દ્રિયો અને મનના ઉપશમ વગેરે પ્રકારો વડે યુક્ત, વ્યાબાધા-રહિત.

'यापनीयमिन्द्रिय-नोइन्द्रियोपशमादिना प्रकारेणाबाधितं च' (યો. સ્વો. વૃ. પૃ. ૨૩૯)

एवं – [एवम्] – એ જ પ્રકારે છે.

खामेमि – [क्षमयामि] – ખમાવું છું, સહન કરાવું છું, માફી માગું છું.

खमासमणो! – [क्षमाश्रमण!] – હે ક્ષમાશ્રમણ!

વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૩.

देवसिअं – [दैवसिकम्] – દિવસ-સંબંધી.

'दिवसे भवो दैवसिकस्तम्' – દિવસમાં થયેલો તે દૈવસિક. અર્થાત્ દિવસ-સંબંધી.

वइक्कमं – [व्यतिक्रमम्] – વ્યતિક્રમને, અપરાધને.

'व्यतिक्रममवश्यकरणीय-योगविराधनारूपमपराधम्' (યો. સ્વો. વૃ. પૃ. ૨૩૯) અવશ્ય કરવા યોગ્ય યોગની વિરાધના-રૂપ અપરાધ તે વ્યતિક્રમ, તેને.

[अहमवि खामेमि तुब्भे – अहमपि क्षमयामि युष्मान् – હું પણ તમને ખમાવું છું.]

आवस्सिआए – [आवश्यक्या] – 'આવશ્યક' ક્રિયા વડે. 'આવશ્યક' અધિકારે.

આવશ્યકી એટલે 'આવશ્યક'સંબંધી. 'આવશ્યક'ને લગતી.

'अवश्यं कर्त्तव्यमिति आवश्यकम्' અવશ્ય કરવા યોગ્ય તે 'આવશ્યક.' તે માટે કહ્યું છે કે–

"समणेण सावएण य, अवस्सकायव्वं हवई जम्हा ।
अंतो अहो-निसिस्स उ, तम्हा आवस्सयं नाम ॥"

–વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. ૮૭૩.

શ્રમણે અને શ્રાવકે દિવસ અને રાત્રિના અંત ભાગે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તેથી તે 'આવશ્યક' કહેવાય છે.

पडिक्कमामि – [प्रतिक्रामामि] – પ્રતિક્રમણ કરું છું.

खमासमणाणं – [क्षमाश्रमणानाम्] – ક્ષમાશ્રમણોની.

देवसिआए – [दैवसिक्या] – દિવસ-સંબંધી.

आसायणाए – [आशातनया] – આશાતના વડે.

'ज्ञानाद्यायस्य शातना खण्डना आशातना तया' (યો. સ્વો. વૃ. પૃ. ૨૩૯) જ્ઞાનાદિના લાભનું જે ખંડન અથવા જેનાથી ખંડન થાય, તે 'આશાતના.' તેના વડે.

तित्तीसन्नयराए – [त्रयस्त्रिंशदन्यतरया] – તેત્રીસમાંથી કોઈ પણ એક (અગર બે ત્રણ) વડે.

त्रयस्त्रिंशद् – तेत्रीस. [illegible] – [illegible].

जं किंचि – [यत् किंचित्] – जे कोई.

मिच्छाए – [मिथ्यया] – मिथ्याभाव वडे.

આ પદ આશાતનાનું વિશેષણ હોવાથી તૃતીયામાં છે.

'मिथ्यया मिथ्यायुक्तेन' (યો. સ્વો. વૃ. પૃ. ૨૩૬).

मण-दुक्कडाए – [मनो-दुष्कृतया] – મન વડે કરાયેલી દુષ્કૃતરૂપ આશાતનાથી.

'मनसा दुष्कृता मनोदुष्कृता तया' – મન વડે કરાયેલી દુષ્ટતા તે મનની દુષ્ટતા, તેના વડે. તાત્પર્ય કે [illegible] ભાવો વડે કરાયેલી આશાતનાથી.

वय-दुक्कडाए – [वचो-दुष्कृतया] – વાણી વડે કરાયેલી દુષ્કૃતરૂપ આશાતનાથી.

'वाग्-दुष्कृतया [illegible]' – વાણી: દુષ્કૃત વડે [illegible], [illegible] વ્યવહાર દ્વારા કરાયેલી આશાતના વડે.

काय-दुक्कडाए – [काय-दुष्कृतया] – કાયા વડે કરાયેલી દુષ્કૃતરૂપ આશાતના વડે.

'[illegible]' – [illegible]

[illegible]

माणाए – [मानयुक्तया] – માનવાળી.

मायाए – [मायायुक्तया] – માયાવાળી.

लोभाए – [लोभयुक्तया] – લોભવાળી.

આ ચાર પદો ‘ આશાતના ’નાં વિશેષણ છે. અર્થાત્ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી યુક્ત થઈને વિનય ચૂકવો વગેરે પ્રકારની ‘ આશાતના ’.

सव्वकालियाए – [सार्वकालिक्या] – સર્વકાલ-સંબંધી, તેનાં વડે.

‘ सर्वकालेषु भवा सार्वकालिकी तया ’ – સર્વકાલમાં ઉત્પન્ન થયેલી, તે ‘ સાર્વકાલિકી, ’ તેના વડે. સર્વકાલમાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણેનો સમાવેશ થાય છે. ભવિષ્યની આશાતના ગુરુ વિષે ખોટા તર્ક-વિતર્કો કરવાથી કે તેમનું ભાવિ અહિત ચિંતવવાથી થાય છે.

सव्वमिच्छोवयाराए – [सर्वमिथ्योपचारया] – બધી જાતના મિથ્યોપચાર–મિથ્યા આચારથી પૂર્ણ.

‘ मिथ्या ’ – ખોટું. ‘ उपचार ’ – માયા-કપટથી કરાતું આચરણ, તેના વડે.

सव्वधम्माइक्कमणाए – [सर्वधर्मातिक्रमणया] – સર્વ ધર્મના અતિક્રમણવાળી, તેના વડે.

સર્વ પ્રકારના ‘धर्म’ એટલે અષ્ટ પ્રવચન-માતા (૫ સમિતિ, ૩ ગુપ્તિ), અથવા સામાન્ય રીતે કરવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ, તે ‘ सर्वधर्म, ’ તેનું ‘ અતિક્રમણ ’ એટલે ઉલ્લંઘન, તેના વડે.

जो – [यः] – જે.

मे – [मया] – મારા વડે.

अइआरो – [अतिचारः] – અતિચાર, વિરુદ્ધ આચરણ.

कओ – [कृतः] – કર્યો હોય.

तस्स – [तस्य] – તે સંબંધી.

खमासमणो ! – [क्षमाश्रमण !] હે ક્ષમાશ્રમણ !

पडिक्कमामि – [प्रतिक्रामामि] – પ્રતિક્રમણ કરું છું.

निंदामि – [निन्दामि] – નિંદું છું.

गरिहामि – [गर्हे] – ગુરુ-સમક્ષ નિંદું છું.

अप्पाणं – [आत्मानम्] – આત્માને.

वोसिरामि – [व्युत्सृजामि] – છોડી દઉં છું.

છેલ્લાં પાંચ પદોના વિસ્તાર માટે જુઓ સૂત્ર ૯–(કરેમિ ભંતે).

(૫) અર્થ-નિર્ણય

सुगुरुवंदणसुत्तं – સુગુરુને વંદન કરવાનું સૂત્ર.

ગુરુને વંદન કરતી વખતે આ સૂત્ર બોલાય છે, તેથી તેનું નામ 'ગુરુવંદન સૂત્ર' પડેલું છે. 'ગુરુ' શબ્દથી અહીં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર અને રત્નાધિક એ પાંચ પદવાળા ગુરુઓ સમજવાના છે. 'આચાર્ય' એટલે ગચ્છના નાયક, 'ઉપાધ્યાય' એટલે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવનાર, 'પ્રવર્તક' એટલે સાધુઓને તપ, સંયમ આદિ પ્રશસ્ત યોગમાં

પ્રવર્ત્તાવનાર તથા તેમની યથોચિત સાર-સંભાળ કરનાર, 'સ્થવિર' એટલે વયોવૃદ્ધ-ઠરેલ, ડગમગતા સાધુઓને સુશિક્ષા આપી સંયમ-માર્ગમાં સ્થિર કરનાર અને 'રત્નાધિક' એટલે વયમાં નાના પણ ચારિત્ર ગુણમાં અધિક હોય તેવા સાધુ.

'ગુરુ' શબ્દ અહીં સુગુરુનો વાચક છે, પણ નામધારી ગુરુઓનો વાચક નથી. એટલે વંદન સુગુરુને જ કરવાનું છે, પણ કુગુરુને કરવાનું નથી. શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ ગુરુવંદનભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે-

"पासत्थो उस्सन्नो, कुसील-संसत्तओ अहाछंदो ।
दुग-दुग-ति-दुग-णेगविहा, अवंदणिज्जा जिणमयंमि ॥"

"બે પ્રકારના 'પાસત્થા,' બે પ્રકારના 'અવસન્ના', ત્રણ પ્રકારના 'કુશીલો,' બે પ્રકારના 'સંસક્તો' અને અનેક પ્રકારના 'યથાછંદો' જિનમતમાં-જૈનશાસનમાં અવંદનીય કહ્યા છે."

જે સાધુ દોષિત આહાર-પાણી લે અને સાધુપણાનો ખોટો ગર્વ રાખે, તે 'દેશ-પાસત્થા' કહેવાય, અને જે સાધુ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનાં ઉપકરણો પાસે રાખ્યા છતાં તેનો લાભ ન લે, તે 'સર્વ-પાસત્થા' કહેવાય.

જે સાધુ સાધુ-યોગ્ય નિત્ય-કરણીમાં શિથિલતા રાખતા હોય, તે 'દેશ-અવસન્ન' કહેવાય અને જે પડી પથારીએ સૂઈ રહેતા હોય તથા પ્રમાદવશ બની દેહને જ પોષતા હોય તથા સંયમ-કરણીમાં તદ્દન નિર્માલ્ય હોય તે 'સર્વ-અવસન્ન' કહેવાય.

જે સાધુ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના પાળવા યોગ્ય આચાર ન પાળે તે અનુક્રમે 'જ્ઞાન-કુશીલ,' 'દર્શન-કુશીલ' અને 'ચારિત્ર-કુશીલ' કહેવાય.

જે સાધુ આપમતે જીવ-હિંસાદિક અનેક કર્મબંધનાં કારણોનું સેવન કરે, પારકા ગુણ સહન ન કરી શકે, તથા સુખશીલિયાપણું આચરે, તે 'સંકિલષ્ટ-સંસક્ત' કહેવાય તથા સારા-ખોટાના વિવેક વિના સારાની સાથે સારો અને બૂરાની સાથે બૂરો એમ વર્તે, તે 'અસંકિલષ્ટ-સંસક્ત' કહેવાય.

'યથાછંદ' સાધુઓ અનેક પ્રકારના છે. જેઓ બેઠા બેઠા કંઈક પ્રકારના તરંગો બાંધે, મનમાં આવે તેમ લવતા ફરે, ઉત્સૂત્ર ભાષણ કરે, પોતાનો કલ્પિત-સ્વાર્થ સધાય તેવું બોલે, પર-નિંદા કરે, કોઈ પર આળ ચઢાવે, લોકોમાં પૂજાવા માટે મિથ્યાડંબર કરે, વગેરે.

કુગુરુને વંદન કરવાથી આત્મ-ગુણોની પુષ્ટિ થવાને બદલે હાનિ થાય છે, માટે તેમને અવંદનીય કહ્યા છે.

ગુરુ-વંદનાના ત્રણ પ્રકારો છે. "(૧) ફિટ્ટા-વંદન, (૨) થોભ-વંદન અને (૩) દ્વાદશાવર્ત્ત વંદન." (વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૩.) તેમાં છેલ્લા 'દ્વાદશાવર્ત્ત વંદન'-પ્રસંગે આ સૂત્ર બોલવામાં આવે છે, તેથી કેટલાક સ્થળે તેનો 'દ્વાદશાવર્ત્ત વંદન' તરીકે પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ગુરુ-ચરણની સ્થાપનાને સ્પર્શ કરી નિજ-લલાટે સ્પર્શ કરવો, તે 'આવર્ત્ત' કહેવાય. તેવા છ આવર્ત્તો એક વંદનમાં આવે છે, એટલે બે વાર વંદન કરતાં બાર 'આવર્ત્તો' થાય છે.

ગુરુ-વંદનને "વંદન, ચિતિકર્મ, કૃતિકર્મ, પૂજાકર્મ કે વિનયકર્મ" કહેવામાં આવે છે. 'वंदण-चिइ-किइकम्मं, पूआ-कम्मं च विणयकम्मं च' (આ. નિ. ૩) તેમાં દ્વાદશાવર્ત્ત વંદનને માટે 'કૃતિકર્મ' શબ્દનો પ્રયોગ વિશેષ થાય છે.

'ગુરુ-વંદન'નો ખાસ અર્થ શાસ્ત્રકારોએ નીચે મુજબ કરેલો છે:–'वन्दनं वन्दनयोग्यानां धर्माचार्याणां पञ्चविंशत्या-वश्यकविशुद्धं द्वात्रिंशद्दोषरहितं नमस्करणम्' (યો. સ્વો. વૃ. પૃ. ૨૩૪). 'વંદન' એટલે વંદન-યોગ્ય ધર્માચાર્યોને ૨૫ આવશ્યકોથી વિશુદ્ધ અને ૩૨ દોષોથી રહિત કરવામાં આવેલો નમસ્કાર. તેમાં ૨૫ આવશ્યકની ગણતરી તેઓ આ રીતે કરાવે છે:–

"दो ओणयं अहाजायं किइकम्मं बारसावयं ।
चउसिरं तिगुत्तं च दुपवेसं एगनिक्खमणं ॥"

–આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા. ૧૨૦૨ (આ. હા. પૃ. ૫૪૨-૫૪૩)

"બે અવનત, યથાજાત મુદ્રા, દ્વાદશાવર્ત્ત અને કૃતિકર્મ, ચાર શિરોનમન, ત્રણ ગુપ્તિ, બે પ્રવેશ અને એક નિષ્ક્રમણ."

બે વખતના વંદનમાં આ ક્રિયાઓ નીચે મુજબ થાય છે:–

૨ 'અવનત': ઇચ્છામિ ખમાસમણો! નિસીહિઆએ બોલતી વખતે જે નમન કરવામાં આવે છે, તે અવનત. બે વારના વંદનમાં બે અવનત.

૧ 'યથાજાત-મુદ્રા': જન્મતી વખતે જેવી મુદ્રા હોય છે, તેવી જ મુદ્રા દીક્ષા લેતી વખતે ધારણ કરવામાં આવે છે,

અને તેવી જ મુદ્રા આ વંદન-પ્રસંગે કરવામાં આવે છે. તેમાં ચરવળો અને મુહપત્તી હાથમાં રાખી, બે હાથ જોડી અધોભાગ સિવાય ખુલ્લા શરીરે નમીને ઊભા રહેવાનું હોય છે.

૧૨ 'કૃતિકર્મ' દ્વાદશાવર્ત: અહો-કાયં-કાય એટલા શબ્દો બોલતાં ગુરુ-ચરણ અને લલાટ-સ્પર્શના મળીને છ આવર્ત્ત થાય છે. એટલે બે વારના બાર આવર્ત્ત.

૪ 'શિરોનમન': 'સંફાસ'વખતે એક શિરોનમન અને 'ખામેમિ ખમાસમણો! દેવસિયં વઇક્કમં' બોલતી વખતે બીજું શિરોનમન. બે વારનાં મળીને ચાર વાર શિરોનમન.

૩ 'ગુપ્તિ': મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ-પૂર્વક એ વંદન કરવાનું છે.

૨ 'પ્રવેશ': અનુજ્ઞા લઈને પ્રવેશ કરવો, તે પહેલો પ્રવેશ અને અવગ્રહમાંથી નીકળી ગયા પછી ફરી વાર પ્રવેશ કરવો, તે બીજો પ્રવેશ.

૧ 'નિષ્ક્રમણ': અવગ્રહમાંથી 'આવસ્સિઆએ' પદ બોલીને બહાર નીકળવું, તે નિષ્ક્રમણ. બીજી વારની વંદનામાં આ પદ બોલવામાં આવતું નથી, એટલે નિષ્ક્રમણ એક જ વાર થાય છે.

'વંદન' કરતી વખતે ટાળવા યોગ્ય **૩૨ દોષોની યાદી** નીચે મુજબ છે:–

૧ આદરહીનતા હોવી તે.

૨ અક્કડાઈ રાખવી તે.

૩ ઉતાવળ કરવી તે.

૪ સૂત્રોનો અવ્યક્ત ઉચ્ચાર કરવો તે.

૫ કૂદકો મારીને વંદન કરવું તે.

૬ પરાણે વંદન કરવું તે.

૭ આગળ-પાછળ હલન-ચલન કરવું તે.

૮ વંદન-સમયે ફર્યા કરવું (જલમાં માછલાંની જેમ) તે.

૯ મનમાં દ્વેષ રાખીને વંદન કરવું તે.

૧૦ બે હાથ ઘૂંટણની બહાર રાખીને વંદન કરવું તે.

૧૧ ભયથી વંદન કરવું તે.

૧૨ અન્ય પણ મને વંદન કરશે, માટે હું વંદન કરું એવી બુદ્ધિથી વંદન કરવું તે.

૧૩ મૈત્રીની ઇચ્છાથી વંદન કરવું તે.

૧૪ હોશિયારી બતાવવા વંદન કરવું તે.

૧૫ સ્વાર્થબુદ્ધિથી વંદન કરવું તે.

૧૬ ચોરી-છૂપીથી વંદન કરવું તે.

૧૭ અયોગ્ય વખતે વંદન કરવું તે.

૧૮ ક્રોધથી વંદન કરવું તે.

૧૯ ઠપકાથી વંદન કરવું તે.

૨૦ રાજી રાખવા વંદન કરવું તે.

૨૧ નિંદા કરતાં વંદન કરવું તે.
૨૨ વંદન કર્યું-ન કર્યું ને બીજી વાતોમાં વળગવું તે.
૨૩ કોઈ દેખે તો વંદન કરે, પણ અંધારું કે આંતરો હોય તો ઊભો રહે તે.
૨૪ આવર્ત્ત વખતે હાથ બરાબર લલાટે ન અડાડે તે.
૨૫ રાજ-ભાગ ચૂકવવાની માફક તીર્થંકરની આજ્ઞા સમજીને વંદન કરે તે.
૨૬ લોકાપવાદમાંથી બચવા માટે વંદન કરે તે.
૨૭ રજોહરણ તથા મસ્તકને બરાબર સ્પર્શ ન કરે તે.
૨૮ ઓછા અક્ષરો બોલે તે.
૨૯ વંદન કરીને 'મત્થએણ વંદામિ' ખૂબ ઊંચેથી બોલે તે.
૩૦ બરાબર ઉચ્ચાર કર્યા વિના મનમાં જ બોલે તે.
૩૧ ખૂબ ઊંચેથી બોલીને વંદન કરે તે.
૩૨ હાથ ભમાવીને બધાને એકીસાથે વંદન કરે તે.

વન્દન કરતી વખતે શિષ્યને છ સ્થાન સાચવવાનાં હોય છે. તે માટે કહ્યું છે કે–

"इच्छा य अणुन्नवणा, अव्वाबाहं च जत्त-जवणा य ।
अवराह-खामणा विय, छट्ठाणा हुंति वन्दणए ॥"

–આવશ્યક-નિર્યુક્તિ ગા. ૧૨૧૮ (આ. હા. પત્ર ૫૪૮).

'ગુરુ-વંદન'માં "ઇચ્છા(નિવેદન), અનુજ્ઞાપન, અવ્યાબાધ(પૃચ્છા), યાત્રા(પૃચ્છા), યાપના(પૃચ્છા) અને અપરાધ-ક્ષમાપના" એ છ સ્થાન હોય છે.

૧. ઇચ્છા-નિવેદન-સ્થાન

इच्छामि खमासमणो ! वंदिउं जावणिज्जाए निसीहिआए – હે ક્ષમાશ્રમણ ! આપને હું નિર્વિકાર અને નિષ્પાપ કાયા વડે વંદન કરવાને ઇચ્છું છું.

આ પદોથી વંદન કરવાની ઇચ્છાનું નિવેદન થાય છે તેથી તે ‘ ઇચ્છાનિવેદન-સ્થાન ’ કહેવાય છે.

શિષ્યે ઇચ્છાનું નિવેદન કર્યા પછી ગુરુ જો કામમાં હોય તો ‘ त्रिविधेन ’ એવા શબ્દો કહે છે અને આજ્ઞા આપવી હોય તો ‘ छंदेणं ’ ‘ તમારી ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે કરો ’ એમ કહે છે.

૨. અનુજ્ઞાપન-સ્થાન

अणुजाणह मे मिउग्गहं – મને આપની સમીપ આવવાની અનુજ્ઞા આપો.

મિત અવગ્રહમાં દાખલ થવું એટલે ગુરુની મર્યાદિત ભૂમિમાં જવું.

ગુરુ અહીં પ્રત્યુત્તર આપે છે કે – ‘ अणुजाणामि ’ – અનુજ્ઞા આપું છું.

निसीहि – સર્વ અશુભ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરું છું.

વંદનક્રિયા ભાવ-પૂર્વક કરવી હોય તો મનને સંપૂર્ણ રીતે તેમાં જ જોડવું જોઈએ. પરંતુ તે સ્થિતિ ત્યારે જ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જ્યારે મનને અન્ય સઘળી પ્રવૃત્તિઓમાંથી પાછું ખેંચી લેવામાં આવે. અહીં ‘ निसीहि ’ શબ્દ આવી સ્થિતિને સૂચવવા અર્થે વપરાય છે.

अहोकायं काय-संफासं खमणिज्जो मे ! किलामो – હે ભગવંત ! આપના ચરણને મારી કાયાનો સ્પર્શ થતાં કિલામણા-ખેદ-તકલીફ થાય, તે સહન કરી લેશો.

'નિસીહિ' બોલ્યા પછી ત્રણ પાછળના, ત્રણ આગળના અને ત્રણ ભૂમિના એ રીતે નવ સંડાસા(સંદંશ-ઊરુ-સંધિ, જાંઘ અને ઊરુની વચ્ચેનો ભાગ)નું પ્રમાર્જન કરી શિષ્ય ગોદોહિકા–આસને એટલે ઉભડક પગે ગુરુની સામે બેસે છે, અને રજોહરણ ગુરુ-ચરણ આગળ મૂકી તેમાં ગુરુ-ચરણની સ્થાપના કરે છે. પછી તે પર મુહપત્તી મૂકી એક એક અક્ષર સ્પષ્ટ સ્વરે જુદો જુદો બોલે છે. તે આ રીતે :-

अ – રજોહરણને સ્પર્શ કરતાં બોલે છે.

हो – લલાટને સ્પર્શ કરતાં બોલે છે.

का – રજોહરણને સ્પર્શ કરતાં બોલે છે.

यं – લલાટને સ્પર્શ કરતાં બોલે છે.

का – રજોહરણને સ્પર્શ કરતાં બોલે છે.

य – લલાટને સ્પર્શ કરતાં બોલે છે.

આ રીતે કુલ છ આવર્ત્ત થાય છે. પછી ગુરુ-ચરણની સ્થાપના પર બે સવળા હાથ રાખી નમસ્કાર કરતાં બોલે છે કે–'संफासं'. અહીં પ્રથમ નમસ્કાર થાય છે. પછી બે હાથ જોડી લલાટ ઉપર રાખતાં બોલે છે કે 'खमणिज्जो मे ! किलामो'. અહીં સુધીનાં પદોનો સમાવેશ અનુજ્ઞાપન-સ્થાનમાં થાય છે.

૩. અવ્યાબાધ-પૃચ્છા-સ્થાન

अप्पकिलंताणं बहुसुभेण मे दिवसो वइक्कंतो ? – અલ્પ-ગ્લાનિવાળા એવા આપનો દિવસ સુખપૂર્વક પસાર થયો છે?

અંતઃકરણની પ્રસન્નતા-પૂર્વક થતા કામમાં કંટાળો જણાતો નથી, તેથી ગ્લાનિ પણ ઓછી જ લાગે છે. અહીં ગુરુને અલ્પ ગ્લાનિવાળા કહેવાનો હેતુ, તેઓ દિનચર્યાને પ્રસન્નતા-પૂર્વક અનુસરનારા છે, એમ જણાવવાનો છે. 'બહુ-શુભ' શબ્દ અવ્યાબાધ સ્થિતિ એટલે રોગાદિ-પીડા-રહિત સ્થિતિ સૂચવવાને માટે વપરાયેલો છે. તેથી આ વાક્ય દ્વારા ગુરુને વિનય-પૂર્વક એમ પૂછવામાં આવે છે કે આપને ગ્લાનિ તો નથી થઈ? આપ શાતામાં છો? કોઈ જાતની પીડા તો નથીને?

ગુરુ કહે છે કે–તેમજ છે; અર્થાત્ હું અલ્પ ગ્લાનિવાળો અને શરીરથી નિરાબાધ છું.

૪. યાત્રા-પૃચ્છા-સ્થાન

जत्ता मे ? – આપને સંયમ-યાત્રા (સુખ-પૂર્વક) વર્તે છે?

સંયમનો નિર્વાહ એ 'ભાવ-યાત્રા' છે, અને 'ભાવ-યાત્રા' છે તે જ સાચી 'યાત્રા' છે. તેથી 'યાત્રા' શબ્દથી અહીં સંયમનો નિર્વાહ સમજવાનો છે. આ બે પદના ત્રણ અક્ષરો વિશિષ્ટ રીતે બોલાય છે. તે આ રીતે:

ज – અનુદાત્ત સ્વરથી બોલાય છે. અને તે જ વખતે ગુરુની ચરણ-સ્થાપનાને બે હાથે સ્પર્શ કરવામાં આવે છે.

त्ता – સ્વરિત સ્વરે બોલવામાં આવે છે, અને તે વખતે ચરણ-સ્થાપના પરથી ઉઠાવી લીધેલા હાથ (રજોહરણ અને લલાટ વચ્ચે રાખવામાં) ચત્તા કરવામાં આવે છે.

मे – ઉદાત્ત સ્વરથી બોલવામાં આવે છે અને તે વખતે દૃષ્ટિ ગુરુ-સમક્ષ રાખી બંને હાથ લગાડવામાં આવે છે.

સ્વરના ત્રણ ભેદો છે: 'ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત.' તેમાં ઊંચેથી બોલાય તે 'ઉદાત્ત,' નીચેથી બોલાય તે 'અનુદાત્ત' અને મધ્યમ રીતે બોલાય તે 'સ્વરિત'.

ગુરુ આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં સામેથી પૂછે છે કે તને પણ 'સંયમ-યાત્રા' (સુખ-પૂર્વક) વર્તે છે?

આ બે પદનો સમાવેશ 'યાત્રા પૃચ્છા-સ્થાન'માં થાય છે.

૫. યાપના-પૃચ્છા-સ્થાન

जवणिज्जं च मे? – અને હે ભગવંત! ઇંદ્રિયો અને કષાયો વશમાં વર્તે છે?

ઇંદ્રિયો અને કષાયો ઉપઘાત-રહિત હોય, અર્થાત્ વશમાં વર્તતા હોય તે 'યાપનીય' કહેવાય છે. બાહ્ય તપના 'સંલીનતા' નામના છઠ્ઠા પ્રકારમાં ઇંદ્રિય-જય અને કષાય-જયનું ખાસ વિધાન કરેલું છે, એટલે આ પૃચ્છા એક રીતે તપ-સંબંધી જ ગણાય. આ શબ્દો પણ ઉપરનાં બે પદોની જેમ વિશિષ્ટ રીતે બોલાય છે. તે આ રીતે:

ज – અનુદાત્ત સ્વરે, ચરણ-સ્થાપનાને સ્પર્શ કરતાં.

व – સ્વરિત સ્વરે. મધ્યમાં આવતાં હાથ ચત્તા.

णि – ઉદાત્ત સ્વરે. લલાટે સ્પર્શ કરતાં

ज्जं – અનુદાત્ત સ્વરે. ચરણ-સ્થાપનાને સ્પર્શ કરતાં.

च – સ્વરિત સ્વરે મધ્યમાં આવતાં હાથ ચત્તા.

मे – ઉદાત્ત સ્વરે લલાટે સ્પર્શ કરતાં.

ગુરુ કહે છે કે–' હા, એમ જ છે.'

પાંચમું 'યાપના-પૃચ્છા-સ્થાન' અહીં પૂરું થાય છે.

૬. અપરાધ-ક્ષમાપન-સ્થાન

खामेमि खमासमणो ! देवसिअं वइक्कमं – હે ક્ષમાશ્રમણ! દિવસ-દરમિયાન થયેલા અપરાધોને હું ખમાવું છું.

શિષ્યનું ક્ષમાપન સાંભળીને ગુરુ કહે છે કે–' હું પણ તને દિવસ-સંબંધી પ્રમાદાદિ અપરાધો ખમાવું છું.'

આટલો વિધિ થયા પછી શિષ્ય પાછળના ત્રણ સંડાસા (સ્થળે) પ્રમાર્જીને ઊભો થાય છે. અને કહે છે કે–

आवस्सिआए – આવશ્યક કરવાના હેતુથી હું અવગ્રહની બહાર નીકળું છું.

અહીં 'આવસ્સિઆએ' પદ નિષ્ક્રમણક્રિયાના નિર્દેશ પૂરતું જ મૂકેલું છે.

पडिक्कमामि – પ્રતિક્રમણ કરું છું.

खमासमणाणं देवसिआए आसायणाए तित्तीसन्नयराए – દિવસ-દરમિયાન આપ ક્ષમાશ્રમણની તેત્રીસમાંથી કોઈ પણ આશાતના થઈ હોય તેનું.

તેત્રીસ આશાતનાની ગણતરી નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે:-

(૧) કારણ વિના ગુરુની આગળ ચાલવું.
(૨) ,, ,, ,, બાજુમાં ચાલવું.
(૩) ,, ,, ,, પાછળ તદ્દન નજીક ચાલવું.
(૪) ,, ,, ,, આગળ જ ઊભા રહેવું.
(૫) ,, ,, ,, બાજુમાં ઊભા રહેવું.
(૬) ,, ,, ,, પાછળ તદ્દન નજીક ઊભા રહેવું.
(૭) ,, ,, ,, આગળ બેસવું.
(૮) ,, ,, ,, બાજુમાં બેસવું.
(૯) ,, ,, ,, પાછળ નજીક બેસવું.
(૧૦) ગુરુની પહેલાં સ્થંડિલ-ભૂમિથી પાછા ફરી આવવું.
(૧૧) ગુરુ વાતચીત કરે તે પહેલાં પોતે વાતચીત કરવી.
(૧૨) સાથે બહારથી આવ્યા છતાં પહેલાં 'ગમણાગમણે'ની આલોચના કરવી.
(૧૩) ગોચરી બીજા પાસે આલોચ્યા પછી ગુરુ પાસે આલોચવી.
(૧૪) ગોચરી બીજાને બતાવીને ગુરુને બતાવવી.
(૧૫) ગુરુની રજા વિના વધારે ગોચરી કોઈને આપી દેવી.
(૧૬) બીજાની પછી ગુરુને નિમંત્રણ દેવું.
(૧૭) ગુરુને જે તે આપી દઈ સારું સારું પોતે લઈ લેવું.

(૧૮) ગુરુ રાતમાં જાગવા કે ઊંઘવાનો પ્રશ્ન પૂછે, પણ તેનો જવાબ ન દેવો.

(૧૯) રાત્રિ સિવાયના વખતમાં પણ જવાબ ન આપવો.

(૨૦) ગુરુ મહારાજ બોલાવે તો આસન પર બેઠાં બેઠાં કે શયનમાં સૂતાં સૂતાં જવાબ આપવો.

(૨૧) ગુરુ બોલાવે તો 'શું છે ? શું છે ?' એમ બોલવું.

(૨૨) ગુરુને તુંકારાથી બોલાવવા.

(૨૩) 'તમે ય આળસુ છો' એમ કહી તેમણે કહેલું કામ ન કરવું.

(૨૪) ઘણા ઊંચા અને કર્કશ સ્વરથી વંદન કરવું.

(૨૫) ગુરુ વાતચીત કરતા હોય કે ઉપદેશ આપતા હોય, ત્યારે વચ્ચે ડહાપણ ડહોળવું કે 'આ આમ છે, તેમ છે,' વગેરે.

(૨૬) 'તમને પાપ નથી લાગતું ? વાત એમ નથી' વગેરે બોલવું.

(૨૭) ગુરુ-વાક્યની પ્રશંસા ન કરવી.

(૨૮) ગુરુ ધર્મકથા કરતા હોય તે વેળા 'હવે મૂકો એ વાત ! ભિક્ષા-વેળા, સૂત્ર-પૌરુષી-વેળા કે ભોજન-વેળા થઈ છે,' વગેરે બોલવું.

(૨૯) વચ્ચે બોલવું, ગુરુની વાત તોડી નાખવી.

(૩૦) ગુરુ સામે સમાસને કે ઊંચા આસને બેસવું.

(૩૧) પોતે વિશેષ ધર્મકથા કહેવી.

(૩૨) ગુરુના આસનને પગ લગાડવો, અથવા ભૂલથી લાગી જાય તો ખમાવવું નહિ.

(૩૩) ગુરુની શય્યા કે આસન પર બેસવું.

जं किंचि........सव्वधम्माइक्कमणाए – જે કાંઈ મિથ્યા-પ્રકારે મન, વચન અને કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિને લીધે, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની વૃત્તિને લીધે, સર્વકાલ-સંબંધી, સર્વ મિથ્યા-ઉપચાર-સંબંધી, (માયા-કપટભર્યાં આચરણોવાળી) સર્વ પ્રકારના ધર્મના અતિક્રમણ-સંબંધી.

आसायणाए – આશાતના વડે.

जो मे अइआरो कओ – મેં જે અતિચાર કર્યો હોય.

तस्स – તેને.'

खमासमणो ! – હે ક્ષમાશ્રમણ !

पडिक्कमामि........वोसिरामि – પ્રતિક્રમું છું, નિંદું છું, ગુરુ-સાક્ષીએ ગર્હું છું અને આત્માને તે ભાવમાંથી વ્યુત્સર્જન (ત્યાગ) કરું છું, તજું છું.

(૬) અર્થ-સંકલના

શિષ્ય – હે ક્ષમાશ્રમણ ગુરુદેવ! આપને હું નિર્વિકારી અને નિષ્પાપ કાયા વડે વંદન કરવાને ઇચ્છું છું.

ગુરુ – [જો એવી જ ઇચ્છા હોય તો તેમ કરો.]

શિષ્ય – મને આપની મર્યાદિત ભૂમિમાં સમીપ આવવાની આજ્ઞા આપો.

ગુરુ – [આજ્ઞા આપું છું.]

શિષ્ય – સર્વ અશુભ વ્યાપારોના ત્યાગ-પૂર્વક આપના ચરણને મારી કાયા વડે સ્પર્શ કરું છું. તેથી જે કાંઈ તકલીફ થાય તેની ક્ષમા આપશો. આપનો દિવસ ઓછા ખેદથી સુખ-પૂર્વક વ્યતીત થયો છે?

ગુરુ – [તેમ જ છે.]

શિષ્ય – આપને સંયમ-યાત્રા વર્ત્તે છે?

ગુરુ – [તને પણ સંયમ-યાત્રા વર્ત્તે છે?]

શિષ્ય – આપને ઇંદ્રિયો અને કષાયો ઉપઘાત-રહિત વર્તે છે?

ગુરુ – [એ જ પ્રકારે છે.]

શિષ્ય – હે ક્ષમાશ્રમણ! દિવસ-દરમિયાન થયેલા અપરાધને ખમાવું છું.

ગુરુ – [હું પણ તને ખમાવું છું]

શિષ્ય – આવશ્યક-ક્રિયા માટે હવે હું અવગ્રહની બહાર જાઉં છું. દિવસ-દરમિયાન આપ ક્ષમાશ્રમણની તેત્રીસ પૈકી કોઈ પણ આશાતના કરી હોય તેનાથી હું પાછો ફરું છું. વળી જે કાંઈ અતિચાર મિથ્યાભાવને લીધે થયેલી આશાતના વડે થયો હોય, મન, વચન અને કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી થયેલી આશાતના વડે થયો હોય, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની વૃત્તિ દ્વારા થયેલી આશાતના વડે થયો હોય કે સર્વ કાલ-સંબંધી, સર્વ પ્રકારના મિથ્યા (માયા-કપટભર્યા)

ઉપચારો દ્વારા, સર્વ પ્રકારના ધર્મના અતિક્રમણને લીધે થયેલી આશાતના વડે થયો હોય, તેનાથી હે ક્ષમાશ્રમણ! હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું છું, ગુરુ-સમક્ષ તેની ગર્હા કરું છું અને એ અશુભ યોગમાં વર્તેલા મારા આત્માનો ત્યાગ કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

અનંત સંસાર-સાગરને નિશ્ચિત તરી જવો હોય તો ગુરુરૂપી વહાણની અગત્ય છે. ભયાનક ભવારણ્યને સહીસલામત પાર કરવું હોય તો ગુરુરૂપી ભોમિયાની જરૂર છે. તે જ રીતે, અજ્ઞાનના ઘોર અંધકારને ભેદીને બહાર નીકળવું હોય તો ગુરુરૂપી દીપકની આવશ્યકતા છે. પ્રાજ્ઞ પુરુષોનો એ અનુભવ છે કે 'જ્યાં ગુરુ નથી ત્યાં જ્ઞાન નથી; જ્યાં જ્ઞાન નથી ત્યાં વિરતિ નથી; જ્યાં વિરતિ નથી ત્યાં ચારિત્ર નથી, અને જ્યાં ચારિત્ર નથી ત્યાં મોક્ષ નથી.' તેથી આત્મ-વિકાસને ઇચ્છનારા મુમુક્ષુઓએ ગુરુનું શરણ સ્વીકારવું જોઈએ અને તેમના માર્ગ-દર્શન નીચે સાધના-ક્રમ અનુસરવો જોઈએ.

ગુરુની પ્રસન્નતા વિનય કે વંદન વડે પ્રાપ્ત થાય છે. તે માટે કહ્યું છે કે 'आयारस्स उ मूलं विणओ, सो गुणवओ उ पडिवत्ती; सा य विहि-वंदणाओ।' [સર્વજ્ઞ-પ્રણીત] આચારનું મૂલ વિનય છે, તે વિનય ગુણવંતની સેવા-ભક્તિરૂપ છે. તે સેવા-ભક્તિ વિધિ-પૂર્વક વંદના કરવાથી થાય છે.

આ વંદના કોને કરવી જોઈએ? તે સંબંધી શ્રીભદ્રબાહુ-સ્વામીએ આવશ્યક-નિર્યુક્તિમાં જણાવ્યું છે કે—

"समणं वंदिज्ज मेहावी, संजयं सुसमाहियं ।
पंचसमिय-तिगुत्तं, असंजम-दुगुंछगं ॥ ११०६ ॥"

બુદ્ધિમાન પુરુષે સંયત, ભાવસમાધિ-યુક્ત, પંચસમિતિ અને ત્રિગુપ્તિવાળા તથા અસંયમ પ્રત્યે જુગુપ્સા ધરાવનારા એવા શ્રમણને વંદના કરવી જોઈએ."

તે સાથે તેમણે એ પણ જણાવ્યું છે કે –

"पासत्थाई वंदमाणस्स, नेव कित्ती न निज्जरा होई ।
काय-किलेसं एमेव, कुणई तह कम्म-बंधं च ॥ ११०८ ॥"

"પાસત્થા (પાર્શ્વસ્થ) આદિ પાંચ પ્રકારના શ્રમણોને વંદન કરતાં કીર્તિ કે નિર્જરા થતી નથી, પરંતુ કાય-ક્લેશ તેમ જ કર્મ-બંધ થાય છે."

સુગુરુની સેવા—સુગુરુનો વિનય નિરંતર કરવા યોગ્ય છે, છતાં સાયંકાલ અને પ્રાતઃકાળના ષડાવશ્યક-પ્રસંગે તો તે વિશિષ્ટ પ્રકારે અવશ્ય કરવો ઘટે છે. આ વિનયનું સ્વરૂપ પ્રસ્તુત સૂત્ર દ્વારા સમુચિતરૂપે પ્રકટ થાય છે.

પંચમહાવ્રતધારી, ક્ષાંતિ, માર્દવ આદિ દશવિધ યતિ-ધર્મના પાલક, સમતાના સાગર એવા ગુરુ ભાવ-સમાધિમાં સ્થિર છે. એ વખતે ભવ-ભીરુ, ગુણ-ગ્રાહક અને વિનય-સંપન્ન શિષ્ય ત્યાં આવે છે, અને દૂર ઊભો રહીને ઇચ્છાનું નિવેદન કરતાં જણાવે છે કે –

હે ક્ષમાશ્રમણ! હું આપને યાપનીય અને નૈષેધિકી-પૂર્વક વંદન કરવાને ઇચ્છું છું. ગુરુ તેને 'છંદેણ' શબ્દથી વંદન

કરવાની અનુમતિ આપે છે, એટલે શિષ્ય બે હાથ જોડી અત્યંત નમ્રતા-પૂર્વક જણાવે છે કે 'આપ મને આપની સમીપમાં આવવાની અનુજ્ઞા આપો' (કે જેથી હું વિધિસર વંદન કરીને કૃતાર્થ થાઉં.) ગુરુ તેને અનુજ્ઞા આપે છે, એટલે શિષ્ય 'નિસીહિ' શબ્દ બોલીને સર્વ અશુભ વ્યાપારો-નો ત્યાગ કર્યો છે તેમ સૂચવે છે. જ્યાં અશુભ વ્યાપારોનો ત્યાગ નથી, ભાવની શુદ્ધિ નથી, ત્યાં સાચું વંદન સંભવતું નથી, એ એનું રહસ્ય છે. પછી ગુરુ-ચરણને બંને હાથે સ્પર્શ કરીને તેને લલાટે લગાડે છે. આમ તે ત્રણ વાર કરે છે, જે વિનયની પરાકાષ્ઠા સૂચવે છે. જ્યાં શિષ્ય-સમુદાય બહોળો હોય, ત્યાં બધા શિષ્યો ગુરુ-ચરણને સ્પર્શ કરી ન શકે, તે માટે રજોહરણમાં (શ્રાવક-શ્રાવિકા મુહપત્તી પર) ગુરુ-ચરણની સ્થાપનાની કલ્પના કરી તેને વંદન કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે વખતે હૃદયનો ભાવ તો ગુરુ-ચરણને સ્પર્શ કરવાનો જ હોય છે. આ સ્પર્શ ગુરુને રખે કંટાળો ઉપજાવનારો નીવડે, તે માટે શિષ્ય કહે છે કે 'હે ભગવંત! મેં આપના ચરણને મારી કાયા વતી સ્પર્શ કર્યો છે, તેની કિલામણા (ગ્લાનિ) મારી ખાતર સહન કરશો.'

પછી તે ગુરુની શરીર-સુખાકારી પૂછે છે, સંયમ-યાત્રાની માહિતી મેળવે છે અને છેવટે ઇંદ્રિયો અને કષાયોને જીતવા-રૂપ યાપનીય અવસ્થાની પૃચ્છા કરે છે. ગુરુ તે બધાના ક્રમશઃ ઉત્તરો આપે છે, જે સાંભળીને શિષ્ય ઊંડો આહ્લાદ અનુભવે છે. પછી તે દિવસ-દરમિયાન પોતાના તરફથી ગુરુનો જે કાંઈ

અનાદર-અપરાધ થયો હોય તેની ક્ષમા માગે છે. ગુરુ પણ સામેથી ક્ષમા માગે છે. સમભાવના સાધકોનો આ અરસ-પરસનો વ્યવહાર સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે કે શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ બતાવેલા માર્ગમાંથી કોઈએ પણ ચલિત થવાનું નથી, પછી તે શિષ્ય હોય કે ગુરુ હોય.

આટલી વિધિ પછી શિષ્ય અવગ્રહમાંથી બહાર નીકળીને દિવસ-દરમિયાન ગુરુની જે કાંઈ આશાતના થઈ હોય તેનું પ્રતિક્રમણ કરે છે. એ સાથે જે જે ક્રિયાઓથી આશાતના થવાનો સંભવ છે તે તે ક્રિયાઓને પણ યાદ કરે છે. જેમ કે મિથ્યાભાવ, મન, વચન અને કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ અને ક્રોધાદિ ચાર કષાયો, તે ઉપરાંત સર્વ કાલમાં થયેલી આશાતનાઓનું પણ તે પ્રતિક્રમણ કરે છે. એટલે સર્વ પ્રકારની મિથ્યા ઉપચારવાળી ખોટી પ્રવૃત્તિઓ અને સર્વ પ્રકારના ધર્મ-માર્ગના અતિક્રમણથી, જે જે આશાતનાઓ ભૂતકાળમાં થઈ ગઈ હોય, વર્તમાનકાળમાં થઈ રહી હોય, અને ભાવિમાં થવાની સંભાવના હોય, તે બધામાંથી તે પાછો ફરે છે, તેને ખોટી ગણે છે, તેને ગુરુ-સમક્ષ પ્રકટ કરે છે અને તે જાતની પ્રવૃત્તિ કરનારા આત્માને (ચિત્તવૃત્તિઓને) છોડી દે છે. આવું વંદન શિષ્ય બે વાર કરે છે, તેનો હેતુ વિનય-ગુણની પુષ્ટિ અથવા ગુરુનું અધિક સન્માન કરવાની વૃત્તિ છે. ગુરુ અને શિષ્યનો સંબંધ એ ઉચ્ચ કોટિનો આધ્યાત્મિક સંબંધ છે. તેમાં સ્વાર્થને સ્થાન નથી. શિષ્યના અનેક સંશયો છેદીને ગુરુ તેને ભાવસમાધિમાં સ્થિર કરે છે. તેમના આ

મહદ્ ઉપકારનો બદલો શિષ્ય કેવી રીતે વાળી શકે? તે જ રીતે શિષ્ય દ્વારા જ્ઞાનની પરંપરા જળવાઈ રહે છે, તેથી તેની ઉપેક્ષા પણ કેમ થઈ શકે? એટલે શિષ્યે ગુરુની સેવા કરવી જોઈએ, અને ગુરુએ શિષ્યને ખંતથી સન્માર્ગનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. ગુરુ-શિષ્યના આ ઉચિત સંબંધ પર જ ધર્મમાર્ગનું પ્રવર્ત્તન અવલંબિત છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનું આધાર-સ્થાન આવશ્યકસૂત્રનું વંદનાધ્યયન નામે ત્રીજું અધ્યયન છે.

---

३० जीवहिंसा-आलोयणा

[जीवहिंसाऽऽलोचना]

'સાત લાખ' સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

सात लाख पृथ्वीकाय,
सात लाख अप्काय,
सात लाख तेउकाय,
सात लाख वाउकाय,
दस लाख प्रत्येक-वनस्पतिकाय,
चौद लाख साधारण-वनस्पतिकाय,
बे लाख बेइंद्रिय,
बे लाख तेइंद्रिय,
बे लाख चउरिंद्रिय,
चार लाख देवता,
चार लाख नारकी,
चार लाख तिर्यंच-पंचेन्द्रिय,
चौद लाख मनुष्य,

एवंकारे चोराशी लाख जीवयोनिमांहे माहरे जी
जे कोइ जीव हण्यो होय, हणाव्यो होय, हणतां प्रत

अनुमोद्यो होय, ते सर्वे मने वचने कायाए करी मिच्छा मि दुक्कडं ॥

(૨-૩-૪) સંસ્કૃત છાયાદિ

આ સૂત્ર ગુજરાતીમાં હોઈને તેની સંસ્કૃત છાયા, ગુજરાતી છાયા તથા સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ આપેલા નથી.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

जीवहिंसा-आलोयणा – પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ચોરાશી લાખ જીવ-યોનિમાંના જીવોની હિંસાની આલોચના હોવાથી તેનું નામ "જીવહિંસા-આલોયણા (આલોચના)" રાખેલું છે. તેના પ્રથમ શબ્દો પરથી તે "સાત લાખ" સૂત્ર પણ કહેવાય છે.

જેમાંથી શક્તિનો નાશ થયો નથી અને જે જીવને ઉપજાવવાની શક્તિએ કરીને સંપન્ન હોય છે, તેવું જીવને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન તે 'યોનિ'. તેના મુખ્ય પ્રકારો નવ છે: "(૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત, (૩) સચિત્તાચિત્ત, (૪) શીત, (૫) ઉષ્ણ, (૬) શીતોષ્ણ, (૭) સંવૃત, (૮) વિવૃત અને (૯) સંવૃત-વિવૃત." તેમાં જીવ-પ્રદેશવાળી યોનિ તે સચિત્ત, જીવપ્રદેશથી રહિત યોનિ તે અચિત્ત, તે બંનેના મિશ્રણવાળી તે સચિત્તાચિત્ત. જેનો સ્પર્શ ઠંડો હોય તે શીત, જેનો સ્પર્શ ગરમ હોય તે ઉષ્ણ, જેનો સ્પર્શ કેટલાક ભાગમાં શીત અને કેટલાક ભાગમાં ઉષ્ણ હોય તે શીતોષ્ણ, જે ઢંકાયેલી હોય તે સંવૃત, જે ઉઘાડી હોય તે વિવૃત અને જે કેટલેક અંશે ઢંકાયેલી અને કેટલેક અંશે ઉઘાડી હોય તે સંવૃત-વિવૃત.

જીવને ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો અસંખ્ય છે, પરંતુ જેનાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ સમાન હોય, તેવાં બધાં સ્થાનોની એક 'યોનિ' ગણીએ, તો તેની સંખ્યા ૮૪ લાખની થાય છે.

જુદી જુદી અપેક્ષાએ જીવ એક પ્રકારના, બે પ્રકારના, ત્રણ પ્રકારના, ચાર પ્રકારના, પાંચ પ્રકારના કે છ પ્રકારના ગણાય છે. તે આ રીતે: એક પ્રકારના તે 'ચેતનયુક્ત'. બે પ્રકારના તે 'ત્રસ અને સ્થાવર'. જે જીવો હલનચલન કરી શકે તેવું શરીર ધારણ કરે છે, તે 'ત્રસ' અને જે જીવો હલન-ચલન ન થઈ શકે તેવું શરીર ધારણ કરે છે, તે 'સ્થાવર'. ત્રણ પ્રકારના તે 'પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસક-લિંગ'. ચાર પ્રકારના તે 'દેવ, નારક, તિર્યંચ અને મનુષ્ય'. પાંચ પ્રકારના તે 'એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય'. છ પ્રકારના તે 'પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય'.

આ વિભાગો પૈકી પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પ્રથમના પાંચ ભેદો સ્થાવરના છે, અને બાકીના સાત ભેદો ત્રસના છે.

सात लाख पृथ्वीकाय – જેનું શરીર પૃથ્વીરૂપ છે, તેવા જીવોની 'યોનિ' સાત લાખ છે.

પૃથિવી જેની કાયા છે, જેનું શરીર છે તે 'પૃથિવીકાય' કે 'પૃથ્વીકાય' કહેવાય. તેના મુખ્ય ભેદો બે છે: સૂક્ષ્મ અને બાદર. તેમાં 'સૂક્ષ્મ-પૃથ્વીકાય' સર્વલોક-વ્યાપી છે અને 'બાદર-પૃથ્વીકાય' લોકના અમુક ભાગમાં જ રહેલા છે. બાદર-પૃથ્વીકાયના બે ભેદ છે: 'શ્લક્ષ્ણ' (મૃદુ) અને 'ખર' (કઠિન). તેમાં 'શ્લક્ષ્ણ બાદર-પૃથ્વીકાય'ના સાત ભેદ છે:

"(૧) કૃષ્ણ-મૃત્તિકા, (૨) નીલ-મૃત્તિકા, (૩) લોહિત-મૃત્તિકા, (૪) હારિદ્ર-મૃત્તિકા, (૫) શુક્લ-મૃત્તિકા, (૬) પાંડુ-મૃત્તિકા અને (૭) મનક-મૃત્તિકા." 'ખર બાદર-પૃથ્વી-કાય'ના અનેક પ્રકાર છે. જેમ કે: "(૧) શુદ્ધ પૃથ્વી, (૨) કાંકરા, (૩) રેતી, (૪) નાના પત્થરો, (૫) શિલા, (૬) લવણ, (૭) ખારો, (૮) લોખંડની ધાતુ, (૯) તાંબાની ધાતુ, (૧૦) જસતની ધાતુ, (૧૧) સીસાની ધાતુ, (૧૨) રૂપાની ધાતુ, (૧૩) સોનાની ધાતુ, (૧૪) વજ્રરત્ન, (૧૫) હરતાળ, (૧૬) હિંગળો, (૧૭) મણશિલ, (૧૮) પારો, (૧૯) અંજનરત્ન, (૨૦) પ્રવાલ, (૨૧) અભ્રક (અબરખ), (૨૨) અભ્રવાલુકા, (૨૩-૪૦) અઢાર જાતનાં રત્નો, વગેરે.

सात लाख अपूक्काय – જેનું શરીર પાણીરૂપ છે, તેવા જીવોની 'યોનિ' સાત લાખ છે.

अप् એટલે પાણી, તે જેનું શરીર છે તે 'अपूक्काय'. તેવા જીવોના મુખ્ય પ્રકારો બે છેઃ 'સૂક્ષ્મ અને બાદર'. તેમાં 'બાદર અપ્કાય' અનેક પ્રકારના છે. જેમ કે-ઝાકળ, બરફ, ધુમ્મસ, કરા, વનસ્પતિ ઉપરનાં જલબિંદુ, શુદ્ધોદક, શીતોદક (કૂવા, વાવ, તળાવ વગેરેનું શીત-પરિણામવાળું પાણી), ઉષ્ણોદક (ઝરા વગેરેનું ઉષ્ણ-પરિણામવાળું પાણી), ક્ષારોદક (ખારું પાણી), ખટ્ટોદક (કાંઈક ખટાશવાળું પાણી), અમ્લોદક (ખાટું પાણી), લવણોદક (લવણ-સમુદ્રનું પાણી), વરુણોદક (વરુણ-સમુદ્રનું પાણી), ક્ષીરોદક (ક્ષીરસમુદ્રનું પાણી), ઇક્ષુદક (ઇક્ષુસમુદ્રનું પાણી), રસોદક (પુષ્કરવરસ-મુદ્રાદિમાં રહેલું પાણી) વગેરે.

सात लाख तेउकाय–જેનું શરીર અગ્નિરૂપ છે, તેવા જીવોની 'યોનિ' સાત લાખ છે.

તેઉ–તેજસ્-અગ્નિ. તે રૂપ જેનું શરીર છે, તે 'તેઉકાય'. તેના મુખ્ય પ્રકારો બે છે: 'સૂક્ષ્મ અને બાદર'. તેમાં 'બાદર તેઉકાય' અનેક પ્રકારના છે. જેમ કે–અંગારા, જ્વાલા, ભાઠો, ઊડતી જ્વાળા (અર્ચિઃ), ઉંબાડિયું, શુદ્ધાગ્નિ, ઉલ્કાગ્નિ, વિદ્યુત્, અશનિ (આકાશમાંથી પડતા અગ્નિકણ), નિર્ઘાત (વૈક્રિય વજ્રના આઘાતથી થતો અગ્નિ), સંઘર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલો, સૂર્યકાંતમણિથી થયેલો વગેરે.

सात लाख वाउकाय–જેનું શરીર વાયુરૂપ છે, તેવા જીવોની 'યોનિ' સાત લાખ છે.

'વાયુકાય'ના બે ભેદો છે: સૂક્ષ્મ અને બાદર. તેમાં બાદર વાયુકાયના અનેક ભેદો છે: જેમ કે પૂર્વનો વાયુ, પશ્ચિમનો વાયુ, દક્ષિણનો વાયુ, ઉત્તરનો વાયુ, ઊર્ધ્વ દિશાનો વાયુ, અધોદિશાનો વાયુ, તીરછો વાયુ, વિદિશાઓનો વાયુ, વાતોદ્ભ્રમ (અનિયમિત વાયુ), વાતોત્કલિકા (તરંગોવાળો), વાત-મંડલિકા (વંટોળિયો), ઉત્કલિકાવાત (ઘણા તરંગોથી મિશ્રિત થયેલો), ગુંજાવાત (ગુંજારવ કરતો), ઝંઝાવાત (વૃષ્ટિસાથેનો વાયુ), સંવર્તવાત (તૃણાદિને ભમાવનારો), ઘનવાત (રત્નપ્રભા વગેરે પૃથ્વીની નીચે રહેલો), તનુવાત (દ્રવ પરિણામવાળો), શુદ્ધવાત વગેરે.

दस लाख प्रत्येक-वनस्पतिकाय–પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની 'યોનિ' દસ લાખ છે.

વનસ્પતિમાં જીવ હોવાની સાબિતીઓ ઘણી સ્પષ્ટ છે.

(૧) તે વાવવાથી ઊગે છે, તેની વંશ-વૃદ્ધિ થાય છે.

(૨) જમીન, પાણી, હવા વગેરે અનુકૂળ પડતાં તે વૃદ્ધિ પામે છે, અને પ્રતિકૂળ પડતાં તે નાશ પામે છે.

(૩) તેને અન્ય પ્રાણીઓની જેમ રોગો લાગુ પડે છે.

(૪) તેના પર ઝેરની અસર થાય છે.

(૫) તેને આહારસંજ્ઞા છે, તેથી જમીન તથા વાતાવરણમાંથી રસ-કસ ચૂસે છે. કેટલીક વનસ્પતિઓ પાંદડાં તથા તંતુઓ વડે જંતુઓ તથા નાના-મોટા પ્રાણીઓનો શિકાર પણ કરે છે. *

(૬) તેને ભય-સંજ્ઞા છે. તેથી તે ભય પામે છે+, લજ્જા પામે છે, સંકોચ પામે છે. લજામણી વેલમાં તે ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

(૭) તેને મૈથુન-સંજ્ઞા છે. અશોકાદિ વૃક્ષ શૃંગારવતી સ્ત્રીને જોઈ રોમાંચ અનુભવે છે. પુષ્પોમાં સ્ત્રી-કેસર તથા પું-કેસર જુદાં જુદાં જોઈ શકાય છે.

(૮) તેને પરિગ્રહ-સંજ્ઞા છે. પલાશ, આકડા વગેરેનાં મૂળો ધન પર ખાસ પક્ષપાત બતાવે છે, તેને દબાવીને રહે છે.

* આફ્રિકાના માડાગાસ્કર ટાપુમાં મનુષ્યભક્ષી વૃક્ષો જોવા-જાણવામાં આવે છે.

+ વૈજ્ઞાનિક જગદીશચંદ્ર બસુએ ખાસ યંત્રો વડે વનસ્પતિ પર થતી ભયની અસર નોંધી બતાવી હતી.

(૯) તેને ક્રોધાદિ ભાવો પણ હોય છે. અમુક કંદ પર પગ પડતાં તે હુંકાર કરે છે.

(૧૦) તે મરણ પામે છે.

વનસ્પતિ બે પ્રકારની છે: (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) બાદર. તેમાં બાદરના ભેદો બે છે: (૧) પ્રત્યેક અને (૨) સાધારણ. એક જીવનું એક શરીર તે 'પ્રત્યેક,' અને અનેક જીવોનું એક શરીર તે 'સાધારણ'. કેરી, રાયણ, જાંબુ વગેરે 'પ્રત્યેક' કહેવાય અને ગાજર, આદું, કચૂરો વગેરે 'સાધારણ' કહેવાય. આ બંને પ્રકારની વનસ્પતિ જાણવાનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે—

"गूढसिर-संधि-पव्वं, समभंग-महिरुगं च छिन्नरुहं ।
साहारण-सरीरं, तव्विवरीअं च पत्तेयं ॥ १२ ॥"

—जीवविचार-प्रकरण ।

"જેની નસો, સાંધા અને ગાંઠા ગુપ્ત હોય, જેને ભાંગવાથી બે સરખા ભાગ થાય, જે તાંતણા-રહિત હોય, જેને છેદીને વાવીએ તો પણ ફરીથી ઊગે, તેને 'સાધારણ-વનસ્પતિ' જાણવી. તેથી જે વિપરીત હોય, તે 'પ્રત્યેક-વનસ્પતિ' કહેવાય."

'પ્રત્યેક-વનસ્પતિ'માં ફળ, ફૂલ, છાલ, થડ, મૂળ, પાંદડાં ને બીજ—એ સાત સ્થાનોમાં જુદા જુદા જીવો હોય છે.

'પ્રત્યેક-વનસ્પતિ'ના મુખ્ય વિભાગો બાર છે. તે નીચે મુજબ:

(૧) વૃક્ષ-આંબો વગેરે.

(૨) ગુચ્છ-રીંગણી વગેરે.

(૩) ગુલ્મ-નવમલ્લિકા વગેરે.

(૪) લતા-ચંપકલતા વગેરે.

(૫) વેલો-કાકડી વગેરે.

(૬) પર્વગ-શેલડી વગેરે.

(૭) તૃણ-ડાભ, ઝાંઝવો વગેરે.

(૮) વલય-કેળ, કેરડી વગેરે.

(૯) હરિત-તાંદળજો, મેથી વગેરે.

(૧૦) ઔષધિ-ધાન્યાદિ.

(૧૧) જલરુહ-કમળ વગેરે.

(૧૨) કુહણ-છત્રૌક, વંસી વગેરે.

चौद लाख साधारण-वनस्पतिकाय – 'સાધારણ-વનસ્પતિકાય'ની 'યોનિ' ચૌદ લાખ છે.

'સાધારણ-વનસ્પતિ'ના અનેક પ્રકારો છે. તેમાં બત્રીસ અનંતકાયની ગણતરી નીચે મુજબ કરવામાં આવે છેઃ–

(૧) સર્વ પ્રકારના કંદો, સૂરણ વગેરે. (૨) વજ્રકંદ, (૩) લીલી હળદર, (૪) લીલું આદુ, (૫) લીલો કચૂરો, (૬) શતાવરી, (૭) બિરાલિકા (ભોંકોળું), (૮) કુંવાર, (૯) થોર, (૧૦) ગળો, (૧૧) લસણ, (૧૨) વાંસ-કારેલા, (૧૩) ગાજર, (૧૪) લૂણી, (૧૫) પદ્મિની-કંદ (૧૬) ગરમર, (૧૭) કૂંપળો (સર્વ વનસ્પતિનાં ઊગતાં પાંદડાં), (૧૮) ખીરસૂરા કંદ, (૧૯) થેગ, (૨૦) લીલી

સાપ, ચીતળ, અજગર વગેરે 'ઉરપરિસર્પ' છે અને ગરોળી, ઉંદર, ઘો, કાકીડો, નોળિયો વગેરે 'ભુજપરિસર્પ' છે.

(૩) ખેચર એટલે પક્ષી. તે ચાર પ્રકારના છેઃ [૧] ચર્મ-પક્ષી, [૨] લોમ-પક્ષી, [૩] સમુદ્ગક-પક્ષી અને [૪] વિતત-પક્ષી. તેમાં ચર્મપક્ષી અનેક પ્રકારના છે. જેમ કે–વાગોળ, ચામાચીડિયા, ભારંડપક્ષી, સમુદ્રવાયસ, વિરાલિકા વગેરે. લોમ-પક્ષી પણ અનેક પ્રકારના છે. જેમ કે–ઢંક, કંક, કુરલ, વાયસ, ચક્રવાક, હંસ, કલહંસ, રાજહંસ, બગલા, ક્રૌંચ, સારસ, મયૂર, કાક, તેતર, બતક વગેરે. સમુદ્ગક એટલે બીડેલી પાંખવાળા અને વિતત એટલે ઉઘાડી પાંખવાળા. આ બન્ને પ્રકારના પક્ષીઓ અઢીદ્વીપમાં હોતા નથી.

चौद लाख मनुष्य – મનુષ્યની 'યોનિ' ચૌદ લાખ છે.

જુદી જુદી અપેક્ષાએ મનુષ્યના જુદા જુદા વિભાગો પાડી શકાય છે. જેમ કે ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ, ચામડીના વર્ણ પ્રમાણે, સંસ્કાર પ્રમાણે, ભાષા પ્રમાણે, વગેરે. તેમાં ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ તેના ત્રણ વિભાગો છેઃ "(૧) કર્મભૂમિના મનુષ્યો, (૨) અકર્મભૂમિના મનુષ્યો, (૩) અંતરદ્વીપના મનુષ્યો." કર્મભૂમિ ૧૫ છે, અકર્મભૂમિ ૩૦ છે, જેની વિગતો આ ગ્રંથમાં સૂત્ર ૧૧ તથા ૨૧માં આપેલી છે. અંતરદ્વીપ ૫૬ છે. તે આ રીતેઃ જંબૂદ્વીપમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા હિમવાન અને શિખરી નામના બે પર્વતો આવેલા છે. તે પર્વતની બે દિશાના ચાર છેડામાંથી બબ્બે

દાઢાઓ (ગજદંત) લવણ-સમુદ્રમાં ગયેલી છે. એટલે કે તેવી દાઢાઓ કુલ આઠ છે. આ દરેક દાઢા પર સાત સાત અંતરદ્વીપ હોવાથી તેની સંખ્યા (૫૬) છપ્પનની થાય છે. આ રીતે મનુષ્યોના કુલ ભેદ ૧૦૧ ગણાય છે. જ્ઞાનીઓએ તેની 'યોનિ' ૧૪ લાખ જણાવેલી છે.

(૬) અર્થ-સંકલન

મૂલપાઠ મુજબ સ્પષ્ટ છે.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

અતુલ આત્મ-લક્ષ્મીના અધિકારી અર્હદ્-દેવોનો એ ઉપદેશ છે કે સર્વ જીવોને આયુષ્ય તથા સુખ પ્રિય હોવાથી અને વધ તથા દુઃખ અપ્રિય હોવાથી કોઈની પણ હિંસા કરવી નહિ. હિંસાનું પરિણામ બૂરું છે. તેનું કારણ જણાવતાં તેઓ કહે છે કે જ્યાં સુધી માણસ પોતાના સુખને માટે [કે બીજા સ્વાર્થના કારણે] અન્ય જીવોની હિંસા કર્યા કરે છે, ત્યાં સુધી તે પોતાનું વૈર વધાર્યા કરે છે. તાત્પર્ય કે હિંસાના આચરણ વડે અનેક જીવો સાથે દુશ્મનાવટ થાય છે.

જીવ-હિંસાનો ત્યાગ કરવા માટે જીવ અને અજીવનો ભેદ જાણવાની જરૂર છે. તે સાથે જીવોની વિવિધ ગતિઓ અને તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે. શ્રીદશવૈકાલિક-સૂત્ર (અ. ૪, ગા. ૧૫)માં કહ્યું છે કે—

"जया गइं बहुविहं, सव्वजीवाण जाणइ ।
तया पुण्णं च पावं च, बंधं मुक्खं च जाणइ ॥"

"જ્યારે સર્વ જીવોની બહુવિધ ગતિને જાણે છે, ત્યારે તેના કારણરૂપ પુણ્યને અને પાપને, તથા બંધને અને મોક્ષને જાણે છે."

જીવો કેટલા છે? ક્યાં છે? અને તેમનામાં કેવી શક્તિઓ નજરે પડે છે, વગેરે બાબતોનો વિચાર જૈન સૂત્રોમાં બહુ સૂક્ષ્મ રીતે કરવામાં આવ્યો છે. તેમનું એ ભારપૂર્વક કથન છે કે-મનુષ્ય, દેવતા, નારકી અને તિર્યંચ-પંચેન્દ્રિયથી માંડીને વનસ્પતિ, વાયુ, અગ્નિ, પાણી તથા પૃથ્વી સુદ્ધામાં જીવો છે. એ જીવોને ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો એટલે કે 'યોનિઓ' ૮૪ લાખ છે. તે આ પ્રમાણે:-

"पुढवाईणं, चउण्हं, पत्तेयं सत्त सत्तेव ॥ ४५ ॥
दस पत्तेयतरूणं, चउदस लक्खा हवंति इयरेसु ।
विगलिंदिअेसु दो दो, चउरो पंचिंदि-तिरियाणं ॥ ४६ ॥
चउर चउरो नारय-सुरेसु मणुआण चउदस हवंति ।
संपिंडिया य सव्वे, चुलसी लक्खा उ जोणीणं ॥ ४७ ॥"

—જીવવિચાર.

"પૃથ્વી આદિ ચાર કાયના જીવોની સાત સાત લાખ-'યોનિ,' પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની દસ લાખ 'યોનિ' અને તેનાથી ઇતર વનસ્પતિકાયની એટલે સાધારણ-વનસ્પતિકાયની ચૌદ લાખ 'યોનિ' હોય છે. વિકલેન્દ્રિય એટલે બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોની બબ્બે લાખ 'યોનિ,' તિર્યંચ-પંચેન્દ્રિયની ચાર લાખ 'યોનિ,' નારક તથા દેવોની ચાર ચાર લાખ 'યોનિ' અને મનુષ્યની ચૌદ લાખ 'યોનિ'

હોય છે. તે બધાનો સરવાળો કરીએ એટલે કુલ ચોરાશી લાખ 'યોનિ' થાય."

આ ગાથાઓનો સાર પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સરલ ભાષામાં આપવામાં આવ્યો છે.

૮૪ લાખ 'જીવયોનિ'માં ઉત્પન્ન થતા વિશ્વના સમસ્ત જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવ હોવો ઘટે, છતાં કોઈ પણ કારણસર તેમાંના કોઈ પણ જીવની હિંસા કરી હોય, કરાવી હોય કે તે પ્રત્યે અનુમતિ દાખવી હોય તો તે માટે મિથ્યા દુષ્કૃત દેવું એ આ સમગ્ર સૂત્રનો સાર છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રમાં જણાવેલ ૮૪ લાખ 'જીવ-યોનિ'સંબંધી ઉલ્લેખ સમવાયાંગસૂત્ર (૮૪ સમવાય)માં, તથા અભયદેવ-સૂરિએ રચેલી તેની વ્યાખ્યામાં, તથા જીવાજીવાભિગમસૂત્ર, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, પ્રવચનસારોદ્ધાર આદિમાં જોવામાં આવે છે.

३१ अट्ठारस पाव-ठाणाणि ।

[अष्टादश पाप-स्थानानि ।]

અઢાર પાપસ્થાનકો

(૧) મૂલપાઠ

पहेले प्राणातिपात,
बीजे मृषावाद,
त्रीजे अदत्तादान,
चोथे मैथुन,
पांचमे परिग्रह,
छट्ठे क्रोध,
सातमे मान,
आठमे माया,
नवमे लोभ,
दसमे राग,
अगियारमे द्वेष,
बारमे कलह,
तेरमे अभ्याख्यान,
चौदमे पैशुन्य,

पंदरमे रति-अरति,
सोलमे परपरिवाद,
सत्तरमे मायामृषावाद,
अढारमे मिथ्यात्व-शल्य।

ए अढार पापस्थानकमांही माहरे जीवे जे कोइ पाप सेव्युं होय, सेवराव्युं होय, सेवतां प्रत्ये अनुमोद्युं होय; ते सर्वे मन, वचन, कायाए करी मिच्छा मि दुक्कडं ॥

(२) સંસ્કૃત છાયા

આ પાઠ ગુજરાતીમાં હોવાથી તેની સંસ્કૃત છાયા આપેલી નથી.

(૩) ગુજરાતી છાયા

આ પાઠ ગુજરાતી જ છે.

(૪-૫) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ તથા અર્થ-નિર્ણય

प्राणातिपात – હિંસા.

પ્રાણનો અતિપાત તે 'પ્રાણાતિપાત'. 'પ્રાણ' શબ્દ પાંચ ઇંદ્રિયો, ત્રણ બળ, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્યનો અર્થ બતાવે છે. જ્યારે 'અતિપાત' શબ્દ અતિક્રમણ, વ્યાઘાત કે વિનાશનો સૂચક છે. તેથી કોઈ પણ પ્રાણની હાનિ કરવી, નાશ કરવો કે તેને કોઈ પણ પ્રકારે પીડા ઉપજાવવી, તે 'પ્રાણાતિપાત' કહેવાય છે. તેને માટે શાસ્ત્રોમાં હિંસા, ઘાતના, મારણા, વિરાધના, સંરંભ, સમારંભ, આરંભ આદિ

જુદાં જુદાં અનેક નામો વપરાયેલાં છે. પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રમાં તેનાં ત્રીસ નામો આપેલાં છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે 'प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ।' 'પ્રમાદ વડે થયેલો પ્રાણનો અતિપાત, તે હિંસા છે.'

मृषावाद – જૂઠું બોલવું.

મૃષા જે વાદ તે 'મૃષાવાદ'. મૃષા-શબ્દ અપ્રિય, અપથ્ય તથા અતથ્યનો સૂચક છે, જ્યારે વાદ-શબ્દ વદવાનો કે કહેવાનો ભાવ પ્રદર્શિત કરે છે. તેથી અપ્રિય બોલવું, અપથ્ય બોલવું કે અતથ્ય બોલવું તે 'મૃષાવાદ' કહેવાય છે. વ્યવહારમાં તેને જૂઠ કે જૂઠાણાં તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

अदत्तादान – ચોરી.

અદત્તનું આદાન, તે 'અદત્તાદાન'. જે વસ્તુ તેના સ્વામી આદિ તરફથી રાજીખુશીથી ન અપાયેલી હોય, તે અદત્ત. તેનું આદાન કરવું એટલે ગ્રહણ કરવું તે 'અદત્તાદાન'. વ્યવહારમાં તેને 'સ્તેય' કે 'ચોરી' કહેવામાં આવે છે.

मैथुन – અબ્રહ્મ.

મિથુનનો ભાવ તે 'મૈથુન.' 'મિથુન' એટલે નર-માદાનું જોડું. તેમની અરસપરસ જે ભોગ કરવાની વૃત્તિ કે ક્રિયા તે 'મૈથુન'. વ્યવહારમાં તેને અબ્રહ્મ, કામક્રીડા, વિષય-ભોગ કે સંભોગ કહેવામાં આવે છે.

परिग्रह – માલ-મિલકત પરની મૂર્છા.

परि ઉપસર્ગ સાથે ग्रह् ધાતુ સ્વીકાર કે અંગીકારનો

અર્થ બતાવે છે. તેથી જે વસ્તુનો માલિકીભાવથી સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હોય, તે 'પરિગ્રહ' કહેવાય છે.

"હિંસા, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ" એ પાંચ પાપસ્થાનકોનો પ્રતિકાર કરનારા ગુણો અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ ગણાય છે. આ ગુણો જીવનમાં ઉતારવા માટે પાંચ 'મહાવ્રતો' તથા પાંચ 'અણુવ્રતો'નું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. 'મહાવ્રતો'ની વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨. 'અણુવ્રતો'ની વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૩૨.

क्रोध – ગુસ્સો, કોપ.

કષાયમોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવનો ગુસ્સે થવારૂપ પરિણામ, તે 'ક્રોધ'. કોપ, રોષ, ભંડન એ તેના પર્યાય-શબ્દો છે.

मान – ગર્વ, મદ.

કષાયમોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવનો મદ થવારૂપ પરિણામ, તે 'માન'. સ્તમ્ભ, ગર્વ, ઉત્સેક, અહંકાર, દર્પ, મદ વગેરે તેના અર્થસૂચક શબ્દો છે.

माया – છળ, કપટ.

કષાયમોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવનો કપટ કરવારૂપ પરિણામ, તે 'માયા'. દગો, પ્રપંચ, વિશ્વાસઘાત, કુટિલતા આદિ તેના અર્થસૂચક શબ્દો છે.

लोभ – તૃષ્ણા.

કષાયમોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવનો તૃષ્ણારૂપ પરિણામ, તે 'લોભ.' ધન-વૈભવ, સત્તા-અધિકાર કે રાજ્યાદિ ઐશ્વર્ય વગેરેની સ્પૃહાનો-કામનાનો સમાવેશ આ દોષમાં થાય છે.

"ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ" એ ચાર માનસિક દોષોને 'કષાય' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ 'કષાયો'નો ઉદય થવાથી આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ મલિન થાય છે; એટલે કે તે વિભાવદશાને પામે છે.

'ક્રોધ'થી સંમોહ થાય છે, સંમોહથી મતિ-વિભ્રમ પેદા થાય છે અને મતિ-વિભ્રમ પેદા થતાં બુદ્ધિનો નાશ થાય છે કે જે આધ્યાત્મિક મૃત્યુ ગણાય છે.

'માન'થી વિનયનો નાશ થાય છે, વિનયનો નાશ થતાં શિક્ષા પ્રાપ્ત થતી નથી અને શિક્ષાના અભાવે જ્ઞાન કે ચારિત્રમાં કોઈ જાતની પ્રગતિ સંભવતી નથી.

'માયા'થી સરલતા ચાલી જાય છે, સરલતા ચાલી જતાં ધર્મ ટકતો નથી અને ધર્મના અભાવે મનુષ્યનું જીવન પશુ જેવું બની જાય છે.

'લોભ'થી તૃષ્ણા વધે છે, તૃષ્ણા વધતાં કાર્ય-અકાર્યનું ભાન ભૂલી જવાય છે અને કાર્ય-અકાર્યનું ભાન ભૂલાયું કે પાપનો પ્રવાહ જોરથી ધસી આવે છે. એટલે લોભ એ સર્વ સદ્ગુણોનો વિનાશક છે.

અન્ય તત્ત્વચિંતકોએ પણ "કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર" એ છ દોષોને અંતરના શત્રુઓ ગણાવ્યા

છે કે જે મનુષ્યને પાપાચરણ કરવામાં પ્રવૃત્ત કરે છે. એટલે "ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ" એ ચાર મનોવૃત્તિઓને આધીન થયેલો આત્મા પાપસ્થાનમાં ઊભેલો છે તેમ સમજવાનું છે.

राग – પ્રેમ.

'रञ्जनं राग:' – રંજન–રંજિત થવું તે 'રાગ'. અહીં રંજન-શબ્દથી વિવિધ ભાવો વડે થતું આત્માનું રંજિતપણું સમજવાનું છે. વિશિષ્ટ અર્થમાં માયા અને લોભની મુખ્યતા-વાળી વૃત્તિઓથી આત્માને અમુક વસ્તુ પ્રત્યે જે મનોજ્ઞભાવ –પ્રેમ પેદા થાય છે તે 'રાગ' કહેવાય છે. 'रज्यते जीव अनेन इति राग: ।'

આ 'રાગ'નું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનું માનવામાં આવ્યું છે: "(૧) દૃષ્ટિરાગ, (૨) કામરાગ, (૩) સ્નેહ-રાગ." તેમાં કુપ્રવચનમાં આસક્તિ થવી–જેમાં ખોટા સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોય, તે પણ સારું લાગવું, રુચિકર થવું, તે 'દૃષ્ટિરાગ' કહેવાય છે. શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શમાં આસક્તિ થવી, તે 'કામરાગ' કહેવાય છે; અને પુત્ર-પરિવારાદિ પ્રત્યે સ્નેહભાવ રાખવો તે 'સ્નેહરાગ' કહેવાય છે. ટૂંકમાં કોઈ પણ અશુભ વસ્તુ પ્રત્યે આસક્તિ પેદા થવી કે તેના અંગે ભાવ-પ્રેમ ઉત્પન્ન થવો તે 'રાગ' છે.

द्वेष – અણગમો તિરસ્કાર.

રાગથી ઊલટો શબ્દ 'દ્વેષ' છે. એટલે કોઈ પણ વસ્તુ અંગે અમનોજ્ઞ ભાવ પેદા થવો કે અણગમો યા તિરસ્કાર જન્મવો તે 'દ્વેષ' છે. તેનું મુખ્ય લક્ષણ અપ્રીતિ છે. જે મનુષ્ય સમભાવનો કે આત્મૌપમ્યનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે, તેને બીજા પ્રત્યે 'દ્વેષ' કરવાનું કાંઈ કારણ નથી; એટલે 'દ્વેષવૃત્તિ' અજ્ઞાન અને મોહમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કારણે તેની ગણના પાપસ્થાનકમાં થયેલી છે.

'રાગ' અને 'દ્વેષ'ને લીધે જીવ વિષય અને વિકારને આધીન થતાં પાપ-પંકથી ખરડાય છે. માટે જ આત્મ-વિકાસના વાંછુઓ આગળ 'વીતરાગતા'નો આદર્શ મૂકાયેલો છે.

कलह – કજિયો, કંકાસ.

કલહ એટલે કજિયો, કંકાસ કે લડાઈ. તેનો ઉદ્ભવ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ કે દ્વેષની બહુલતા સિવાય થતો નથી. એટલે તેની ગણના પાપસ્થાનકમાં કરવામાં આવી છે. નાના સરખા કલહમાંથી મોટા ઝઘડાઓ પેદા થાય છે, એ ઝઘડામાંથી કાયમની દુશ્મનાવટ ઊભી થાય છે અને એ દુશ્મનાવટના પરિણામે માણસો એવાં એવાં કાર્યો કરી બેસે છે કે તેમને સદાને માટે પસ્તાવું પડે છે.

अभ्याख्यान – દોષારોપણ, અછતા દોષનું આરોપણ કરવું તે.

'अभिमुखेन आख्यानं दोषाविष्करणमभ्याख्यानम्' (ભ. ટી. શ. ૫., ઉ. ૬) સામે થઈ દોષોને પ્રકટ કરવારૂપ કથન, તે

'અભ્યાખ્યાન'. અથવા 'अभ्याख्यानं-प्रकटमसद्दोषारोपणम्' (સ્થા. ટી. પ્ર. ૧. સૂત્ર ૪૮-૪૯) જાહેર રીતે ખોટા દોષોનું આરોપણ કરવું–બીજા પર આળ ચડાવવું, તે 'અભ્યાખ્યાન'.

'પૈશુન્ય–ચાડી-ચુગલી. પીઠ પાછળ સાચા-ખોટા દોષો પ્રકાશવા તે.

'पैशुन्यं-पिशुनकर्म प्रच्छन्नं सदसद्दोषाविर्भावनम्, (સ્થા. ટી. સ્થા. ૧. સૂ. ૪૮-૪૯) 'પૈશુન્ય' એટલે પિશુનકર્મ અર્થાત્ સાચા-ખોટા અનેક દોષો પીઠ પાછળ ખુલ્લા પાડવા તે. વ્યાવહારિક ભાષામાં તેને ચાડી-ચુગલી કહેવામાં આવે છે.

रति-अरति – હર્ષ અને ઉદ્વેગ.

ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં કે અનિષ્ટ વસ્તુ દૂર થતાં હર્ષની લાગણી થઈ આવવી, તે 'रति' અને અનિષ્ટનો સંયોગ થતાં કે ઇષ્ટ વસ્તુ ચાલી જતાં ઉદ્વેગ થવો, તે 'अरति'. આ બંને ભાવો મોહ અને અજ્ઞાનની પ્રબલતાને લીધે થાય છે, એટલે તે ચારિત્રના યોગ્ય વિકાસની ખામી સૂચવે છે. મહાપુરુષો હર્ષ અને વિષાદના હિંડોલે ન હીંચતા પ્રસન્નતાના સ્થિર આસન પર સ્થિર થાય છે. એટલે 'રતિ અને અરતિ'ની ગણના પાપસ્થાનકમાં કરવામાં આવી છે.

पर-परिवाद – બીજાનું વાંકું બોલવું અને પોતાની વડાઈ કરવી તે.

'परेषां परिवादः पर-परिवादो विकत्थनमित्यर्थः' (સ્થા. ટી. સ્થા. ૧. સૂત્ર ૪૮-૪૯.) બીજાનું ખોટું બોલવું, ઘસાતું

બોલવું કે વાંકું બોલવું, તે 'પર-પરિવાદ'. સત્પુરુષો પોતાનાં દોષને પર્વત જેવા કરીને જુએ છે ને અન્યના દોષો પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ સેવે છે, કારણ કે 'આત્મ-શ્લાઘા અને પર-નિંદા' જેવું કોઈ પાપ નથી.

माया-मृषावाद -- છેતરપિંડી, પ્રતારણા.

માયાથી ઉત્પન્ન થયેલો મૃષાવાદ કે માયાવાળો મૃષાવાદ, તે 'માયામૃષાવાદ'. વ્યવહારુ ભાષામાં તેને જાળ બિછાવવી, કાવતરાં કરવાં, છેતરપિંડી કરવી કે પ્રતારણા કરવી કહેવાય છે. માયા સાથે મૃષાવાદ ભળવાથી—એ બંનેના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલું સ્થાન એક રીતે ભિન્ન હોવાથી 'માયા-મૃષાવાદ'ની ગણના જુદા પાપસ્થાનક તરીકે કરવામાં આવી છે.

मिथ्यात्व-शल्य – મિથ્યાત્વ-દોષ.

વસ્તુ-સ્વરૂપને વિપરીત રીતે સમજવું કે અન્ય રીતે માનવું તે 'મિથ્યાત્વ' કહેવાય છે. મિથ્યાજ્ઞાનનો ભાવ તે 'મિથ્યાત્વ'. 'શલ્ય' શબ્દ અહીં પાપ કે દોષના અર્થમાં વપરાયેલો છે. એટલે મિથ્યાત્વનું સેવન કરવું કે મિથ્યાત્વ દોષના ભાગી થવું, તે પાપસ્થાનક ગણાય છે. તેના વિવિધ પ્રકારો શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

सेव्युं होय – જાતે આચર્યું હોય, કર્યું હોય.

सेवराव्युं होय – સત્તા, લાલચ કે સૂચનાથી બીજાની પાસે આચરાવ્યું હોય, બીજાની પાસે કરાવ્યું હોય.

सेवतां अनुमोद्युं होय – તેવું જે પાપસ્થાનક-આચરણ કરી

રહ્યા હોય, તેને અંતરથી સારું માન્યું હોય કે વચનાદિ દ્વારા અનુમોદન-ઉત્તેજન આપ્યું હોય.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

જેનું સેવન કરવાથી, અથવા જે ભાવોમાં રહેવાથી પાપો બંધાય, તે 'પાપ-સ્થાનક.' તેવાં પાપ-સ્થાનકોની સંખ્યા ૧૮ની હોવાથી પ્રસ્તુત સૂત્રને 'અઢાર પાપસ્થાનક'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

આ સૂત્રમાં પાપનાં જે અઢાર સ્થાનકો વર્જનીય તરીકે બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે ધર્મ અને નીતિના સાર-નિચોડરૂપ છે, અથવા તો જગતના તમામ સંત પુરુષોએ જે જે શિખામણો આપી છે, તેના સારરૂપ છે.

... જે '**હિંસા**'ને પાપનું સ્થાન માને છે, તે જ તેને છોડીને 'અહિંસક' બની શકે છે. જે '**જૂઠ**'ને પાપનું સ્થાન માને છે, તે જ જૂઠને છોડી 'સત્યવાદી' થઈ શકે છે. જે '**અણ-દીધી વસ્તુ લેવી**' તેને પાપ સમજે છે, તે જ સર્વ પ્રકારની નાની-મોટી ચોરીઓ છોડીને ખરો 'પ્રામાણિક' બની શકે છે. જે '**મૈથુન**'ને અનુચિત ગણે છે, પાપનું સ્થાન માને છે, તે જ 'બ્રહ્મચારી' થઈ શકે છે. એ જ રીતે જે '**માલ-મિલકત પરની મૂર્ચ્છા**'ને પાપ ગણે છે, તે જ તૃષ્ણાનો દાસ મટી સાચા અર્થમાં 'નિષ્પરિગ્રહ' થઈ શકે છે.

'**ક્રોધ**'ને પાપ ગણ્યા વિના 'ક્ષમા' પ્રકટતી નથી, '**માન**'ને પાપ ગણ્યા વિના 'નમ્રતા' આવતી નથી,

'**માયા**'ને પાપ ગણ્યા વિના 'સરલતા' સધાતી નથી અને '**લોભ**'ને પાપ ગણ્યા વિના 'સંતોષ'માં સ્થિર થવાતું નથી. એ જ રીતે '**રાગ અને દ્વેષ**'ના દ્વંદ્વને પાપ ગણવામાં આવે તો જ તેમાંથી છુટકારો મેળવી 'સમતા'નું સાચું સુખ માણી શકાય છે.

'**કલહ-કંકાસ કરવો**,' '**બીજા પર આળ ચડાવવું**' **કે તેને જાહેર રીતે ઉતારી પાડવો** યા '**કોઈની ચાડી ખાવી**' એ પ્રત્યક્ષ પાપ જ છે. એને છોડ્યા સિવાય 'શિષ્ટાચાર' સંભવી શકતો નથી કે 'સજ્જનતા' આવી શકતી નથી. તે જ રીતે '**હર્ષ કે ઉદ્વેગ**'ના પ્રવાહમાં તણાવું, '**અન્યની નિંદા**' કરવી, અન્યને '**ફસાવવા માટે જાળ બિછાવવી**' એ પણ પાપ જ છે, અને આ બધાં પાપો કરતાં મોટું પાપ તે '**મિથ્યાત્વ-શલ્ય**' એટલે કે દેવ, ગુરુ, ધર્મ અને મુક્તિમાર્ગ વિષેની ખોટી માન્યતાઓમાં સણક્યા કરવું તે છે. એને છોડ્યા સિવાય ગુણનો સંગ્રહ થતો નથી કે સત્યમાર્ગનું દર્શન થતું નથી. આ રીતે અઢારે પાપસ્થાનકોને સમજવાથી તે તે પાપાચરણો ટાળી શકાય છે, અને છેવટે પૂર્ણ પવિત્ર બની પરમાત્મ-દશાને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનું આધાર-સ્થાન સ્થાનાંગસૂત્રના પહેલા સ્થાનનું ૪૮મું તથા ૪૯મું સૂત્ર છે. પ્રવચનસારોદ્ધારના ૨૩૭મા દ્વારમાં નીચેની ગાથાઓ આપેલી છે:—

"सव्वं पाणाइवायं १, अलियमदत्तं २-३ च मेहुणं सव्वं। ४
सव्वं परिग्गहं ५ तह, राईभत्तं ६ च वोसरिमो ॥ ९१ ॥
सव्वं कोहं ७ माणं ८, मायं ९ लोहं १० च राग ११-दोसे १२य।
कलहं १३ अब्भक्खाणं १४, पेसुन्नं १५ पर-परीवायं १६॥९२॥
मायामोसं १७ मिच्छादंसण-सल्लं १८ तहेव वोसरिमो।
अंतिमऊसासंमि देहं पि जिणाइ-पच्चक्खं ॥ ९३ ॥"

આ યાદીમાં 'રાત્રિભોજન'નું નામ છે અને 'રતિ-અરતિ'નું નામ આપેલું નથી. તે સંબંધમાં તેની વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે — "स्थानाङ्गे च रात्रिभोजनं पापस्थानमध्ये न पठितं, किन्तु परपरिवादात्मतोऽरति-रतिः"—"સ્થાનાંગસૂત્રમાં પાપસ્થાનમાં 'રાત્રિ-ભોજન'નો પાઠ જોવાતો નથી, પણ પરપરિવાદ પછી 'અરતિ-રતિ'નો પાઠ જોવાય છે."

२ सावग-पडिक्कमण-सुत्तं

[श्रावक-प्रतिक्रमण-सूत्रम्]

'वंदित्तु' सूत्र

(१) મૂલપાઠ

(ગાહા)

वंदित्तु सव्वसिद्धे, धम्मायरिए अ सव्वसाहू अ ।
इच्छामि पडिक्कमिउं, सावग-धम्माइआरस्स ॥ १ ॥

जो मे वयाइआरो, नाणे तह दंसणे चरित्ते अ ।
सुहुमो य बायरो वा, तं निंदे तं च गरिहामि ॥ २ ॥

दुविहे परिग्गहम्मी, सावज्जे बहुविहे अ आरंभे ।
कारावणे अ करणे, पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ ३ ॥

जं बद्धमिंदिएहिं, चउहिं कसाएहिं अप्पसत्थेहिं ।
रागेण व दोसेण व, तं निंदे तं च गरिहामि ॥ ४ ॥

आगमणे निग्गमणे, ठाणे चंकमणे अणाभोगे ।
अभिओगे अ निओगे, पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ ५ ॥

संका कंख विगिच्छा, पसंस तह संथवो कुलिंगीसु ।
सम्मत्तस्स-इआरे, पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ ६ ॥

छक्काय-समारंभे, पयणे अ पयावणे अ जे दोसा ।
अत्तट्ठा य परट्ठा, उभयट्ठा चेव तं निंदे ॥ ७ ॥

पंचण्हमणुव्वयाणं, गुणव्वयाणं च तिण्हमइआरे ।
सिक्खाणं च चउण्हं, पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ ८ ॥
पढमे अणुव्वयम्मी, थूलग-पाणाइवाय-विरईओ ।
आयरियमप्पसत्थे, इत्थ पमाय-प्पसंगेणं ॥ ९ ॥
वह-बंध-छवि-च्छेए, अइभारे भत्त-पाण-वुच्छेए ।
पढमवयस्स-इआरे, पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ १० ॥
बीए अणुव्वयम्मी, परिथूलग-अलियवयण-विरईओ ।
आयरियमप्पसत्थे, इत्थ पमाय-प्पसंगेणं ॥ ११ ॥
सहसा-रहस्स-दारे, मोसुवएसे अ कूडलेहे अ ।
बीयवयस्स-इआरे, पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ १२ ॥
तइए अणुव्वयम्मी, थूलग-परदव्व-हरण-विरईओ ।
आयरियमप्पसत्थे, इत्थ पमाय-प्पसंगेणं ॥ १३ ॥
तेनाहड-प्पओगे, तप्पडिरूवे विरुद्ध-गमणे अ ।
कूडतुल-कूडमाणे, पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ १४ ॥
चउत्थे अणुव्वयम्मी, निच्चं परदार-गमण-विरईओ ।
आयरियमप्पसत्थे, इत्थ पमाय-प्पसंगेणं ॥ १५ ॥
अपरिग्गहिआ-इत्तर-अणंग-वीवाह-तिव्व-अणुरागे ।
चउत्थवयस्स-इआरे, पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ १६ ॥
इत्तो अणुव्वए पंचमम्मि आयरिअमप्पसत्थम्मि ।
परिमाण-परिच्छेए, इत्थ पमाय-प्पसंगेणं ॥ १७ ॥
धण-धन्न-खित्त-वत्थू, रुप्प-सुवन्ने अ कुविअ-परिमाणे ।
दुपए चउप्पयम्मि य, पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ १८ ॥

गमणस्स य परिमाणे, दिसासु उड्ढं अहे अ तिरिअं च।
वुड्ढी सइ-अंतरद्धा, पढमम्मि गुणव्वए निंदे ॥ १९ ॥
मज्जम्मि अ मंसम्मि अ, पुप्फे अ फले अ गंध-मल्ले अ।
उवभोग-परीभोगे, वीअम्मि गुणव्वए निंदे ॥ २० ॥
सच्चित्ते पडिबद्धे, अपोल-दुप्पोलियं च आहारे।
तुच्छोसहि-भक्खणया, पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ २१ ॥
इंगाली-वण-साडी-भाडी-फोडीसु वज्जए कम्मं।
वाणिज्जं चेव दंत-लक्ख-रस-केस-विस-विसयं ॥ २२ ॥
एवं खु जंतपीलण-कम्मं निल्लंछणं च दव-दाणं।
सर-दह-तलाय-सोसं, असई-पोसं च वज्जिज्जा(ज्जेमि) ॥२३॥
सत्थग्गि-मुसल-जंतग-तण-कट्ठे मंत-मूल-भेसज्जे।
दिन्ने दवाविए वा, पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ २४ ॥
ण्हाणुव्वट्टण-वन्नग-विलेवणे सद्द-रूव-रस-गंधे।
वत्थासण-आभरणे, पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥ २५ ॥
कंदप्पे कुक्कुइए, मोहरि-अहिगरण-भोग-अइरित्ते।
दंडम्मि अणट्ठाए, तइअम्मि गुणव्वए निंदे ॥ २६ ॥
तिविहे दुप्पणिहाणे, अणवट्ठाणे तहा सइ-विहूणे।
सामाइय(ए) वितह-कए, पढमे सिक्खावए निंदे ॥ २७ ॥
आणवणे पेसवणे, सद्दे रूवे अ पुग्गल-क्खेवे।
देसावगासिअम्मी, वीए सिक्खावए निंदे ॥ २८ ॥
संथारुच्चारविही-पमाय तह चेव भोअणाभोए।
पोसहविहि-विवरीए, तइए सिक्खावए निंदे ॥ २९ ॥

सच्चित्ते निक्खिवणे, पिहिणे ववएस-मच्छरे चेव ।
कालाइक्कम-दाणे, चउत्थ-सिक्खावए निंदे ॥ ३० ॥
सुहिएसु अ दुहिएसु अ, जा मे अस्सं(सं)जएसु अणुकंपा ।
रागेण व दोसेण व, तं निंदे तं च गरिहामि ॥ ३१ ॥
साहूसु संविभागो, न कओ तव-चरण-करण-जुत्तेसु ।
संते फासुअदाणे, तं निंदे तं च गरिहामि ॥ ३२ ॥
इह लोए परलोए, जीविअ-मरणे अ आसंस-पओगे ।
पंचविहो अइआरो, मा मज्झं हुज्ज मरणंते ॥ ३३ ॥
काएण काइअस्सा, पडिक्कमे वाइअस्स वायाए ।
मणसा माणसिअस्सा, सव्वस्स वयाइआरस्स ॥ ३४ ॥
वंदण-वय-सिक्खा-गारवेसु सण्णा-कसाय-दंडेसु ।
गुत्तीसु अ समिईसु अ, जो अइआरो अ तं निंदे ॥ ३५ ॥
सम्मद्दिट्ठी जीवो, जइ वि हु पावं समायरइ किंचि ।
अप्पो सि होइ बंधो, जेण न निद्धंधसं कुणइ ॥ ३६ ॥
तं पि हु सपडिक्कमणं, सप्परिआवं सउत्तरगुणं च ।
खिप्पं उवसामेई, वाहि व्व सुसिक्खिओ विज्जो ॥ ३७ ॥
जहा विसं कुट्ठ-गयं, मंत-मूल-विसारया ।
विज्जा हणंति मंतेहिं, तो तं हवइ निव्विसं ॥ ३८ ॥
एवं अट्ठविहं कम्मं, राग-दोस-समज्जिअं ।
आलोअंतो अ निंदंतो, खिप्पं हणइ सुसावओ ॥ ३९ ॥
कय-पावो वि मणुस्सो, आलोइअ निंदिअ(य) गुरु-सगासे ।
होइ अइरेग-लहुओ, ओहरिअ-भरु व्व भारवहो ॥ ४० ॥

आवस्सएण एएण, सावओ जइ वि वहुरओ होइ ।
दुक्खाणमंतकिरिअं, काही अचिरेण कालेण ॥ ४१ ॥
आलोअणा वहुविहा, न य संभरिआ पडिक्कमण-काले ।
मूलगुण-उत्तरगुणे, तं निंदे तं च गरिहामि ॥ ४२ ॥
तस्स धम्मस्स केवलि-पन्नत्तस्स
अब्भुट्ठिओ मि आराहणाए विरओ मि विराहणाए ।
तिविहेण पडिक्कंतो, वंदामि जिणे चउव्वीसं ॥ ४३ ॥
जावंति चेइआइं, उड्ढे अ अहे अ तिरिअलोए अ ।
सव्वाइं ताइं वंदे, इह संतो तत्थ संताइं ॥ ४४ ॥
जावंत के वि साहू, भरहेरवय-महाविदेहे अ ।
सव्वेसिं तेसिं पणओ, तिविहेण तिदंड-विरयाणं ॥ ४५ ॥
चिर-संचिअ-पाव-पणासणीइ, भव-सय-सहस्स-महणीए ।
चउवीस-जिण-विणिग्गय-कहाइ वोलंतु मे दिअहा ॥ ४६ ॥
मम मंगलमरिहंता, सिद्धा साहू सुअं च धम्मो अ ।
सम्मद्दिट्ठी देवा, दिंतु समाहिं च बोहिं च ॥ ४७ ॥
पडिसिद्धाणं करणे, किच्चाणमकरणे अ पडिक्कमणं ।
असद्दहणे अ तहा, विवरीअ-परूवणाए अ ॥ ४८ ॥
खामेमि सव्वजीवे, सव्वे जीवा खमंतु मे ।
मित्ती मे सव्वभूएसु, वेरं मज्झ न केणई ॥ ४९ ॥
एवमहं आलोइअ, निंदिअ गरहिअ दुगंछिउं(अं) सम्मं ।
तिविहेण पडिक्कंतो, वंदामि जिणे चउव्वीसं ॥ ५० ॥

(२) संस्कृत छाया

वन्दित्वा सर्वसिद्धान्, धर्माचार्यान् च सर्वसाधून् च ।
इच्छामि प्रतिक्रमितुं, श्रावकधर्मातिचारस्य(रात्) ॥ १ ॥
यः मे व्रतातिचारः, ज्ञाने तथा दर्शने चारित्रे च ।
सूक्ष्मः वा बादरः वा, तं निन्दामि तं च गर्हे ॥ २ ॥
द्विविधे परिग्रहे, सावद्ये बहुविधे च आरम्भे ।
कारणे च करणे, प्रतिक्रामामि दैवसिकं सर्वम् ॥ ३ ॥
यद् बद्धम् इन्द्रियैः, चतुर्भिः कषायैः अप्रशस्तैः ।
रागेण वा द्वेषेण वा, तत् निन्दामि तत् च गर्हे ॥ ४ ॥
आगमने निर्गमने, स्थाने चङ्क्रमणे अनाभोगे ।
अभियोगे च नियोगे, प्रतिक्रामामि दैवसिकं सर्वम् ॥ ५ ॥
शङ्का काङ्क्षा विचिकित्सा, प्रशंसा तथा संस्तवः कुलिङ्गिषु ।
सम्यक्त्वस्य अतिचारान्, प्रतिक्रामामि दैवसिकं सर्वम् ॥ ६ ॥
षट्काय-समारम्भे, पचने च पाचने च ये दोषाः ।
आत्मार्थं च परार्थम्, उभयार्थं च एव तान् निन्दामि ॥ ७ ॥
पञ्चानाम् अणुव्रतानां, गुणव्रतानां च त्रयाणाम् अतिचारान् ।
शिक्षाणां च चतुर्णां, प्रतिक्रामामि दैवसिकं सर्वम् ॥ ८ ॥
प्रथमे अणुव्रते, स्थूलक-प्राणातिपात-विरतितः ।
अतिचरितम् अप्रशस्ते, अत्र प्रमाद-प्रसङ्गेन ॥ ९ ॥
वध-बन्ध-छविच्छेदे, अतिभारे भक्त-पान-व्यवच्छेदे ।
प्रथमव्रतस्य अतिचारान्, प्रतिक्रामामि दैवसिकं सर्वम् ॥ १० ॥

द्वितीये अणुव्रते, परिस्थूलक-अलीकवचन-विरतितः ।
अतिचरितम् अप्रशस्ते, अत्र प्रमाद-प्रसङ्गेन ॥ ११ ॥
सहसा-रहः-स्वदारेषु, मृषोपदेशे च कूटलेखे च ।
द्वितीयव्रतस्य अतिचारान्, प्रतिक्रामामि दैवसिकं सर्वम् ॥ १२ ॥
तृतीये अणुव्रते, स्थूलक-परद्रव्य-हरण-विरतितः ।
अतिचरितम् अप्रशस्ते, अत्र प्रमाद-प्रसङ्गेन ॥ १३ ॥
स्तेनाहृत-प्रयोगे, तत्प्रतिरूपे विरुद्ध-गमने च ।
कूटतुला-कूटमाने, प्रतिक्रामामि दैवसिकं सर्वम् ॥ १४ ॥
चतुर्थे अणुव्रते, नित्यं पर-दार-गमन-विरतितः ।
अतिचरितम् अप्रशस्ते, अत्र प्रमाद-प्रसङ्गेन ॥ १५ ॥
अपरिगृहीता-इत्वरा-अनङ्ग-विवाह-तीव्रानुरागान् ।
चतुर्थव्रतस्य अतिचारान्, प्रतिक्रामामि दैवसिकं सर्वम् ॥ १६ ॥
इतः अणुव्रते पञ्चमे, अतिचरितम् अप्रशस्ते ।
परिमाण-परिच्छेदे, अत्र प्रमाद-प्रसङ्गेन ॥ १७ ॥
धन-धान्य-क्षेत्र-वास्तु-रूप्य-सुवर्णे च कुप्य-परिमाणे ।
द्विपदे चतुष्पदे च, प्रतिक्रामामि दैवसिकं सर्वम् ॥ १८ ॥
गमनस्य च परिमाणे, दिक्षु ऊर्ध्वम् अधः च तिर्यक् च ।
वृद्धि-स्मृति-अन्तर्धा, प्रथमे गुणव्रते निन्दामि ॥ १९ ॥
मद्ये च मांसे च, पुष्पे च फले च गन्ध-माल्ये च ।
उपभोग-परिभोगौ, द्वितीये गुणव्रते निन्दामि ॥ २० ॥
सचित्ते प्रतिबद्धे, अपक्व-दुष्पक्वे आहारे ।
तुच्छ-औषधि-भक्षणता(णा ऽ), प्रतिक्रामामि दैवसिकं सर्वम् ॥२१॥

अङ्गार-वन-शकट-भाटक स्फोटेषु (स्फोटं), वर्जयेत् (सुवर्जयेत्) कर्म ।
वाणिज्यं च एव दन्त-लाक्षा-रस-केश-विष-विषयम् ॥ २२ ॥
एवं खलु यन्त्र-पीलनकर्म, निर्लाञ्छनं च दवदानम् ।
सरः-हृद-तडाग-शोषम्, असतीपोषं च वर्जये ॥ २३ ॥
शस्त्र-अग्नि मुशल यन्त्र-तृण काष्ठ मन्त्र-मूल-भैषज्ये ।
दत्ते दापिते वा, प्रतिक्रामामि दैवसिकं सर्वम् ॥ २४ ॥
स्नान-उद्वर्तन-वर्णक-विलेपने शब्द-रूप-रस गन्धे ।
वस्त्र-आसन-आभरणे, प्रतिक्रामामि दैवसिकं सर्वम् ॥ २५ ॥
कन्दर्पे कौकुच्ये, मौखर्ये अधिकरण-भोगातिरिक्ते ।
दण्डे अनर्थे, तृतीये गुणव्रते निन्दामि ॥ २६ ॥
त्रिविधे दुष्प्रणिधाने, अनवस्थाने तथा स्मृति-विहीने ।
सामायिके वितथे कृते, प्रथमे शिक्षाव्रते निन्दामि ॥ २७ ॥
आनयने प्रेषणे, शब्दे रूपे च पुद्गल क्षेपे ।
देशावकाशिके, द्वितीये शिक्षाव्रते निन्दामि ॥ २८ ॥
संस्तार-उच्चारविधि-प्रमादे तथा च एव भोजनाभोगे ।
पोषध विधि-विपरीते, तृतीये शिक्षाव्रते निन्दामि ॥ २९ ॥
सचित्ते निक्षेपणे, पिधाने व्यपदेश-मत्सरे च एव ।
कालातिक्रम-दाने, चतुर्थे शिक्षाव्रते निन्दामि ॥ ३० ॥
सुखि(हि)तेषु च दुःखितेषु च, या मे असं(स्व)यतेषु अनुकम्पा ।
रागेण वा द्वेषेण वा, तां निन्दामि तां च गर्हे ॥ ३१ ॥
साधुषु संविभागः, न कृतः तपश्चरण-करण-युक्तेषु ।
सति प्रासुकदाने, तं निन्दामि तं च गर्हे ॥ ३२ ॥

इह लोके परलोके, जीविते मरणे च आशंसा-प्रयोगे ।
पञ्चविधः अतिचारः, मा मम भवेत् मरणान्ते ॥ ३३ ॥

कायेन कायिकस्य, प्रतिक्रामामि वाचिकस्य वाचा ।
मनसा मानसिकस्य, सर्वस्य व्रतातिचारस्य ॥ ३४ ॥

वन्दन-व्रत-शिक्षा-गौरवेषु संज्ञा-कषाय-दण्डेषु ।
गुप्तिषु च समितिषु च, यः अतिचारः च तं निन्दामि ॥ ३५ ॥

सम्यग्दृष्टिः जीवः, यद्यपि खलु पापं समाचरति किञ्चित् ।
अल्पः तस्य भवति बन्धः, येन न निर्दयं कुरुते ॥ ३६ ॥

तदपि खलु सप्रतिक्रमणं, सपरितापं सोत्तरगुणं च ।
क्षिप्रम् उपशमयति, व्याधिम् इव सुशिक्षितः वैद्यः ॥ ३७ ॥

यथा विषं कोष्ठगतं, मन्त्र-मूल-विशारदाः ।
वैद्याः घ्नन्ति मन्त्रैः, ततः स भवति निर्विषः ॥ ३८ ॥

एवम् अष्टविधं कर्म, राग-द्वेष-समर्जितम् ।
आलोचयन् च निन्दन्, क्षिप्रं हन्ति सुश्रावकः ॥ ३९ ॥

कृतपापः अपि मनुष्यः, आलोच्य निन्दित्वा च गुरु-सकाशे ।
भवति अतिरेक-लघुकः, अपहृतभारः इव भारवहः ॥ ४० ॥

आवश्यकेन एतेन, श्रावकः यद्यपि बहुरजा(तः) भवति ।
दुःखानाम् अन्तक्रियां, करिष्यति अचिरेण कालेन ॥ ४१ ॥

आलोचना बहुविधा, न च संस्मृता प्रतिक्रमण-काले ।
मूलगुणे उत्तरगुणे, तां निन्दामि तां च गर्हे ॥ ४२ ॥

तस्य धर्मस्य केवलि-प्रज्ञप्तस्य

अभ्युत्थित: अस्मि आराधनायै, विरत: अस्मि विराधनाया: ।
त्रिविधेन प्रतिक्रान्त:, वन्दे जिनान् चतुर्विंशतिम् ॥ ४३ ॥
यावन्ति चैत्यानि........... । पूर्ववत् ॥ ४४ ॥
यावन्त: के अपि साधव:.......... । पूर्ववत् ॥ ४५ ॥
चिर-सञ्चित-पाप-प्रणाशन्या, भव-शत-सहस्रमथन्या ।
चतुर्विंशति-जिन-विनिर्गत-कथया गच्छन्तु मम दिवसा: ॥ ४६ ॥
मम मङ्गलम् अर्हन्त:, सिद्धा: साधव: श्रुतं च धर्म: च ।
सम्यग्दृष्टय: देवा:, ददतु समाधिं च बोधिं च ॥ ४७ ॥
प्रतिषिद्धानां करणे, कृत्यानाम् अकरणे प्रतिक्रमणम् ।
अश्रद्धाने च तथा, विपरीत-प्ररूपणायां च ॥ ४८ ॥
क्षमयामि सर्वजीवान्, सर्वे जीवा: क्षाम्यन्तु मे ।
मैत्री मे सर्वभूतेषु, वैरं मम न केनचित् ॥ ४९ ॥
एवम् अहम् आलोच्य, निन्दित्वा गर्हित्वा जुगुप्सित्वा सम्यक् ।
त्रिविधेन प्रतिक्रान्त:, वन्दे जिनान् चतुर्विंशतिम् ॥ ५० ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

વંદીને સર્વસિદ્ધોને, ધર્માચાર્યોને અને સર્વસાધુઓને વળી;
ઇચ્છું હું પડિક્કમવાને, શ્રાવક-ધર્મ-અતિચારોને. ૧.
જે મને [લાગ્યો] વ્રતાતિચાર, જ્ઞાને તથા દર્શને, ચારિત્રે અને;
સૂક્ષ્મ યા બાદર (યા), તેને નિંદું, તેને ય ગર્હું હું. ૨.
બે જાતના પરિગ્રહે, સાવદ્ય [અને] બહુવિધ (એવા) આરંભે;
કરાવતાં અને કરતાં, પડિક્કમું દિવસના સર્વ [દોષો]ને. ૩

જે બાંધ્યું ઇંદ્રિયોથી, અને ચાર અપ્રશસ્ત કષાયોથી;
રાગથી વા દ્વેષથી (વા), તેને નિંદુ, તેને ય ગર્હું હું. ૪.

આગમનમાં, નિર્ગમનમાં, સ્થાને રહેતાં, ફરતાં, અજાણતાં;
અભિયોગ કે નિયોગથી, પડિક્કમું દિવસના સર્વ[દોષો]ને. ૫.

શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, પ્રશંસા તથા વખાણ કુલિંગીઓનાં;
સમકિતના અતિચારોને, પડિક્કમું દિવસના સર્વને. ૬.

છ કાયના સમારંભમાં, રાંધતાં અને રંધાવતાં જે (થયા) દોષો;
સ્વકાજે, પરકાજે, ઉભય-કાજે વળી, તેને હું નિંદુ છું. ૭.

પાંચ અણુવ્રતોના, અને ગુણવ્રત ત્રણના અતિચારોને;
અને શિક્ષાવ્રતો ચારના, પડિક્કમું દિવસના સર્વ[દોષો]ને. ૮.

પહેલા અણુવ્રતમાં, સ્થૂલ (ક) પ્રાણાતિપાત-વિરતિ વિષે;
આચર્યું જે અપ્રશસ્ત, અહીં પ્રમાદ-પ્રસંગથી. ૯.

વધ, બંધન, અંગ-છેદન, અતિભાર, ભોજન-પાણીનો અંતરાય;
પહેલા વ્રતના અતિચારોને, પડિક્કમું દિવસના સર્વ[દોષો]ને.
૧૦.

બીજા અણુવ્રતમાં પરિસ્થૂલ (ક)–અસત્યવચન વિરતિ વિષે;
આચર્યું જે અપ્રશસ્ત, અહીં પ્રમાદ-પ્રસંગથી. ૧૧.

સહસાભ્યાખ્યાને, રહોભ્યાખ્યાને,
સ્વદાર-મંત્રભેદે, ખોટા ઉપદેશે, કૂડા લેખે;
(લાગેલા) બીજા વ્રતના અતિચારોને,
પડિક્કમું દિવસના સર્વ[દોષો]ને. ૧૨.

ત્રીજા અણુવ્રતમાં, સ્થૂલ (ક)-પરદ્રવ્ય-હરણ-વિરતિ વિષે;
આચર્યું જે અપ્રશસ્ત, અહીં પ્રમાદ-પ્રસંગથી. ૧૩.
સ્તેન-આહૃતે, સ્તેન-પ્રયોગે, નકલમાં, રાજ્ય-વિરુદ્ધ-ગમનમાં;
ખોટાં તોલે, ખોટાં માપે,
[લાગેલા અતિચાર] પડિક્કમું દિવસના સર્વ[દોષો]ને. ૧૪.
ચોથા અણુવ્રતે નિત્ય, પરદાર-ગમન-વિરતિ વિષે;
આચર્યું જે અપ્રશસ્ત, અહીં પ્રમાદ-પ્રસંગથી. ૧૫.
અપરિગૃહીતા-ગમને, ઈત્વરા-ગમને,
અનંગ-ક્રીડા વિવાહ તીવ્ર અનુરાગે;
[લાગેલા] ચોથા વ્રતના અતિચારોને,
પડિક્કમું દિવસના સર્વ[દોષો]ને. ૧૬.
પછી અણુવ્રત પાંચમામાં, આચર્યું જે અપ્રશસ્ત;
પરિમાણ-પરિચ્છેદે, અહીં પ્રમાદ-પ્રસંગથી. ૧૭.
ધન-ધાન્યમાં, ક્ષેત્ર-વાસ્તુમાં,
રૌપ્ય-સુવર્ણમાં અને અન્ય ધાતુઓમાં;
[તથા] દ્વિપદ-ચતુષ્પદમાં, પડિક્કમું દિવસના સર્વ[દોષો]ને.
૧૮.
ગમનના ય પરિમાણે, દિશા ઊર્ધ્વ-અધઃ-તિર્યક્ વિષે;
[થયાં] વૃદ્ધિ તથા વિસ્મરણ, પહેલા ગુણવ્રતે નિન્દું છું. ૧૯.
મદ્યમાં અને માંસમાં વળી, પુષ્પે અને ફલે તથા ગંધ-માલ્યમાં;
ઉપભોગ-પરિભોગે, બીજા ગુણવ્રતે નિંદું છું. ૨૦.
સચિત્ત, મિશ્ર, અપક્વ, દુષ્પક્વ આહારથી;
તુચ્છ વનસ્પતિ-ભક્ષણથી, પડિક્કમું દિવસના સર્વ[દોષો]ને. ૨૧.

અંગાર-વન-શકટ-ભાટક-સ્ફોટક વર્જું હું કર્મો;
વેપાર વળી દાંત-લાખ-રસ-કેશ-વિષતણા. ૨૨.

એ જ રીતે યંત્ર-પીલન કર્મ, નિર્લાંછન અને દવ-દાન (કર્મ);
સરોવર-દ્રહ-તળાવ-શોષણકર્મ, અસતી-પોષણને વળી વર્જું હું.
૨૩.

શસ્ત્ર-અગ્નિ-મુશલ-યંત્ર, તૃણ-કાષ્ઠ મંત્ર-મૂલ ઔષધીને;
આપી કે અપાવી હોય, પડિક્કમું દિવસના સર્વ[દોષો]ને. ૨૪.

સ્નાન-ઉદ્‌વર્તન-વર્ણકમાં, વિલેપનમાં, શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધમાં;
વસ્ત્ર-આસન-આભરણમાં, પડિક્કમું દિવસના સર્વ[દોષો]ને. ૨૫.

કંદર્પ, કૌકુચ્ય, મૌખર્ય, અધિકરણ, ભોગ-અતિરિક્તતા;
દંડ અનર્થને વિષે, ત્રીજા ગુણવ્રતે નિંદું હું. ૨૬.

ત્રણ જાતના દુષ્ટપ્રણિધાને, અનવસ્થાને તથા શરત-ચૂકે;
સામાયિકે વિપરીત કર્યું, [તે] પહેલા શિક્ષાવ્રતે નિંદું હું. ૨૭.

મંગાવતાં, મોકલતાં, શબ્દથી, રૂપથી કે પુદ્‌ગલ-પ્રક્ષેપથી;
દેશાવકાશિક [નામના], બીજા શિક્ષાવ્રતે નિંદું હું. ૨૮.

સંથાર અને ઉત્સર્ગ-વિધિના પ્રમાદે તથા ભોજન-વિચારે;
પોષધવિધિ-વિપરીતે, ત્રીજા શિક્ષાવ્રતે નિંદું હું. ૨૯.

સચિત્ત પર મૂકીને, સચિત્તે ઢાંકીને, કપટ અને અભિમાનથી વળી;
કાળ વીત્યે દીધું દાન, ચોથા શિક્ષાવ્રતે નિંદું હું. ૩૦.

સુખીઓ(સુહિતો) પર કે દુઃખીઓ પર,
જે મેં અસંયતિઓ(અસ્સંયતો) પર કરી અનુકંપા;
રાગથી કે દ્વેષથી વા, તેને નિંદું હું, તેને ય ગર્હું હું. ૩૧.

સાધુને [અતિથિ] સંવિભાગ, ન કર્યો તપ-ચરણ-ક્રિયાયુક્તને;
છતે પ્રાસુક-દાને, તેને નિંદું તેને ય ગર્હું છું. ૩૨.

આ લોકે, પરલોકે, જીવને (કે) મરણે અભિલાષા કરી હોય;
પાંચવિધ અતિચાર, મા મને હોજો મરણના સમયે. ૩૩.

કાયાથી કાયિકને, પડિક્કમું છું વાચિકને વાચાથી;
મન વડે માનસિકને, સર્વ વ્રતના અતિચારને. ૩૪.

વંદન-વ્રત-શિક્ષા-ગૌરવમાં, સંજ્ઞા-કષાય-દંડમાં;
ગુપ્તિમાં અને સમિતિમાં,
જે [થયો] અતિચાર, તેને હું નિંદું છું. ૩૫.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ, જો કે પાપ કરે છે કિંચિત્; (પણ)
અલ્પ તેને થાય છે બંધ, કારણ કે નથી નિર્દયતાથી કરતો. ૩૬.

તેને પણ ખરે પ્રતિક્રમણથી, [જે]
પશ્ચાત્તાપ તથા ઉત્તરગુણોથી યુક્ત;
જલદી શમાવે છે, વ્યાધિને જેમ સુશિક્ષિત વૈદ્ય. ૩૭.

જેમ વિષ કોઠે ગયું, મંત્ર-મૂલ-વિશારદો;
વૈદ્યો હણે છે મંત્રથી, તો તે થાય છે નિર્વિષ. ૩૮.

એમ આઠ જાતનું કર્મ, રાગ-દ્વેષથી ઉપાર્જેલું;
આલોચતો ને નિંદતો, જલદી ખપાવે છે સુશ્રાવક. ૩૯.

પાપ કરનારો મનુષ્ય, [પાપને] આલોચીને નિન્દીને ગુરુ-પાસે;
થાય છે ઘણો હળવો, ઊતરેલા ભારવાળો જેમ ભારવહ. ૪૦.

આવશ્યકથી આથી, શ્રાવક જો કે બહુકર્મવાળો હોય [તો પણ];
દુઃખોનો અંત કરે છે, બહુ જ થોડા સમયમાં. ૪૧.

આલોચના [છે] બહુ પ્રકારની, [તે]
ન સાંભરી પ્રતિક્રમણ-કાળે;
મૂલગુણ-ઉત્તરગુણમાં, તેને નિન્દું છું, તેને ગર્હું છું. ૪૨.

તે ધર્મની કેવલિ-પ્રણીતની–
ઊભો થયો છું આરાધનાર્થે, વિરમ્યો છું વિરાધનાથી;
ત્રિવિધ પ્રતિક્રમણ કરતો, વંદું છું જિન ચોવીસને. ૪૩.

જેટલાં ચૈત્યો ઊર્ધ્વલોકે, અધોલોકે અને તિર્યગ્લોકે પણ;
સર્વને તેને વંદું, અહીં રહ્યો, ત્યાં રહેલાંને. ૪૪.

જેટલા કોઈ પણ સાધુઓ, ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહમાં;
સર્વેને તેને પ્રણમું [હું], ત્રિવિધે ત્રિદંડથી વિરતોને. ૪૫.

ચિર-સંચિત પાપનો નાશ કરનારી, ભવ-શત-સહસ્રને કાપનારી;
ચોવીસે જિનોથી નીકળેલી,
કથાઓ વડે નિર્ગમો મારા દિવસો. ૪૬.

મને મંગલ અરિહંતો, સિદ્ધો, સાધુ, શ્રુત અને ધર્મ;
સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો, આપો સમાધિ અને બોધિને. ૪૭.

નિષેધેલું કરવાથી, [અને]
કરવાનું નહિ કરવાથી [કરવું ઘટે] પ્રતિક્રમણ;
અશ્રદ્ધા અને તેવી રીતે, વિપરીત-પ્રરૂપણામાં પણ. ૪૮.

ખમાવું સર્વ જીવોને, સર્વ જીવો ખમો મને;
મૈત્રી મારે સર્વ જીવોથી, વેર મારે ન કોઈથી. ૪૯.

આમ હું આલોચીને, નિંદીને, ગર્હીને, દુગંછીને સમ્યક્;
ત્રિવિધથી પડિક્કમતો, વંદું છું જિન ચોવીસને. ૫૦.

(૪-૫-૬) સામાન્ય અને વિશેષ-અર્થાદિ . . .

[આ સૂત્ર મોટું હોવાથી વાચકની સરળતા ખાતર સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ, અર્થ-નિર્ણય તથા અર્થ-સંકલના એકીસાથે લીધેલાં છે. શબ્દની શરૂઆતમાં મૂકેલો અંક ગાથાનો તથા વિવરણનો ક્રમ સૂચવે છે.]

(૧-૪) वंदित्तु – [वन्दित्वा] – વંદીને, નમસ્કાર કરીને.

'वन्द्' ધાતુ અભિવાદન અને સ્તુતિ એ બંને માટે વપરાય છે. તેમાં કાયાથી નમસ્કાર કરવો તે 'અભિવાદન' છે અને વચનથી સ્તવના કરવી તે 'સ્તુતિ' છે. આ બંને ક્રિયાઓ મનની સહાય વડે થાય છે, એટલે કે મન, વચન અને કાયા વડે થતો નમસ્કાર એ 'વંદન'નો યોગ્ય અર્થ છે.

सव्वसिद्धे – [सर्वसिद्धान्] – સર્વ સિદ્ધોને, સર્વ સિદ્ધ ભગવંતોને.

સર્વ-બધા. 'સિદ્ધો'ને–સિદ્ધ ભગવંતોને. જે જે આત્માઓ કર્મ ખપાવીને 'સિદ્ધ' થયા છે તે બધાઓને. તેમાં તીર્થંકર-પદવી પામીને સિદ્ધ થયા હોય કે તીર્થંકર-પદવી પામ્યા વિના 'સિદ્ધ' થયા હોય, તીર્થની સ્થાપના થયા પછી 'સિદ્ધ' થયા હોય, કે તે પહેલાં 'સિદ્ધ' થયા હોય, સ્વયં બોધ પામીને કર્મ-ક્ષય કર્યો હોય, કે આચાર્યાદિના બોધથી બોધિત થઈને કર્મ-ક્ષય કર્યો હોય, તે બધાનો સમાવેશ થાય છે. વળી તે પુરુષ-લિંગે 'સિદ્ધ' થયા હોય, સ્ત્રી-લિંગે 'સિદ્ધ' થયા હોય કે નપુંસક-લિંગે 'સિદ્ધ' થયા હોય, સાધુના વેષમાં 'સિદ્ધ' થયા હોય, તેથી ભિન્ન કોઈ પણ વેષમાં 'સિદ્ધ'

व्रतनो अतिचार के व्रतमां अतिचार ते व्रतातिचारः ।

नाणे – [ज्ञाने] – જ્ઞાનમાં, જ્ઞાનની આરાધનામાં.

तह – [तथा] – તે જ રીતે.

दंसणे – [दर्शने] – દર્શનમાં, દર્શનની આરાધનામાં.

चरित्ते – [चारित्रे] – ચારિત્રમાં, ચારિત્રની આરાધનામાં.

सुहुमो – [सूक्ष्मः] – સૂક્ષ્મ, બહુ નાનો, જલદી ખ્યાલમાં ન આવે તેવો.

वा – [वा] – અથવા.

बायरो – [बादरः] – બાદર, મોટો, જલદી ખ્યાલમાં આવે તેવો.

तं – [तम्] – તેને, તે અતિચારને.

निंदे – [निन्दामि] – નિંદુ છું, આત્મ સાક્ષીએ વખોડી કાઢું છું.

गरिहामि – [गर्हे] – ગર્હું છું, ગુરુ-સાક્ષીએ પ્રકાશું છું.

'गुरोः पुरतो वचसा प्रकाशनमिति भावः' (પ્ર. સા. દ્વા. ૯૮) મનથી ખોટું ગણવું તે 'નિંદા'. તેનું ગુરુ-સમક્ષ પ્રકાશન કરવું તે 'ગર્હા'.

(२-५) जो मे वयाइआरो – મારા વ્રતમાં જે અતિચાર થયો હોય, મને વ્રત-સંબંધી જે અતિચાર લાગ્યો હોય.

'અતિચાર'નો સામાન્ય અર્થ ભૂલ કે સ્ખલના છે, છતાં 'વિરાધના'ના દૃષ્ટિબિંદુથી તે ખાસ અર્થમાં વપરાય છે.

'વિરાધના' માટે કોઈ પ્રેરણા કરે અને પોતે તેનો નિષેધ ન કરે, તે 'અતિક્રમ,' વિરાધના માટેની તૈયારી, તે 'વ્યતિક્રમ', કાંઈક અંશે દોષનું સેવન, તે 'અતિચાર' અને જે સંપૂર્ણપણે ભાંગે કે જેમાં આરાધનાનું કોઈ તત્ત્વ અવશિષ્ટ ન રહે, તે 'અનાચાર'. એટલે 'અતિચાર' એ 'વિરાધના'નું ત્રીજું પગથિયું છે. અહીં એક વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવી જોઈએ કે ઉત્તરોત્તર મોટા બનતા ક્રમમાં, આગળના નાના ક્રમનો સમાવેશ સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ જાય છે, પરંતુ વધારે મોટા ક્રમનો સમાવેશ થતો નથી. મતલબ કે 'અતિચારો'નું પ્રતિક્રમણ કરતાં તેમાં 'અતિક્રમ' અને 'વ્યતિક્રમ'નું પ્રતિક્રમણ સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ જાય છે, પણ 'અનાચાર'નું પ્રતિક્રમણ કે શુદ્ધિ થતાં નથી. જેમ શેરમાં પાશેર, નવટાંક, અધોળ વગેરે આવી જાય છે, પણ બશેર, પાંચ શેર કે દશ શેરનો સમાવેશ થતો નથી.

नाणे तह दंसणे चरित्ते अ - જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધનામાં.

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણે મુક્તિનાં સાધન છે, અલબત્ત તે સમ્યગ્ પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ. આ ત્રણે તત્ત્વોની આરાધના કરવા માટે જ વ્રતોનું વિધાન છે; એટલે નાનાં-મોટાં જે વ્રતો ધારણ કરવામાં આવે છે, તેનો હેતુ જ્ઞાન-આરાધના, દર્શન-આરાધના કે ચારિત્ર-આરાધના જ હોય છે. જે વ્રત મુમુક્ષુને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના તરફ લઈ જતું નથી તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ શૂન્ય છે.

જાણવું તે ‘ જ્ઞાન ’ છે, માનવું તે ‘ દર્શન ’ છે, આચરવું તે ‘ ચારિત્ર ’ છે. જીવાદિ તત્ત્વોને યથાર્થપણે જાણવાં તે ‘સમ્યગ્જ્ઞાન’ છે, તેને યથાર્થપણે માનવાં તે ‘ સમ્યગ્દર્શન’ છે, અને હેય-ઉપાદેયના વિવેક-પૂર્વક આચરણ કરવું તે ‘ સમ્યક્ચારિત્ર ’ છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર તે આત્માનું પોતાનું જ મૂળ સ્વરૂપ છે, જ્યારે વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ તે જુદા જુદા ગુણો છે, જુદાં જુદાં સાધનો છે કે જુદી જુદી ક્રિયાઓ છે. ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી તેના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગો પડી શકે છે.

અહીં આરાધ્ય વિષય તરીકે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

सुहुमो वा बायरो वा – નાનો કે મોટો.

तं निंदे तं च गरिहामि – તેને હું નિંદું છું, તેની હું ગર્હા કરું છું.

નિંદા અને ગર્હા વડે પ્રતિક્રમણના સ્વરૂપનું નિર્માણ થાય છે. એટલે જે જે અતિચારો લાગ્યા હોય તે દરેકની આત્મ-સાક્ષીએ ‘ નિંદા ’ અને ગુરુ-સાક્ષીએ ‘ ગર્હા ’ કરવી ઘટે છે. તે રીતે, અહીં દરેક અતિચારની નિંદા અને ગર્હા કરવામાં આવે છે.

(૨–૬) જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના નિમિત્તે ધારણ કરેલાં વ્રતોમાં નાનો કે મોટો, જે અતિચાર લાગ્યો હોય, તેને હું નિંદું છું, તેને હું ગર્હું છું.

(૩–૪) दुविहे – [द्विविधे] – બે પ્રકારના (તેના વિષે).

परिग्गहम्मि – [परिग्रहे] – પરિગ્રહને વિષે.

'परिगृह्यते इति परिग्रहः' – ગ્રહણ કરાય તે પરિગ્રહ. એટલે જે વસ્તુ મમત્વભાવથી–મૂર્છાથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, તે 'પરિગ્રહ'. ધન, ધાન્ય, ખેતર-પાદર, વાડી-બગીચા, નોકર-ચાકર, ઢોર-ઢાંખર વગેરે તમામ પ્રકારની મિલકત એ જ કારણે 'પરિગ્રહ' કહેવાય છે.

सावज्जे – [सावद्ये] – પાપમય. (તેના વિષે).

આ પદ આરંભેનું વિશેષણ છે. સાવદ્યની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૯.

बहुविहे – [बहुविधे] – ઘણા પ્રકારના. (તેના વિષે).

आरंभे – [आरम्भे] – આરંભને વિષે, આરંભ કરતાં.

'आरम्भणम् आरम्भः' – આરંભવું તે 'આરંભ'. 'स शरीरधारणायान्नपानाद्यन्वेषणात्मक इति' તે શરીર ધારણ કરવા માટે અન્ન-પાન આદિના અન્વેષણરૂપ છે. સામાન્ય રીતે સંસાર-વ્યવહાર માટે જે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે, તે 'આરંભ' ગણાય છે. સાધુ-જીવનને નિરારંભ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેમની બધી પ્રવૃત્તિઓ આત્મ-કલ્યાણ માટે હોય છે. ઉત્ત. સૂત્રના ૨૦મા અધ્યયનમાં અનાથી મુનિએ મગધરાજ શ્રેણિકને કહ્યું છે કે :—

"सयं च जइ मुच्चेज्जा, वेयणा विउला इओ ।
खन्तो दन्तो निरारंभो, पव्वए अणगारियं ॥ ३२ ॥"

"આ વિપુલ વેદનાથી જો એક જ વાર મુક્ત થાઉં તો

ક્ષાન્ત, દાન્ત અને 'નિરારંભી' બની તરત જ અનગાર-ધર્મમાં પ્રવ્રજિત થાઉં (એવો નિર્ણય મેં કર્યો હતો)."

कारावणे – [कारणे] – અન્યને પ્રેરણા કરતાં, બીજાની પાસે કરાવતાં.

'कारणे' એટલે પ્રેરણા કરતાં. એક કામ કરવા માટે અન્યને પ્રેરવો, અન્યને સૂચના આપવી, તે 'કારણ' કહેવાય છે, તેના વિષે.

करणे – [करणे] – જાતે કરતાં.

કરવું તે 'करण', તેના વિષે. જે કામ પોતાની જાતે કરવામાં આવે, તેને 'કરણ' કહેવાય છે.

पडिक्कमे – [प्रतिक्रामामि] – પ્રતિક્રમું છું, પાછો ફરું છું.

देसिअं – [दैवसिकम्] – દિવસમાં બનેલો, દિવસ સંબંધી.

'दिवसेन निर्वृतो दिवसपरिमाणो वा दैवसिकः' – દિવસથી બનેલો અથવા દિવસ-સંબંધી તે દૈવસિક. અહીં આર્ષ-પ્રયોગથી 'વ'નો લોપ થઈ देसिअं એવું રૂપ બનેલું છે.

सव्वं – [सर्वम्] – સર્વને.

'सर्वं सूक्ष्म-बादरभेदम्' (અ. દી.) સર્વ એટલે સૂક્ષ્મ અને બાદર.

(૩-૫) दुविहे परिग्गहम्मि – બાહ્ય અને આભ્યંતર પરિગ્રહને વિષે.

પરિગ્રહ બે પ્રકારનો છે: (૧) બાહ્ય અને (૨) આભ્યંતર. તેમાં ધન, ધાન્ય વગેરે 'બાહ્ય પરિગ્રહ' છે અને ૧ 'મિથ્યાત્વ,

૩ વેદ, ૬ હાસ્યાદિક અને ૪ કષાય' એ ચૌદ 'આભ્યંતર પરિગ્રહ' છે. સચિત્ત અને અચિત્તના ભેદ વડે પણ પરિગ્રહના બે પ્રકારો કરી શકાય છે. જેમકે નોકર-ચાકર, ઢોર-ઢાંખર વગેરે 'સચિત્ત પરિગ્રહ' અને ધન, ધાતુ, મકાન વગેરે 'અચિત્ત પરિગ્રહ'.

सावज्जे बहुविहे अ आरंभे – પાપવાળી એવી વિવિધ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓને વિષે.

આરંભ અથવા સાંસારિક પ્રવૃત્તિ પાપવાળી છે, એવું સ્પષ્ટ સૂચન કરવા માટે અહીં 'સાવદ્ય' વિશેષણ યોજેલું છે. 'મીઠી સાકર,' 'દુષ્ટ રાક્ષસ,' 'અનિષ્ટ રોગ' આદિ પ્રયોગો જેમ તે તે ગુણોની સ્પષ્ટતા બતાવનારા છે, તેમ અહીં 'સાવદ્ય આરંભ' વિષે સમજવાનું છે. ગૃહસ્થોને પોતાનું જીવન ચલાવવા માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરવી પડે છે, તેનું સૂચન અહીં બહુવિધ વિશેષણ વડે કરવામાં આવ્યું છે.

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધનામાં તથા વ્રતોનાં પાલનમાં સ્ખલનાઓ કે અતિચારો થવાનું મુખ્ય કારણ 'પરિગ્રહ' અને 'આરંભ' છે. તેથી જ શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે :—

"घण-संचओ अ विउलो, आरंभ-परिग्गहो अ विथिण्णो ।
नेइ अवस्सं मणुसं, नरगं वा तिरिक्खजोणिं वा ॥"

"વિપુલ ધન-સંચય એટલે ઘણો પૈસો એકઠો કરવો અને વિસ્તીર્ણ 'આરંભ-પરિગ્રહ' એટલે મોટા પાયા પર સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ કરવી તથા માલ-મિલકતનો પરિગ્રહ કરવો, તે

મનુષ્યને અવશ્ય નરક કે તિર્યંગ્યોનિમાં લઈ જાય છે." તે માટે સુભૂમ અને બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી તથા મમ્મણ અને તિલક શેઠનાં દૃષ્ટાંતો વિચારવા યોગ્ય છે.

कारावणे अ करणे – કરાવતાં અને કરતાં.

पडिक्कमे देसिअं सव्वं – દિવસ દરમિયાન જે જે સૂક્ષ્મ કે બાદર અતિચાર થયા હોય, તે સર્વથી હું પાછો ફરું છું.

(૩–૬) બાહ્ય અને આભ્યંતર પરિગ્રહને લીધે, અનેક પ્રકારની સાંસારિક–પાપવાળી પ્રવૃત્તિઓ બીજા પાસે કરાવતાં અને જાતે કરતાં, દિવસ દરમિયાન સૂક્ષ્મ કે બાદર જે જે અતિચારો લાગ્યા હોય તે સર્વથી હું પાછો ફરું છું.

(૪-૪) **जं बद्धं** – [यद् बद्धम्] – જે બંધાયું હોય.

इन्दिएहिं – [इन्द्रियैः] – ઇન્દ્રિયો વડે.

ઇન્દ્રિયોની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨.

चउहिं – [चतुर्भिः] – ચાર વડે.

कसाएहिं – [कषायैः] – કષાયો વડે.

"ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ" એ ચાર મનોવૃત્તિઓ 'કષાય' કહેવાય છે. તેની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨.

अप्पसत्थेहिं – [अप्रशस्तैः] – અપ્રશસ્તો વડે, પ્રશસ્ત નથી તેવા વડે.

'शंस्' ધાતુ શ્લાઘા કે વખાણના અર્થમાં વપરાય છે, તેથી 'शस्त'નો અર્થ શ્લાઘિત કે વખણાયેલું થાય છે. આગળ

'પ્ર' ઉપસર્ગ લાગતાં તેમાં અધિકતાનું સૂચન થાય છે, તેથી 'પ્રશસ્ત' શબ્દ 'સારી રીતે શ્લાઘા પામેલું કે સારી રીતે વખણાયેલું' એવો અર્થ બતાવે છે. જે વસ્તુ સુજ્ઞ જનો દ્વારા શ્લાઘા પામી હોય કે વખણાઈ હોય તે ઉત્તમ કહેવાય છે, એટલે પ્રશસ્તનો ભાવાર્થ 'ઉત્તમ' છે. ઉત્તમ વસ્તુ જ ઇચ્છવા યોગ્ય કે આદરણીય હોય છે, એટલે પ્રશસ્તનો ફલિતાર્થ 'ઇચ્છવા યોગ્ય કે આદરવા યોગ્ય' છે.

પ્રશસ્તની આગળ अ મૂકવાથી તે વિરુદ્ધ ભાવ અથવા ઊલટી બાજુ બતાવે છે. એટલે જે 'પ્રશસ્ત' નથી, સુજ્ઞ-જનોથી વખણાયેલું નથી, અથવા જ્ઞાનીઓને, અનુભવીઓને મંજૂર નથી, તે 'અપ્રશસ્ત' કહેવાય છે. આ વિશેષણ ઇન્દ્રિય તથા કષાય એ બંનેને લાગુ પડે છે.

रागेण – [रागेन] – રાગથી, આસક્તિથી.

'रज्यतेऽनेनेति रागः' 'જેના વડે જીવ કર્મોથી રંગાય તે 'રાગ'. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ ધર્મબિન્દુગ્રન્થમાં ફરમાવ્યું છે કે–'विषयेष्वभिष्वङ्गः रागः।' કોઈ પણ વિષયમાં આસક્તિ થવી તે 'રાગ' છે.'

दोसेण – [द्वेषेण] – દ્વેષથી, અપ્રીતિથી.

'द्विषन्ति अप्रीतिं भजन्ति तेन तस्मिन् वा प्राणिन इति द्वेषः' –જેનાથી કે જે છતે પ્રાણીઓ અપ્રીતિને, માત્સર્યને ધારણ કરે છે, તે 'દ્વેષ'. વૈર, તિરસ્કાર વગેરે તેના પર્યાયશબ્દો છે.

व – [वा] – અથવા.

तं निंदे तं च गरिहामि – પૂર્વવત્.

(૪-૫) जं बद्धमिंदिएहिं, चउहिं कसाएहिं अप्पसत्थेहिं – પાંચ અપ્રશસ્ત ઇંદ્રિયો વડે, ચાર અપ્રશસ્ત કષાયો વડે [તથા ત્રણ અપ્રશસ્ત યોગો વડે] જે અશુભ કર્મ બાંધ્યું હોય.

जं बद्धं એ બે પદોની સાથે 'असुहं कम्मं' એ પદો અધ્યાહાર રહેલાં છે. એટલે તેનો અર્થ 'જે અશુભ કર્મ બાંધ્યું હોય' એમ કરવાનો છે. અહીં અશુભ કર્મનો બંધ થવાનાં મુખ્ય કારણોમાં 'અપ્રશસ્ત ઇંદ્રિયો' અને 'અપ્રશસ્ત કષાયો'નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ ઉપલક્ષણથી તેમાં 'યોગ'નો એટલે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ રીતે ગાથાના પૂર્વાર્ધનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે 'પાંચ અપ્રશસ્ત ઇંદ્રિયો વડે, ચાર અપ્રશસ્ત કષાયો વડે અને ત્રણ અપ્રશસ્ત યોગો વડે, જે અશુભ કર્મ બંધાયું હોય.'

ઇંદ્રિય; કષાય અને યોગના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત ભેદોની સમજણ નીચે મુજબ છે:

(૧) દેવ, ગુરુ આદિના ગુણો સાંભળે, ધર્મનો ઉપદેશ સાંભળે, ધાર્મિક સ્તવન-કીર્તનો સાંભળે, તે **પ્રશસ્ત શ્રોત્રેન્દ્રિય.**

(૨) પ્રિય, અપ્રિય અથવા મનોજ્ઞતા અને અમનોજ્ઞતાના ભાવપૂર્વક અર્થાત્ રાગ-દ્વેષવાળી ચિત્ત-વૃત્તિથી જે કાંઈ સાંભળે, તે **અપ્રશસ્ત શ્રોત્રેન્દ્રિય.**

(૩) દેવ-દર્શન, ગુરુ-દર્શન, સંઘ-દર્શન, શાસ્ત્ર-દર્શન કે તીર્થ-દર્શન વગેરે શુભ પ્રવૃત્તિ કરે, તે **પ્રશસ્ત ચક્ષુરિન્દ્રિય.**

(૪) પ્રિય, અપ્રિય અથવા મનોજ્ઞતા અને અમનોજ્ઞતાના ભાવપૂર્વક જે કાંઈ જુએ, તે **અપ્રશસ્ત ચક્ષુરિન્દ્રિય.**

વિકારી દૃષ્ટિથી સ્ત્રીનાં અંગોપાંગાદિ જોવાં તથા ભય અને કુતૂહલથી નિરીક્ષણ આદિ કરવાં એ અપ્રશસ્ત ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વ્યવહાર છે.

(૫) પુષ્પ, કેસર, કસ્તૂરી, બરાસ, ચંદન વગેરે ભક્તિનાં દ્રવ્યોની વાસ વડે પરીક્ષા કરે, તે **પ્રશસ્ત ઘ્રાણેન્દ્રિય.**

(૬) પ્રિય, અપ્રિય અથવા મનોજ્ઞતા અને અમનોજ્ઞતાના ભાવપૂર્વક વાસ લેવાની પ્રવૃત્તિ કરે, તે **અપ્રશસ્ત ઘ્રાણેન્દ્રિય.**

(૭) ગુરુ આદિને આપવા યોગ્ય આહાર-પાણીની ચાખીને પરીક્ષા કરે, તે **પ્રશસ્ત રસનેન્દ્રિય.**

(૮) પ્રિય, અપ્રિય અથવા મનોજ્ઞતા અને અમનોજ્ઞતાના ભાવપૂર્વક વસ્તુઓને ચાખે, તે **અપ્રશસ્ત રસનેન્દ્રિય.**

(૯) સાધુ-સાધ્વીને આપવા યોગ્ય આહાર-પાણી તથા આસનાદિની સ્પર્શ વડે પરીક્ષા કરે, તે **પ્રશસ્ત સ્પર્શનેન્દ્રિય.**

(૧૦) પ્રિય, અપ્રિય અથવા મનોજ્ઞતા અને અમનોજ્ઞતાના ભાવપૂર્વક જે સ્પર્શ કરે, તે **અપ્રશસ્ત સ્પર્શનેન્દ્રિય.**

(૧૧) શિષ્યાદિ-પરિવાર તથા પુત્ર-પુત્રીઓને સુશિક્ષિત બનાવવા માટે જે કૃત્રિમ ક્રોધ કરવામાં આવે, તે **પ્રશસ્ત ક્રોધ.**

(૧૨) પ્રિય-અપ્રિયાદિ પ્રસંગોનાં કારણે જે ગુસ્સો કરવામાં આવે, તે **અપ્રશસ્ત ક્રોધ.**

(૧૩) ધર્મ અને ધર્મ-પાલન માટેનું અભિમાન તે **પ્રશસ્ત માન.**

(૧૪) પ્રિય-અપ્રિયાદિ પ્રસંગોનાં કારણોએ અભિમાન કરવું, તે **અપ્રશસ્ત માન.**

(૧૫) કોઈ પણ આત્માનું આત્મિક હિત લક્ષ્યમાં રાખી તે માટે જરૂરી બાહ્ય કે આભ્યન્તર સાધનો માટે જે કૃત્રિમ છળ-પ્રપંચ કરવો પડે, તે **પ્રશસ્ત માયા.**

(૧૬) કોઈને છેતરવાની બુદ્ધિથી જે પ્રપંચ કરવામાં આવે, તે **અપ્રશસ્ત માયા.**

(૧૭) જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની ક્રિયાઓમાં તથા વિનય અને વૈયાવૃત્ત્ય વગેરે ગુણોમાં લોભ કરવો, તે **પ્રશસ્ત લોભ.**

(૧૮) ધન-ધાન્યાદિક પરિગ્રહમાં મમત્વબુદ્ધિથી જે લોભ કરવો, તે **અપ્રશસ્ત લોભ.**

(૧૯) ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનમાં પ્રવર્ત્તતો મનનો યોગ, તે **પ્રશસ્ત મનોયોગ.**

(૨૦) આર્ત્ત-ધ્યાન અને રૌદ્ર-ધ્યાનમાં પ્રવર્ત્તતો મનનો યોગ, તે **અપ્રશસ્ત મનોયોગ.**

(૨૧) દેવ, ગુરુ, સંઘ, સાધુ અને ધર્મના ગુણ ગાવામાં પ્રવર્ત્તતો વાણીનો યોગ, તે **પ્રશસ્ત વચનયોગ.**

(૨૨) સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ નિમિત્તે પ્રવર્ત્તતો વાણીનો યોગ, તે **અપ્રશસ્ત વચનયોગ.**

(૨૩) દેવ-દર્શન, ગુરુ-વંદન, તીર્થ-યાત્રા, વૈયાવૃત્ત્ય આદિ નિમિત્તે થતો કાયાનો યોગ, તે **પ્રશસ્ત કાયયોગ.**

(૨૪) સાંસારિક હેતુથી થતો કાયાનો યોગ, તે **અપ્રશસ્ત કાયયોગ.**

रागेण व दोसेण व – રાગ વડે અથવા દ્વેષ વડે.

રાગ અને દ્વેષના પણ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવા બે વિભાગો થઈ શકે છે.

અરિહંત દેવો, સુગુરુઓ, સુસાધુઓ વગેરે પર જે રાગ, તે **પ્રશસ્ત રાગ.**

વિષય-ભોગ આદિ પર જે રાગ, તે **અપ્રશસ્ત રાગ.**

પોતાનાં કરેલાં પાપો અને પ્રમાદ પ્રત્યે દ્વેષ થવો, તે **પ્રશસ્ત દ્વેષ.**

શત્રુઓ વગેરે પ્રતિકૂળ જનો પર દ્વેષ થવો, તે **અપ્રશસ્ત દ્વેષ.**

तं निंदे तं च गरिहामि – પૂર્વવત્.

(૪-૬) પાંચ ઇન્દ્રિયો, ચાર કષાયો, ત્રણ યોગો તથા રાગ અને દ્વેષનું પ્રવર્ત્તન અપ્રશસ્ત ભાવ વડે થવાથી, જે કંઈ અશુભ કર્મ બંધાયું હોય, તેને હું નિંદું છું, તેની હું ગર્હા કરું છું.

(૫-૪) **आगमणे** – [आगमने] – આવવામાં.

આવવું તે 'આગમન', તેના વિષે. આ પદથી શરૂ થતા સાતેય પદોનો સંબંધ जं वद्धं એ બે પદો સાથે છે.

निग्गमणे – [निर्गमने] – જવામાં.

બહાર જવું તે 'નિર્ગમન', તેના વિષે. એક માણસ સ્થાનની અંદર કે સ્થાન પ્રત્યે આવે, તો તે સ્થાનમાં તેનું આગમન થયું કહેવાય. એક માણસ સ્થાન છોડીને જાય, તો તે સ્થાનથી તેનું નિર્ગમન થયું કહેવાય.

ठाणे – [स्थाने] – ઊભા રહેવામાં.

स्था – ઊભા રહેવું. તેની ક્રિયા તે 'स्थान', તેના વિષે. એટલે ઊભા રહેવામાં.

चंकमणे – [चङ्क्रमणे] – વારંવાર ચાલવામાં, અહીં-તહીં ફરવામાં.

વારંવાર જવું-આવવું કે અહીં-તહીં ફરવું, તે 'ચંક્રમણ'; તેના વિષે.

अणाभोगे – [अनाभोगे] – અનુપયોગમાં, વિસરી જવાથી, ભૂલી જવાથી.

'आभोगनमामोग:, न आभोगोऽनाभोग:' વિશેષ ઉપયોગની ક્રિયા તે 'આભોગ.' ન આભોગ તે 'અનાભોગ.' એટલે વસ્તુ ખ્યાલમાંથી તદ્દન નીકળી જવી, વિસરાઈ જવી એ 'અનાભોગ' ક્રિયા છે, તેના વિષે, તેના વડે. આ પદમાં તથા તેની પછીનાં બે પદોમાં તૃતીયાર્થે સપ્તમી વપરાયેલી છે.

अभिओगे – [अभियोगे] – અભિયોગથી, આગ્રહથી, દબાણથી.

'अभियोजनमभियोग:' – ચારે બાજુથી જોડવું, દબાણપૂર્વક જોડવું તે 'અભિયોગ': જેમાં સ્વેચ્છા નહિ પણ આગ્રહ, દબાણ કે બલાત્કાર કારણભૂત હોય છે, તેને 'અભિયોગ' કહેવામાં આવે છે.

निओगे – [नियोगे] – નિયોગથી, ફરજને લીધે.

'નિયોગ' એટલે અધિકાર કે ફરજ, તેના લીધે. એટલે જે કામ અધિકારવશાત્ કે ફરજ બજાવવા માટે કરવું પડ્યું હોય, તેને લીધે.

पडिक्कमे देसिअं सव्वं – પૂર્વવત્.

(૫-૫) आगमणे निग्गमणे ठाणे चंकमणे – આવતાં, જતાં, ઊભા રહેતાં, વારંવાર ચાલવામાં કે અહીં-તહીં ફરવામાં જે અશુભ કર્મ બંધાયું હોય.

અતિચારોની વિશિષ્ટ રીતે આલોચના કરતાં પહેલાં ગમનાગમનનું પ્રતિક્રમણ કરવું ઘટે છે. તેથી તે અંગેની ક્રિયાઓનો અહીં સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(૧) આવવું, તે 'આગમન'.

(૨) જવું, તે 'નિર્ગમન'.

(૩) આગમન કે નિર્ગમન ન કરતાં એક જ સ્થળે ઊભા રહેવું, તે 'સ્થાન'.

(૪) આગમન અને નિર્ગમન બંને જેમાં સંયુક્ત છે, તે જવા-આવવાની કે વારંવાર ચાલવાની કે અહીં-તહીં ફરવાની ક્રિયા, તે 'ચંક્રમણ.'

ધર્માનુષ્ઠાન કે શુભ પ્રવૃત્તિના હેતુ સિવાય થતી આ પ્રકારની ક્રિયાઓ અશુભ કર્મબંધનું કારણ છે.

(૧) अणाभोगे अभिओगे अ निओगे – ઉપયોગની શૂન્યતાથી (શરત-ચૂકથી), દબાણથી કે ફરજથી.

ઉપર્યુક્ત ક્રિયાઓ કેવા સંજોગોમાં થઈ હોય તો કર્મબંધનું કારણ બને છે, તે જણાવવા માટે આ ત્રણ પદોની યોજના કરેલી છે: (૧) 'અણાભોગ' એટલે શરતચૂક થવી કે ખ્યાલ ન રહેવો. (૨) 'અભિયોગ' એટલે કોઈના આગ્રહ કે દબાણને વશ થઈને કામ કરવું. (૩) 'નિયોગ' એટલે પોતાની ઇચ્છા ન હોય, પણ અધિકારને અંગે કે ફરજને લીધે કામ કરવું. સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કરતી વખતે નીચેના છ અભિયોગનો અપવાદ રાખવામાં આવે છે:—

(૧) 'રાજાભિયોગ' – રાજાના દબાણથી કોઈ કામ કરવું પડે તે.

(૨) 'ગણાભિયોગ' – લોક-સમૂહના દબાણથી કે કુટુંબના આગ્રહથી કોઈ કામ કરવું પડે તે.

(૩) 'બલાભિયોગ' – વધારે બળવાનના દબાણથી કોઈ કામ કરવું પડે તે.

(૪) 'દેવાભિયોગ' – દેવતાઓના દબાણથી કોઈ કામ કરવું પડે તે.

(૫) 'ગુરુ-અભિયોગ' માતા-પિતાદિ વડીલ જનોના દબાણથી કોઈ કામ કરવું પડે તે.

(૬) 'વૃત્તિ-કાંતારાભિયોગ' – દુષ્કાળ જેવા પ્રસંગમાં અથવા અરણ્ય વગેરે સ્થાનમાં સર્વથા નિર્વાહનો અભાવ હોય, તેવા વિષમ પ્રસંગમાં આજીવિકાને માટે કોઈ કામ કરવું પડે તે.

(૫-૬) શરત-ચૂકથી, દબાણથી કે ફરજવશાત્ આવવામાં, જવામાં, એક ઠેકાણે ઊભા રહેવામાં અને વારંવાર ચાલવામાં દિવસ દરમિયાન જે કાંઈ અશુભ કર્મ બાંધ્યું હોય, તે સર્વથી હું પાછો ફરું છું.

(૬-૪) संका – [शंका] – શંકા, સંશય. (દ્રવ્ય-ગુણ-વિષયમાં.)

સમ્યક્ત્વનો આ પહેલો 'અતિચાર' છે. વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨૮.

कंखा – [कांक्षा] – અન્ય મતની ઇચ્છા.

સમ્યક્ત્વનો આ બીજો 'અતિચાર' છે. વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨૮.

विगिच्छा – [विचिकित्सा] – ક્રિયાના ફલ-વિષયમાં સંદેહ અથવા મતિ-વિભ્રમ કે ધર્મીઓ પ્રત્યે જુગુપ્સા.

સમ્યક્ત્વનો આ ત્રીજો 'અતિચાર' છે. વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨૮.

पसंस – [प्रशंसा] – પ્રશંસા, વર્ણન–વખાણ કરવાં તે.

આ પદનો સંબંધ कुलिंगीसु પદ સાથે જોડવાનો છે. એટલે કુલિંગીઓની 'પ્રશંસા'–મિથ્યાદૃષ્ટિઓની પ્રશંસા એ સમ્યક્ત્વનો ચોથો 'અતિચાર' છે. કુલિંગીઓની પ્રશંસા કરવાથી મિથ્યાત્વની પુષ્ટિ થાય છે, અતત્ત્વમાં શ્રદ્ધા કર્યા-કરાવ્યાનો દોષ લાગે છે તથા તીવ્ર કર્મ બંધાય છે.

तह – [तथा] – તે જ રીતે.

संथवो – [संस्तवः] – પરિચય, સંસર્ગ.

'સંસ્તવ' પદનો સંબંધ પણ कुलिंगीसु પદ સાથે જોડવાનો છે. એટલે કુલિંગીઓનો પરિચય, સહવાસ, સંસર્ગ કરવો તે સમ્યક્ત્વનો પાંચમો 'અતિચાર' છે. કુલિંગીઓ–મિથ્યાદૃષ્ટિઓની સાથે એકત્ર વાસ, ભોજન, આલાપાદિ પરિચય રાખવાથી સુખે સાધી શકાય તેવી તેમની ક્રિયાઓ સાંભળવાથી અને જોવાથી દૃઢ સમ્યક્ત્વવાળાનો પણ દૃષ્ટિભેદ

સંભવે છે, તો પછી નવો ધર્મ પામનાર સામાન્ય બુદ્ધિવાળાના સંબંધમાં તો કહેવું જ શું ?

कुलिंगीसु – [कुलिङ्गिषु] – કુલિંગીઓને વિષે, કુતીર્થિકોને વિષે.

'कुत्सितं लिङ्गं विद्यते येषां ते कुलिङ्गिनः तेषु.'

જેઓનું લિંગ – જેઓનો વેષ તથા આચાર વગેરે કુત્સિત છે – શિવસુખ-પ્રાપ્તિમાં બાધક છે તેઓ કુલિંગી; તેમના વિષે.

सम्मत्तस्स-इआरे – [सम्यक्त्वस्य अतिचारान्] – સમ્યક્ત્વના અતિચારોને, સમકિતમાં લાગેલાં દૂષણોને.

'सम्यगित्यस्य भावः सम्यक्त्वम्' – સમ્યક્ એટલે યથાર્થ, તેનો ભાવ તે સમ્યક્ત્વ. 'સમ્યક્' શબ્દ યથાર્થતાનો દ્યોતક છે અથવા મોક્ષમાર્ગથી અવિરુદ્ધ માર્ગનો સૂચક છે, તેથી યથાર્થ કે મોક્ષમાર્ગથી અવિરુદ્ધ માર્ગ કે તત્ત્વનો ભાવ તે 'સમ્યક્ત્વ' છે. વિશેષ અર્થમાં તત્ત્વરુચિ કે તત્ત્વના બોધ પૂર્વકની શ્રદ્ધા તે 'સમ્યક્ત્વ' છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પ્રથમ પંચાશકમાં જણાવ્યું છે કે 'तत्तत्थ-सद्दहाणं सम्मत्तं'–તત્ત્વ વડે (તાત્ત્વિક) અર્થોની શ્રદ્ધા કરવી, તે 'સમ્યક્ત્વ'. અહીં 'તત્ત્વ' શબ્દથી ભાવ અને 'અર્થ' શબ્દથી જીવાદિ નવ પદાર્થો સમજવાના છે. તે આ પ્રમાણે:–(૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) પુણ્ય, (૪) પાપ, (૫) આશ્રવ, (૬) સંવર, (૭) નિર્જરા, (૮) બંધ અને (૯) મોક્ષ. એ નવ પદાર્થો–તત્ત્વો પર હૃદયથી શ્રદ્ધા, તે 'સમ્યક્ત્વ' છે.

'સમ્યક્ત્વ'નું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ 'સુદેવ,' 'સુગુરુ' અને 'સુધર્મ' પરની શ્રદ્ધાથી નિશ્ચિત થાય છે. તેમાં અઢાર દોષોથી રહિત, પરમવીતરાગ, પરમજ્ઞાની, પરમપુરુષ, પુરુષોત્તમ એવા જે અરિહંત ભગવાન તથા આઠ કર્મોથી રહિત, અનંત ચતુષ્ટયથી સહિત, નિરંજન, નિરાકાર, ચિદાનંદ-ઘન-સ્વરૂપ એવા સિદ્ધ ભગવાન તે 'દેવ' છે; પાંચ મહાવ્રતોના ધારક, પાંચ આચારોના પાલક, પાંચ સમિતિએ સમિત, પાંચ ગુપ્તિએ ગુપ્ત, નિર્મમ, નિરહંકાર, સરલ પરિણામી, સદા સંતોષી, જ્ઞાનવાન અને પરમ તપસ્વી એવા સાધુ મુનિરાજ તે 'સુગુરુ' છે; તથા વીતરાગોએ પ્રરૂપેલો શુદ્ધ દયામય, સત્યમય, સ્યાદ્વાદમય અને શિવસુખને પમાડનારો ધર્મ તે 'સુધર્મ' છે.

'સમ્યક્ત્વ'નું સ્વરૂપ વિશદ રીતે સમજવા માટે તેના એક, બે, ત્રણ, પાંચ અને દસ એવા વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે.

તત્ત્વમાં રુચિરૂપ આત્માનો વિશુદ્ધ પરિણામ તે તત્ત્વરુચિ 'સમ્યક્ત્વ'નો એક પ્રકાર. ૧. 'આધિગમિક' (ઉપદેશથી થતું) અને ૨. 'નૈસર્ગિક' (સહજ રીતે થતું) તે 'સમ્યક્ત્વ'ના બે પ્રકાર. ૧. 'કારક' (ગુરુના ઉપદેશથી તપ, જપ વગેરે ક્રિયાની શ્રદ્ધા), ૨. 'દીપક' (પોતાની શ્રદ્ધા ન હોય છતાં બીજાને શ્રદ્ધા કરાવનાર) અને ૩. 'રોચક' (શાસ્ત્રના હેતુ કે ઉદાહરણો જાણ્યા વિના રુચિમાત્રથી થનાર) એ 'સમ્યક્ત્વ'ના ત્રણ પ્રકારો છે. "(૧) ઔપશમિક,

(૨) સાસ્વાદન, (૩) ક્ષાયોપશમિક, (૪) વેદક અને (૫) ક્ષાયિક" એ સમ્યક્ત્વના પાંચ પ્રકારો છે. તેનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ 'સમ્યક્ત્વસપ્તતિ,' 'કર્મગ્રંથ' આદિથી જાણી લેવું. આ પાંચ પ્રકારને 'આધિગમિક' અને 'નૈસર્ગિક' એવા બે પ્રકારો ગણતાં કુલ દસ પ્રકારો થાય છે.

અહીં 'સમ્યક્ત્વ'ના અતિચારનો જે પ્રસંગ છે, તે સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ પરની શ્રદ્ધારૂપ 'સમ્યક્ત્વ'નો સમજવો.

पडिक्कमे देसिअं सव्वं – પૂર્વવત્.

(૬-૫) संका.......सम्मत्तस्स-इआरे – (૧) શંકા, (૨) કાંક્ષા, (૩) વિચિકિત્સા, (૪) કુલિંગિ-પ્રશંસા અને (૫) કુલિંગિ-સંસ્તવ, એ સમ્યક્ત્વ-વિષયક પાંચ અતિચારોને–અતિચાર સંબંધી.

'વ્રતો' સમ્યક્ત્વ-મૂલ ગણાય છે, એટલે એ વ્રતોનો સ્વીકાર સમ્યક્ત્વ-પૂર્વક કરવામાં આવે છે. શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (અ. ૨૮, ગા. ૩૦)માં કહ્યું છે કે :—

"नादंसणिस्स नाणं, नाणेण विणा न हुंति चरणगुणा।
अगुणिस्स नत्थि मोक्खो, नत्थि अमोक्खस्स निव्वाणं ॥"

'સમકિત'રહિતને જ્ઞાન ન હોય, જ્ઞાન વિના ચારિત્રના ગુણો ન હોય અને ચારિત્રના ગુણો વિના મોક્ષ ન હોય. જેને મોક્ષ નથી તેનું નિર્વાણ પણ નથી.'

સમ્યક્ત્વનો સ્વીકાર વ્રતોની પહેલાં થતો હોવાથી તેના

અતિચારોની આલોચના પણ વ્રતોના અતિચારોની આલોચના પહેલાં જ કરવામાં આવે છે.

સમ્યક્ત્વના મુખ્ય અતિચારો—દૂષણો પાંચ છે :

(૧) 'શંકા'. જે શ્રદ્ધાથી અરિહંત અને સિદ્ધ ભગવાન-નું 'દેવ' તરીકે આલંબન લેવામાં આવે છે, પાંચ મહાવ્રત-ધારીઓનું 'ગુરુ' તરીકે આલંબન લેવામાં આવે છે, અને વીતરાગ-પ્રણીત માર્ગનું 'ધર્મ' તરીકે આલંબન લેવામાં આવે છે, તેની યથાર્થતા વિષે 'શંકા' ઉઠાવવી એ સમ્યક્ત્વનો પહેલો અતિચાર છે, પહેલું દૂષણ છે. અરિહંતના સ્વરૂપ વિષે 'શંકા' થઈ કે તેમના વચનો પર પણ 'શંકા' થવાની અને તેમના બતાવેલા માર્ગે ચાલનારા ગુરુઓ વિષે પણ 'શંકા' થવાની; અથવા ગુરુના સ્વરૂપ વિષે 'શંકા થઈ કે 'તેઓ જે ઉપદેશ આપે છે, તે સાચો હશે કે કેમ? તે જે માર્ગ બતાવે છે તે સાચો હશે કે કેમ?' એ 'શંકા' થવાની અને તેથી સમ્યક્ત્વનો આખો પાયો જ હચમચી જવાનો. ધર્મનો મુખ્ય આધાર દેવાદિ તત્ત્વો ઉપરની 'શ્રદ્ધા' છે, એટલે એ શ્રદ્ધાનું પોષણ, એ શ્રદ્ધાનો ટકાવ અને એ શ્રદ્ધાની વૃદ્ધિ આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાત છે.

(૨) 'કાંક્ષા.' અરિહંત અને સિદ્ધ એવા 'દેવ,' ત્યાગી 'ગુરુ' અને દયામય સાપેક્ષ 'ધર્મ'ને પ્રાપ્ત કર્યા પછી અન્ય મતની કે અન્ય દર્શનની 'આકાંક્ષા' કરવી, ઇચ્છા કરવી, એ સમ્યક્ત્વના મૂળમાં પ્રહાર કરનારી વસ્તુ છે. મનમાં કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા સૂક્ષ્મ રીતે રહ્યા કરે, તો સમય જતાં તે સ્થૂલ

બને છે, અને છેવટે તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પણ થાય છે. રોગ જેમ શરૂઆતમાં નાનો હોય, પણ અનુકૂળ સંયોગો મળી જતાં તે વૃદ્ધિ-વિકાર પામે છે, તેમ આ 'કાંક્ષા'રૂપી રોગનું પણ સમજવું. તેથી સમ્યક્ત્વના બીજા અતિચાર તરીકે 'કાંક્ષા'ની ગણતરી કરવામાં આવી છે.

(૩) 'વિચિકિત્સા'. સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મના સ્વરૂપ સંબંધમાં પાયા વિનાના તર્ક કરવા, ખોટી વિચારણાઓ કરવી કે તે સંબંધી પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિરબુદ્ધિને બદલી નાખવી તે 'વિચિકિત્સા' છે. તેને એક જાતનો મતિ-વિભ્રમ પણ કહી શકાય. સાધુ-સાધ્વીનાં મલિન વસ્ત્રો કે શરીરો જોઈને, એમ વિચાર કરવો કે 'આ સાધુઓ અપવિત્ર છે, એમનામાં કાંઈ સાર નથી' તો એ પણ એક પ્રકારની 'વિચિકિત્સા' જ છે. તેનું આખરી પરિણામ સમ્યક્ત્વને શિથિલ કરવામાં જ આવે છે; તેથી 'વિચિકિત્સા'ને સમ્યક્ત્વનો ત્રીજો અતિચાર ગણવામાં આવ્યો છે.

(૪) 'કુલિંગિ-પ્રશંસા.' જેને સમ્યગ્દર્શનમાં સ્થિર રહેવું છે, સમ્યક્ત્વનું પાલન કરવું છે, તે કુલિંગની કે કુલિંગિઓની પ્રશંસા ન કરે. કુલિંગિઓનો તિરસ્કાર કરવો અને તેની પ્રશંસા ન કરવી એ બે વસ્તુઓ એક નથી. પહેલામાં તેમના પ્રત્યે દ્વેષભાવ પોષાય છે, જ્યારે બીજામાં તેમના પ્રત્યે ઉદાસીન-ભાવ રહે છે. 'કુલિંગિઓની પ્રશંસા' એ 'સમ્યક્ત્વ'નો ચોથો 'અતિચાર' છે. કુલિંગિનું લક્ષણ એ છે કે વેષ ત્યાગી કે મુમુક્ષુનો હોવા છતાં, ચર્યા તેથી વિરુદ્ધ

હોય. જેમ કે પંચાગ્નિ તપ, અણગળ જળમાં સ્નાન, સ્ત્રી-સ્પર્શનો અનિષેધ, ઇત્યાદિ.

(૫) 'કુલિંગિ-સંસ્તવ'. કુલિંગિઓના પરિચયથી-સહવાસ-સંસર્ગથી અનેક આધ્યાત્મિક અનર્થો સંભવે છે તથા શુદ્ધ શ્રદ્ધા-સમ્યક્ત્વ દૂષિત થાય છે; તેથી એને સમ્યક્ત્વનો પાંચમો અતિચાર કહ્યો છે.

(૬-૬) સમ્યક્ત્વના પાલનમાં શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, કુલિંગિ-પ્રશંસા અને કુલિંગિ-સંસ્તવ વડે દિવસ-દરમિયાન નાનો-મોટો જે અતિચાર લાગ્યો હોય, તે સર્વથી હું પાછો ફરું છું.

(૭-૪૭) **छक्काय-समारंभे** – [षट्काय-समारम्भे] – 'છકાય'ના જીવોની વિરાધના કરતાં, 'છકાય'ના જીવોની હિંસા કરતાં.

છ પ્રકારનો કાય-સમૂહ તે 'षट्काय'. તેનો समारम्भ એટલે હિંસા, તે 'षट्काय-समारम्भ'. તેના વિષે.

"પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિ-કાય અને ત્રસકાય," એ 'છકાય'. તેની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨૯. દશવૈકાલિકસૂત્રનું ચોથું અધ્યયન छज्जीवणिया –षट्जीवनिका નામનું છે, તે આ વિષયમાં સુંદર પ્રકાશ પાડે છે.

पयणे – [पचने] – રાંધતાં.

पच् – રાંધવું. पचन – રાંધવાની ક્રિયા, તે વિષે.

पयावणे – [पाचने] – રંધાવતાં.

જાતે રાંધવું તે 'पचन' અને બીજા પાસે રંધાવવું તે 'पाचन'.

जे – [ये] – જે.

दोसा – [दोषा:] – દોષો, દૂષણો.

'दूषणं दोष:' – દૂષણ (મલિનતા કે અશુદ્ધિ) તે દોષ.

अत्तट्ठा – [आत्मार्थम्] – આત્માર્થે, પોતાને માટે.

परट्ठा – [परार्थम्] – પરાર્થે, પારકાને માટે, બીજાને માટે.

उभयट्ठा – [उभयार्थम्] – ઉભયને માટે, બંનેને માટે, પોતાના અને પારકા માટે.

चेव – [चैव] – અને વળી.

तं निंदे – [तं निन्दामि] – તેને નિંદું છું.

(૭-૫) छक्काय – समारंभे........दोसा – છયે કાયના જીવોની હિંસા થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરતાં. તથા જાતે રાંધતાં અને બીજાની પાસે રંધાવતાં.

ગૃહસ્થાશ્રમ અંગેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં છયે કાયના જીવોનો સમારંભ(હિંસા) થાય છે. તેમાં રાંધવા-રંધાવવાની પ્રવૃત્તિને અંગે ઘણો સમારંભ થાય છે, કારણ કે તેમાં ચૂલાની, પાણીની, અગ્નિની, પવનની, જુદાં જુદાં ધાન્યો તથા વનસ્પતિઓની તથા અનેક જાતનાં વાસણ-કૂસણોની જરૂર રહે છે. આ જાતની હિંસાનો સર્વથા ત્યાગ ગૃહસ્થોને

માટે શક્ય નથી, એટલે તેને તે જાતનું પ્રત્યાખ્યાન નથી; છતાં તેમાં યતના રાખવાથી સમારંભનું-હિંસાનું પ્રમાણ ઘણા અંશે ઘટાડી શકાય છે. યતના રાખવા છતાં જે આરંભાદિ થાય છે, તેની શુદ્ધિ માટે આ ગાથામાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(૭-૬) છ કાયના જીવોની હિંસા થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરતાં તથા પોતાને માટે, પારકાને માટે કે બંનેને માટે, રાંધતાં અને રંધાવતાં, જે દોષો થયા હોય, તેની હું આત્મ-સાક્ષીએ નિંદા કરું છું. ૭.

(૮-૪) **पंचण्हमणुव्वयाणं** – [पञ्चानाम् अणुव्रतानाम्] – પાંચ અણુવ્રતોના.

અણુ-નાનું જે વ્રત તે 'અણુવ્રત'. મહાવ્રતોની સરખામણીમાં જે વ્રત નાનું છે, અલ્પ નિયમવાળું છે, તે અણુવ્રત. તેના પાંચ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે:—

"૧. स्थूल-प्राणातिपात-विरमण-व्रत – સ્થૂલ જીવ-હિંસા નહિ કરવાનું વ્રત.

૨. स्थूल-मृषावाद-विरमण-व्रत – સ્થૂલ જૂઠું નહિ બોલવાનું વ્રત.

૩. स्थूल-अदत्तादान-विरमण-व्रत – સ્થૂલ અણદીધું ન લેવાનું વ્રત.

૪. स्वदारसंतोष-परदार-गमन-विरमण-व्रत – સ્વસ્ત્રીથી સંતોષ રાખી પરસ્ત્રી સાથે ગમન નહિ કરવાનું વ્રત.

५. स्थूल-परिग्रह-परिमाण-व्रत – સ્થૂલ પરિગ્રહને મર્યાદિત રાખવાનું વ્રત."

गुणव्वयाणं – [गुणव्रतानाम्] – ગુણવ્રતોના.

ગુણની-મૂળગુણની પુષ્ટિ કરનારાં વ્રતો તે 'ગુણવ્રતો'. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ, એ પાંચ 'મૂળગુણો' છે. તેની પુષ્ટિ માટે જે વ્રતો લેવામાં આવે છે, તે 'ગુણવ્રતો' કહેવાય છે.

तिण्हं – [त्रयाणाम्] – ત્રણ (ના).

આ પદ गुणव्वयाणं નું વિશેષણ છે. ત્રણ ગુણવ્રતોનાં નામો આ પ્રમાણે છેઃ—

" १. दिक्-परिमाण-व्रत – દરેક દિશામાં અમુક હદથી વધારે ન જવું, તેવું વ્રત.

२. भोगोपभोग-परिमाण-व्रत – ભોગ અને ઉપભોગના પદાર્થોની મર્યાદા કરનારું વ્રત.

३. अनर्थ-दण्ड-विरमण-व्रत – વિશિષ્ટ પ્રયોજન વિના આત્મા દંડાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવાથી અટકવાનું વ્રત."

अइआरे – [अतिचारान्] – અતિચારોને.

सिक्खाणं – [शिक्षानाम्] – શિક્ષાવ્રતોના.

જીવને સર્વવિરતિ ચારિત્રનું કે સાધુ-જીવનનું શિક્ષણ આપે, તાલીમ આપે, તે 'શિક્ષાવ્રત'.

चउण्हं – [चतुर्णाम्] – ચાર (ના).

આ પદ 'सिक्खाणं 'નું વિશેષણ છે. ચાર 'શિક્ષાવ્રતો'નાં નામો આ પ્રમાણે છે :–

" १. सामायिक-व्रत – બે ઘડી પર્યન્ત સાવદ્ય વ્યાપારોનો ત્યાગ કરવાનું વ્રત.

२. देशावकाशिक-व्रत – છઠ્ઠા અને તે સિવાયના વ્રતોમાં રાખેલી છૂટોની મર્યાદા કરવાનું વ્રત.

३. पोषधोपवास-व्रत – અષ્ટમી, ચતુર્દશી આદિ પર્વના દિવસોએ ઉપવાસ આદિ કરવાનું વ્રત.

४. अतिथि-संविभाग-व्रत – અતિથિ એટલે સાધુ, મુનિરાજ આદિને શુદ્ધ આહાર-પાણી સંવિભાગ-દાન કરવાનું વ્રત."

पडिक्कमे देसिअं सव्वं – પૂર્વવત્.

(८–५) पंचण्हं.......चउण्हं – પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતોના અતિચારોને.

શ્રાવકનાં બાર વ્રતો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલાં છે: પાંચ 'અણુવ્રતો', ત્રણ 'ગુણવ્રતો' અને ચાર 'શિક્ષાવ્રતો'. તે દરેકમાં જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તેનો સામાન્ય નિર્દેશ આ પદો વડે કરવામાં આવ્યો છે.

(८-६) " પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર

શિક્ષાવ્રતો "ના અતિચારોથી દિવસ-દરમિયાન જે અશુભ કર્મ બંધાયું હોય, તેનાથી હું પાછો ફરું છું.

(૯-૪) **पढमे** – [प्रथमे] – પહેલા (ને વિષે).

अणुव्वयम्मी – [अणुव्रते] – અણુવ્રતમાં.

थूलग-पाणाइवाय-विरइओ – [स्थूल(क)-प्राणातिपात-विरतित :] – સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતની વિરતિથકી.

પ્રાણનો અતિપાત-વિનાશ તે પ્રાણાતિપાત. તેનાથી વિરમવું, તે પ્રાણાતિપાત-વિરતિ. આવી વિરતિનું સ્થૂલતાથી પાલન, અમુક અંશે આચરણ, તે સ્થૂલ-પ્રાણાતિપાત-વિરતિ; તેના થકી, તેના લીધે.

સાધુ-મહાત્માઓને પ્રાણાતિપાત-વિરમણ-વ્રત સર્વ પ્રકારે હોય છે, એટલે તે સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. જો એને વીસ વિશ્વા(વસા) જેટલું ગણવામાં આવે, તો શ્રાવકનું આ પ્રથમ વ્રત તેના પ્રમાણમાં સવા વિશ્વા(વસા) જેટલું છે. તે આ પ્રમાણે–સાધુઓને 'ત્રસ' અને 'સ્થાવર' એમ બંને પ્રકારના જીવોની હિંસાનો ત્યાગ છે, જ્યારે ગૃહસ્થોને ત્રસ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ અને સ્થાવરની જયણા છે, તેથી દસ વિશ્વા જેટલું પ્રમાણ ઓછું થયું. ત્રસ જીવોની હિંસા બે પ્રકારે થાય છે: (૧) 'સંકલ્પ'થી અને (૨) 'આરંભ'થી. તેમાં ગૃહસ્થને સંકલ્પ-હિંસાનો ત્યાગ અને આરંભ-હિંસાની જયણા હોય છે, તેથી પાંચ વિશ્વા જેટલું બીજું પ્રમાણ ઓછું થયું. હવે સંકલ્પ-વધ બે પ્રકારનો છે: 'સાપરાધીનો' અને 'નિરપરાધીનો'. તેમાંથી ગૃહસ્થને નિરપરાધીના સંકલ્પ-વધનો

ત્યાગ છે અને સાપરાધીના સંકલ્પ-વધની જયણા છે. તેથી અઢી વિશ્વા જેટલું પ્રમાણ ફરી ઓછું થયું. હવે બાકી રહ્યું અઢી વિશ્વા જેટલું પ્રમાણ. તેમાં નિરપરાધીનો વધ 'સાપેક્ષ' અને 'નિરપેક્ષ' એમ બે પ્રકારે થાય છે. હાથી, ઘોડા, ઊંટ, બળદ, ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં વગેરે જાનવરો નિર્દોષ હોવા છતાં આજીવિકા ખાતર તેમને પાળવાં પડે છે, અને પ્રસંગે તેમને બંધ-તાડનાદિ પણ કરવાં પડે છે. વળી પુત્ર-પુત્રી વગેરે પરિવારને પણ સુશિક્ષા માટે તાડન, તર્જન આદિ કરવું પડે છે. હિંસાનો આ પ્રકાર નિરપરાધીની 'સાપેક્ષ હિંસા'નો છે. તેથી ગૃહસ્થને તેની જયણા હોય છે, જ્યારે નિર્દય માર મારીને કે બીજી પણ તેવી કોઈ પણ રીતે નિરપરાધ-પ્રાણીને પીડવું, તે 'નિરપેક્ષ હિંસા' છે. આવી હિંસાનો ગૃહસ્થને ત્યાગ હોય છે, તેથી અઢી વિશ્વામાંથી પણ સવા વિશ્વા જેટલું પ્રમાણ જ બાકી રહ્યું. તાત્પર્ય કે ગૃહસ્થનું વ્રત **નિરપરાધી ત્રસ જીવની સંકલ્પપૂર્વક નિરપેક્ષ હિંસા ન કરવી**—એ પ્રકારનું હોય છે, તેથી તે સ્થૂલ કહેવાય છે.

आयरियं–[अतिचरितम्]–અતિચર્યું હોય, અતિક્રમ્યું હોય.

અતિચરવું એટલે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું, અતિચાર ઉત્પન્ન થાય તેવી ક્રિયા કરવી.

यत् પદ અહીં અધ્યાહાર છે. એટલે 'જે કાંઈ અતિચાર ઉત્પન્ન થાય તેવું કર્યું હોય' એ તેનો સ્પષ્ટ અર્થ છે.

આ સ્થળે પ્રચારમાં आयरियं પાઠ છે, તે આર્ષ પ્રયોગ છે. તેનું પાઠાંતર अइयरियं છે.

अप्पसत्थे – [अप्रशस्ते] – અપ્રશસ્ત ભાવનો ઉદય થયે છતે.

'अप्रशस्ते – क्रोधादिनौदयिकभावे सति' (અ. દી.)

'અપ્રશસ્તે' એટલે ક્રોધાદિ ઔદયિકભાવ ઉત્પન્ન થયે છતે, મન કાબૂ બહાર જતાં.

इत्थ – [अत्र] – અહીં, આ સ્થળે.

पमाय-प्पसंगेणं – [प्रमाद-प्रसङ्गेन] – પ્રમાદના પ્રસંગ વડે, પ્રમાદવશાત્.

'પ્રમાદ' એટલે આત્મ-હિત પ્રત્યેની અસાવધાની. તેનો પ્રસંગ–અવસર તે પ્રમાદ-પ્રસંગ, તેના વડે, તેના વશથી. 'પ્રમાદ'ની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨૨. ત્યાં જણાવેલા આઠ પ્રકારો ઉપરાંત, તેના પાંચ પ્રકારો આ પ્રમાણે પણ ગણાય છે:—

"मज्जं विसय-कसाया, निद्दा विगहा पंचमी भणिआ ।
एए पंच पमाया, जीवं पाडेंति संसारे ॥"

મદ્ય (મદિરાદિ), વિષય (ઇન્દ્રિય-સુખની લાલસા), કષાય, નિદ્રા અને પાંચમી વિકથા (રાજકથા, દેશકથા, ભોજનકથા, સ્ત્રી-કથા વગેરે) એ પાંચ 'પ્રમાદો' જીવને સંસારમાં પાડે છે–રખડાવે છે.

(૯-૫) पढमे अणुव्वयम्मी* – [હવે] પહેલા અણુવ્રતને વિષે લાગેલા અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે.

સર્વ વ્રતોના સારરૂપ હોવાથી ‘ સ્થૂલ-પ્રાણાતિપાત-વિરમણ-વ્રત ’ એ પહેલું ‘ અણુવ્રત ’ છે. તેના વિષે જે અતિચારો લાગેલા હોય, તેનું પ્રતિક્રમણ કરવાના હેતુથી નિર્દેશરૂપે અહીં ‘ पढमे अणुव्वयम्मी ’ એ બે પદો યોજાયેલાં છે. તેનો સ્પષ્ટાર્થ એ છે કે હવે પહેલા અણુવ્રતને વિષે લાગેલા અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે.

थूलग - पाणाइवाय - विरइओ........आयरियं – સ્થૂલ - પ્રાણાતિપાત – વિરતિથકી જે વિરુદ્ધ આચર્યું હોય, સ્થૂલ-પ્રાણાતિપાત-વિરતિમાં અતિચાર લાગે તેવું જે કાંઈ આચરણ કર્યું હોય.

अप्पसत्थे – ક્રોધાદિ અપ્રશસ્ત ભાવો ઉત્પન્ન થવાથી.

इत्थ – અહીં.

पमाय-प्पसंगेणं – પ્રમાદને લીધે.

(૯-૬) હવે પહેલા અણુવ્રતને વિષે લાગેલા અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે. અહીં પ્રમાદના પ્રસંગથી કે ક્રોધાદિ અપ્રશસ્ત ભાવનો ઉદય થવાથી સ્થૂલ-પ્રાણાતિપાત-વિરમણ-વ્રતમાં અતિચાર લાગે તેવું જે કાંઈ આચર્યું હોય, તેનાથી હું પાછો ફરું છું.

(૧૦-૪) **वह-बंध-छविच्छेए** – [वध-बन्ध-छविच्छेदे] – મારતાં (ફટકારતાં), બાંધતાં અને અંગોપાંગ છેદતાં.

"વધ" શબ્દનો સામાન્ય અર્થ જાનથી મારવું કે કાપીને મારી નાખવું થાય છે, તો પણ અહીં તે ચાબુકથી ફટકારવાના કે પરોણાની અણીથી મારવાના અર્થમાં વપરાયેલો છે. "શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિમાં શ્રીશાંત્યાચાર્યે 'वधैश्च लता-लकुटादिताडनैः' એવો અર્થ કરેલો છે. (અ. ૧. ગા. ૧૬.) 'વધ' તે પહેલા અણુવ્રતનો પહેલો અતિચાર છે.

बन्ध એટલે બંધન. કોઈ પણ માણસ કે પ્રાણીને નિર્દય રીતે બાંધવું તે 'બંધન'. તે પહેલા અણુવ્રતનો બીજો અતિચાર છે.

छवि-च्छेद એટલે શરીરનાં અંગોપાંગનો 'છેદ' કરવો. 'छवि' - અંગ. छेद - કાપવું તે. નાક-કાન વીંધવા, નાક-કાન કાપવાં, ખસી કરવી વગેરે 'છવિ-ચ્છેદ' કહેવાય છે. તે પહેલા અણુવ્રતનો ત્રીજો અતિચાર છે.

अइभारे - [अतिभारे] - બહુ ભાર ભરવાને વિષે.

કોઈ પણ માણસ કે પશુ પાસે ગજા ઉપરાંત ભાર ઉપડાવવો, તે 'અતિભાર' કહેવાય છે. તે પહેલા અણુવ્રતનો ચોથો અતિચાર છે.

भत्त-पाण-वुच्छेए - [भक्त-पान-विच्छेदे] - ભક્ત-પાનના વિચ્છેદમાં, ભૂખ્યાં-તરસ્યાં રાખવામાં.

'भक्त'-આહાર અને 'पान'-પાણી, તે 'भक्तपान' તેનો 'विच्छेद'-વિયોગ તે ભક્ત-પાન-વિચ્છેદ. કોઈ પણ આશ્રિત મનુષ્ય કે પશુ-પ્રાણીને ભૂખ્યાં-તરસ્યાં રાખવાં તે

ભક્ત-પાનનો વિચ્છેદ ગણાય છે. પહેલા અણુવ્રતનો તે પાંચમો અતિચાર છે.

पढमवयस्सऽइआरे – [प्रथमव्रतस्य अतिचारान्] – પહેલા વ્રતના અતિચારોને.

पडिक्कमे देसिअं सव्वं – પૂર્વવત્.

(૧૦-૫) वह-बंध-छविच्छेए........अइभारे – વધ, બંધન, અંગચ્છેદ, અતિભાર અને ભોજન-પાણીના અંતરાયથી લાગેલ પ્રથમવ્રતના અતિચારોને.

वह – 'વધ' એટલે પશુ વગેરેને નિર્દયપણે તાડના-તર્જના કરવી, बंध – દોરડાં વગેરેથી ગાઢ બંધને બાંધવા, छविच्छेए – અંગ અથવા ચામડી છેદવી, अइभारे – શક્તિ વિચાર્યા વિના ઘણો ભાર ભરવો અને भत्तपाण-वुच्छेए – ભાત-પાણીનો (આહારનો) નિષેધ કરવો અર્થાત્ સમય પર ખાવા-પીવા ન આપવું, એ આચરણો પ્રમાદથી અપ્રશસ્ત ભાવે કરવાં તે પ્રથમ અણુવ્રતના પાંચ અતિચારો છે. આ આચરણો પ્રમાદાદિ વિના થાય તો અતિચાર લાગતો નથી, કારણ કે શ્રાવકે વિનય વગેરે સદ્ગુણો શીખવવા માટે પુત્રાદિકને પણ સાપેક્ષપણે વધ-બંધનાદિ કરવાં પડે છે.

આવશ્યક-ચૂર્ણિ અને યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ વગેરેમાં વધાદિ માટે કહેલો વિધિ આ પ્રમાણે છે: શ્રાવક પ્રથમ તો જિત-પરિષહ (તેજસ્વી) હોવો જોઈએ, કે જેને દેખતાં જ પુત્ર વગેરે ભય પામીને બરાબર ચાલે, તેમ જ દાસ-દાસી, પશુઓ એવાં રાખવાં કે વધ-બંધનાદિ કર્યા વિના જ પોતપોતાની મર્યાદા

પ્રમાણે વર્તે અને એમ ન બને તો છેવટે તેમને તાડના, તર્જના, બંધનાદિ કરવાં પડે. તેમાં પણ તાડના મર્મસ્થાનો છોડીને કરે, જેથી તેના અંગે ખોડ-ખાંપણ ન આવે અથવા મરણ ન પામે, એ **વધ-વિધિ.**

બંધન કરે તો લાંબા દોરડાથી અને નરમ ગાંઠથી બાંધે કે જેથી બરાબર હાલી-ચાલી શકે અને અગ્નિ વગેરેનો ઉપદ્રવ થયેથી ગાંઠ ઝટ છોડી શકાય, એ **બંધ-વિધિ.**

કોઈ વ્યાધિ વગેરેના વિકારમાં અંગ-ચ્છેદ કરવો પડે તો દયાપૂર્વક કરવો, તે **છવિચ્છેદ-વિધિ.**

શ્રાવકે મુખ્યવૃત્તિએ એવો વ્યાપાર ન કરવો કે જેમાં મજૂરો અથવા પશુઓ પાસે ભાર વહેવડાવવાથી આજીવિકા ચાલે. છતાં તેમ ન બની શકે તો મજૂરને તેટલો જ ભાર ઉપડાવવો કે જેટલો ભાર તે સુખ-પૂર્વક ઉપાડી શકે, બલ્કે તેથી ઓછો ભાર વહેવડાવવો, તેમજ ભોજન-સમયે બધાંને છૂટા કરી દેવાં; એ પ્રમાણે દયા-સહિત વર્તવું, તે **આરોપણ-વિધિ.**

તથા અપરાધીને પણ 'આજ તને ખાવા નહિ આપું' એમ વચનમાત્રથી જ કહેવું, પરન્તુ તદ્દન ભૂખ્યો ન રાખવો અને ભોજન-સમયે તે અપરાધીને જમાડીને જ શ્રાવકે જમવું. કદાચ રોગાદિકની શાંતિ માટે ભૂખ્યો રાખવો પડે તો રાખે. સાર એ કે દયામાં ન્યૂનતા ન આવે તેમ અપરાધી પ્રત્યે પણ વર્તવાનું છે, તો નિરપરાધી એવા દાસ-દાસી-પશુઓને માટે તો કહેવું જ શું? એ પ્રમાણે કોઈને પણ ભોજનનો અંતરાય ન કરવો, તે **ભક્ત-પાન-વિચ્છેદ-વિધિ.**

(૧૦-૬) વધ-ક્રિયાથી, બંધન-ક્રિયાથી, અંગચ્છેદન-ક્રિયાથી, અતિભાર ભરવાથી તથા ભોજન-પાણીનો અંતરાય કરવાથી, પ્રથમવ્રતને વિષે, દિવસ-દરમિયાન જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તે સર્વેથી હું પાછો ફરું છું.

(૧૧-૪) **बीए** – [द्वितीये] – બીજા (ને વિષે).

अणुव्वयम्मी* – [अणुव्रते] – અણુવ્રતને વિષે.

परिथूलग - अलियवयण - विरइओ – [परिस्थूलक - अलीकवचन - विरतित:] – સ્થૂલ મૃષાવાદ-વિરતિથકી.

'अलीकवचन' – મૃષાવાદ, તેનાથી વિરતિ તે अलीक-वचन-विरति. તેનું બહુ સ્થૂલતાથી પાલન તે परिस्थूलक–अलीकवचन-विरति, તેના થકી.

મૃષા – જૂઠું, વાદ–કહેવું તે. જૂઠું કહેવું તે 'મૃષાવાદ.' જૂઠા વચનનાં મુખ્ય લક્ષણો ત્રણ છે: "અપ્રિય, અપથ્ય અને અતથ્ય." જે વચન સાંભળતાં જ કડવું લાગે–કર્કશ લાગે તે 'અપ્રિય,' જે વચનથી પરિણામે લાભ ન થાય તે 'અપથ્ય,' અને જે વચન મૂળ હકીકતથી જુદું હોય તે 'અતથ્ય'. આ પ્રકારનાં વચનો બોલતાં અટકવું તે 'મૃષા-વાદ-વિરમણ' કે 'મૃષાવાદ-વિરતિ.' તેનું સ્થૂલરૂપે પાલન કરવું તે 'સ્થૂલ-મૃષાવાદ-વિરમણ-વ્રત' કે 'સ્થૂલ-મૃષાવાદ-વિરતિ'.

આ વ્રતમાં પાંચ પ્રકારના મોટા મૃષાવાદનો ત્યાગ અને બાકીની જયણા છે. તે નીચે મુજબ:—

* દીર્ઘસ્વર માટે આગળ ખુલાસો કર્યો છે.

(૧) 'કન્યાલીક' – કન્યાના વિષયમાં અસત્ય બોલવું, તે કન્યાલીક. જેમ કે એક કન્યા ખોડ-ખાંપણવાળી હોય, છતાં તેને ખોડ-ખાંપણ વિનાની કહેવી, ખોડ-ખાંપણવિનાની હોય, છતાં તેને ખોડ-ખાંપણવાળી કહેવી. આ જાતના મૃષાવાદથી સામાને મોટું નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે; તેથી વ્રતમાં તે દૂષણરૂપ છે.

(ર) 'ગવાલીક'–ગાય, બળદ વગેરે પશુઓના સંબંધમાં જૂઠું બોલવું તે 'ગવાલીક' કહેવાય છે. જે સિદ્ધાંત કન્યા-સંબંધી જૂઠું નહિ બોલવામાં રહેલો છે, તે જ સિદ્ધાંત 'ગવાલીક'માં રહેલો છે. એક પશુ ઓછું દૂધ આપતું હોય છતાં તેને વધારે દૂધ આપતું કહેવું કે વધારે દૂધ આપતું હોય છતાં ઓછું દૂધ આપતું કહેવું, અથવા અમુક લક્ષણવાળું હોય છતાં અમુક લક્ષણવાળું નથી એમ કહેવું, તે 'ગવાલીક' છે. પશુ વિષે સદંતર ખોટો કે ઊલટો ખ્યાલ પેદા કરે, તે સઘળાં જૂઠાણાંનો સમાવેશ આ બીજા પ્રકારના મૃષાવાદમાં થાય છે; તેથી આ વ્રતમાં તે દૂષણરૂપ છે.

(૩) 'ભૂમ્યલીક' - જમીન, મકાન વગેરે સ્થાવર મિલકતના સંબંધમાં જૂઠું બોલવું, તે 'ભૂમ્યલીક' કહેવાય છે. પડતર જમીનને ખેડાણવાળી કહેવી, ખેડાણવાળીને પડતર કહેવી, જેમાંથી ખાસ પાક ઊતરતો ન હોય તેને ફલદ્રૂપ બતાવવી અને ફલદ્રૂપ જમીનને કસ-વિનાની બતાવવી, તથા જે સરહદ એક જમીનને લગતી ન હોય તેને તે જમીનને લગતી કહેવી અને જે સરહદ ખરેખર એક જમીનને

લગતી હોય તેને તે પ્રકારે ન કહેવી, વગેરે બાબતોનો સમાવેશ ‘ભૂસ્યલીક’માં થાય છે; તેથી આ વ્રતમાં તે દૂષણરૂપ છે.

(૪) ‘ન્યાસાપહાર’–‘ન્યાસ’-થાપણ, તેનો ‘અપહાર’ કરવો એટલે તેને ઓળવવી. કોઈએ સાચવવા આપેલી થાપણને પોતાની કરી રાખી લેવી અને સામા ધણીને કહેવું કે એ વાત ખોટી છે, અથવા તેમાં હું કાંઈ પણ જાણતો નથી, એ આ પ્રકારનો ચોથો મૃષાવાદ છે. તેથી સામાને ભયંકર દુઃખ થાય છે, ન કલ્પી શકાય તેવો આઘાત થાય છે અને ઘણી વાર એ આઘાતથી મૃત્યુ પણ થાય છે; તેથી આ વ્રતમાં તે દૂષણરૂપ છે.

(૫) ‘કૂટસાક્ષી’–કોઈની ખોટી સાક્ષી પૂરવી તે કૂટ સાક્ષી નામનો મૃષાવાદ છે. પૈસાની લાલચથી, સત્તાની લાલચથી, લાગવગથી, શેહથી કે શરમથી, કોર્ટ-કચેરીમાં કે લવાદ યા પંચ આગળ, કોઈની પણ ખોટી સાક્ષી પૂરવી એ મહા અનર્થનું કારણ છે; તેથી આ વ્રતમાં તે દૂષણરૂપ છે.

आयरियमप्पसत्थे, इत्थ पमाय-प्पसंगेणं – પૂર્વવત્.

(૧૧-૫) बीए अणुव्वयम्मी* – હવે બીજા અણુવ્રતમાં જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તેનું પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે.

परिथूलग..........आयरियं – સ્થૂલ-મૃષાવાદ-વિરતિથી જે

અતિક્રમ્યું હોય, સ્થૂલ-મૃષાવાદ-વિરમણ-વ્રતમાં અતિચાર લાગે તેવી કોઈ પ્રવૃત્તિ કરી હોય.

(૧૧-૬) હવે બીજા અણુવ્રતને વિષે લાગેલા અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે. અહીં પ્રમાદના પ્રસંગથી કે ક્રોધાદિ અપ્રશસ્ત ભાવનો ઉદય થવાથી સ્થૂલ-મૃષાવાદ-વિરમણ-વ્રતમાં અતિચાર લાગે તેવું જે કાંઈ કર્યું હોય, તેને હું પ્રતિક્રમું છું.

(૧૨-૪) **सहसा-रह-स्सदारे** – [सहसा-रहः-स्वदारे] – સહસાઽભ્યાખ્યાન, રહોઽભ્યાખ્યાન તથા સ્વદાર-મન્ત્રભેદને વિષે.

'सहसा,' 'रहः' અને 'स्वदार' એ ત્રણે શબ્દો અહીં સૂચનરૂપ છે, જેનાં પૂરાં નામો 'सहसाऽभ्याख्यान,' 'रहोऽभ्याख्यान' અને 'स्वदार-मन्त्रभेद' છે.

વગર વિચાર્યે કે ઊંડાણમાં ઊતર્યા વિના એકાએક બોલવામાં આવે તે સહસા; અને કોઈના પર દોષારોપણ કરવું, જેમ કે 'તું જૂઠો છે,' 'તું વ્યભિચારી છે.' તે અભ્યાખ્યાન. એટલે આવેશથી, બેદરકારીથી કે વગર-વિચાર્યે કોઈને દોષિત કહેવા તે 'સહસાઽભ્યાખ્યાન' કહેવાય છે. આ પ્રકારનું કથન 'સ્થૂલ-મૃષાવાદ-વિરમણ-વ્રત'ને દૂષણ લગાડનારું હોઈને બીજા વ્રતનો પ્રથમ અતિચાર છે.

'रहोऽभ्याख्यान' એટલે रहस् સંબંધી કરેલું अभ्याख्यान. 'रहस्' એટલે નિર્જન સ્થળ અથવા એકાન્ત. ત્યાં ઊભા

રહીને કોઈ બે માણસો વાત કે મસલત કરતા હોય, તો અનુમાન માત્રથી એમ કહી દેવું કે તેઓ અમુક પ્રકારની વાત કરતા હતા, કોઈની નિંદા કરતા હતા કે કોઈ છૂપું કાવતરું કરતા હતા, તો તે 'રહોઽભ્યાખ્યાન' કહેવાય છે. આ પ્રકારે તે સ્થૂલ-મૃષાવાદ-વિરમણ-વ્રતને દૂષિત કરનારું હોઈ ને બીજા વ્રતનો બીજો અતિચાર છે.

'स्वदार-मन्त्रभेद' એટલે સ્વદારસંબંધી મન્ત્રનો ભેદ. સ્વદાર એટલે પોતાની સ્ત્રી. મંત્ર એટલે છૂપી વાત. તેનો ભેદ કરવો એટલે તેને ખુલ્લી પાડી દેવી તે. અર્થાત્ પોતાની સ્ત્રીની કોઈ છૂપી વાત બહાર પાડી દેવી, તેનાં કોઈ ગુપ્ત રહસ્યને ખુલ્લું કરી દેવું, તે 'સ્વદાર-મંત્રભેદ' છે. ઉપલક્ષણથી મિત્રો વગેરેનું ગુપ્ત રહસ્ય ખુલ્લું કરી દેવું, તે પણ 'સ્વદાર-મંત્રભેદ' નામનો બીજા વ્રતનો ત્રીજો અતિચાર છે.

मोसुवएसे – [मृषोपदेशे] – ખોટા ઉપદેશને વિષે, ખોટી સલાહ આપવાને વિષે.

मृषा જે उपदेश તે 'मृषोपदेश.' કોઈ ને જાણીબૂજીને ખોટી સલાહ આપવી કે ખોટી રીતે ઉશ્કેરણી કરવી, તે 'મૃષોપદેશ' કહેવાય છે. બે વ્યક્તિઓ કે બે પક્ષો લડતા હોય, તેમાં એકને ખોટી સલાહ આપવી તે પણ 'મૃષોપદેશ' જ છે. તેમ જ મંત્ર, ઔષધિ વગેરે જે વસ્તુઓનું પોતાને સમ્યગ્ જ્ઞાન નથી, તેનો ઉપદેશ આપવો અથવા વંચનાદિ શીખવનારાં શાસ્ત્રો ભણાવવાં, તે પણ મૃષોપદેશ કહેવાય છે. બીજા વ્રતનો તે ચોથો અતિચાર છે.

कूडलेहे – [कूटलेखे] – ખોટા લેખને વિષે, ખોટું લખાણ કરતાં.

કૂટ એવો લેખ તે 'કૂટલેખ'. કૂટ એટલે જૂઠું, બનાવટી. લેખ એટલે લખાણ. જે લખાણ જૂઠું હોય તે 'કૂટલેખ' કહેવાય. કોઈ માણસનું ખાતું ચાલતું હોય અને તે અમુક કિંમતનો માલ લઈ ગયો હોય, તેમાં રકમ વધારી દેવી કે તેણે આપેલા પૈસા કરતાં ઓછા જમે કરવા, એ 'કૂટલેખ' છે. કોઈ કરાર કે દસ્તાવેજમાં યા અગત્યના કાગળમાંથી કોઈ કામનો અક્ષર ચેકી નાખવો અથવા અર્થ કે હકીકત ફરી જાય તે રીતે કોઈ અક્ષર કે ચિહ્નનો ઉમેરો કે ઘટાડો કરવો, તે પણ 'કૂટલેખ' છે.

बीयवयस्स – [द्वितीयव्रतस्य] – બીજા વ્રતના.

अइयारे – [अतिचारान्] – અતિચારોને.

पडिक्कमे देसियं सव्वं – પૂર્વવત્.

(१२-५) सहसा.......अइयारे – સહસાઽભ્યાખ્યાન, રહોઽભ્યાખ્યાન, સ્વદાર-મંત્રભેદ, મૃષોપદેશ અને કૂટલેખ વડે લાગેલા બીજા વ્રતના અતિચારોને.

જેણે સ્થૂલ મૃષાવાદનો ત્યાગ કર્યો છે, તેણે નીચેની ક્રિયાઓ ન થાય તે માટે સંપૂર્ણ સાવચેતી રાખવાની છે, કારણ કે વ્રતની મૂળ ભાવનાને તે દૂષિત કરનારી છે. દૂષણરૂપ ક્રિયાઓ નીચે મુજબ છે :—

(૧) 'સહસાઽભ્યાખ્યાન'—વગરવિચાર્યે કોઈને દોષિત કહી દેવો. જેને જૂઠું ગમતું નથી, જૂઠું છોડવું છે, તેણે સહસા વચનનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ નહિ. પહેલાં ઉતાવળથી ગમે તેમ બોલી નાખવું ને પછી ક્ષમા માગવી, એ ચારિત્રનાં ઘડતરની ખામી સૂચવે છે. એ કરતાં સારો માર્ગ એ છે કે વિચારીને બોલવું, ઊંડા ઊતરીને બોલવું, અભ્યાસ-પૂર્વક બોલવું. કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા એક કામ નિષ્ઠા-પૂર્વક કરી રહી હોય, તેના વિષે જો કોઈ અભિપ્રાય પૂછે, તો એમ કહી દેવું કે 'બધા ઠીક છે,' 'એમાં કાંઈ ભલી વાર નથી,' 'બધા પોતપોતાનું હાંક્યે રાખે છે,' વગેરે, તો તે 'સહસાઽભ્યાખ્યાન' છે. એ પ્રસંગે વ્રતધારી શ્રાવક એમ કહે કે 'એમના વિચારો શું છે? તે હું બરાબર જાણતો નથી,' અથવા 'તેમની પ્રવૃત્તિથી હું જોઈએ તેટલો માહિતગાર નથી'. પણ તે ઉતાવળે અભિપ્રાય આપી દે નહિ; છતાં કોઈ વાર એમ બની ગયું હોય, તો તેને અતિચાર લેખીને તેનું પ્રતિક્રમણ કરે.

(૨) 'રહોઽભ્યાખ્યાન'—છૂપી વાત કરી માટે જ ખોટી કે ખરાબ છે તેમ માની લેવું, એ રહોઽભ્યાખ્યાન છે. કોઈ પણ બે કે વધારે માણસો પ્રસંગવશાત્ ખાનગીમાં વાતો કરતા હોય, તેટલા પરથી જ તે કોઈની કૂથલી કરતા હતા, નિંદા કરતા હતા કે કોઈની વિરુદ્ધ ષડ્યંત્ર રચતા હતા, એમ માની લેવું, તે યોગ્ય નથી. અનેક કારણોસર માણસો બીજા ન જાણે તેવી રીતે વાત કરતા હોય છે, જેમાં કેટલીક વાર તો એકબીજાને લગતી જ વાત

હોય છે; તેથી જૂઠને છોડનારો શ્રાવક કોઈ પણ પ્રકારનું ઉતાવળું અનુમાન બાંધે નહિ, તથા તેને લગતો અભિપ્રાય ઉચ્ચારે નહિ, એ ઇષ્ટ છે. તેમ છતાં કોઈ વાર જૂઠથી તેવું બની ગયું હોય, તો તેને બીજા વ્રતનો અતિચાર સમજી તેનું પ્રતિક્રમણ કરે.

(૩) 'સ્વદાર-મંત્રભેદ' – પુરુષે સ્ત્રીની અને સ્ત્રીએ પુરુષની છાની વાતો બહાર ન પાડવી જોઈએ. સ્ત્રી-પુરુષના જીવનમાં એવા પ્રસંગો અનેક વાર બને છે કે જ્યારે કોઈ પણ કારણસર મતભેદ થઈ જાય અને તેથી અરસપરસ બોલા-ચાલી પણ થાય. આવા પ્રસંગે મન પર કાબૂ નહિ રહેવાથી એકબીજાનાં છિદ્રોને જો ખુલ્લાં કરવામાં આવે તો તેનાં પરિણામો ગંભીર આવે છે. તકરાર પત્યા પછી તે અંગે ગમે તેવો પશ્ચાત્તાપ કરવામાં આવે પણ 'બોલ્યું બહાર પડે અને રાંધ્યું વરે' એ ન્યાયે તે પાછું ખેંચી શકાતું નથી. માટે જૂઠને છોડવાની ભાવનાવાળા વ્રતધારી શ્રાવકે પોતાના મોઢેથી કોઈનાં પણ છિદ્ર ઉઘાડવાની વૃત્તિને ધારણ કરવી, એ યોગ્ય નથી. તેમ છતાં પ્રસંગવશાત્ ભૂલ-ચૂકથી જો તેમ થયું હોય, તો તેને અતિચાર લેખીને તેનું પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે.

(૪) 'મૃષોપદેશ' – કોઈને પણ ખોટો ઉપદેશ કે ખોટી સલાહ આપવી ન જોઈએ. આ જગતમાં ઘણા માણસો ભોળા હોય છે, કેટલાક ચતુર છતાં વિશ્વાસુ હોય છે, અને કેટલાક બુદ્ધિમાન છતાં બીજાની વધારે બુદ્ધિથી

અંજાઈ જાય છે. આવા માણસો બીજાનાં વચન પર વિશ્વાસ રાખે છે અને તેના આધારે કાર્ય પણ કરે છે. તેથી એવા માણસોને જો ખોટી સલાહ આપવામાં આવી હોય, કોઈ ભળતી વાત જ પકડાવી દેવામાં આવી હોય, તો પરિણામે તેને નુકસાન થાય છે. કેટલીક વાર તો તેની આખી જિંદગી બરબાદ થાય છે. તેથી જૂઠને ધિક્કારનાર એવા વ્રતધારી શ્રાવકે કોઈને પણ જૂઠી કે ભળતી સલાહ આપવી ઘટતી નથી. તેમ જ મંત્ર-ઔષધિ વગેરે જે વસ્તુઓનું પોતાને શાસ્ત્રીય કે પદ્ધતિસરનું જ્ઞાન નથી, તે વિષયમાં અન્યને સલાહ આપવી તથા જેનાથી જનતા ઠગાવાનો સંભવ છે, તે જાતનાં ધૂર્તવિદ્યાનાં શાસ્ત્રો શીખવવાં, એ પણ મૃષોપદેશ જ છે. આવું કોઈ કામ કરવું શ્રાવકને માટે યોગ્ય નથી. તેમ છતાં કોઈ વાર સરત-ચૂકથી તેમ થઈ ગયું હોય, તો તેને અતિચાર માનીને તેનું પ્રતિક્રમણ કરવું ઘટે છે.

(૫) 'કૂટલેખ'-ખોટાં લખાણો કરવાં નહિ. જૂઠું બોલવું બંધ હોય ત્યાં જૂઠું લખવાનું પણ બંધ જ હોય, તેમ છતાં કોઈ મૂઢ જનો એમ સમજતા હોય કે આપણે તો જૂઠું બોલવાનું પચ્ચક્ખાણ લીધું છે, કાંઈ જૂઠું લખવાનું પચ્ચક્ખાણ કર્યું નથી, તો તેમને માટે અતિચારની આ કલમ સ્પષ્ટ માર્ગદર્શનરૂપ છે. જૂઠું બોલવું અને જૂઠું લખવું એમાં કોઈ તાત્ત્વિક ભેદ નથી, તેથી વ્રતધારીએ તેમાંથી મુક્ત રહેવું ઘટે છે. ગ્રાહકને, સમાજને કે સરકારને છેતરવા માટે, પૈસા બચાવવા માટે કે કોઈ પણ રીતે લાભ ઉઠાવવા માટે

જે કાંઈ જૂઠું કરવામાં આવતું હોય, તે વ્રતધારીએ છોડવું જ ઘટે છે. તેમ છતાં કોઈ વાર પ્રસંગવશાત્ ભૂલ-ચૂકથી તેમ બની ગયું હોય, તો તેને અતિચાર સમજીને તેનું પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે.

(૧૨-૬) વગરવિચાર્યે કોઈને દોષિત કહેતાં, કોઈ છૂપી વાત કરતાં હોય, તેનું જાણીને ભળતું અનુમાન કરતાં, સ્ત્રી(પુરુષ)ની ગુપ્ત વાત પ્રકટ કરી દેતાં, ખોટો ઉપદેશ કે ખોટી સલાહ આપતાં તથા ખોટું લખાણ કરતાં, બીજા વ્રતને વિષે દિવસ-દરમિયાન જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તે સર્વેથી હું પાછો ફરું છું.

(૧૩-૪) **तइए** – [तृतीये] – ત્રીજા (ને વિષે).

अणुव्वयम्मी – [अणुव्रते] – અણુવ્રતને વિષે.

थूलग-परदव्वहरण-विरइओ – [स्थूल - परद्रव्यहरण - विरतितः] – સ્થૂલ-પરદ્રવ્યહરણ-વિરતિથકી.

પારકાનું દ્રવ્ય (ધન) તે परद्रव्य, તેનું હરણ કરવું – લઈ લેવું, તે 'परद्रव्यहरण.' તેમાંથી વિરમવું, તે 'परद्रव्य-हरण-विरति.' તેનું સ્થૂલ રીતિએ પાલન, તે स्थूल-परद्रव्यहरण-विरति, તેના થકી.

પારકાનું ધન હરી લેવાનો સ્થૂલપણે ત્યાગ કરવો તે સ્થૂલ અદત્તાદાન-વિરમણ વ્રત કે સ્થૂલ-પરદ્રવ્યહરણ-વિરતિ છે. આ જગતમાં દ્રવ્ય એ અગિયારમો પ્રાણ ગણાય છે,

અર્થાત્ સંસાર-વ્યવહાર ચલાવવા માટે તે પ્રધાન વસ્તુ છે. તેના માલિકે આપ્યા વિના તે ધન લઈ લેવું કે બીજી કોઈ પણ રીતે તેનું હરણ કરવું, તે મહા અનર્થકારી છે; તેથી શ્રાવકે તેમાંથી અટકવાનું છે, તેનો ત્યાગ કરવાનો છે. આ રીતે જે ત્યાગ કરવામાં આવે, તેને 'સ્થૂલ-પરદ્રવ્યહરણ-વિરતિ' કહેવામાં આવે છે.

પરદ્રવ્યનું હરણ સીધી અને આડકતરી એમ બે રીતે થાય છે. તેમાં માલિકે આપ્યા વિના તેના દ્રવ્યને બળ-જબરીથી પડાવી લેવું, ફોસલાવીને પડાવી લેવું, ખાતર પાડીને લઈ લેવું એ દ્રવ્યનું સીધું હરણ છે, જ્યારે માલિકને ખબર ન પડે, એ રીતે યુક્તિથી પડાવી લેવું, છેતરપિંડી કરીને પડાવી લેવું, રાજ્યના અધિકારીઓ સાથે મળી જઈને અનુકૂળ કાયદાઓ કરાવીને પડાવી લેવું, એ આડકતરું 'દ્રવ્યહરણ' છે.

आयरिय........पसंगेणं – પૂર્વવત્.

(૧૩-૫) પૂર્વવત્ માત્ર વિરતિનું નામ જ જુદું છે.

(૧૩-૬) હવે ત્રીજા અણુવ્રતને વિષે લાગેલા અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે. અહીં પ્રમાદના પ્રસંગથી કે ક્રોધાદિ અપ્રશસ્ત ભાવનો ઉદય થવાથી સ્થૂલ-પરદ્રવ્યહરણ-વિરતિમાં અતિચાર લાગે તેવું જે કાંઈ કર્યું હોય, તેનાથી હું પાછો ફરું છું.

(૧૪-૪) **तेनाहड-प्पओगे** – [स्तेनाहृत-प्रयोगे] – સ્તેનાહૃત-સ્તેન-પ્રયોગમાં. ચોરે લાવેલી વસ્તુ લેવામાં અને ચોરી કરવાનું ઉત્તેજન મળે તેવા કોઈ વચન-પ્રયોગમાં.

स्तेन વડે आहृत તે स्तेनाहृत. 'સ્તેન' એટલે ચોર, આહૃત એટલે લાવેલું. ચોર લોકો જે મોંઘી વસ્તુઓ ચોરી લાવે, તેને સસ્તી જાણીને ખરીદવી તે 'સ્તેનાહૃત'. આ જાતનો વ્યવહાર ચોરીને ઉત્તેજન આપનારો હોઈ, 'સ્થૂલ-પરદ્રવ્ય-હરણ-વિરતિ'ને દૂષણ લગાડનારો છે, તેથી તેને ત્રીજા વ્રતનો પ્રથમ અતિચાર ગણવામાં આવ્યો છે.

स्तेन પર કરવામાં આવેલો प्रयोग તે 'સ્તેન-પ્રયોગ'. કોઈ લોકો ચોરીનો ધંધો કરતા હોય, તેઓને એમ કહેવું કે 'આજ-કાલ નવરા કેમ બેસી રહ્યા છો ? તમારો માલ ન ખપતો હોય તો હું વેચાતો રાખીશ' અથવા 'તમારે કાંઈ સાધનની જરૂર હોય તો લઈ જાઓ' વગેરે; તો એ વચન-પ્રયોગ ચોર લોકોને પોતાનો કસબ અજમાવવામાં ઉત્તેજન આપનારો હોઈ ત્રીજા અણુવ્રતનો બીજો અતિચાર છે.

तप्पडिरूवे – [तत्प्रतिरूपे] – માલમાં સેળભેળ કરતાં, નકલી માલ વેચતાં.

तत्‌નું प्रतिरूप તે तत्प्रतिरूप. तत् એટલે તે વસ્તુ. प्रतिरूप એટલે સદૃશ રૂપ, સરખું રૂપ કે નકલ. કોઈ પણ વસ્તુમાં તેના જેવી જણાતી હલકી વસ્તુનો ભેળ કરવો અથવા તેને મળતી જ નકલ બનાવવી અને તેને સાચા માલ તરીકે વેચવી, તે ત્રીજા

અણુવ્રતને દૂષિત કરનારો 'તત્પ્રતિરૂપ' નામનો ત્રીજો અતિચાર છે.

विरुद्ध-गमणे – [विरुद्ध-गमने] – રાજ્યના કાયદાઓથી વિરુદ્ધ ગમન કરતાં.

विरुद्ध એવું ગમન તે विरुद्ध-गमन. विरुद्ध શબ્દ અહીં राज्य-विरुद्धનો સંક્ષેપ છે. ગમન એટલે જવાની કે વર્તવાની ક્રિયા. રાજ્યના નિયમોથી વિરુદ્ધ જવાની કે વિરુદ્ધ વર્તવાની ક્રિયા તે 'રાજ્ય-વિરુદ્ધ-ગમન'. રાજ્ય તરફથી અમુક પ્રદેશમાં કે અમુક સ્થાનમાં જવાની મનાઈ ફરમાવી હોય, તેમ છતાં ત્યાં જવું એ 'રાજ્ય-વિરુદ્ધ-ગમન' છે. તે ઉપરાંત રાજ્ય તરફથી જે કાયદાઓ ઘડાયેલા હોય, તેની વિરુદ્ધ વર્તન કરવું, તે પણ 'રાજ્ય-વિરુદ્ધ-ગમન' છે.

कूडतुल-कूडमाणे – [कूटतुला-कूटमाने] – ખોટું તોળતાં અને ખોટું માપતાં.

कूट એવી જે तुला તે कूटतुला. कूट એટલે ખોટું. तुला એટલે ત્રાજવું. જેનાથી જોખીને ગ્રાહકનો માલ લેવાનો હોય કે ગ્રાહકને માલ આપવાનો હોય, તે ત્રાજવું ખોટું રાખવું, એટલે કે લેવામાં માલ વધારે અને વેચવામાં માલ ઓછો જાય તે પ્રકારનું રાખવું, તે 'कूटतुला' કહેવાય છે. દાંડી મરડીને, કડી ચડાવીને, લેવાના કાટલામાં નીચે સીસું ચોંટાડીને, આપવાના કાટલામાં ખાડો ખોદીને, વગેરે પ્રકારે ગ્રાહકને છેતરવાની બુદ્ધિથી તોલમાં જે જે કૂડ કરવામાં આવે છે, તેનો આ કૂટતુલામાં સમાવેશ થાય છે. कूट એવું જે मान તે

'કૂટમાન'. પળી, પવાલું, પાલી, માણું, કળશી વગેરે માપ કહેવાય છે. લેતી વખતે તેમાં વધારે આવે તેમ કરવું ને આપતી વખતે તેમાં ઓછું જાય તેમ કરવું, એ 'કૂટમાન' કહેવાય છે. તે ત્રીજા વ્રતનો પાંચમો અતિચાર છે.

पडिक्कमे देसिअं सव्वं – પૂર્વવત્.

(૧૪-૫) तेनाहड........कूडमाणे – ચોરે લાવેલી વસ્તુ રાખી લીધી હોય, ચોરને ઉત્તેજન મળે તેવો વચન-પ્રયોગ કર્યો હોય, માલમાં સેળભેળ કરી અસલ માલ તરીકે વેચાણ કર્યું હોય, રાજ્યના કાયદાઓથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તાયું હોય અને ખોટા તોલ તથા ખોટાં માપનો ઉપયોગ કર્યો હોય.

જેને પારકું દ્રવ્ય હરણ કરવું નથી, અદત્ત લેવું નથી, તેણે નીચેનો વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી, કારણ કે તેથી વ્રતની મૂલ ભાવના દૂષિત થાય છેઃ

(૧) 'સ્તેનાહૃત-ગ્રહણ' – ચોરીથી આવેલા માલને રાખી લેવો તે. એનાથી પર-દ્રવ્યનું હરણ કરનારને સીધું ઉત્તેજન મળે છે.

(૨) 'સ્તેનોત્તેજક વચન-પ્રયોગ' – ચોરને ઉત્તેજન આપનારો વચનનો પ્રયોગ. એ પણ પર-દ્રવ્યનું હરણ કરવા માટેનું સીધું પ્રોત્સાહન છે.

(૩) 'તત્પ્રતિરૂપક્રિયા' – માલમાં સેળભેળ કરવાની ક્રિયા. જેમ કે દૂધમાં પાણી ઉમેરવું, ઘીમાં વેજીટેબલ નાખવું, આટામાં ચાક નાખવો, દવાઓમાં ભળતી જ વસ્તુઓ

વાપરવી વગેરે. નકલી સોનું-રૂપું-હીરા-મોતી-કસ્તૂરી-અંબર-કેસર વગેરેને સાચા તરીકે વેચવા, એ પણ તત્પ્રતિરૂપ ક્રિયાના જ પ્રકારો છે.

(૪) 'રાજ્ય-વિરુદ્ધ-ગમન'—રાજ્યના જે કાયદાઓનો ભંગ કરવાથી દંડને પાત્ર થવું પડે, અપમાનને પાત્ર થવું પડે, તથા લાજ-આબરુને ધક્કો પહોંચે, તે બધાનો સમાવેશ આ પ્રકારના વ્યવહારમાં થાય છે. રાજ્યે એક વસ્તુ પર જકાત નાખેલી હોય તે ન ચૂકવવી, અથવા અમુક આવક પર વેરો આકારેલો હોય તે ન ભરવો, અથવા અમુક મુદત સુધી અમુક સરહદ ન ઓળંગવી કે અમુક જાતનો માલ પોતાની પાસે હોય તે જાહેર કરવો—એવું ફરમાન બહાર પાડ્યું હોય તેનો ભંગ કરવો, તે રાજ્ય-વિરુદ્ધ-ગમનના પ્રકારો છે. એવો વ્યવહાર કરવાથી રાજ્યને જે આવક ઓછી થાય છે, તે વધારાનો કર નાખીને બીજા પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવે છે, એટલે તેટલા પ્રમાણમાં પર-દ્રવ્યનું હરણ કરવામાં પ્રજાની પીડામાં પણ નિમિત્તભૂત બનાય છે. માટે આ જાતના વ્યવહારો પર-દ્રવ્યનું હરણ નહિ કરનાર વ્રતધારી માટે અતિચારરૂપ છે. 'રાજ્ય-દંડ ઊપજે તે ચોરી' એ સાદી વ્યાખ્યા ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે.

(૫) 'કૂટ-તુલા-કૂટમાન-વ્યવહાર'—ખોટાં વજન અને ખોટાં માપનો ઉપયોગ.

ચોરીથી બચવા ઇચ્છનારે ૧૮ પ્રકારની ચોર-પ્રસૂતિઓ જાણી વર્જવી જોઈએ. ચોર-પ્રસૂતિ એટલે ચોરને ઉત્પન્ન

કરનારી–ચોરને જન્મ આપનારી ક્રિયા. તે નીચે મુજબ છે:–

" भलनं कुशलं तर्जा, राजभागोऽवलोकनम् ।
अमार्गदर्शनं शय्या, पदभङ्गस्तथैव च ॥ १ ॥
विश्रामः पादपतनं, वासनं गोपनं तथा ।
खण्डस्य खादनं चैव, तथाऽन्यन्माहाराजिकम् ॥ २ ॥
पद्याग्न्युदकरज्जूनां, प्रदानं ज्ञानपूर्वकम् ।
एताः प्रसूतयो ज्ञेया, अष्टादश मनीषिभिः ॥ ३ ॥"

૧. 'હું તારા ભેગો છું, તું ડરીશ નહિ' એ રીતે ચોરને ઉત્સાહ આપવો, તે **ભલન.**

૨. ક્ષેમ-કુશલ પૂછવું, સુખ-દુઃખની પૃચ્છા કરવી, તે **કુશલ.**

૩. હાથ વગેરે વડે ચોરી માટે સંજ્ઞા કરવી, તે **તર્જા.**

૪. રાજ્યનો કર છુપાવવો, તે **રાજ-ભાગ.**

૫. ચોરી કરી રહેલા ચોરના માર્ગને જોતા રહેવું (અને જરૂર પડે તો સંજ્ઞાથી ખબર આપવી), તે **અવલોકન.**

૬. 'ચોર ક્યાં ગયા?' એમ પૂછનારને સાચો રસ્તો નહિ બતાવતાં ભળતો જ માર્ગ બતાવવો, તે **અમાર્ગ-દર્શન.**

૭. સૂઈ રહેવાનાં સાધનો આપવાં, તે **શય્યા.**

૮. ચોરનાં પગલાં ભૂંસી નાખવાં, તે **પદભંગ.**

૯. વિસામો આપવો, તે **વિશ્રામ.**

૧૦. નમસ્કાર કરવો, પગે પડવું, તે **પાદ-પતન.**

૧૧. બેસવા માટે આસન આપવું, તે **આસન.**

૧૨. ચોરને છુપાવવો, તે **ગોપન.**

૧૩. સારું સારું ખવરાવવું-પીવરાવવું. તે **ખંડ-દાન.**

૧૪. વધારે પડતું માન આપવું, તે **માહારાજિક.**

૧૫. પગને ઠીક કરવા માટે ગરમ પાણી કે તેલ વગેરે આપવું, તે **પદ્ય.**

૧૬. રસોઈ કરવા માટે અગ્નિ આપવો, તે **અગ્નિ.**

૧૭. સ્નાન વગેરે કરવા માટે પાણી આપવું, તે **ઉદક.**

૧૮. ઢોર વગેરે બાંધવા માટે દોરડાં આપવાં, તે **રજ્જુ.**

(૧૪-૬) ચોરે લાવેલી વસ્તુ રાખી લેતાં, ચોરને ઉત્તેજન મળે તેવો વચન-પ્રયોગ કરતાં, માલમાં સેળભેળ કરતાં, રાજ્યના કાયદાઓથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તતાં અને ખોટાં તોલ તથા ખોટાં માપનો ઉપયોગ કરતાં, ત્રીજા વ્રતને વિષે દિવસ-દરમિયાન જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તે સર્વેથી હું પાછો ફરું છું.

(૧૫-૪) **चउत्थे** – [चतुर्थे] – ચોથા (ને વિષે).

अणुव्वयम्मी* – પૂર્વવત્.

निच्चं – [नित्यम्] – નિત્ય, સદા.

परदार-गमण-विरइओ – [परदार-गमन-विरातित:] – પરસ્ત્રીગમન-વિરતિથકી.

पर ની दार (સ્ત્રી) તે परदार. તેના પ્રત્યે गमन (બદ-ચાલ) તે परदार-गमन. તેના થકી विरति, તે परदार-गमन-विरति. તેના થકી.

જે પોતાનું નથી તે 'પર' કહેવાય. અન્ય મનુષ્યો, સઘળા તિર્યંચો અને સઘળા દેવો એ 'પર' છે. તેમની સ્ત્રીઓ સાથે વિષય-ભોગ કરતાં વિરમવું તે પરદાર-ગમન-વિરતિ છે.

બ્રહ્મચર્ય બે પ્રકારનું છે: સર્વ અને દેશ. તેમાં સર્વ નારીઓ, સર્વ તિર્યંચ સ્ત્રીઓ અને સર્વ દેવીઓનો મન, વચન અને કાયાથી ત્યાગ કરવો, તે 'સર્વ-બ્રહ્મચર્ય' છે અને પોતાની સ્ત્રીથી જ સંતુષ્ટ રહી બાકીની બધી માનવી સ્ત્રીઓ, તિર્યંચ સ્ત્રીઓ તથા દેવીઓનો ત્યાગ કરવો, તે 'દેશ-બ્રહ્મચર્ય' છે. વ્રતધારી ગૃહસ્થ જો 'સર્વ-બ્રહ્મચર્ય' ન પાળી શકે તો તેણે આ પ્રકારનું 'દેશ-બ્રહ્મચર્ય' અવશ્ય પાળવાનું છે.

ચોથું અણુવ્રત ધારણ કરનારે નીચેના દિવસોએ મૈથુનનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે:—

(૧) પજ્જોસવણા પર્વ.
(૨) ચૈત્ર અને આસો માસની બે ઓળીઓ.
(૩) પર્વતિથિઓ.
(૪) તીર્થંકરોનાં મહાન કલ્યાણકોના દિવસો.
(૫) માતા-પિતાની જન્મ-મરણની તિથિઓ.
(૬) પોતાનો જન્મદિવસ.
(૭) સ્ત્રીની સગર્ભાવસ્થાના દિવસો.
(૮) પ્રસૂતિ પછીના ત્રણ માસ.

(૯) દિવસનો ગમન.

(૧૦) માંદગીનો સમય.

વ્રતધારી શ્રાવકે પરસ્ત્રી-સંબંધી બ્રહ્મચર્યની નવ વાડોનું યથાશક્ય પાલન તથા અમુક સમયે પૂર્ણ બ્રહ્મચારી થવાનો પ્રયાસ કરવો જરૂરી છે.

(૧૫-૫) પૂર્વવત્.

(૧૫-૬) હવે ચોથા અણુવ્રતને વિષે લાગેલા અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે. અહીં પ્રમાદના પ્રસંગથી કે ક્રોધાદિ અપ્રશસ્ત ભાવનો ઉદય થવાથી કાયમની પરદાર-ગમન-વિરતિમાં અતિચાર લાગે તેવું જે કાંઈ કર્યું હોય, તેને હું પ્રતિક્રમું છું.

(૧૬-૪) **अपरिग्गहिआ-इत्तर-अणंग-विवाह-तिव्व-अणुरागे** – [अपरिगृहीता-इत्वर-अनङ्ग-विवाह-तीव्रानुरागान्] – અપરિગૃહીતા-ગમન, ઈત્વરગૃહીતા-ગમન, અનંગ-ક્રીડા, પર-વિવાહ અને તીવ્ર અનુરાગને વિષે.

૧. 'અપરિગૃહીતા-ગમન' – જે પરણેલી હોય તે પરિગૃહીતા, જે પરણેલી ન હોય તે 'અપરિગૃહીતા'. એટલે કન્યાઓ અને લગ્ન નહિ કરનારી સ્ત્રીઓ 'અપરિગૃહીતા' કહેવાય છે. વિધવાઓ એક વખત પરિગૃહીતા થયેલી છે છતાં તેનો સ્વામી હયાત નહિ હોવાથી તે પણ 'અપરિગૃહીતા' છે. તેની સાથે ગમન કરવું, તે 'અપરિગૃહીતા-ગમન'.

૨. 'ઈત્વરગૃહીતા-ગમન' – 'ઈત્વર' એટલે થોડો કાળ, તે માટે ગ્રહણ કરવામાં આવેલી સ્ત્રી તે 'ઈત્વરગૃહીતા'; એટલે લગ્ન ન કરતાં અમુક સમય માટે પગાર યા બીજા કોઈ પણ કારણે જે સ્ત્રીઓ પુરુષો પાસે રહેતી હોય, તે 'ઈત્વરગૃહીતા' કહેવાય. તેની સાથે ગમન કરવું, તે 'ઈત્વરગૃહીતા-ગમન'.

૩. 'અનંગ-ક્રીડા' – 'અનંગ' એટલે કામ, તેને જગાડનારી વિવિધ ક્રીડા, તે 'અનંગ-ક્રીડા'.

૪. 'પરવિવાહ-કરણ'–પોતાનાં છોકરા-છોકરી કે આશ્રિત સિવાય પરના–બીજાના વિવાહ આદિ કરવા, તે 'પરવિવાહ-કરણ'.

૫. 'તીવ્ર અનુરાગ' – વિષયભોગ કરવાની અત્યંત આસક્તિ, તે 'તીવ્ર અનુરાગ'.

चउत्थ-वयस्स-इआरे – [चतुर्थ-व्रतस्य अतिचारान्] – ચોથા વ્રતના અતિચારોને.

पडिक्कमे देसिअं सव्वं – પૂર્વવત્.

(૧૬-૫) अपरिग्गहिआ........वयस्स-इआरे – અપરિગૃહીતા-ગમન, ઈત્વરગૃહીતા-ગમન, અનંગ-ક્રીડા, પરવિવાહ-કરણ અને કામભોગની તીવ્ર આસક્તિ વડે લાગેલા ચોથા વ્રતના અતિચારોને.

વિષયના વમળમાંથી બહાર નીકળ્યા વિના આત્માનું અમૃત પ્રાપ્ત થતું નથી. તે જ કારણે બ્રહ્મચર્યનો મહિમા અપૂર્વ છે. શું પુરુષ કે શું સ્ત્રી, જે કોઈ મન, વચન અને

કાયાથી શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે વ્રત, નિયમ, જપ અને તપમાં શ્રેષ્ઠ છે. સાચા બ્રહ્મચારી ભાગ્યવાન છે. અનેક જન્મના સુસંસ્કારોની મૂડી ભેગી થઈ હોય તો જ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ ઉત્તમ છે, શ્રેષ્ઠ છે, ઉપયોગી છે. પરંતુ બધા સ્ત્રી-પુરુષો તેનું સંપૂર્ણ પાલન કરી શકે તે શક્ય નથી; એટલે બ્રહ્મચર્યના અંતિમ આદર્શને લક્ષ્યમાં રાખી જેઓ દંપતી-જીવન ગુજારે છે, તેઓ પણ દેશથી બ્રહ્મચારી છે. ચોથા અણુવ્રતને ધારણ કરનારા આ દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચારી છે. તેમાં પુરુષે પરદારા-ગમનનો ત્યાગ કરવાનો છે અને સ્ત્રીએ પરપુરુષ-ગમનનો ત્યાગ કરવાનો છે, અથવા તો પુરુષે પોતાની પરિણીત સ્ત્રીથી જ સંતોષ માનવાનો છે અને સ્ત્રીએ પોતાના વિવાહિત પતિથી જ સંતુષ્ટ રહેવાનું છે. 'પરદાર-ગમન-વિરતિ' કરતાં 'સ્વદારા-સંતોષ' વ્રત વધારે ઊંચી કોટિનું છે, કારણ કે પરદાર-ગમન-વિરતિમાં કુંવારી કન્યાઓ, વિધવાઓ, રખાતો અને વેશ્યાઓના ત્યાગનો સ્પષ્ટ સમાવેશ થતો નથી; જ્યારે સ્વદારા-સંતોષ-વ્રતમાં પોતાની સ્ત્રી સિવાય તમામ જાતની સ્ત્રીઓનો ત્યાગ થાય છે. આ વ્રત ધારણ કરનારે વ્રતની મૂળ ભાવનાને સાચવી રાખવા માટે :—

૧. કુંવારી, લગ્ન નહિ કરનારી અને વિધવા સ્ત્રી સાથે વિષય-ભોગ કરવો નહિ.

૨. રખાત રાખવી નહિ કે વેશ્યા-ગમન કરવું નહિ.

૩. પરસ્ત્રી પ્રત્યે વિકારની દૃષ્ટિએ જોવું નહિ, આંખથી આંખ મેળવવી નહિ, હાસ્ય-વિનોદ કરવો નહિ કે વિકાર-ભાવનાથી અંગ-સ્પર્શ કરવો નહિ.

૪. બીજાનાં છોકરા-છોકરીઓનાં વિવાહ-લગ્નમાં પડવું નહિ.

૫. વિષયની તીવ્ર અભિલાષા રાખવી નહિ. ઉપલક્ષણથી શૃંગારનાં મર્યાદા-હીન સાધનો વસાવવાં નહિ કે કામોત્તેજક ઔષધોપચારનું સેવન કરવું નહિ.

અતિ વિષય-સેવનથી શરીરનું સ્વાસ્થ્ય પણ બગડે છે. કહ્યું છે કે :—

"कम्प: खेद: श्रमो मूर्च्छा. भ्रमिर्ग्लानिर्बल-क्षय: ।
राजयक्ष्मादयश्चापि, कामाद्यासक्तिजा रुज: ॥"

ધ્રુજારી આવવી, ખેદ થવો, થાક લાગવો, મૂર્છા આવવી, ચકરી આવવી, ગ્લાનિ કે બેચેની થવી, બલનો નાશ થવો અને ક્ષયરોગ લાગુ પડવો, વગેરે રોગો કામાદિની તીવ્ર આસક્તિથી થાય છે.

સ્વદારા-સંતોષીને પાંચ અતિચારોમાંથી પહેલા બે અનાચાર છે અને છેલ્લા ત્રણ અતિચાર છે, જ્યારે પરદાર-ગમન-વિરતિવાળાને તે પાંચે અતિચાર છે.

(૧૬-૬) કુમારી અથવા વિધવા વગેરેનો સંગ કરતાં, રખાત કે વેશ્યા સાથે ગમન કરતાં, કામોત્તેજક ચેષ્ટાઓ કરતાં, અન્યનાં લગ્ન કરાવતાં તથા વિષયભોગની તીવ્ર

અભિલાષા રાખતાં, ચોથા વ્રતને વિષે દિવસ-દરમિયાન, જે કોઈ અતિચાર લાગ્યો હોય, તે સર્વેથી હું પાછો ફરું છું.

(૧૭-૪) **इत्तो** – [इतः] – અહીંથી, હવે.

अणुव्वये – [अणुव्रते] – અણુવ્રતને વિષે.

पंचमंमि – [पञ्चमे] પાંચમા (ને વિષે).

आयरिअमप्पसत्थंमि – [आचरितम् अप्रशस्ते] – અપ્રશસ્ત ભાવનો ઉદય થવાથી અતિચાર-યોગ્ય પ્રવૃત્તિ થઈ હોય.

परिमाण-परिच्छेए – [परिमाण-परिच्छेदे] – પરિમાણના પરિચ્છેદને વિષે, પરિગ્રહના પરિમાણની મર્યાદાને વિષે.

માપવું તે માન. બરાબર માપવું તે परिमाण. તેનો परिच्छेद તે परिमाण-परिच्छेद, તેના વિષે.

પાંચમું અણુવ્રત પરિગ્રહનું પ્રમાણ નક્કી કરવા માટે છે. ગુરુ આગળ ધન-ધાન્ય વગેરેનું જે પ્રમાણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હોય તે परिमाणनो परिच्छेद, તેના વિષે.

(૧૭-૫) परिमाण-परिच्छेए – પરિગ્રહ-પરિમાણ-વ્રતને વિષે.

જીવનની જરૂરીઆત માટે ગૃહસ્થોને ધન, ધાન્ય, ખેતર, મકાન, ઢોર-ઢાંખર આદિ કેટલોક પરિગ્રહ રાખવો પડે છે; પરંતુ તે બધું ‘ પર ’ છે. વાસ્તવિકતાએ મોહ-વૃદ્ધિનો હેતુ છે, એવી બુદ્ધિ રાખવી ઘટે છે. એવી બુદ્ધિ વિના તેના પ્રત્યેનું મમત્વ ઓછું થવાનો સંભવ નથી, અથવા લોભ, તૃષ્ણા કે

આસક્તિને ઓછી કરવા માટે એ જ ઉપાય રામબાણ છે. તેથી વ્રતધારી શ્રાવક પરિગ્રહ પ્રત્યેની મમતા ઓછી કરી પોતાની તમામ માલ-મિલકતની મર્યાદા કરે છે, અને કયા ક્રમે તેને ઘટાડતા રહેવું તેનો ચોક્કસ ક્રમ નક્કી કરે છે. આ વ્રતને 'પરિગ્રહ-પરિમાણ-વ્રત' કહેવામાં આવે છે. ઉપાસક-દશાંગસૂત્રમાં આ વ્રતને 'ઇચ્છાવિધિ-પરિમાણ'ના નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યું છે.

અમર્યાદિત પરિગ્રહ મહાપતનનું કારણ છે, કારણ કે તેને મેળવવામાં અને સાચવવામાં બહુધા બધાં જ પાપ-સ્થાનકોનો આશ્રય લેવો પડે છે. પરિગ્રહ અમર્યાદિત હોય, એટલે પ્રવૃત્તિઓ-આરંભ-સમારંભો પણ અમર્યાદિત હોય છે. તેથી હિંસાનું સેવન મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. વળી પરિગ્રહમાં મૂર્છિત થયેલો જીવ ,અનેક વાર જૂઠું બોલે છે, કોઈની અણદીધી વસ્તુ ઉપાડી લે છે અથવા તો રાજ્યના કરો છુપાવે છે, લોકોને છેતરે છે, તે માટે તેમની સાથે નિરર્થક ઝઘડા કરે છે, યુક્તિઓ રચે છે અને પ્રપંચો પણ અજમાવે છે. પરિગ્રહની મૂર્છાને લીધે જ તેવા જીવો માતા-પિતા, મુરબ્બીઓ અને વડીલોનો સંબંધ ભૂલી જાય છે; ભાઈ-ભગિની, પત્ની-પરિવાર કે સ્વજન-મિત્રના સંબંધને વીસરી જાય છે, અને ન કરવાનાં અનેક કૃત્યો કરી બેસે છે. ઇતિહાસને પાને એવા અનેક દાખલાઓ નોંધાયેલા છે કે જ્યારે માણસે રાજ્ય-લોભ કે અમર્યાદિત ધન-લાલસાને કારણે પિતાને કેદમાં પૂર્યા હોય, ઝેર દીધું હોય કે તેનું ખૂન

કર્યું હોય, માતાને રિબાવી રિબાવીને મારી નાખી હોય, પત્નીએ પતિને કે પતિએ પત્નીને જીવતી સળગાવી દીધી હોય અને છૈયાં-છોકરાં તથા સ્વજન-પરિવારને સદંતર તરછોડ્યો હોય, એટલે અમર્યાદિત પરિગ્રહ એ પતનનું નિશ્ચિત કારણ છે અને તેની મર્યાદા કે તેના ત્યાગ વડે જ સદ્ગુણો કે સદ્ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

(૧૭-૬) હવે પાંચમા અણુવ્રતને વિષે લાગેલા અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે. અહીં પ્રમાદના પ્રસંગથી કે ક્રોધાદિ અપ્રશસ્ત ભાવનો ઉદય થવાથી 'પરિમાણ-પરિચ્છેદ'માં—'પરિગ્રહ-પરિમાણ'વ્રતમાં અતિચાર લાગે એવું જે કાંઈ કર્યું હોય તેનાથી હું પાછો ફરું છું.

(૧૮-૪) **धण-धन्न-खित्त-वत्थु-रुप्प-सुवन्ने** – [धन-धान्य-क्षेत्र-वास्तु-रौप्य-सुवर्णे] – ધન-ધાન્ય-પ્રમાણાતિક્રમ, ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ, રૌપ્ય-સુવર્ણ-પ્રમાણાતિક્રમ, તેના વિષે.

ધન અને ધાન્ય તે ધન-ધાન્ય, તેનું પ્રમાણ તે ધન-ધાન્ય-પ્રમાણ, તેનું અતિક્રમણ કરવું તે ધન-ધાન્ય-પ્રમાણાતિક્રમ.

'ધન' ચાર પ્રકારનું છે: "(૧) ગણિમ, (૨) ધરિમ, (૩) મેય અને (૪) પરિચ્છેદ્ય." તેમાં જે વસ્તુઓ ગણીને લેવાય, જેમ કે (રોકડ રકમ), સોપારી, શ્રીફળ વગેરે, તે 'ગણિમ' કહેવાય; જે વસ્તુઓ ધારીને–તોલીને લેવાય, જેમ કે ગોળ, સાકર વગેરે, તે 'ધરિમ' કહેવાય; જે વસ્તુઓ માપીને કે ભરીને લેવાય, જેમ કે ઘી, તેલ, કાપડ વગેરે, તે

'મેય' કહેવાય; અને જે વસ્તુ કસીને કે છેદીને લેવાય, જેમ કે સુવર્ણ, રત્ન, વગેરે તે 'પરિચ્છેદ્ય' કહેવાય.

'ધાન્ય' ચોવીસ પ્રકારનું છે: "(૧) જવ, (૨) ઘઉં, (૩) શાલિ (સાલ-કલમી ચોખા), (૪) વ્રીહિ (ડાંગર), (૫) સાઠી, ૬૦ દિવસે પાકતા એક જાતના ચોખા (ડાંગરની એક જાતિ), (૬) કોદરા, (૭) અણુક (જુવાર), (૮) કાંગ, (૯) રાલક (કાંગ જેવું એક ધાન્ય), (૧૦) તલ, (૧૧) મગ, (૧૨) અડદ, (૧૩) અતસી (અળસી), (૧૪) હરિમન્થ (ચણા), (૧૫) ત્રિપુટક (મકાઈ), (૧૬) વાલ, (૧૭) મઠ, (૧૮) ચોળા, (૧૯) બંટી, (૨૦) મસૂર, (૨૧) તુવર, (૨૨) કલથી, (૨૩) ધાણા, (૨૪) વટાણા."

વિવિધ પ્રકારનાં 'ધન અને ધાન્ય'માંથી અમુક જ 'ધન-ધાન્ય' પોતાના ઉપયોગ માટે છૂટાં રાખવાં, પણ તેથી વધારે રાખવાં નહિ, તે 'ધન-ધાન્ય'નું પ્રમાણ કહેવાય છે. તેની મર્યાદા કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલ-ચૂકથી ઓળંગાઈ ગઈ હોય તે 'ધન-ધાન્ય-પ્રમાણાતિક્રમ' નામનો પાંચમા અણુવ્રતનો પ્રથમ અતિચાર છે.

ક્ષેત્ર અને વાસ્તુ તે ક્ષેત્ર-વાસ્તુ, તેનું પ્રમાણ તે 'ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-પ્રમાણ,' તેનું અતિક્રમણ, તે 'ક્ષેત્રવાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમણ'.

'ક્ષેત્ર' ત્રણ પ્રકારનું છે: "(૧) સેતુ, (૨) કેતુ અને (૩) સેતુ-કેતુ." તેમાં રેંટ, કોસ વગેરેથી પાણી કાઢીને જ્યાં ધાન્યાદિ નિપજાવી શકાય, તે 'સેતુક્ષેત્ર'; જ્યાં વરસાદથી

જ ધાન્યાદિ નિપજાવી શકાય, તે ' કેતુક્ષેત્ર '; અને જ્યાં બંને રીતે ધાન્યાદિ નિપજાવી શકાય, તે ' સેતુ-કેતુક્ષેત્ર '.

' વાસ્તુ ' એટલે ઘર, હાટ, હવેલી વગેરે બાંધકામવાળી જગાઓ. તેના ત્રણ પ્રકારો છે: " (૧) ખાતગૃહ, (૨) ઉચ્છ્રિતગૃહ અને (૩) ખાતોચ્છ્રિતગૃહ. " તેમાં ભૂમિની અંદર જે બાંધકામ કરવામાં આવ્યું હોય, તે ' ખાતગૃહ '. ભૂમિ ઉપર જે બાંધકામ કરવામાં આવ્યું હોય, તે ' ઉચ્છ્રિતગૃહ ' અને નીચે ભોંયરું વગેરે તથા ઉપર બાંધકામ કરવામાં આવ્યું હોય, તે ' ખાતોચ્છ્રિતગૃહ '.

ત્રણ પ્રકારનાં ' ક્ષેત્રો ' અને ત્રણ પ્રકારનાં ' વાસ્તુ ' (મકાનો)માંથી પોતાના થકી અમુક જ રાખવાં અને બાકીનાનો ત્યાગ કરવો, તે ' ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-પ્રમાણ ' કહેવાય. તેમાં સરહદ ભૂંસાવાથી, વચ્ચેની દીવાલ પડી જવાથી કે એવા જ બીજા કોઈ કારણે ધારેલી સંખ્યાની મર્યાદા ઓળંગાઈ હોય, તે ' ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ ' નામનો પાંચમા અણુવ્રતનો બીજો અતિચાર છે.

रूप्य અને सुवर्ण તે रूप्य-सुवर्ण, તેનું प्रमाण તે रूप्य-सुवर्ण-प्रमाण, તેનું જે અતિક્રમણ તે ' रूप्य-सुवर्ण-प्रमाणातिक्रम '.

' રૂપ્ય ' એટલે રૂપું અથવા ચાંદી. ' સુવર્ણ ' એટલે સોનું. તે અમુક પ્રમાણમાં પોતાના થકી રાખી બાકીનાનો ત્યાગ કરવો તે ' रूप्य-सुवर्ण-प्रमाण ' કહેવાય. તેમાં બીજાના નામે ચડાવી દેવાથી કે બીજી રીતે ભૂલ-ચૂક થવાથી પ્રમાણની

મર્યાદા ઓળંગાઈ હોય તો તે 'રૂપ્ય-સુવર્ણ-પ્રમાણાતિક્રમ' નામનો પાંચમા અણુવ્રતનો ત્રીજો અતિચાર છે.

कुविअ-परिमाणे – [कुप्य-परिमाणे] – કુપ્ય-પરિમાણાતિક્રમણને વિષે.

कुप्यनुं परिमाण ते कुप्य परिमाण, तेना विषे. સોના-રૂપા સિવાયની સર્વ ધાતુઓ 'કુપ્ય' કહેવાય છે. અહીં ઉપલક્ષણથી ઘરનાં બધાં રાચ-રચીલાંનો સમાવેશ પણ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. એટલે વાસણ-કૂસણ, રાચ-રચીલું તથા ઊઠવા-બેસવા-સૂવા વગેરેની સર્વ વસ્તુઓ 'કુપ્ય' છે. તે અમુક પ્રમાણમાં જ રાખવી પણ તેથી વધારે રાખવી નહિ, તે 'કુપ્ય-પરિમાણ' કે 'કુપ્ય-પ્રમાણ'. તેની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ભૂલ-ચૂકથી થાય તો તે 'કુપ્ય-પ્રમાણાતિક્રમણ' નામનો પાંચમા અણુવ્રતનો ચોથો અતિચાર છે.

दुपए चउप्पयंमि – [द्विपदे चतुष्पदे] – 'દ્વિપદ' અને 'ચતુષ્પદ'ને વિષે, 'દ્વિપદ-ચતુષ્પદ-પ્રમાણાતિક્રમ'ને વિષે.

द्वि છે पद જેને તે 'द्विपद'. चतुर् છે पद જેને તે 'चतुष्पद'. द्विपद અને चतुष्पद ते द्विपद–चतुष्पद. તેના प्रमाणनुं अतिक्रमण ते 'द्विपद-चतुष्पद-प्रमाणातिक्रम'.

માણસો અને પક્ષીઓ બે પગવાળાં છે, તેથી તે 'દ્વિપદ' કહેવાય છે. દાસ, દાસી, નોકર, ચાકર, ઘાટી, રસોઇયા, વાણોતર, ગુમાસ્તા તથા મેના, પોપટ, કાંવા, બુલબુલ, તેતર, મોર, વગેરે પક્ષીઓનો સમાવેશ આ પ્રકારમાં થાય છે.

પશુઓ ચાર પગવાળાં છે, તેથી તે 'ચતુષ્પદ' કહેવાય છે. ગાય, બળદ, ભેંસ, પાડા, બકરાં, ઘેટાં, ઘોડા, ઊંટ, હાથી, વગેરેનો સમાવેશ આ પ્રકારમાં થાય છે.

નોકર-ચાકર, પશુ અને પક્ષીઓ પોતાના થકી અમુક જ રાખવા પણ વધારે રાખવા નહિ, એવા પ્રમાણને 'द्विपद-चतुष्पद-प्रमाण' કહેવાય છે. કોઈ પણ કારણસર ભૂલ-ચૂકથી તે પ્રમાણની મર્યાદા ઓળંગાઈ હોય તો તે 'દ્વિપદ-ચતુષ્પદ-પ્રમાણાતિક્રમ' નામનો પાંચમા અણુવ્રતનો પાંચમો અતિચાર છે.

पडिक्कमे – પૂર્વવત્.

(૧૮-૫) धण-धन्न .... चउप्पयंमि – ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, રૂપું, સોનું, કુપ્ય, દ્વિપદ અને ચતુષ્પદના પરિગ્રહને વિષે.

પરિગ્રહ બે પ્રકારનો છે: બાહ્ય અને આભ્યંતર. તેમાં બાહ્ય પરિગ્રહ બે પ્રકારનો, છ પ્રકારનો, નવ પ્રકારનો અને પ્રકારાંતરે ચોસઠ પ્રકારનો પણ ગણાય છે. સચિત્ત અને અચિત્ત પરિગ્રહ એ 'બાહ્ય પરિગ્રહ'ના બે પ્રકારો. ધાન્ય, રત્ન, સ્થાવર, દ્વિપદ, ચતુષ્પદ અને કુપ્ય એ 'બાહ્ય પરિગ્રહ'ના છ પ્રકારો. ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, રૂપું, સોનું, કુપ્ય, દ્વિપદ અને ચતુષ્પદ એ 'બાહ્ય પરિગ્રહ'ના નવ પ્રકારો અને ૨૪ પ્રકારનાં ધાન્યો, ૨૪ પ્રકારનાં રત્નો, ૩ પ્રકારનાં સ્થાવરો, ૨ પ્રકારનાં દ્વિપદો, ૧૦ પ્રકારનાં ચતુષ્પદો અને ૧ પ્રકારનું કુપ્ય એ 'બાહ્ય પરિગ્રહ'ના ચોસઠ ભેદો છે. આ

સર્વમાં પરિગ્રહના નવ પ્રકારો મુખ્યતયા પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે તેમાં બધા જ ભેદો અંતર્ગત થઈ જાય છે. અહીં અતિચાર-ગણનાના પ્રસંગમાં પણ તેની જ પસંદગી કરવામાં આવી છે. નવ પ્રકારના પરિગ્રહમાંથી બબ્બેનાં ચાર જોડકાં બનાવી 'કુપ્ય'ને જુદું રાખવામાં આવ્યું છે, અને એ રીતે અતિ-ચારોની સંખ્યા આગળના બધા અણુવ્રતોના અતિચારોની જેમ પાંચની જાળવી રાખવામાં આવી છે.

(૧૮-૬) ધન-ધાન્યનું, સોના-રૂપાનું, બીજી ધાતુઓ તથા રાચ-રચીલાનું અને માણસો, પક્ષીઓ તથા પશુઓનું પ્રમાણ ઓળંગતાં, દિવસ-દરમિયાન જે કોઈ અતિચાર લાગ્યો હોય તે સર્વથી હું પાછો ફરું છું.

(૧૯-૪) **गमणस्स** – [गमनस्य] – ગમનના, જવા-આવવાના.

य – [च] – અને.

परिमाणे – [परिमाणे] – પરિમાણને વિષે, માપને વિષે.

दिसासु – [दिक्षु] – દિશાઓમાં.

દિક્ – દિશા, તેમના વિષે. મુખ્ય દિશાઓ ચાર છે: 'ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ'. તેમાં 'અગ્નિ, ઈશાન નૈઋત્ય અને વાયવ્ય' એ ચાર ખૂણાઓ અને 'ઊર્ધ્વ દિશા' તથા 'અધોદિશા' ઉમેરતાં તેની સંખ્યા દસની થાય છે. પ્રકારાન્તરે તેની સંખ્યા ત્રણની પણ થાય છે. ઊર્ધ્વ, અધઃ, અને તિર્યક્, ઉત્તરાદિ ચાર દિશાઓ એ તિર્યક્-દિશાઓ છે.

उड्ढं – [ऊर्ध्वम्] – ઊંચી દિશા, ઊર્ધ્વ-પ્રમાણાતિક્રમ.

ઉપરની દિશા તે ઊર્ધ્વ, તેના પ્રમાણનું અતિક્રમ તે 'ઊર્ધ્વદિક્-પ્રમાણાતિક્રમ'.

ઊંચે અમુક અંતરથી વધારે ન જવું એવો નિયમ, તે 'ઊર્ધ્વદિક્-પ્રમાણ'.

अहे – [अधः] – અધોદિશા, 'અધઃદિક્-પ્રમાણાતિક્રમ'.

નીચેની દિશા તે 'અધઃ,' તેના પ્રમાણનો અતિક્રમ તે 'અધઃદિક્-પ્રમાણાતિક્રમ'. નીચેની દિશામાં અમુક અંતરથી વધારે દૂર ન જવું એવો નિયમ, તે 'અધઃદિક્-પ્રમાણ.'

तिरिए – [तिर्यचि] – તિર્યગ્દિશામાં, તિર્યગ્દિક્-પ્રમાણાતિક્રમને વિષે.

ઉપર અને નીચેની વચ્ચેનો ભાગ તે 'તિર્યક્'. તે ચાર દિશાઓ પૈકી દરેક દિશામાં અમુક અંતરથી વધારે ન જવું એવો નિયમ, તે તિર્યગ્-દિક્-પ્રમાણ'.

वुड्ढी – [वृद्धिः] – વૃદ્ધિ, વધારો.

પ્રમાણનું વધવું તે 'વૃદ્ધિ'. જે પ્રમાણ નક્કી કર્યું હોય તેનાથી વધારે અંતર સુધી ગમન કરવું તે અનાચાર છે. પરંતુ એક દિશામાં જવાનું પ્રમાણ ઘટાડીને બીજામાં વધાર્યું હોય તો તે અતિચાર છે.

सइ-अंतरद्धा – [स्मृत्यन्तर्धा] – સ્મરણ ન રહેવાથી, ભૂલી જવાથી.

સ્મૃતિનું અંતર્ધાન થવું તે 'સ્મૃત્યન્તર્ધા'. એક વાત યાદ જ ન આવે તે 'સ્મૃત્યન્તર્ધા' કહેવાય છે.

पढमंमि – [प्रथमे] – પહેલા (ને વિષે).

गुणव्वए – [गुणव्रते] – ગુણવ્રતને વિષે.

પાંચ અણુવ્રતો 'મૂલગુણ' છે. પછીનાં સાત વ્રતો 'ઉત્તરગુણ' છે. તેમાં છઠ્ઠું, સાતમું અને આઠમું વ્રત મૂળ-ગુણની પુષ્ટિ કરનારું હોઈને 'ગુણવ્રત' તરીકે ઓળખાય છે.

निंदे – [निन्दामि] – હું નિંદું છું.

(૧૯–૫) गमणस्स य परिमाणे दिसासु – ગમન-સંબંધી દિક્પરિમાણ-વ્રતને વિષે.

ગૃહસ્થ-જીવનને સંયમ અને સાત્ત્વિકતા ભણી લઈ જવા માટે પરિગ્રહનું પરિમાણ જેમ આવશ્યક છે, તેમ દિશાઓનું પરિમાણ પણ આવશ્યક છે. જો એની મર્યાદા નક્કી કરેલી ન હોય તો ગમે ત્યાં અને ગમે તેટલે દૂર સુધી જવાનું મન થાય છે. પરિણામે જીવનમાં સ્થિરતા અને શાંતિનો જે અનુભવ થવો જોઈએ, તે થતો નથી. એથી શ્રાવકધર્મમાં 'દિક્-પરિમાણ-વ્રત'ને ખાસ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

'સાધુઓને આવું કોઈ વ્રત નથી, તો શ્રાવકને આવું વ્રત શા માટે હશે?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે સાધુ તો પંચમહા-વ્રતધારી અને સર્વસાવદ્ય-વ્યાપારના ત્યાગી છે, તેથી તેમને વિશેષ વ્રત લેવાની કોઈ જરૂર નથી. પરંતુ ગૃહસ્થો સ્થૂલ-

વ્રતધારી હોઈને, તેમનાં એ વ્રતોની વિશુદ્ધિ ઉત્તરોત્તર વધતી જાય, તે માટે બીજાં સાત વ્રતોની યોજના કરવામાં આવી છે, જેમાં આ વ્રત પહેલું છે. સાધુઓ ગમે ત્યાં જાય પણ તેમને આરંભ-સમારંભ કરવાનો હોતો નથી, જ્યારે ગૃહસ્થને દિશાની મર્યાદા ખુલ્લી હોય તો ત્યાં જઈને નવી પ્રવૃત્તિ કરવાનું, નવો આરંભ-સમારંભ કરવાનું દિલ થાય છે. તેથી તેની મર્યાદા કરવાનું આવશ્યક છે.

આ વ્રતમાં સઘળી દિશાઓમાં કેટલા અંતરથી વધારે દૂર ન જવું તે નક્કી કરવામાં આવે છે. તેથી જો વધારે અંતર સુધી ગમન કરવામાં આવે તો વ્રતનો ભંગ થાય છે, પરંતુ ભૂલથી તેમ થયું હોય તો અતિચાર લાગે છે.

उड्ढं अहे..........सइ-अन्तरद्धा – ઊર્ધ્વપ્રમાણાતિક્રમ, અધઃ-પ્રમાણાતિક્રમ, તિર્યક્-પ્રમાણાતિક્રમ, ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ અને સ્મૃત્યન્તર્ધાન એ પાંચ અતિચારોને.

૧ 'ઊર્ધ્વદિક્-પ્રમાણાતિક્રમ' – ઊંચે જવા માટેનું જે પ્રમાણ નક્કી કર્યું હોય તેનો અતિક્રમ થાય, તે 'ઊર્ધ્વદિક્-પ્રમાણાતિક્રમ'.

૨ 'અધઃદિક્-પ્રમાણાતિક્રમ' – નીચે જવા માટેનું જે પ્રમાણ નક્કી થયું હોય તેનો અતિક્રમ થાય, તે 'અધઃદિક્-પ્રમાણાતિક્રમ'.

૩ 'તિર્યગ્દિક્-પ્રમાણાતિક્રમ' – ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાઓમાં જવા માટેનું જે પ્રમાણ નક્કી કર્યું હોય તેનો અતિક્રમ થાય, તે 'તિર્યગ્દિક્પ્રમાણાતિક્રમ'.

૪ 'ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ' – ઉપર, નીચે તથા ચારે દિશામાં અમુક અંતરથી વધારે દૂર ન જવાની મર્યાદા નક્કી કરી હોય, તેમાં એક દિશાનું માપ ઘટાડીને બીજી દિશાનું માપ વધારવું. તે 'ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ' નામનો અતિચાર છે.

૫ 'સ્મૃત્યન્તર્ધાન' – ગમન શરૂ કર્યા પછી એ વાત યાદ જ ન આવે કે 'હું કેટલે દૂર આવ્યો?' અથવા 'આ દિશામાં મારે કેટલા અંતરથી વધારે દૂર ન જવાનો નિયમ છે?' તો તે 'સ્મૃત્યન્તર્ધાન' નામનો અતિચાર છે.

पढमम्मि गुणव्वए निंदे – પ્રથમ ગુણવ્રતને વિષે હું નિંદું છું.

(૧૯-૬) હવે 'દિક્પરિમાણવ્રત'ના અતિચારોની આલોચના કરું છું. તેમાં "ઊર્ધ્વદિક્-પ્રમાણાતિક્રમ, અધઃ-દિક્પ્રમાણાતિક્રમ, તિર્યગ્દિક્-પ્રમાણાતિક્રમ, ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ અને સ્મૃત્યન્તર્ધાન" વડે પ્રથમ ગુણવ્રતમાં જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તેની હું નિંદા કરું છું.

(૨૦-૪) **मज्जम्मि** – [मद्ये] – મદ્યને વિષે, દારુને વિષે.

'मादयतीति मद्यम्' – જે કેફ ચડાવે તે 'મદ્ય'. સુરા, વારુણી, કાદંબરી, દારુ વગેરે તેના પર્યાયશબ્દો છે. 'मज्जं पुण कट्ठ-पिट्ठ-णिप्फन्नं' – 'મદ્ય' બે પ્રકારનું છેઃ "કાષ્ઠ-નિષ્પન્ન અને પિષ્ટ-નિષ્પન્ન". તેમાં વનસ્પતિનાં ફલ, છાલ વગેરે કહોવડાવીને બનાવેલું 'મદ્ય' તે 'કાષ્ઠ-નિષ્પન્ન' છે અને આટો કહોવડાવીને બનાવેલું 'મદ્ય' તે 'પિષ્ટ-નિષ્પન્ન' છે. આધુનિક

યુગમાં મદ્યની બનાવટ અનેક વસ્તુઓમાંથી અનેક પ્રકારે કરવામાં આવે છે, તે બધાનો સમાવેશ 'મદ્ય'માં થાય છે.

'મદ્ય'ના દોષો અનેક છે. તે વિષે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે :—

"विदधत्यङ्गशैथिल्यं, ग्लपयन्तीन्द्रियाणि च ।
मूर्च्छामतुच्छां यच्छन्ती, हाला हालाहलोपमा ॥ १५ ॥
विवेकः संयमो ज्ञानं, सत्यं शौचं दया क्षमा ।
मद्यात् प्रलीयते सर्वं, तृण्या वह्निकणादिव ॥ १६ ॥
दोषाणां कारणं मद्यं, मद्यं कारणमापदाम् ।
रोगातुर इवापथ्यं, तस्मान्मद्यं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥"

હલાહલ વિષ-સમી સુરા શરીરને શિથિલ કરી નાખે છે, ઇન્દ્રિયોને અશક્ત કરી નાખે છે અને ખૂબ ઊંડા ઘેનમાં નાખી દે છે.

ઘાસનો ગંજ જેમ અગ્નિના તણખાથી નાશ પામે છે, તેમ વિવેક, સંયમ, જ્ઞાન, સત્ય, શૌચ, દયા અને ક્ષમા એ સર્વ મદિરાથી નાશ પામે છે.

[ચોરી, વ્યભિચાર વગેરે] દોષોનું કારણ 'મદ્ય' છે, તથા વિવિધ વિપત્તિઓનું કારણ પણ 'મદ્ય' જ છે. માટે રોગી-પીડિત માણસ જેમ કુપથ્યથી દૂર રહે, તેમ માણસે તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ.

मंसम्मि - [मांसे] - માંસને વિષે.

'માંસ' ત્રણ પ્રકારનું છે: "જલચર-માંસ, સ્થલચર-માંસ અને ખેચર-માંસ." તેમાં માછલી, કાચબા વગેરેનું માંસ તે 'જલચર-માંસ' છે; ઘેટાં, બકરાં વગેરેનું માંસ તે 'સ્થલચર-માંસ' છે; અને તેતર વગેરેનું માંસ તે 'ખેચર-માંસ' છે.

'માંસ'ની ઉત્પત્તિ હિંસા વિના થતી નથી અને હિંસા દુર્ગતિનું કારણ છે, તેથી 'માંસ'ને વર્જ્ય ગણવામાં આવ્યું છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના તૃતીય પ્રકાશમાં કહ્યું છે કે – "દિવ્ય ભોજનો હોવા છતાં જેઓ 'માંસ' ખાય છે, તેઓ અમૃતરસ છોડીને હળાહળ વિષ ખાય છે. વળી પ્રાણીના મરણ પછી તરત જ તેના 'માંસ'માં સમ્મૂર્છિમ જંતુઓની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી તે દૂષિત થાય છે, તેથી નરકના ભાતા સમાન 'માંસ'નું ભક્ષણ કોણ કરે?"

સ્મૃતિકાર શ્રીમનુએ પણ કહ્યું છે કે – "માંસના વિષયમાં અનુમોદન આપનાર, વિભાગ કરનાર, ઘાત કરનાર, વેપાર કરનાર, રાંધનાર, પીરસનાર અને ખાનાર એ બધા ઘાતક જ છે." વૃત્તિઓને તામસિક બનાવનાર હોવાથી પણ 'માંસ' ત્યાજ્ય છે.

पुप्फे – [पुष्पे] – ફૂલને વિષે.

फले – [फले] – ફલને વિષે.

गंध-मल्ले – [गन्ध-माल्ये] – ગંધ અને માલ્યને વિષે.

કેસર, કસ્તૂરી, કપૂર, ધૂપ વગેરે સુગંધી પદાર્થો 'ગંધ'

કહેવાય છે અને ફૂલની માળા તથા બીજા શણગારો 'માલ્ય' કહેવાય છે.

उवभोग-परीभोगे – [उपभोग-परीभोगे] – ઉપભોગ-પરીભોગ – પરિમાણ વ્રતને વિષે.

જેનો ભોગ એક વાર થાય તે 'ઉપભોગ'. જેમ કે આહાર, પાન, સ્નાન, ઉદ્વર્તન, વિલેપન, કુસુમ વગેરે. તે એક વાર ભોગવાઈ ગયા પછી બીજી વારના ભોગને માટે નકામાં બને છે.

જેનો ભોગ વધારે વખત થઈ શકે તે 'પરીભોગ'. જેમ કે વસ્ત્ર, આભૂષણ, શયન, આસન, વાહન, વનિતા વગેરે. તે બીજી વાર પણ ભોગવી શકાય છે. ઉપભોગ અને પરીભોગનું પરિમાણ તે 'ઉપભોગ-પરીભોગ-પરિમાણ', તેના વિષે.

वीअस्मि – [द्वितीये] – બીજા (ને વિષે).

गुणव्वए – [गुणव्रते] – ગુણવ્રતને વિષે.

निंदे – [निन्दामि] – હું નિંદુ છું.

(૨૦-૫) मज्जम्मि....मल्ले अ.... 'મદ્ય, માંસ, પુષ્પ, ફલ અને ગંધ-માલ્ય'ના પ્રમાણનું અતિક્રમણ થવાથી.

उवभोग-परीभोगे....निंदे – ઉપભોગ-પરીભોગ નામના બીજા ગુણવ્રતને વિષે જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તેની હું નિંદા કરું છું.

શ્રાવકનું સાતસું વ્રત 'ઉપભોગ-પરીભોગ-પરિમાણવ્રત' નામનું છે. કેટલાક તેને 'ભોગોપભોગ-પરિમાણ' તરીકે પણ

ઓળખે છે. પરંતુ તે બન્નેનું તાત્પર્ય એક જ છે કે ભોગ્ય વસ્તુઓની મર્યાદા કરીને ભોગ-લાલસા પર કાબૂ મેળવવો. તે માટે (૧) ભોગ્ય-પરિભોગ્ય વસ્તુઓની મર્યાદા કરવામાં આવે છે, (૨) સચિત્તાચિત્તનો વિવેક કરવામાં આવે છે અને (૩) ઘણા આરંભ-સમારંભવાળા ધંધાઓને છોડવામાં આવે છે. આ ત્રણે વસ્તુઓનો વિચાર ૨૦ થી ૨૩ સુધીની ગાથાઓમાં અનુક્રમે કરવામાં આવ્યો છે.

"મદ્ય, માંસ, પુષ્પ અને ફલ" એ શબ્દોદ્વારા દેહાન્ત-ર્ભોગની વસ્તુઓ સૂચવી છે, જ્યારે "ગંધ અને માલ્ય" એ શબ્દોદ્વારા બાહ્ય પરિભોગની વસ્તુઓ સૂચવી છે.

મદ્ય પીનારાઓએ 'મદ્ય'ના અનેક દોષો જાણીને તેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો ઘટે છે. માંસાહારીએ પણ 'માંસ'ના અનેક દોષો જાણીને તેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો ઘટે છે. એ જ રીતે જેઓને 'ફૂલો'નો શોખ હોય અને તેનો ખૂબ ઉપભોગ કરતા હોય, તેમણે જીવ-હિંસાનો વિચાર કરીને તેનો શોખ છોડી દેવો ઘટે છે. જો તેમ ન જ બને તો તેની અમુક મર્યાદા કરવી ઘટે છે. ફલ, સુગંધી પદાર્થો અને માલ્ય એટલે પુષ્પહાર તથા આભૂષણોની બાબતમાં પણ તેમજ સમજવાનું છે.

'ભક્ષ્યાભક્ષ્ય'ની બાબતમાં મુખ્યતયા બાવીસ વસ્તુ-ઓને 'અભક્ષ્ય' ગણવામાં આવી છે. તેનો ત્યાગ કરવો તે શ્રાવક-શ્રાવિકાનું કર્ત્તવ્ય છે. બાવીસ અભક્ષ્યનાં નામો આ પ્રમાણે છે:

"૧ વડનાં ફળ.	૧૨ વિષ (ઝેર).
૨ પીપળાનાં ફળ.	૧૩ સર્વ પ્રકારની માટી.
૩ ઉંબરાં.	૧૪ રાત્રિ-ભોજન.
૪ અંજીર.	૧૫ બહુબીજ.
૫ કાકોદુંબર.	૧૬ અનંતકાય.
૬ દરેક જાતનો દારૂ.	૧૭ બોળ અથાણાં.
૭ દરેક જાતનું માંસ.	૧૮ ઘોલવડાં.
૮ મધ.	૧૯ વંતાક.
૯ માખણ.	૨૦ અજાણ્યાં ફળ-ફૂલ.
૧૦ હિમ (બરફ).	૨૧ તુચ્છ ફળ.
૧૧ કરા.	૨૨ ચલિત રસ."

બાવીસ 'અભક્ષ્યો' પૈકી પ્રથમનાં પાંચ ઉદુંબર જાતિનાં ફળો છે કે જેમાં નાનાં નાનાં ઘણાં જંતુઓ હોય છે. એ કારણે શ્રાવકોને માટે તે 'અભક્ષ્ય' છે. 'દારૂ' માદક છે, બુદ્ધિને વિકૃત કરનાર છે અને તમોગુણની વૃદ્ધિ કરનાર છે, માટે 'અભક્ષ્ય' છે. 'માંસ' પણ બુદ્ધિને મંદ કરનાર, તમોગુણની વૃદ્ધિ કરનાર અને હિંસાનું પ્રધાન કારણ છે, તેથી 'અભક્ષ્ય' છે. 'મદ્ય' અને 'માખણ'માં તેજ રંગના અસંખ્ય સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે 'અભક્ષ્ય' છે. 'બરફ અને કરા' અસંખ્ય અપ્કાય-જીવમય હોવાથી 'અભક્ષ્ય' છે. 'વિષ' પ્રાણનો નાશ કરનારું હોવાથી 'અભક્ષ્ય' છે. સર્વ પ્રકારની 'માટી' સચિત્ત હોવાથી અને પ્રાણ-ધારણ માટે અનાવશ્યક હોવાથી 'અભક્ષ્ય' છે. 'રાત્રિ-

ભોજન'માં જીવ-હિંસાદિ ઘણા દોષો રહેલા છે, માટે તેનો નિષેધ છે. 'બહુબીજ' એટલે રીંગણ, ખસખસ આદિ વનસ્પતિઓ અને 'અનંતકાય' એટલે કંદ-મૂળ આદિ સાધારણ વનસ્પતિ, તે જીવહિંસાને કારણે 'અભક્ષ્ય' છે. (૩૨ અનંતકાયનાં નામો માટે જુઓ સૂત્ર ૩૦.) લીંબુ, કેરી, કેરડાં, કરમદાં, ગૂંદાં વગેરે અનેક વસ્તુઓનાં બોળ અથાણાં ત્રણ દિવસ પછી 'અભક્ષ્ય' (અ. દી.) છે. ઘોલવડાં, કઠોળ અને કાચા દહીંના સંયોગથી બને છે, માટે 'વિદલ' હોઈને 'અભક્ષ્ય' છે. 'ષંતાક' કામવૃત્તિ-પોષક અને બહુ નિદ્રા લાવનાર હોઈને તથા 'બહુબીજ' હોવાથી 'અભક્ષ્ય' છે. 'અજાણ્યાં ફળ-ફૂલ' ખાવામાં પ્રાણહાનિ તથા રોગોત્પત્તિનો સંભવ હોઈને 'અભક્ષ્ય' છે. 'તુચ્છ ફળો'– ખાવાનું થોડું અને ફેંકી દેવાનું વધારે હોવાથી 'અભક્ષ્ય' છે. મહુડાં, જાંબુ, બીલાં, ચણીબોર અને ઓળા તથા મગની શિંગો વગેરે 'તુચ્છ ફળ' ગણાય છે. 'ચલિત રસ' વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ ફરી જવાના કારણે 'અભક્ષ્ય' છે. વાસી, પડતર કે બગડી ગયેલી વસ્તુઓનો સમાવેશ આ પ્રકારમાં થાય છે.

(૨૦-૬) ઉપભોગ-પરીભોગ નામના બીજા ગુણવ્રતમાં મદ્ય(ની વિરતિ)માં, માંસ(ની વિરતિ)માં, તથા ફૂલ, ફળ અને સુગંધી પદાર્થો અને માળા વગેરેના ઉપભોગમાં જે અતિચાર લાગ્યો હોય, તેની હું નિંદા કરું છું.

(૨૧-૪) सच्चित्ते – [सचित्ते] – સચિત્ત આહારને વિષે.

સચિત્ત આદિ પદનો સંબંધ આહાર સાથે છે.

पडिबद्धे – [प्रतिबद्धे] – સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ આહારને વિષે.

सचित्त વડે प्रतिबद्ध તે सचित्त-प्रतिबद्ध, તેના વિષે.

જે વસ્તુ સામાન્ય રીતે નિર્જીવ થયેલી હોય પણ તેમાંનો કોઈ ભાગ સચિત્ત સાથે જોડાયેલો હોય, તે 'સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ' કહેવાય છે. વૃક્ષનો ગુંદર, બીજ-સહિત પાકેલું ફળ વગેરે 'સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ' આહાર છે, તેના વિષે.

अपोलि-दुप्पोलिए – [अपक्व-दुष्पक्वे] – અપક્વ અને દુષ્પક્વ વનસ્પતિના આહારને વિષે.

अपक्व અને दुष्पक्व તે 'अपक्व-दुष्पक्व'. અહીં औषधि-પદ અધ્યાહાર છે અને આગળ आहारपद આવેલું છે, એટલે 'अपक्व-दुष्पक्वे'નો અર્થ અપક્વ અને દુષ્પક્વ એવી ઔષધિના -વનસ્પતિના આહારને વિષે એમ સમજવાનો છે. શ્રી-ઉપાસકદશાંગસૂત્રમાં સાતમા વ્રતના અતિચારો ગણાવતાં કહ્યું છે કે – "तत्थ णं भोयणओ समणोवासएणं पञ्च अइयारा जाणियव्वा, न समायरियव्वा, तं जहा १ सचित्ताहारे, २ सचित्त-पडिबद्धाहारे, ३ अपउलि-ओसहि-भक्खणया, ४ दुप्पउलि-ओसहि-भक्खणया, ५ तुच्छोसहि-भक्खणया." "તે સાતમા વ્રતમાં શ્રમણોપાસકે ભોજન-સંબંધી પાંચ અતિચારો જાણવા પણ આચરવા નહિ. તે આ રીતે – ૧ સચિત્ત આહાર, ૨ સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ આહાર, ૩ અપક્વ-ઔષધિ-ભક્ષણતા, ૪ દુષ્પક્વ-ઔષધિ-ભક્ષણતા અને ૫ તુચ્છ-ઔષધિ-ભક્ષણતા."

જે રંધાયું ન હોય તે 'અપક્વ,' જે કાચું-પાકું રંધાયું હોય તે 'દુષ્પક્વ'. ચાળ્યા વગરનો લોટ વગેરે 'અપક્વ' તથા પોંક-પાપડી વગેરે અને કાચાં-પાકાં શાક, ફળો વગેરે 'દુષ્પક્વ' ગણાય.

आहारे – [आहारे] – આહારને વિષે.

આહાર – ભોજન, તેના વિષે.

तुच्छोसहि-भक्खणया – [तुच्छौषधि-भक्षणता] – તુચ્છ વનસ્પતિઓનું ભક્ષણ.

तुच्छ એવી જે औषधि, તે तुच्छौषधि, તેની भक्षणता તે तुच्छौषधि-भक्षणता. જેમાં ખાવાનું થોડું હોય અને ફેંકી દેવાનું વિશેષ હોય, તે 'તુચ્છ'. તેવી 'ઔષધિ' એટલે વનસ્પતિ, તે 'તુચ્છૌષધિ'. તેનું ભક્ષણ કરવું-ભોજન કરવું તે 'તુચ્છૌષધિ-ભક્ષણતા.'

पडिक्कमे देसिअं सव्वं – પૂર્વવત્.

(૨૧-૫) सचित्ते.......भक्खणया.......પ્રમાણથી અધિક સચિત્ત આહારના ભક્ષણમાં, સચિત્તથી સંયુક્ત આહારના ભક્ષણમાં, અપક્વ ઔષધિનાં ભક્ષણમાં, દુષ્પક્વ ઔષધિનાં ભક્ષણમાં અને તુચ્છ ઔષધિનાં ભક્ષણમાં જે અતિચારો લાગ્યા હોય.

જે દ્રવ્ય જીવથી યુક્ત હોય તે સચેતન કે 'સચિત્ત' કહેવાય છે. 'जीवजुत्तं दव्वं सचेयणं' (नि. चू. उ. १). અને અગ્નિ આદિ શસ્ત્રો પરિણમવાથી જેમાંથી ચેતન ચાલ્યું

ગયું હોય તે 'અચિત્ત' કહેવાય છે. ઠંડું પાણી 'સચિત્ત' છે, 'ત્રણ ઉકાળા' વાળું-ગરમ (પાકું) પાણી 'અચિત્ત' છે. ઘઉં 'સચિત્ત' છે, તેની બનાવેલી રોટલી 'અચિત્ત' છે. ભીંડા વગેરે શાક 'સચિત્ત' છે, રંધાયા પછી તે 'અચિત્ત' છે. એ રીતે દરેક વસ્તુમાં 'સચિત્ત-અચિત્ત'નો ભેદ સમજવાનો છે.

'સચિત્ત' દ્રવ્યનો સર્વથા ત્યાગ કરીને 'અચિત્ત' દ્રવ્યો વાપરવાં તે શ્રાવકને માટે ઇષ્ટ છે. જો તેમ ન જ બની શકે તો તેણે 'સચિત્ત' દ્રવ્યોનું પ્રમાણ નક્કી કરવું ઘટે છે. આવું પ્રમાણ ધારણ કરનાર જો સરત-ચૂકથી 'સચિત્ત'નો ઉપયોગ પ્રમાણ કરતાં અધિક કરે, તો તેને 'સચિત્તાહાર' નામનો સાતમા વ્રતનો પહેલો અતિચાર લાગે છે. તે જ રીતે 'સચિત્ત'ના સંબંધવાળી વસ્તુઓ મુખમાં મૂકી દે, તો તેને 'સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધાહાર' નામનો સાતમા વ્રતનો બીજો અતિચાર લાગે છે. જો ખાદ્ય વનસ્પતિને રાંધ્યા વિના જ 'હવે તે અચિત્ત થઈ છે' એવી બુદ્ધિથી તેનું ભક્ષણ કરે, તો 'અપક્વ-ઔષધિ-ભક્ષણ' નામનો સાતમા વ્રતનો ત્રીજો અતિચાર લાગે છે. જો ખાદ્ય વનસ્પતિને કાચીપાકી પકવીને કે અરધીપરધી શેકીને તેનું ભક્ષણ કરે, તો 'દુષ્પક્વ-ઔષધિ-ભક્ષણ' નામનો સાતમા વ્રતનો ચોથો અતિચાર લાગે છે; અને જો તુચ્છ વનસ્પતિનું ભક્ષણ કરે તો 'તુચ્છ-ઔષધિ-ભક્ષણ' નામનો સાતમા વ્રતનો પાંચમો અતિચાર લાગે છે.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ ધર્મબિંદુ (અ. ૩)માં આ અતિચારોની ગણતરી આ પ્રમાણે કરી છે:-

"सचित्त-संबद्ध-संमिश्राभिषव-दुष्पक्काहारा इति ॥ २० ॥"

"૧ સચિત્ત, ૨ સચિત્ત સાથે બંધાયેલ (જોડાયેલ), ૩ સચિત્તથી મિશ્ર, ૪ ઘણા માદક દ્રવ્યથી બનેલું તથા ૫ અરધું કાચું અને અરધું પાકું" એ પાંચ પ્રકારના અતિચાર જાણવા.

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકાશમાં આ અતિચારોના સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે:—

"सचित्तस्तेन संबद्धः, संमिश्रोऽभिषवस्तथा ।
दुष्पक्काहार इत्येते, भोगोपभोगमानगाः ॥"

પ્ર. ૩, શ્લો. ૯૭.

"૧ સચિત્ત, ૨ તેનાથી સંબદ્ધ, ૩ સંમિશ્ર, ૪ અભિષવ, અને ૫. દુષ્પક્વ-આહાર" એ પાંચ અતિચારો 'ભોગોપભોગમાન વ્રત 'સંબંધી જાણવા.

(૨૧-૬) નિયત કરેલા પ્રમાણથી અધિક સચિત્ત આહારના ભક્ષણમાં, સચિત્તથી સંયુક્ત આહારના ભક્ષણમાં, અપક્વ ઔષધિ-ભક્ષણમાં, દુષ્પક્વ ઔષધિ-ભક્ષણમાં તથા તુચ્છ ઔષધિ-ભક્ષણમાં દિવસ-દરમિયાન જે કોઈ અતિચાર લાગ્યો હોય, તે સર્વથી હું પાછો ફરું છું.

(૨૨-૪) इंगाली-वण-साडी-भाडी-फोडी – [अङ्गार-वन-शकट-भाटक-स्फोटम्] – અંગાર, વન, શકટ, ભાટક અને સ્ફોટક (કર્મ)ને.

શ્રાવકે પંદર કર્માદાન છોડવાં જોઈએ. તે આ રીતે:—

૧. 'અંગારકર્મ'-જેમાં અગ્નિનું વિશેષ પ્રયોજન પડે તેવો ધંધો.

૨. 'વનકર્મ' – વનને લગતો–વનસ્પતિને લગતો ધંધો.

૩. 'શકટકર્મ' – ગાડાં બનાવવાનો ધંધો.

૪. 'ભાટકકર્મ' – ભાડું ઉપજાવવાનો ધંધો.

૫. 'સ્ફોટકકર્મ' – પૃથ્વી તથા પત્થરને ફોડવાનો ધંધો.

सुवज्जए – [सुवर्जये] – હું છોડી દઉં છું, ત્યાગ કરું છું.

कम्मं – [कर्म] – કર્મ–ધંધો.

આજીવિકા માટેનો ધંધો તે 'કર્મ'.

वाणिज्जं – [वाणिज्यम्] – વાણિજ્ય, વેપાર.

'वणिजो भाव: वाणिज्यम्', વણિક્‌ની પ્રવૃત્તિ તે 'વાણિજ્ય'. માલને લેવા-વેચવાની ક્રિયા તે 'વાણિજ્ય' કહેવાય છે.

चेव –[च एव] – એ જ રીતે.

दंत - लक्ख - रस - केस - विस - विसयं –[दन्त-लाक्षा-रस-केश-विष-विषयम्] – દાંત, લાખ, રસ, કેશ અને વિષ-સંબંધી વાણિજ્યને.

૬. 'દંત-વાણિજ્ય' – હાથીદાંત વગેરેનો વેપાર.

૭. 'લાક્ષા-વાણિજ્ય' – લાખ વગેરેનો વેપાર.

૮. 'રસ-વાણિજ્ય' – દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ વગેરે રસનો વેપાર.

૯. 'કેશ-વાણિજ્ય' – મનુષ્ય તથા પશુનો વેપાર.

૧૦. 'વિષ-વાણિજ્ય' – ઝેર અને ઝેરી પદાર્થોનો વેપાર.

एवं – [एवम्] – એ જ રીતે.

खु – [खलु] – ખરેખર.

जंत-पीलण-कम्म – [यन्त्र-पीलन-कर्म] – યંત્રપીલનકર્મ.

यंत्रवडे પીલન તે यन्त्र-पीलन. એવું જે કર્મ તે 'यन्त्र-पीलन-कर्म'. ઘંટી, ઘાણી, રેંટ વગેરે હાથ કરતાં વધારે ઝડપથી કામ કરનારાં હોઈ યંત્ર કહેવાય છે. તેના વડે અનાજ, બિયાં, ફળ-ફૂલ વગેરેને પીલી આપવાનું કામ, તે ૧૧–'યંત્ર-પીલન-કર્મ'.

निल्लंछणं – [निर्लाञ्छनम्] – 'નિર્લાંછન-કર્મ,' અંગ-છેદન-કર્મ.

જેમાં પશુઓનાં અંગોને છેદવાં, ભેદવાં, આંકવાં, ડામવાં, ગાળવાં વગેરેનું કામ કરવામાં આવે છે, તે ૧૨–'નિર્લાંછન-કર્મ'.

दवदाणं – [दवदानम्] – દવ-દાન-કર્મ, વન, ખેતર વગેરેમાં આગો લગાડવાનો ધંધો.

દવનું દાન તે दवदान. 'દવ' એટલે અગ્નિ, તેને મૂકવો–પ્રકટાવવો તે 'દાન'. અગ્નિ મૂકવાનું કે પ્રકટાવવાનું કર્મ, તે ૧૩–'દવ-દાન-કર્મ'.

सर-दह-तलाय-सोसं – [सरो-हृद-तडाग शोषम्] – સરોવર, ધરા તથા તળાવોને સૂકવવાનું કામ, તે ૧૪– ' જલ-શોષણ-કર્મ '.

असई-पोसं – [असती-पोषम्] – અસતી-પોષણ, અસતી-પોષણ-કર્મ.

' असती ' – કુલટા કે વ્યભિચારિણી સ્ત્રી, તેનું પોષण તે असती-पोषण. અસતીઓને પોષવાનું કર્મ, તે ૧૫–' અસતી-પોષણ-કર્મ '.

वज्जिज्जा – [वर्जये] – હું છોડી દઉં છું.

(૨૨-૨૩-૫) इंगाली..........वज्जिज्जा – શ્રાવકે અંગારકર્મ આદિ પંદર કર્માદાનોને છોડી દેવાં જોઈએ, તેથી હું તેવાં કર્મોને વર્જું છું.

જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોનું જેના વડે આદાન થાય–ગ્રહણ થાય તે ' કર્માદાન.' શ્રાવકને માટે નીચેના ધંધાઓ ' કર્માદાન 'ના હોઈ વર્જ્ય ગણવામાં આવ્યા છે:—

૧. અંગાર-જીવિકા

જેમાં ભઠ્ઠીનો ઉપયોગ મુખ્ય હોય તેવા ધંધાઓ કરીને આજીવિકા મેળવવી, તે ' અંગાર-જીવિકા ' કહેવાય છે. અંગારજીવિકામાં નીચેનાં કામોનો સમાવેશ થાય છે:—

૧. લુહારનું કામ.

૨. સોનીનું કામ.

૩. ભાડભૂંજાનું કામ.

૪. કુંભારનું કામ.
૫. ઈંટો પકવવાનું કામ.
૬. દીવાસળી બનાવવાનું કામ.
૭. ભઠ્ઠીઓ દ્વારા કપડાં ધોવાનું કામ.
૮. સાબુ બનાવવાનું કામ.
૯. ચૂનો પકવવાનું કામ.
૧૦. લાકડાં બાળીને કોલસા કરવાનું કામ.
૧૧. ક્ષારો તથા ભસ્મો બનાવવાનું કામ.
૧૨. બોઇલિર ચલાવવાનું કામ, વગેરે.

૨. વન-જીવિકા

જેમાં વનસ્પતિનું છેદન-ભેદન મુખ્ય હોય, તે જાતના ધંધા કરીને આજીવિકા મેળવવી, તે 'વનજીવિકા' કહેવાય છે. તેમાં નીચેના ધંધાઓનો સમાવેશ થાય છે:—

૧. જંગલના ઇજારા રાખવાનો ધંધો.
૨. જંગલોને કાપી આપવાનો ધંધો.
૩. જંગલી પેદાશ, જેવી કે જડીબુટ્ટીઓ, પાંદડાંઓ, ફળો, છાલો, ગુંદર વગેરે વેચવાનો ધંધો.
૪. ઘાસનાં બીડ રાખવાનો ધંધો.
૫. લીલોતરી વેચવાનો ધંધો.
૬. અનાજને ખાંડવા-ભરડવાનો તથા દળવાનો ધંધો.

(યોગશાસ્ત્રમાં આ ધંધાનો સમાવેશ વનકર્મમાં કરેલો છે).

૩. શકટ-જીવિકા

જેમાં ગાડાં તથા તેના ભાગો બનાવીને આજીવિકા ચલાવવામાં આવે, તે 'શકટ-જીવિકા' કહેવાય છે. નીચેના ધંધાઓનો સમાવેશ 'શકટ-જીવિકા'માં થાય છે:—

૧. ગાડાં બનાવવાં.

૨. સિગરામ, એક્કા, હાથગાડી, ટાંગા તથા ઘોડાગાડીઓ બનાવવી.

૩. મોટરો અને ખટારા બનાવવા.

૪. આગગાડીનાં એંજિનો તથા ડબ્બા બનાવવા.

૫. ઉપર જણાવેલાં વાહનોના નાના-મોટા ભાગો તૈયાર કરવા.

૪. ભાટક-જીવિકા

વાહનોનું તથા જાનવરોનું ભાડું ઉપજાવીને આજીવિકા ચલાવવી, તે 'ભાટક-જીવિકા' કહેવાય છે. ભાટક-જીવિકામાં નીચેના ધંધાઓનો સમાવેશ થાય છે:—

૧. ગાડાં, ગાડી, મોટર, ખટારા, રિક્ષા, આગગાડી, સ્ટીમરો કે વિમાનો ભાડે ફેરવવાં.

૨. હાથી, ઘોડા, ઊંટ, ખચ્ચર, પાડા, બળદ, યાક (બળદ જેવું પહાડી પ્રાણી) વગેરે જનાવરો ભાડે આપવાં.

૫. સ્ફોટક-જીવિકા

પૃથ્વીનું પેટ કે પત્થર ફોડીને આજીવિકા ચલાવવી તે 'સ્ફોટક-જીવિકા' કહેવાય છે. નીચેના ધંધાઓનો સમાવેશ સ્ફોટક-કર્મમાં થાય છે:—

(૧) તળાવ ખોદી આપવાનો ધંધો.

(૨) કૂવા ખોદી આપવાનો (બોરીંગ કરવાનો) ધંધો.

(૩) વાવ ખોદી આપવાનો ધંધો.

(૪) જમીનમાં ખાડા પાડી આપવાનો ધંધો.

(૫) ભોંયરું ખોદી આપવાનો ધંધો.

(૬) પત્થર ખોદી આપવાનો ધંધો.

(૭) પત્થર ફોડી આપવાનો ધંધો.

૬. દંત-વાણિજ્ય

દાંત આદિ પશુ-પક્ષીનાં અંગોપાંગમાંથી તૈયાર થતી વસ્તુઓને સંઘરવી કે વેચવી તે 'દંત-વાણિજ્ય' કહેવાય છે. નીચેની વસ્તુઓનો વેપાર દંત-વાણિજ્ય છે.

(૧) હાથીદાંતનો વેપાર.

(૨) ઘુવડનાં નખનો વેપાર.

(૩) હરણનાં શિંગડાં તથા ચામડાનો વેપાર.

(૪) હંસ તથા શાહમૃગ વગેરેનાં પીંછાંનો વેપાર.

(૫) ચમરી ગાયનાં પૂંછનો વેપાર.

(૬) કસ્તૂરીનો વેપાર.

(૭) વાઘનું ચામડું, વાઘની મૂછના વાળ તથા વાઘની ચરબીનો વેપાર.

(૮) ગેંડાની કે કાચબાની ઢાલનો વેપાર.

આ ધંધાઓ કરતાં એવું કહેવાનો પ્રસંગ આવે છે કે અમારે માટે સારી વસ્તુઓ લાવશો તો વધારે પૈસા આપીશું, એટલે શિકારી લોકો વધારે હિંસા કરે છે, હિંસાને ઉત્તેજન મળે છે.

૭. લાક્ષા-વાણિજ્ય

લાખ વગેરે વસ્તુઓનો ધંધો કે જેમાં ઘણા ત્રસ જીવોની હિંસા થાય છે, તેના દ્વારા આજીવિકા ચલાવવી તે 'લાક્ષા-વાણિજ્ય' આજીવિકા કહેવાય છે. નીચેની વસ્તુઓના વેપારનો સમાવેશ 'લાક્ષા-વાણિજ્ય'માં થાય છે:—

(૧) લાખ (જુદાં જુદાં વૃક્ષોમાંથી થતી).

(૨) ધાવડી.	(૭) હરતાલ.
(૩) ગળી.	(૮) મણશીલ.
(૪) મહુડાં.	(૯) કસુંબો.
(૫) સાજીખાર.	(૧૦) તુરી.
(૬) સાબુ.	(૧૧) વિવિધ ક્ષારો.

લાખનો ધંધો અનેક ત્રસ જીવોની હિંસા વિના થતો નથી. તે જ રીતે ધાવડીમાં પણ ઘણા ત્રસ જીવો હોય છે તથા તેના દ્વારા દારૂ બને છે, જે મહાવિકૃતિ છે. ગળીને સડાવવી પડે છે, તેથી તેમાં ઘણા ત્રસ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. હરતાલ, મણશીલ વગેરેની વાસથી માખી વગેરે ઘણા જીવો મરી જાય છે.

૮. રસ-વાણિજ્ય

રસ-મહાવિકૃતિનો વેપાર કરવો, તે રસ-વાણિજ્ય છે. તેમાં નીચેના ધંધાઓનો સમાવેશ થાય છે:—

(૧) મધનો વેપાર. (૪) માખણનો વેપાર.
(૨) મદિરાનો વેપાર. (૫) દૂધ-દહીંનો વેપાર.
(૩) માંસનો વેપાર. (૬) ઘી-તેલનો વેપાર, વગેરે.

૯. કેશ-વાણિજ્ય

બે-પગાં (દાસ-દાસી વગેરે) તથા ચો-પગાં વગેરે જીવતાં પ્રાણીઓનો વેપાર કરવો તે 'કેશ-વાણિજ્ય' કહેવાય છે. તેમાં નીચેના ધંધાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) પૈસા લઈને સ્ત્રી-પુરુષોને વેચવાં.
(૨) ગુલામો પકડવાનો ધંધો કરવો.
(૩) ઢોર વેચવાં.

૧૦. વિષ-વાણિજ્ય

ઝેરો અને ઝેરી પદાર્થોનો વેપાર કરવો, તેને વિષ-વાણિજ્ય કહે છે. તેમાં નીચેના ધંધાઓનો સમાવેશ થાય છે:—

(૧) સોમલ, વછનાગ, અફીણ, મણશીલ, હરતાલ વગેરે પદાર્થો વેચવા.
(૨) શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ બનાવેલાં ઝેરો વેચવાં.
(૩) લડાઈનાં શસ્ત્રો, જેવાં કે ઝેરી ગેસ, બોમ્બ, તોપ, બંદૂક, ભાલાં, બરછી, તીર-કામઠાં, દારૂગોળો વગેરે બનાવવાં અને વેચવાં.
(૪) કોશ, કોદાળી, પાવડા વગેરે બનાવીને વેચવા.

૧૧. યંત્ર-પીલનકર્મ

નીચેની વસ્તુઓ યંત્ર કહેવાય છે. તેને ચલાવીને ધંધો કરવો તે 'યંત્રપીલન કર્મ' છે.

(૧) જુદી જુદી જાતની ઘાણી તથા તેલ કાઢવાનાં યંત્રો.

(૨) શેરડી પીલવાનો ચિચોડો.

(૩) ચરખો.

(૪) ચરખી.

(૫) ઊખળ (ખાંડણીઓ).

(૬) સાંબેલું.

(૭) સરાણ.

(૮) જલયંત્ર (પવનચક્કી).

(૯) પાતાલયંત્ર (તેલ પાડવાનું યંત્ર).

(૧૦) આકાશયંત્ર.

(૧૧) ડોલિકાયંત્ર.

૧૨. નિર્લાંછન-કર્મ

નીચેનાં કામો કરીને આજીવિકા ચલાવવી તે 'નિર્લાંછન-કર્મ' કહેવાય છે :—

(૧) બળદ, પાડા તથા ઊંટ વગેરેનાં નાક વીંધવાં, વગેરે.

(૨) ગાય, ભેંસ, બળદ, ઘોડા વગેરેને આંકવાં, ડામ દેવા, વગેરે.

(૩) આખલા, ઘોડા વગેરેની ખસી કરવી, વગેરે.

(૪) ઊંટ વગેરેની પીઠ ગાળવી, વગેરે.

(૫) ગાય, બકરી વગેરેના કાન, ધાબળી વગેરે કાપવા, વગેરે.

૧૩. દવ-દાનકર્મ

આગ લગાડવાનું કર્મ તે 'દવ-દાનકર્મ'. તે નીચે મુજબ જાણવું:—

(૧) શોખથી આગ લગાડવી.

(૨) દુશ્મનાવટથી આગ લગાડવી.

(૩) ધંધા-નિમિત્તે જંગલો વગેરેને બાળી નાખવાં.

૧૪. જલ-શોષણકર્મ

જલાશયોમાંથી પાણી સૂકવી નાખવાનો ધંધો તે 'જલ-શોષણ કર્મ' કહેવાય છે, તે નીચે મુજબ સમજવું:

(૧) કૂવા ખાલી કરી આપવા.

(૨) વાવો તથા કુંડોને ઉલેચી આપવા.

(૩) સરોવરમાંથી નહેરો વગેરે કાઢીને તથા બીજા ઉપાયોથી તેનું પાણી શોષવી નાખવું.

(૪) નદી-નાળાનાં પાણી બીજે રસ્તે વાળી મૂળ પ્રવાહને સૂકવી દેવો.

૧૫. અસતી-પોષણકર્મ

નીચેનાં કામોને 'અસતી-પોષણ' કહેવામાં આવે છે:—

(૧) દાસ-દાસીઓ, નટીઓ, નપુંસકો વગેરેને હલકો ધંધો કરવા માટે ઉછેરવાં, એકઠાં કરવાં કે અન્ય રીતે પોષણ આપવું.

(૨) તેમની મારફત કૂટણખાનાં ચલાવવાં.

(૩) સિંહ, વાઘ, ચિત્તા, રીંછ વગેરે શિકારી પ્રાણીઓને ઉછેરવા, તેમનો ખેલ કરવો તથા તેમને વેચવાં, વગેરે.

(૪) કૂતરાં, બિલાડાં, વાનર વગેરે પ્રાણીઓને પાળવાં, તેમનો ખેલ કરવો તથા તેમને વેચવા, વગેરે.

(૫) પોપટ, મેના, કૂકડા, મોર વગેરે પક્ષીઓને પાળવાં, તેમનો ખેલ કરવો તથા તેમને વેચવા, વગેરે.

(૨૨-૬) નીચેનાં પંદર કર્માદાનો મારે છોડી દેવાં ઘટે છે :—

"અંગાર-કર્મ, વન-કર્મ, શકટ-કર્મ, ભાટક-કર્મ, સ્ફોટક-કર્મ, દંત-વાણિજ્ય, લાક્ષા-વાણિજ્ય, રસ-વાણિજ્ય, કેશ-વાણિજ્ય, વિષ-વાણિજ્ય, યંત્ર-પીલન-કર્મ, નિર્લાંછન-કર્મ, દવ-દાનકર્મ, જલ-શોષણ-કર્મ અને અસતી-પોષણ-કર્મ." તે સંબંધમાં જે કાંઈ અતિચાર લાગ્યો હોય, તેનું હું પ્રતિક્રમણ કરું છું.

(૨૪-૪) **सत्थग्गि-मुसल-जंतग-तण-कट्ठे** – [शस्त्र-अग्नि-मुशल-यन्त्रक-तृण-काष्ठे] – શસ્ત્ર, અગ્નિ, મુશળ, યંત્ર, તૃણ અને કાષ્ઠને વિષે.

આ ગાથાથી 'અનર્થ દંડ-વિરમણ-વ્રત'ના અતિચારો શરૂ થાય છે.

शस्त्र, अग्नि, मुशल, यंत्रक, तृण અને काष्ठ તે शस्त्र-अग्नि-मुशल-यंत्रक-तृण-काष्ठ, તેના વિષે.

જેનાથી પ્રાણીઓની હિંસા થાય તે 'શસ્ત્ર'. 'शस्यन्ते हिंस्यन्ते अनेन प्राणिन : इति शस्त्रम्।' શ્રીનિશીથચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે–'जं जस्स विणासकारणं तं तस्स सत्थं'–જે જેના વિનાશનું કારણ છે, તે તેનું 'શસ્ત્ર' છે. આવું શસ્ત્ર દ્રવ્ય અને ભાવથી બે પ્રકારનું હોય છે. તેમાં ખડ્ગાદિ હથિયારો, અગ્નિ, વિષ, ક્ષાર, આદિ પદાર્થો 'દ્રવ્યશસ્ત્ર' કહેવાય છે, કારણ કે પ્રાણીઓની હિંસા થવામાં તે સાધનભૂત છે અને અંતઃ-કરણની દુષ્ટતા તથા વાણી અને કાયાનું સંયમ-રહિત પ્રવર્ત્તન, એ 'ભાવ-શસ્ત્ર' કહેવાય છે, કારણ કે આત્માને હણવામાં તે કારણભૂત છે. આમ છતાં વ્યવહારમાં 'શસ્ત્ર'શબ્દ વડે ખડ્ગાદિ હથિયારો જ સૂચિત થાય છે. તેવા અર્થમાં તે શબ્દ અહીં વપરાયેલો છે. 'तत्र शस्त्रं खड्गादि' (શ્રા. પ્ર. પા. વૃ.).

'અગ્નિ' એટલે આગ કે આતશ. તે દહનાદિ અનેક લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે–'दहणादिणेगलक्खणो अग्गी.'

'મુશલ' એટલે સાંબેલું. ઉપલક્ષણથી ખાંડણિયો,' હળ વગેરે સમજવાનાં છે. 'उपलक्षणत्वादूखल-हलाद्यपि.' (અ. દી.)

'યંત્ર' એટલે યુક્તિ-પૂર્વક કામ કરવાનું સાધન. જેમ કે ઘંટી, ઘાણી, રેંટ, ઘરેડી, ગાડું વગેરે. 'यन्त्रक-शकट-घरट्टादि' (અ. દી.)

'તૃણ' એટલે દર્ભાદિ ઘાસ કે મુંજાદિ દોરડાં વણવા માટેની વનસ્પતિ. વ્રણમાંના કૃમિનું શોધન કરે તેવા વિશિષ્ટ પ્રકારનાં ઘાસો પણ આ વિભાગમાં જ સમજી લેવાનાં છે.

'કાષ્ઠ' એટલે લાકડાં. તેમાં બળતણ માટે કામ લાગે તેવાં, તથા ઓજારો બનાવવામાં ઉપયોગી થાય તેવાં બંને પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે.

मंत-मूल-भेसज्जे – [मन्त्र-मूल-भैषज्ये] – મંત્ર, મૂલ અને ભૈષજયને વિષે.

'મંત્ર'–વશીકરણાદિ. 'મૂલ' એટલે તાવ વગેરે રોગોને દૂર કરનાર મૂલી–જડી-બુટ્ટી. 'मूलं ज्वराद्यपनयनोपकारिणी मूलिका' (શ્રા. પ્ર. પા. વૃ.) અથવા ગર્ભને ગાળનારું કે પાડનારું 'મૂળકર્મ'. 'गर्भ-शात-पातादि वा मूलकर्म.' (અ. દી.) 'ભૈષજય' એટલે ઉચ્ચાટનાદિ માટે જુદી જુદી વસ્તુઓના સંયોગથી ઉત્પન્ન કરેલું દ્રવ્ય, તેના વિષે.

दिन्ने दवाविए वा – [दत्त दापिते वा] – દીધું હોય કે દેવરાવ્યું હોય.

पडिक्कमे – પૂર્વવત્.

(૨૪-૫) सत्थग्गि........सव्वं.

જેના વડે પ્રાણીઓ દંડાય–મરણ પામે તે 'દંડ'. 'दण्ड्यन्ते व्यापाद्यन्ते प्राणिनो येन स दण्डः।' અથવા પ્રાણીઓ કે આત્માને જે દંડે–શિક્ષા કરે તે દંડ – 'प्राणिन आत्मानं वा

दण्डयतीति दण्डः।' શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રનાં પ્રથમ સ્થાનમાં 'एगे दंडे' એટલે 'દંડ' એક પ્રકારનો છે, એવું જે વિધાન કરેલું છે, તે ભૂતોપમર્દન એટલે જીવ-હિંસાના સામાન્ય લક્ષણને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવ્યું છે; પરંતુ એ જ સૂત્રના બીજા સ્થાનમાં તેના બે પ્રકારો નીચે મુજબ વર્ણવેલા છેઃ 'दो दंडा पण्णत्ता, तं जहा - अट्ठादंडे चेव अणट्ठादंडे चेव।' અર્થાત્ 'દંડ' બે પ્રકારના કહેલા છે. તે આ રીતેઃ 'અર્થદંડ' અને 'અનર્થ દંડ'. તેમાં જે 'દંડ'–જે હિંસા વિશિષ્ટ પ્રયોજનને લીધે કે અનિવાર્ય કારણોને લઈને કરવામાં આવી હોય તે 'અર્થદંડ' છે, અને જે 'દંડ'–જે હિંસા ખાસ પ્રયોજન વિના કે અનિવાર્ય કારણ વિના કરવામાં આવી હોય તે 'અનર્થદંડ' છે. ગૃહસ્થો અનર્થદંડમાંથી બચી શકતા નથી પણ આ પ્રકારના 'અનર્થદંડ'માંથી બચી શકે છે, એટલે તે માટે 'અનર્થદંડ-વિરમણ-વ્રત' નામના ખાસ વ્રતની યોજના કરવામાં આવી છે. શ્રાવકનાં બાર વ્રતોમાં તેનું સ્થાન આઠમું છે અને ત્રણ ગુણવ્રતોમાં તેનું સ્થાન ત્રીજું છે.

શાસ્ત્રકારોએ 'અનર્થદંડ'ને ચાર પ્રકારમાં વિભક્ત કરેલો છે. તે આ પ્રમાણેઃ—

"(૧) અપધ્યાન, (૨) પાપોપદેશ, (૩) હિંસ્ર-પ્રદાન અને (૪) પ્રમાદાચરણ."

(૧) **'અપધ્યાન'** એટલે અનિષ્ટ ધ્યાન–અપ્રશસ્ત ધ્યાન. તે બે પ્રકારનું છેઃ "આર્ત્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન".

તેમાં (अ) **આર્ત્તધ્યાન**–" અનિષ્ટ-વિયોગ-સંબંધી, રોગ-ચિંતા-સંબંધી, ઇષ્ટ-સંયોગ-સંબંધી અને નિદાન અથવા અગ્રશોચ "ના ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. શબ્દાદિ જે વિષયો પોતાને ઇષ્ટ નથી–પ્રિય નથી તે કોઈ પણ વાર ન મળે તો સારું એવી વિચારશ્રેણિ તે 'અનિષ્ટ-વિયોગ આર્ત્તધ્યાન'. પ્રાપ્ત કે અપ્રાપ્ત રોગ-સંબંધી ચિંતા કે ગડમથલો કરવી તે 'રોગ-ચિંતા આર્ત્તધ્યાન'. (રોગનો ઉદ્ભવ પૂર્વકર્મનાં ઉદયથી થાય છે, એટલે તેના વિયોગની ચિંતા કર્યે કાંઈ ઉપયોગી અર્થ સરતો નથી, માટે તે પ્રકારના વિચારોનો સમાવેશ અનર્થદંડમાં થાય છે.) ઇષ્ટ એટલે પ્રિય પદાર્થો ક્યારે મળે? અને તે કેમ કાયમ રહે? તેવા વિચારો તે 'ઇષ્ટ-સંયોગ આર્ત્તધ્યાન' અને આવતા ભવમાં મને દેવ, દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી આદિની અમુક ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય એવી વિચારશ્રેણિ તે 'નિદાન' અથવા 'અગ્રશોચ આર્ત્ત-ધ્યાન'. (आ) **રૌદ્રધ્યાન** પણ "હિંસાનુબંધી, મૃષાનુબંધી, સ્તેયાનુબંધી અને વિષય-સંરક્ષણાનુબંધી "ના ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. ક્રોધાદિ કષાયના ઉદયથી અન્યની હિંસા કરવા-સંબંધી જે વિચારો ઉદ્ભવે તે 'હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન,' મૃષા બોલવા-સંબંધી જે વિચારો ઉદ્ભવે તે 'મૃષાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન,' ચોરી કરવા માટે જે વિચારો ઉદ્ભવે તે 'સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન' અને વિષયનાં સાધનોનું–પરિગ્રહનું રક્ષણ કરવા માટે અન્યનું મરણ ઇચ્છવામાં આવે, બૂરું તાકવામાં આવે કે જે કાંઈ અનુચિત વિચારો કરવામાં આવે તે 'વિષય-સંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન'.

જે સૂચના, સલાહ કે શિખામણ આપવાથી અન્યને આરંભ-સમારંભ કરવાની પ્રેરણા મળે, તે 'પાપોપદેશ'. જેમ કે—

[૧] વાછરડાને બળદ બનાવીને કામમાં હયો.

[૨] ઘોડાને ફેરવીને તૈયાર કરો.

[૩] માછલાં પકડવાને જાળ નાખો.

[૪] વૈરીઓનું નિકંદન કાઢો.

[૫] મિલ-કારખાનાં વગેરે ચાલુ કરો.

[૬] શસ્ત્ર-અસ્ત્રને તેજ કરો.

[૭] નહેરો, તળાવો અને કૂવાઓ ખોદાવો.

[૮] જંગલમાં દવ લગાડો.

[૯] છોકરી મોટી થઈ છે માટે લગ્ન કરો. વગેરે.

ઘર-કામ, ઘર-ખેડ કે વ્યાપાર-ધંધા અંગે પોતાના પુત્ર-પરિવારને આવા શબ્દો કહેવા પડે તો તે 'અર્થદંડ' છે, પરંતુ જેની જવાબદારી પોતાને માથે નથી તેવાઓને આવા શબ્દો કહેવા તે 'અનર્થદંડ' છે-'પાપોપદેશ' છે.

'હિંસ્ર-પ્રદાન' એટલે હિંસાકારી વસ્તુઓ બીજાને આપવી તે. તરવાર, બંદૂક, ભાલાં, બરછી વગેરે શસ્ત્રો. વિવિધ પ્રકારના અગ્નિ. મુશળ, ખાંડણિયા વગેરે સાધનો, ઘંટી, ઘાણી, રેંટ, ઘરેડી, ગાડાં વગેરે યંત્ર; ઘાસ. દોરડાં બનાવવાની વનસ્પતિ તથા ઔષધિરૂપ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં તૃણો; ઈંધણાં તથા ઓજારો બનાવી શકાય તેવાં કાષ્ઠ; વશીકરણાદિ મંત્રો; જડી-

બુટ્ટીરૂપ મૂળિયાં; તથા ઉચ્ચાટનાદિ માટે કામ આવતાં, જુદી જુદી વસ્તુઓના સંયોગથી બનેલાં ભૈષજ્યો-દ્રવ્યો અન્યને આપવાથી એક યા બીજા પ્રકારે હિંસાને ઉત્તેજન મળવાનો સંભવ રહે છે, તેથી તેનો સમાવેશ 'અનર્થદંડ'માં થાય છે. પરંતુ આ વસ્તુઓ જો અસાધારણ સંયોગોમાં કે વિશિષ્ટ પ્રયોજનપૂર્વક આપવી પડે તો તેનો અંતર્ભાવ 'અનર્થદંડ'માં થતો નથી.

'**પ્રમાદાચરણ**' એટલે પ્રમાદપૂર્વકનું આચરણ, પ્રમાદ વડે ઉત્પન્ન થતું આચરણ. તેનો વિચાર આગળની ગાથામાં કરેલો છે.

(૨૪-૬) શસ્ત્રો, અગ્નિ, મુશલાદિ સાધનો, ઘંટી વગેરે યંત્રો, જુદી જુદી જાતનાં તૃણો, કાષ્ઠો, મૂળો અને ભૈષજ્યો વગેરે વિનાપ્રયોજને બીજાને આપતાં તથા અપાવતાં, સેવાયેલા અનર્થદંડ વડે દિવસ-દરમિયાન જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તે સર્વેથી હું પાછો ફરું છું.

(૨૫-૪) **ण्हाणुव्वट्टण-वन्नग-विलेवणे** – [स्नान-उद्वर्तन-वर्णक-विलेपने] – સ્નાન, ઉદ્વર્તન, વર્ણક અને વિલેપનને વિષે.

નાહવું તે 'સ્નાન,' મેલ કાઢવા માટે પીઠી વગેરે પદાર્થો ચોળવા તે 'ઉદ્વર્તન'. રંગ લગાડવો તથા ચિતરામણ કરવાં તે 'વર્ણક' અને સુગંધી પદાર્થો ચોળવા તે 'વિલેપન,' તેના વિષે.

सद्द-रूव-रस-गंधे – [शब्द-रूप-रस-गंधे] – શબ્દ, રૂપ, રસ અને ગંધને વિષે.

શ્રવણેન્દ્રિયનો વિષય તે 'શબ્દ'. ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય તે 'રૂપ.' રસનેન્દ્રિયનો વિષય તે 'રસ' અને ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય તે 'ગંધ,' તેના વિષે.

वत्थासण-आभरणे – [वस्त्रासन-आभरणे] – વસ્ત્ર, આસન અને આભરણને વિષે.

પહેરવાનાં કપડાં તે 'વસ્ત્ર;' ખુરશી, બાજોઠ, પાટલા વગેરે બેસવાનાં સાધન તે 'આસન;' વિવિધ અંગોને શણગારનારાં આભૂષણો તે 'આભરણ;' તેના વિષે.

पडिक्कमे – પૂર્વવત્.

(२५-५) ण्हाणुव्वट्टण........सव्वं –

'સ્નાન': યતના વિના કરવામાં આવતું સ્નાન અનર્થ છે. 'સ્નાન'ની બાબતમાં નીચે મુજબ યતના કરવી આવશ્યક છે:—

[૧] જે ભૂમિ કે સ્થાન જીવાકુળ હોય ત્યાં સ્નાન કરવું નહિ.

[૨] જે ભૂમિ કે સ્થાનમાં સંપાતિમ જીવો ઊડી ઊડીને આવી પડતા હોય, ત્યાં સ્નાન કરવું નહિ.

[૩] અણગળ પાણીથી નાહવું નહિ.

[૪] જરૂર જેટલા પાણીનો જ ઉપયોગ કરવો, પણ વધારે પાણી ઢોળવું નહિ.

'ઉદ્વર્તન': અયતના-પૂર્વકનું 'ઉદ્વર્તન' અનર્થ-નિષ્પ્રયોજન છે.

'વર્ણક': અયતનાથી કરવામાં આવેલું વર્ણક એટલે કે હાથે પગે મેંદી મૂકવી, દાંત રંગવા, કપાળ પર પીયળ કરવી, છાતી પર ચિતરામણ કરવું વગેરે અનર્થ છે.

'વિલેપન': અયતનાથી કરવામાં આવતું 'વિલેપન' અનર્થ છે.

'શબ્દ': વિનાપ્રયોજને બોલવું, ઘોંઘાટ કરવો, બૂમો પાડવી, સંગીતમાં લુબ્ધ થવું, ફટાણાં ગાવાં, બધા સૂઈ રહ્યા હોય ત્યારે અવાજ કરવો, કોઈની પણ નિંદા કરવી વગેરે 'શબ્દ'થી ઉત્પન્ન થતો 'અનર્થદંડ' છે. પરોઢિયે વહેલા ઊઠીને ઊંચે શબ્દે બોલવાથી કે ખડખડાટ કરવાથી ગરોલી વગેરે હિંસક જીવો જાગીને જંતુઓને મારવાનું કામ શરૂ કરી દે છે, તથા વેપારીઓ, ખેડૂતો, મજૂરો અને કારીગરો વગેરે કામે લાગતાં સીધો કે આડકતરો પાપ-પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ થાય છે, એટલે 'અનર્થદંડ'ને ઉત્પન્ન કરવામાં તે નિમિત્તભૂત બને છે.

'રૂપ': દેહનાં રૂપ અને રંગ અનિત્ય છે, અસ્થિર છે, વીજળીના ઝબકારા જેવાં ચપળ અને ક્ષણિક છે. એને સુધારવા માટે—સાચવવા માટે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરવામાં આવે, પણ આખરે તે મિથ્યા જ છે. ઘડી પહેલાંની ફૂલ જેવી ગુલાબી કાયા ઘડી પછી જ બીમારી અને બદબોથી ખદબદી ઊઠે છે અને તેનું સર્વ રૂપ નષ્ટ થઈ જાય છે; તેથી એ દિશામાં સમય અને શક્તિનો વ્યય કરવો તે નિષ્પ્રયોજન હોવાથી 'અનર્થદંડ'નું કારણ છે. 'રૂપ'ની વૃદ્ધિ માટે નવાં નવાં વસ્ત્રોની, નવા નવા

અલંકારોની અને બીજી અનેકવિધ સામગ્રીની જરૂર પડે છે, જે પ્રચુર આરંભ-સમારંભ વિના પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. વળી તે અંગે અનિષ્ટ-સંયોગ અને ઇષ્ટ-વિયોગ આદિ અપધ્યાનો પણ થાય છે, જે 'અનર્થદંડ'નો પહેલો પ્રકાર છે. તે જ રીતે 'રૂપ-લાલસા'ની તૃપ્તિ માટે નાટક, સિનેમા તથા નાચ-રંગના જલસાઓ જોવામાં આવે છે, તથા બીજા અનેક પ્રકારના ઉપાયો કામે લગાડવામાં આવે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં વસુ અને વખતનો દુર્વ્યય, પરંપરાએ દોષવૃદ્ધિ તથા તે દ્વારા આત્મ-વિકાસ પ્રત્યે અસાવધાની પ્રકટતી હોવાથી તેનો સમાવેશ 'અનર્થદંડ'માં થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં (પ્ર. ૩, ૭૮ થી ૮૦) કહ્યું છે કેઃ—

"कुतूहलाद् गीत-नृत्य-नाटकादि-निरीक्षणम् ।
कामशास्त्रप्रसक्तिश्च, द्यूत-मद्यादिसेवनम् ॥ १ ॥
जलक्रीडाऽऽन्दोलनादि-विनोदो जन्तुयोधनम् ।
रिपोः सुतादिना वैरं, भक्त-स्त्री-देश-राट्-कथाः ॥ २ ॥
रोग-मार्गश्रमौ मुक्त्वा, स्वापश्च सकलां निशाम् ।
एवमादि परिहरेत्, प्रमादाचरणं सुधीः ॥ ३ ॥"

"કુતૂહલથી ગીત, નૃત્ય, નાટક વગેરે જોવાં, કામશાસ્ત્રમાં આસક્તિ, જુગાર, મદિરા આદિનું સેવન, જલક્રીડા, હિંડોલ-ક્રીડા (હીંચકા ખાવા) ઇત્યાદિ વિનોદ, બીજા જીવોને પરસ્પર લડાવવા, શત્રુના પુત્રાદિ સાથે વૈર રાખવું, ભોજન-સંબંધી, સ્ત્રી-સંબંધી, જનપદ-સંબંધી અને રાજ્ય-સંબંધી કથા-વાતો કરવી, રોગ કે ચાલવાનો પરિશ્રમ પડ્યા વિના

આખી રાત ઊંઘ્યા કરવું, ઇત્યાદિક પ્રમાદનાં આચરણો સદ્બુદ્ધિવાળાઓએ પરિહરવાં જોઈએ-છોડી દેવાં ઘટે છે.”

નિષ્પ્રયોજન ‘રૂપ’ના વિચારો કરવામાં, ‘રૂપ’નું વર્ણન કરવામાં અને ‘રૂપ’ની હિમાયત કરવામાં વિચાર, વાણી અને કાયાનું જે પ્રવર્તન થાય છે, તેથી ‘અનર્થદંડ’ ઊપજે છે, એટલે વિવેકી પુરુષોએ તેનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે.

‘રસ’: શરીરના ધારણ અને પોષણ માટે આહારની જરૂર છે, જે સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ હોવો ઘટે છે. પરંતુ તેના ‘રસ’માં-સ્વાદમાં આસક્ત થવું અને તે આસક્તિ પૂરી કરવા માટે સમય અને શક્તિનો વ્યય કરવો તે અર્થહીન હોઈ ‘અનર્થદંડ’નું કારણ છે. ઘણી વાનીઓ, ઘણી વસ્તુઓ, અનેકવિધ મસાલા, અનેકવિધ ચટણીઓ તથા વિવિધ રાઈતાં અને વિવિધ અથાણાંઓનો ઉપયોગ કરવો, તે એક રીતે ‘અનર્થદંડ’ જ છે; કારણ કે તે શરીરનાં ધારણ અને પોષણને માટે અનિવાર્ય નથી.

અન્યને ‘રસ’માં આસક્તિ ઊપજે તેવો એક યા બીજા પ્રકારનો પ્રયાસ કરવો તે પણ ‘અનર્થદંડ’ જ છે, એટલે ધર્મી જનોએ તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત નથી.

‘ગંધ’: પુષ્પો, સુગંધી દ્રવ્યો, ઊંચી જાતનાં તેલો અને અત્તરો વગેરેમાં આસક્તિ રાખવી અને બીજાની આગળ તેનાં વખાણ કરી તેમને પણ એમાં રસ લેતા કરવા, એ ‘ગંધ’સંબંધી ‘અનર્થદંડ’ છે.

એ જ રીતે ઉપલક્ષણથી સ્પર્શ-સંબંધી સમજી લેવાનું છે.

'**વસ્ત્ર**'—સુઘડતા જરૂરી છે પણ વસ્ત્રના રૂપ-રંગને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપીને તેમાં આસક્ત થવું તથા બીજાની આગળ તેનાં ભભકભર્યાં વર્ણનો કરવાં, એ વસ્ત્ર-સંબંધી 'અનર્થદંડ' છે.

'**આસન**'—વધારે પડતું રાચ-રચીલું રાખવું, એ 'આસન-સંબંધી અનર્થદંડ' છે.

'**આભરણ**'—વધારે પડતાં ઘરેણાં રાખવાં, તેના વિષે અભિમાન કરવું અને બીજાની આગળ તેના જુદી જુદી રીતે દેખાવો કરવા, એ આભરણ-સંબંધી 'અનર્થદંડ' છે.

(૨૫-૬) ૧ સ્નાન, ૨ ઉદ્વર્તન, ૩ વર્ણક, ૪ વિલેપન, ૫ શબ્દ, ૬ રૂપ, ૭ રસ, ૮ ગંધ, ૯ વસ્ત્ર, ૧૦ આસન અને ૧૧ આભરણ-સંબંધી સેવાયેલા અનર્થદંડ વડે દિવસ-દરમિયાન જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તે સર્વેથી હું પાછો ફરું છું.

(૨૬૪) कंदप्पे – [कन्दर्पे] – કંદર્પે, કંદર્પ વિષે.

'કંદર્પ' એટલે મદન કે કામ-વિકાર. તે સંબંધી જે અતિચાર ઉત્પન્ન થયો હોય તેના વિષે.

कुक्कुइए – [कौत्कुच्ये] – કૌત્કુચ્યને વિષે, કૌત્કુચ્ય નામના અતિચારને વિષે.

'कुत्सितं कुचं कुत्कुचं तस्य भावः कौत्कुच्यम्।'

ખરાબ ચેષ્ટાઓ તે 'કૌત્કુચ્ય'. 'कौत्कुच्यम् – अनेकप्रकारा

मुख-नयनोष्ठ-कर-चरण-भ्रूविकार-पूर्विकोपहासादिजनिता भाण्डादीनामिव विडम्बनक्रियेत्यर्थः।' (અ. દી.) 'કૌત્કુચ્ય' એટલે બીજાને હસાવે તેવી ભાંડ વગેરેના જેવી કરવામાં આવતી મુખ, નેત્ર, હોઠ, હાથ, પગ અને ભવાંના વિકાર(ઇશારા)-વાળી ચેષ્ટાઓ.

मोहरि-अहिगरण-भोग-अइरित्ते – [मौखर्य-आधिकरण-भोगातिरिक्ते]– મૌખર્ય, સંયુક્તાધિકરણ અને ભોગાતિરિક્ત, નામના અતિચારોને વિષે.

મુખનો અતિશય વ્યાપાર કરે તે 'મુખર'. તેનો જે ભાવ કે તેનું જે કર્મ તે 'મૌખર્ય'. તાત્પર્ય કે બહુ બોલવું, વધારે પડતું બોલવું અથવા સંબંધ વિના ગમે તેમ બોલવું, તે 'મૌખર્ય' કહેવાય છે.

'**અધિકરણ**' શબ્દ સામાન્ય રીતે આશ્રયનું સૂચન કરે છે, પરંતુ અહીં તે હિંસાના આશ્રયરૂપ ઉપકરણના વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયેલો છે. તેથી 'અધિકરણ' શબ્દથી સાંબેલું, ખાંડણિયો, કોશ, કોદાળી, કુહાડી, તરવાર વગેરે હિંસક સાધનો સમજવાનાં છે. શાસ્ત્રકારોએ અધિકરણ શબ્દનું નિરુક્ત કરતાં જણાવ્યું છે કે :–'अधिक्रियते नरकादिष्वात्माऽनेनेत्यधिकरणम्।' જેના વડે આત્મા નરકાદિ-ગતિનો અધિકારી થાય, તે 'અધિકરણ'. આવું અધિકરણ જરૂરી સાધનથી સંયુક્ત હોય તો 'સંયુક્તાધિકરણ' કહેવાય છે. દાખલા તરીકે ખાંડણિયાની પાસે સાંબેલું મૂકેલું હોય અથવા ધનુષ્યની પાસે

તીર મૂકેલું હોય કે બંદૂકની સાથે કારતૂસો પણ રાખેલા હોય, તો તે 'સંયુક્તાધિકરણ' કહેવાય.

'ભોગાતિરિક્ત'–ભોગોનો અતિરેક તે ભોગાતિરિક્ત, અથવા ભોગોની અધિકતાથી યુક્ત–તે ભોગાતિરિક્ત.

दंडम्मि अणट्ठाए – [दण्डे अनर्थे (अनर्थदण्डाख्ये)] – અનર્થદંડને વિષે.

तइअम्मि – [तृतीये] – ત્રીજા(ને વિષે).

गुणव्वए – [गुणव्रते] – ગુણવ્રતને વિષે.

निंदे – [निन्दामि] – હું નિંદું છું.

(૨૬-૫) कंदप्पे – કામ-વિકાર ઉત્પન્ન થાય તેવા વચન-પ્રયોગોને વિષે.

'કંદર્પ'નો સામાન્ય અર્થ કામ-વિકાર છે, પરંતુ પરિભાષાથી કામ-વિકારને ઉત્પન્ન કરનારા તમામ વાણી-પ્રયોગોને-અશ્લીલ મશ્કરી વગેરેને પણ 'કંદર્પ' જ ગણવામાં આવે છે. અહીં સામાચારી એવી છે કે વ્રતધારી શ્રાવકે અતિશય હસવું નહિ, તેમ છતાં જો હસવું જ પડે તો માત્ર મુખ મલકાવવું કે બહુ જ થોડું હસવું એટલે અટ્ટહાસ્ય થઈ જાય, કોઈને ગાળ દેવાઈ જાય કે સરત-ચૂકથી કામ-વિકારને ઉત્પન્ન કરનારા કોઈ અશ્લીલ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ જાય, તો તે

'અનર્થદંડ-વિરમણ-વ્રત'નો 'કંદર્પ' નામનો પ્રથમ અતિચાર ગણાય છે.

कुक्कुइए - નેત્રાદિકની વિકૃત ચેષ્ટાને વિષે.

'કૌત્કુચ્ય'નો સામાન્ય અર્થ નેત્રાદિકના વિકાર-પૂર્વકની હાસ્યને ઉત્પન્ન કરનારી વિકૃત ચેષ્ટા છે, પરંતુ સામાચારીથી તેમાં નીચેની ક્રિયાઓ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે:-

[૧] લોકોને હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય, તેવી ચેષ્ટાઓથી બોલવું.

[૨] લોકોને હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય તેવી ચેષ્ટાથી ચાલવું.

[૩] લોકોને હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય તે રીતે બેસવું.

[૪] હલકાઈ જણાવનારા કોઈ પણ પ્રકારના ચેનચાળા કરવા.

શ્રાવકે આવી ક્રિયાઓ કરવી ઉચિત નથી, તેમ છતાં જો ઉપયોગ-શૂન્યતાથી થઈ ગઈ હોય, તો 'કૌત્કુચ્ય' નામનો બીજો અતિચાર ઊપજે છે.

मोहरि—વાચાળતા.

ઉચિત કે અનુચિતનો વિવેક કર્યા વિના બોલ્યે જ રાખવું, તે 'મૌખર્ય' છે. ઠંડા પહોરનાં ગપ્પાં મારવાં કે નિરર્થક વાતો કરવી, તે પણ 'મૌખર્ય' છે. મનુષ્યનો ઘણો કીમતી સમય આ ટેવને લીધે બરબાદ થાય છે. વળી તેમાં પાપોપદેશ તથા નિંદા વગેરેનો સંભવ હોવાથી નિરર્થક કર્મ-બંધનમાં

પડતું પડે છે, એટલે વ્રતધારી શ્રાવકે 'મુખ છે માટે બોલવું જ' એ પદ્ધતિનો ત્યાગ કરી ખૂબ વિવેક-પૂર્વક તથા બને તેટલી મધુર ભાષામાં જરૂર જેટલું જ બોલવું જોઈએ. આમ છતાં સરત-ચૂકથી કોઈ વાર વધારે પડતું બોલાઈ જવાયું હોય કે ગપ્પાં મારવામાં સમયની બરબાદી થઈ ગઈ હોય, તો તેને 'મૌખર્ય' નામનો 'અનર્થદંડ-વિરમણ-વ્રત'નો ત્રીજો અતિચાર લેખી નિંદા કરવામાં આવે છે.

अहिगरण – સંયુક્તાધિકરણ, આવશ્યકતા વિના હિંસક સાધનોને તૈયાર રાખવાં તે.

'અધિકરણો'ને પૃથક્ પૃથક્ રાખવાથી અને જરૂર પડે ત્યારે જ સાથે જોડવાથી હિંસ-પ્રદાનમાંથી બચી શકાય છે; એટલે આવશ્યકતા વિના હિંસક સાધનોને જોડીને કે સજીને તૈયાર રાખવાં તે 'સંયુક્તાધિકરણ' નામનો 'અનર્થદંડ-વિરમણ-વ્રત'નો ચોથો અતિચાર લેખાય છે. આ બાબતમાં સામાચારી એવી છે કે—

[૧] હિંસક હથિયારોને સજીને તૈયાર રાખવાં નહિ.

[૨] ગાડાં, એક્કા, હળ વગેરે સહુથી પહેલાં જોડવાં નહિ.

[૩] ઘર કે હાટ ઘણા જણને બંધાવવાના હોય, તો શરૂઆત પોતે કરવી નહિ.

[૪] અગ્નિ પહેલાં સળગાવવો નહિ.

[૫] ચરવા માટે ગાય પહેલી છોડવી નહિ.

भोग-अइरित्ते – 'ભોગાતિરિક્તતા', ભોગનાં સાધનો અધિક રાખવાં તે.

ભોગોપભોગનાં સાધનો જરૂર કરતાં અધિક રાખવાથી બીજાને તેનો ભોગવટો કરવાની ઇચ્છા થાય છે, એટલે તેની ગણના 'અનર્થદંડ-વિરમણ-વ્રત'ના ખાસ અતિચાર તરીકે કરવામાં આવે છે. તથા મર્યાદિત કરેલી ભોગ-વિષયક સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં ઉચિત વિવેક ન રાખતાં અયતનાએ વર્તવું, તે પણ 'અનર્થદંડ-વિરમણ-વ્રત'નો ભોગાતિરિક્ત નામનો પાંચમો અતિચાર છે.

(૨૬-૬) અનર્થદંડ-વિરમણ-વ્રત નામના ત્રીજા ગુણ-વ્રતને વિષે '૧ કંદર્પ, ૨ કૌત્કુચ્ય, ૩ મૌખર્ય, ૪ સંયુક્તા-ધિકરણ અને ૫ ભોગાતિરિક્તતા'ને લીધે જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તેની હું નિંદા કરું છું.

(૨૭-૪) **तिविहे दुप्पणिहाणे** – [त्रिविधे दुष्प्रणिधाने]– ત્રણ પ્રકારનાં 'દુષ્પ્રણિધાન'ને વિષે.

'પ્રણિધાન' એટલે તન્મય પ્રવૃત્તિ કે વ્યાપાર. તે દુષ્ટ રીતે થાય ત્યારે 'દુષ્પ્રણિધાન' કહેવાય છે. તેના ત્રણ પ્રકારો: "(૧) મનો-દુષ્પ્રણિધાન, (૨) વચન-દુષ્પ્રણિ-ધાન અને (૩) કાય-દુષ્પ્રણિધાન," તેના વિષે.

अणवट्ठाणे – [अनवस्थाने] – અનવસ્થાનને વિષે.

'**સ્થિતિ કે સ્થિરતા**' તે 'અવસ્થાન'. તેનો અભાવ તે 'અનવસ્થાન'. એટલે જ્યારે કોઈ કાર્ય વિધિસર થાય

નહિ કે તેના માટે જે નિયમો બાંધવામાં આવ્યા હોય, તેનું બરાબર પાલન કરવામાં આવે નહિ, ત્યારે તેનું 'અનવસ્થાન' થયું કહેવાય છે.

तहा – [तथा] – તે જ રીતે.

सइ-विहूणे – [स्मृति-विहीने] – સ્મૃતિ-વિહીનત્વને વિષે.

स्मृतिથી विहीन તે स्मृति-विहीन, તેના વિષે. અવધારેલો નિયમ યાદ ન આવે, ઓછો યાદ આવે કે જોઈએ ત્યારે યાદ ન આવે, ત્યારે 'સ્મૃતિ-વિહીનત્વ' પ્રાપ્ત થયું ગણાય છે.

सामाइय वितहकए [सामायिके वितथकृते] – સામાયિક વિતથ કર્યું હોય – 'સામાયિક વિરાધ્યું' હોય.

સાવદ્ય-પ્રવૃત્તિનો તથા દુર્ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને બે ઘડી સુધી શુભ ભાવમાં રહેવું, તે સામાયિક; અર્થાત્ સામાયિક નામનું વ્રત, તેના વિષે. અહીં સપ્તમીનો લોપ થયેલો છે. 'सामाइअ 'त्ति सप्तमीलोपात् सामायिके' (અ. દી.)

જે વિતથ કરાયું હોય તે વિતથકૃત. 'વિતથ' એટલે તથાપ્રકારથી વિરુદ્ધ, અર્થાત્ સમ્યક્ અનુપાલનથી રહિત.

'वितथकृते सम्यगननुपालिते' (અ. દી.)

पढमे – [प्रथमे] – પહેલા(ને વિષે).

सिक्खावए – [शिक्षाव्रते] – શિક્ષાવ્રતને વિષે.

શિક્ષા-સંબંધી વ્રત તે 'શિક્ષાવ્રત,' તેના વિષે. 'શિક્ષા' એટલે શિક્ષણ કે તાલીમ. તે બે પ્રકારની છે: "ગ્રહણ અને

આસેવન". તેમાં 'ગ્રહણ-શિક્ષા' જ્ઞાનપ્રાપ્તિરૂપ છે અને 'આસેવન-શિક્ષા' અભ્યાસરૂપ છે. એટલે સૂત્રને યાદ કરવું, તેના અર્થ સમજવા, તેના પર પ્રશ્નો કરવા, તેના પર ચિંતન કરવું, તેનું પરાવર્તન કરવું વગેરે 'ગ્રહણ-શિક્ષા' કહેવાય છે અને તેમાં બતાવેલી ક્રિયાઓ કરવી, તેનો અભ્યાસ પાડવો, તેની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ કરવી વગેરે 'આસેવન-શિક્ષા' કહેવાય છે. 'શિક્ષાવ્રતો' આ બંને પ્રકારની શિક્ષા આપે છે.. તેનાં ચાર પ્રકારનાં નામો આઠમી ગાથાના વિવરણ-પ્રસંગે જણાવેલાં છે. સામાયિક એ તેમાંનું પહેલું 'શિક્ષાવ્રત' છે.

निंदे – [निन्दामि] – હું નિંદુ છું.

(૨૭-૫) तिविहे दुप्पणिहाणे – મનો-દુષ્પ્રણિધાન, વચન-દુષ્પ્રણિધાન અને કાય-દુષ્પ્રણિધાનને વિષે.

આ ગાથામાં સામાયિકના પાંચ અતિચારો જણાવેલા છે. તે આ રીતે: "(૧) મનો-દુષ્પ્રણિધાન, (૨) વચન-દુષ્પ્રણિધાન, (૩) કાય-દુષ્પ્રણિધાન, (૪) અનવસ્થા અને (૫) સ્મૃતિ-વિહીનત્વ." તેમાં સામાયિક અંગીકાર કર્યા પછી ઘર, દુકાન, જમીન, કુટુંબ વગેરે સંબંધી ચિંતા કરવી કે જે તે વિચારો કરવા, એ 'મનો-દુષ્પ્રણિધાન' કહેવાય છે. તે માટે કહ્યું છે કે –

"सामाइअं तु काउं, घर-च्चिंतं जो अ चिंतए सड्ढो ।
अट्टवसट्टोवगओ, निरत्थयं तस्स सामइअं ॥"

—આ૦ ટી૦ પત્ર ૮૩૪

'સામાયિક કરીને જે શ્રાવક ઘરની ચિંતા કરે છે, કે સંકલ્પ-વિકલ્પવાળો થાય છે, તેનું સામાયિક નિરર્થક થાય છે.'

સામાયિક લઈને કર્કશ અથવા તેવા પ્રકારનાં દોષવાળાં સાવદ્ય વચનો બોલવાં, એ 'વચન-દુષ્પ્રણિધાન' કહેવાય છે. વચનની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિનો વિવેક કેવી રીતે કરવો, તે નવમા (सामाइअ-सुत्त) સૂત્રમાં વિગતવાર દર્શાવેલું છે.

સામાયિક લેતી વખતે ભૂમિ પ્રમાર્જ્યા વિના બેસવું અથવા સામાયિક લીધા પછી હાથ-પગ લાંબા-ટૂંકા કર્યા કરવા કે કુતૂહલવશાત્ ઊભા થવું, અથવા હાથ-પગ વગેરેની નિશાનીઓ કરવી કે પાસે રાખેલી કૂંચીઓ આપવી વગેરે પ્રવૃત્તિ 'કાય-દુષ્પ્રણિધાન' કહેવાય છે. આ દોષોનું વિગતવાર વર્ણન દસમા (सामाइयवयजुत्तो) સૂત્રમાં બત્રીસ દોષોના વિવરણ-પ્રસંગે આપેલું છે.

'अणवट्ठाणे' – અનવસ્થાન કે અસ્થિરપણાને વિષે.

સામાયિકનો બે ઘડીનો સમય પૂરો થવા ન દેવો, અથવા જેમતેમ સામાયિક પૂરું કરવું અથવા સામાયિક કરવાના નિયત સમયને આળસથી વીતાવી દેવો, એ 'અનવસ્થાન અથવા અનાદર' નામનો સામાયિકનો ચોથો અતિચાર લેખાય છે. શ્રીઆવશ્યક-ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે–'जाहे खणिओ ताहे सामाइअं कोइ—જ્યારે સમય સામાયિક કરે.'

'सइ-विहूणे' – વિસ્મરણને વિષે.

સર્વ ધર્માનુષ્ઠાનો ઉપયોગ અથવા સાવધાનીપૂર્વક થાય ત્યારે શુદ્ધ ગણાય છે. તેમાં પ્રમાદની અધિકતાથી કે વિસ્મરણાદિ થવાથી ઉપયોગ-શૂન્યતા પ્રવર્તે તો અતિચાર લાગે છે. અહીં સામાયિકના પ્રસંગમાં સામાયિક લીધા પછી જો નિદ્રા કે પ્રમાદને લીધે અથવા ઘરની ચિંતા વગેરે કારણોને લીધે 'સામાયિક ક્યારે લીધું હતું ? તે પૂરું થયું છે કે નહિ?' વગેરે બાબતો ભૂલી જવામાં આવે, તો 'સ્મૃતિ-વિહીનત્વ' નામનો પાંચમો અતિચાર લાગે છે.

(૨૭-૬) પહેલા શિક્ષાવ્રતમાં સામાયિકને નિષ્ફળ કરનારા મનો-દુષ્પ્રણિધાન, વચન-દુષ્પ્રણિધાન, કાય-દુષ્પ્રણિધાન, અનવસ્થાન અને સ્મૃતિ-વિહીનત્વ નામના પાંચ અતિચારોની હું નિંદા કરું છું.

(૨૮-૪) **आणवणे** – [आनयने] – આનયન-પ્રયોગને વિષે.

'આનયન' – લાવવું, પ્રયોગ-ક્રિયા. પોતે જે સ્થળમાં વ્રત લઈને બેઠો હોય, તેની બહારની જગામાંથી કોઈની મારફત કાંઈ પણ મંગાવવું, તે 'આનયન-પ્રયોગ,' તેના વિષે.

पेसवणे – [प्रेषण-प्रयोगे] – 'પ્રેષણ-પ્રયોગ'ને વિષે.

પ્રેષણ – મોકલવું, મોકલાવવું, તેનો 'પ્રયોગ' – ક્રિયા. પોતે જે સ્થાનમાં વ્રત લઈને બેઠો હોય, ત્યાંથી કોઈ પણ

કારણે નોકર વગેરેને કામકાજ માટે બહાર મોકલવો, તે 'પ્રેષણ-પ્રયોગ,' તેને વિષે.

सद्दे—[शब्दे] – શબ્દાનુપાતને વિષે.

પોતે જે સ્થાનમાં વ્રત લઈને બેઠો હોય, ત્યાંથી ખોંખારો ખાઈને કે ઊંચેથી અવાજ કરીને પોતાની હાજરી જણાવનારી ચેષ્ટા કરવી, તે 'શબ્દાનુપાત,' તેને વિષે.

रूवे – [रूपे] – રૂપાનુપાતને વિષે.

પોતે જે સ્થાનમાં વ્રત લઈને બેઠો હોય, ત્યાંથી ઊંચો-નીચો થઈને કે મકાન-પ્રમુખની જાળીએ આવીને પોતાની હાજરી દર્શાવનારી ચેષ્ટા કરે, તે 'રૂપાનુપાત', તેના વિષે.

पुग्गल-क्खेवे – [पुद्‌गल-क्षेपे] – પુદ્‌ગલનું પ્રક્ષેપણ કરતાં, વસ્તુ ફેંકતાં.

પુદ્‌ગલનો ક્ષેપ તે પુદ્‌ગલ-ક્ષેપ, તેના વિષે. પુદ્‌ગલ—કાંકરો, ઢેફું, પથ્થર, લાકડું વગેરે વસ્તુઓ. ક્ષેપ—ફેંકવું તે. પોતાની હાજરી જણાવવા માટે કે પોતાની પાસે કોઈને બોલાવવાને માટે કાંકરો, ઢેફું વગેરે વસ્તુઓ ફેંકવી તે 'પુદ્‌ગલ-ક્ષેપ', તેના વિષે.

देसावगासिअम्मी* – [देशावकाशिके] – દેશાવકાશિક વ્રતને વિષે.

---

* આ સૂત્રની ગાથા ૩, ૯, ૧૧, ૧૩, ૧૫, ૨૮માં परिग्गहम्मी, अणुव्वयम्मी, देसावगासिअम्मी એવો દીર્ઘ ઈકારાન્ત પાઠ મળે છે, તથા આગળની ગા. ૩૪માં काइअस्सा, माणसिअस्सा, એવો દીર્ઘ આકારાન્ત

'ઉપાનહ-નિયમ'. તેમાં પગરખાં શબ્દથી ચંપલ, બૂટ, ચાખડી, મોજડી, મોજાં વગેરે તમામ સાધનો સમજવાનાં છે.

૫ 'તંબોલ-નિયમ'–ચાર પ્રકારના આહારો પૈકી સ્વાદિમ આહાર તે તંબોલ. તેમાં પાન, સોપારી, તજ, લવિંગ, એલચી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેનું દિવસ-સંબંધી પરિમાણ કરવું, તે 'તંબોલ-નિયમ'.

૬ 'વસ્ત્ર-નિયમ'–પહેરવાનાં તથા ઓઢવાનાં વસ્ત્રોનું દિવસ-સંબંધી પરિમાણ નક્કી કરવું, તે 'વસ્ત્ર-નિયમ'.

૭ 'પુષ્પભોગ-નિયમ'–મસ્તકમાં રાખવાને લાયક, ગળામાં પહેરવાને લાયક, હાથમાં લઈને સૂંઘવાને લાયક વગેરે ફૂલો તથા તેની બનાવેલી વસ્તુઓ-જેવી કે ફૂલની શય્યા, ફૂલના તકિયા, ફૂલના પંખા, ફૂલની જાળી, ફૂલના ગજરા, ફૂલની કલગી, ફૂલના હાર-તોરા, તેલ, અત્તર વગેરેનું પરિમાણ નક્કી કરવું, તે 'પુષ્પભોગ-નિયમ'.

૮ 'વાહન-નિયમ'–રથ, હાથી, ઘોડા, ઊંટ, ખચ્ચર, પાલખી, ગાડાં, ગાડી, સગરામ, સાઇકલ, મોટર, રેલવે, આગબોટ, ટ્રામ, બસ, વિમાન વગેરે એક દિવસમાં આટલાથી અધિક ન વાપરવાં, એવું પરિમાણ નક્કી કરવું, તે 'વાહન-નિયમ'.

૯ 'શયન-નિયમ'–શય્યા વગેરેને લગતો નિયમ. તે એ રીતે કે 'હું આજના દિવસે ખાટ, ખાટલા, ખુરશી, કોચ,

ગાદી, તકિયા, ગાદલાં, ગોદડાં તથા પાટ-પ્રમુખ, અમુકથી વધારે વાપરીશ નહિ.'

૧૦ 'વિલેપન-નિયમ' – વિલેપન તથા ઉદ્‌વર્તનને યોગ્ય દ્રવ્યો–જેવાં કે ચંદન, કેસર, કસ્તૂરી, અબીર, અરગજો તથા પીઠી પ્રમુખ દ્રવ્યોના પરિમાણનો દિવસ-સંબંધી નિયમ કરવો, તે 'વિલેપન-નિયમ'.

૧૧ 'બ્રહ્મચર્ય-નિયમ' – દિવસે અબ્રહ્મ સેવવું તે શ્રાવકને વર્જ્ય છે તથા રાત્રિની યતના કરવી આવશ્યક છે. તેના પરિમાણને લગતો જે નિયમ, તે 'બ્રહ્મચર્ય-નિયમ'.

૧૨ 'દિગ્-નિયમ' – ભાવના અને પ્રયોજન પ્રમાણે દસે દિશામાં જવા-આવવાનું પરિમાણ, તે 'દિગ્-નિયમ'.

૧૩ 'સ્નાન-નિયમ' – દિવસમાં આટલી વારથી વધારે ન નાહવું તે બાબતનો નિયમ, તે સ્નાન-નિયમ. અહીં શ્રી જિનેશ્વરાદિની ભક્તિ-આદિ નિમિત્તે સ્નાન કરવું પડે, તેમાં નિયમનો બાધ ગણાતો નથી.

.૧૪ 'ભક્ત-નિયમ' – દિવસ-સંબંધી આહારનું પરિમાણ નક્કી કરવું, એ ભક્ત-નિયમ. આ વ્રતનું પાલન સ્વ-અપેક્ષાએ કરવાનું છે. કુટુંબ કે જ્ઞાતિ વગેરેના પ્રયોજનથી ઘરે આહારાદિ વગેરે વધારે બનાવવા પડે, તેની આમાં છૂટ રહેલી છે.

તે ઉપરાંત પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, અસિ, મષી અને કૃષિને લગતું પરિમાણ પણ

નક્કી કરવામાં આવે છે તથા ત્રસકાયની જયણા રાખવામાં આવે છે.

वीए - [द्वितीये] - બીજાને વિષે.

सिक्खावए - [शिक्षाव्रते] - શિક્ષાવ્રતને વિષે.

निंदे - [निन्दामि] - હું નિંદું છું.

(૨૮-૫) आणवणे........निंदे.

જ્યાં સુધી બાહ્ય પ્રવૃત્તિનો સંબંધ ઘટતો નથી, ત્યાં સુધી આભ્યંતર સુધારણા માટે જે જાતનું વાતાવરણ અને યોગ્યતા જોઈએ, તે પેદા થતી નથી. તેથી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓને ઘટાડનારું અને આભ્યંતર સુધારણાને અવકાશ આપનારું 'દેશાવકાશિક' વ્રત અતિ અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

આ વ્રતની મુખ્ય ભાવના સિદ્ધ કરવા માટે તેમાં પ્રથમ ક્ષેત્રની મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવે છે. જેમ કે 'આજે હું પંદર ગાઉ, દસ ગાઉ, પાંચ ગાઉ, એક ગાઉ કે અર્ધા ગાઉથી વધારે દૂર નહિ જાઉં; અથવા નગરની બહાર, લત્તાની બહાર, શેરીની બહાર, મકાનની બહાર કે તેના અમુક ભાગની બહાર નહિ જાઉં.' આ પ્રકારની ક્ષેત્ર-મર્યાદા સ્વીકારવાથી પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર એક નાનકડા વર્તુલમાં આવી જાય છે.

'દેશાવકાશિક' વ્રતને સ્વીકારનારો માણસ તેની બહારના બધા સંબંધોથી મુક્ત રહે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે, છતાં તેમ ન બને તો દેશાવરથી આવેલા કાગળ કે તાર વગેરે વાંચવાની છૂટ રાખી શકે છે. પરંતુ આવા કોઈ પણ પ્રકારનો અપવાદ

ન રાખ્યો હોય તો નિયમ બહારની પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંબંધ રાખી શકાતો નથી.

આ વ્રતમાં ક્ષેત્ર-મર્યાદાની જેમ દ્રવ્ય-મર્યાદા પણ કરવામાં આવે છે કે જેને માટે ચૌદ નિયમોની ધારણા મુખ્ય છે. આ નિયમો નિત્ય ધારણ કરવાથી શ્રદ્ધા, સંયમ અને સદાચારની પુષ્ટિ થાય છે તથા આત્મ-તત્ત્વનું ચિંતન કરવાની સુંદર તક સાંપડે છે. 'જીવન ભોગને માટે નથી પણ ધર્મ-સાધનને માટે છે,' એ વાતનું સ્મરણ આ નિયમો પુનઃ પુનઃ કરાવે છે.

આ વ્રત ધારણ કરનાર માટે નીચેની પાંચ બાબતો અતિચારરૂપ માનવામાં આવી છે:

"(૧) આનયન-પ્રયોગ.

(૨) પ્રેષ્ય-પ્રયોગ.

(૩) શબ્દાનુપાત.

(૪) રૂપાનુપાત.

(૫) પુદ્ગલ-ક્ષેપ."

અમુક ક્ષેત્રની મર્યાદા નક્કી કર્યા પછી બહારની કોઈ પણ વસ્તુની જરૂર પડે તો તેના વિના ચલાવી લેવું યોગ્ય છે, પણ બીજાની મારફત મંગાવીને તેનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી વ્રતની મૂળ ભાવના—જે હિંસાદિ દોષોમાંથી બચવાની છે તે—સચવાતી નથી. ક્ષેત્ર-મર્યાદાની બહારથી કોઈ પણ વસ્તુ બીજાની પાસે મંગાવવી, એ '**આનયન-પ્રયોગ**' નામનો પહેલો અતિચાર ગણાય છે.

તે જ રીતે મજૂર-સેવકને ક્ષેત્ર-મર્યાદાની બહાર મોકલી કોઈને સંદેશો પહોંચાડવો કે કોઈ વસ્તુ મંગાવવી, એ 'પ્રેષ્ય-પ્રયોગ' નામનો બીજો અતિચાર ગણાય છે અને 'શબ્દ,' 'રૂપ' દ્વારા તથા 'પુદ્ગલ-પ્રક્ષેપ' વડે પોતાની હાજરી જણાવવી અથવા કોઈ સંકેત કરવો, એ અનુક્રમે '**શબ્દાનુ-પાત અતિચાર,' 'રૂપાનુપાત અતિચાર**' અને '**પુદ્ગલ-ક્ષેપ**' નામનો ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો અતિચાર ગણાય છે.

(૨૮-૬) દેશાવકાશિક નામના બીજા શિક્ષાવ્રતમાં ૧ 'આનયન-પ્રયોગ, ૨ પ્રેષ્ય-પ્રયોગ, ૩ શબ્દાનુપાત, ૪ રૂપાનુપાત અને ૫ પુદ્ગલ-ક્ષેપ' વડે જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તેની હું નિંદા કરું છું.

(૨૯-૪) **संथारुच्चारविहीपमाए** – [संस्तारोच्चारविधि-प्रमादे] – સંથારા અને ઉચ્ચારની વિધિમાં થયેલા પ્રમાદને વિષે.

संस्तार અને उच्चार તે संस्तारोच्चार, તેનો વિધિ તે संस्तारो-च्चारविधि, તેમાં થયેલો प्रमाद, તે संस्तारोच्चारविधि-प्रमाद, તેના વિષે. અહીં સપ્તમીનો લોપ થયેલો છે.

'संस्तार्यते – विस्तार्यते भूपीठे शयालुभिरिति संस्तारः।' ઊંઘવા ઇચ્છનારાઓ વડે જમીન પર જે બિછાવાય છે, તે 'સંસ્તાર' અથવા 'संस्तरन्ति साधवोऽस्मिन्निति संस्तारः' જેમાં સાધુઓ સૂઈ રહે છે, તે 'સંસ્તાર'. વિશિષ્ટ અર્થમાં

તે દર્ભ, ઘાસ, કાંબળ કે પાથરણા વગેરેનું સૂચન કરે છે. ઉપલક્ષણથી સૂવાની પાટ કે પાટિયું પણ 'સંસ્તાર' કહેવાય છે.

'संस्तारो दर्भ-तृण-कम्बली-वस्त्रादि:, उपलक्षणत्वात् शय्या-पीठ-फलकादि च.' (અ. દી.)

'उच्चार' શબ્દ અહીં ઉચ્ચાર-પ્રસ્રવણ-ભૂમિને માટે વપરાયેલો છે. 'उच्चार' त्ति उच्चार-प्रस्रवण-भूमय:' (અ. દી.) 'ઉચ્ચાર-પ્રસ્રવણ ભૂમિ' એટલે વડીનીતિ, લઘુનીતિ (મલ, મૂત્ર) વગેરે પરઠવવાની જગા–'સ્થંડિલ-ભૂમિ'. તેને લગતી પ્રતિલેખન-પ્રમાર્જનની ખાસ ક્રિયા, તે એનો વિધિ. તેમાં પ્રમાદ કરવો એટલે તેમાં ભૂલ-ચૂક કરવી, તેના વિષે.

तह – [तथा] – અને.

चेव – [च एव] – તે જ પ્રમાણે.

भोअणाभोए – [भोजनाभोगे] – ભોજનાદિની ચિંતા કરવામાં.

'ભોજન' એટલે આહાર, ઉપલક્ષણથી દેહ-સત્કાર વગેરે. તેનો 'આભોગ' – ઉપયોગ – વિચાર તે 'ભોજનાભોગ.' એટલે ભોજન કે શરીર-સત્કારની ચિંતા કરવી, તેને લગતા વિચારો કરવા, તે 'ભોજનાભોગ' કહેવાય છે, તેના વિષે.

पोसह-विहि-विवरीए – [पोषध-विधि-वैपरीत्ये] – પોષધ-વિધિના વિપરીતપણાને વિષે.

પોષધનો વિધિ તે પોષધવિધિ, તેનું જે વૈપરીત્ય–વિપરીતપણું તે પોષધવિધિ-વૈપરીત્ય, તેના વિષે.

'पोषं-पुष्टिं प्रक्रमाद् धर्मस्य धत्ते करोतीति पोषधः।'

'પોષ' એટલે પુષ્ટિ. પ્રક્રમથી–પ્રસ્તાવથી ધર્મ-સંબંધી, જે ધારણ કરે તે 'पोषधः'. અથવા 'पोषं धत्ते पुष्णाति वा धर्मानिति पोषधः'–[ધર્મની] પુષ્ટિને ધારણ કરે અથવા ધર્મનું પોષણ કરે તે 'પોષધ'. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ દસમા પંચાશકમાં તેની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કે:—

"पोसेइ कुसलधम्मे, जं ताहारादि-चागणुट्ठाणं ।
इह पोसहो त्ति भण्णति, विहिणा जिणभासिएणेव ॥ १४ ॥"

'જે કુશલ ધર્મનું પોષણ કરે છે અને જેમાં શ્રીજિનેશ્વર-દેવોએ કહેલા 'આહાર-ત્યાગ આદિનું વિધિ-પૂર્વક અનુષ્ઠાન કરાય છે, તે 'પોષધ' કહેવાય છે.'

શ્રીઉપાસકદશાંગસૂત્રમાં આ વ્રતનું નામ पोसहोववास એટલે 'પોષધોપવાસ' આપેલું છે. શ્રીઅભયદેવસૂરિએ તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરેલી છે:

'पोसहोववासस्स' त्ति इह पोषधशब्दोऽष्टम्यादिपर्वसु रूढः, तत्र पोषधे उपवासः पोषधोपवासः, स चाहारादिविषयभेदाच्चतुर्विध इति तस्य।'–'પોષધોપવાસ એ શબ્દમાં 'પોષધ' શબ્દ અષ્ટમી આદિ પર્વોમાં રૂઢ થયેલો છે, તે પર્વોમાં ઉપવાસ કરવો તે 'પોષધોપવાસ'. તે આહારાદિ વિષયના ભેદવડે ચાર પ્રકારનો છે, તેનો.'

ભગવતીસૂત્રમાં પણ આ વ્રતને 'પોસહોવવાસ'ના નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. (શ. ૮. ઉ. ૫)

અષ્ટમી આદિ તિથિથી કેટલી અને કઈ તિથિઓ ગ્રહણ કરવી? તેનું સ્પષ્ટીકરણ યોગશાસ્ત્રના તૃતીય પ્રકાશમાં આ પ્રમાણે કરેલું છે:—

"चतुष्पर्व्यां चतुर्थादि, कुव्यापारनिषेधनम् ।
ब्रह्मचर्यक्रिया स्नानादित्यागः पोषधव्रतम् ॥ ८५ ॥"

ચાર પર્વોમાં 'ચતુર્થાદિ—ઉપવાસાદિ તપ, કુપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ, બ્રહ્મચર્યનું પાલન અને સ્નાનાદિનો ત્યાગ' એ 'પોષધ'વ્રત છે.

આ શ્લોકના વિવરણમાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે જણાવ્યું છે કે – 'चतुष्पर्वी अष्टमी-चतुर्दशी-पूर्णिमा-अमावास्यालक्षणा, चतुर्णां पर्वणां समाहारश्चतुष्पर्वी ।' 'ચતુષ્પર્વી એટલે આઠમ, ચૌદશ, પૂનમ અને અમાસ. આ ચાર પર્વોનો સમૂહ તે ચતુષ્પર્વી.'

એટલે આઠમ, ચૌદશ આદિ પર્વના દિવસોએ ઉપવાસ વગેરેનું વિધિ-પૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવું તે 'પોષધ' કે 'પોષધોપવાસ' નામનું શ્રાવકનું અગિયારમું વ્રત છે. ચાર શિક્ષાવ્રતોમાં તેનું સ્થાન ત્રીજું છે.

'પોષધોપવાસ' ચાર પ્રકારનો છે. તે માટે શ્રીઆવશ્યક-સૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે – 'पोसहोववासे चउव्विहे पन्नत्ते, तं जहा – १ आहार-पोसहे, २ सरीर-सक्कार-पोसहे, ३

बंमचेर-पोसहे, ४ अव्वावार-पोसहे'. પોષધોપવાસ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. તે આ રીતે :—

૧ 'આહાર-પોસહ' (આહાર-પોષધ) – ઉપવાસ આદિ તપ કરવું તે.

૨ 'સરીર-સક્કાર-પોસહ' (શરીર-સત્કાર-પોષધ) – સ્નાન, ઉદ્વર્તન, વિલેપન, પુષ્પ, ગંધ, વિશિષ્ટ વસ્ત્ર અને આભરણાદિથી શરીરનો સત્કાર કરવાનું તજી દેવું તે.

૩ 'બંભચેર-પોસહ' (બ્રહ્મચર્ય-પોષધ) – બ્રહ્મચર્ય પાળવું તે.

૪ 'અવ્વાવાર-પોસહ' (અવ્યાપાર-પોષધ) – સાવદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો તે.

આ ચારે પ્રકારના 'પોષધ' સર્વથી અને દેશથી એમ બે પ્રકારે થાય છે. તેમાં પૂર્વાચાર્યોની પરંપરાએ હાલમાં આહાર-પોષધ સર્વથી અને દેશથી તથા બાકીના 'પોષધ' સર્વથી જ થાય છે. 'આહાર-પોષધ'માં ચઉવિહાર ઉપવાસ તે 'સર્વ-પોષધ' છે અને તિવિહાર ઉપવાસ, આયંબિલ, નિવ્વી, એકાસણું વગેરે 'દેશ-પોષધ' છે.

અન્ય વ્રતોની અપેક્ષાએ આ વ્રતમાં ત્યાગની તાલીમ વિશેષ મળે છે, સાધુ-જીવનની પવિત્રતાનો આંશિક પરિચય થાય છે, કારણ કે તે યાવજ્જીવનનું નહિ તો પણ ચાર પ્રહર કે આઠ પ્રહરની મર્યાદાવાળું સામાયિકનું જ ઉચ્ચરણ છે. તે અંગેનું પ્રત્યાખ્યાન નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે:–

"करेमि भंते! पोसहं। आहार-पोसहं देसओ, सव्वओ। सरीरसक्कार-पोसहं सव्वओ। बंभचेर-पोसहं सव्वओ। अव्वावार-पोसहं सव्वओ। चउव्विह-पोसहं ठामि। जाव दिवसं (अहोरत्तं) पज्जुवासामि। दुविहं तिविहेणं, मणेणं वायाए काएणं। न करेमि न कारवेमि। तस्स भंते! पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं वोसिरामि॥"

આ વ્રતમાં દેવ-વંદન, ગુરુ-વંદન, છ આવશ્યક, બાર વ્રતને લગતી ક્રિયા તથા પ્રતિલેખન, પ્રમાર્જન આદિ કરવાનું હોવાથી તેનો વિધિ વિસ્તૃત છે, જે ત્રીજા ભાગમાં જણાવેલો છે.

આ વિધિના મૂળ ઉદ્દેશથી જે કાંઈ વિરુદ્ધ વર્તન થયું હોય, તેને પોષધ-વિધિ-વૈપરીત્ય કહેવાય, તેને વિષે.

तइए – [तृतीये] – ત્રીજાને વિષે.

सिक्खावए – [शिक्षाव्रते] – શિક્ષાવ્રતને વિષે.

निंदे – [निन्दामि] – હું નિંદું છું.

(૨૯-૫) संथारुच्चार-विहि........निंदे.

'પોષધોપવાસ' વ્રતના મુખ્ય અતિચારો પાંચ છે. તેનાં નામો શ્રીઉપાસકદશાંગસૂત્ર અનુસાર આ પ્રમાણે છે:–

૧ 'અપ્રતિલેખિત-દુષ્પ્રતિલેખિત-શય્યા-સંસ્તારક' – શય્યા અને સંસ્તારકની પ્રતિલેખના કરવી નહિ અથવા ખરાબ રીતે કરવી.

૨ 'અપ્રમાર્જિત-દુષ્પ્રમાર્જિત-શય્યા-સંસ્તારક'–શય્યા અને સંસ્તારકની પ્રમાર્જના કરવી નહિ અથવા જેમતેમ કરવી.

૩ 'અપ્રતિલેખિત-દુષ્પ્રતિલેખિત-ઉચ્ચાર-પ્રસ્રવણ-ભૂમિ' –વડીનીતિ અને લઘુનીતિ માટેની જગાનું પ્રતિલેખન કરવું નહિ અથવા જેમતેમ પ્રતિલેખન કરવું.

૪ 'અપ્રમાર્જિત-દુષ્પ્રમાર્જિત-ઉચ્ચાર-પ્રસ્રવણ-ભૂમિ'– વડીનીતિ અને લઘુનીતિ માટેની જગાનું પ્રમાર્જન કરવું નહિ અથવા જેમતેમ પ્રમાર્જન કરવું.

૫ 'અનનુપાલના'– પોષધ વિધિ-પૂર્વક બરાબર કરવો નહિ.

સંસ્તાર અને ઉચ્ચારભૂમિના પ્રતિલેખન અને પ્રમાર્જન-રૂપ વિધિમાં પ્રમાદ કરવાથી પ્રથમના ચાર અતિચારો ઉત્પન્ન થાય છે અને ભોજન તથા શરીર-સત્કાર આદિના વિચારો કરવાથી વિધિનું વૈપરીત્ય થતાં વ્રતની અનનુપાલના થાય છે. એ રીતે શ્રીઉપાસકદશાંગસૂત્રમાં વર્ણવેલા પાંચે અતિચારોનો સમાવેશ આ ગાથામાં થાય છે.

(૨૯-૬) સંસ્તાર અને ઉચ્ચાર-પ્રસ્રવણ-ભૂમિની પ્રતિ-લેખના અને પ્રમાર્જનામાં પ્રમાદ થવાને લીધે તથા ભોજના-દિની ચિંતા વડે પોષધોપવાસ નામના ત્રીજા શિક્ષાવ્રતમાં જે કાંઈ વિપરીતતા થઈ હોય (અતિચારનું સેવન થયું હોય), તેને હું નિંદું છું.

(३०-४) सचित्ते – [सचित्ते] – સચિત્ત વસ્તુ (ને વિષે)

निक्खिवणे – [निक्षेपणे] – નાખવામાં.

निक्षेप – મૂકવું, નાખવું, તેની ક્રિયા તે निक्षेपण, તેના વિષે.

पिहणे – [पिधाने] – ઢાંકવામાં, ઢાંકણુ કરવામાં.

अपि+धा ઢાંકવું, તેની ક્રિયા તે अपिधान-पिधान–ઢાંકણુ. તેના વિષે. अपिधानમાંથી અનો લોપ થાય છે.

ववएस-मच्छरे – [व्यपदेश-मत्सरे] – બહાનું કાઢવામાં અને અદેખાઈ કરવામાં.

व्यपदेश અને मत्सर તે व्यपदेश-मत्सर, તેના વિષે.

वि+अप+दिश् – બહાનું કાઢવું, તે પરથી व्यपदेश–બહાનું, કપટ. એક વસ્તુ પોતાની હોય છતાં બીજાની કહેવી, કે બીજાની હોય છતાં પોતાની કહેવી, તે 'વ્યપદેશ'. 'मत्सर'– બીજાના સુખનો દ્વેષ કરવો કે સંપત્તિ કે લાભને સહન ન કરવો, તે 'મત્સર'.

चेव – [च एव] – તે જ રીતે.

कालाइक्कम-दाणे – [कालातिक्रम-दाने] – કાળ વીતી ગયા પછી દાન આપવાને વિષે.

कालनो अतिक्रम તે कालातिक्रम, તેમાં દેવાનું दान તે कालातिक्रमदान, તેના વિષે.

'કાલ' શબ્દથી અહીં સાધુનો ભોજન-કાલ અથવા મુનિનો ગોચરી-સમય સમજવાનો છે. 'कालस्य साधुभोजनकालस्य' (ઉપા. સૂ. ટી.), તેનું अतिक्रमण કરવું એટલે ઉલ્લંઘન કરવું. અર્થાત્ સામાન્ય રીતે સાધુની ગોચરીનો જે સમય હોય તેથી ઘણો અગાઉનો કે ઘણો પાછળનો સમય પસંદ કરવો, તે 'કાલાતિક્રમ'. તેમાં જે દાન-ભિક્ષા અપાય, તે 'કાલાતિક્રમ-દાન' કહેવાય, તેના વિષે.

चउत्थे – [चतुर्थे] – ચોથા (ને વિષે).

सिक्खावए – [शिक्षाव्रते] – શિક્ષાવ્રતને વિષે.

निंदे – [निन्दामि] – હું નિંદું છું.

(૩૦-૫) सचित्ते........निंदे.

આ ગાથામાં બારમા અતિથિ-સંવિભાગ વ્રતના અતિચારોની નિંદા કરવામાં આવી છે.

अतिथि માટેનો संविभाग તે अतिथि-संविभाग, તે રૂપ व्रत તે अतिथि-संविभाग-व्रत.

જે તિથિ-રહિત છે તે 'અતિથિ'. તેનો વિશેષ પરિચય આપતાં શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે:—

"तिथि-पर्वोत्सवाः सर्वे, त्यक्ता येन महात्मना ।
अतिथिं तं विजानीयाच्छेषमभ्यागतं विदुः ॥"

'જે મહાત્માએ તિથિ અને પર્વના સર્વ ઉત્સવો તજ્યા છે' તેને 'અતિથિ' જાણવા અને તે સિવાયના બીજાને 'અભ્યાગત' જાણવા.

'સંવિભાગ' શબ્દ સં અને વિભાગ એ બે પદોથી બનેલો છે. તેમાં સંનો અર્થ સંગતતા કે નિર્દોષતા છે, જે શાસ્ત્રાનુસારી વર્તનથી ઉત્પન્ન થાય છે. સાધુએ ૪૨ દોષોથી રહિત ગોચરી કરવાની છે. તે આ પ્રમાણે:-

"सोलस उग्गमदोसा, सोलस उप्पायणाए दोसा उ।
दस एसणाइ-दोसा, बायालीसं इय हवंति ॥"

—પંચાશક, ૧૩-૩.

સોલ ઉદ્ગમ દોષો, સોલ ઉત્પાદનના દોષો અને દસ એષણાદિ દોષો, એમ કુલ બેતાળીસ દોષો થાય છે. ઉદ્ગમ એટલે શ્રાવકથી ઉત્પન્ન થતા દોષો, તે આ પ્રમાણે સમજવા:-

"आहाकम्मुद्देसिय पूईकम्मे य मीसजाए य।
ठवणा पाहुडियाए, पाओअर-कीय-पामिच्चे ॥ ९२ ॥
परियट्टिए अभिहडे, उब्भिन्ने मालोहडे इय।
अच्छिज्जे अणिसट्ठे, अज्झोयरए य सोलसमे ॥ ९३ ॥"

—પિંડ-નિર્યુક્તિ.

(૧) આધાકર્મ, (૨) ઔદ્દેશિક, (૩) પૂતિકર્મ, (૪) મિશ્રજાત, (૫) સ્થાપના, (૬) પ્રાભૃતિકા, (૭) પ્રાદુષ્કરણ, (૮) ક્રીત, (૯) અપમિત્ય, (૧૦) પરિવર્તિત, (૧૧) અભિહૃત, (૧૨) ઉદ્ભિન્ન, (૧૩) માલાપહૃત, (૧૪) આચ્છેદ્ય, (૧૫) અનિઃસૃષ્ટ, (૧૬) અધ્યવપૂરક એ સોળ દોષ ઉદ્ગમના જાણવા.

૧. સાધુના નિમિત્તે બનાવેલો આહાર, તે **આધાકર્મ**.

૨. અમુક સાધુને ઉદ્દેશીને બનાવેલો, તે **ઔદ્દેશિક**.

૩. અકલ્પ્ય આહારના સંસર્ગમાં આવેલો, તે **પૂતિકર્મ**.

૪. કુટુંબ તથા સાધુ બંનેને ઉદ્દેશીને બનાવેલો, તે **મિશ્રજાત**.

૫. સાધુને માટે કેટલાક કાલ પર્યન્ત રાખી મૂકેલો, તે **સ્થાપના**.

૬. અમુક ઇષ્ટ કે પૂજ્ય સાધુને બહુમાન-પૂર્વક ગમતી વસ્તુ આપવી, તે **પ્રાભૃતિક**.

૭. મણિ વગેરે મૂકીને કે ભીંત વગેરે ખસેડીને પ્રકટ કરેલો, તે **પ્રાદુષ્કરણ**.

૮. સાધુને માટે વેચાતો લાવેલો, તે **ક્રીત**.

૯. ઉછીનો લાવેલો, તે **અપમિત્ય**.

૧૦. અદલો-બદલો કરીને લાવેલો, તે **પરિવર્તિત**.

૧૧. સાધુને માટે બીજા ગામે કે બીજા સ્થાને લાવેલો, તે **અભિહૃત**.

૧૨. છાણા-માટી વગેરેથી બંધ કરેલાં બરણી વગેરેનાં મોઢાં ખોલીને લાવેલો, તે **ઉદ્ભિન્ન**.

૧૩. માલ પર કે ઊંચી અભરાઈ પરથી ઉતારેલો, તે **માલાપહૃત**.

૧૪. નબળા પાસેથી ઝુંટવીને લાવેલો, તે **આચ્છેદ્ય**.

૧૫. ભાગીદારોની સંમતિ વગર આપવો, તે **અનિઃસૃષ્ટ.**

૧૬. સાધુનું આગમન થયેલું જાણીને વધારે બનાવેલો, તે **અધ્યવપૂરક.**

વિભાગ એટલે વિશિષ્ટ ભાગ, પોતાના અર્થે તૈયાર કરેલા ખાન-પાનમાંનો અમુક અંશ. એટલે સાધુને કલ્પે તેવા પ્રાસુક અને એષણીય ખાન-પાન, વસ્ત્ર, ઔષધ વગેરે 'દેશ, કાલ, શ્રદ્ધા, સત્કાર, ક્રમ, પાત્ર' વગેરેને ધ્યાનમાં લઈને ઉચ્ચ પ્રકારની ભક્તિવડે કેવળ આત્મ-કલ્યાણની બુદ્ધિથી પંચ-મહાવ્રતધારી મુનિરાજને જે દાન દેવું, તે 'અતિથિ-સંવિભાગ' કહેવાય છે.

'દેશ' એટલે ક્ષેત્ર-વિશેષ. 'કાળ' એટલે સુકાલ વગેરે સમય. 'શ્રદ્ધા' એટલે ચિત્તનો નિર્મળ પરિણામ. 'સત્કાર' એટલે ઊભા થઈ સામે જવું, આસન આપવું, વંદન કરવું, પાછળ વળાવવા જવું વગેરે ક્રિયા. 'ક્રમ' એટલે ઉત્તમ વસ્તુ પ્રથમ આપવી ને સામાન્ય વસ્તુઓ પછી આપવી તે જાતની યોજના. પાત્ર એટલે ગ્રહણ કરનાર વ્યક્તિ.

આવો 'અતિથિ-સંવિભાગ' કરવાનું વ્રત 'અતિથિ-સંવિભાગ વ્રત' કહેવાય છે. તેનો સામાન્ય વિધિ આવશ્યક-ચૂર્ણિ વગેરે ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે જણાવેલો છે:

"શ્રાવકે પોષધના પારણે મુનિરાજને અવશ્ય દાન આપવું અને પછી જ ભોજન કરવું. તે માટે ભોજનનો અવસર થાય એટલે ઉચિત વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરીને મુનિરાજની

વસતિવાળા સ્થાને જઈને પોતાને ત્યાં ગોચરીએ પધારવાનું નિમંત્રણ કરે. પછી ઉચિત વિધિ સાચવીને ઓછામાં ઓછા બે સાધુ તેની સાથે જાય. પછી જ્યારે મુનિરાજ ઘરે પધારે ત્યારે આસન આપી બેસવા માટે નિમંત્રણા કરે. જો તેઓ બેસે તો ઠીક, ન બેસે તો પણ તેમનો યોગ્ય વિનય કર્યો ગણાય. ત્યારબાદ ભોજન-પાણી વગેરે પ્રાસુક અને એષણીય વસ્તુઓ પોતાના હાથે જ વહોરાવે અને બીજો વહોરાવે તો પોતે ભોજન-પાત્ર ધરી રાખે. મુનિરાજ પશ્ચાત્કર્મનો દોષ ન લાગે માટે તેમાંથી અલ્પ ગ્રહણ કરે. ત્યારબાદ વંદન કરીને મુનિને વિસર્જન કરે અને થોડે દૂર સુધી સાથે જાય. ત્યારબાદ પોતે જમે. મુનિરાજે જે ગ્રહણ કર્યું હોય તે જમે અને ન લીધું હોય તે ન જમે." આ સંબંધી શ્રીધર્મદાસગણિએ ઉપદેશ-માલામાં જણાવ્યું છે કે:-

"साहूण कप्पणिज्जं, जं नवि दिन्नं कहिंचि किं पि तहिं ।
धीरा जहुत्तकारी, सुसावगा तं न भुंजंति ॥"

'યથોક્ત વિધિ કરનારા ધીર સુશ્રાવકો તે પારણાના દિવસે મુનિરાજને કલ્પનીય જે કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ પણ રીતે આપી ન હોય, તેવી વસ્તુનું ભોજન કરતા નથી.'

હવે જ્યાં મુનિરાજનો યોગ ન હોય ત્યાં શ્રાવકે પ્રથમ બારણે ઊભા રહીને કોઈ મુનિરાજ અકસ્માત્ આવે છે કે નહિ? તેની રાહ જોવી અને વિશુદ્ધ ભાવથી ચિંતન કરવું કે- 'જો આ વખતે મને મુનિરાજનો લાભ મળે તો કેવું સારું?' તેનાથી જ મારો નિસ્તાર છે, વગેરે. આ વિધિ 'પોષધોપ-

વાસ'ના પારણાનો છે. તે સિવાયના દિવસે પણ મુનિરાજને દાન દઈને જમવું અથવા જમ્યા પછી પણ દાન દેવું.

આ અતિથિ-સંવિભાગ વ્રતમાં નીચેની પાંચ વસ્તુઓ અતિચારરૂપ લેખાય છે :

(૧) 'સચિત્ત-નિક્ષેપ' – મુનિરાજને દાન આપવા યોગ્ય વસ્તુમાં સચિત્ત વસ્તુ નાખી દેવી.

(૨) 'સચિત્ત-પિધાન' – મુનિરાજને દાન આપવા યોગ્ય વસ્તુ ઉપર સચિત્ત વસ્તુ મૂકી દેવી – તેનું ઢાંકણ કરવું.

(૩) 'પર-વ્યપદેશ' – મુનિરાજને દાન આપવા યોગ્ય વસ્તુ પોતાની હોય છતાં પારકી કહે, જેથી પારકી જાણીને મુનિ ગ્રહણ ન કરે. અથવા વસ્તુ પારકી હોય ને પોતાની કહે કે જેથી મુનિ તે વસ્તુ ગ્રહણ કરે. આ બંને વસ્તુઓ મુનિને માટે અકલ્પનીય હોઈને શ્રાવકને માટે અતિચારરૂપ છે.

(૪) 'માત્સર્ય' – મુનિરાજ કોઈ વસ્તુ માગે ત્યારે કોપ કરવો કે વસ્તુ હોવા છતાં ન આપવી તે માત્સર્ય છે. અથવા પોતાનાથી ઊતરતા કોઈ માણસને દાન આપતો જોઈને એમ વિચારે કે – 'શું હું તેનાથી ઊતરતો છું? માટે બરાબર દાન આપું,' તો એ પણ માત્સર્યરૂપ અતિચાર છે.

(૫) 'કાલાતિક્રમ-દાન'–મુનિરાજને ભિક્ષા આપવાનો જે કાલ છે, તે વીતી ગયા પછી નિમંત્રણા કરવી, એ કાલાતિક્રમ-દાન નામનો અતિચાર છે.

(૩૦-૬) સચિત્ત-નિક્ષેપણ, સચિત્ત-પિધાન, પર-વ્યપદેશ, માત્સર્ય અને કાલાતિક્રમ-દાન એ પાંચ અતિચારો અતિથિ-સંવિભાગ વ્રતના છે. તેને હું ચોથા શિક્ષાવ્રતના પ્રતિક્રમણ-પ્રસંગે નિંદું છું.

(૩૧-૪) **सुहिएसु** - [सुहितेषु] - સુહિતોને વિષે.

સુષ્ઠુ-સુંદર છે હિત જેનું તે સુહિત, તેઓને વિષે. અહીં હિત શબ્દથી જ્ઞાનાદિ-રત્નત્રયી સમજવાની છે. 'सुष्ठु हितं-ज्ञानादित्रयं येषां ते सुहितास्तेषु' (વં. વૃ.). એટલે જે સાધુઓ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમાં રત છે તેઓ સુહિત કહેવાય છે.

सुहिअ શબ્દનો सुखित એવો સંસ્કાર પણ થાય છે. સુખિત એટલે સુખી. સુખ શબ્દથી અહીં વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ઉપધિનું બરાબર હોવું તે.

दुहिएसु - [दुःखितेषु] - દુઃખિતોને વિષે.

દુઃખ પામેલા તે દુઃખિત. અહીં દુઃખ શબ્દથી વ્યાધિ, તપશ્ચર્યાનો ખેદ અને ઉપધિનું ઓછાપણું વગેરે સમજવાનું છે. અર્થાત્ જેઓને કોઈ પણ રોગ થયેલો હોય, જેઓ તપશ્ચર્યાથી ખેદ પામેલા હોય અને જેમની પાસે વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ઉપધિ બરાબર ન હોય, તે દુઃખિત કહેવાય છે, તેમના વિષે.

जा - [या] - જે.

मे - [मया] - મારા વડે.

अस्सं(सं)जएसु - [अस्वं(सं)यतेषु] - અસ્વંયતોને વિષે.

નહિ સ્વયત તે 'અસ્વયત,' તેમને વિષે. સ્વ-જાતે, યત-ઉદ્યમ કરનારા, વિહરનારા. જેઓ પોતાની જાતે એટલે સ્વચ્છંદે વિહરનારા નથી તેવા. તાત્પર્ય કે ગુરુની આજ્ઞામાં વિચરનારા. 'न स्वं-स्वच्छन्देन यताः–उद्यताः तेषु' (વ. વૃ.)

अस्संजएसुનો સંસ્કાર असंयतेषु પણ થાય છે. असंयत એટલે સંયમથી ભ્રષ્ટ, સંયમથી રહિત. જેમ કે પાસત્થા આદિ સાધુઓ અને બ્રાહ્મણ વગેરે અન્યલિંગીઓ. તેમના વિષે.

अणुकंपा – [अनुकम्पा] – અનુકંપા, દયા, કૃપા, ભક્તિ.

'अनुकम्पनमनुकम्पा' અનુકંપવું-હૃદયનું દયાર્દ્ર થવું તે 'અનુકંપા'. તેને કૃપા પણ કહે છે. વિશિષ્ટ અર્થમાં તે ભક્તિનો ભાવ પણ સૂચવે છે. જેમ કે:–

"आयरिय-अणुकंपाए, गच्छो अणुकंपिओ महाभागो ।
गच्छाणुकंपणाए, अव्वुच्छित्ती कया तित्थस्स ॥"

આચાર્યની ભક્તિ કરવાથી પૂજ્ય એવા ગચ્છની જ ભક્તિ કરી છે, તેમ જાણવું; અને ગચ્છની ભક્તિ કરવાથી તીર્થનો અવ્યુચ્છેદ કર્યો છે, તેમ જાણવું.

'ચિત્ત' એટલે ભાવની નિર્મળતા અને 'પાત્ર' એટલે લેનારની યોગ્યતા. જે ભાવમાં રાગનો કે દ્વેષનો અંશ ન હોય તે નિર્મળ ગણાય છે. જેમ કે કોઈ મુનિને જોઈ એવું ચિંતવવું કે–આ તો મારા પૂર્વના સ્નેહી છે અથવા મારા સંસારી પક્ષના

સગા છે, અથવા તે મારા પર વિશેષ સદ્‌ભાવ રાખે છે, માટે તેમને દાન આપું, તો એવું દાન રાગથી યુક્ત હોઈને ભાવની નિર્મળતાવાળું ગણી શકાય નહિ. તે જ રીતે એમ વિચારવું કે – આ મુનિ બહુ ભલા છે, તેમને રહેવાનું ઠેકાણું નથી, જો આપણે તેમને દાન નહિ આપીએ તો બીજું કોણ આપશે? વગેરે; તો એવું દાન નિંદાથી યુક્ત હોઈને ભાવની નિર્મળતાવાળું ગણી શકાય નહિ. તેને બદલે એમ ચિંતવવું કે – 'સુવિહિત મુનિને દાન આપવું તે મારો શ્રાવકનો ધર્મ છે. એથી મને અતિથિ-સંવિભાગ-વ્રતનો લાભ મળે છે અને પરિણામે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનો બંધ પડે છે. તેઓ તો નિર-પેક્ષ છે, પણ મારે તેમની યથાર્થ ભક્તિ કરવી જોઈએ,' વગેરે. તો એવું દાન ઉત્તમ ભાવનાવાળું ગણાય.

પાત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો સુવિહિત સાધુ યોગ્ય પાત્ર છે. પછી તે સુહિત, દુઃખિત કે અસ્વયતમાંથી કોઈ પણ હોય. પાસત્થાદિ સાધુઓ તથા કાપડી વગેરે અન્યલિંગીઓ કુપાત્ર છે. અહીં પાત્રદાનનો પ્રસંગ હોવાથી સુહિત-દુઃખિત-અસ્વયતની જ વાત છે. તેમની ભક્તિ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ રાગથી કે દ્વેષથી કરી હોય, તો તેની નિંદા અને ગર્હા કરું છું.

(૩૧-૬) સુહિત, દુઃખિત અને અસ્વયત સાધુઓની ભક્તિ રાગ કે દ્વેષ-પૂર્વક કરી હોય, તેની નિંદા કરું છું અને તેની ગુરુ-સાક્ષીએ આલોચના કરું છું.

(૩૨-૪) **साहुसु** - [साधुषु] – સાધુઓને વિષે.

સાધુ-સુવિહિત સાધુ, તેમના વિષે.

संविभागो-[संविभागः] – સંવિભાગ, દાન આપવા-યોગ્ય વસ્તુઓનો એક ભાગ.

न – [न] – ન.

कओ – [कृतः] – કર્યો હોય.

तव-चरण-करण-जुत्तेसु – [तपः – चरण-करण-युक्तेषु] – તપ, ચરણ અને કરણથી યુક્તને વિષે.

તપશ્ચર્યા તે તપ. તેના બાર ભેદો સુપ્રસિદ્ધ છે.

'ચરણ' એટલે 'ચરણસિત્તરી' કે ચારિત્રના ૭૦ ભેદો.

તે નીચે મુજબ:—

"वय (५) – समणधम्म (१०) – संजम (१७) – वेयावच्चं (१०) च बंभ-गुत्तीओ (९) ।
नाणाइ-तिअं (३) तव (१२)-कोह–निग्गहाई (४) चरणमेअं ॥"

૫ મહાવ્રતો.	૯ બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિઓ.
૧૦ શ્રમણધર્મો.	૩ જ્ઞાનાદિ-ત્રિક (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રધર્મ).
૧૭ સંયમ.	૧૨ તપ.
૧૦ વૈયાવૃત્ત્ય.	૪ ક્રોધાદિ કષાયોનો નિગ્રહ.
	૭૦

'કરણ' એટલે 'કરણ-સિત્તરી' કે ક્રિયાનાં ૭૦ ભેદો. તે નીચે મુજબ:—

४ ५ १२ १२ ५
" पिंड-विसोही समिई, भावण – पडिमा य इंदिअ-निरोहो ।
२५ ३ ४ ७०
पडिलेहण – गुत्तीओ, अभिग्गहा चेव करणं तु ॥"

૪ પિંડ-વિશુદ્ધિ.	૫ ઇંદ્રિયોનો નિરોધ (નિગ્રહ).
૫ સમિતિ.	૨૫ પ્રતિલેખના.
૧૨ ભાવનાઓ.	૩ ગુપ્તિઓ.
૧૨ પ્રતિમા.	૪ અભિગ્રહો.

૭૦

संते – [सति] – વિદ્યમાન હોવા છતાં.

फासुअ-दाणे – [प्रासुक-दाने] – પ્રાસુક-દાનને વિષે.

જેમાંથી પ્રાણ ચાલ્યા ગયા છે, જે જીવ-રહિત છે તે 'પ્રાસુક'.

'प्रगता असवः उच्छ्वासादयः प्राणा यस्मात् स प्रासुकः।'

તેનો પરિચય આપતાં શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે :–

" निर्जीवं यच्च यद् द्रव्यं, मिश्रं नैव च जन्तुभिः ।
तत् प्रासुकमिति प्रोक्तं, जीवाजीव-विशारदैः ॥"

" જે દ્રવ્ય નિર્જીવ હોય, જે દ્રવ્ય જંતુઓ વડે મિશ્ર ન હોય, તેને જીવાજીવ-વિશારદોએ 'પ્રાસુક' કહ્યું છે."

तं निंदे तं च गरिहामि – પૂર્વવત્.

(૩૨-૫) साहुसु........गरिहामि.

આ ગાથામાં છતી શક્તિએ અતિથિ-સંવિભાગ એટલે સુપાત્રદાન ન કર્યું હોય તેની નિંદા કરવામાં આવી છે. તેમાં સુપાત્રનો પરિચય આપતાં ૩ લક્ષણો બતાવવામાં આવ્યાં છે.

(૧) જે સાધુ તપસ્વી હોય.

(૨) જે સાધુ ચરણ-સિત્તરીના ૭૦ બોલોનું પાલન કરતા હોય.

(૩) જે સાધુ કરણ-સિત્તરીના ૭૦ બોલોનું પાલન કરતા હોય.

ચરણ-સિત્તરીમાં જો કે બાર પ્રકારના તપનો સમાવેશ થાય છે, તો પણ તપ એ નિકાચિત કર્મોને દૂર કરવાનું પ્રબળ સાધન હોઈને, તેનો નિર્દેશ પૃથક્ કરવામાં આવ્યો છે.

સાધુને રાત્રિભોજનનો ત્યાગ હોય છે, એટલે તેઓ તેટલા અંશે તપસ્વી હોય છે. વળી તેઓ સંયમની સાધના માટે દેહને ટકાવવા પૂરતું દોષોને ટાળીને ભોજન કરનારા હોવાથી નિત્ય તપસ્વી હોય છે, છતાં અહીં અનશન આદિ તપનું વિશિષ્ટ રીતે અનુષ્ઠાન કરનાર એવો અર્થ અભિપ્રેત છે. એટલે જે મુનિ બાર પ્રકારના તપનું આચરણ કરતા હોય તેમને 'સુપાત્ર' સમજવાના છે.

સુવિહિત સાધુ ચરણ-સિત્તરી અને કરણ-સિત્તરીનું યથાર્થ પાલન કરનારા હોય છે. તેમાં ચરણ-સિત્તરીના ૭૦ બોલો નીચે મુજબ છે:—

પાંચ મહાવ્રતો: ૧ પ્રાણાતિપાત-વિરમણ-વ્રત, ૨

મૃષાવાદ-વિરમણ-વ્રત, ૩ અદત્તાદાન-વિરમણ-વ્રત, ૪ મૈથુન-વિરમણ-વ્રત, ૫ પરિગ્રહ-વિરમણ-વ્રત.

દસ યતિ-ધર્મ: ૧ ક્ષમા, ૨ નમ્રતા, ૩ સરળતા, ૪ નિર્લોભતા, ૫ તપ, ૬ સંયમ, ૭ સત્ય, ૮ શૌચ, ૯ અકિંચનતા, ૧૦ બ્રહ્મચર્ય.

સત્તર પ્રકારનો સંયમ: ૫ હિંસાદિ પાંચ આસ્રવોની વિરતિ, ૫ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, ૪ કષાયોનો જય અને ૩ દંડોથી વિરતિ.

દસ પ્રકારનું વૈયાવૃત્ત્ય: ૧ આચાર્ય, ૨ ઉપાધ્યાય, ૩ સ્થવિર, ૪ તપસ્વી, ૫ ગ્લાન, ૬ શૈક્ષ, ૭ સાધર્મિક, ૮ કુળ, ૯ ગણ અને ૧૦ સંઘની સેવા-શુશ્રૂષા.

નવ પ્રકારની બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિ: વિવિક્ત-વસતિ-સેવા આદિ.

જ્ઞાનાદિ-ત્રિક એટલે **૧ જ્ઞાન, ૨ દર્શન** અને **૩ ચારિત્ર**ની આરાધના.

બાર પ્રકારનો તપ: ૭ બાહ્ય ભેદ અને ૭ આભ્યંતર ભેદ.

ચતુર્વિધ કષાય-નિગ્રહ–ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ પર કાબૂ.

આ સિત્તેર બોલો પૈકી પાંચ મહાવ્રતોમાં 'યમ'નો સમાવેશ થાય છે, દસ પ્રકારના યતિધર્મમાં 'નિયમો'નો સમાવેશ થાય છે, સત્તર પ્રકારના સંયમમાં પાંચ ઇન્દ્રિય તથા ત્રણ

બળરૂપ પ્રાણનો આયામ—પ્રાણાયામ તથા પ્રત્યાહાર પ્રત્યક્ષ છે. દસ પ્રકારનું વૈયાવૃત્ત્ય તિતિક્ષા અને શુશ્રૂષાનો ગુણ સૂચવે છે. નવ પ્રકારની બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિ આદર્શ બ્રહ્મચર્યનું વિધાન કરે છે. જ્ઞાનાદિ-રત્નત્રયીની આરાધના આત્મ-શ્રદ્ધા, પ્રજ્ઞા અને પુરુષાર્થનો વિકાસ કરે છે. બાર પ્રકારનું તપ બાહ્ય અને આભ્યંતર શુદ્ધિ કરી પરમ પવિત્રતાને પ્રગટાવે છે, તથા ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાં મદદગાર છે. ચતુર્વિધ કષાયનો નિગ્રહ સાધકને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં—આત્મભાવમાં સ્થિર થવા માટે મદદ કરે છે.

કરણ-સિત્તરીના ૭૦ બોલો આ પ્રમાણે છે:—

ચાર પિંડ-વિશુદ્ધિ: ૧ આહાર, ૨ શય્યા, ૩ વસ્ત્ર અને ૪ પાત્ર કલ્પનીય જ ગ્રહણ કરવાં.

બાર ભાવના: અનિત્યત્વાદિ ૧૨

બાર ભિક્ષુ-પ્રતિમા: એકેક માસની સાત, આઠમી બે માસની, નવમી ત્રણ માસની, દસમી સત્તર રાત્રિ-દિવસની, અગિયારમી અહોરાત્રની અને બારમી એક રાત્રિની.

પચ્ચીસ પ્રતિલેખના: ૧ દૃષ્ટિ-પ્રતિલેખના, ૬ પ્રસ્ફોટક, ૯ આસ્ફોટક અને ૯ પ્રસ્ફોટક એ ૨૫ બોલ-પૂર્વક થતી વસ્ત્ર વગેરેની પ્રતિલેખના.

ચાર અભિગ્રહ: ૧ દ્રવ્યાભિગ્રહ, ૨ ક્ષેત્રાભિગ્રહ, ૩ કાલાભિગ્રહ અને ૪ ભાવાભિગ્રહ.

આ સિત્તેર બોલોમાં સાધુ-જીવનની વિશુદ્ધિ અને પ્રગતિનાં તત્ત્વો ગોઠવાયેલાં છે. આહાર, શય્યા, વસ્ત્ર અને પાત્રની શુદ્ધિ વિના સાધુ-ધર્મનું યોગ્ય રીતે પાલન થઈ શકતું નથી, અને એવા પાલન વિના ગૃદ્ધિ, પ્રમાદ, આલસ્ય વગેરે દોષો ટળી શકતા નથી, તથા ગૃહસ્થોને અપ્રીતિ થવાનો ભય રહે છે. બાર ભાવના સંવેગ અને નિર્વેદને તાજા રાખે છે, જેથી કામ-ગુણ તરફ અનાયાસે ઢળી જવાતું નથી. બાર પ્રકારની ભિક્ષુ-પ્રતિમા તિતિક્ષાને અને સંયમની વૃત્તિને અતિશય દૃઢ કરે છે. પચ્ચીસ પ્રતિલેખના સતત યતનાનો આદેશ કરે છે અને ચાર પ્રકારનો અભિગ્રહ જે વાસ્તવિક રીતે તપરૂપ જ છે, તે મન પર યથાર્થ કાબૂ મેળવવામાં અતિશય ઉપયોગી છે.

(૩૨-૬) તપસ્વી, ચારિત્રશીલ અને ક્રિયાપાત્ર સાધુઓને આપી શકાય તેવી પ્રાસુક વસ્તુઓ હાજર હોવા છતાં જો આપી ન હોય, તો મારાં તે દુષ્કૃત્યને હું નિંદું છું અને તેની ગુરુ-સમક્ષ આલોચના કરું છું.

(૩૩-૪) इह लोए – [इह लोके] – આ લોકને વિષે, મનુષ્યલોક-સંબંધી.

અહીં આવેલો લોક તે 'ઇહ લોક'. ઊર્ધ્વલોક ઉપર આવેલો છે, અધોલોક નીચે આવેલો છે અને મનુષ્યલોક અહીં આવેલો છે. એટલે મનુષ્યલોકને જ 'ઇહ લોક' કહેવામાં આવે છે, તેના વિષે. આ તથા તેની પછીનાં ત્રણ પદોનો સંબંધ 'આસંસ-પઓગે' સાથે સમજવાનો છે.

परलोए – [परलोके] – પરલોકને વિષે.

બીજો લોક તે પરલોક. અહીં પરલોકથી અન્ય ભવ સમજવાનો છે, તેના વિષે.

जीविअ-मरणे – [जीवित-मरणे] – જીવન અને મરણને વિષે.

जीविअ તથા मरण તે जीविअ-मरण, તેના વિષે.

જીવન કે પ્રાણ-ધારણ તે જીવિત. અવસાન કે મૃત્યુ તે મરણ.

अ – [च] – અને.

आसंस-पओगे – [आशंसा-प्रयोगे] – ઇચ્છા કરવાને વિષે.

आ+शंस् પરથી आशंसा. તે નહિ મળેલી વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છારૂપ હોય છે. તેને આશા કે આકાંક્ષા પણ કહેવામાં આવે છે. 'પ્રયોગ' એટલે ક્રિયા. અર્થાત્ કોઈ વસ્તુની આકાંક્ષા કરવી તે આશંસા-પ્રયોગ, તેના વિષે.

पंचविहो – [पञ्चविधः] – પાંચ પ્રકારનો.

अइआरो – [अतिचारः] – અતિચાર.

मा – [मा] – ન, નહિ.

मज्झ – [मम] – મારો, મને.

हुज्ज – [भवतु] – હોજો.

मरणंते – [मरणान्ते] – મરણાંત-સમયે, મરણને વખતે.

मरणरूपी अन्त તે मरणान्त, તેના વિષે.

(૩૩-૫) इह लोए........मरणान्ते.

આ ગાથામાં 'સંલેખના'ના પાંચ અતિચારો જણાવેલા છે.

સારી લેખના તે 'સંલેખના'. અહીં 'लिख्' ધાતુ શોષણનો ભાવ બતાવે છે. એટલે જેનાથી સારી રીતે શોષણ થાય તે 'સંલેખના' તપ-ક્રિયા કહેવાય. આ શોષણ શરીર અને કષાયો વગેરેનું કરવાનું હોય છે, તેથી શરીર અને કષાયો વગેરેનું શોષણ કરનારું જે તપ તેને 'સંલેખના' કહેવામાં આવે છે. તે માટે પંચવસ્તુકમાં કહ્યું છે કે :—

"संलेहणा इहं खलु, तवकिरिया जिणवरेहिं पण्णत्ता ।
जं तीए संलिहिज्जइ, देह-कसायाइ णिअमेणं ॥ १३६६ ॥"

"દેહ અને કષાયો વગેરેને નિયમથી પાતળા પાડી દે—કૃશ કરી નાખે, તેવી તપક્રિયાને જિનવરોએ અહીં 'સંલેખના' કહી છે."

મરણ-સમયે યોગ્ય સમાધિ, સ્થિરતા અને આરાધના જળવાઈ રહે તે માટે જ્યારે બળ, વીર્ય, સાહસ, પરાક્રમ, શ્રદ્ધા, ધૃતિ અને સંવેગ વિદ્યમાન હોય ત્યારે જ ખાવું-પીવું તજી દઈને મરણ-પર્યંતનું અણસણ કરવું, તે 'સંલેખના'નો મુખ્ય હેતુ છે. શ્રીઉપાસકદશાંગસૂત્રમાં તેને 'અપશ્ચિમ-મારણાંતિક-સંલેખના' કહી છે.

જે સાધુ તથા શ્રાવક 'સંલેખના' કરવાની ભાવના રાખતા હોય તેમણે પ્રથમ 'સંલેખના નામનું તપ' આગમોક્ત વિધિએ કરવું જોઈએ. તે તપના ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને

જઘન્ય એવા ત્રણ પ્રકારો છે. તેમાં ઉત્કૃષ્ટ તપ બાર વર્ષનું છે, મધ્યમ તપ બાર માસનું છે અને જઘન્ય તપ બાર પક્ષ એટલે છ માસનું છે. તેમાં છટ્ઠ, અટ્ઠમ, એકાંતર ઉપવાસ અને આયંબિલ વિવિધ પ્રકારે કરવાનાં હોય છે.

વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે, રોગાદિકને કારણે કે પ્રબળ વૈરાગ્યથી 'સંલેખના' કરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે શક્તિ-સંયોગો જોઈને પ્રથમ તિવિહારો કે ચોવિહારો 'સંલેખના-તપ' કરવામાં આવે છે. આ તપ સ્વીકાર્યા પછી મનના ભાવો નિર્મળ રહે તેવા જ પ્રયાસો કરવાના હોય છે. અગાઉ જેણે શરીરની બધી ધાતુઓનું તથા ગારવ આદિ માનસિક ભાવોનું શોષણ કર્યું હોય છે, તે જ આ તપક્રિયાના મુખ્ય અધિકારી મનાયેલા છે.

'સંલેખના-તપ'ના પાંચ અતિચારો નીચે મુજબ છેઃ-

૧ 'इहलोकाशंसा-प्रयोग'.

इहलोकसंबंधी आशंसा – ઇચ્છાનો प्रयोग – વ્યાપાર તે इहलोकाशंसा-प्रयोग—તાત્પર્ય કે 'સંલેખનાતપ'નો સ્વીકાર કર્યા પછી મનમાં એવી ઇચ્છા રાખવી કે-'મરીને હું આ લોકમાં જ ઉત્પન્ન થાઉં, મનુષ્ય થાઉં, રાજા થાઉં' વગેરે, તે 'ઇહલોક-આશંસા-પ્રયોગ' નામનો પહેલો અતિચાર છે.

૨ 'परलोकाशंसा-प्रयोग.'

'સંલેખના-તપ'નો સ્વીકાર કર્યા પછી મનમાં એવી ઇચ્છા રાખવી કે-'હું અહીંથી મરણ પામીને દેવ થાઉં',

વિમાનોનો અધિપતિ થાઉં, ઇંદ્ર થાઉં' વગેરે, તે 'પરલોક-આશંસા-પ્રયોગ' નામનો બીજો અતિચાર છે.

૩ 'जीविताशंसा-प्रयोग.'

'સંલેખના-તપ'નો સ્વીકાર કર્યા પછી એવી ઇચ્છા રાખવી કે-'આ અવસ્થામાં હું વધારે વખત જીવું તો ઠીક, જેથી પ્રાપ્ત થઈ રહેલાં સત્કાર, સન્માન, ઉત્સવો આદિ લાંબો સમય ચાલે અને લોકોમાં વધારે કીર્તિ થાય, તે 'જીવિત-આશંસા-પ્રયોગ' નામનો ત્રીજો અતિચાર છે.

૪ 'मरणाशंसा-प्रयोग.'

'સંલેખના-તપ'નો સ્વીકાર કર્યા પછી ક્ષેત્રની કર્કશતાનાં કારણે તેમજ પૂજા-સન્માનાદિકના અભાવે એવો વિચાર કરવો કે હવે મારું મરણ જલદી થાય તો સારું, એ 'મરણાશંસા' નામનો ચોથો અતિચાર છે.

૫ 'कामभोगाशंसा-प्रयोग.'

'સંલેખના-તપ'નો સ્વીકાર કર્યા પછી યોગ્ય પૂજા-સન્માનાદિકના અભાવે કે ભૂખના દુઃખથી પીડિત થઈને એવી ઇચ્છા કરવી કે-'વહેલો યા મોડો હું દેવલોકમાં કે મનુષ્યલોકમાં ગમે ત્યાં ઉત્પન્ન થાઉં પણ ત્યાં મને ઇચ્છિત કામ-ભોગની પ્રાપ્તિ થાઓ,' તે 'કામભોગ-આશંસા-પ્રયોગ' નામનો પાંચમો અતિચાર છે.

આ ગાથામાં કામ-ભોગની આશંસાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, તો પણ અપદથી તેને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

શ્રીઉપાસકદશાંગ સૂત્રમાં સંલેખના-તપના પાંચ અતિચારો નીચે મુજબ ગણાવેલા છે :—' १ इहलोगासंस-प्पओगे, २ परलोगासंस-प्पओगे, ३ जीविआसंस-प्पओगे, ४ मरणासंस-प्पओगे, ५ कामभोगासंस-प्पओगे ' (સૂ. ७)

આ અતિચારો ' સંલેખના-તપક્રિયા 'માં ન લાગે તેવો મનોરથ ' मा हुज्ज 'પદોથી વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

(૩૩-૬) " ૧ ઇહલોકાશંસા-પ્રયોગ, ૨ પરલોકાશંસા-પ્રયોગ, ૩ જીવિતાશંસા-પ્રયોગ, ૪ મરણાશંસા-પ્રયોગ અને ૫ કામભોગાશંસા-પ્રયોગ. " એ પાંચ અતિચારો મને મરણ વખતે ન થાઓ.

(૩૪-૪) काएण – [कायेन] – કાયા વડે.

काइअस्स – [कायिकस्य] – કાયિક અતિચારોનું.

काया-સંબંધી તે કાયિક, તેનું.

पडिक्कमे – [प्रतिक्रामामि] – પ્રતિક્રમું છું. પ્રતિક્રમણ કરું છું.

वाइअस्स – [वाचिकस्य] – વાચિક અતિચારોનું.

वाच्-સંબંધી તે વાચિક, તેનું.

वायाए – [वाचा] – વાણી વડે.

माणसिअस्स – [मानसिकस्य] – માનસિક અતિચારોનું

मनस्-સંબંધી તે માનસિક, તેનું.

सव्वस्स – [सर्वस्य] – સર્વનું.

वयाइआरस्स – [व्रतातिचारस्य] – વ્રતના અતિચારોનું.

(૩૪-૫) काएण.......वयाइआरस्स.

એક અપેક્ષાએ સઘળા અતિચારો ત્રણ પ્રકારે લાગે છે: (૧) કાયાના અશુભ વ્યાપારોથી—જેમ કે વધ, બંધન, અંગચ્છેદ વગેરેથી, (૨) વચનના અશુભ વ્યાપારોથી—જેમ કે સહસાભ્યાખ્યાન, રહોભ્યાખ્યાન વગેરેથી, (૩) મનના અશુભ વ્યાપારોથી—જેમ કે શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા તથા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિથી.

આ અશુભ યોગોને સ્થાને પુનઃ શુભ યોગોનું પ્રવર્ત્તન કરવું તે પ્રતિક્રમણ છે. કહ્યું છે કે:—

“स्वस्थानाद् यत् परस्थानं, प्रमादस्य वशं गतः ।
तत्रैव क्रमणं भूयः, प्रतिक्रमणमुच्यते ॥”

તે આ રીતે થઈ શકે:-

(૧) અશુભકાય-યોગના સ્થાને તપ અને કાયોત્સર્ગની આરાધના: દૃઢપ્રહારીની જેમ.

(૨) અશુભ વચન-યોગને સ્થાને ‘મિથ્યાદુષ્કૃતાદિ’ વચનનો વ્યવહાર: આનંદ શ્રાવક સાથે શ્રીગૌતમસ્વામીએ કર્યો હતો તેમ.

(૩) અશુભ મનો-યોગને સ્થાને પાપભીરુતા, પાપ-કાર્યોની નિંદા, પશ્ચાત્તાપ વગેરે: મહર્ષિ પ્રસન્નચંદ્રની જેમ.

(૩૪-૬) કાયા, વચન અને મનના અશુભ પ્રવર્ત્તન વડે સઘળાં વ્રતોમાં મને જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તેને હું ક્રમશઃ શુભ કાયયોગથી, શુભ વચનયોગથી અને શુભ મનોયોગથી પ્રતિક્રમું છું.

(૩૫-૪) **वंदण-वय-सिक्खा-गारवेसु** – [वन्दन-व्रत-शिक्षा-गौरवेषु] – વંદન, વ્રત, શિક્ષા અને ગૌરવ વિષે.

'वन्दनं – चैत्यवन्दनं गुरुवन्दनं च' (અ. દી.)—'વંદન' એટલે 'ચૈત્ય-વંદન કે ગુરુ-વંદન' તેના દ્રવ્ય અને ભાવથી બે બે વિભાગો પડે છેઃ જેમ કે 'દ્રવ્ય-ચૈત્યવંદન અને ભાવ-ચૈત્યવંદન' તથા 'દ્રવ્ય-ગુરુવંદન અને ભાવ-ગુરુવંદન'. તે માટે અનુક્રમે પાલકકુમાર, શામ્બકુમાર, વીરા સાળવી અને શ્રીકૃષ્ણનાં દૃષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ છે.

'व्रतानि-अणुव्रतादीनि, पौरुष्यादि-प्रत्याख्यानरूपा नियमा वा' (અ. દી.). વ્રતો એટલે અણુવ્રતો વગેરે બાર વ્રતો અથવા પૌરુષી (પોરસી) આદિ પ્રત્યાખ્યાનના નિયમો.

'शिक्षा ग्रहणा-ऽऽसेवनरूपा द्वेधा' (અ.દી.)—'શિક્ષા,' 'ગ્રહણ અને આસેવના' એમ બે પ્રકારની છે. તેમાં 'ગ્રહણશિક્ષા' સામાયિક આદિનાં સૂત્ર અને અર્થને ગ્રહણ કરવારૂપ છે અને 'આસેવના-શિક્ષા' શ્રાદ્ધદિનકૃત્યની નીચેની ગાથાઓમાં શ્રાવકનું જે કર્ત્તવ્ય બતાવ્યું છે, તેનાં આચરણરૂપ છેઃ—

"नवकारेण विबोहो[१], अणुसरणं सावओ[२] वयाइं मे[३] ।
जोगो[४] चीवंदण[५] मो, पच्चक्खाणं[६] च विहि-पुव्वं ॥ १ ॥
तह चेइयहर-गमणं[७], सक्कारो[८] वंदणं गुरु-सगासे[९] ।
पच्चक्खाणं[१०] सवणं[११], जइ-पुच्छा[१२] उचिय-करणिज्जं[१३] ॥ २ ॥
अविरुद्धो ववहारो[१४], काले तह भोयणं[१५] सुसंवरणं[१६] ।
चेइहरागम-सवणं[१७], सक्कारो[१८] वंदणाइं[१९] च ॥ ३ ॥
जइ-विस्सामणमुच्चिओ[२०], जोगो नवकार-चिंतणाइओ[२१] ।
गिह-गमणं[२२] विहि-सयणं, सरणं गुरु-देवयाईणं[२३] ॥ ४ ॥
अब्बंभे पुण विरई, मोह-दुगंछा[२४] स-तत्त-चिंता य ।
इत्थी-कडेवराणं[२५], तव्विरएसुं च बहुमाणो[२६] ॥ ५ ॥
वाहगदोस-विवक्खे[२७], धम्मायरिए य उज्जुय-विहारे[२८] ।
एसो दिणकिच्चस्स उ, पिंडत्थो से समासेणं ॥ ६ ॥"*

ભાવાર્થ—શ્રાવકે ' પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કાર 'પૂર્વક એટલે તેમના મંગલ-સ્મરણપૂર્વક ' નિદ્રાનો ત્યાગ ' કરવો જોઈએ.

* પૂર્વની પાંચ ગાથાઓ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત શ્રાવક-ધર્મવિધિ-પ્રકરણમાં ૧૧૨–૧૧૬ ગાથાઓ તરીકે આપેલી છે.

એ 'સ્મરણ પછી' એવું ચિંતન કરવું જોઈએ કે હું 'શ્રાવક' છું. પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણવ્રતો તથા ચાર શિક્ષાવ્રતો, એ મારે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય-પાળવા યોગ્ય 'વ્રતો' છે; જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયી એ મોક્ષ-માર્ગે લઈ જનારો 'યોગ' છે; તેથી તેની શુદ્ધિ માટે ષડાવશ્યકરૂપ પ્રતિક્રમણ કરવા યોગ્ય છે. તે કર્યા પછી ચૈત્યવંદન કરવું અને વિધિ-પૂર્વક પ્રત્યાખ્યાન ધારવું. ૧.

પછી ચૈત્ય-ઘર એટલે 'જિન-ભવને જવું' અને ત્યાં પુષ્પમાલા, ગંધ વગેરે વડે જિન બિંબોનો 'સત્કાર કરવો'. ત્યાંથી 'ગુરુની પાસે જઈને વંદન કરવું,' અને તેમની આગળ સવારના પ્રત્યાખ્યાનને વિધિ-પૂર્વક ગ્રહણ કરવું. ત્યારપછી તેમની આગળ ધર્મનું 'શ્રવણ કરવું,' તેમને સુખ-શાતાની પૃચ્છા કરવી અને ઔષધ, ભૈષજ્ય વગેરે જે વસ્તુની જરૂર હોય તે સંબંધી 'ઉચિત કરવું'. ૨.

પછી 'લૌકિક અને લોકોત્તર એ બંને દૃષ્ટિથી અનિંદિત એવા વ્યવહારની સાધના કરવી,' સમયસર 'ભોજન કરી લેવું' અને દિવસચરિમ પ્રત્યાખ્યાનો વડે 'સંવરને સારી રીતે ધારણ કરવો.' ત્યારબાદ ચૈત્ય-ગૃહમાં જઈને 'આગમોનું શ્રવણ' કરવું. 'જિન-બિંબની અર્ચા' કરવી અને 'ગુરુ-વંદન, સામાયિક વગેરે ક્રિયાઓ' કરવી. ૩.

પછી સ્વાધ્યાય, સંયમ, વૈયાવૃત્ત્ય વગેરેથી પરિશ્રમિત થયેલા સાધુની પુષ્ટ આલંબનરૂપ 'વિશ્રામણા' કરવી, નવકાર-ચિંતન આદિ 'ઉચિત યોગનું અનુષ્ઠાન કરવું,' 'સ્વગૃહે

પાછા ફરવું અને પોતાના પરિવારને બોધદાયક કથાઓ તથા સુંદર સુભાષિતો વગેરે વડે ધર્મનું કથન કરવું,' વિધિ-પૂર્વક 'શયન' કરવું અને દેવ, ગુરુ વગેરે ચારનાં 'શરણ અંગીકાર કરવાં.' ૪.

પછી મોહ પ્રત્યેની જુગુપ્સા વડે પ્રાયઃ 'અબ્રહ્મચર્યમાં વિરતિ' રાખવી અને સ્ત્રીનાં અંગોપાંગોની અશુચિતાનો વિચાર કરીને તેનો ત્યાગ કરનાર એવા 'મહાપુરુષોનું હૃદયથી બહુમાન' કરવું. ૫.

પછી બાધક દોષોની વિપક્ષ એવી 'વૈરાગ્યમય વિચારણા' કરવી અને મારા ચારિત્રશીલ ધર્માચાર્ય ગુરુની આગળ 'ક્યારે દીક્ષા લઈશ?' એવો મનોરથ કરવો. શ્રાવકનાં દિન-કૃત્યોનો સંક્ષેપમાં આ સાધારણ ક્રમ છે. ૬.

'गौरवाणि जात्यादि-मदस्थानान्यष्टौ' (અ. દી.)–'ગૌરવ' એટલે જાતિ-મદ આદિ મદનાં આઠ સ્થાનો. તે નીચે મુજબ જાણવાં:–"(૧) જાતિ-મદ, (૨) કુલ-મદ, (૩) રૂપ-મદ, (૪) બલ-મદ, (૫) શ્રુત-મદ, (૬) તપ-મદ, (૭) લાભ-મદ અને (૮) ધન-મદ." અથવા અત્યંત આસક્તિ-ગૃદ્ધિ તે 'ગૌરવ'. તેમાં પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોનું અભિમાન અને આસક્તિ(લાલસા) હોય છે. તેના ત્રણ પ્રકારો નીચે મુજબ:–"(૧) 'રસ-ગૌરવ' – મધુર ખાન-પાનનું અભિમાન અને તેની લાલસા, (૨) 'ઋદ્ધિ-ગૌરવ' – ધન-કુટુંબ વગેરેનું અભિમાન અને તેની લાલસા, (૩) 'સાત-ગૌરવ' – કોમળ

શય્યા, કોમળ વસ્ત્ર, સુખકારી આસન વગેરે શરીરને શાતા ઉપજાવનારી સામગ્રીઓનું અભિમાન તથા તેની લાલસા."

सन्ना-कसाय-दंडेसु – [सञ्ज्ञा-कषाय-दण्डेषु] – સંજ્ઞા, કષાય અને દંડને વિષે.

'सञ्ज्ञा : – असातवेदनीय-मोहनीयकर्मोदय-सम्पाद्या आहाराभिलाषादिरूपाश्चेतनाविशेषा: ।' (સમવાયાંગ-ટીકા સૂ. ૪.) 'સંજ્ઞા' એટલે અશાતાવેદનીય અને મોહનીય કર્મના ઉદયથી થતી આહારની અભિલાષા વગેરે પ્રકારની વિશિષ્ટ ચેતનાઓ. તેના ચાર પ્રકારો સમવાયાંગસૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છે:–'चत्तारि सण्णा पन्नत्ता, तं जहा आहार-भय-मेहुण-परिग्गह-सण्णा । 'સંજ્ઞાઓ' ચાર પ્રકારની છે: તે આ રીતે:–"૧ આહાર, ૨ ભય, ૩ મૈથુન અને ૪ પરિગ્રહ."

સંજ્ઞાના દશ,[1] પંદર[2] અને સોળ[3] એવા વિભાગો પણ અન્યત્ર જોવામાં આવે છે.

'કષાય' – 'ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ'.

'દંડ' – 'મનોદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડ.'

---

૧. દશ સંજ્ઞાઓ—૧ આહાર, ૨ ભય, ૩ મૈથુન, ૪ પરિગ્રહ, ૫ ક્રોધ, ૬ માન, ૭ માયા, ૮ લોભ, ૯ લોક અને ૧૦ ઓઘ.

૨. પંદર સંજ્ઞાઓ—૧ આહાર, ૨ ભય, ૩ મૈથુન, ૪ પરિગ્રહ, ૫ ક્રોધ, ૬ માન, ૭ માયા, ૮ લોભ, ૯ ઓઘ, ૧૦ સુખ, ૧૧ દુઃખ, ૧૨ મોહ, ૧૩ વિચિકિત્સા, ૧૪ શોક અને ૧૫ ધર્મ.

૩. ઉપરની પંદર સંજ્ઞાઓમાં ૧૬મી લોકસંજ્ઞા ઉમેરતાં સોળ.

गुत्तीसु – [गुप्तिषु] – ગુપ્તિને વિષે.

‘ ગુપ્તિ ’ – ‘ ૧ મનો-ગુપ્તિ, ૨ વચન-ગુપ્તિ અને ૩ કાય-ગુપ્તિ. ’

समिईसु – [समितिषु] – સમિતિને વિષે.

‘ સમિતિ ’ – ‘ ૧ ઈર્યા, ૨ ભાષા, ૩ એષણા, ૪ આદાન-નિક્ષેપ અને ૫ પારિષ્ઠાપનિકા. ’

जो – [यः] – જે.

अइआरो – [अतिचारः] – અતિચાર, સ્ખલના.

य – [च] – અને.

तं – [तम्] – તેને.

निंदे – [निन्दामि] – હું નિંદું છું.

(૩૫-૫) वंदण........निंदे.

ઉપાદેય(કર્ત્તવ્ય)ને નહિ કરવાથી અને હેય(વર્જવાને યોગ્ય)ને આચરવાથી જે જે અતિચારો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું પ્રતિક્રમણ આ ગાથામાં કરેલું છે. તે આ રીતે:–

‘ **વંદન** ’ યથાસમય, યથાવિધિ કરવું જોઈએ, તે ન થયું હોય તો તેની નિંદા.

‘ **વ્રતો** ’ લીધાં મુજબ બરાબર પાળવાં જોઈએ, તેમાં ભૂલ-ચૂક થઈ હોય તો તેની નિંદા.

બંને પ્રકારની ‘ **શિક્ષા** ’નું સેવન યથાર્થ રીતે કરવું જોઈએ, તે ન થયું હોય તો તેની નિંદા.

'ગૌરવ' જાતિ-મદ આદિ આઠ પ્રકારનું, અથવા રસ આદિ ત્રણ પ્રકારનું છોડવું જોઈએ. જો તે ન છોડયું હોય તો તેની નિંદા.

'સંજ્ઞા' ચારે પ્રકારની તજવી જોઈએ અથવા તેમાં યોગ્ય વિવેક કરવો જોઈએ, પણ તે ન કર્યો હોય તો તેની નિંદા.

'કષાય' ચારે પ્રકારના તજવા જોઈએ, છતાં તે ન તજ્યા હોય તો તેની નિંદા.

'દંડ' ત્રણે પ્રકારના તજવા જોઈએ, છતાં ન તજ્યા હોય તો તેની નિંદા.

'ગુપ્તિ' અને 'સમિતિ'નું બને તેટલું પાલન કરવું જોઈએ, છતાં તેમાં ઉપયોગ રહ્યો ન હોય તો તેની નિંદા.

(૩૫-૬) "૧ વંદન, ૨ વ્રત, ૩ શિક્ષા, ૪ ગૌરવ, ૫ સંજ્ઞા, ૬ કષાય, ૭ દંડ, ૮ ગુપ્તિ અને ૯ સમિતિ"–એ નવ વિષયોમાં કરવા યોગ્ય ન કરવાથી અને ન કરવા યોગ્ય કરવાથી જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તેની હું નિંદા કરું છું.

(૩૬-૪) **सम्मद्दिट्ठी**–[सम्यग्दृष्टिः]–સમ્યગ્ દૃષ્ટિવાળો.

રાગ અને દ્વેષની નિબિડ ગ્રંથિનો ભેદ થવાથી જેને સમ્યક્ત્વની સ્પર્શના થઈ છે, તે 'સમ્યગ્દૃષ્ટિ;' અથવા જે સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા રાખે છે, તે 'સમ્યગ્-દૃષ્ટિ'. અથવા જે જિન-ભાષિત તત્ત્વોમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા ધરાવે છે, તે 'સમ્યગ્દૃષ્ટિ'. सम्यग् છે दृष्टि જેની તે 'सम्यग्दृष्टि'.

जीवो – [जीवः] – જીવ, આત્મા.

जइ वि – [यद्यपि] – જો કે.

हु – [खलु] – ખરું જોતાં.

पावं – [पापम्] – પાપને.

समायरे – [समाचरेत्] – સમાચરે છે, કરે છે.

किंचि – [किञ्चित्] – થોડું.

अप्पो – [अल्पः] – થોડો.

सि – [तस्य] – તેને.

होइ – [भवति] – થાય છે.

बंधो – [बन्धः] – બંધ, કર્મ-બંધ.

जेण – [येन] – જેથી, કારણ કે –

न – [न] – ન.

निद्धंधसं – [निर्दयम्] – નિર્દય રીતે, નિષ્ઠુરતાથી.

'निद्धंधसं'–પદ દેશ્ય છે, તે નિર્દયતા, નિષ્ઠુરતા કે નિર્લજ્જતાનો અર્થ દર્શાવે છે.

कुणइ – [कुरुते] – કરે છે.

(૩૬-૫) सम्मदिट्ठी........कुणइ.

સમ્યક્ત્વ, બાર વ્રત અને સંલેખનામાં લાગેલા કાયિક, વાચિક અને માનસિક અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી તેની તાત્ત્વિક મહત્તા દર્શાવવાના હેતુથી આ ગાથા રજૂ કરવામાં આવી છે. કેટલાક એમ કહે છે કે 'પાપની નિંદા

કરવી, ગર્હા કરવી, તેમાંથી પાછું ફરવું અને પાછા તે જ પાપોમાં પ્રવૃત્ત થવું, એનો વાસ્તવિક અર્થ કાંઈ નથી. એ ક્રિયા હસ્તિ-સ્નાન જેવી નિરર્થક છે. જેમ એક હાથી સરોવરમાં જઈને સ્વચ્છ જળ વડે સ્નાન કરે છે, અને બહાર આવીને પાછો ધૂળ અને કાદવ પોતાના શરીર પર ઉડાડે છે, તેથી પુનઃ તે અસ્વચ્છ બની જાય છે, એટલે તેની વાસ્તવિક શુદ્ધિ થતી નથી;' પરંતુ તેમનું આ કથન 'શરીરે મેલ ચડે છે, માટે નાહવું નહિ' તેના જેવું છે. જ્યાં મેલ ચડવાની ક્રિયા ચાલુ છે, ત્યાં સ્નાનની અગત્ય આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. જો એ સ્થિતિમાં સ્નાનનો આશ્રય લેવામાં ન આવે તો મેલનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધતું જાય છે અને તેથી શુદ્ધિ થવાનો પ્રસંગ જ ઉપસ્થિત થતો નથી. પાપનું પુનઃ અકરણ એ પ્રતિક્રમણનો મુખ્ય અર્થ છે, તો પણ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તેની પ્રાપ્તિ માટે નિરંતર લાગતા દોષોની શુદ્ધિ કરવી, એ પણ પ્રતિક્રમણ ગણાય છે. અહીં સાંસારિક પ્રવૃત્તિ અને તેમાં રહેલા દોષો મેલ-સમાન છે અને પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તથા તેમાં રહેલા ગુણો સ્નાન-સમાન છે. આથી સમજી શકાશે કે—'પ્રતિક્રમણ એ એક પ્રકારનું ભાવ-સ્નાન' છે અને તેના વડે આત્મા ક્રમશઃ પરમ વિશુદ્ધિને પામે છે.

પ્રતિક્રમણથી અનુચિત કાર્યો પ્રત્યે જુગુપ્સા પેદા થાય છે, તે કરવા માટેનો મોહ ઘટી જાય છે અને તેની સંપૂર્ણ નિઃસારતા જેમ જેમ સમજાતી જાય છે, તેમ તેમ તેમાં ફરી પ્રવૃત્તિ કરવાનું મન થતું નથી. કારણવશાત્ એવાં કામો પુનઃ

કરવાં પડે છે, તો પણ તેમાં ઉત્કટ રસ આવતો નથી, એટલે આત્માના અધ્યવસાયો નિષ્ઠુર બનતા નથી.

અધ્યવસાયોની તર-તમતા સમજવા માટે 'છ પુરુષો અને જંબૂવૃક્ષ' તથા 'છ લૂંટારા અને ગામ'નાં દૃષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ છે.

(ક) જંબૂવૃક્ષ અને છ પુરુષો

છ મુસાફરો એક જંબૂવૃક્ષ નીચે આવ્યા. તેમાંના પહેલાએ કહ્યું : 'આ જાંબૂડાને તોડી પાડીએ તો મન-ગમતાં જાંબૂ ખાઈ શકાય.' બીજાએ કહ્યું : 'આખા ઝાડને તોડી પાડવાને બદલે તેનું એક મોટું ડાળું જ તોડી પાડીએ, તો આપણું કામ થઈ જશે.' ત્રીજાએ કહ્યું : 'એમાં ડાળું પાડવાની શું જરૂર છે? એક મોટી ડાળીને જ તોડી પાડો ને? એમાંથી આપણને જોઈએ તેટલાં જાંબૂ મળી રહેશે.' ચોથાએ કહ્યું : 'મોટી કે નાની ડાળી તોડવાની જરૂર નથી, માત્ર ફળવાળા ગુચ્છાઓ જ તોડી પાડો.' પાંચમાએ કહ્યું : 'મને તો એ પણ વ્યાજબી જણાતું નથી. જો આપણે જાંબૂડાં ખાવાનું જ કામ છે તો માત્ર જાંબૂડાં જ તોડી લ્યો.' એ સાંભળી છઠ્ઠાએ કહ્યું કે : 'ભૂખ શમાવવી એ આપણું પ્રયોજન છે, તો નિષ્કારણ વૃક્ષને ઉખેડવાની, તોડવાની કે તેનાં ફળો પાડવાની ચેષ્ટા શું કામ કરવી ? અહીં ઘણાં જાંબૂડાં પોતાની મેળે જ નીચે પડેલાં છે, જે તાજાં અને સ્વાદિષ્ટ છે, માટે તેનાથી જ કામ ચલાવો.'

છ લૂંટારા અને ગામ

છ લૂંટારાઓએ એક ગામ લૂંટવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમાં એક લૂંટારાએ કહ્યું કે–'ગામમાં જે કોઈ પુરુષ, સ્ત્રી કે પશુ હાથ આવે તેને મારી નાખીને ધન લૂંટવું.' બીજાએ કહ્યું: 'પશુઓને શા માટે મારવાં? જો સામનો કરશે તો મનુષ્ય કરશે, માટે પશુઓને મારવાં નહિ.' ત્રીજાએ કહ્યું: 'મનુષ્યોમાં પણ સામનો તો પુરુષો જ કરે છે, માટે સ્ત્રીઓને મારવાની જરૂર નથી.' ચોથાએ કહ્યું: 'સર્વ પુરુષોને મારવાથી શું લાભ? જેના હાથમાં હથિયાર હોય તેને જ હણવા, કારણ કે સામનો કરશે તો તેઓ જ કરશે.' પાંચમાએ કહ્યું: 'બધા હથિયારવાળાને મારવાની જરૂર નથી. જેઓ સામનો કરે તેને જ મારવા.' ત્યારે છઠ્ઠાએ કહ્યું: 'ભાઈઓ, એક તો આપણે લૂંટ ચલાવવાનું પાપ કરીએ છીએ અને સાથે સાથે જો માણસોનાં ખૂન કરીશું તો કયા ભવે છૂટીશું? માટે કોઈને પણ માર્યા વિના માત્ર ધનને જ લૂંટવું અને જરૂર હોય ત્યાં બચાવ કરવો.'

એક જ કામ માટે જુદી જુદી વ્યક્તિઓના અધ્યવસાયો કેટલા તીવ્ર અને મંદ હોય છે, તેનો ખ્યાલ ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તો બરાબર આપે છે.

અધ્યવસાયોની આ તર-તમતા વ્યવહારની દરેક પ્રવૃત્તિમાં અનુભવી શકાય છે. એટલે એક પ્રવૃત્તિ બાહ્ય દૃષ્ટિએ સરખી હોવા છતાં વાસ્તવિક રીતે તે સરખી નથી. 'જેવા અધ્યવ-

સાયો તેવો કર્મ-બંધ.' એ ન્યાયે એક પ્રવૃત્તિ એક વ્યક્તિને નિકાચિત બંધનું કારણ બને છે, જ્યારે તે જ પ્રવૃત્તિ બીજી, ત્રીજી અને ચોથી વ્યક્તિને અનુક્રમે 'નિધત્ત,' 'બદ્ધ' અને 'સ્પૃષ્ટ' કર્મ-બંધનો અધિકારી બનાવે છે. એટલે અધ્યવસાયોની તર-તમતા એ કર્મ-બંધનનું નિર્ણાયક તત્ત્વ છે.

પ્રતિક્રમણની ક્રિયા અધ્યવસાયોને ઉત્તરોત્તર નિર્મળ બનાવનારી હોઈને તેનું અનુષ્ઠાન કરનારને શુદ્ધ અને વિશુદ્ધ અધ્યવસાય તરફ લઈ જાય છે, અને તે જ એની મોટી સિદ્ધિ છે.

(૩૬-૬) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જો કે પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી પણ કેટલીક સાવદ્ય પ્રવૃત્તિ કરે છે, તો પણ તેને કર્મ-બંધ અતિ અલ્પ થાય છે, કારણ કે તે એને નિર્દયતાના તીવ્ર અધ્યવસાયથી કરતો નથી.

(૩૭-૪) **तं** – [तत्] – તેને.

पि – [अपि] – પણ.

हु – [खलु] – જરૂર (નિશ્ચયનો ભાવ બતાવે છે.)

सपडिक्कमणं – [सप्रतिक्रमणम्] – પ્રતિક્રમણવાળો થઈને, પ્રતિક્રમણ કરીને.

'सह प्रतिक्रमणेन–षड्विधावश्यकलक्षणेन वर्त्तत इति सप्रतिक्रमणम्' (અ. દી.)–ષડ્વિધ આવશ્યક લક્ષણવાળા પ્રતિક્રમણથી સહિત તે 'સપ્રતિક્રમણ.' અહીં પણ ક્રિયાવિશેષણમાં દ્વિતીયા છે.

स-प्परिआवं – [स-परितापम्] – પશ્ચાત્તાપવાળો થઈને, પશ્ચાત્તાપ કરીને.

परिताप–પશ્ચાત્તાપ, તેનાથી સહિત તે सपरिताप. અહીં પણ ક્રિયાવિશેષણમાં દ્વિતીયા છે. આ સ્થળે 'सप्पडिआरं' એવો પાઠભેદ પણ ગ્રહણ કરાય છે, તેનો અર્થ 'सप्रतिचारम्' એટલે તુલનાથી સહિત થાય છે. આ પદમાં પ્નો દ્વિર્ભાવ આર્ષ-પ્રયોગથી થયેલો છે.

स-उत्तरगुणं – [सोत्तरगुणम्] – પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ઉત્તરગુણ-વાળો થઈને.

स–સહિત, उत्तरगुण–ઉત્તરગુણ વડે, તે सोत्तरगुण. અહીં પણ ક્રિયાવિશેષણમાં દ્વિતીયા છે. ઉત્તરગુણથી અહીં પ્રાયશ્ચિત્ત-રૂપ 'ઉત્તરગુણ' સમજવાનો છે. 'सोत्तरगुणं च गुरूपदिष्ट-प्रायश्चित्तचरणान्वितम्' (અ. દી.)–'સોત્તરગુણ એટલે ગુરુએ આપેલ પ્રાયશ્ચિત્ત આચરવાથી યુક્ત.'

खिप्पं – [क्षिप्रम्] – જલદી, શીઘ્ર.

उवसामेइ – [उपशमयति] – ઉપશાન્ત કરે છે, શાંત કરે છે.

उप+शम् – શાંતકરવું, 'उपशमयति–निष्प्रतापं करोति, क्षपयति वा (અ. દી.)–ઉપશમાવે છે એટલે નિષ્પ્રતાપ કરે છે કે ખપાવે છે.'

वाहि व्व – [व्याधिम् इव] – જેમ વ્યાધિને.

વ્યાધિ એટલે ખાંસી, દમ, તાવ આદિ રોગો.

सुसिक्खिओ – [सुशिक्षितः] – સુશિક્ષિત, સારી રીતે શિક્ષા પામેલો, કુશલ.

'सुशिक्षितो–रोग-निदान-चिकित्साऽऽदिकुशलः' (અ. દી.)

'સુશિક્ષિત એટલે રોગનું નિદાન અને રોગની ચિકિત્સા વગેરે કરવામાં કુશલ.'

विज्जो – [वैद्यः] – વૈદ્ય.

જેને વિદ્યા હોય તે વૈદ્ય કહેવાય. વિશિષ્ટ અર્થમાં જે શરીરના રોગનું નિદાન કરવાની તથા તેની ચિકિત્સા કરવાની વિદ્યા જાણે, તે 'વૈદ્ય' કહેવાય.

(૩૭-૫) तं पि.......विज्जो.

પ્રતિક્રમણ કરનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને સાવદ્ય પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં અલ્પ કર્મ-બંધ થાય છે, તે વાત ઉપર જણાવી છે. હવે તે અલ્પ બંધ પણ મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં અંતરાયરૂપ હોવાથી તેનો નાશ કેમ થાય? એ પ્રશ્ન વિચારણીય બને છે, જેનો ઉત્તર આ ગાથામાં આપવામાં આવ્યો છે.

જેમ સુશિક્ષિત વૈદ્ય વમન, વિરેચન, લંઘન, બસ્તિકર્મ આદિ ઉપચારો વડે ખાંસી, દમ, તાવ વગેરે રોગોનું શમન કરી દે છે, તેમ પ્રતિક્રમણ કરનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પ્રાપ્ત થયેલા અલ્પબંધનો પણ 'પ્રતિક્રમણ, પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત' વડે જલદી નાશ કરી નાખે છે. અહીં 'પ્રતિ-ક્રમણ' શબ્દ વડે 'આત્મ-નિરીક્ષણ, અતિચાર-શોધન અને પાપ-નિવૃત્તિ' સમજવાની છે. ગત જીવન પર બારીકાઈથી

વિચાર કરવો, તે 'આત્મ-નિરીક્ષણ.' તેમાં જે ક્રિયાઓ અતિચારરૂપ હોય તેને જુદી તારવવી, તે 'અતિચાર-શોધન'. અને તેમાંથી મનને નિવૃત્ત કરવું-પાછું વાળી લેવું, તે 'પાપ-નિવૃત્તિ'. 'પરિતાપ કે પશ્ચાત્તાપ' શબ્દ અહીં નિંદા, ગર્હા અને મિથ્યા-દુષ્કૃતનું સૂચન કરે છે. પાપને બૂરું માનવું, વખોડવું કે નિંદવું, તે 'નિંદા'. તેનો ગુરુ-સમક્ષ એકરાર કરવો અને દિલગીર થવું, તે 'ગર્હા'. કરેલી ભૂલને માટે દિલગીરી બતાવવી, તે 'મિથ્યાદુષ્કૃત'. 'પ્રાયશ્ચિત્ત' શબ્દ અહીં કાયોત્સર્ગ તથા તપનું સૂચન કરે છે; એટલે કર્મનો અલ્પ બંધ "આત્મ-નિરીક્ષણ, અતિચાર-શોધન, પાપ-નિવૃત્તિ, નિંદા, ગર્હા, મિથ્યાદુષ્કૃત, કાયોત્સર્ગ અને તપ" વડે તૂટી જાય છે, કે જેનો સમાવેશ 'પ્રતિક્રમણ'ની ક્રિયામાં યથાર્થ રીતે કરવામાં આવ્યો છે.

(૩૭-૬) જેમ સુશિક્ષિત વૈદ્ય વ્યાધિને જલદી શમાવી દે છે, તેમ પ્રતિક્રમણ કરનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તે અલ્પ કર્મ-બંધનો પણ પ્રતિક્રમણ, પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત્તદ્વારા શીઘ્ર નાશ કરે છે.

(૩૮/૩૯-૪) जहा – [यथा] – જેમ.

विसं – [विषम्] – વિષને, ઝેરને.

વિષ એટલે વત્સનાભ (વચ્છનાગ) કે કોઈ પણ પ્રકારનું ઝેર. 'गरले विसं' (પાઈ. ના.) તે સ્થાવર અને જંગમના ભેદથી બે પ્રકારનું હોય છે. તેમાં સ્થાવર-ઝેરના મૂળ, પત્ર આદિ દસ ભેદો છે અને જંગમ-ઝેરના સાપ, વીંછી આદિ

સોળ ભેદો છે. આયુર્વેદમાં ઝેરના નવ પ્રકારો નીચે મુજબ જણાવેલા છે:—

"વત્સનાભ, હારિદ્ર, સક્તુક, પ્રદીપન, સૌરાષ્ટ્રિક, શૃંગિક, કાલકૂટ, હાલાહલ અને બ્રહ્મપુત્ર." આ બધાં વિષો રૂક્ષતા, ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા આદિ દસ દોષોને લીધે પ્રાણીઓનું તાત્કાલિક મરણ નિપજાવે છે.

कुट्ठ-गयं–[कोष्ठगतम्]– કોઠામાં ગયેલું, ઉદરમાં ગયેલું.

कोष्ठમાં ગયેલું, તે कोष्ठगत, તેને. 'કોષ્ઠ' એટલે ઉદર કે પેટ.

मंत-मूल-विसारया–[मन्त्र-मूल-विशारदाः]– મંત્ર અને મૂળના વિશારદો, મંત્ર અને જડી-બુટ્ટીના નિષ્ણાતો.

मंत्र અને मूल તે मंत्र-मूल. તેના विशारद તે मन्त्र-मूल-विशारद. 'મંત્ર' શબ્દ અહીં ગારુડ આદિ વિષાપહાર મંત્રોનું સૂચન કરે છે અને 'મૂળ' શબ્દ કડવી તુંબડી, ઘિસોડી વગેરેનાં મૂળને સૂચવે છે. ઉપલક્ષણથી તંત્ર, યંત્ર વગેરે પણ ગ્રહણ કરી શકાય. વિશારદ એટલે વિજ્ઞ, નિપુણ કે દક્ષ. આ પદ 'विज्जा' શબ્દનું વિશેષણ છે.

विज्जा–[वैद्याः]– वैद्यो.

પ્રાચીન કાળમાં વૈદ્યો મંત્ર અને જડી-બુટ્ટી બંનેથી ઉપચારો કરતા હતા, એટલે તેમને માટે 'મંત્ર-મૂલ-વિશારદ' એવું વિશેષણ વપરાતું હતું. જુઓ ઉત્ત. અ-૨૦.

"उवाट्ठिआ मे आयरिया, विज्जा-मंत-तिगिच्छगा।
अत्रीआ सत्थ-कुसला, मंत-मूल-विसारया ॥ २२ ॥"

'તે વખતે વિદ્યા અને મંત્ર દ્વારા ચિકિત્સા કરનારા ચિકિત્સક એવા આચાર્યો મારે ત્યાં આવ્યા કે જેઓ " અદ્વિતીય શસ્ત્ર-કુશલ, શાસ્ત્ર-કુશલ તથા મંત્ર-મૂલ-વિશારદ " હતા.'

हणंति – [घ्नन्ति] – હણે છે, ઉતારે છે.

मंतेहिं – [मन्त्रैः] – મંત્રો વડે.

तो – [ततः] – તેથી.

तं – [तत्] – તે.

हवइ – [भवति] – થાય છે.

निव्विसं – [निर्विषम्] – નિર્વિષ, વિષ-રહિત.

નિર્ગમ્યું છે, ચાલ્યું ગયું છે વિષ જેમાંથી, તે નિર્વિષ-વિષ-રહિત, તેને.

एवं – [एवम्] – એ પ્રકારે.

अट्ठविहं – [अष्टविधम्] – આઠ પ્રકારનું.

" (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુઃ, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય " એ આઠ પ્રકારનું.

कम्मं – [कर्म] – કર્મ.

'કર્મ' – આત્મ-શક્તિઓને આવરનાર પુદ્ગલ-વિશેષ.

राग-दोस-समज्जिअं – [राग-द्वेष-समार्जितम्] – રાગ અને દ્વેષથી ઉપાર્જન કરેલું.

રાગ અને દ્વેષ તે રાગ-દ્વેષ. તેના વડે સમર્જિત–તે રાગ-દ્વેષ-સમર્જિત. सम्+अर्ज् – સારી રીતે સંપાદન કરવું–મેળવવું. તે પરથી સમર્જિત.

आलोअंतो – [आलोचयन्] – આલોચતો, ગુરુ-સમક્ષ પ્રકટ કરતો.

'આલોચના' શબ્દ માટે જુઓ સૂત્ર ૨૭. અહીં તે ગુરુ પાસે (પાપને) પ્રકટ કરવાના અર્થમાં વપરાયેલો છે.

निंदंतो – [निन्दन्] – નિંદતો, આત્મ-સાક્ષીએ નિંદા કરતો.

खिप्पं – [क्षिप्रम्] – જલદી.

हणइ – [हन्ति] – હણે છે.

सुसावओ – [सुश्रावकः] – સુશ્રાવક.

સારો શ્રાવક તે સુશ્રાવક. સારો શબ્દ અહીં પાંચમા ગુણસ્થાનકને અનુલક્ષીને 'ભાવશ્રાવક'ના અર્થમાં વપરાયેલો છે. કહ્યું છે કે :–

" कय-वयकम्मो तह सीलवं च गुणवं च उज्जु-ववहारी ।
गुरु-सुस्सूसो पवयण-कुसलो खलु भावओ सड्ढो ॥ "

" ભાવ-શ્રાવક, વ્રત-કર્મ કરનાર, શીલવંત, ગુણવંત, ઋજુ-વ્યવહારી (માયા-રહિત વ્યવહારવાળો), ગુરુની શુશ્રૂષા કરનાર અને પ્રવચન-કુશલ હોય છે. "

(૩૮/૩૯-૫) जहा.......सुसावओ.

ઉપરની ગાથામાં જણાવ્યું કે એક સુશિક્ષિત વૈદ્ય જેવી રીતે ખાંસી, દમ, તાવ વગેરે વ્યાધિઓને શમાવે છે, તેમ 'પ્રતિક્રમણ'નો અનુષ્ઠાતા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ 'પ્રતિક્રમણ, પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત' વડે તે (બાકી રહેલા) અલ્પ કર્મ-બંધનો પણ નાશ કરે છે.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે 'કર્મનો બંધ આગંતુક વ્યાધિ જેવો સામાન્ય નથી પણ દેહમાં વ્યાપેલા વિષ જેવો ભયંકર છે, એટલે તેના નિવારણ માટે 'પ્રતિક્રમણ' વગેરે સામાન્ય ઉપાયો શું કામના? તાત્પર્ય કે તેનાથી કાર્ય-સિદ્ધિ થવાનો સંભવ નથી. તેનો ઉત્તર આ બે ગાથાઓમાં આપવામાં આવ્યો છે.

કુશલ વૈદ્યો માત્ર સામાન્ય રોગો મટાડનારા જ હોતા નથી, પરંતુ મંત્ર અને મૂલના ઉપયોગમાં પણ નિષ્ણાત હોય છે, એટલે કોઈને સ્થાવર કે જંગમ ગમે તે પ્રકારનું વિષ ચડ્યું હોય, તેને પોતાના મંત્ર-બળથી અથવા જડી-બુટ્ટીના પ્રયોગથી ઉતારી નાખે છે અને એ રીતે તેઓ વિષ-ગ્રસ્ત વ્યક્તિને નિર્વિષ બનાવી દે છે. તે જ પ્રમાણે એક શ્રાવક જે વ્રતધારી, શીલવંત, ગુણવંત, ઋજુવ્યવહારી, ગુરુ-શુશ્રૂષા કરનાર અને પ્રવચનમાં કુશલ હોય છે, તે આલોચના અને નિંદાનો યથાર્થ મર્મ જાણનાર હોવાથી તેનો વિધિ એવી કુશલતા-પૂર્વક કરે છે કે રાગ અને દ્વેષના બળથી એકઠું થયેલું આઠે કર્મનું ઝેર નિઃસત્ત્વ બની જાય છે. પરિણામે તેનો આત્મા કર્મરૂપી વિષથી રહિત બનીને

'અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર અને અનંત વીર્ય'ને પ્રકટાવે છે. તેથી આલોચના અને પાપ-નિંદાની મુખ્યતાવાળી 'પ્રતિક્રમણ-ક્રિયા' એ કોઈ સામાન્ય ઉપાય નથી પણ અચિંત્ય પ્રભાવવાળું અદ્ભુત આયોજન છે, કે જેના લીધે મનુષ્ય જીવનના મહાન ઉત્કર્ષને સાધી ઈષ્ટફલની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

(૩૮।૩૯-૬) જેમ શરીરમાં ઝેર વ્યાપ્યું હોય તો મંત્ર-મૂલ-વિશારદ વૈદ્યો તેનો મંત્ર વડે ઉતાર કરે છે અને તેથી તે નિર્વિષ થાય છે; તેમ વ્રત-કર્મ કરનાર ગુણવંત સુશ્રાવક પોતાનાં પાપોની આલોચના અને નિંદા કરતો થકો રાગ અને દ્વેષ વડે ઉપાર્જન કરેલાં આઠે પ્રકારનાં કર્મોને શીઘ્ર ખપાવી દે છે.

(૪૦-૪) **कयपावो** – [कृतपापः] – કરેલા પાપવાળો, પાપી.

'पायति-शोषयति पुण्यं पांशयति वा गुण्डयति वा जीववस्त्रमिति पापम्।' (અ. દી.). 'પુણ્યનું શોષણ કરે અથવા જીવરૂપી વસ્ત્રને રજવાળું-મલિન કરે, તે પાપ'. તેનું સ્વરૂપ જ્ઞાના-વરણીય આદિ બ્યાશી પ્રકારની અશુભ કર્મ-પ્રકૃતિરૂપ હોય છે. તથા હિંસા, અસત્ય વગેરે તેના હેતુઓ પણ 'પાપ' જ કહેવાય છે. 'तद्धेतुकं हिंसाऽनृताद्यपि पापम्।' (અ. દી.). આવાં પાપોને કરનારો તે 'કૃતપાપ,' પાપી.

वि – [अपि] – પણ.

मणुस्सो – [मनुष्यः] –મનુષ્ય, પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસક.

'मनुष्यः पुमान् स्त्रीः नपुंसको वा, न तु तिर्यग्-देवादि। मनुष्याणामेव प्रतिक्रमणयोग्यत्वात्।' (અ. દી.). 'મનુષ્ય એટલે પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસક, નહિ કે તિર્યંચ અને દેવ, કારણ કે પ્રતિક્રમણની યોગ્યતા મનુષ્યોમાં જ હોય છે.'

आलोइअ निंदिअ गुरु-सगासे – [आलोच्य निन्दित्वा गुरुसकाशे] – ગુરુની સમક્ષ આલોચના કરીને, નિંદા કરીને.

आलोच्य અને निन्दित्वा आ + लोच् અને निन्द् ધાતુનાં સંબંધક ભૂતકૃદન્તનાં રૂપો છે.

'आ अभिविधिना सकलदोषाणां लोचना गुरुपुरतः प्रकाशना आलोचना।' (ભ. શ. ૧૭, ઉ. ૩) आ-મર્યાદા-પૂર્વક સકલ દોષોની लोचना – ગુરુ આગળ પ્રકાશના તે 'આલોચના'. અથવા 'आ – अपराधमर्य्यादया लोचनं दर्शनमाचार्यादेः पुरत इत्यालोचना' (ધર્મસં. અધિ. ૩) आ – અપરાધની મર્યાદા-પૂર્વક આચાર્ય વગેરેની સમક્ષ लोचना-નિરીક્ષણ કરવું તે 'આલોચના'. શાસ્ત્રમાં તેના પર્યાયશબ્દો વિષે કહ્યું છે કે :—

"आलोयणा वियडणा, सोही सब्भाव-दायणा चेव।
निंदा-गरह-विउट्टण, सल्लुद्धरण य एगट्ठा ॥"

'આલોચના, વિકટના, શુદ્ધિ, સદ્ભાવ-દાપના, નિંદા, ગર્હા, વિકુટ્ટન, શલ્યોદ્ધાર' એ એકાર્થી શબ્દો છે.

નિંદિત-નિંદા કરાયેલો. નિંદા એ એક પ્રકારની જુગુપ્સા છે, જે પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્તના ભેદથી બે પ્રકારની હોય છે. તેમાં સ્વશુદ્ધિને અર્થે પોતાની ભૂલોની 'નિંદા' કરવી તે પ્રશસ્ત છે, અને દ્વેષાદિ-કારણે અન્યની 'નિંદા' કરવી તે અપ્રશસ્ત છે.

गुरुनी सकाशे તે गुरु-सकाशे-ગુરુની પાસે, ગુરુની સમક્ષ.

ગુરુ-શબ્દથી અહીં ગીતાર્થ ગુરુ સમજવાના છે, કારણ કે અગીતાર્થ ગુરુની પાસે કરેલી 'આલોચના' આલોચકની વિશુદ્ધિ કરી શકતી નથી. કહ્યું છે કે:—

"अगीओ न विआणइ, सोहिं चरणस्स देइ ऊण-हिअं।
तो अप्पाणं आलोअगं च पाडेइ संसारे ॥"

'અગીતાર્થ ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તની વિધિને જાણતા નથી, તે કારણે અલ્પ કે અધિક પ્રાયશ્ચિત્ત આપે; તેથી પોતાને અને આલોચકને પણ સંસારમાં પાડે છે.'

होइ – [भवति] – થાય છે.

अइरेग-लहुओ - [अतिरेकलघुकः] – ઘણો ખાલી થવાથી હળવો થયેલો.

अति+रिच् – ખાલી થવું, તે પરથી अतिरेक–ઘણો ખાલી થયેલો, તેથી જે लघुक – હળવો થયેલો છે તે अतिरेकलघुक. તાત્પર્ય કે ઘણો હળવો. 'अतिशयेन लघुभूत इत्यर्थः'. (અ. દી.)

ओहरिअ-भरु व्व – [अपहृतभरः इव] – ઉતારેલા ભાર-વાળા જેવો. જેણે ભાર ઉતારી નાખ્યો છે, તેના જેવો.

अपहृत કરાયો છે, भर જેનો, તે 'अपहृत-भर.' अपहृत–ઉતારેલો–દૂર કરેલો. भर–भार. પોતાનો ભાર જેણે ઉતારી નાખેલો છે તેવો.

भारवहो – [भारवहः] – ભારવાહક, મજૂર.

'भारं वहतीति भारवहः' – જે ભારનું વહન કરે તે ભારવહ.

(૪૦-૫) कय-पावो........भारवहो.

આલોચના અને નિંદાની મુખ્યતાવાળી પ્રતિક્રમણ-ક્રિયા દરેક મનુષ્યને શા માટે ઉપયોગી છે, તેનું કારણ આ ગાથામાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

' માથા પર બોજાનો અતિરેક હોય – બોજો વધારે હોય, તો તેને નીચે ઉતારી નાખવાથી જેમ હળવાપણાનો અનુભવ થાય છે અને આરામ તથા સુખની લાગણી પ્રવર્તે છે, તેમ એક માણસે હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર વગેરે વડે જે જે પાપો કર્યાં હોય તે બધાંનો બોજો પોતાનાં પાપોનું ગુરુ-સમક્ષ પ્રકાશન કરવાથી ઊતરી જાય છે. અલબત્ત, આ પ્રકાશન પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવાની ભાવના-પૂર્વક હોવું જોઈએ.'

અહીં એક પ્રશ્ન વિચારણીય છે કે 'પોતાનાં પાપો બીજાની સમક્ષ પ્રકટ કરવાનું કારણ શું? પોતાની ભૂલ સમજાય

એટલે પોતે જ તેની શુદ્ધિ કરી લે તો કેમ?' આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે માણસને પોતાનાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ ખરેખર જ થયો હોય તો તેનો ગુરુ-સમક્ષ ખુલ્લો એકરાર કરવો જોઈએ. તેમ કરવાથી મનમાં પેઠેલું 'શલ્ય' નીકળી જાય છે અને મનની નિર્મલતા થાય છે. જો એ પ્રકારે યોગ્ય ગુરુની આગળ પાપનું પ્રકાશન કરી તેને માટે યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરેલું હોતું નથી, તો તે પાપની સ્મૃતિ વારંવાર આવ્યા કરે છે, તેથી મન ડહોળાય છે અને જે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવી હોય તેના વિષેનો ઉત્સાહ તૂટી જાય છે. ઘણી વખત તો આવી પાપ-સ્મૃતિથી એટલી બધી નિરાશા થાય છે કે પોતાની ઉચ્ચ માર્ગે જવાની શક્તિ વિષે પણ સંશય ઊભો થાય છે. વળી વ્યવહારમાં જેમ સાક્ષીથી થયેલું કાર્ય મજબૂત બને છે, તેમ યોગ્ય ગુરુની સાક્ષીએ કરેલો પાપનો એકરાર વધુ દૃઢ બને છે અને ફરી જ્યારે પણ તેવા પાપનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે ગુરુનું સ્મરણ, તેમનો ઉપદેશ અને તેમણે આપેલું પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે યાદ આવતાં મોટા ભાગે પાપકર્મથી બચી જવાય છે.

બીજો પ્રશ્ન એ છે કે 'જે માણસને કરેલાં પાપોનો ભાર લાગતો હોય, તે હળવાપણાનો અનુભવ કરે, પણ જેને ભાર જ લાગતો નથી, તેવો માણસ પ્રતિક્રમણ કરે, તો તેને હળવાપણાનો અનુભવ શી રીતે થાય?' પરંતુ આ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત છે, કારણ કે પાપનો ભાર લાગવો અને તેના અંગે દિલગીર થવું-એ જ પ્રતિક્રમણની ક્રિયાનું મૂળ છે, એટલે

તેનું અનુસરણ કરનારને હળવાપણાનો અનુભવ થયા વિના રહેતો નથી. તાત્પર્ય કે જે માણસને પાપનો ભાર લાગતો નથી, તે પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં ખરેખરો પ્રવેશ પામ્યો જ નથી અને જે પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં ખરેખરો પ્રવેશ કરે છે, તેનું હૃદય પાપનો ભાર અનુભવી ચૂકેલું હોય છે, તથા તેમાંથી મુક્ત થવાની ભાવના અવશ્ય ધરાવે છે.

(૪૦-૬) ભાર ઉતારી નાખવાથી મજૂર જેમ ખૂબ હળવો થાય છે, તેમ પાપી મનુષ્ય પોતાનાં પાપોની ગુરુ-સમક્ષ આલોચના અને નિંદા કરવાથી ખૂબ હળવો થાય છે.

(૪૧-૪) **आवस्सएण** – [आवश्यकेन] – આવશ્યક વડે.

અવશ્ય કરવા યોગ્ય તે 'આવશ્યક'. अवश्यं कर्म आवश्यकम्. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે:—

"आवस्सयं[१] अवस्स-करणिज्जं[२], धुवो[३] निग्गहो[४] विसोही[५] य।
अज्झयण-छक्क[६] – वग्गो[७], नाओ[८] आराहणा[९] मग्गो[१०] ॥ ८७२ ॥"

"(૧) આવશ્યક, (૨) અવશ્યકરણીય, (૩) ધ્રુવ, (૪) નિગ્રહ, (૫) વિશોધિ, (૬) અધ્યયનષટ્ક, (૭) વર્ગ, (૮) ન્યાય, (૯) આરાધના અને (૧૦) માર્ગ." એ દસ આવશ્યકના પર્યાયશબ્દો છે.

"समणेण-सावएण य, अवस्स-कायव्वं हवइ जम्हा।
अंतो अहो-निसिस्स उ, तम्हा आवस्सयं नाम ॥ ८७३ ॥"

'સાધુએ અને શ્રાવકે રાત્રિના અને દિવસના અંતે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે કારણથી આ 'આવશ્યક' કહેવાય છે.'

"जमवस्सं करणिज्जं, तेणावस्सयमिदं गुणाणं वा ।
आवस्सयमाहारो, आ मज्जाया-ऽभिविहिवाई ॥ ८७४ ॥
अवस्सं वा जीवं करेइ जं नाण-दंसण-गुणाणं ।
संनेज्झ-भावण-च्छायणेहिं वाऽऽवासयं गुणओ ॥ ८७५ ॥"

'જે કારણથી અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે કારણથી તે આવશ્યક છે, અથવા આવશ્યક પદમાં 'આ' શબ્દ મર્યાદા અને અભિવિધિ અર્થનો વાચક છે, તેથી મર્યાદા અને અભિવિધિ (વ્યાપ્તિ)વડે ગુણોનો આધાર તે આવશ્યક છે. અથવા જે 'આ' એટલે સમસ્ત પ્રકારે જીવને જ્ઞાન-દર્શન ગુણોવાળો કરે તે 'આવશ્યક'. અથવા સાન્નિધ્ય-ભાવના-આચ્છાદના વડે ગુણથી આત્માને વાસિત કરે તે આવાસક-આવશ્યક કહેવાય છે.'

આવશ્યક-ક્રિયા બે પ્રકારની છે: "(૧) દ્રવ્ય-આવશ્યક અને (૨) ભાવ-આવશ્યક." તેમાં શરીરના રક્ષણ માટે થતી ભોજન, શયન, શૌચ આદિ ક્રિયાઓ 'દ્રવ્ય-આવશ્યક' છે અને આત્માના રક્ષણને માટે થતી સામાયિક વગેરે ક્રિયાઓ 'ભાવ-આવશ્યક' છે. અહીં 'ભાવ-આવશ્યક' પ્રસ્તુત હોવાથી તેનો જ 'આવશ્યક' તરીકે વ્યવહાર કરેલો છે.

શ્રીનંદીસૂત્રમાં તેના છ પ્રકારો નીચે મુજબ ગણાવેલા છે:-
"से किं तं आवस्सयं ? । आवस्सयं छव्विहं पण्णत्तं, तं जहा-१

सामाइअं, २ चउवीसत्थओ, ३ वंदणयं, ४ पडिक्कमणं, ५ काउस्सग्गो, ६ पच्चक्खाणं. से तं आवस्सयं ॥" 'તે આવશ્યક કેવું છે?' 'આવશ્યક છ પ્રકારનું કહેલું છે. તે આ રીતે:- "૧ સામાયિક, ૨ ચતુર્વિંશતિસ્તવ, ૩ વંદનક, ૪ પ્રતિક્રમણ, ૫ કાયોત્સર્ગ અને ૬ પ્રત્યાખ્યાન." આ રીતે આવશ્યક કહ્યું.'

અહીં 'આવશ્યક' શબ્દથી આ 'ષડ્વિધ આવશ્યક' સમજવાનાં છે.

एएण - [एतेन] - એના વડે.

सावओ - [श्रावकः] - શ્રાવક.

जइ वि - [यद्यपि] - જો કે.

बहुरओ - [बहुरजाः] - બહુરજવાળો, બહુકર્મવાળો.

બહુ છે રજ જેનાં તે બહુરજસ્, તેનું પ્રથમા એકવચન બહુરજાઃ। બહુ-ઘણાં, રજસ્-કર્મો-બાંધેલાં કર્મો. 'બહુરજ' એટલે બહુ બાંધેલાં કર્મવાળો. અથવા 'બહુરત'-બહુ-આસક્ત. 'बहुरजाः बहुपापमलरजो बहुरतो वा' । (અ. દી.)

होइ - [भवति] - હોય છે.

दुक्खाणमंतकिरियं [दुःखानाम् अन्तक्रियाम्] - દુઃખોના અંતને.

દુઃખોની અંતક્રિયા, દુઃખોનો અંત, દુઃખોનો ક્ષય તેને.

काही - [करिष्यति] - કરશે, કરે છે.

* [illegible]

अचिरेण – [अचिरेण] – થોડા.

कालेण – [कालेन] – કાળ વડે, કાળે કરીને.

(૪૧-૫) आवस्सएण.......कालेण.

આ ગાથામાં આવશ્યક-ક્રિયાની અપૂર્વ મહત્તા પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે જેનું એક અંગ પ્રતિક્રમણ-ક્રિયા છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે – 'શ્રાવક સાવદ્ય કર્મોને કરનારો હોવાથી ઘણાં પાપોને બાંધનાર છે, તેમ છતાં આ આવશ્યક-ક્રિયા વડે તે સકલ દુઃખોનો અંત અલ્પ સમયમાં જ કરે છે, એટલે કે તે મુક્તિને પામે છે.' પ્રત્યેક આવશ્યકની વિશિષ્ટતા અને મોક્ષ-સાધકતા આ ગ્રંથનાં ૧ થી ૬ પરિશિષ્ટોમાં દર્શાવેલી છે.

(૪૧-૬) જો કે શ્રાવક સાવદ્ય આરંભોને લીધે બહુ-કર્મવાળો થાય, છતાં તે આ આવશ્યકવડે થોડા સમયમાં દુઃખોનો અંત કરે છે.

(૪૨-૪) **आलोयणा** – [आलोचना] – આલોચના.

बहुविहा – [बहुविधा] – ઘણા પ્રકારવાળી.

न – [न] – ન.

य – [च] – અને.

संभरिआ – [संस्मृता] – યાદ આવી, સાંભરી.

पडिक्कमण-काले – [प्रतिक्रमण-काले] – પ્રતિક્રમણના સમયે, પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે.

प्रतिक्रमण करवानो काल ते प्रतिक्रमण-काल, तेना विषे. પ્રતિક્રમણ કરવાનો કાલ સામાન્ય રીતે ઉભય-સંધ્યા છે. તે માટે ધર્મસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે 'इति च व्यवहारचूर्णिरित्येवमादिग्रन्थप्रामाण्यात् मुखवस्त्रिका-रजोहरणादि-युक्तेन द्विसन्ध्यं विधिना प्रमार्जितायां भूमौ स्थाने पञ्चाचारविशुद्ध्यर्थं प्रतिक्रमणं विधेयम् ।' (ધ. સં. પૃ. પૃ. ૨૦૯) 'એ રીતે વ્યવહારચૂર્ણિ વગેરે ગ્રન્થોના પ્રમાણથી મુખવસ્ત્રિકા અને રજોહરણ વગેરેથી યુક્ત થઈને બંને સંધ્યા-વખતે વિધિપૂર્વક પ્રમાર્જેલા સ્થાને પંચાચારની વિશુદ્ધિ માટે પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ."

'સંધ્યા-સમય' કોને કહેવાય? તે માટે કહ્યું છે કે :-

"अहोरात्रस्य यः सन्धिः, सूर्य-नक्षत्रवर्जितः ।
सा च सन्ध्या समाख्याता, मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥"

'સૂર્ય અને નક્ષત્રોથી વર્જિત અહોરાત્રનો જે સંધિકાળ, તેને તત્ત્વના જાણકાર મુનિઓએ 'સન્ધ્યા-સમય' કહ્યો છે. (દક્ષ.)'

તેની વિશેષ સ્પષ્ટતા નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે:-

'सन्ध्या मुहूर्तमाख्याता, ह्रास-वृद्धौ समा स्मृता ॥'

'સંધ્યાનો સમય એક મુહૂર્ત જેટલો, એટલે બે ઘડી ગણાય છે. તેમાં સૂર્યના ઉદયનો અને અસ્તનો જે સમય હોય તેની એક ઘડી પહેલાંની અને એક ઘડી પછીની-એમ બે ઘડીઓ ગણવી.'

જૈન-સામાચારી ... સવારનું પ્રતિક્રમણ લ... એવા સમયે શરૂ ... તે થઈ રહ્યા બાદ

પ્રતિલેખના (પડિલેહણા) કરવામાં આવે અને તેની સમાપ્તિ થાય ત્યારે સૂર્યોદય થયેલો હોય. તેમ જ સાંજનું પ્રતિક્રમણ એવી રીતે કરવું ઘટે કે તેની પૂર્ણાહુતિ-વખતે સંધ્યાકાળની પૂર્ણાહુતિ થઈ જાય. આ સમય ન સચવાયો હોય તો મોડેથી પણ એ ક્રિયા કરીને નિત્યકર્મનું પાલન કરવું ઘટે.

ગૃહસ્થ-જીવનમાં આવું બનવાનો સંભવ વિશેષ છે, કારણ કે તેમાં અનેક જાતની પરાધીનતા પ્રવર્તે છે. તેથી શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે:-

" वित्ती-वोच्छेयम्मि उ, गिहिणो सीअंति सव्वकिरिया उ।
निरविक्खस्स उ जुत्तो, संपुन्नो संजमो चेव ॥ "

' આજીવિકાનાં સાધનોનો વિચ્છેદ થતાં ગૃહસ્થ-જીવનનાં સર્વ કાર્યો સીદાય છે, તેથી નિરપેક્ષ વૃત્તિવાળાએ તો ગૃહસ્થ-જીવનનો ત્યાગ કરીને ચારિત્ર ગ્રહણ કરવું, તે વધુ ઉચિત છે.

मूलगुण-उत्तरगुणे – [मूलगुण-उत्तरगुणे] – મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણને વિષે.

'मूलगुणा:-पञ्चाणुव्रतानि' (અ. દી.) 'મૂલગુણો' એટલે પાંચ અણુવ્રતો. 'उत्तरगुणा:-सप्त गुणव्रतादीनि' (અ. દી.) અને 'ઉત્તરગુણો' એટલે સાત ગુણવ્રતો વગેરે.

तं निंदे तं च गरिहामि – પૂર્વવત્.

(૪૨-૫) आलोयणा.......गरिहामि.

'આલોચના' શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ગુરુ-સમક્ષ પાપનું પ્રકાશન અને પ્રાયશ્ચિત્ત-ગ્રહણ છે. તેમ છતાં ઔપચારિક

રીતે તે શબ્દ આલોચના-યોગ્ય પાપોને માટે પણ વપરાય છે. અહીં 'આલોચના' શબ્દ તેવા જ અર્થમાં વપરાયેલો છે, એટલે તેનો અર્થ પાપો–પ્રમાદસ્થાનો–ભૂલો–સ્ખલનાઓ કે અતિચારો થાય છે.

મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિઓ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી તેમ જ આત્મા સતત સાવધાન નહિ રહેવાથી સંભવ છે કે પ્રતિક્રમણ-કાલે બધી આલોચનાઓ–બધાં પાપો યાદ ન આવે અને કોઈ પાપ આલોચના વિનાનું રહી જાય કે જે શલ્ય ગણાય છે. તેથી એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે અહીં તમામ સૂક્ષ્મ અતિચારોનું સામાન્ય પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ 'અતિચારો,' 'મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ'સંબંધી સમજવાના છે. અહીં નિંદા અને ગર્હા તેની જ કરવામાં આવી છે.

(૪૨-૬) મૂલગુણો અને ઉત્તરગુણો સંબંધી આલોચના કરવા યોગ્ય અતિચારો અનેક પ્રકારના હોય છે. તે બધા પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે યાદ આવ્યા ન હોય, તેથી અહીં તેને નિંદું છું, તેની ગર્હા કરું છું.

(૪૩-૪) – [तस्स धम्मस्स] – [तस्य धर्मस्य] – તે ધર્મની.

તે વિશેષણ અહીં ગુરુ પાસે સ્વીકારેલા ધર્મને માટે વપરાયેલું છે. એટલે તેનો અર્થ તે 'ગુરુ પાસે સ્વીકારેલા

ધર્મની' એમ સમજવાનો છે. 'तस्य गुरुपार्श्वे प्रतिपन्नस्य धर्मस्य ।' (અ. દી.). 'તેનું એટલે ગુરુ પાસે પ્રતિપન્ન કરેલા-સ્વીકારેલા ધર્મનું.'

केवलि-पन्नत्तस्स - [केवलि-प्रज्ञप्तस्य] - કેવલી ભગવંતોએ પ્રરૂપેલાની.

अब्भुट्ठिओ सि - [अभ्युत्थितः अस्मि] - ઊભો થયો છું, તત્પર થયો છું.

અત્યાર સુધી ઉત્કટ આસને બેઠેલો સાધક અહીં ઊભો થાય છે; માટે 'ઊભો થયો છું' એમ કહેવામાં આવે છે.

आराहणाए - [आराधनायै] - આરાધના માટે, પાલન માટે.

आ+राध् - સેવા કરવી, તે પરથી 'आराधना' - સેવા. વિશિષ્ટ અર્થમાં તે નિરતિચાર-પાલના કે સમ્યક્-પાલના માટે વપરાય છે. 'आराधना–निरतिचारतयाऽनुपालना' (ભ. ટી. શ. ૮. ઉ-૧૦.) 'आराधनायै–सम्यक्-पालनार्थम् ।' (અ. દી.)

विरओ मि - [विरतः अस्मि] - હું વિરત થયો છું, હું વિરામ પામ્યો છું, હું નિવૃત્ત થયો છું.

वि+रम् - વિરામ પામવું. તે પરથી विरत - વિરામ પામેલો.

विराहणाए - [विराधनायाः] - વિરાધનાથી, ખંડનાથી.

'વિરાધના' શબ્દની વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૫.

तिविहेण – [त्रिविधेन] – ત્રણ પ્રકારે.

'त्रिविधेन मनो-वाक्-कायैः।' (અ. દી.). 'ત્રિવિધે એટલે મન, વચન અને કાયા વડે.'

पडिक्कंतो – [प्रतिक्रान्तः] – પડિક્કમતો, પ્રતિક્રમણ કરતો, નિવૃત્ત થતો.

वंदामि – [वन्दे] – હું વાંદું છું.

जिणे – [जिनान्] – જિનોને.

चउव्वीसं – [चतुर्विंशतिम्] – ચોવીસને.

(૪૩-૫) तस्स धम्मस्स........चउव्वीसं.

સામાન્ય અને વિશેષ પ્રકારની આલોચના-પૂર્વક અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી તેના પ્રરૂપકો પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરવા માટે મંગલરૂપે–વંદન-નિમિત્તે આ ગાથા બોલવામાં આવે છે.

પ્રતિક્રમણની ક્રિયા ધર્માંરાધનાનું એક અંગ છે કે જે ધર્મનો સ્વીકાર ગુરુ પાસે કરવામાં આવે છે. આ ધર્મના મૂળપ્રરૂપક સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી એવા જિનેશ્વર ભગવંતો છે. તેમણે 'સાધુ-ધર્મ' અને 'શ્રાવક-ધર્મ' એમ બે પ્રકારની ધર્મારાધના બતાવી છે, તેમાં ગુરુ-સમક્ષ બાર પ્રકારના 'શ્રાવક-ધર્મ'નો સમ્યક્ત્વ સાથે સ્વીકાર કરવો અને તેના પાલનમાં પ્રયત્નવંત રહેવું, એ 'શ્રાવક-ધર્મ'ની આરાધના છે. આવી આરાધના માટે તત્પર થનારે વિરાધનાથી વિરત થવું જોઈએ, કારણ કે જ્યાં વિરાધના હોય ત્યાં આરાધનાનો

સંભવ નથી. એટલે 'विरओ मि विराहणाए'–હું વિરાધનાથી વિરત થયો છું, એ શબ્દો ઉચ્ચારવામાં આવે છે. પરંતુ વિરાધનામાંથી વિરામ પામવાપણું પણ ત્યારે જ ગણાય કે જ્યારે તમામ દોષોની મન, વચન અને કાયાથી શુદ્ધિ કરી હોય. તે હકીકત દર્શાવવાને અહીં 'तिविहेण पडिक्कंतो' એ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા છે. મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ એ ભાવ-વંદનની સાચી ભૂમિકા છે. 'प्रशस्त-काय-वाङ्-मनः-प्रवृत्तिरिति वन्दनम्' (લ. વિ.), એટલે તે વિશુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થવાથી વિશુદ્ધ ધર્મના ઉપદેશક અને પરોપકારી એવા જિનવરોને વંદન કરવાની સાચી યોગ્યતા પ્રકટ થાય છે. તે યોગ્યતાના આધારે અહીં ચોવીસ જિનોને વંદન કરવામાં આવે છે. 'ચોવીસ જિન' ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોમાં થયેલા છે, તેથી આ વંદન સર્વ ચોવીસ જિનોને–બધી ચોવીસીઓને કરવામાં આવે છે, જો કે ક્ષેત્ર અને કાલની અપેક્ષાએ તેમાં ઋષભાદિ ચોવીસ તીર્થંકરોની મુખ્યતા છે.

આ રીતે આ ગાથા પ્રતિક્રમણ કરનારને આરાધકની કોટીમાં મૂકે છે. શ્રીતીર્થંકર દેવોએ મોક્ષ-સાધક અસંખ્ય યોગોની પ્રરૂપણા કરેલી છે. તેમાંના એક એક યોગની આરાધના કરીને અનંત આત્માઓએ સકલ દુઃખોનો ક્ષય કર્યો છે તથા મંગલમય મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરી છે. તે સંબંધી વાચક-મુખ્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજે તત્ત્વાર્થસૂત્રની કારિકામાં કહ્યું છે કે :—

"एकमपि जिनवचनं, यस्मान्निर्वाहकं पदं भवति ।
श्रूयन्ते चानन्ताः, सामायिकमात्रपदसिद्धाः ॥"

'શ્રીજિનેશ્વર દેવનું એક વચન પણ—જો ભાવપૂર્વક અમલમાં મૂકવામાં આવે તો ભવને તારનારું થાય છે. સંભળાય છે કે સામાયિકના પદમાત્રથી (માસ-તુસ વગેરે) અનંત જીવો સિદ્ધ થયા છે.'

તેથી પ્રતિક્રમણ પણ મોક્ષમાર્ગની આરાધનાનો એક યોગ છે કે જેની સિદ્ધિ નાના-મોટા તમામ અતિચારોનું શોધન કરવાથી થાય છે.

(૪૩-૬) હવે હું કેવલી ભગવંતોએ પ્રરૂપેલા અને ગુરુ પાસે સ્વીકારેલા શ્રાવકધર્મની આરાધના માટે તત્પર થયો છું અને વિરાધનાથી વિરામ પામ્યો છું; તેથી મન, વચન અને કાયાવડે તમામ દોષોથી નિવૃત્ત થઈને ચોવીસે જિનોને વંદન કરું છું.

(૪૪-૪૫/૪-૫-૬) સૂત્ર ૧૪ તથા ૧૫ મુજબ.

(૪૬-૪) **चिर-संचिअ-पाव-पणासणीइ** – [चिर-संचित-पाप-प्रणाशन्या] – લાંબા કાળથી ઉપાર્જન કરેલાં પાપોને નાશ કરનારી (વડે).

चिरकालथी संचित તે चिर-संचित, તેવું જે પાપ તે चिर-संचित-पाप, તેનો प्रणाश કરનારી તે चिर-संचित-पाप-प्रणाशनी, તેના વડે. આ પદ 'कहाइ'નું વિશેષણ છે.

भव-सय-सहस्स-महणीए – [भव-शत-सहस्र-मथन्या] – લાખો ભવનું મથન કરનારી, લાખો ભવોનો નાશ કરનારી.

ભવની શત-સહસ્ર સંખ્યા તે ભવ-શત-સહસ્ર. તેનું મથન કરનારી તે ભવ-શત-સહસ્ર-મથની, તેના વડે. ભવ એટલે જન્મ-મરણનો ફેરો, શત એટલે (૧૦૦) સો અને સહસ્ર એટલે (૧૦૦૦) હજાર. સો હજાર એટલે (૧૦૦×૧૦૦૦=૧૦૦૦૦૦) લાખ. મથ્-મથન કરવું, નાશ કરવો, તે પરથી મથની-નાશ કરનારી.

चउवीस-जिण-विणिग्गय-कहाइ-[चतुर्विंशति-जिन-विनिर्गत-कथया] – ચોવીસ જિનેશ્વરોથી નીકળેલી કથા વડે.

चतुर्विंशति સંખ્યાવાળા जिन તે चतुर्विंशतिजिन, તેમના વડે विनिर्गत તે चतुर्विंशतिजिन-विनिर्गत, તેવી જે કથા તે चतुर्विंशति-जिन-विनिर्गत-कथा, તેના વડે.

વિનિર્ગત એટલે બહાર નીકળેલી, વિશેષ-નિર્ગત. 'કથા' એટલે ધર્મકથા. ભક્તકથા, સ્ત્રીકથા, દેશકથા અને રાજકથા સાવદ્ય છે, જ્યારે ધર્મકથા નિરવદ્ય છે. તેનું પ્રકાશન તીર્થંકરોદ્વારા થાય છે.

वोलन्तु – [गच्छन्तु] – જાઓ, પસાર થાઓ.

मे – [मम] – મારા.

दिअहा – [दिवसा:] – દિવસો.

(૪૬-૫) चिर-संचिअ........दिअहा.

'વિશેષ આરાધનાને ઇચ્છતો શ્રાવક પોતાનો સમય કેવી રીતે પસાર કરવાને ઇચ્છે ?'. તેનો ઉત્તર આ ગાથામાં આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રતિક્રમણ કરનાર શ્રાવક પોતાના દિલમાં એવી ભાવના રાખે કે મારા દિવસો જિનેશ્વર ભગવાને કહેલી ધર્મ-કથાઓનો સ્વાધ્યાય કરવામાં વ્યતીત થાઓ, કે જે કથાઓ લાંબા સમયથી સંચિત થયેલાં પાપોનો નાશ કરનારી તથા લાખો ભવોનું મથન કરનારી છે.

શ્રાવકનું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય એ છે કે શ્રીતીર્થંકર દેવ આગળ જઈને, આચાર્ય ભગવંત પાસે જઈને, ઉપાધ્યાય-ભગવન્ત પાસે જઈને કે સાધુ-ભગવન્ત પાસે જઈને ધર્મનો ઉપદેશ સાંભળવો. શ્રાવક-શબ્દની મર્યાદા પણ એ જ સૂચવે છે કે જે સાંભળે તે 'શ્રાવક.' 'शृणोतीति श्रावकः।' તે ઉપદેશ પર બાકીના સમયમાં ચિંતન અને મનન કરવું, તે પણ એનું કર્ત્તવ્ય છે; એટલે શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ ધર્મનું રહસ્ય સમજાવવા માટે જે ધર્મ-કથાઓ કહી છે, તે પર ચિંતન-મનન કરવામાં સમય પસાર થાય, તે શ્રાવકને માટે ઇષ્ટ-જરૂરી છે; તેથી અહીં તેવી ભાવના પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે.

કથાનો અર્થ કેવળ વાર્તાઓ નહિ, પણ ધર્મની પુષ્ટિ કરનારી ધર્મ-દેશનાઓ સમજવાની છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ આપેલા બધા ઉપદેશનો સમાવેશ તેમાં થઈ શકે છે. कथ् એટલે કહેવું, બોલવું, વ્યાખ્યાન કરવું, તે પરથી कथा એટલે કથન, વાર્તા, વ્યાખ્યાન કે ઉપદેશ.

(૪૬-૬) લાંબા વખતથી સંચિત થયેલાં પાપોનો નાશ કરનારી, લાખો ભવોને મટાડનારી એવી ચોવીસ જિનેશ્વરોથી નીકળેલી ધર્મકથાઓના સ્વાધ્યાયદ્વારા મારા દિવસો પસાર થાઓ.

(૪૭-૫) **मम** – [मम] – મારા.

मंगलमरिहंता – [मङ्गलम् अर्हन्तः] – મંગલ છે અર્હંતો.

सिद्धा – [सिद्धाः] – સિદ્ધો.

साहू – [साधवः] – સાધુઓ.

सुअं – [श्रुतम्] – દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુત.

च – [च] – અને.

धम्मो – [धर्मः] – ધર્મ, ચારિત્રધર્મ.

अ – [च] – અને.

सम्मद्दिट्ठी देवा – [सम्यग्दृष्टयः देवाः] – સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો.

दिंतु – [ददतु] – આપો.

समाहिं – [समाधिम्] – સમાધિને.

च – [च] – અને.

बोहिं – [बोधिम्] – બોધિને.

'સમાધિ' તથા 'બોધિ' શબ્દની વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૮.

(૪૭-૬) અર્હંતો, સિદ્ધો, સાધુઓ, દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુત અને ચારિત્ર મને મંગળરૂપ હો, તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો મને સમાધિ અને બોધિ આપો.

(૪૮-૪) **पडिसिद्धाणं** – [प्रतिषिद्धानाम्] – પ્રતિષેધ કરાયેલાઓનાં, નિષેધ કરાયેલાઓનાં.

प्रति+सिध्-નિષેધ કરવો, મનાઈ ફરમાવવી, તે પરથી प्रतिषिद्ध-નિષેધ કરાયેલું, તેનાં.

करणे – [करणे] – કરવામાં.

किच्चाणमकरणे – [कृत्यानाम् अकरणे] – કરવા યોગ્ય કૃત્યોને નહિ કરવામાં.

कृत्य – કરવા યોગ્ય. अकरण – ન કરવું તે.

अ – [च] – અને.

पडिक्कमणं – [प्रतिक्रमणम्] – પ્રતિક્રમણ, પ્રતિક્રમણની ક્રિયા.

असद्दहणे – [अश्रद्धाने] – અશ્રદ્ધા થવામાં.

'श्रद्धानं प्रत्ययावधारणम्' (યશોવિ. કૃત તત્ત્વાર્થટીકા). 'श्रद्धान' એટલે દૃઢ પ્રતીતિ, તેનો જેમાં અભાવ છે તે अश्रद्धान, તેના વિષે. અહીં શ્રદ્ધાનો સંબંધ શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ પ્રરૂપેલાં જીવાજીવાદિ તત્ત્વો સાથે છે; એટલે જિન-પ્રણીત તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા ન કરી હોય તેના વિષે, જિન-વચનોમાં વિશ્વાસ ન રાખ્યો હોય તે વિષયમાં.

तहा – [तथा] – તે જ રીતે.

विवरीअ-परूवणाए – [विपरीत-प्ररूपणायाम्] – વિપરીત પ્રરૂપણાને વિષે, ઉન્માર્ગ-દેશનાને વિષે.

विपरीत એવી જે प्ररूपणा તે विपरीत-परूपणा, તેના
विपरीत 'प्ररूपणा' એટલે વ્યા

'प्रकृष्टा प्रधाना प्रगता वा रूपणा प्ररूपणा '-પ્રકૃષ્ટ, પ્રધાન કે પ્રગત એવી જે રૂપણા-(એવું જે પ્રદર્શિત કરાયેલું કથન) તે પ્રરૂપણા.

अ - [च] - અને.

(૪૮-૫) पडिसिद्धाणं.......विवरीअ-परूवणाए अ.

'વ્રતોની વિરાધના થવાનો સંભવ વ્રતધારીઓને હોય છે, નહિ કે વ્રત-રહિતોને, તેથી પ્રતિક્રમણની ક્રિયા મુખ્ય-તયા વ્રતવાળાઓને ઘટે છે; પરંતુ વ્રત નહિ ધારણ કરેલા એવા શ્રાવકોને ઘટતી નથી.' આવું માનનારાઓને આ ગાથા દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રતિક્રમણની ક્રિયા સર્વ મુમુક્ષુઓ માટે-સર્વ શ્રાવકો માટે છે, કારણ કે નીચેની ચાર વસ્તુઓ બનતાં પ્રતિક્રમણની આવશ્યકતા ઊભી થાય છેઃ—

"(૧) જ્ઞાનીઓએ જે વસ્તુઓનો કે ક્રિયાઓનો નિષેધ કરેલો છે, તેવી ક્રિયાઓ કરી હોય.

(૨) જ્ઞાનીઓએ જે વસ્તુઓ કે ક્રિયા કરવાની કહી છે, તે ન કરી હોય.

(૩) શ્રીજિનેશ્વરદેવનાં વચનો પર અશ્રદ્ધા કરી હોય.

(૪) શ્રીજિનેશ્વરદેવનાં કથનથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરી હોય, કાંઈ પણ વિરુદ્ધ બોલાયું હોય."

પહેલી વસ્તુમાં અઢાર-પાપસ્થાનકોનો સમાવેશ થાય છે, કે જેને તજવાં જોઈએ. તેમ છતાં જો તેનું સેવન થયું હોય તો પ્રતિક્રમણ કરવું ઘટે.

બીજી વસ્તુમાં છ આવશ્યક અથવા નવકાર વગેરેની ગણના આદિ કર્ત્તવ્યો કરવા યોગ્ય છે, છતાં તે ન થયાં હોય તો પ્રતિક્રમણ કરવું ઘટે.

ત્રીજી વસ્તુમાં જ્ઞાનીઓનાં વચનપ્રત્યે અશ્રદ્ધા કરી હોય, એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલી ભવ્ય, અભવ્ય, નિગોદ વગેરેની સૂક્ષ્મ વાતો ગ્રહણ કરવાની રુચિ ન થઈ હોય, તો પ્રતિક્રમણ કરવું ઘટે છે.

ચોથી વસ્તુમાં વિપરીત-પ્રરૂપણાને લગતું કાંઈ પણ બન્યું હોય તો પણ પ્રતિક્રમણ કરવું ઘટે છે.

એટલે જેઓ વ્રતધારી ન હોય પણ સામાન્ય શ્રાવક હોય તેને પણ પ્રતિક્રમણ કરવાની આવશ્યકતા છે.

(૪૮-૬) નિષેધ કરાયેલાંનું આચરણ કરવાથી, કરવા-યોગ્યનું આચરણ ન કરવાથી, અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાથી અને શ્રીજિનેશ્વરદેવના ઉપદેશથી વિપરીત પ્રરૂપણા કરતાં પ્રતિક્રમણ આવશ્યક બને છે.

(૪૯-૪) खामेमि – [क्षमयामि] – હું ખમાવું છું, મારા વડે થયેલા દોષોની ક્ષમા માગું છું.

सव्वजीवे – [सर्वान् जीवान्] – સર્વ જીવોને, સર્વ જીવો પાસે.

સર્વ જીવોથી ચૌદ રાજલોકમાં રહેલા તમામ જીવો સમજવાના છે.

सव्वे – [सर्वे] – સર્વે–બધા.

जीवा – [जीवाः] – જીવો.

खमंतु – [क्षाम्यन्तु] – ક્ષમા કરો.

मे – [मे] – મને.

मित्ती – [मैत्री] – મૈત્રી, મિત્રતા.

मिद् – સ્નેહ કરવો, ભલી લાગણી પ્રદર્શિત કરવી; તે પરથી मित्र – સ્નેહ કરનાર, ભલી લાગણી પ્રદર્શિત કરનાર, તેનો ભાવ તે મિત્રતા. 'मित्रस्य भावः कर्म वा मैत्री.' શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશમાં મૈત્રી ભાવનાનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરેલો છે :—

"मा कार्षीत् कोऽपि पापानि, मा च भूत् कोऽपि दुःखितः ।
मुच्यतां जगदप्येषा, मतिर्मैत्री निगद्यते ॥ ११८ ॥"

કોઈ પણ પ્રાણી પાપ ન કરો, કોઈ પણ દુઃખી ન થાઓ, આખું જગત મુક્ત થાઓ, આવી બુદ્ધિ તે 'મૈત્રી' કહેવાય છે.

मे – [मम] – મારે.

सव्वभूएसु – [सर्वभूतेषु] – સર્વ ભૂતો પ્રત્યે, સર્વ જીવો પ્રત્યે.

'सर्वदा भवनाद् भूतः ।'–સર્વદા હોવાથી 'ભૂત' અથવા 'अभूवन्, भवन्ति, भविष्यन्तीति भूतानि'–જે થયા હતા, થાય છે અને થશે તે 'ભૂત'. તેના એકાર્થી શબ્દો પ્રાણ, જીવ અને સત્ત્વ છે. "'पाणाणं भूयाणं जीवाणं सत्ताणं' एकार्थिकानि चैतानि ।" (આચા. શ્રુત. ૧. અ. ૬. ઉ. ૯.)

वेरं – [वैरम्] – વૈર, દુશ્મનાવટ.

मज्झ – [मम] – મારે.

न – [न] – ન.

केणई – [केनचित्] – કોઈની સાથે.

(૪૯-૫) खामेमि........केणई.

પ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ અને તેના હેતુઓ કહ્યા પછી પ્રતિક્રમણની સાર્થકતા ક્યારે કહેવાય ? તે જણાવવાને આ ગાથા રજૂ કરવામાં આવી છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે 'હું ચૌદ રાજલોકમાં રહેલા સર્વ જીવોની ક્ષમા માગું છું,' કારણ કે આ સંસારમાં જન્મ-મરણના ફેરા ફરતાં કોઈ સ્થળ એવું નથી કે જ્યાં આ જીવ એક કરતાં વધુ વાર ઉત્પન્ન થયો ન હોય. એટલે વિવિધ પ્રકારના સંબંધો અને સંપર્કોમાં આવતાં મારા દ્વારા તેમનો કોઈ ને કોઈ પ્રકારે અપરાધ થયો હોય તેવો સંભવ છે.

કોઈનો યે અપરાધ કરવો તે અહિંસાની મૂળ ભાવનાથી વિરુદ્ધ હોઈને ચારિત્રની નિર્મળતાને દૂષણ લગાડનાર છે, તેથી તેનું પ્રતિક્રમણ–તેની શુદ્ધિ સત્વર થવી ઘટે છે. આવી શુદ્ધિ કરવા માટે ક્ષમાની યાચના કરું છું.

'ક્ષમા' એટલે ક્રોધનું વિસર્જન, વૈરનો ત્યાગ કે સહનશીલતા. એના વિના પવિત્ર જીવનમાં પ્રગતિ થઈ શકે જ નહિ. તેથી દશવિધ યતિધર્મમાં તેનું સ્થાન પહેલું છે. અને ક્ષમાશ્રમણ જેવા સૂચક શબ્દોની યોજના તેની પ્રધાનતાને લીધે જ

થયેલી છે. વળી 'खंति-सूरा अरिहंता'-અરિહંતો 'ક્ષમા'ને વિષે શૂરવીર હોય છે, એ ઉક્તિ પણ 'ક્ષમા'ધર્મનું ગૌરવ બતાવનારી છે. કહ્યું છે કે:-

"खंती सुहाण मूलं, मूलं धम्मस्स उत्तमा खंती ।
हरइ महाविज्जा इव, खंती दुरिआइं सव्वाइं ॥"

સુખોનું મૂલ 'ક્ષાંતિ'-ક્ષમા છે, ધર્મનું મૂલ પણ ઉત્તમ 'ક્ષમા' છે; તે મહાવિદ્યાની જેમ સર્વ દુરિતોનો નાશ કરે છે.

'ક્ષમા'નું મુખ્ય લક્ષણ વૈર-ત્યાગ છે, જે સામાએ કરેલા અપરાધનો દંડ દેવાની મનોવૃત્તિને છોડી દેવાથી સિદ્ધ થાય છે. આવું વલણ ધારણ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે વૈરથી વૈર શમતું નથી, પરંતુ ઊલટું વધે છે અને છેવટે એના ધારણ કરનારની સર્વ શાંતિને હરી લે છે; એટલે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા અને સ્વભક્ષક એવા વૈરને મૂળમાંથી જ છેદવું, તે ડહાપણ-ભરેલું છે. 'उवसमेण हणे कोहं' એ આર્ષવચનનું રહસ્ય પણ એ જ છે. વળી પોતાનું બગાડનાર કે સુધારનાર પોતાના આત્મા સિવાય બીજો કોઈ નથી, **એ સિદ્ધાન્ત** પણ ક્ષમાવૃત્તિને અનિવાર્ય બનાવે છે.

અપરાધોની ક્ષમા માગવાની સાથે મૈત્રીભાવ હોવો પણ આવશ્યક છે, કારણ કે મૈત્રીભાવ વિના સંભવિત અપરાધોમાંથી કે હિંસામાંથી બચી શકાતું નથી. મૈત્રીભાવનું મૂળ અહિંસા છે અને અહિંસાનું મૂળ સમત્વ કે આત્મૌપમ્યની ભાવનામાં રહેલું છે. તે સંબંધી મહાપુરુષોએ પ્રચંડ ઘોષણા કરીને જણાવ્યું છે કે:- 'सव्वे पाणा पियाउया, सुह-साया, दुक्ख-

पडिकूला, अप्पियवहा, पियजीविणो, जीविउकामा, सव्वेसि जीवियं पियं। सएण वि पमाएणं पुढो वहं पकुव्वइ, जंसि मे पाणा पव्वहिया, पडिलेहाए नो निकरणाए, एस परिन्ना पवुच्चइ, कम्मोवसन्ती।' (આચારાંગસૂત્ર.) 'બધાં પ્રાણોને-પ્રાણીઓને આયુષ્ય અને સુખ પ્રિય છે, તથા દુઃખ અને વધ અપ્રિય તથા પ્રતિકૂળ છે. તેઓ જીવિતની કામનાવાળા અને જીવિતને પ્રિય માનનારા હોય છે. બધાને જીવિત પ્રિય છે. પોતાના પ્રમાદને લીધે પ્રાણોને અત્યાર સુધી જે વધ-વ્યથા કરી છે, તેની પ્રતિલેખના (પ્રતિક્રમણ) કરીને, ફરીથી તેવું ન કરવું, તેનું નામ 'ખરી સમજ' કહેવાય અને એ જ કર્મોની ઉપશાંતિ છે.'

અન્ય શાસ્ત્રકારોએ પણ કહ્યું છે કે – 'आत्मन: प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्'–'પોતાને જે ન ગમે–દુઃખરૂપ લાગે તેવું વર્તન બીજાઓ પ્રત્યે ન આચરવું જોઈએ.'

વળી કહ્યું છે કે:—

"प्राणा यथाऽऽत्मनोऽभीष्टा:, भूतानामपि ते तथा।
आत्मौपम्येन सर्वत्र, दयां कुर्वन्ति साधव:॥"

'જેમ આપણા પ્રાણો આપણને પ્રિય હોય છે, તેમ બીજા પ્રાણીઓને પણ પોતાના પ્રાણો પ્રિય હોય છે. એવા વિચારથી સાધુ-પુરુષો પોતાના પ્રાણની બરાબર સઘળા ઉપર દયા કરે છે–સમાન વર્તાવ રાખે છે.'

મૈત્રીભાવનું સ્વરૂપ નીચેની પંક્તિઓમાં સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે:—

"शिवमस्तु सर्वजगतः, परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं, सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥"

"સર્વ જગતનું કલ્યાણ થાઓ, પ્રાણીઓનો સમૂહ બીજાના હિતમાં તત્પર બનો, દોષો નાશ પામો અને સર્વત્ર લોકો સુખી થાઓ."

(૪૯-૬) સર્વ જીવોની હું ક્ષમા માગું છું, સર્વે જીવો મને ક્ષમા આપો. મારે સર્વ જીવોની સાથે મૈત્રી છે, કોઈની પણ સાથે વૈર નથી.

(૫૦-૪) **एवमहं** – [एवम् अहम्] – આ રીતે હું.

आलोइअ – [आलोच्य] – આલોચના કરીને.

निंदिअ – [निन्दित्वा] – નિંદા કરીને.

गरहिअ – [गर्हित्वा] – ગર્હા કરીને.

दुगंछिउं(अ) – [जुगुप्सित्वा] – જુગુપ્સા કરીને, અણગમો વ્યક્ત કરીને.

જુગુપ્સા એટલે નિંદા, અણગમો કે એક પ્રકારનો તિરસ્કાર.

सम्मं – [सम्यक् [– સારી રીતે.

तिविहेण पडिक्कंतो, वंदामि जिणे चउव्वीसं – પૂર્વવત્.

ગાથા ૪૩ મુજબ.

(૫૦-૫) एवमहं........चउव्वीसं.

આ ગાથામાં પ્રતિક્રમણસૂત્રનો ઉપસંહાર કર્યો છે, તથા અંતિમ મંગલ-દ્વારા વિષયની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવી છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે – આ રીતે મેં અતિચારોની આલોચના

કરી છે, નિંદા કરી છે, ગર્હા કરી છે અને સમ્યક્ પ્રકારે જુગુપ્સા પણ કરી છે; છતાં ફરી એક વાર મન, વચન અને કાયાથી પ્રતિક્રમણ કરતો એટલે કે વિભાવ-દશામાંથી સ્વભાવ-દશામાં આવતો હું પરમોપકારી ચોવીસે જિનને વંદન કરું છું. અહીં આલોચનાનો પ્રતિક્રમણના સામાન્ય અર્થમાં પ્રયોગ કરીને તેનાં મુખ્ય અંગો 'નિંદા, ગર્હા અને જુગુપ્સા'નો નિર્દેશ કરેલો છે. આત્મ-સાક્ષીએ અતિચારોને-દોષોને વખોડવા તે 'નિંદા,' ગુરુ-સાક્ષીએ વખોડવા તે 'ગર્હા' અને તેને માટે હૃદયમાં તીવ્ર અણગમો પેદા થવો તે 'જુગુપ્સા'. આ ક્રિયાઓ સમ્યક્-પ્રકારે એટલે ભાવ-પૂર્વક યથાર્થ વિધિથી મેં કરી છે, છતાં ઉપસંહારરૂપે ફરીને પણ મન, વચન અને કાયાથી પ્રતિક્રમણ કરીને અંતિમ-મંગલ તરીકે ચોવીસે જિનને વંદના કરું છું.

'આદિ-મંગલ' વિઘ્નના નિવારણાર્થે છે, 'મધ્ય-મંગલ' ગ્રહણ કરેલા કાર્યની નિર્વિઘ્ન પ્રવૃત્તિ માટે છે અને 'અંતિમ-મંગલ' શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ-પરંપરામાં શાસ્ત્રાર્થનો વિચ્છેદ ન થવા માટે છે.*

(૫૦-૬) આ રીતે મેં સમ્યક્ પ્રકારે અતિચારોની આલોચના, નિંદા, ગર્હા અને જુગુપ્સા કરી છે. હવે હું મન, વચન અને કાયા વડે તમામ દોષોની નિવૃત્તિ-પૂર્વક ચોવીસે જિનોને વંદન કરું છું.

* જુઓ વિ. ભા. ગા. ૧૩-૧૪.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

જે વીસ સ્થાનકોનું ઉલ્લાસ-પૂર્વક આરાધન કરવાથી ‘ પુરુષોત્તમ-પદ ’ની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમાંનું એક સ્થાનક ‘ આવશ્યક ક્રિયા ’ છે. તેની વ્યાખ્યા શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્રમાં આ રીતે કરવામાં આવી છે:

‘ समणेण सावएण य, अवस्सकायव्वं हवइ जम्हा ।
अंतो अहोनिसिस्स य, तम्हा आवस्सयं नाम ॥ ’

એટલે તેની ઉપાદેયતા શ્રમણ અને શ્રાવક એ ઉભયને માટે એકસરખી છે. શ્રી ‘ આવશ્યકસૂત્ર ’ના છઠ્ઠા અધ્યયનમાં શ્રાવકધર્મને લગતા સંભવિત અતિચારોના આલાપકો આપવામાં આવ્યા છે, તેથી શ્રાવકોએ પ્રતિદિન પોતાના વ્રતમાં લાગેલા અતિચારોનું નિંદા અને ગર્હા દ્વારા ‘ પ્રતિક્રમણ ’ કરવું સમુચિત છે. વળી, નિષિદ્ધ ક્રિયાઓનું આચરણ થવાથી, વિધેય ક્રિયાઓનું આચરણ ન થવાથી, સર્વજ્ઞ ભગવંતોનાં વચન પર અશ્રદ્ધા થવાથી તથા શાસ્ત્ર-વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા થવાથી પણ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા આવશ્યક બને છે. આ ઉપરાંત પંચાચારની વિશુદ્ધિ માટે પણ તે અતિ અગત્યની છે. ટૂંકમાં કાદવ અને ધૂળથી ખરડાયેલાને જેટલી જરૂર સ્નાનની છે, તેટલી, બલકે તેથી પણ ઘણી વધારે જરૂર પાપ-પંકથી ખરડાયેલા આત્માઓને ‘ પ્રતિક્રમણ ’ની છે.

પ્રસ્તુત સૂત્ર શ્રાવકોને આત્મિક શુદ્ધિ કરાવતું હોઈને ‘ શ્રાવક(શ્રાદ્ધ)-પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર, ’ ‘ ગૃહિ-પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર, ’

'સમણોવાસગ-પડિક્કમણ-સુત્ત'* વગેરે નામથી ઓળખાય છે. આ સૂત્રનો પ્રારંભ 'વંદિત્તુ' પદ વડે થતો હોઈને તે 'વંદિત્તુ-સૂત્ર'ના નામથી પણ ઓળખાય છે.

આ સંપૂર્ણ સૂત્ર પચાસ પદ્યમય ગાથાઓમાં રચાયેલું હોઈને સરળતા-પૂર્વક કંઠે કરી શકાય તેવું છે, તથા શ્રાવક-જીવનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપનારું હોઈને પુનઃ પુનઃ પઠન-મનન કરવા યોગ્ય છે.

સૂત્રના પ્રારંભમાં અભીષ્ટની સિદ્ધિ માટે તથા વિઘ્નના નિવારણ માટે મંગલાચરણ કરવામાં આવ્યું છે, તથા જે હેતુથી આ સૂત્રની રચના થયેલી છે, તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. 'શ્રાવકધર્મમાં લાગેલા અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ' એ તેનો સ્પષ્ટ હેતુ છે.

ધર્મનું મુખ્ય પ્રયોજન 'જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર'ની આરાધના છે, તેથી પહેલું 'પ્રતિક્રમણ' તે ત્રણમાં લાગેલા અતિચારોનું કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રતિક્રમણ માત્ર સ્થૂલ દોષોનું જ નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ દોષોનું પણ છે, જે વ્રતના આરાધકે કેટલી યતનાથી ચાલવાનું છે, તેનું સૂચન કરે છે.

ત્રીજી ગાથામાં સર્વ પાપના મૂળ-સમા 'પરિગ્રહ અને આરંભ'ને લીધે લાગેલા દોષોનું પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવ્યું છે તથા ચોથી ગાથામાં રાગ અને દ્વેષ વડે ઇંદ્રિયો અને

* પહેલાં બે નામો અર્થદીપિકામાં વપરાયેલાં છે અને છેલ્લું નામ આ સૂત્ર પરની ચૂર્ણિમાં શ્રીવિજયસિંહસૂરિએ આપેલું છે.

કષાયોના અપ્રશસ્ત પ્રવર્તનથી થયેલા દોષોની નિંદા તથા ગર્હા વડે શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે.

પાંચમી ગાથામાં દબાણ અને પરવશતાથી કરવી પડેલી 'ગમનાગમન આદિ પ્રવૃત્તિઓ' વડે ઉત્પન્ન થયેલા દોષોનું તથા છઠ્ઠી ગાથામાં બારે વ્રતોના પાયા-સમાન 'સમકિત'માં લાગેલા અતિચારોનું 'પ્રતિક્રમણ' કરવામાં આવ્યું છે. 'સમકિત' અથવા 'સમ્યગ્દર્શન'ને વ્રતનો પાયો કહેવાનું કારણ એ છે કે તેના સદ્ભાવે વ્રતનું પાલન યથાર્થ થઈ શકે છે, અને તેની ગેરહાજરીમાં વ્રત-પાલનની ભાવના મૂળમાંથી જ ડોલી જાય છે. અર્હંતો પર પૂરી શ્રદ્ધા હોય તો તેમનાં વચનો ઉપર પણ પૂરી શ્રદ્ધા થાય છે, અને તેમનાં વચનો પર પૂરી શ્રદ્ધા થાય, તો તેમણે પ્રરૂપેલાં વ્રતોની ઉપયોગિતા સંબંધી મનમાં કોઈ પણ જાતની શંકા રહેતી નથી. આ જ વાત ગુરુના વિષયમાં સમજવાની છે.

માણસની શ્રદ્ધાને ડોલાવનારી જે પાંચ વસ્તુઓ અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે, તે મનની વાસ્તવિક સ્થિતિનો પરિચય કરાવે છે. માણસ શંકાશીલ થયો કે તેની શ્રદ્ધા સરકવા માંડે છે. ઘડીકમાં એક માન્યતા ધારણ કરવી અને ઘડીકમાં બીજી માન્યતા ધારણ કરવી, એ પણ શ્રદ્ધાને ડહોળી નાખે છે. તે જ રીતે હાથ ધરેલાં કાર્યોમાં, વ્રત-નિયમોના ફલમાં શંકા રાખવી, તે પણ શ્રદ્ધાને ઘટાડનારું છે, અને બીજા સિદ્ધાંતો કે મતો તરફ દોરવાઈ જવું ને તેની પ્રશંસા કરવા લાગી જવું, તથા તેમનો સહવાસ વધારવો, એ પણ તેટલું જ

નુકસાન-કારક છે. જેવા પ્રકારની સાધના તેવા પ્રકારનું વાતાવરણ હોવું જોઈએ. તેથી વિરુદ્ધ વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરવો–એ શ્રદ્ધાને ખોઈ નાખવાનાં સાધનોને આમંત્રણ આપવા બરાબર છે.

સાતમી ગાથામાં 'શ્રાવકનાં બાર વ્રતો'ની ગણતરી કરી છે: "પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો," તથા તેનું સામાન્ય 'પ્રતિક્રમણ' કર્યું છે.

આઠમી ગાથાથી ૩૩મી ગાથા સુધી દરેક વ્રતનું તથા સંલેખનાનું વિશિષ્ટ રીતે પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવ્યું છે. અહીં ગણાવેલા અતિચારોમાં નીચેના વિષયો મુખ્ય છે કે જેના તરફ પહેલી તકે લક્ષ્ય આપવું ઘટે છે. તેનું તારણ નીચે મુજબ નીકળી શકે:—

(૧) નિર્દોષ પ્રાણીને મારવું નહિ.

(૨) કોઈ પ્રાણીને સખત બંધને બાંધવું નહિ.

(૩) કોઈ પ્રાણીનાં અંગોપાંગ છેદવાં નહિ.

(૪) પ્રાણીઓ પાસેથી ગજા ઉપરાંત કામ લેવું નહિ. મતલબ કે ઢોર, મજૂર, નોકર-ચાકર વગેરે પાસેથી દયાધર્મ ન હણાય તે રીતે કામ લેવું.

(૫) કોઈને ભૂખ્યાં-તરસ્યાં રાખવાં નહિ.

(૬) કોઈના ઉપર આળ ચડાવવું નહિ.

(૭) કોઈ છાની વાત કરનાર ઉપર દોષારોપણ કરવું નહિ કે 'તમે અમુક જ વાત કરતા હતા.'

(૮) સ્ત્રીની યા મિત્રની ગુપ્ત વાત ઉઘાડી પાડવી નહિ.

(૯) ખોટી સલાહ આપવી નહિ કે લોકોને ખોટે રસ્તે દોરી જનારાં જૂઠાં ભાષણો કરવાં નહિ.

(૧૦) ખોટું નામું લખવું નહિ, ખોટી રસીદો કે ખોટા દસ્તાવેજો બનાવવા નહિ, માલની ખોટી જાહેરાતો આપવી નહિ.

(૧૧) ચોરીનો માલ ખરીદવો નહિ.

(૧૨) ચોરી માટે કોઈને પ્રેરણા કરવી નહિ.

(૧૩) માલમાં કોઈ પણ પ્રકારની સેળભેળ કરવી નહિ.

(૧૪) રાજ્યના હિતમાં થયેલા કાયદાઓનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ, દાણ-ચોરી કે કર-ચોરી કરવી નહિ.

(૧૫) ખોટાં તોલ કે ખોટાં માપ રાખવાં નહિ, એક વસ્તુ અમુક વજન કે માપની જાહેરાત કર્યા પછી તેને ઓછી આપવી નહિ.

(૧૬) પરદારા-ગમન કરવું નહિ.

(૧૭) વેશ્યા-ગમન કરવું નહિ.

(૧૮) લાજ-મર્યાદાનો ભંગ કરનારું વર્તન કરવું નહિ.

(૧૯) વિવાહો આદિ કાર્યો કરવામાં ઉત્સુકતા બતાવવી નહિ.

---

* ૧૮ વારના તાકાનું સિલ હોય ને ૧૭ાા કે ૧૭ા વાર આપવો તે ચોરી છે. ૧૦૦ રતલનું પેકીંગ હોય, તેમાં ૯૬-૯૭ કે ૯૮-૯૯ રતલ માલ ભરવો તે પણ ચોરી છે.

(૨૦) કામ-ભોગ સંબંધી તીવ્ર અભિલાષા રાખવી નહિ.

(૨૧) ધંધા અને પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત કરવું.

(૨૨) મોજ-વિલાસનાં સાધનોની તથા પ્રમાણોની મર્યાદા કરવી.

(૨૩) નિરર્થક પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ.

(૨૪) કામોત્પાદક ચેન-ચાળા કે વાણી-પ્રયોગ કરવા નહિ.

(૨૫) અતિવાચાળપણું રાખવું નહિ.

(૨૬) શસ્ત્રો સજાવીને તૈયાર રાખવાં નહિ.

(૨૭) જરૂરથી વધારે ભોગોપભોગની વસ્તુઓ રાખવી નહિ.

(૨૮) મન, વચન અને કાયાને નિષ્પાપ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. તે માટે રોજ ઓછામાં ઓછી બે ઘડીવાળું ૪૮ મિનિટ પર્યન્તનું સામાયિક નામનું અનુષ્ઠાન કરવું.

(૨૯) ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતથી રહેતાં શીખવું, સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓની મર્યાદા કરવી.

(૩૦) પર્વ-દિવસે ઉપવાસ કરવો, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું અને શરીર-વિભૂષા તથા સાવદ્ય વ્યાપાર વગેરેનો ત્યાગ કરી એકાંત સ્થાનમાં ધર્મ-ધ્યાન કરવા માટે પૌષધ કરવો.

(૩૧) સાધુ-સાધ્વીને અતિથિ માનીને શુદ્ધ આહાર-પાણી વહોરાવવાં તથા બીજી પણ ધર્મ-સાધક

જરૂરી વસ્તુઓનું દાન દેવું. તેમની બને તેટલી સેવા-ભક્તિ કરવી.

(૩૨) મૃત્યુ-સમય નજીક આવે ત્યારે અણુસણ-પૂર્વક સમાધિ-મરણ થાય તેવા સઘળા પ્રયત્નો કરવા.

આ નિયમો પ્રમાણે વર્તવાથી એક મનુષ્ય વ્યક્તિગત વિકાસ સાધી શકે છે, સામાજિક ધોરણ ઊંચું આવે છે અને પરિણામે રાષ્ટ્રનું નૈતિક ધોરણ પણ ઊંચે ચડી શકે છે. દરેક વ્યક્તિ પોતે સુધરવાનો નિર્ણય કરે અને તે પ્રમાણે વર્તવા લાગે તો સુધારો આપોઆપ થાય છે, જ્યારે બીજાના સુધરવાની આશા રાખવામાં આવે અને પોતે સન્માર્ગે ચાલવાનો પુરુષાર્થ કરે નહિ તો તેથી વાતાવરણ ઝપાટાબંધ બગડે છે અને પતન અનિવાર્ય બને છે.

ચોત્રીસમી ગાથામાં મન, વચન અને કાયાની અપ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિને બદલે પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ કરવાનું સૂચન છે, તથા પાંત્રીસમી ગાથામાં વંદન, વ્રત, શિક્ષા, ગૌરવ, સંજ્ઞા, કષાય, દંડ, સમિતિ, ગુપ્તિ-સંબંધી ન કરવાનું કર્યું હોય અને કરવાનું ન કર્યું હોય, તેનું પ્રતિક્રમણ છે.

છત્રીસમી ગાથાથી એકતાળીસમી ગાથા સુધીમાં 'પ્રતિક્રમણ'ની તાત્ત્વિક-ભૂમિકાને સ્પર્શવામાં આવી છે. તેમાં 'પ્રતિક્રમણ' કઈ રીતિએ ઉપયોગી છે અને તે મનુષ્યનાં પાપોનો નાશ કરીને તેને કેવી રીતે ઊંચે લઈ જાય છે, તે દાખલા-દલીલપૂર્વક સમજાવવામાં આવ્યું છે. સારાંશ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને કર્મનો બંધ અલ્પ થાય છે અને તે પણ 'પ્રતિ-

ક્રમણ, પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત' દ્વારા શીઘ્ર તૂટી જાય છે. વળી, જેમ માથેથી ભાર ઉતરતાં હળવાપણાનો અનુભવ થાય છે, તેમ કરેલાં પાપોની 'નિંદા, ગર્હા અને આલોચના' કરવાથી હળવાપણાનો અનુભવ થાય છે. આ આવશ્યક ક્રિયા સાવદ્ય ક્રિયાઓમાં ડૂબી રહેલા આત્માઓનો પણ ઉદ્ધાર કરીને તેમનાં દુઃખોનો સર્વથા નાશ કરનારી છે.

બેતાળીસમી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે –'આલોચના' સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એવા અનેક અતિચારોની કરવાની હોય છે. તેમાંથી પ્રતિક્રમણ-કાલે જે યાદ ન આવ્યા હોય, તે સર્વેનું અહીં 'નિંદા અને ગર્હા'દ્વારા સામાન્ય 'પ્રતિક્રમણ' કરી લઉં છું.

તેંતાળીસમી ગાથામાં 'વિરાધના'માંથી વિરમવાનો અને 'આરાધના'માં તત્પર થવાનો નિર્ણય છે અને તે આરાધનાના પ્રથમ ઉપદેશક પરમોપકારી ચોવીસે જિનોને વંદન કરવામાં આવેલ છે.

ચુંમાળીસમી અને પિસ્તાળીસમી ગાથામાં અનુક્રમે સર્વ ચૈત્યો અને સર્વ સાધુઓને વંદના કરવામાં આવી છે, તથા છેતાળીસમી ગાથામાં ચોવીસે જિનવરોએ પ્રરૂપેલી ધર્મકથાઓનાં શ્રવણ, મનન અને ચિન્તનમાં બધો વખત પસાર થાય એવી ભાવના પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે.

સુડતાળીસમી ગાથામાં અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ, શ્રુતજ્ઞાન અને ચારિત્રધર્મને મંગલ માનીને સમ્યગ્દૃષ્ટિ-દેવો આગળ

'સમાધિ' તથા 'બોધિ'ની માગણી કરવામાં આવી છે, તથા અડતાળીસમી ગાથામાં 'પ્રતિક્રમણ' કયાં કયાં કારણોએ કરવું ઘટે તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ચાર કારણો નીચે મુજબ છે: "(૧) નિષિદ્ધ બાબતો કરવી. (૨) વિધેય બાબતો તજી દેવી. (૩) સર્વજ્ઞના સિદ્ધાંતો પર શ્રદ્ધા રાખવી નહિ. (૪) ઉત્સૂત્ર-પ્રરૂપણા કરવી."

ઓગણપચાસમી ગાથામાં પોતે ચૌદ રાજલોકના સર્વ જીવો પ્રત્યે કરેલા અપરાધોની ક્ષમા માગવામાં આવી છે, તથા તેમને ક્ષમા કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તે સાથે એ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે પોતાને કોઈ પણ જીવ સાથે વૈર-ભાવ નથી પણ મૈત્રી-ભાવ છે, અને તે સહુનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે.

પચાસમી ગાથા ઉપસંહારરૂપ છે. તેમાં 'નિંદા, ગર્હા અને જુગુપ્સા'-પૂર્વક સમ્યક્-પ્રકારે 'આલોચના' કરવામાં આવી છે, તથા થયેલા દોષોનું મન, વચન અને કાયાથી, 'પ્રતિક્રમણ' કરતાં ચોવીસે જિનોને પૂર્ણાહુતિનું વંદન કરવામાં આવ્યું છે.

આ સૂત્ર પર નીચે મુજબ ચૂર્ણિઓ, વૃત્તિઓ, ટીકાઓ કે વ્યાખ્યા-વિવરણ રચાયેલાં મળી આવે છે:—

(૧) ટીકા: શ્રીપાર્શ્વમુનિ-(યક્ષદેવ-શિષ્ય) વિ. સં. ૯૫૬.
(ગંભૂતા—ગાંભૂ ગામમાં જાંબુ શ્રાવકની સહાયતાથી.)

(૨) ચૂર્ણિ: શ્રીવિજયસિંહસૂરિ, વિ. સં. ૧૧૮૩.

(૩) **વૃત્તિ :** (ષડાવશ્યક) શ્રીચન્દ્રસૂરિ, વિ. સં. ૧૨૨૨. (ચંદ્રકુલના શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય ધનેશ્વરના શિષ્ય)

(૪) **લઘુવૃત્તિ :** શ્રીતિલકાચાર્ય યા તિલકસૂરિ (ચક્રેશ્વર-સૂરિના શિષ્ય) વિ. સં. ૧૨૯૬.

(૫) **વંદારુવૃત્તિ :** (શ્રાવકાનુષ્ઠાન વિધિ). શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ, વિ. સં. ૧૩૦૦ આસપાસ.

(૬) **વિવરણ :** શ્રીતરુણપ્રભસૂરિ, (ખરતરગચ્છીય જિન-ચંદ્રસૂરિના શિષ્ય) વિ. સં. ૧૪૧૧.

(૭) **વૃત્તિ :** શ્રીસોમસુંદરસૂરિ.

(૮) **અર્થદીપિકા :** શ્રીરત્નશેખરસૂરિ (તપાગચ્છીય મુનિસુંદરસૂરિના શિષ્ય) વિ. સં. ૧૪૯૬.

(૯) **બાલાવબોધ :** ઉ. શ્રીમેરુસુંદર (ખરતરગચ્છીય રત્નમૂર્તિના શિષ્ય) વિ. સં. ૧૫૨૫.

(૧૦) **ટીકા :** શ્રીદેવચંદ્રસૂરિ.

(૧૧) **વ્યાખ્યા :** (ધર્મ-સંગ્રહમાં) શ્રીમાનવિજય ઉપાધ્યાય, વિ. સં. ૧૭૩૧.

આ સિવાય ષડાવશ્યકને લગતા અનેક બાલાવબોધોમાં પણ આ સૂત્ર પર વિવરણ થયેલું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આવશ્યકસૂત્રનાં છઠ્ઠા અધ્યયનમાં આવતા શ્રાવક-ધર્મને લગતા આલાપકો આ સૂત્રનો આધાર છે. સૂત્રની ભાષા આર્ષપ્રાકૃત છે. આ સૂત્રની ૪૮મી ગાથા આ. નિ. ૧૨૮૫ ગાથા તરીકે તથા ૪૯મી અને ૫૦મી ગાથા ચોથા અધ્યયનના છેડે મૂળ સૂત્ર તરીકે આપેલી છે.

२३ गुरुखामणा-सुत्तं

[गुरु-क्षमापना-सूत्रम्]

અબ્ભુટ્ઠિઓ સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

[शिष्य] इच्छाकारेण संदिसह भगवं[1] ! अब्भुट्ठिओ हं[2] अब्भिंतर-देवसिअं (राइअं) खामेउं[3] ।

[गुरु] – [खामेह]

[शिष्य] इच्छं, खामेमि देवसिअं (राइअं) ।

जं किंचि अपत्तिअं[4], परपत्तिअं, भत्ते, पाणे, विणए, वेआवच्चे, आलावे, संलावे, उच्चासणे, समासणे, अंतर-भासाए, उवरिभासाए ।

जं किंचि मज्झ विणय-परिहीणं सुहुमं वा वायरं वा तुब्भे जाणह, अहं न जाणामि,[5] तस्स मिच्छा मि दुक्कडं ॥

---

૧. આ પદ યો. સ્વો. વૃ. ત્રીજા પ્રકાશવાળા પાઠમાં આપેલું નથી.

૨. પાઠાંતર 'मि' શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય, પૃ. ૨૨૭.
   પાઠાંતર 'अम्हि' યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩, પૃ. ૨૪૫.

૩. પાઠાંતર खामेमि યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩, પૃ. ૨૪૫.

૪. પાઠાંતર अप्पत्तिअं

૫. પાઠાંતર याणामि

(૨) સંસ્કૃત છાયા

[शिष्यः] इच्छाकारेण संदिशत भगवन् !

अभ्युत्थितः अहं आभ्यन्तरदैवसिकं (रात्रिकं) क्षमयितुम् ।

[गुरुः] [क्षामय]

[शिष्यः] इच्छामि, क्षमयामि दैवसिकम् ।

यत् किञ्चित् अप्रीतिकम्, पराप्रीतिकम्, भक्ते, पाने, विनये, वैयावृत्त्ये, आलापे, संलापे, उच्चासने, समासने, अन्तर्भाषायाम्, उपरिभाषायाम् ।

यत् किञ्चित् मम विनय-परिहीनं सूक्ष्मं वा बादरं वा यूयं जानीथ, अहं न जाने, तस्य मिथ्या मे दुष्कृतम् ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

[શિષ્યઃ] ઇચ્છા-પૂર્વક આજ્ઞા આપો ભગવન્ !

ઉપસ્થિત થયો છું હું દિવસની અંદર થયેલા (અપરાધોને) ખમાવવા માટે.

[ગુરુઃ] [ખમાવો]

[શિષ્યઃ] ઇચ્છું છું, ખમાવું છું દૈવસિક (રાત્રિક) (અપરાધોને).

જે કંઈ અપ્રીતિકર, વિશેષ (બીજાઓને) અપ્રીતિકર, ભોજનમાં, પાણીમાં, વિનયમાં, વૈયાવૃત્ત્યમાં, આલાપમાં, સંલાપમાં, ઉચ્ચાસને બેસવામાં, સમાન આસને બેસવામાં, વચ્ચે બોલવામાં, ઉપરવટ બોલવામાં જે કાંઈ મારાથી વિનય-

હીન, સૂક્ષ્મ કે બાદર (થયું હોય તે) તમે જાણો છો, (પણ) હું જાણતો નથી, (તેવું જે કાંઈ બન્યું હોય.) તે સંબંધી મિથ્યા હો મારું દુષ્કૃત્ય.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ.

इच्छाकारेण संदिसह – [इच्छाकारेण संदिशत] – ઇચ્છાપૂર્વક આજ્ઞા આપો.

भगवं ! – [भगवन् !] – હે ભગવંત ! હે પૂજ્ય !

अब्भुट्ठिओ-[अभ्युत्थितः] – સામે ઊભો થયેલો (છું).

अभि+उत्+स्था – સામે ઊઠવું, આસન પરથી ઊઠવું, તે પરથી अभ्युत्थित – સામે ઊભો થયેલો.

हं – [अहम्] – હું.

अब्भिंतर-देवसिअं – [अभ्यन्तर-दैवसिकम्] – દિવસની અંદર થયેલા.

" अभ्यन्तर-दैवसिकम् – दिवसाभ्यन्तर-सम्भवातिचारम् " – (શ્રા. દિ. કૃ.) " દિવસ-દરમિયાન થયેલા અતિચારને. "

खामेउं – [क्षमयितुम्] – ખમાવવાને-ક્ષમા માગવાને.

जं किंचि – [यत् किञ्चित्] – જે કાંઈ.

अपत्तिअं – [अप्रीतिकम्] – અપ્રીતિ ઉપજાવનારું.

આર્ષ-પ્રયોગવાળા 'अपत्तिअं' શબ્દનો સંસ્કાર 'अप्रीतिकम्' થાય છે.

'अपत्तिअं – आपत्त्वादप्रीतिकमप्रीतिमात्रम्' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) જો अप्पत्तिअं પાઠ લઈએ અને તેનો સંસ્કાર 'अप्रत्ययं' કરીએ તો તેનો અર્થ 'અપ્રીતિજનક' થાય, અને જો સંસ્કાર 'आत्म-प्रत्ययं' કરીએ તો તેનો અર્થ 'પોતાના નિમિત્તે થાય.'

पर-पत्तिअं – [पराप्रीतिकम्]–વિશેષ અપ્રીતિ ઉપજાવનારું.

"पर-पत्तिअं – प्रकृष्टमप्रीतिकं पर-प्रत्ययं वा पर-हेतुकम्" (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) 'पर-पत्तिअं' એટલે પ્રકૃષ્ટ અપ્રીતિ ઉપજાવનારું, પર-નિમિત્તવાળું કે પર-હેતુવાળું.

भत्ते – [भक्ते] – ભોજનના સંબંધમાં.

'भक्त' શબ્દ અનેક અર્થો બતાવે છે: જેમ કે સેવક, અન્ન, ઓદન, તાંદુલ, ભોજન, વિભાજિત વગેરે. પરંતુ અહીં તે ભોજનના અર્થમાં વપરાયેલો છે. 'भत्ते – भोजनविषये' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) भज् – સેવા કરવી, રાંધવું વગેરે. તે પરથી भक्त = રાંધેલું, ભોજન.

पाणे – [पाने] – પાણીના સંબંધમાં.

'पाणे पानविषये' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) પાણી-સંબંધમાં. અહીં સાધુને આપવા યોગ્ય પ્રાસુક પાણી સમજવાનાં છે.

विणये – [विनये] – વિનયના સંબંધમાં.

વિનય શબ્દથી અહીં અભ્યુત્થાન, આસન-દાન વગેરે ક્રિયાઓ સમજવાની છે.

वेयावच्चे – [वैयावृत्त्ये] – વૈયાવૃત્ત્યના સંબંધમાં.

'વૈયાવૃત્ય' શબ્દની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨૪.

અહીં 'વૈયાવૃત્ય' શબ્દથી ઔષધ તથા ઉપયોગી વસ્તુઓનું દાન સમજવાનું છે. 'वेआवच्चे वैयावृत्ये, वैयापृत्ये वा औषध-पथ्यादिनाऽवष्टम्भरूपे' (યો. શા. સ્વો. પ્ર. ૩).

उच्चासणे – [उच्चासने] – (ગુરુ કરતાં) ઊંચા આસને બેસવામાં.

उच्च જે आसन ते उच्चासन, तेना विषे. 'उच्चासणे – गुरोरासनादुच्चैरासने' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) ઉચ્ચાસને એટલે ગુરુના કરતાં ઊંચા આસને બેસવામાં.

समासणे – [समासने] – (ગુરુના આસનની) સમાન આસન રાખવામાં.

सम+आसन ते समासन, तेना विषे. सम એટલે ગુરુના આસનની તુલ્ય. "समासणे-गुर्वासनतुल्ये आसने" (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩).

अंतरभासाए – [अन्तर्भाषायाम्] – વચ્ચે બોલવામાં.

કોઈ વાતચીત કરતું હોય તેની વચમાં બોલી ઊઠવું તે અંતર્ભાષા. અહીં કોઈના સ્થાને ગુરુ સમજવાના છે. 'अन्तर्भाषायां गुरोर्भाषमाणस्य विचालभाषणरूपायाम्" (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩).

उवरिभासाए – [उपरिभाषायाम्] – તરત જ (ઉપરાંત–વિશેષ) બોલવામાં, ટીકા કરવામાં. વાત પૂરી થાય કે તરત જ બોલવા લાગી જવું તે ઉપરિભાષા. 'उपरिभाषायां गुरो-

र्भाषणानन्तरमेव विशेषभाषणरूपायाम्" (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩). વિશિષ્ટ અર્થમાં ગુરુના કથન ઉપર ટીકા-ટિપ્પણ કરવું કે તેમની સ્થાપેલી વાતને ઉત્થાપી પોતાની વાતનું સ્થાપન કરવું તે ઉપરિભાષા. 'उपरिभाषायां गुरोः कथितं विषयं विखण्ड्य स्वभाषा-स्थापने' (આ. દિ.).

जं किंचि – [यत् किञ्चित्] – જે કાંઈ.

'यत् किञ्चित्' 'समस्तं सामान्यतो वा'–જે કાંઈ એટલે સમસ્ત કે સામાન્ય રીતે.

मज्झ – [मम] – મારું.

विणय-परिहीणं – [विनय-परिहीनम्] – વિનયથી રહિત, શિક્ષાથી રહિત, ભક્તિ વિનાનું.

વિનયથી परिहीन, તે વિનય-परिहीन વિનય–શિક્ષા, ભક્તિથી પરિહીન–રહિત. "विनय-परिहीनं भक्ति-वियुक्तं संजातमित्यर्थः" (શ્રા. દિ. કૃ.). વિનય-પરિહીન, એટલે ભક્તિથી રહિત થયું હોય તે.

सुहुमं वा बायरं वा – [सूक्ष्मं वा बादरं वा] – સૂક્ષ્મ કે બાદર, નાનું કે મોટું. અલ્પ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય કે વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય.

तुब्भे जाणह – [यूयं जानीथ] – આપ જાણો છો.

अहं न जाणामि – [अहं न जानामि] – હું જાણતો નથી.

तस्स मिच्छा मि दुक्कडं – પૂર્વવત્.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

गुरु-खामणा-सुत्तं – ક્ષમાપના-સૂત્ર, ગુરુ-ક્ષમાપના-સૂત્ર.

આ સૂત્ર વડે શિષ્ય, ગુરુ પ્રત્યે થયેલ નાના-મોટા અપરાધોને ખમાવે છે, તથા ગુરુ પણ સામેથી તેને ખમાવે છે. એટલે તે 'ખામણા-ક્ષમાપના-સૂત્ર' કહેવાય છે. આ સૂત્રનો મૂળપાઠ 'અબ્ભુટ્ઠિઓ' શબ્દથી શરૂ થતો હોઈને તે 'અબ્ભુટ્ઠિઓ સૂત્ર'ના નામથી પણ ઓળખાય છે.

अब्भुट्ठिओ हं – હું સામે ઊભો થયો છું, આદર-પૂર્વક ખડો થયો છું.

'અભ્યુત્થિત' શબ્દ માત્ર ઇચ્છા કે માત્ર અભિલાષાનો વ્યપોહ કરીને ક્રિયા કરવાની તત્પરતા બતાવે છે. અહીં ગુરુ પાસેથી ક્ષમા માગવાની માત્ર ઇચ્છા જ નથી પણ તત્પરતા છે, તે દર્શાવવા માટે એ યોજાયેલો છે. અથવા 'અભ્યુત્થિત' શબ્દ આદર-પૂર્વક ઊભા થવાનો—ખડા રહેવાનો ભાવ સૂચવે છે અને તે અર્થ પણ અહીં સંગત છે, કારણ કે ગુરુની ક્ષમા દબાણવશ કે બાહ્યોપચારથી માગવાની નથી પણ તેમના પ્રત્યે સંપૂર્ણ આદરભાવથી માગવાની છે.

अब्भिंतर-देवसिअं खामेउं – દિવસ-દરમિયાન આપના પ્રત્યે થયેલા અપરાધોને ખમાવવા માટે. 'अब्भिंतर-देवसिअं' શબ્દ અહીં સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીની કાલ-મર્યાદાનો સૂચક છે. એટલે જ્યારે સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય સુધીના કે પક્ષ, ચાતુર્માસ અથવા સંવત્સર-દરમિયાન થયેલા અપરાધોની ક્ષમા માગવાની

હોય છે, ત્યારે આ પદને બદલે અનુક્રમે 'अब्भितर-राइअं,' 'अब्भितर-पक्खिअं,' 'अब्भितर-चाउमासियं' અને 'अब्भितर-संवच्छरिअं' એ પદો બોલાય છે. આ પદો વિશેષણ હોઈને વિશેષ્યની અપેક્ષા રાખે છે. તેનો નિર્દેશ અહીં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જોવામાં આવતો નથી, પરંતુ ક્ષમા હમેશા અપરાધની જ માગવાની હોય છે અને અહીં ગુરુ-ક્ષમાપનાનો પ્રસંગ છે, એટલે 'આપના પ્રત્યે થયેલા અપરાધ' એ શબ્દો અધ્યાહારથી સમજવાના છે.

ખમાવવું એ 'ખમવા'નું પ્રેરક રૂપ છે, તેથી તેનો સ્પષ્ટ અર્થ ક્ષમાની માગણીનો છે. આ માગણી તેટલા માટે કરવામાં આવે છે કે અપ્રીતિકારક કે અસદ્વર્તનથી ગુરુને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ થયું હોય કે ક્રોધ કરવાનું નિમિત્ત મળ્યું હોય તો તેની ઉપશાન્તિ થાય, વિનય અને શિષ્ટાચારની જાળવણી થાય તથા પોતાના આત્માની શુદ્ધિ થાય. પારમાર્થિક હેતુથી માગવામાં આવેલી અપરાધોની ક્ષમા એ રંકતા કે દીનતા નથી, પણ જાગ્રત આત્માનો સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરવા માટેનો એક સબલ પ્રયાસ છે, અને તેનું પરિણામ ચિત્તની પ્રસન્નતા છે. ક્ષમા આપવી એ ઉદારતા છે, ક્ષમા માગવી એ પવિત્રતા છે.

इच्छं, खामेमि देवसिअं—આપની આજ્ઞાને ઇચ્છું છું. હવે દિવસ-સંબંધી અપરાધોને ખમાવું છું.

દૈવસિક અપરાધોની ક્ષમા માગવાની તત્પરતા દર્શાવ્યા પછી ગુરુ એવો જવાબ આપે છે કે 'खामेह'—ખમાવો. તે

વખતે શિષ્ય આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરતાં જણાવે છે કે આપે જે પ્રમાણે આજ્ઞા આપી તે આજ્ઞાને ઇચ્છું છું; અને એ આજ્ઞાને શિરસાવંદ્ય ગણીને હવે દિવસ-દરમિયાન થયેલા અપરાધોને ખમાવું છું.

ખમવું એટલે સહનશીલતા રાખવી, ઉદારતા રાખવી, ખામોશી રાખવી કે વૈર લેવાની વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો. તેનું પ્રેરક રૂપ ખમાવવું, એટલે સામાની પાસેથી ક્ષમાની અપેક્ષા રાખવી, ઉદારતાની માગણી કરવી તથા તે કલુષિત લાગણીનો-વૈરનો ત્યાગ કરે તેવી ભાવના રાખવી, એ ખમાવવાની ક્રિયા છે.

अपत्तिअं परपत्तिअं – અપ્રીતિકારક, વિશેષ અપ્રીતિકારક.

અપરાધનું સૂચન અહીં अपत्तिअं અને परपत्तिअं એ બે પ્રકારો વડે કરવામાં આવ્યું છે. જે વર્તન સામાન્ય રીતે અપ્રીતિ ઉપજાવે તેવું હોય તે 'अपत्तिअं,' અને જે વર્તન વધારે અપ્રીતિ ઉપજાવે તેવું હોય તે 'परपत्तिअं,' આવું વર્તન જે જે વિષયોમાં થવાનો સંભવ છે, તેનો નિર્દેશ પછીનાં પદોવડે કરવામાં આવ્યો છે.

भत्ते पाणे – આહાર-પાણી સંબંધમાં.

આહાર-પાણી વહોરવા જતી વખતે, વહોરતી વખતે, કે વહોરીને આવ્યા પછી કોઈ પણ કામ એવું કરવું ન જોઈએ કે જેથી ગુરુને અપ્રીતિ કે વિશેષ અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય.

તાત્પર્ય કે આહાર-પાણી સંબંધમાં ગુરુએ જે જે અને જેવી જેવી સૂચનાઓ આપેલી હોય, તે તે અને તેવી તેવી સૂચનાઓનો બરાબર અમલ કરવો જોઈએ. તેમ ન કરવામાં આવે તો 'અપરાધ' ઉત્પન્ન થાય.

ગૃહસ્થોએ આ પદોથી ગુરુમહારાજ પોતાને ત્યાં આહાર-પાણી લેવા પધાર્યા હોય, અને તે વખતે પોતાથી જે કંઈ અપ્રીતિકર કે વિશેષ અપ્રીતિકર વર્તન થઈ ગયું હોય, તે સમજવાનું છે.

विणए वेआवच्चे – વિનય અને વૈયાવૃત્યમાં.

ગુરુનો વિનય સાચવવો અને ઉચિત વૈયાવૃત્ય કરવું, એ શિષ્યનું કર્તવ્ય છે, શિષ્યનો વિશિષ્ટ ધર્મ છે. તેમાં વિનય મુખ્યત્વે શિષ્ટાચારરૂપ છે, અને વૈયાવૃત્ય મુખ્યત્વે સેવા-શુશ્રૂષા-રૂપ છે. તીર્થંકર-નામકર્મ બાંધવામાં નિમિત્તભૂત થતાં વીસ સ્થાનકોમાં તેમનું સ્થાન અનુક્રમે દસમું અને સોળમું છે. આ બન્ને ગુણોની આરાધના કરતાં જે કાંઈ અપ્રીતિ અને વિશેષ અપ્રીતિ ઉપજાવે તેવું થયું હોય.

आलावे संलावे – બોલવામાં અને વાતચીત કરવામાં.

ગુરુની સાથે બોલવાનો તથા વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ અનેક વાર આવે છે. તેમાં કોઈ વચન એવું બોલાયું હોય કે કોઈ વાતચીત એવી થઈ હોય કે જેથી અપ્રીતિ કે વિશેષ અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય.

उच्चासणे समासणे – ઊંચા આસને બેસવામાં અને સમાન આસને બેસવામાં.

વિનય-રહિત વર્તનની સ્પષ્ટતા અહીં બે પ્રકારો વડે કરવામાં આવી છે. એક તો જેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લઘુ કે સામાન્ય હોય અને બીજું જેનું પ્રાયશ્ચિત્ત બૃહત્ કે વિશેષ હોય. 'વા' પદ વડે આ બન્ને પ્રકારના વર્તનની મિથ્યા દુષ્કૃત વડે થનારી તુલ્ય શુદ્ધિ સૂચવવામાં આવી છે.

तुब्भे जाणह, अहं न जाणामि – તમે જાણો છો, હું જાણતો નથી.

એવા પણ અપરાધો થવાની શક્યતા છે કે જે ગુરુના ખ્યાલમાં બરાબર આવી ગયા હોય અને શિષ્ય તેના વિષે કાંઈ પણ જાણતો ન હોય. એટલે તેવા અપરાધોનું સૂચન પણ કરવામાં આવ્યું છે.

तस्स मिच्छा मि दुक्कडं – તે સંબંધી મારું સર્વ દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.

(૬) અર્થ-સંકલના

[શિષ્ય :] હે ભગવંત ! ઇચ્છા-પૂર્વક આજ્ઞા આપો. હું દિવસ(રાત્રિ)-દરમિયાન થયેલા અપરાધોની ક્ષમા માગવાને ઉપસ્થિત થયો છું.

[ગુરુ :] – ખમાવો.

[શિષ્ય :] – ઇચ્છું છું. દિવસ-સંબંધી થયેલા અપરાધો ખમાવું છું.

આહાર-પાણીમાં, વિનયમાં, વૈયાવૃત્ત્યમાં, બોલવામાં, વાતચીત કરવામાં, ઊંચું આસન રાખવામાં, સમાન આસન

રાખવામાં, વચ્ચે બોલી ઊઠવામાં, ગુરુની ઉપરવટ થઈને બોલવામાં અને ગુરુ-વચન ઉપર ટીકા-ટિપ્પણ કરવામાં જે કાંઈ અપ્રીતિ કે વિશેષ અપ્રીતિ ઉપજાવે તેવું કર્યું હોય, તથા મારાવડે સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ, થોડું કે વધારે જે કંઈ વિનય-રહિત વર્તન થયું હોય; તમે જાણો છો અને હું જાણતો નથી, તેવા કોઈ અપરાધ થયા હોય; તે સંબંધી મારું સઘળું પાપ મિથ્યા થાઓ.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

સર્વજ્ઞ-કથિત ધર્મનું મૂળ વિનય છે. તેનાથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને આચરવા યોગ્ય, બન્ને પ્રકારની શિક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે કે જે પરિણામે અવિચલ મુક્તિ-સુખને આપનારી છે. તેથી મુક્તિ-મોક્ષ કે નિર્વાણનું સુખ ઇચ્છનાર સાધકે ગુરુનો વિનય દરેક પ્રકારે નિરંતર કરવો જોઈએ.

જે સાધક ગુરુનો વિનય યથાર્થ રીતે કરતો નથી અને મોક્ષને ઇચ્છે છે, તે જીવિતની ઇચ્છા છતાં અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાનું કાર્ય કરે છે. મતલબ કે ગુરુનો યથાર્થ વિનય નહીં કરનાર પોતાની સાધનાનાં ફળથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને માનવ-ભવ આદિ અમૂલ્ય સામગ્રીને હારી જાય છે; તેથી જ કહ્યું છે કે :—

" गुरुपद-सेवा-निरओ, गुरु-आणाराहणंमि तल्लिच्छो ।
चरण-भर-धरण-सत्तो, होइ जई नन्नहा नियमा ॥ "

—ધર્મરત્ન-પ્ર. ગા. ૧૨૬.

" ગુરુના ચરણની સેવા કરવામાં મગ્ન અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં તત્પર એવો સાધુ ચારિત્રનો ભાર વહન કરવાને શક્તિમાન થાય છે. બીજો નહિ જ, એ વાત નક્કી સમજવી. "

કદાચ ગુરુ મંદ હોય, નાની ઉંમરના હોય કે ઓછું ભણેલા હોય, તોપણ વિનીત શિષ્યે તેમનો વિનય બરાબર સાચવવાનો છે. અન્યથા વાંસના ફળની માફક તેઓ પોતાના હાથે જ હણાય છે. જૈનશાસ્ત્રોનું એ સ્પષ્ટ ફરમાન છે કે રત્નત્રયીની ઇચ્છા રાખનાર ધર્માભિલાષી શિષ્યે ગુરુને વિનયથી આરાધવા તેમ જ પ્રસન્ન કરવા. તેમ છતાં કોઈ પણ કારણે તેમનો અવિનય થાય કે આશાતનાનું કારણ ઉત્પન્ન થાય તો તેમની મન, વચન અને કાયાથી ક્ષમા માગવી. આ કારણે ગુરુને વંદન કરતાં દિવસ અને રાત્રિનું પ્રતિક્રમણ કરતાં, તેમ જ પક્ષ, ચાતુર્માસ અને સંવત્સર-દરમિયાન થયેલા અપરાધોની આલોચના કરતાં ' ગુરુ-ખામણા-સુત્ત ' બોલીને ગુરુને ખમાવવાનો વિધિ છે.

આ ક્રિયાનો પ્રારંભ ગુરુની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થયા પછી કરવાનો છે. એટલે શરૂઆતમાં ' ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં! અબ્ભુટ્ઠિઓ હં અબ્ભિતર-દેવસિઅં (રાઇઅં, પક્ખિઅં, ચાઉમાસિયં, સંવચ્છરિયં) ખામેઉં ' એ પદો વડે ગુરુની આજ્ઞા માગવામાં આવે છે અને ગુરુ ' ખામેહ ' પદ વડે એ ક્રિયા કરવાની અનુજ્ઞા આપે છે. એટલે શિષ્ય ' ઇચ્છં ' પદ વડે એ આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરે છે અને પોતે એ ક્રિયામાં દાખલ

થાય છે, એમ સૂચવવાને खामेमि देवसिअं (राइअं, पक्खिअं, चाउमासिअं કે संवच्छरिअं) એ બે પદો બોલે છે. પછી નીચો નમીને, ભૂમિએ મસ્તક અડાડીને, ડાબા હાથમાં ધારણ કરેલી મુહપત્તી વડે (પ્રતિક્રમણ સિવાય વંદના-પ્રસંગે ગૃહસ્થોએ ખેસ વડે) મુખ આચ્છાદિત કરીને તથા જમણો હાથ (સાધુ) ગુરુના ચરણે મૂકીને (તેમ ન થઈ શકે તેમ હોય તો સાધુ અને ગૃહસ્થ એ તે તરફ લંબાવીને) પોતાના અપરાધોની ક્ષમા માગે છે.

આ અપરાધો ત્રણ રીતે થવાનો સંભવ છે :–

(૧) અપ્રીતિ કે વિશેષ અપ્રીતિ ઉપજાવે તેવાં કાર્યોથી કે જે આહાર-પાણી વખતે, ઔપચારિક વિનય વખતે, દશવિધ વૈયાવૃત્ત્ય વખતે, આસન-ગ્રહણ વખતે અને વાતચીત વગેરે પ્રસંગોમાં થવાનો સંભવ છે.

(૨) કોઈ પણ વિનય-રહિત કૃત્યથી કે જેનો શિષ્યને ખ્યાલ હોય.

(૩) કોઈ પણ વિનય-રહિત કૃત્યથી કે જેનો શિષ્યને ખ્યાલ ન હોય (પણ ગુરુને બરાબર ખ્યાલ હોય).

આ કારણે પ્રથમ તે 'जं किंचि अपत्तिअं पर-पत्तिअं भत्ते पाणे विणए वेआवच्चे आलावे संलावे उच्चासणे समासणे अंतरभासाए उवरिभासाए,' આટલાં પદો બોલીને પ્રથમ પ્રકારના અપરાધોની ક્ષમા માગે છે. પછી તે 'जं किंचि मज्झ विणय-परिहीणं सुहुमं वा बायरं वा,' એ પદો બોલીને બીજા પ્રકારના

અપરાધોને ખમાવે છે, અને છેવટે 'तुब्भे जाणह, अहं न जाणामि, तस्स मिच्छा मि दुक्कडं,' એ પદો બોલીને ત્રીજા પ્રકારના અપરાધોને ખમાવે છે, તથા એ તમામ દુષ્કૃત માટે અંતરથી દિલગીર થઈને ફરી તેવા અપરાધ નહિ કરવાની ગર્ભિત કબૂલાત સાથે તેને નિષ્ફળ બનાવવાની ભાવના પ્રદર્શિત કરે છે.

અહીં ગુરુ મુખ્યત્વે સાધુ-શિષ્યોને ઉદ્દેશી નીચેનો પાઠ કહે છે:—

"अहमवि खामेमि तुम्हं, (जं किंचि अपत्तिअं परपत्तिअं अविणया सारिया वारिया चोइया पडिचोइया तस्स मिच्छा मि दुक्कडं)."

"હું પણ તમને ખમાવું છું. (તમને અવિનયથી રોકવા માટે મેં તમારા દોષોનું સ્મરણ કરાવતાં, તમને અતિચારોથી રોકતાં, તમારો પ્રમાદ ઉડાડવાની પ્રેરણા કરતાં અને કરવા યોગ્ય કાર્યોની વારંવાર પ્રેરણા કરતાં જે કંઈ અપ્રીતિ ઉપજાવનારું તથા વિશેષ અપ્રીતિ ઉપજાવનારું કર્યું હોય, તે સંબંધી મારું સઘળું દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ).

આવી રીતે ગુરુ પ્રત્યેના વિનયમાં આવેલી ઊણપને દૂર કરીને ફરી તેમનો ઉચિત વિનય જાળવવા માટે આ સૂત્રનું પ્રવર્તન છે.

પ્રતિક્રમણ સિવાય પ્રતિદિન ગુરુને વંદન કરતાં પણ 'ખમાસમણ(પ્રણિપાત)ની ક્રિયા' બે વાર કર્યા પછી તથા

'સુખ-શાતા-પૃચ્છા' પાઠવડે શાતા વગેરે પૂછ્યા પછી (પદસ્થ હોય તો ખમા૦ દઈને) આ પાઠવડે તેમના પ્રત્યે થયેલા નાના-મોટા અપરાધોને ખમાવવામાં આવે છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ પાઠ આવશ્યકસૂત્રના પાંચમા અધ્યયનમાં આવેલો છે. તેની ભાષા આર્ષપ્રાકૃત છે.

३४ आयरियाइ-खामणासुत्तं

[आचार्यादि-क्षमापनासूत्रम्]

‘આયરિય-ઉવજ્ઝાએ’ સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

(ગાથા)

आयरिय-उवज्झाए, सीसे साहम्मिए कुल-गणे अ।
जे मे केइ (कया*) कसाया, सव्वे तिविहेण खामेमि ॥ १ ॥
सव्वस्स समणसंघस्स, भगवओ अंजलिं करिअ सीसे।
सव्वं खमावइत्ता, खमामि सव्वस्स अहयं पि ॥ २ ॥
सव्वस्स जीवरासिस्स, भावओ धम्म-निहिअ-निय-चित्तो।
सव्वं खमावइत्ता, खमामि सव्वस्स अहयं पि ॥ ३ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

आचार्य-उपाध्याये, शिष्ये साधर्मिके कुल-गणे च।
ये मे केऽपि (कृताः) कषायाः, सर्वान् त्रिविधेन क्षमयामि ॥
सर्वस्य श्रमण-सङ्घस्य, भगवतोऽञ्जलिं कृत्वा शीर्षे।
सर्वं क्षमयित्वा, क्षाम्यामि सर्वस्य अहम् अपि ॥
सर्वस्य जीवराशेः, भावतः धर्म-निहित-निज-चित्तः।
सर्वं क्षमयित्वा, क्षाम्यामि सर्वस्य अहम् अपि ॥

* किया प्रत १२२०/१८८४-८७ ભા. ઓ. ઇ. પૂના.

(૩) ગુજરાતી છાયા

આચાર્ય-ઉપાધ્યાય પ્રતિ, શિષ્ય પ્રતિ સાધર્મિક પ્રતિ, કુલ-ગણ પ્રતિ અને;
જે મેં કોઈ પણ (કર્યો) કષાયો, (તે) સર્વેને ત્રિવિધે ખમાવું છું. ૧.

સર્વ શ્રમણસંઘને, ભગવંતને અંજલિ કરીને શીર્ષે;
સર્વેને ખમાવીને, ખમું છું સર્વના હું પણ. ૨.

સર્વ જીવરાશિને, ભાવથી ધર્મે સ્થાપિત નિજ ચિત્ત;
સર્વેને ખમાવીને, ખમું છું સર્વને હું પણ. ૩.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

आयरिय-उवज्झाए – [आचार्य-उपाध्याये] – આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય પ્રત્યે, આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના સંબંધમાં.

आचार्य અને उपाध्याय તે आचार्योपाध्याय, તેમના વિષે, તેમના પ્રત્યે.

सीसे – [शिष्ये] – શિષ્ય ઉપર.

જે શિક્ષણ આપવા યોગ્ય હોય, ઉપદેશ આપવા યોગ્ય હોય તે 'શિષ્ય'. 'शासितुं योग्यः शिष्यः ।' વિશિષ્ટ અર્થમાં સ્વહસ્તે દીક્ષિત-શિક્ષિત થયેલો ચેલો, તે 'શિષ્ય,' તેના પ્રત્યે.

साहम्मिए – [साधर्मिके] – સાધર્મિક પ્રત્યે, સમાનધર્મી પ્રત્યે.

'समानेन धर्मेण चरतीति साधर्मिकः।' 'સમાનધર્મથી ચાલે તે સાધર્મિક,' તેના પ્રત્યે.

कुलगणे – [कुल-गणे] – ' કુલ ' અને ' ગણ ' પ્રત્યે.

कुल અને गण તે ' कुल-गण '. એક આચાર્યના શિષ્યોનો સમુદાય તે ' કુલ, ' અને તેવાં ત્રણ કુલોનું નામ ' ગણ '. તે માટે શ્રીભગવતીસૂત્રની અભયદેવસૂરિકૃત ટીકામાં કહ્યું છે કે:–

" एत्थ कुलं विन्नेयं, एगायरियस्स संतई जा उ।
तिण्ह कुलाण मिहो पुण, सावेक्खाणं गणो होइ ॥"

(શ. ૮, ઉ. ૮)

' અહીં એક આચાર્યની જે સંતતિ, તે ' કુલ ' જાણવું; અને પરસ્પર અપેક્ષા રાખનારાં એવાં ત્રણ કુલોનો (સમુદાય) એક ' ગણ ' થાય છે.

अ – [च] – અને.

जे मे केइ (कया) कसाया – [ये मे केऽपि (कृता:) कषाया:] – મેં જે કોઈ કષાયો કર્યા હોય.

सव्वे [सर्वान्] – સર્વેને.

तिविहेण – [त्रिविधेन] – ત્રણ પ્રકારે.

त्रिविध – મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ પ્રકાર.

खामेमि – [क्षमयामि] – ખમાવું છું, ક્ષમા માગું છું.

सव्वस्स – [सर्वस्य] – સર્વ.

આ પદ શ્રમણ-સંઘનું વિશેષણ છે.

समणसंघस्स – [श्रमण-सङ्घस्य] – શ્રમણ-સંઘને.

શ્રમણોનો સંઘ-શ્રમણ-પ્રધાન સંઘ, તે 'શ્રમણ-સંઘ,' તેને. અથવા 'श्रमण : प्रधानो यत्र स: साधु-साध्वी-श्रावक-श्राविका-सङ्घश्चतुर्विधः सङ्घः श्रमण-सङ्घः-જેમાં શ્રમણ પ્રધાન છે એવો સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંઘ તે 'શ્રમણ-સંઘ'.

भगवओ – [भगवतः] – પૂજ્યને.

अंजलिं – [अञ्जलिम्] – અંજલિ (બે હાથ જોડવા તે).

करिअ – [कृत्वा] – કરીને.

सीसे – [शीर्षे] – મસ્તક પર.

सव्वं – [सर्वम्] – સર્વને.

खमावइत्ता – [क्षमयित्वा] – ખમાવીને (ક્ષમા માગીને).

खमामि – [क्षाम्यामि] – ખમું છું, ક્ષમા કરું છું.

सव्वस्स – [सर्वस्य] – સર્વને.

अहयं पि – [अहमपि] – હું પણ.

जीवरासिस्स – [जीवराशेः] – જીવરાશિને.

जीवराशि – જીવોનો સમૂહ, ચોરાશી લાખ જીવ-યોનિમાં રહેલા જીવોને.

भावओ – [भावतः] – ભાવથી.

भाव-અંતરનો ભાવ.

धम्म-निहिअ-निय-चित्तो – [धर्म-निहित-निज-चित्तः] – ધર્મને વિષે સ્થાપ્યું છે પોતાનું ચિત્ત જેણે, એવો હું.

ધર્મમાં નિહિત તે ધર્મ-નિહિત; નિજ-ચિત્ત પોતાનું ચિત્ત; નિહિત–સ્થાપન કરેલું, મૂકેલું. ધર્મમાં નિજ-ચિત્તને સ્થાપિત કરનાર.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

'आयरियाइ-खामणासुत्तं' – આ સૂત્ર વડે આચાર્યાદિને ખમાવવામાં આવે છે, તેથી તેનું નામ 'आयरियाइ-खामणासुत्तं' રાખેલું છે. તેનાં પહેલાં બે પદો પરથી તે 'આયરિય-ઉવજ્ઝાએ' સૂત્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે.

आयरिय-उवज्झाए........खामेमि

(૧) (आयरिअ) – આચાર્ય પ્રત્યે મેં જે કષાયો કર્યા હોય;

(૨) (उवज्झाए) – ઉપાધ્યાય પ્રત્યે મેં જે કષાયો કર્યા હોય;

(૩) (सीसे) – શિષ્ય પ્રત્યે મેં જે કષાયો કર્યા હોય;

(૪) (साहम्मिए) – સાધર્મિક પ્રત્યે મેં જે કષાયો કર્યા હોય;

(૫) (कुल) – કુલ પ્રત્યે મેં જે કષાયો કર્યા હોય;

(૬) (गग) – ગણ પ્રત્યે મેં જે કષાયો કર્યા હોય.

તે (सव्वे) સર્વેને (तिविहेण) મન, વચન અને કાયાથી હું ખમાવું છું.

આચાર્ય પોતાના હાથ નીચે રહેલા સાધુઓની વારંવાર સાર-સંભાળ કરે છે, તેમને સદાચારવાળા બનાવવા તેમના

દોષોનું તેમને સ્મરણ કરાવે છે (સારણા), તે સાધુઓના ચારિત્રમાં અતિચાર લાગતો હોય કે અનાચાર થતો હોય તો તેનું નિવારણ કરે છે (વારણા), તે સાધુઓ પ્રમાદમાં રહેતા હોય તો તેમને ઇષ્ટ ઉપાયોથી સન્માર્ગે વાળવા પ્રેરણા કરે છે (ચોયણા), અને કદાચ જરૂર પડે તો વારંવાર પ્રેરણા કરીને અથવા કઠોર શબ્દો કહીને પણ તેમને સદાચારમાં-સત્ક્રિયામાં પ્રવર્તાવે છે (પડિચોયણા). એથી સંભવ છે કે આવા કોઈ પ્રસંગે આચાર્યે કાંઈ કહ્યું હોય કે કર્યું હોય અને પોતાને ન રુચ્યું હોય તો તેમના પ્રત્યે મનના ભાવો કલુષિત થયા હોય (અર્થાત્ કષાયનો ઉદય થયો હોય), તેથી ક્ષમા માગવાના પ્રસંગે સહુથી પહેલાં તેમને યાદ કરવામાં આવ્યા છે. જૈન-સંઘના બંધારણ મુજબ તેઓ બધા સાધુઓમાં વડા ગણાય છે, એટલે પણ તેમનું સ્મરણ પ્રથમ કરવામાં આવ્યું છે.

આચાર્યે સુપરત કરેલા સાધુઓને શ્રુતનું અધ્યયન કરાવવાનું કામ ઉપાધ્યાયનું છે; એટલે તેઓ સાધુઓને નિયમિત ભણાવે છે. તે પ્રસંગે કોઈ વાર ભણવા માટે ઠપકો આપ્યો હોય કે બે કઠોર શબ્દો કહ્યા હોય, તે બનવા જોગ છે. આ વસ્તુ પોતાના હિતની હોવા છતાં સંભવ છે કે પોતાને ન ગમી હોય અને તેથી તેમના પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારનો કષાય થઈ આવ્યો હોય, તેથી બીજું સ્મરણ તેમનું કરવામાં આવ્યું છે.

શિષ્યે વિનયથી નમ્ર થવાનું છે, બે હાથ જોડી લલાટે લગાડવાના છે અને ગુરુના અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તવાનું છે. તાત્પર્ય કે તેણે ગુરુને વંદન કરીને તથા તેમનો ઉચિત વિનય

સાચવીને તેમની પાસે શ્રુત ગ્રહણ કરવાનું છે. તથા તેઓ કાંઈ પણ પૂછે તો વિનયથી હાથ જોડીને તેમની સામે ઊભા રહેવાનું છે; અને ગુરુને સંમત ન હોય તેવું કંઈ પણ કાર્ય કરવાનું નથી. તેથી શિષ્યને વિનય-રહિત, અભિમાનથી અક્કડ કે મનસ્વી વર્તન કરતો નિહાળીને ક્રોધાદિ કષાયોનો ઉદ્ભવ થવા સંભવ છે, તેથી ત્રીજું સ્મરણ તેનું કરવામાં આવ્યું છે.

જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં સમાન હોવાના કારણે જે સાધુ સમશીલ કે સાધર્મિક છે તેનું વૈયાવૃત્ત્ય શરીર-શુશ્રૂષા વડે, અંતરંગ પ્રેમવડે, ગુણની પ્રશંસા વડે, અવગુણને ઢાંકવા વડે તથા આશાતનાના ત્યાગ વડે કરવાનું છે. એ પ્રસંગોમાં કોઈ કારણે તેમના પ્રત્યે કષાય થયો હોય, તે સંભવિત છે; તેથી ચોથું સ્મરણ તેમનું કરવામાં આવ્યું છે.

પોતે જે કુલ અને જે ગણનો સાધુ છે, તેના અંગેની વિવિધ ફરજો બજાવતાં અને જવાબદારીઓ અદા કરતાં કોઈ કારણે કષાય ઉત્પન્ન થયો હોય તે સંભવિત છે, તેથી પાંચમું અને છઠ્ઠું સ્મરણ તેમનું કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે જેમના સહવાસ કે પરિચયમાં આવવાનો પ્રસંગ વધારે બને છે, તેમના પ્રત્યે સેવેલા કષાયોની ક્ષમા પ્રથમ માગવામાં આવે છે.

सव्वस्स........अहयं पि.

'કષાય-પ્રતિક્રમણ' કરનારો સાધુ આગળ વધીને સકલ શ્રમણ-સંઘને ખમાવે છે. તેના અંગે તે કહે છે-'મસ્તકે હાથ જોડીને પૂજ્ય એવા સકલ શ્રમણ-સંઘની ક્ષમા માગીને હું પણ સર્વેને ક્ષમા આપું છું.'

એક આચાર્યની સંતતિ-એક ગુરુનો શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ પરિવાર, એક ગુરુની આજ્ઞામાં વર્તનારા તથા સમાન સામાચારી પાળનારા સાધુઓના સમુદાયનું એક 'કુલ' ગણાય છે. પરસ્પર અપેક્ષા રાખનારાં એવાં ત્રણ કુલોનો એક 'ગણ' થાય છે, અને એવા તમામ ગણો ભેગા થઈને એક 'શ્રમણ-સંઘ' બને છે. એટલે પ્રત્યેક સાધુ શ્રમણ-સંઘનો સભ્ય છે. આ સંઘે રજૂ કરેલા આદર્શોને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવો તથા તેણે ઘડેલા ખાસ નિયમોનું પાલન કરવું અને તેમ કરીને તેનું ગૌરવ વધારવું, એ પ્રત્યેક શ્રમણનું કર્તવ્ય છે. આ કર્તવ્ય-પાલનમાં કોઈ પણ કારણે શિથિલતા આવી હોય અથવા તેના આદર્શો, નિયમો કે વ્યવસ્થા પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારનો કષાય ઉદ્ભવ્યો હોય, તેની ક્ષમા માગીને હૃદયનો ભાર હળવો કરવામાં આવે છે, તથા પોતે પણ તે બધાના સંભવિત દોષોની ક્ષમા આપીને વેરની વિષમ વૃત્તિમાંથી મુક્ત થાય છે.

सव्वस्स जीवरासिस्स........अहयं पि.

છેવટે 'કષાય-પ્રતિક્રમણ' કરનારો સાધુ સર્વ જીવ-રાશિના જીવો પ્રત્યે થયેલા કષાયના ઉદયની ક્ષમા માગે છે. તે કહે છે :—

"હું અંતઃકરણની સાચી ધર્મ-ભાવનાપૂર્વક જીવ-રાશિના સકલ જીવોની તેમના પ્રત્યે થયેલા કષાય અંગે ક્ષમા માગું છું, અને તેમને પણ ક્ષમા આપું છું."

સાધુતા એ વિશ્વ-મૈત્રીનું વ્રત હોઈને સકલ જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવ જળવાઈ રહે, તેમ કરવાની પ્રત્યેક સાધુની ફરજ છે.

આમ આ ભાવના દ્વારા કોઈ પણ જીવ પ્રત્યે થયેલા કષાયમય વર્તનની ક્ષમા ઇચ્છવામાં આવે છે ને પોતાના હૃદયમાં કોઈને માટે વૈરવૃત્તિ રહેલી નથી, તે દર્શાવવા માટે સર્વેને ક્ષમાનું દાન કરવામાં આવે છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, શિષ્ય, સાધર્મિક, કુલ અને ગણ પ્રત્યે મેં જે કષાયો કર્યા હોય, તે સર્વેની હું મન, વચન અને કાયાથી ક્ષમા માગું છું. ૧.

મસ્તકે હાથ જોડીને પૂજ્ય એવા સકલ શ્રમણ-સંઘની ક્ષમા માગીને હું પણ સર્વેને ક્ષમા આપું છું. ૨.

અંતઃકરણની સાચી ધર્મભાવના-પૂર્વક જીવરાશિના સકલ જીવોની ક્ષમા માગીને હું પણ તેમને ક્ષમા આપું છું. ૩.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

'પ્રતિક્રમણ'નો વ્યાપક અર્થ એ છે કે મિથ્યાત્વમાંથી પાછા ફરીને સમ્યક્ત્વમાં આવવું, અવિરતિમાંથી પાછા ફરીને વિરતિમાં આવવું, પ્રમાદમાંથી પાછા ફરીને સંયમ-માર્ગમાં ઉત્સાહિત થવું, અને કષાયમાંથી પાછા ફરીને કષાય-રહિત થવું કે ચારિત્રની નિર્મળતાને પ્રાપ્ત કરવી. આ કારણે પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં કષાયની ઉપશાંતિને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

કષાયની ઉપશાંતિ ચાર ગુણોથી થાય છે: (૧) ક્ષમાથી, (૨) નમ્રતાથી, (૩) સરલતાથી અને (૪) સંતોષથી. એટલે ક્ષમા માગવી અને ક્ષમા આપવી, ગુણ-શ્રેષ્ઠોની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર કરીને નમ્ર બનવું, સરલ ભાવે સર્વ દોષોની આલોચના કરવી અને યથાશક્તિ પ્રત્યાખ્યાન કરીને સંતોષવૃત્તિને ધારણ કરવી—એ પ્રતિક્રમણનાં મુખ્ય અંગો છે.

આ બધાં અંગોમાં ક્ષમાનું સ્થાન મુખ્ય છે, કારણ કે તેના વડે જીવનનો સર્વ વ્યવહાર શુદ્ધ, યોગ્ય અને આદર્શ બને છે. પ્રસ્તુત સૂત્ર તે માટે ખાસ યોજાયેલું હોઈને તે 'खामणासुत्त' છે અને તેમાં આચાર્યથી શરૂ કરીને સર્વની ક્ષમા માગવામાં આવે છે, તેથી 'आयरियाइ-खामणासुत्त' કહેવાય છે.

સાધુએ કોઈ પ્રત્યે કષાય કરવાનો હોય નહિ, અને કદાચ કોઈ કારણસર થઈ ગયો હોય તો તરત જ તેની ક્ષમા માગવાની છે. આ ક્ષમા માગવાની શરૂઆત તે પોતાના આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયથી કરે છે અને ક્રમશઃ શિષ્ય, સાધર્મિક, કુલ, ગણ, શ્રમણ-સંઘ અને અંતે સમસ્ત જીવ-રાશિના જીવોને પણ ખમાવે છે.

જ્યાં પ્રત્યેક સાયંકાળે, પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે, પ્રત્યેક પક્ષના અંતે, પ્રત્યેક ચાતુર્માસના અંતે અને પ્રત્યેક વર્ષના અંતે આ રીતે હૃદય-દર્પણને સ્વચ્છ કરવામાં આવતું હોય, ત્યાં વેર-ઝેર, ક્લેશ-કંકાસ કે કોઈ પણ જાતની કડવાશનો ડાઘ ટકી રહેવાનો સંભવ નથી. એટલે આ જાતની ક્ષમા-યાચના

પોતાના નિકટવર્તી જનોમાં નિખાલસતાની હવા ઉત્પન્ન કરે છે, ગણ અને સમુદાયમાં પરસ્પર પ્રસન્નતાની ભાવનાને જન્મ આપે છે; સમસ્ત શ્રમણ-સંઘમાં ઐક્ય જળવાઈ રહે તેવું આદર્શ વાતાવરણ ખડું કરે છે; અને એ જાતનું આદર્શ વાતાવરણ તેને મોક્ષ-સાધનામાં મદદ કરે છે અને એક એવી જાતનું ભાવ-બલ સમર્પિત કરે છે કે જેને લીધે તે કષાયની કાલિમાને પુનઃ ધારણ કરતો નથી.

ટૂંકમાં આ સૂત્ર ક્ષમાના ઉચ્ચ આદર્શને જીવનમાં ઉતારવા માટે અતિ ઉપયોગી છે અને સર્વ મુમુક્ષુઓને ઉત્તમ પ્રકારનું માર્ગ-દર્શન આપે છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રની પહેલી બે ગાથાઓ 'આવશ્યકસૂત્ર-ચૂર્ણિ'માં અને ત્રણ ગાથાવાળો આખો પાઠ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત 'આવશ્યકસૂત્રની ટીકા'માં મળે છે.

'સંસ્તારક-પ્રકીર્ણક'માં ગાથા ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬ તરીકે પણ આ પાઠ આપેલો છે.

સૂત્રની ભાષા આર્ષપ્રાકૃત છે.

३५ सुअदेवया-थुई

[श्रुतदेवता-स्तुतिः]

શ્રુતદેવતાની સ્તુતિ

(૧) મૂલપાઠ

[सुअदेवयाए करेमि काउस्सग्गं । अन्नत्थ०]

[ગાથા]

सुअदेवया भगवई, नाणावरणीअ-कम्म-संघायं ।
तेसिं खवेउ सययं, जेसिं सुअ-सायरे भत्ती ॥ १ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

[श्रुतदेवतायै करोमि कायोत्सर्गम् । अन्यत्र०]

श्रुतदेवता भगवती, ज्ञानावरणीय-कर्म-संघातम् ।
तेषां क्षपयतु सततं, येषां श्रुतसागरे भक्तिः ॥ १ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

[શ્રુતદેવતાના આરાધન માટે હું કાયોત્સર્ગ કરું છું.]

શ્રુતદેવતા ભગવતી, જ્ઞાનાવરણીય-કર્મ-સંઘાતને;
તેઓના ખપાવો સતત જેઓની શ્રુત-સાગરે ભક્તિ. ૧.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

सुअदेवयाए – [श्रुतदेवतायै] – શ્રુતદેવતાને અર્થે, શ્રુતદેવીની આરાધના નિમિત્તે.

શ્રુતની દેવતા તે શ્રુતદેવતા. શ્રુત – સર્વજ્ઞ-પ્રણીત (અને ગણધર-ગુંફિત) સૂત્ર-સિદ્ધાંતો કે પ્રવચન. દેવતા – દેવી. સર્વજ્ઞ-પ્રણીત સૂત્ર-સિદ્ધાંતો કે પ્રવચનની અધિષ્ઠાત્રી દેવી તે શ્રુતદેવી, તેના નિમિત્તે.

करेमि काउस्सग्गं – [करोमि कायोत्सर्गम्] – કાયોત્સર્ગ કરું છું.

भगवई – [भगवती] – પૂજ્ય.

नाणावरणीयकम्म – संघायं – [ज्ञानावरणीयकर्म-संघातम्] – જ્ઞાનાવરણીયકર્મના સમૂહને.

જ્ઞાનને આવરણ કરનારું તે જ્ઞાનાવરણીય, તેવું જે કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય-કર્મ, તેનો સંઘાત તે જ્ઞાનાવરણીય-કર્મ-સંઘાત. આત્માના અનંતજ્ઞાન–સ્વભાવને આવરનારું કર્મ જ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે. તે આઠ પ્રકારનાં કર્મોમાં પહેલું છે. કર્મ એટલે રાગ અને દ્વેષવાળા આત્માએ ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલ-પરમાણુઓ–પુદ્ગલની વર્ગણાઓ. સંઘાત એટલે સમૂહ કે જથ્થો. આત્માના અનંતજ્ઞાન–સ્વભાવને રોકનારો પુદ્ગલ-પરમાણુઓનો સમૂહ, તે જ્ઞાનાવરણીય-કર્મ-સંઘાત.

तेसिं – [तेषाम्] – તેઓના.

खवेउ – [क्षपयतु] – ખપાવો, ક્ષય કરો.

सययं – [सततम्] – હમેશા, નિત્ય.

जेसिं – [येषाम्] – જેઓની.

सुअ-सायरे – [श्रुत-सागरे] – શ્રુતરૂપ સાગરને વિષે, પ્રવચનરૂપી સમુદ્રને વિષે.

શ્રુત એ જ सागर તે શ્રુતसागर, તેને વિષે.

भत्ती – [भक्तिः] – ભક્તિ, ઉપાસના.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સરલ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

પૂજ્ય શ્રુતદેવી જે પ્રવચનરૂપી સમુદ્રની સદા ઉપાસના કરનારા છે, તેઓનાં જ્ઞાનાવરણીય-કર્મના સમૂહનો ક્ષય કરો. ૧.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

આત્મ-શુદ્ધિ માટે જે ધર્મનું આલંબન લેવામાં આવે છે, તે ધર્મ બે પ્રકારનો છે: એક 'ચારિત્ર-ધર્મ' અને બીજો 'શ્રુત-ધર્મ.' તેમાં ચારિત્રધર્મ સંયમની કરણીરૂપ છે અને શ્રુતધર્મ સમ્યગ્જ્ઞાનના આરાધનરૂપ છે. આ સમ્યગ્જ્ઞાન સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ પ્રરૂપેલા અને ગણધરોએ ગુંથેલા સૂત્ર-સિદ્ધાંતોના આલંબન વડે પામી શકાય છે. તેથી એ સૂત્ર-સિદ્ધાંતોની ભક્તિ, આરાધના કે ઉપાસના ઇષ્ટ મનાયેલી છે. આવી ભક્તિ, આરાધના કે ઉપાસના નિરંતર સારી રીતે થાય તે

માટે શ્રુતદેવતાને અનુલક્ષીને આઠ શ્વાસોચ્છ્વાસના પ્રમાણ-વાળો કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે. આ કાયોત્સર્ગ પારીને શ્રુતદેવતાની સ્તુતિ કરવા માટે પ્રસ્તુત ગાથા બોલવામાં આવે છે, તેથી તે सुअदेवया-थुई-श्रुतदेवता-स्तुतिः– શ્રુતદેવીની સ્તુતિ તરીકે ઓળખાય છે.

તેમાં એવી ભાવના વ્યક્ત કરવામાં આવી છે કે 'જે લોકો શ્રુત-સાગરમાં એટલે નિર્ગ્રંથ-પ્રવચનમાં સદા અનન્ય શ્રદ્ધા રાખનારા છે, તેઓના જ્ઞાનાવરણીય-કર્મના સમૂહનો શ્રુત-દેવી ક્ષય કરો.' આ ભાવના ઔપચારિક છે, વ્યાવહારિક ભાષામાં યોજાયેલી પણ સપ્રયોજન છે. જો કે નિર્ગ્રંથ-પ્રવચન-માં કર્મનો કર્ત્તા, ભોક્તા અને સંહર્ત્તા આત્માને જ માનેલો છે; તો પણ સ્તવાયેલી શ્રુતદેવતા જ્ઞાનાવરણીય કર્મને ખપાવવાના અવિરત પ્રયત્નમાં વિઘ્નાદિ દૂર કરી આવશ્યક અનુકૂલતા કરવામાં સહાયભૂત-નિમિત્તભૂત થાય છે, એમ મનાયેલું છે.

શ્રીઆવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિ, બૃહદ્વૃત્તિ, લઘુવૃત્તિ, ભાષ્ય, પાક્ષિકસૂત્ર તથા પ્રવચનસારોદ્ધાર આદિ ગ્રંથોમાં શ્રુતદેવતાના કાયોત્સર્ગનું વિધાન છે.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ શ્રીઆવશ્યકસૂત્ર-બૃહદ્વૃત્તિના પ્રારંભ-માં શ્રુતદેવતાને પણ નમસ્કાર કરેલો છે:—

"प्रणिपत्य जिनवरेन्द्रं, वीरं **श्रुतदेवतां** गुरून् साधून् ।
आवश्यकस्य विवृतिं, गुरूपदेशादहं वक्ष्ये ॥"

"જિનવરેંદ્રને, વીરને, શ્રુતદેવતાને, ગુરુઓને અને સાધુઓને નમસ્કાર કરીને ગુરુના ઉપદેશથી હું આવશ્યક [સૂત્ર]ની વિવૃતિ-વિવરણને કહીશ."

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનું આધાર-સ્થાન પ્રાચીન સામાચારી છે.

३९ खित्तदेवया-थुई

[क्षेत्रदेवता-स्तुतिः]

ક્ષેત્રદેવતા-સ્તુતિ

૧ મૂલપાઠ

[खित्तदेवयाए करेमि काउस्सग्गं। अन्नत्थ०]

(ગાથા)

जीसे खित्ते साहू, दंसण-नाणेहिं चरण-सहिएहिं।
साहंति मुक्ख-मग्गं, सा देवी हरउ दुरिआइं ॥ १ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

[क्षेत्रदेवतायै करोमि कायोत्सर्गम्]

यस्याः क्षेत्रे साधवः, दर्शन-ज्ञानाभ्यां चरण-सहिताभ्याम्।
साधयन्ति मोक्षमार्गं, सा देवी हरतु दुरितानि ॥ १ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

[ક્ષેત્રદેવતાનો કરું છું કાયોત્સર્ગ.]

જેના ક્ષેત્રે સાધુઓ, દર્શન-જ્ઞાનવડે (અને) ચારિત્ર વડે;
સાધે છે મોક્ષમાર્ગને, તે દેવી હરો દુરિતોને. ૧.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

खित्तदेवयाए – [क्षेत्रदेवतायै] – ક્ષેત્રદેવતાની આરાધના નિમિત્તે.

ક્ષેત્રની દેવતા તે ક્ષેત્રદેવતા. ક્ષેત્ર – સ્થાન, ભૂમિ.

करेमि काउस्सग्गं – [પૂર્વવત્.]

जीसे – [यस्याः] – જેના.

खित्ते – [क्षेत्रे] – ક્ષેત્રમાં.

साहू – [साधवः] – સાધુઓ.

दंसण-नाणेहिं – [दर्शन-ज्ञानाभ्याम्] – દર્શન અને જ્ઞાન વડે.

દર્શન એટલે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન.

चरण-सहिएहिं – [चरण-सहिताभ्याम्] –ચારિત્રથી સહિત.

ચરણથી સહિત તે ચરણ-સહિત. ચરણ – ચારિત્ર. શ્રીસન્મતિ-તર્કના તૃતીય કાંડમાં આ શબ્દનો અર્થ નીચે મુજબ કરવામાં આવ્યો છે :–

" वय-समणधम्म-संयम-वेयावच्चं च बंभ-गुत्तीओ ।
णाणाइ-तियं तव-कोह-निग्गहाई चरणमेयं ॥ "

" ચરણ એટલે પાંચ મહાવ્રતો, દસ પ્રકારનો યતિધર્મ,

સત્તર પ્રકારનો સંયમ, દસ પ્રકારનું વૈયાવૃત્ત્ય, નવ પ્રકારની બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિઓ, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર, બાર પ્રકારનું તપ અને ક્રોધ આદિ ચાર કષાયોનો નિગ્રહ. ”

साहंति - [साधयन्ति] - સાધે છે.

मुक्खमग्गं - [मोक्षमार्गम्] - મોક્ષ-માર્ગને, મુક્તિ-માર્ગને.

सा - [सा] - તે.

देवी - [देवी] - દેવી.

हरउ - [हरतु] - હરણ કરો.

दुरिआइं - [दुरितानि] - દુરિતોને, અનિષ્ટોને, વિઘ્નોને, ઉપદ્રવોને.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સરલ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

જેના ક્ષેત્રમાં રહીને સાધુ-સમુદાય સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના પાલન દ્વારા મોક્ષ-માર્ગની સાધના કરે છે, તે ક્ષેત્રદેવતા દુરિતોને–અનિષ્ટોને–વિઘ્નોને દૂર કરો.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ક્ષેત્રની અધિષ્ઠાયિકા દેવી પોતાના ક્ષેત્રમાં રહેલા સાધુ-

ઓના અનિષ્ટો, ઉપદ્રવો, વિઘ્નો દૂર કરે છે તથા સાર-સંભાળ કરવારૂપ ભક્તિ કરે છે, તેથી તેના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા આ સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનું આધાર-સ્થાન પ્રાચીન સામાચારી છે.

૩૭ श्रुतदेवता-स्तुति : (२)

'કમલદલ-' સ્તુતિ

(૧) મૂલપાઠ

(ગાથા)

कमल-दल-विपुल-नयना, कमल-मुखी कमलगर्भ-सम-गौरी।
कमले स्थिता भगवती, ददातु श्रुतदेवता सिद्धिम् ॥ १ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

આ સ્તુતિ સંસ્કૃતમાં જ છે.

(૩) ગુજરાતી છાયા

કમલ-દલ(જેવાં) વિપુલ નયનોવાળી,
કમલ-મુખી, કમલ-ગર્ભ-સમ- ગૌરી;
કમલે રહેલી ભગવતી, આપો શ્રુતદેવતા સિદ્ધિ. ૧.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

कमल-दल-विपुलनयना—કમલપત્ર જેવાં વિશાળ નયનોવાળી.

कमलतुं दल ते कमल-दल, ते રૂપ विपुल-नयनवाળी ते कमलदल-विपुल-नयना. विपुल – વિશાળ, વિસ્તૃત.

कमल-मुखी – કમલના જેવા મુખવાળી.

कमल સમાન मुख છે જેનું તે कमल-मुखी. कमलगर्भ-सम-गौरी – કમલના મધ્યભાગ જેવા ગૌર વર્ણવાળી.

कमलनो गर्भ તે कमलगर्भ, તેની सम તે कमलगर्भ-सम, તેવી गौरी તે कमलगर्भ-सम-गौरी. गर्भ – મધ્યભાગ. सम – સમાન, સદૃશ. गौरी – ગૌર વર્ણવાળી, શ્વેત રંગવાળી.

कमले – કમલને વિષે.

स्थिता – રહેલી.

भगवती – પૂજ્ય.

ददातु – આપો.

श्रुतदेवता – શ્રુતદેવી.

શ્રુતદેવીની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર-૩૭.

सिद्धिम् – સિદ્ધિને.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સરલ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

કમલ-પત્ર-સમાન વિશાળ નેત્રવાળી, કમલ જેવા મુખવાળી, કમલના મધ્યભાગ જેવા શ્વેત વર્ણવાળી અને કમલ પર રહેલી એવી પૂજ્ય શ્રુતદેવતા સિદ્ધિ આપો.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

પ્રતિક્રમણ-ક્રિયામાં ૭ આવશ્યકો પૂરાં થયા પછી તેના

અંતિમ મંગલ તરીકે સાધ્વીઓ તથા શ્રાવિકાઓ આ સ્તુતિ બોલે છે. તેમાં શ્રુતદેવતાનાં નયનોની, મુખની અને શરીરની સરખામણી કમલના વિવિધ ભાગો સાથે કરવામાં આવી છે. શ્રુતદેવતાનાં નયનો કમલનાં પત્ર જેવાં વિશાળ છે, મુખ કમલના જેવું કોમળ અને પ્રશસ્ત છે, દેહનો વર્ણ કમલના મધ્યભાગ જેવો ગૌર છે. વળી તે કમલના આસન પર જ બેઠેલી છે, એટલે શ્રુતદેવતા દરેક રીતે કમલ જેવી સુંદર, મનોહર, સિદ્ધિકારક અને માંગલિક છે. સ્મરણ કરાયેલી આવી શ્રુતદેવતા પ્રશસ્તભાવનું કારણ હોઈ ઇષ્ટ સિદ્ધિ આપે, એ સ્વાભાવિક છે અને તેવી ભાવના આ સ્તુતિ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

પ્રાયઃ વિક્રમની પાંચમી સદીમાં થયેલા શ્રીમલ્લવાદી-સૂરિએ રચેલા દ્વાદશાર નયચક્ર નામના તાર્કિક ગ્રંથના ત્રીજા અરની ટીકાના પ્રારંભમાં મંગલાચરણ તરીકે શ્રુતદેવતાની આ સ્તુતિ મળી આવે છે.

૩૮ वर्धमान-स्तुतिः

' નમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય ' સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

(અનુષ્ટુપ્)

नमोऽस्तु वर्धमानाय, स्पर्धमानाय कर्मणा ।
तज्जयावाप्तमोक्षाय, परोक्षाय कुतीर्थिनाम ॥ १ ॥

(વૈતાલિક)

येषां विकचारविन्द-राज्या, ज्यायः-क्रम-कमलावलिं दधत्या ।
सदृशैरिति सङ्गतं प्रशस्यं, कथितं सन्तु शिवाय ते
जिनेन्द्राः ॥ २ ॥

(વંશસ્થ)

कषायतापार्दित-जन्तु-निर्वृतिं, करोति यो जैनमुखाम्बुदोद्गतः ।
स शुक्र-मासोद्भव-वृष्टि-सन्निभो, दधातु तुष्टिं मयि विस्तरो
गिराम ॥ ३ ॥*

* ભાંડારકર-ઓરિએન્ટલ-રિસર્ચ-ઇન્સ્ટિ.ની પ્રતિ નં. ૧૧૦૬ (૧૨) ૧૮૯૧-૯૫માં [illegible] સ્તુતિ [illegible] આપી છે :-

" [illegible] ([illegible]) [illegible],
[illegible] ।

[illegible]

(૨) સંસ્કૃત-છાયા

મૂલ-પાઠ સંસ્કૃત ભાષામાં છે.

(૩) ગુજરાતી-છાયા

નમસ્કાર હો વર્ધમાનને, સ્પર્ધા કરનારને કર્મથી;
તેના જયે મેળવેલ મોક્ષવાળાને, પરોક્ષને (જે) કુતીર્થિઓથી. ૧.
જેઓની વિકસિત કમલ-રાજિએ, પ્રશસ્ત-ચરણ-કમલ-શ્રેણિને ધારતાં;
સરખા સાથે 'સમાગમ પ્રશંસનીય' છે (એમ જેના વિષે) કહેવાયું, શિવસુખને માટે (હો) તે જિનેન્દ્રો. ૨.
કષાય-તાપથી પીડાયેલા પ્રાણીઓની શાંતિને, કરે છે જે જૈન-મુખમાંથી ઉદ્ભવેલો;
તે જેઠ માસે થયેલી વૃષ્ટિ જેવો, ધારણ કરો તુષ્ટિને મારા વિષે વિસ્તાર વાણીનો. ૩.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ.

नमः अस्तु – નમસ્કાર હો.

वर्धमानाय – શ્રીવર્ધમાનને.

'વર્ધમાન' શબ્દની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨૦.

विकचकमलमुच्चैः सा(ऽ)स्त्वचिंत्यप्रभावा,
सकलसुष(ख)-विधात्री प्राणी(ण)भाजां श्रुताङ्गी ॥"

—વિક્રમની તેરમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન શ્રીતિલકાચાર્યે રચેલી સામાચારી (પૃ. ૩-૪)માં 'સદેશવિરતિ-સમ્યક્ત્વારોપ-વિધિનંદિ' નામના પ્રથમ અધિકારમાં આ ચારે સ્તુતિઓ અપરાહ્ણ નંદિ-પ્રસંગમાં ઉચ્ચરાતી જણાવી છે.

स्पर्धमानाय – સ્પર્ધા કરી રહેલને. હરીફાઈ કરી રહેલને. હરીફાઈ કરનારને.

स्पर्द्ध् – સ્પર્ધા કરવી કે હરીફાઈ કરવી. તે પરથી स्पर्धिन् એટલે હરીફાઈ કરી રહેલો, હરીફાઈ કરતો, તેને.

कर्मणा – કર્મની સાથે. કર્મ-સંગાતે.

तन्नयानात्मोक्षाय – તે(કર્મ)ના [illegible]

येषां – જેઓની.

विकचारविन्द-राज्या – ખીલેલાં કમળની હારો વડે.

विकच એવું अरविन्द તે विकचारविन्द, તેની राजि તે विकचारविन्द-राजि. विकच – વિકાસ પામેલું. ખીલેલું, अरविन्द–કમળ. राजि –શ્રેણિ, પંક્તિ, હાર. ખીલેલાં કમળોની હારો વડે.

ज्यायः-क्रम-कमलावलिं – પવિત્ર ચરણ-કમળની શ્રેણિને. ज्यायः એવા क्रम તે ज्यायःक्रम, તે રૂપી कमल તે ज्यायः-क्रम-कमल, તેની आवलि તે ज्यायः-क्रमकमलावलि, તેને. ज्यायः - વધારે સારું, ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ. क्रम–ચરણ. आवलि–હાર, શ્રેણિ. પોતાના કરતાં વધારે સારાં ચરણ-કમળની શ્રેણિને.

दधत्या – ધારણ કરનારીએ.

धा – ધારણ કરવું, તે પરથી दधत्-दधती – ધારણ કરતી, ધારણ કરનારી, તેણીએ.

सदृशैः – સરખાની જોડે.

सदृश – સરખું.

इति सङ्गतं – આ પ્રમાણે સમાગમ થવો તે.

प्रशस्यं – પ્રશસ્ત, વખાણવા યોગ્ય.

कथितं – કહ્યું.

कथ् – કહેવું, તે પરથી कथित – કહ્યું.

सन्तु – હો.

शिवाय – શિવને માટે, શિવ-સુખને માટે, મોક્ષને માટે. સર્વ ઉપદ્રવોથી રહિત હોય કે સર્વ દ્વન્દ્વોથી વર્જિત

હોય યા મંગલરૂપ કે મોક્ષરૂપ હોય તે શિવ કહેવાય છે, તેને માટે.

ते – તે.

जिनेन्द्रा : – જિનેન્દ્રો.

જિનોમાં (સામાન્ય કેવલીઓમાં) ઇન્દ્ર-સમાન તે જિનેન્દ્રો, તેઓને.

कषायतापार्दित-जन्तु-निर्वृतिम् – કષાયરૂપી તાપથી પીડાયેલા પ્રાણીઓની શાંતિને.

કષાયરૂપી ताप તે कषायताप, તેનાથી अर्दित તે कषाय-तापार्दित, તેવા जन्तु તે कषाय-तापार्दित-जन्तु, તેની निर्वृति તે कषाय-तापार्दित-जन्तु-निर्वृति, તેને.

कषाय – ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ નામની કલુષિત વૃત્તિઓ. ताप – ગરમી. अर्दित – પીડાયેલા. जन्तु – પ્રાણી. निर्वृति – શાન્તિ. કષાયરૂપી તાપથી પીડાયેલા પ્રાણીઓની શાન્તિને.

करोति – કરે છે.

यः – જે.

जैनमुखाम्बुदोद्गतः–જિનના મુખરૂપી મેઘમાંથી નીકળેલો.

જિનનું मुख તે जैनमुख, તે રૂપ अम्बुद તે जैनमुखाम्बुद, તેમાંથી उद्गत તે जैनमुखाम्बुदोद्गत.

जैनमुख – જિનેશ્વરનું મુખ. अम्बुदः – મેઘ – વરસાદ. अम्बु ददातीति अम्बुदः. उद्गत – નીકળેલો. જિનેશ્વરના મુખરૂપી મેઘમાંથી નીકળેલો.

सः – તે.

शुक्रमासोद्भव-वृष्टि-सन्निभः – જેઠ માસમાં થયેલા વરસાદ જેવો.

शुक्रमासमां उद्भव છે જેનો તે शुक्रमासोद्भव, તેવી જે वृष्टि તે शुक्रमासोद्भववृष्टि, તેની सन्निभ તે शुक्रमासोद्भव-वृष्टि-सन्निभ ।

शुक्रमास – જેઠ માસ. उद्भव – ઉત્પત્તિ. वृष्टि – વરસાદ. सन्निभ – સરખો, જેવો. જેઠ માસમાં થયેલા વરસાદ જેવો.

दधातु – ધારણ કરો.

तुष्टिं – તોષને, સંતોષને, અનુગ્રહને.

मयि – મારા પર.

विस्तरः – વિસ્તાર, સમૂહ.

गिराम् – વાણીનો.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

वर्धमान-स्तुतिः – શ્રીવર્ધમાનની એટલે ચરમતીર્થંકર પ્રભુ શ્રીમહાવીરની સ્તુતિ તે 'વર્ધમાનસ્તુતિ'. તેનાં પહેલાં પદો પરથી તે 'नमोऽस्तु वर्धमानाय'ના નામથી પણ ઓળખાય છે.

नमोऽस्तु........कुतीर्थिनाम्

नमोऽस्तु – નમસ્કાર હો. કોને? वर्धमानाय – શ્રીવર્ધમાનને. કેવા વર્ધમાનને? कर्मणा स्पर्धमानाय – કર્મની સાથે સ્પર્ધા કરનાર, હરીફાઈ કરનાર વર્ધમાનને. વળી કેવા વર્ધમાનને? तज्जयावाप्त-मोक्षाय – તેના પર એટલે કર્મ પર જય મેળવીને

મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનાર વર્ધમાનને. વળી કેવા વર્ધમાનને? परोक्षाय कुतीर्थिनाम्-જેઓ મિથ્યાત્વીઓ માટે પરોક્ષ છે, જેઓનું સ્વરૂપ મિથ્યાત્વીઓને સમજવું અતિ મુશ્કેલ અથવા અગમ્ય છે, તેવા વર્ધમાનને.

કર્મની સાથે સ્પર્ધા કરનાર, તેના પર જય મેળવનાર, અને મિથ્યાત્વીઓને માટે પરોક્ષ એવા શ્રીવર્ધમાનને મારો નમસ્કાર હો.

શ્રીવર્ધમાન "ઉત્થાન, કર્મ, બલ, વીર્ય અને પરાક્રમના" સિદ્ધાન્તોમાં માનનારા હતા, એટલે કર્મ કે અંતરના શત્રુઓ સાથે બહુ બહાદુરીથી લડ્યા હતા. અનાદિ કાળથી આત્માને વળગેલાં કર્મોને હઠાવવાનું કામ સહેલું ન હતું, તેથી તેઓ પૂરેપૂરી વીરતાથી લડ્યા હતા અને તે જ કારણે 'વીર', 'મહાવીર' એવું ગુણ-નિષ્પન્ન નામ પામ્યા હતા. તાત્પર્ય કે 'कर्मणा स्पर्धमानाय' વિશેષણ વડે શ્રીવર્ધમાનની વીરતાને વખાણવામાં આવી છે.

લડાઈમાં ઊતરવાનું તો ઘણાથી બને, પણ જોરદાર હલ્લા સામે ટકી રહેવું કે પારાવાર મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને જય મેળવવો-અને તે અત્યન્ત દુર્જેય આંતરિક શત્રુઓ પર, તે તો કોઈ વિરલ પુરુષોથી જ બની શકે. શ્રીવર્ધમાન એ વિરલ પુરુષોમાંના એક હતા. તેથી જ તેમણે દુર્જેય એવા કર્મ-રિપુને જીતીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી હતી. અહીં 'तज्जयावाप्त-मोक्षाय' પદ વડે શ્રીવર્ધમાનની ધીરતાને વખાણવામાં આવી છે.

શ્રીવર્ધમાનનું તત્ત્વજ્ઞાન સ્યાદ્વાદમય હતું, લોકોત્તર હતું; એટલે એકાંતવાદને માનનારાઓ તેમના ઉપદેશનું વાસ્તવિક રહસ્ય ન ઝીલી શકે અને સાચા સ્વરૂપે તેમને ઓળખી ન શકે એ બનવા જોગ છે. તેથી 'परोक्षाय कुतीर्थिनाम्' વિશેષણ વડે શ્રીવર્ધમાનની ગંભીરતાને વખાણવામાં આવી છે.

આ રીતે શ્રીવર્ધમાન વીર, ધીર અને ગંભીર શાસન-નાયક હોઈને નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય છે, તેથી તેમને ભાવ-પૂર્વક નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. ૧.

येषां........जिनेन्द्राः ।

सन्तु – હો. શેના માટે? शिवाय – શિવ-સુખને માટે. કોણ? जिनेन्द्राः – તે જિનેન્દ્રો. તે એટલે કયા?

'येषां ज्यायः–क्रम-कमलावलिं दधत्या विकचारविन्दराज्या सदृशैः सङ्गतं प्रशस्यम् इति कथितम्–જેમની શ્રેષ્ઠ ચરણ-કમલની શ્રેણિઓને ધારણ કરનારી દેવ-નિર્મિત સુવર્ણ-કમલોની હારો વડે એમ કહેવાયું કે – 'સરખાની સાથે સમાગમ થવો તે પ્રશંસનીય છે.'

જિનેન્દ્રો અથવા તીર્થંકરો ચોત્રીસ અતિશયોથી સહિત હોય છે; તેમાં એકવીસમો અતિશય એવો હોય છે કે તેઓ જે માર્ગેથી પસાર થાય છે, ત્યાં દેવો સુવર્ણ-કમલોની રચના કરે છે, એટલે તેઓનાં પગલાં સુવર્ણ-કમલો પર પડે છે. તેથી સુવર્ણ-કમલો જાણે એમ કહે છે કે 'જેવાં અમે કમલો તેવા શ્રીજિનેશ્વરદેવનાં ચરણો પણ કમલો. આમ કમલોની સાથે કમલોનો સંયોગ થયો–મેલાપ થયો એ બહુ

સારું થયું, કારણ કે સમાગમ સરખાનો જ શોભે છે.' તાત્પર્ય કે જે જિનેન્દ્રો દેવતાઓએ રચેલાં સુવર્ણ-કમલો પર ચરણ-કમલ સ્થાપન કરતાં વિહાર કરે છે, તે જિનેન્દ્રો (અમને) શિવ-સુખ માટે થાઓ.

સ્તુતિના બીજા કાવ્યદ્વારા સર્વે જિનેન્દ્રોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

कषायतापार्दित........गिराम्।

दधातु – ધારણ કરો. શું? तुष्टिम् – અનુગ્રહને. કોણ? गिरां विस्तरः – વાણીનો સમૂહ. કયો વાણીનો સમૂહ? यो जैनमुखाम्बुदोद्गतः – જે જિનેશ્વરોના મુખરૂપી મેઘમાંથી નીકળેલો છે અને यः कषाय-तापार्दित-जन्तु-निर्वृतिं करोति – જે કષાયના તાપથી પીડાઈ રહેલા પ્રાણીઓને શાંતિ આપે છે. કોની માફક? शुक्रमासोद्भववृष्टिसंन्निभः – જેઠ માસમાં થયેલી વૃષ્ટિની માફક. स – તે.

જેઠ માસમાં સૂર્ય ખૂબ જ તપે છે, તેથી ગરમી અને ઉકળાટ ઘણાં લાગે છે. તે વખતે જે વરસાદ આવે છે, તે અતિ સુખકર અને સંતોષ-જનક લાગે છે. તેવી જ રીતે જે જગજ્જનો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપી ચાર કષાયો વડે ખૂબ તપી ગયેલા હોય છે, તેમના પર શ્રીજિનેશ્વરદેવના મુખરૂપી મેઘમાંથી નીકળેલી વાણીનો વિસ્તર-પ્રવાહ અમૃતનો છંટકાવ કરે છે, તે મારા પર તુષ્ટિને-અનુગ્રહને ધારણ કરો-મારા પર કૃપા કરો.

આ રીતે સ્તુતિના ત્રીજા શ્લોકમાં શ્રુતદેવીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

જેઓ કર્મ-વૈરી સાથે લડતાં લડતાં જય પામીને મોક્ષ-સુખને પામ્યા છે અને જેમનું સ્વરૂપ મિથ્યાત્વીઓને માટે અગમ્ય છે, તેવા શ્રીમહાવીરપ્રભુને મારા નમસ્કાર હો. ૧.

જેમની શ્રેષ્ઠ ચરણ-કમલની શ્રેણીઓને ધારણ કરનારી દેવ-નિર્મિત સુવર્ણ-કમલોની પંક્તિએ જાણે એમ કહ્યું કે – 'સરખાની સાથે સમાગમ થવો તે પ્રશંસનીય છે,' તે જિનેન્દ્રો મોક્ષને માટે થાઓ. ૨.

જે વાણીનો સમૂહ જિનેશ્વરના મુખરૂપ મેઘથી પ્રકટ થઈને કષાયના તાપથી પીડિત થયેલા પ્રાણીઓને શાંતિ આપે છે અને જે જેઠ માસમાં થયેલી (પહેલી) વર્ષા જેવો છે, તે મારા પર તુષ્ટિને ધારણ કરો. ૩.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

પ્રથમ અધિકૃત જિનની, પછી સામાન્ય જિનોની અને છેવટે આગમની અથવા શ્રુત-જ્ઞાનની સ્તુતિ કરવાનું ધોરણ પ્રાચીન છે. તે મુજબ આ સ્તુતિમાં સહુથી પહેલાં ધીર, વીર અને ગંભીર એવા શ્રીવર્ધમાનને વંદન કરવામાં આવ્યું છે. પછી દેવ-નિર્મિત સુવર્ણ-કમળો પર વિહરનારા ચોત્રીસ અતિશયોવાળા સર્વ જિનોને પ્રાર્થવામાં આવ્યા છે અને શ્રીતીર્થંકરોની વાણીરૂપ શ્રુત-જ્ઞાનનો અનુગ્રહ ઇચ્છવામાં

આવ્યો છે કે જેના વડે તત્ત્વબોધનો લાભ થાય અને ભયંકર ભવ-સાગરનો પાર સરળતાથી પામી શકાય.

આ સૂત્રના પહેલા શ્લોકમાં સુંદર અનુપ્રાસ છે. બીજા શ્લોકમાં અર્થાન્તર-ગર્ભિત ઉત્પ્રેક્ષા છે અને ત્રીજા શ્લોકમાં ઉપમાલંકાર છે.

આ સ્તુતિની પહેલાં બોલવામાં આવતો ‘इच्छामो अणुसट्ठिं, नमो खमासमणाणं’ પાઠ આ સ્તુતિ કરવા માટે ગુરુના અનુશાસનની—આજ્ઞાની અપેક્ષા રાખે છે. છ આવશ્યકો પૂરાં થયાં પછી મંગલ-સ્તુતિ-નિમિત્તે આ સૂત્ર બોલાતું હોવાથી, એ આજ્ઞા માગ્યા પછી ‘नमोऽर्हत्–’નું મંગલાચરણ કરવામાં આવે છે.

સ્ત્રીઓ આ સ્તુતિને સ્થાને ‘સંસારદાવાનલ’ની સ્તુતિ બોલે છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

વિક્રમની તેરમી સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય-વિરચિત ‘છંદોડનુશાસન*’ના પ્રથમ સંજ્ઞાધ્યાયમાં પંદરમા સૂત્ર ‘श्रव्यो विरामो यतिः’ની સ્વોપજ્ઞ-વૃત્તિમાં પાદાંત યતિના ઉદાહરણ તરીકે ‘नमोऽस्तु वर्धमानाय’ સ્તુતિનું પ્રથમ પદ્ય જોવામાં આવે છે, તથા પૃ. ૪૧૮ની ટિપ્પણીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રીતિલકાચાર્યે રચેલી સામાચારીમાં ચાર સ્તુતિઓ મળે છે.

---

* જુઓ સં. ૧૯૬૮માં શેઠ દેવકરણ મૂલચંદ દ્વારા (મુંબઈમાં) પ્રકાશિત આવૃત્તિ પૃ. ૨.

३१ प्राभातिक-स्तुतिः

'વિશાલ-લોચન-દલં'-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

(અનુષ્ટુપ્)

विशाल-लोचन-दलं, प्रोद्यद्-दन्तांशु-केसरम् ।
प्रातर्वीरजिनेन्द्रस्य, मुख-पद्मं पुनातु वः ॥ १ ॥

(વૈતાલિક)

येषामभिषेक-कर्म कृत्वा, मत्ता हर्षभरात् सुखं सुरेन्द्राः ।
तृणमपि गणयन्ति नैव नाकं, प्रातः सन्तु शिवाय ते
जिनेन्द्राः ॥ २ ॥

(વંશસ્થ)

कलङ्क-निर्मुक्तममुक्तपूर्णतं, कुतर्क-राहु-ग्रसनं सदोदयम् ।
अपूर्वचन्द्रं जिनचन्द्रभाषितं, दिनागमे नौमि बुधै-
र्नमस्कृतम् ॥ ३ ॥

(૨) સંસ્કૃત-છાયા

આ સૂત્ર સંસ્કૃત-ભાષામાં જ છે.

(૩) ગુજરાતી છાયા

વિશાલનેત્ર-દલવાળું, પ્રકાશવંત-દંત-કિરણ-કેસર (યુક્ત);
પ્રભાતમાં વીર જિનેન્દ્રનું, મુખ-પદ્મ પાવન કરો તમને. ૧.

જેમનું અભિષેક-કર્મ કરીને, મત્ત બનેલા હર્ષ-સમૂહે સુખને સુરેન્દ્રો;
તૃણ જેવું પણ ગણતા નથી સ્વર્ગીય, પ્રભાતમાં હો શિવસુખ માટે તે જિનેંદ્રો. ૨.

કલંક-નિર્મુક્ત, પૂર્ણતાને નહિ મૂકનારા, કુતર્ક-રાહુને ગળી જનારા, નિરંતર ઉદય પામનારા;
અપૂર્વ ચંદ્ર જેવા, જિનચંદ્રના ભાષિતને, દિન ઊગતાં નમું છું. બુધો વડે નમાયેલાને. ૩.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

विशाल-लोचन-दलम् – વિશાલ લોચનરૂપી પત્રોવાળું.

विशाल એવાં लोचन તે विशाल-लोचन, તે રૂપી दल તે विशाल-लोचन-दल. આ પદ મુખ-પદ્મનું વિશેષણ છે. विशाल–મોટાં, लोचन – નેત્રો, दल – પત્ર.

प्रोद्यत् – પ્રકાશતું, દીપતું, પ્રફુલ્લ થતું, વિકસ્વર થતું, ખીલતું.

दन्तांशुकेसरम् – દાંતનાં કિરણોરૂપ કેસર છે જેમાં તેવું.

दन्तनां अंशु તે दन्तांशु અને તે રૂપ केसर તે दन्तांशुकेसर. આ પદ પણ મુખ-પદ્મનું વિશેષણ છે. दन्त – દાંત. अंशु –

કિરણ. केसर – પુષ્પ-તંતુ, ફૂલની વચ્ચે થનારા પુંકેસર – સ્ત્રીકેસર આદિ તંતુ-વિશેષ.

प्रातः – પ્રાતઃકાલમાં.

वीरजिनेन्द्रस्य – વીર જિનેશ્વરનું.

मुख-पद्मं – મુખરૂપી કમલ.

पुनातु – પવિત્ર કરો.

वः – તમને

येषाम् – જેમનું.

अभिषेक-कर्म – અભિષેકનું કાર્ય, સ્નાત્ર-ક્રિયા.

अभिषेकनुं कर्म ते अभिषेक-कर्म. अभिषेक શબ્દ अभि + सिच् – વિશિષ્ટ પ્રકારે જલ-સિંચન કરવું, તેના પરથી બનેલો છે. તે વિધિ-પૂર્વક થતા વિશિષ્ટ સ્નાન-વિધિનો અર્થ બતાવે છે.

જ્યારે કોઈ નવા રાજાને ગાદીએ બેસાડવો હોય, મૂર્તિની પૂજા કરવી હોય કે તીર્થંકરાદિનો જન્મ થયો હોય, ત્યારે તે તે પ્રસંગ મુજબ 'અભિષેક' કરવામાં આવે છે. અહીં 'અભિષેક'નો અર્થ તીર્થંકરોના જન્મ-પ્રસંગે થતી સ્નાત્ર-ક્રિયા સમજવાનો છે.

कृत्वा – કરીને.

मत्ताः – મત્ત થયેલા, મસ્ત થયેલા.

हर्ष-भरात् – હર્ષના સમૂહથી.

हर्षनो भर ते हर्ष-भर. हर्ष – આનંદ, भर – સમૂહ.

सुखम् – સુખને.

सुरेन्द्राः – સુરેન્દ્રો, દેવેન્દ્રો, દેવોના સ્વામીઓ.

'सुष्ठु राजन्ते इति सुराः, तेषामिन्द्रः सुरेन्द्रः। સારી રીતે પ્રકાશે તે સુર, તેનો ઇન્દ્ર તે સુરેન્દ્ર,' અથવા 'सुराणां देवानां वा इन्द्रः सुरेन्द्रः। સુરોનો એટલે દેવોનો જે ઇન્દ્ર, તે સુરેન્દ્ર.' સમાસના છેડે આવેલો ઇન્દ્ર-શબ્દ શ્રેષ્ઠતાનો અર્થ બતાવે છે, જેમકે માનવેન્દ્ર, ગજેન્દ્ર વગેરે. તેથી સુરેન્દ્રનો અર્થ શ્રેષ્ઠ દેવતા પણ થાય. સુરેન્દ્રોની સંખ્યા ૬૪ માનવામાં આવી છે. તે નીચે મુજબ :–

(૧) ભવનપતિના ઇંદ્રો	૧૦ × ૨ = ૨૦
(૨) વ્યંતરના ઇંદ્રો	૮ × ૨ = ૧૬
વાણવ્યંતરના ઇંદ્રો	૮ × ૨ = ૧૬
(૩) જ્યોતિષ્ક	
સૂર્ય	૧
ચંદ્ર	૧

(સૂર્ય અને ચંદ્રની સંખ્યા ઘણી હોવાથી તેના ઇન્દ્રો પણ ઘણા છે, પરંતુ અહીં જાતિથી ગણેલા છે).

(૪) વૈમાનિક	
૧ થી ૮ દેવલોક સુધી દરેક દેવલોકનો એક એક ઇંદ્ર	૮
આનત અને પ્રાણતનો ઇંદ્ર	૧
આરણ અને અચ્યુતનો ઇંદ્ર	૧
	૬૪

तृणमपि = તૃણ માત્ર, તણખલા જેટલું પણ.

गणयन्ति = ગણે છે.

न एव = નથી જ.

नाकं – સ્વર્ગ-સંબંધી.

न अस्मिन् अकं – दुःखमस्तीति नाकम्. नाक એટલે સ્વર્ગ, તેને તત્સંબંધી અર્થમાં अण् પ્રત્યય લાગવાથી પુનઃ नाक શબ્દ બનેલો છે, એટલે સ્વર્ગ-સંબંધી.

प्रातः – પ્રાતઃકાલે, સવારમાં.

सन्तु – હો.

शिवाय – શિવને માટે, શિવ-સુખને માટે, મોક્ષને માટે.

ते – તેઓ.

जिनेन्द्राः – જિનેન્દ્રો–તીર્થંકરો.

कलङ्क-निर्मुक्तम् – કલંકથી રહિત.

कलङ्कथी निर्मुक्त ते कलङ्क-निर्मुक्त. कलंक – ડાઘ, એબ. निर्मुक्त–અત્યન્ત મુકાયેલા, રહિત.

अमुक्तपूर्णतम् – પૂર્ણતા ન મૂકનારને, પૂર્ણને.

अमुक्त છે જે पूर्णताथकी ते अमुक्त-पूर्णत. अमुक्त – નહિ મુકાયેલા, ન મૂકનાર. पूर्णता – પૂર્ણત્વ.

कुतर्क-राहु-ग्रसनम्– કુતર્કરૂપી રાહુને ગ્રસનાર.

कुतर्क એ જ राहु ते कुतर्क-राहु, तेनुं ग्रसन કરનાર તે–कुतर्क-राहु-ग्रसन, तेने. कुतर्क=કુત્સિત તર્ક, અનુચિત તર્ક.

ખોટો તર્ક. राहु નવ ગ્રહો પૈકીનો એક ગ્રહ. કે જે ચંદ્રનો ગ્રાસ કરે છે, તેમ મનાય છે. ग्रसन–ગ્રાસ કરવો તે, ગળી જવું તે.

सदोदयम् – સદા ઉદય પામેલ.

सदा છે उदय જેનો તે सदोदय, તેને.

अपूर्वचन्द्रम्–અપૂર્વ ચન્દ્રતુલ્યને, નવીન પ્રકારના ચંદ્રમાને.

अपूर्व चन्द्र જેવો તે अपूर्वचन्द्र, તેને.

जिनचन्द्र-भाषितम् – જિનેશ્વરોએ કથન કરેલ પ્રવચનને.

जिनમાં चन्द्रसमान તે जिन-चन्द्र, તેમના વડે भाषितं તે जिनचन्द्रभाषित, તેને.

दिनागमे – પ્રભાતકાળે.

दिनનો आगम તે दिनागम. दिन – દિવસ. आगम – આગમન, દિવસનું આગમન થવું તે. दिनागम – પ્રાતઃકાળ, તેના વિષે.

नौमि – સ્તવું છું, સ્તુતિ કરું છું.

बुधैः– પંડિતો વડે.

नमस्कृतम् – નમસ્કાર કરાયેલાને.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

प्राभातिक-वीरस्तुति : – પ્રભાતસમયે રાત્રિક-પ્રતિક્રમણનાં છ આવશ્યક પછી આ સ્તુતિ બોલાય છે. તેમાં શ્રીવીરપ્રભુની સ્તુતિ પહેલી છે. તેથી તે 'प्राभातिक-वीरस्तुति' કહેવાય છે.

પ્રથમ પદો પરથી તે 'વિશાલ-લોચન-દલ' સ્તુતિના નામે પણ ઓળખાય છે.

विशाल-लोचन-दलं....... वः।

पुनातु वः – તમને પવિત્ર કરો. ક્યારે? प्रातः – પ્રાતઃકાળમાં. કોણ પવિત્ર કરે? वीर-जिनेन्द्रस्य मुख-पद्मं – વીર જિનેશ્વરનું મુખ-પદ્મ. કેવું છે એ મુખ-પદ્મ? विशाललोचन-दलं – વિશાલ લોચનરૂપી પત્રોવાળું છે. વળી કેવું છે એ મુખ-પદ્મ? प्रोद्यद्दन्तांशुकेसरम् – ઝળહળતા દાંતનાં કિરણોરૂપી કેસરવાળું છે.

પ્રાતઃકાલમાં ખીલી ઊઠતું કમળ પોતાની કમનીય કાંતિ અને સુમધુર સુવાસથી માનવીનું મન મુદિત કરે છે. એ ઘટનાનો ઉપમેય તરીકે ઉપયોગ કરતાં શ્રીવીરજિનેશ્વરના મુખને મુખ-પદ્મ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. કમલમાં સુંદર પત્રો હોય છે અને વચ્ચે કેસર જોવામાં આવે છે, તે રીતે શ્રીવીરજિનની વિશાલ આંખો પત્રનું સ્થાન સાચવે છે અને દંત-પંક્તિ ચકચકિત હોવાને કારણે તેમાંથી પ્રકાશનાં જે કિરણો પડે છે, તે કેસરનો ખ્યાલ આપે છે. પરંતુ આ મુખ-પદ્મ સામાન્ય કમળની જેમ માત્ર મનને મુદિત કરવાનું જ કામ કરતું નથી, કિન્તુ દર્શનમાત્રથી સહુને પવિત્ર કરવાનું કામ પણ કરે છે. તેથી જ સ્તુતિકાર કહે છે કે શ્રીવીરજિનેશ્વરનું આવું પ્રશસ્ત મુખ-પદ્મ પ્રાતઃકાળમાં પવિત્ર કરો.

येषां...........जिनेन्द्राः।

सन्तु शिवाय – મોક્ષ-સુખને આપનારા થાઓ. કોણ? जिनेन्द्राः– જિનેશ્વરો. કયા જિનેશ્વરો? 'येषाम् अभिषेककर्म कृत्वा हर्षभरात् मत्ताः सुरेन्द्राः नाकं सुखं तृणमपि नैव गणयन्ति'।– જેમનો સ્નાત્ર-મહોત્સવ કરવાથી અતિહર્ષિત થયેલા ઇન્દ્રો કે શ્રેષ્ઠ દેવો સ્વર્ગનાં સુખને તૃણની તોલે પણ ગણતા નથી, તે જિનેન્દ્રો.

બીજી સ્તુતિ સર્વ જિનેન્દ્રો એટલે બધા તીર્થંકરોને ઉદ્દેશીને છે. આ તીર્થંકરોની વિશેષતા એ છે કે તેમનો જન્મ થયા બાદ સૌધર્મેન્દ્રાદિ ૬૪ ઇન્દ્રો તેમને મેરુપર્વત પર પાંડુક નામે વનમાં લઈ જાય છે અને ત્યાં એક વિશાલ રત્નમય શિલા પર રહેલા સિંહાસન ઉપર સૌધર્મેન્દ્ર તેમને ખોળામાં લઈને બેસે છે. પછી માગધ, વરદામ આદિ તીર્થોમાંથી લાવેલા પવિત્ર જળ વડે તેમને અભિષેક કરે છે. આ સ્નાત્ર-વિધિમાં ભાગ લેતાં દેવતાઓને એટલો હર્ષ થાય છે કે એ હર્ષાવેશ આગળ તેઓ સ્વર્ગના સુખની કિંમત તણખલા જેટલી પણ ગણતા નથી. તાત્પર્ય કે જેમની સેવા કરવામાં ઇન્દ્રો જેવા પણ અતિ આનંદ માને છે, તે જિનેન્દ્રો મોક્ષ-સુખને આપનારા થાઓ.

कलङ्क-निर्मुक्तम्........नमस्कृतम्।

दिनागमे नौमि – પ્રાતઃકાળમાં હું સ્તુતિ કરું છું. કોની? जिनचन्द्रभाषितं – જૈનાગમની. કેવો છે એ જૈનાગમ? (૧) अपूर्वचन्द्रम् – અપૂર્વ ચંદ્ર જેવો. (૨) कलङ्क-निर्मुक्तम् – કલંકથી રહિત. (૩) अमुक्तपूर्णतम् – પૂર્ણતાથી ન મુકાયેલ, પૂર્ણ. (૪) कुतर्कराहुग्रसनम् – કુતર્કરૂપી રાહુનો ગ્રાસ

કરનાર. (૫) सदोदयम्‌–સદા ઉદય પામનાર. (૬) बुधै-र्नमस्कृतम्‌–પંડિતો વડે નમસ્કાર કરાયેલ.

ત્રીજી સ્તુતિ શ્રીજિનેશ્વર-કથિત આગમરૂપી ચંદ્રમાની કરવામાં આવી છે. આકાશમાંનો ચંદ્ર કલંકથી યુક્ત હોય છે, ત્યારે આ ચંદ્રમાં કોઈ પણ જાતનું કલંક નથી. વળી આકાશમાંના ચન્દ્રનો કૃષ્ણપક્ષમાં ક્રમશઃ ક્ષય થાય છે અને શુક્લ પક્ષમાં ક્રમશઃ વૃદ્ધિ થાય છે; તેથી બધો વખત તે પોતાની પૂર્ણતા જાળવી શકતો નથી, જ્યારે આ આગમ-રૂપ ચંદ્ર એવો છે કે જે બધો વખત પોતાની પૂર્ણતા જાળવી રાખે છે. વળી આકાશના ચંદ્રને સમયે સમયે રાહુ ગળી જાય છે એવી લૌકિક માન્યતા છે, ત્યારે આ આગમ-રૂપ ચંદ્ર એવો છે કે–જે ખુદ રાહુને ગળી જાય છે, અહીં કુતર્કરૂપ રાહુ સમજવાનો છે. વળી આકાશમાંનો ચન્દ્ર રાત્રે જ ઉદય પામે છે, અમુક વખતે ઊગીને અમુક વખતે આથમે છે, ત્યારે આગમરૂપ ચન્દ્ર સદા ઉદય પામેલો રહે છે. વળી લોકમાં જાણીતો ચંદ્ર જ્યારે જ્યોતિષ્ક દેવના એક વિમાનરૂપ છે, ત્યારે આ આગમરૂપ ચન્દ્ર શ્રીજિનેશ્વર દેવોની વિશદ વાણીસુધાથી નિર્માણ થયેલો છે. અને આકાશમાંના ચન્દ્રને જ્યારે સામાન્ય લોકો નમે છે, ત્યારે આ આગમ-ચંદ્રને ધુરંધર પંડિતો પણ નમસ્કાર કરે છે. આ રીતે આગમ-ચંદ્ર અદ્‌ભુત અને અનુપમ હોવાથી અપૂર્વ છે. તેથી પ્રાતઃકાળના પવિત્ર સમયે તેની સ્તુતિ કરવી યોગ્ય છે. હું પણ તેટલા જ કારણે તેની સ્તુતિ કરું છું.

(૬) અર્થ-સંકલના

વિશાલ નેત્રોરૂપી પત્રોવાળું, ઝળહળતા દાંતનાં કિરણોરૂપ કેસરવાળું, શ્રીવીરજિનેશ્વરનું મુખરૂપી કમલ પ્રાતઃકાળમાં તમને પવિત્ર કરો. ૧.

જેમની સ્નાત્ર-ક્રિયા કરવાથી અતિ-હર્ષવડે મત્ત થયેલા દેવેન્દ્રો સ્વર્ગનાં સુખને તૃણવત્ પણ ગણતા નથી, તે જિનેન્દ્રો પ્રાતઃકાળમાં શિવ-સુખ આપનારા થાઓ. ૨.

જે કલંકથી રહિત છે, પૂર્ણતાને છોડતો નથી, કુતર્કરૂપી રાહુને ગળી જાય છે, સદા ઉદય પામેલો રહે છે, જિનચંદ્રની વાણીસુધાથી બનેલો છે અને પંડિતો વડે નમસ્કાર કરાયેલો છે, તે આગમરૂપી અપૂર્વચન્દ્રની પ્રાતઃકાળે હું સ્તુતિ કરું છું. ૩.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ધાર્મિક અનુષ્ઠાનની આદિ ઇષ્ટ દેવના સ્મરણ-મંગલપૂર્વક કે સ્તુતિ-મંગલપૂર્વક કરવામાં આવે છે. તે જ રીતે તેની પૂર્ણાહુતિ થતાં પણ સ્મરણ-મંગલ કે સ્તુતિ-મંગલ કરવામાં આવે છે. એ શિષ્ટાચાર મુજબ પ્રાતઃકાળમાં કરવામાં આવતા રાત્રિક પ્રતિક્રમણરૂપી ધર્માનુષ્ઠાનનાં છ આવશ્યકો પૂરાં થતાં અંત્યમંગલ તરીકે આ સ્તુતિ બોલવામાં આવે છે. તેમાં પહેલી સ્તુતિ શ્રીવીરપ્રભુની કરવામાં આવી છે કે જેઓ ચરમ-તીર્થંકર હોઈ વર્તમાન જૈનશાસનના નાયક હોવાના કારણે અધિકૃત-જિન છે અને પ્રથમ સ્તુતિના અધિકારી છે. આ પરમોપકારી તારણહાર તીર્થંકરની ભવ્યતાનું આછું દર્શન

તેમના મુખને કમલની સાથે સરખાવીને કરાવવામાં આવ્યું છે. તેમની આંખો કમલપત્ર જેવી વિશાળ છે, તેમના દાંત હીરાના જેવા ચમકતા છે કે જેમાંથી પ્રકાશનાં કિરણો ફૂટે છે. પ્રભાતમાં થતું પ્રભુ-મુખ-કમલનું દર્શન-સ્મરણ માંગલિક પવિત્ર હોઈને સ્તુતિ કરનાર આત્માને પાવન કરે છે.

બીજી સ્તુતિ સર્વ જિનેશ્વરોને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવી છે, કારણ કે અધિકૃત જિન પછી તરત જ તેમનું સ્મરણ-સ્તવન કરવું યોગ્ય છે. જે અરિહંતોની દેવો પણ ભક્તિ કરે છે, તેને માટે આપણાં હૃદયમાં કેટલો ભાવ હોવો જોઈએ? કેટલી ભક્તિ હોવી જોઈએ? આપણે તેમની આગળ શિવ-સુખની માગણી કરીએ છીએ કે જેના તેઓ અપ્રતિમ સ્વામી થઈ ચૂક્યા છે. આ માગણી કરવાનો અર્થ એ છે કે 'મારું જીવન-ધ્યેય શિવ-સુખ છે અને તેની પ્રાપ્તિ આપ સિવાય અન્ય કોઈ દ્વારા થઈ શકે તેમ નથી. તેથી આપના પર અને આપના શાસન પર મારા હૃદયમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા જાગૃત થાઓ, આપે પ્રકાશિત કરેલાં જીવ, અજીવ આદિ તત્ત્વોનું મને યથાર્થ જ્ઞાન થાઓ અને આપે જે માર્ગ ગ્રહણ કરીને કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ કરી, તે માર્ગે જવાનો પુરુષાર્થ પ્રકટો.

શિવ-સુખની માગણી કરનારે ઓછામાં ઓછી આટલી ભાવના તો નિત્ય પોતાના અંતરમાં ભાવવી જ જોઈએ.

ત્રીજી સ્તુતિ અર્હત્-પ્રવચનની, અર્હદ્-વાણીની કે શ્રુત-જ્ઞાનની કરવામાં આવી છે, કારણ કે ભવ-સાગરને તરવા માટે તે અપૂર્વ આલંબન છે. આ શ્રુતજ્ઞાનની ચંદ્રની સાથે તુલના

કરીને એ બતાવી આપ્યું છે કે આકાશનો જે ચંદ્ર પૃથ્વી પર પ્રકાશ ફેંકે છે, તેના કરતાં પૃથ્વી પરનો આ ચન્દ્ર અનેકગણો ઉત્તમ છે, અનેક રીતે અપૂર્વ છે. લૌકિક ચંદ્ર કલંકવાળો છે, વધ-ઘટ પામે છે, રાહુથી ગ્રસ્ત થાય છે, અમુક જ સમયે ઉદય પામે છે અને સામાન્ય મનુષ્યો વડે નમસ્કાર પામે છે, જ્યારે આ આગમરૂપ ચંદ્રમા કલંક-રહિત છે, નિત્ય પૂર્ણ છે, કુતર્કરૂપી રાહુને ગળી જનારો છે, એટલે કે મિથ્યાત્વીઓની સર્વ કુયુક્તિઓનું ખંડન કરનારો છે, સદા ઉદયવાળો છે, જિન-ચંદ્રોની સુધા-વાણીથી પ્રકટેલો કે નિર્માણ થયેલો છે અને મહાપંડિતોવડે નમસ્કાર કરાયેલો છે.

આ રીતે શ્રીવીરજિનની, સર્વ તીર્થંકરોની અને તેમણે પ્રતિપાદિત કરેલા પ્રવચન-સિદ્ધાન્તની સ્તુતિ કરીને શ્રુતધર્મની અપૂર્વ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, કે જે જગજ્જનોને તરવા માટેની એકમાત્ર આશા છે.

આ સૂત્રના પ્રથમ શ્લોકમાં રૂપકાલંકાર છે. બીજા શ્લોકમાં અનુપ્રાસાલંકાર છે અને ત્રીજા શ્લોકમાં વ્યતિરેકાલંકાર છે.

સ્ત્રીઓ આ સ્તુતિને સ્થાને 'સંસાર-દાવાનલ'ની સ્તુતિ બોલે છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનું આધાર-સ્થાન પરંપરા છે.

४० साहुवंदण-सुत्तं

[साधुवन्दन-सूत्रम्]

'અડ્ઢાઇજ્જેસુ' સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

(ગાથા)

अड्ढाइज्जेसु दीव-समुद्देसु, पण्णरससु कम्मभूमीसु ।
जावंत के वि(इ) साहू, रयहरण-गुच्छ-पडिग्गह-धारा ॥१॥
पंचमहव्वय-धारा, अट्ठारस-सहस्स-सीलंग-धारा ।
अक्खयायार-चरित्ता, ते सव्वे सिरसा मणसा
मत्थएण वंदामि ॥ २ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

अर्धतृतीयेषु द्वीप-समुद्रेषु, पञ्चदशसु कर्मभूमिषु ।
यावन्तः केऽपि साधवः, रजोहरण-गुच्छ-प्रतिग्रह-धारिणः ॥ १ ॥
पञ्चमहाव्रत-धारिणः, अष्टादश-सहस्र-शीलाङ्ग-धारिणः ।
अक्षताचारचारित्रिणः, तान् सर्वान् शिरसा मनसा मस्तकेन वन्दे ॥२॥

(૩) ગુજરાતી-છાયા

અર્ધત્રીજા (અઢી) દ્વીપ-સમુદ્રોમાં, પંદર કર્મભૂમિમાં;
જેટલા કોઈ પણ સાધુ, રજોહરણ-ગુચ્છ-પાત્ર ધારણ કરનાર.

પંચમહાવ્રતધારી, અઢાર હજાર શીલાંગ-રથને ધારનારા;
અક્ષતાચાર ચારિત્રી, તે સર્વેને શિરથી, મનથી,
મસ્તક નમાવીને વંદું છું.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ.

अड्ढाइज्जेसु – [अर्धतृतीयेषु] – અર્ધત્રીજામાં.

अर्ध છે तृतीय જેમાં તે अर्धतृतीय. એટલે જ્યાં બે આખા છે ને ત્રીજો અર્ધો છે, તેના વિષે.

दीव-समुद्देसु – [द्वीप-समुद्रेषु] – દ્વીપો અને સમુદ્રોમાં, જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને અર્ધપુષ્કરમાં.

'द्वीप-समुद्रेषु – जम्बूद्वीप-धातकीखण्ड-पुष्करार्द्धेषु ।'

(આ. ટી. અ. ૪)–' દ્વીપ-સમુદ્રમાં એટલે જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને અર્ધપુષ્કરદ્વીપમાં.'

पण्णरससु – [पञ्चदशसु] – પંદરમાં.

कम्मभूमीसु – [कर्मभूमिषु] – કર્મભૂમિઓમાં.

કર્મભૂમિઓની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૧.

जावंत के वि साहू – [यावन्तः के अपि साधवः] – જે કોઈ પણ સાધુઓ.

रयहरण-गुच्छ-पडिग्गह-धारा –[रजोहरण-गुच्छ-प्रतिग्रह-धारिणः] – રજોહરણ, ગુચ્છક અને (કાષ્ઠ)પાત્રને ધારણ કરનારા.

'रजोहरण-गुच्छ-प्रतिग्रह-धारिणः।' (આ. ટી. અ. ૪) રજોહરણ, ગુચ્છ તથા પ્રતિગ્રહને ધારણ કરનારા તે रजोहरण-गुच्छ-प्रतिग्रह-धारिणः।

रजोहरण—રજને દૂર કરનાર ઉપકરણ-વિશેષ. તેના વિશેષ પરિચય માટે જુઓ ખંડ ૧, પરિશિષ્ટ બીજું.

गुच्छ—પાતરાંની ઝોળી ઉપર ઢાંકવામાં આવતું એક પ્રકારનું ઊનનું વસ્ત્ર.

આ શબ્દ શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૬મા અધ્યયનની ૨૩મી ગાથામાં વપરાયેલો છે. તેનો અર્થ ટીકાકાર શ્રીશાંત્યાચાર્યે આ પ્રમાણે કરેલો છે: 'गोच्छकं पात्रकोपरिवर्त्युपकरणम्।' 'ગોચ્છક એટલે પાત્રોના ઉપર રહેતું એક જાતનું ઉપકરણ.' ઓઘનિર્યુક્તિમાં તેની ગણના પાત્ર-પરિકરમાં કરવામાં આવી છે. તે આ રીતે:–

"पत्तं पत्ताबंधो, पायट्ठवणं च पायकेसरिया।
पडलाइं रयत्ताणं (च), गुच्छओ पाय-निज्जोगो ॥ ६६ ॥"

'પાત્ર,[1] પાત્ર-બન્ધ,[2] પાત્ર-સ્થાપન,[3] પાત્ર-કેસરિકા (પૂંજણી),[4] પડલાં (ભિક્ષાઅવસરે પાત્ર ઢાંકવાનું વસ્ત્ર),[5] રજસ્રાણ[6] એટલે રજથી રક્ષણ કરવાનું સુતરાઉ વસ્ત્ર, તથા ગોચ્છક,[7]' એટલે ઝોળીના ઉપરના ભાગમાં ઢાંકવામાં આવતું એક પ્રકારનું ઊનનું વસ્ત્ર એ પાત્ર-નિર્યોગ એટલે પાત્ર-સંબંધી સાત ઉપકરણો છે.

प्रतिग्रहनो पर्यायशब्द पतद्ग्रह छे. 'पतद् भक्तं पानं वा गृह्णाति इति पतद्ग्रहः।'-પડતાં આહાર-પાણીને જે ગ્રહણ કરે તે पतद्ग्रह. ભાષામાં તેને પાત્ર કે પાતરું કહેવામાં આવે છે.

पंचमहव्वय-धारा – [पञ्चमहाव्रत-धारिणः] – પાંચ મહા-વ્રતોને ધારણ કરનારા.

अट्ठारस-सहस्स-सीलंग-धारा –[अष्टादश-सहस्र-शीलाङ्ग-धारिणः]– અઢાર હજાર શીલાંગને ધારણ કરનાર.

अष्टादश સંખ્યાવાળું सहस्र તે अष्टादशसहस्र, તેવું જે शीलांग તે अष्टादश-सहस्र-शीलांग, તેના धारिणः તે अष्टादश-सहस्र-शीलाङ्ग-धारिणः।

अष्टादश – અઢાર, सहस्र હજાર, शीलांग – શીલનાં અંગ શીલના ભાગ, ચારિત્રના વિભાગ, धारिन् – ધારણ કરનાર.

શીલનાં અઢાર હજાર અંગોની ગણતરી નીચે મુજબ છેઃ–

"जोए करणे सन्ना, इंदिय भोमाइ समणधम्मे य ।
सीलंग-सहस्साणं, अट्ठारस-सहस्स णिप्फत्ती ॥ १७७ ॥"

"યોગ, કરણ, સંજ્ઞા, ઇંદ્રિય, પૃથ્વીકાય આદિ તથા શ્રમણધર્મ એ રીતે શીલનાં અઢાર હજાર અંગોની સિદ્ધિ થાય છે."

આ અર્થનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ નીચે મુજબ છેઃ–

"યતિધર્મ દસ પ્રકારનો છે: ૧ ક્ષમા, ૨ માર્દવ, ૩ આર્જવ, ૪ મુક્તિ, ૫ તપ, ૬ સંયમ, ૭ સત્ય, ૮ શૌચ, ૯ અકિંચનત્વ અને ૧૦ બ્રહ્મચર્ય. એટલે ક્ષમાયુક્ત થવું, માર્દવયુક્ત થવું વગેરે શીલનાં દસ અંગ થયાં. હવે આ ધર્મોથી યુક્ત થયેલા યતિએ-મુનિએ (૧) પૃથ્વીકાય-સમારંભ, (૨) અપ્કાય-સમારંભ (૩) તેજસ્કાય-સમારંભ (૪) વાયુકાય-સમારંભ (૫) વનસ્પતિકાય-સમારંભ (૬) દ્વીન્દ્રિય-સમારંભ, (૭) ત્રીન્દ્રિય-સમારંભ, (૮) ચતુરિન્દ્રિય-સમારંભ, અને (૯) પઞ્ચેન્દ્રિય-સમારંભ (૧૦) અજીવ-સમારંભ (અજીવમાં જીવબુદ્ધિ કરીને), એ દસ સમારંભોનો ત્યાગ કરવાનો છે. તેથી તે દરેક ગુણ દસ દસ પ્રકારનો થતાં શીલનાં અંગો ૧૦૦ થાય છે.

આ યતિધર્મ-યુક્ત યતના (જયણા) પાંચ ઇંદ્રિયોના જય-પૂર્વક કરવાની છે, તેથી તે સો પ્રકારના પાંચ પાંચ પ્રકારો થતાં કુલ સંખ્યા ૫૦૦-પાંચસોની થઈ.

તે યતિધર્મ-યુક્ત યતના વડે કરવામાં આવેલો ઇંદ્રિય-જય આહાર-સંજ્ઞા, ભય-સંજ્ઞા, મૈથુન-સંજ્ઞા અને પરિગ્રહ-સંજ્ઞાથી રહિત હોવો જોઈએ તથા તે મન, વચન અને કાયાથી ન કરવારૂપ, ન કરાવવારૂપ અને ન અનુમોદવારૂપ હોવાથી ૫૦૦×૪ સંજ્ઞા×૩ કરણ×૩ યોગ=૧૮૦૦૦ થાય છે. તેનો વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા માટે અહીં શીલાંગ-રથ રજૂ કરવામાં આવે છે:-

શીલાંગ-રથ.

કુલ ૧૮૦૦૦

ન કરે	ન કરાવે	ન અનુમોદે							
૬૦૦૦	૬૦૦૦	૬૦૦૦							
મન-યોગ	વચન-યોગ	કાય-યોગ							
૨૦૦૦	૨૦૦૦	૨૦૦૦							
આહાર-સંજ્ઞા	ભય-સંજ્ઞા	મૈથુન-સંજ્ઞા	પરિગ્રહ-સંજ્ઞા						
૫૦૦	૫૦૦	૫૦૦	૫૦૦						
શ્રોત્રેન્દ્રિય-નિગ્રહ	ચક્ષુ. નિ.	ઘ્રાણે. નિ.	રસને. નિ.	સ્પર્શે. નિ.					
૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦					
પૃથ્વી.	અપ્.	તેઉ.	વાઉ.	વન.	બે. ઇ.	તે. ઇ.	ચ. ઇ.	પં. ઇ.	અજીવ
૧૦	૧૦	૧૦	૧૦	૧૦	૧૦	૧૦	૧૦	૧૦	૧૦
ક્ષમા	માર્દવ	આર્જવ	મુક્તિ	તપ	સંયમ	સત્ય	શૌચ	અકિંચનત્વ	બ્રહ્મ-ચર્ય
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦

अक्खयायार-चरित्ता –[अक्षताचार-चारित्रिण:]– અક્ષત આચાર અને ચારિત્રવાળા, જેમનો આચાર અને જેમનું ચારિત્ર અક્ષત છે તેવા.

अक्षत छे आचार અને ચારિત્ર જેનાં તે अक्षताचार-चारित्रिणः। अक्षत - ક્ષત નહિ થયેલા, ખંડિત નહિ થયેલા. आचार - જ્ઞાનાચાર આદિ પાંચ. चारित्र - સંયમ કે વિરતિ.

ते - [तान्] - તેને.

सव्वे - [सर्वान्] - સર્વને.

सिरसा - [शिरसा] - શિર વડે, કાયા વડે.

मणसा - [मनसा] - મન વડે.

मत्थएण - [मस्तकेन] - મસ્તક વડે.

वंदामि - [वन्दे] - વાંદું છું.

અહીં मत्थएण वंदामि એ બે પદોથી વાંદું છું એટલો જ અર્થ અભિપ્રેત છે.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

साहुवंदण-सुत्तं - આ સૂત્ર વડે અઢીદ્વીપમાં રહેલા સઘળા સાધુઓને વંદન થાય છે, તેથી તે 'साहुवंदणसुत्तं'ના નામથી ઓળખાય છે. તેના પ્રથમ શબ્દો પરથી તે 'અડ્ઢાઈજ્જેસુ-સૂત્ર'ના નામથી પણ ઓળખાય છે.

अड्ढाइज्जेसु दीव-समुद्देसु - અઢીદ્વીપમાં.

अड्ढाइज्जेसु અને दीव-समुद्देसु - એ બે પદો વચ્ચે दोसु પદ અધ્યાહાર છે, એટલે તેનો અર્થ 'અર્ધતૃતીય અને બે દ્વીપ-સમુદ્રમાં' એવો થાય છે. આવશ્યક-ચૂર્ણિકારે

પાઠાંતર દર્શાવતાં જણાવ્યું છે કે –"अण्णे पुण – 'अड्ढाइज्जेसु दोसु दीव-समुद्देसु' पढंति"–"બીજાઓ વળી 'અડ્ઢાઇજ્જેસુ દોસુ દીવસમુદ્દેસુ' એવો પાઠ બોલે છે."

दीव-समुद्देसुનો સામાન્ય અર્થ દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં થાય છે. તેની આગળ 'दोसु' પદ લગાડવાથી અધીં ત્રીજો અને 'બે દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં' એવો અર્થ નીકળે છે. આ અધીં ત્રીજો અને બે દ્વીપ સમુદ્રો વડે જંબૂદ્વીપ, લવણોદધિ સમુદ્ર, ધાતકીખંડ અને કાલોદધિ સમુદ્ર અને પુષ્કરાર્ધદ્વીપ સમજવાનો છે.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યક-ટીકામાં આ બે પદોનો સળંગ અર્થ 'जम्बूद्वीप-धातकीखण्ड-पुष्करार्द्धेषु' કરેલો છે, તેથી તેનો અર્થ 'અઢીદ્વીપમાં' એ મુજબ કરવો સમુચિત છે.

पण्णरससु कम्मभूमीसु – પંદર કર્મભૂમિઓમાં.

અઢીદ્વીપની અંદર સાધુપણું તો પંદર કર્મભૂમિઓમાં જ સંભવે છે. તેથી વિશિષ્ટ સૂચન કરવા માટે 'पण्णरससु कम्मभूमीसु' એ બે પદો મૂકવામાં આવ્યાં છે.

जावंत के वि(इ) साहू – જે કોઈ પણ સાધુઓ હોય.

रयहरण-गुच्छ-पडिग्गहधारा – રજોહરણ, ગુચ્છ અને (કાષ્ઠ-) પાત્ર ધારણ કરનારા.

રજોહરણ, ગુચ્છ અને (કાષ્ઠ)પાત્રને ધારણ કરવાં તે સાધુનું દ્રવ્ય-લિંગ કે બાહ્ય ચિહ્ન છે, પરંતુ આવાં ચિહ્નો તો

કોઈ વેષધારીને પણ હોઈ શકે, તેથી વધારે સ્પષ્ટીકરણ માટે ભાવ-લિંગનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. તે આ રીતે :-

(૧) पंचमहव्वय-धारा – પાંચ મહાવ્રતોને ધારણ કરનારા.

(૨) अट्ठारससहस्स-सीलंग-धारा – અઢાર હજાર શીલાંગને ધારણ કરનારા.

(૩) अक्खयायार-चरित्ता – અક્ષત – અખંડિત આચાર અને ચારિત્રને પાળનારા.

આચાર-શબ્દથી અહીં જ્ઞાનાચાર આદિ પંચવિધ ભાવાચાર સમજવાના છે અને ચારિત્ર-શબ્દથી સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારનું ચારિત્ર સમજવાનું છે.

ते सव्वे – તે સર્વેને.

सिरसा मणसा मत्थएण वंदामि – કાયા અને મન વડે વાંદું છું.

'શિર અને મન વડે વાંદું છું' એમ બોલતાં કાયા અને મન વડે વંદન થાય છે તથા વાણી વડે પણ વંદન થાય છે, તેથી આ વંદન ત્રિવિધ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

અઢીદ્વીપમાં આવેલી પંદર કર્મભૂમિઓમાં જે કોઈ સાધુઓ રજોહરણ, ગુચ્છ અને (કાષ્ઠ)પાત્ર આદિ દ્રવ્યલિંગ તેમ જ પંચમહાવ્રત, અઢાર હજાર શીલાંગ, સદાચાર અને ચારિત્ર વગેરે ભાવ-લિંગને ધારણ કરનારા હોય તે સર્વેને મન, (વચન), કાયાથી વંદન કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ ઇચ્છનાર વ્યક્તિ સાધુ અને સાધુતા પ્રત્યે સંપૂર્ણ પૂજ્યભાવવાળી હોય છે. આવો પૂજ્યભાવ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી પ્રસ્તુત સૂત્રની યોજના થયેલી છે, તેથી તે 'સાધુ-વંદન'ના નામથી ઓળખાય છે.

મનુષ્યની વસ્તી અઢીદ્વીપની બહાર હોતી નથી, એટલે સાધુઓ અઢીદ્વીપમાં જ હોય છે અને તેમાં પણ અકર્મ-ભૂમિમાં ધર્મનો લાભ કે વિરતિપણાનો સંભવ નહિ હોવાથી તેમની ઉપસ્થિતિ પંદર કર્મભૂમિઓમાં જ થાય છે. આ પંદર કર્મભૂમિઓમાં દ્રવ્ય-લિંગ અને ભાવ-લિંગને ધારણ કરનારા જે કોઈ સાધુઓ હોય તે વંદનીય છે; તેથી તે બધાને કાયા, વાણી અને મનથી વંદન કરવામાં આવે છે.

સાધુના દ્રવ્ય-લિંગમાં રજોહરણ, ગુચ્છ અને (કાષ્ઠ)પાત્ર વગેરે ગણાવવામાં આવ્યાં છે, તે સ્પષ્ટ રીતે નિર્ગ્રંથ મુનિઓનું સૂચન કરે છે અને ભાવ-લિંગમાં પાંચ મહાવ્રત, અઢાર હજાર શીલાંગ તથા અખંડિત આચાર અને ચારિત્રનો સમાવેશ થાય છે, તે પણ નિર્ગ્રંથ મુનિઓનું જ સૂચન કરે છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો મૂળ પાઠ શ્રીઆવશ્યકસૂત્રના ચોથા અધ્ય-યનના અંતભાગમાં આવેલા યતિ-પ્રતિક્રમણ-સૂત્રનો એક વિભાગ છે.

---

૪૧ सप्तति-शत-जिनवन्दनम्

['वरकनक-'स्तुतिः]

'વરકનક-' સ્તુતિ.

(૧) મૂલપાઠ

(ગાથા)

वरकनक-शङ्ख-विद्रुम-मरकत-घन-सन्निभं विगत-मोहम्।
सप्ततिशतं जिनानां, सर्वामर-पूजितं वन्दे ॥ १ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

મૂળસૂત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં જ છે.

(૩) ગુજરાતી છાયા

વરકનક-શંખ-વિદ્રુમ-મરકત-ઘન-જેવા ગતમોહ;
એકસો ને સિત્તેર જિનોને, સર્વ-અમર-પૂજિતને હું વંદું. ૧

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

वर-कनक-शङ्ख-विद्रुम-मरकत-घन-सन्निभम् – ઉત્તમ સુવર્ણ, શંખ, પરવાળાં, નીલમ અને મેઘ જેવા (વર્ણવાળા).

वरकनक – શ્રેષ્ઠ સુવર્ણ, ઉત્તમ સોનું. તેના જેવા વર્ણવાળા એટલે પીત વર્ણના.

शङ्ख – દરિયામાં ઉત્પન્ન થતા બેઇંદ્રિય પ્રાણીનું કલેવર-વિશેષ. તેના જેવા વર્ણવાળા એટલે શ્વેત વર્ણના.

विद्रुम–પરવાળાં. તેના જેવા વર્ણવાળા એટલે રક્ત વર્ણના.

मरकत – નીલમ. તેના જેવા વર્ણવાળા એટલે હરિત વર્ણના.

घन – મેઘ. તેના જેવા વર્ણવાળા એટલે શ્યામ વર્ણના.

सन्निभं – સદૃશ, જેવા.

विगत-मोहम् – જેનો મોહ ચાલ્યો ગયો છે તેવા, મોહ-રહિત.

विगत – નાશ પામેલો છે मोह જેનો તે विगत-मोह.

सप्ततिशतम् – એકસો ને સિત્તેર.

सप्तति અધિક शत, તે सप्ततिशत. सप्तति – સિત્તેર. शत – સો.

जिनानाम् – જિનોની.

सर्वामर-पूजितम् – સર્વ દેવોથી પૂજાયેલ.

सर्व+अमर તે सर्वामर, તેના વડે पूजित તે सर्वामर-पूजित. सर्व – બધા. अमर – દેવ. पूजित – પૂજાયેલા.

वन्दे – હું વંદું છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સરલ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

શ્રેષ્ઠ સુવર્ણ, શ્રેષ્ઠ શંખ, શ્રેષ્ઠ પરવાળાં, શ્રેષ્ઠ નીલમ અને શ્રેષ્ઠ મેઘ જેવા વર્ણવાળા, મોહ-રહિત અને સર્વ દેવો વડે પૂજાયેલા એકસો ને સિત્તેર જિનેશ્વરોને હું વંદું છું.

(૭-૮) સૂત્ર-પરિચય અને આધાર-સ્થાન

શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનના સમયમાં તીર્થંકર દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા એકસો ને સિત્તેરની હતી. આ એકસો ને સિત્તેર તીર્થંકરોની ઉપાસના કરવા માટે એક વિશિષ્ટ યંત્રની રચના પણ થયેલી છે* અને તેનું વિધિસર સ્મરણ કરવા માટે 'તિજયપહુત્ત-થુત્ત' કે 'સત્તરિસય-થુત્ત' (સપ્તતિ-શત-સ્તોત્ર) રચાયેલું છે. એ સ્તોત્રની ચૌદ પ્રા. ગાથાઓ પૈકી

*

૨૫ ह	૮૦ र	क्षि	૧૫ हुं	૫૦ हः
૨૦ स	૪૫ र	प	૩૦ सुं	૭૫ सः
क्षि	प	ॐ	स्वा	हा
૭૦ ह	૩૫ र	स्वा	૬૦ हुं	૫ हः
૫૫ स	૧૦ रं	हा	૬૫ सुं	૪૦ सः

અગિયારમી ગાથાની સંસ્કૃત છાયા, તે પ્રસ્તુત સૂત્ર છે. શાંતિ-સ્નાત્રાદિ-પ્રસંગમાં આ ગાથાને આદિમાં 'ૐ' તથા અંતમાં 'સ્વાહા' પદ જોડીને બોલવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શ્રીજિનેશ્વર દેવોનું બાહ્ય સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું હોય છે અને તેમના દેહોનો વર્ણ કેવા પ્રકારનો છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે. જેમ કે કેટલાક જિનેશ્વરો શ્રેષ્ઠ સુવર્ણ જેવા પીળા રંગની છટાને ધારણ કરનારા છે, કેટલાક જિનેશ્વરો શ્રેષ્ઠ શંખ જેવી શ્વેત રંગ-છટાને ધારણ કરનારા છે, કેટલાક જિનેશ્વરો શ્રેષ્ઠ પરવાળાં જેવી રક્ત રંગ-છટાને ધારણ કરનારા છે, કેટલાક જિનેશ્વરો શ્રેષ્ઠ નીલમ જેવી નીલ રંગ-છટાને ધારણ કરનારા છે અને કેટલાક જિનેશ્વરો શ્રેષ્ઠ મેઘના જેવી શ્યામ રંગ-છટાને ધારણ કરનારા છે. અર્થાત્ એ જિનેશ્વરો પંચવર્ણવાળા છે. પછી એ શ્રીજિનેશ્વરોનું આંતરિક સ્વરૂપ 'વિગત-મોહ' એવા એક વિશેષણદ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એ રીતે તેમની વીતરાગતાનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ભાવ-અરિહંતપણું વીતરાગતાને લીધે જ પ્રકટ થાય છે. છેવટે સર્વ જિનેશ્વરોને સર્વ-અમર-પૂજિત વર્ણવ્યા છે. આ વિશેષણદ્વારા તેમને ચાર મૂલ અતિશયોથી યુક્ત સૂચવ્યા છે. પૂજાતિશય અન્ય અતિશયો વિના હોઈ શકે નહિ, એથી તેઓ જ્ઞાનાતિશય, વચનાતિશય અને અપાયાપગમાતિશયની સાથે પૂજાતિશયથી પણ યુક્ત છે, એવું સૂચિત કર્યું છે. સર્વ અમરોથી પૂજિત, એ વિશેષણદ્વારા આ જિનેશ્વરો સર્વ મર્ત્યોને તો વિશેષ પ્રકારે પૂજનીય છે—એવો અંતર્ધ્વનિ છે.

આ વર્ણન યંત્રના સ્મરણ-પ્રસંગમાં યોજાયેલું હોઈને યોગવિદ્યા-વિશારદોને ધ્યાન ધરવામાં ઉપયોગી થઈ શકે તેવું છે. યોગનિષ્ઠોના મત પ્રમાણે અમુક રંગનું ધ્યાન અમુક પરિણામ નિપજાવી શકે છે: જેમ કે પીળા રંગનું ધ્યાન સ્તંભન કરવામાં ઉપયોગી છે, રાતા રંગનું ધ્યાન ક્ષોભણ માટે ઉપયોગી છે, કાળા રંગનું ધ્યાન વિદ્વેષણ માટે ઉપયોગી છે, વગેરે વગેરે. યંત્રને તૈયાર કરતી વખતે પણ આ ગાથા ખાસ બોલવામાં આવે છે.

---

४२ शान्ति-स्तवः

શાંતિ-સ્તવ (લઘુ શાંતિ)

(૧) મૂલપાઠ

[આ સ્તવની બધી ગાથાઓ આર્યા-છંદમાં છે.]

[મંગલાદિ]

शान्तिं शान्ति-निशान्तं, शान्तं शान्ताशिवं नमस्कृत्य ।
स्तोतुः शान्ति-निमित्तं, मन्त्रपदैः शान्तये स्तौमि ॥ १ ॥

[શ્રી શાંતિ-જિન-નામ-મંત્ર-સ્તુતિ]

ओमिति निश्चितवचसे, नमो नमो भगवतेऽर्हते पूजाम् ।
शान्तिजिनाय जयवते, यशस्विने स्वामिने दमिनाम् ॥ २ ॥

सकलातिशेषक-महा-सम्पत्ति समन्विताय शस्याय ।
त्रैलोक्य-पूजिताय च, नमो नमः शान्तिदेवाय ॥ ३ ॥

सर्वामर-सुसमूह-[1] स्वामिक-संपूजिताय निजिताय[2] ।
भुवन-जन-पालनोद्यततमाय सततं नमस्तस्मै ॥ ४ ॥

---

१ 'ससमूह' पाठां.

२ 'निचिताय' पाठां.

सर्व-दुरितौघ-नाशनकराय सर्वाशिव-प्रशमनाय ।
दुष्टग्रह-भूत पिशाच-शाकिनीनां प्रमथनाय ॥ ५ ॥

यस्येति नाममन्त्र-प्रधान-वाक्योपयोग-कृततोषा ।
विजया कुरुते जनहितमिति च नुता नमत तं शान्तिम् ॥ ६॥

[વિજયા-જયા-નવરત્ન-માલા]

(જગન્મંગલ-કવચ-યુક્ત-નામ-સ્તુતિ)

भवतु नमस्ते भगवति !, विजये ! सुजये ! परापरैरजिते !।
अपराजिते ! जगत्यां, जयतीति जयावहे ! भवति ! ॥ ७ ॥

सर्वस्यापि च सङ्घस्य, भद्र-कल्याण-मङ्गल-प्रददे ! ।
साधूनां च सदा शिव-सुतुष्टि-पुष्टि-प्रदे ! जीयाः ॥ ८ ॥

भव्यानां कृतसिद्धे!, निर्वृति-निर्वाण-जननि ! सत्त्वानाम् ।
अभय-प्रदान-निरते !, नमोऽस्तु स्वस्तिप्रदे ! तुभ्यम् ॥ ९ ॥

भक्तानां जन्तूनां, शुभावहे ! नित्यमुद्यते ! देवि ! ।
सम्यग्दृष्टीनां, धृति-रति-मति-बुद्धि-प्रदानाय ॥ १० ॥

जिनशासन-निरतानां, शान्तिनतानां च जगति जनतानाम् ।
श्री-संपत्-कीर्ति-यशो-वर्धनि ! जय देवि ! विजयस्व ॥ ११ ॥

सलिलानल-विष-विषधर-दुष्टग्रह-राज-रोग-रण-भयतः ।
राक्षस-रिपुगण-मारी-चौरेति-श्वापदादिभ्यः ॥ १२ ॥

अथ रक्ष रक्ष सुशिवं, कुरु कुरु शान्तिं च कुरु कुरु सदेति ।
तुष्टिं कुरु कुरु पुष्टिं, कुरु कुरु स्वस्तिं च कुरु कुरु त्वम् ॥ १३ ॥

(અક્ષર-સ્તુતિ)

भगवति ! गुणवति ! शिव-शान्ति-तुष्टि-
पुष्टि-स्वस्तीह कुरु कुरु जनानाम् ।
ओमिति नमो नमो ह्राँ ह्रीँ ह्रूँ ह्रः
यः क्षः ह्रीँ फट् फट्* स्वाहा ॥ १४ ॥

(આમ્નાય)

एवं यन्नामाक्षर-पुरस्सरं संस्तुता जयादेवी ।
कुरुते शान्तिं नमतां, नमो नमः शान्तये तस्मै ॥ १५ ॥

[ફલ-શ્રુતિ]

इति पूर्वसूरि-दर्शित-मन्त्रपद-विदर्भितः स्तवः शान्तेः ।
सलिलादि-भय-विनाशी, शान्त्यादिकरश्च भक्तिमताम् ॥१६॥

यश्चैनं पठति सदा, शृणोति भावयति वा यथायोगम् ।
स हि शान्तिपदं यायात्, सूरिः श्रीमानदेवश्च ॥ १७ ॥

[અંત્ય-મંગલ]

[उपसर्गाः क्षयं यान्ति, छिद्यन्ते विघ्नवल्लयः ।
मनः प्रसन्नतामेति, पूज्यमाने जिनेश्वरे ॥ १८ ॥

सर्व-मङ्गल-माङ्गल्यं, सर्व-कल्याणकारणम् ।
प्रधानं सर्व-धर्माणां, जैनं जयति शासनम् ॥ १९ ॥]

* 'फुट् फुट्' पाठां.

(૨) અન્વય.

[આ સ્તવ સંસ્કૃત ભાષામાં છે, તેથી તેની છાયા આપેલી નથી, પરંતુ અર્થ સમજવામાં સરળતા પડે તે માટે અહીં તેનો અન્વય આપેલો છે.]

१. शान्ति-निशान्तं शान्तं शान्ताशिवं **शान्तिं** नमस्कृत्य स्तोतुः शान्तये मन्त्रपदैः शान्ति-निमित्तं स्तौमि ॥

२. ओम् इति **नि**श्चितवचसे भगवते पूजाम् **अर्हते जयवते यशस्विने दमिनां** स्वामिने **शान्तिजिनाय** नमो नमः ॥

३. **सकलातिशेषक**-महासम्पत्ति-समन्विताय **शस्याय त्रैलोक्य**-पूजिताय च **शान्तिदेवाय** नमो नमः ॥

४–५. **सर्वामर**-सुसमूह-स्वामिक-संपूजिताय **निजिताय भुवन**-जन-पालनोद्यततमाय **सर्वदुरितौघ**नाशनकराय **सर्वाशिव**-प्रशमनाय दुष्टग्रह-भूत-पिशाच-शाकिनीनां **प्रमथनाय** तस्मै (**शान्तिदेवाय**) सततं नमः ॥

६. तं **शान्तिं** नमत, यस्य इति नाममन्त्र-प्रधानवाक्योपयोग-कृततोषा **विजया** जनहितं कुरुते इति च नुता ॥

७. भगवति ! **विजये** ! **सुजये** ! **अजिते** ! **अपराजिते** ! जयावहे ! भवति (तव शक्तिः) जगत्यां परापरैः जयति इति ते नमः भवतु ॥

८. **अपि** च सर्वस्य **सङ्घस्य** भद्र-कल्याण मङ्गल-प्रददे ! **साधूनां** च सदा शिव-सुतुष्टि-पुष्टि-प्रदे ! (त्वं) जीयाः ॥

९. **भगवानां** कृतसिद्धे ! निर्वृति-निर्वाण-जननि ! **सत्त्वानाम्** अभय-प्रदान-निरते ! स्वस्ति-प्रदे ! तुभ्यं नमः अस्तु ॥

१०. **भक्तानां जन्तूनां** शुभावहे ! **सम्यग्दृष्टीनां** धृति-रति-मति-बुद्धि-प्रदानाय नित्यम् उद्यते देवि ! (तुभ्यं नमः अस्तु)॥

११. जिनशासन-निरतानां शान्तिनतानां च **जनतानां** श्री-सम्पत्-कीर्ति-यशोवर्धनि ! **देवि** ! जगति (त्वं) जय विजयस्व ॥

१२–१३. अथ सलिलानल-विष-विषधर-दुष्टग्रह-राज-रोग-रण-भयत: राक्षस-रिपुगण-मारी-चौरेति-श्वापदादिभ्य: त्वं सदा रक्ष रक्ष, सुशिवं कुरु कुरु, शान्तिं च कुरु कुरु, तुष्टिं कुरु कुरु,- स्वस्ति च कुरु कुरु इति ॥

१४. "ॐ नमो नमो ह्राँ ह्रीँ ह्रूँ ह्रः यः क्षः ह्रीँ फट् फट् स्वाहा" इति (मन्त्रस्वरूपिणि !) भगवति ! गुणवति ! इह जनानां शिव-शान्ति-तुष्टि-पुष्टि-स्वस्ति कुरु कुरु ॥

१५. एवम् यत्-नाम-अक्षर-पुरस्सरं संस्तुता **जयादेवी** नमतां शान्तिं कुरुते, तस्मै **शान्तये** नमो नमः ॥

१६. इति पूर्वसूरि-दर्शित-मन्त्रपद-विदर्भित: शान्तेः स्तवः भक्तिमतां सलिलादि-भय-विनाशी शान्त्यादिकर: च ॥

१७. य: च एनं सदा पठति शृणोति यथायोगं भावयति वा स हि शान्तिपदं यायात् **श्रीमानदेवः सूरिः** च ॥

[१८. जिनेश्वरे पूज्यमाने उपसर्गा: क्षयं यान्ति, विघ्नवल्लय: छिद्यन्ते, मन: प्रसन्नताम् एति ॥

१९. सर्व-मङ्गल-माङ्गल्यं सर्व-कल्याण-कारणं सर्व-धर्माणां प्रधानं जैनं शासनं जयति ॥]

(૩) અન્વયની ગુજરાતી છાયા

૧. શાંતિ-નિશાન્ત, શાંત અને જેમનું અશિવ શાંત થયું છે (તેવા), **શ્રીશાંતિનાથ**ને નમસ્કાર કરીને સ્તુતિ કરનારની શાંતિ અર્થે મંત્રપદો વડે હું શાંતિ-નિમિત્તનું વર્ણન કરું છું.

૨. ૐ એવા, નિશ્ચિત વચનવાળા, ભગવાન, પૂજાને યોગ્ય, જયવાન, યશસ્વી અને યોગીઓના સ્વામી **શ્રીશાંતિનાથ**ને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો.

૩. સકલ અતિશયોની મહાસંપત્તિથી સમન્વિત, પ્રશંસવાને યોગ્ય અને ત્રૈલોક્ય-પૂજિત શ્રીશાંતિ-દેવને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો.

૪-૫. તે સર્વ દેવના સુસમૂહના સ્વામીઓ વડે પૂજાએલા, કોઈથી ન જિતાયેલા, ભુવનના લોકોનું પાલન કરવામાં ઘણા ઉદ્યત, સર્વ પાપ-સમૂહનો નાશ કરનાર, સર્વ અશિવોનું પ્રશમન કરનાર, દુષ્ટગ્રહ, ભૂત, પિશાચ (અને) શાકિનીઓએ કરેલા ઉપદ્રવનું પ્રમથન કરનાર તે(**શાંતિનાથ** ભગવાન)ને, સદા નમસ્કાર હો.

૬. તે **શ્રીશાંતિનાથ**ને નમસ્કાર કરો કે જેમનું નિદર્શન કરતા 'નામ-મંત્ર'વાળા વાક્ય-પ્રયોગો વડે સંતુષ્ટ થયેલી **વિજયાદેવી** જન-હિત કરે છે, (અને) તેથી તે પણ (હવે પછી) સ્તવાયેલી છે.

૭. હે ભગવતિ! હે **વિજયા**! હે **સુજયા**! હે **અજિતા**! હે **અપરાજિતા**! હે જયાવહા! હે ભવતિ! (તારી શક્તિ) જગત ઉપર પરાપર (અને બીજાં રહસ્યો)- વડે જય પામે છે, તેથી તને નમસ્કાર હો.

૮. વળી સકલ **સંઘને** ભદ્ર, કલ્યાણ તથા મંગલ આપનારી! તેમ જ **સાધુઓને** સદા શિવ, સુતુષ્ટિ (અને) પુષ્ટિ આપનારી (હે દેવિ! તું) જય પામ.

૯. **ભવ્યોને** સિદ્ધિ આપનારી! નિર્વૃતિ અને નિર્વાણનું કારણ! **સત્ત્વોને** અભયદાન દેવામાં તત્પર! (અને) સ્વસ્તિ આપનારી! (હે દેવિ!) તને નમસ્કાર હો.

૧૦. **ભક્ત** જંતુઓનું શુભ કરનારી! અને **સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને** ધૃતિ, રતિ, મતિ, બુદ્ધિ આપવામાં નિત્ય તત્પર એવી હે દેવિ! (તને નમસ્કાર હો.)

૧૧. જિનશાસનમાં મગ્ન (અને) **શ્રીશાંતિનાથને** નમસ્કાર કરનારી **જનતાને** શ્રી, સમ્પત્તિ, કીર્તિ અને યશને વધારનારી હે દેવિ! જગતમાં તું જય પામ, વિજય પામ.

૧૨-૧૩. હવે (જણાવવાનું કે) જલ, અગ્નિ, વિષ, વિષધર (સાપ), દુષ્ટ ગ્રહ, રાજ, રોગ અને રણના ભયોમાંથી તથા રાક્ષસ, રિપુ-ગણ, મરકી, ચોર, (સાત પ્રકારની) ઈતિઓ તથા શિકારી પશુઓ વગેરે(ના ઉપદ્રવોમાં)થી તું સદા રક્ષણ કર, [રક્ષણ] કર; સુશિવ કર, [સુશિવ] કર; અને શાંતિ કર, [શાંતિ] કર; તુષ્ટિ કર, [તુષ્ટિ] કર; પુષ્ટિ કર, [પુષ્ટિ] કર અને સ્વસ્તિ કર, [સ્વસ્તિ] કર. ઈતિ.

૧૪. "ૐ નમો નમો હ્રૂઁ હ્રીં હૂઁ હ્રઃ યઃ ક્ષઃ હ્રીં ફટ્ ફટ્ સ્વાહા." એવી (મંત્ર-સ્વરૂપિણી દેવી) ભગવતિ! ગુણવતિ! અહીં (રહેલા) લોકોને શિવ, શાંતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, સ્વસ્તિ કર, કર.

૧૫. ઉપર કહ્યા મુજબ જેમનાં નામમંત્ર(ના પુરશ્ચારણ)-પૂર્વક સ્તવાયેલી **જયાદેવી** નમસ્કાર કરનારાઓને શાંતિ કરે છે; તે **શ્રીશાંતિનાથને** નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો.

૧૬. છેવટે (જણાવવાનું કે), પૂર્વાચાર્યોએ દર્શાવેલા મંત્ર-પદોથી વિદર્ભિત (કરેલો) 'શાંતિ-સ્તવ' ભક્તિ કરનારાઓના 'જલ' વગેરેના ભયોને નાશ કરનારો તેમ જ શાંતિ આદિને કરનારો છે.

૧૭. અને જે આ(સ્તવ)ને સદા ભણે છે, સાંભળે છે, કે તેની યોગ-પૂર્વક ભાવના કરે છે તે, શાંતિપદને નિશ્ચિત પામે છે; અને **માનદેવસૂરિ** પણ.

[૧૮. જિનેશ્વરને પૂજતાં ઉપસર્ગો ક્ષય પામે છે, વિઘ્ન-વેલીઓ છેદાય છે (અને) મન પ્રસન્નતાને પામે છે.

૧૯. સર્વ મંગલોમાં માંગલ્યરૂપ, સર્વ કલ્યાણોના કારણરૂપ, સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ, જૈનશાસન જયવંતુ વર્તે છે.]

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

[અર્થ માટેના શબ્દોનો ક્રમ અન્વય પ્રમાણે રાખેલો છે. ગાથાનો ક્રમ અંક દ્વારા કૌંસમાં જણાવેલો છે.]

(૧) शान्ति-निशान्तम् – શાંતિ-નિકેતનને, શાંતિ-સદનને, શાંતિના સ્થાનને, શાંતિદેવીના આશ્રય-સ્થાનને.

शान्तिનું निशान्त તે शान्ति-निशान्त. शान्ति – કામ-ક્રોધાદિનો જય, વિષય-વિકાર-રહિત અવસ્થા કે ઉપદ્રવનું નિવારણ. निशान्त–નિકેતન, સદન, ગૃહ, આશ્રય કે સ્થાન (અ. ચિ. ભૂમિકાંડ ૫૫-૫૮). એટલે शान्ति-निशान्तનો અર્થ શાંતિ-નિકેતન, શાંતિ-સદન કે શાંતિનું ધામ થાય છે. અથવા शान्ति-પદથી તે નામની દેવી ગ્રહણ કરીએ તો શાંતિદેવીનું આશ્રય-સ્થાન એવો અર્થ પણ સંગત છે.*

* 'પ્રભાવકચરિત'માં કહ્યું છે કે –

"श्रीशान्तिनाथतीर्थेशा-सेविनी शान्तिदेवता ।
सा मूर्तिद्वितयं कृत्वाऽस्मद्व्याजाद् वन्दते ह्यमुम् ॥ ६६ ॥"
—શ્રીમાનદેવસૂરિ-પ્રબન્ધ.

"શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના તીર્થની સેવા કરનારી શાંતિદેવી પોતાની બે મૂર્તિઓ બનાવીને અમારા (વિજયા અને જયાના) મિષથી તેમને વંદન કરે છે."

અર્થાત્ શાંતિદેવી તે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની શાસન-દેવી છે. નિર્વાણકલિકામાં ચોવીશ શાસન-દેવીઓનું વર્ણન કર્યા પછી શાંતિદેવીનું વર્ણન આવે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે – " तथा शान्तिदेवता धवलवर्णा कमलासनां चतुर्भुजां वरदाक्षसूत्र-युक्त-दक्षिणकरां कुण्डिका-कमण्डल्वन्वित-वामकरां चेति ॥"

"શ્વેત વર્ણવાળી, કમલ પર બેઠેલી, ચાર ભુજાવાળી, વરદ મુદ્રા અને અક્ષમાલાયુક્ત જમણા હાથવાળી તથા કુંડિકા અને કમંડલુથી યુક્ત ડાબા હાથવાળી શાંતિદેવીને."

શાન્તસ્-શાંતરસથી યુક્તને, પ્રશમરસ-નિમગ્નને, ત્રિગુણા-તીતને.

આ વર્ણન શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની શાસનદેવી નિર્વાણીને મહદ્ અંશે મળતું છે. નિર્વાણકલિકાના 'અર્હદાદિનાં વર્ણાદિક્રમ-વિધિ'માં જણાવ્યું છે કે :–" निर्वाणीं देवीं गौरवर्णां पद्मासनां चतुर्भुजां पुस्तकोत्पल-युक्त-दक्षिणकरां कमण्डलु-कमलयुक्त-वामहस्तां चेति ।"

" શ્વેત વર્ણવાળી, કમલ પર બેઠેલી, ચાર ભુજાવાળી, પુસ્તક અને કમલયુક્ત જમણા હાથવાળી અને કમંડલુ તથા કમલયુક્ત ડાબા હાથવાળી નિર્વાણી દેવીને."

આ બંને વર્ણનોની તુલના કરવાથી વસ્તુ-સ્થિતિ વધારે સ્પષ્ટ થશે:

		શાંતિદેવી	નિર્વાણી
વર્ણ	—	શ્વેત	શ્વેત
આસન	—	કમલ	કમલ
ભુજા	—	ચાર	ચાર
જમણો હાથ	—	વરદમુદ્રા અક્ષમાલા	પુસ્તક કમલ
ડાબો હાથ	—	કુંડિકા કમંડલુ	કમંડલુ કમલ

આ સ્વરૂપમાં હાથમાં ધારણ કરવાની વસ્તુઓમાં થોડો ફરક છે, પણ તેટલા માત્રથી દેવીનું સ્વરૂપ ભિન્ન ઠરતું નથી; કારણ કે આ પ્રકારનો ફેરફાર એક જ દેવીનાં સ્વરૂપો પરત્વે હોય છે. જુઓ Journal of the Indian Society of Oriental Arts Vol. XV 1947, Calcuttaમાં પ્રગટ થયેલો શ્રીયુત ઉમાકાંત પ્રેમાનંદ શાહ, એમ. એ.નો 'Iconography of the sixteen Jaina Mahāvidyās નામનો સચિત્ર વિસ્તૃત લેખ.

શાન્ત એટલે શાંતરસથી યુક્ત, પ્રશમરસમાં નિમગ્ન કે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોથી અતીત. શાન્તરસ માટે કહ્યું છે કે:—

"न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता,
न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः,
सर्वेषु भावेषु शमः प्रमाणः (प्रधानः)॥"

"જેમાં દુઃખ નથી, સુખ નથી, ચિંતા નથી, રાગ-દ્વેષ નથી કે કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા નથી, તેને શ્રેષ્ઠ મુનિઓએ શાંતરસ કહ્યો છે. બધા ભાવોમાં શમ એ શ્રેષ્ઠ છે."

શ્રીજિનેશ્વરની આકૃતિ પ્રશમરસ-નિમગ્ન હોય છે. તે માટે કહ્યું છે કે:—

"प्रशमरसनिमग्नं दृष्टियुग्मं प्रसन्नं,
वदनकमलमङ्कः कामिनीसङ्गशून्यः।
करयुगमपि यत् ते शस्त्रसम्बन्धवन्ध्यं,
तदसि जगति देवो वीतरागस्त्वमेव॥"

"તારું દૃષ્ટિ-યુગલ પ્રશમરસમાં નિમગ્ન છે, મુખ-કમલ પ્રસન્ન છે, ખોળો સ્ત્રીના સંગથી રહિત છે. બન્ને હાથો પણ શસ્ત્ર વિનાના છે, તેથી જગતમાં ખરેખર તું જ વીતરાગ દેવ છે."

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્—એ ત્રણ ગુણોથી 'અતીત' હોય એટલે 'પર' હોય તેને પણ શાન્ત કહેવામાં આવે છે.

शान्ताशिवम् – અશિવ-રહિતને, પોતાના તથા પરના અશિવને શાંત કરનારને.

શાન્ત થયું છે અશિવ જેમનું તે શાન્તાશિવ. શાન્ત – નષ્ટ, નાશ પામેલું, દૂર થયેલું. અશિવ–શિવ નહિ તે, કર્મ-ક્લેશ. 'सदानन्दमयैः शय्यते स्थीयतेऽस्मिन्निति शिवम्' (અ. ચિ. પ્ર. કાંડ, શ્લો. ૮૬) 'જેમાં શાશ્વત આનંદ-યુક્ત સ્થિતિ છે તે શિવ.' આત્મા સ્વભાવથી આનંદમય છે, એટલે તે શિવ-સ્વરૂપ છે અને કર્મનો ક્લેશ ઉપાધિ ઊભી કરે છે, એટલે તે અશિવ છે. જેમનું આવું અશિવ શાંત થઈ ગયું છે, તે શાન્ત કહેવાય છે.

शान्तिम् – શ્રીશાંતિનાથને, સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિ-નાથ ભગવાનને.

शान्तिम् – શાંતિને, શ્રીશાંતિનાથને, સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને. 'ભીમ'ને 'ભીમસેન' કહેવાય છે, તે ન્યાયે અહીં 'शान्तिम्'નો અર્થ 'शान्तिनाथम्' સમજવાનો છે. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને 'શાંતિ' કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ શાંતિવાળા છે, શાંતિ-સ્વરૂપ છે અને શાંતિ કરવામાં સમર્થ છે. 'शान्ति-योगात् तदात्मकत्वात् तत्कर्तृत्वात् च शान्तिः।' (અ. ચિ. દેવકાંડ.)

नमस्कृत्य – નમસ્કાર કરીને, વંદન કરીને.

स्तोतुः – સ્તુતિ કરનાર મનુષ્યની.

'स्तौतीति स्तोता तस्य स्तोतुः' (સિ.)–'જે સ્તુતિ કરે છે તે સ્તોતા, તેનું.' 'स्तोतुः स्तुतिकर्तुर्नरस्य' (પ્ર. પ્ર..)– 'સ્તોતાની એટલે સ્તુતિ કરનાર મનુષ્યની.'

शान्तये – શાંતિને માટે, ઉપસ્થિત ભયો અને ઉપદ્રવોના નિવારણ અર્થે, વ્યન્તર કે શાકિનીએ કરેલા ક્રોધના સ્તંભન માટે.

અહીં ક્રોધ-સ્તંભન, સામો હલ્લો કરીને કે મારીને નહિ પણ, 'જગન્મંગલ-કવચ'થી રક્ષણ કરીને કરવાનું છે.

मन्त्रपदैः – મંત્રપદો વડે.

મન્ત્રનું પદ તે मन्त्रपद, मन्त्रात्मक પદ તે मन्त्रपद. મન્ત્ર–વર્ણની રચના-વિશેષ, દેવાદિ-સાધન કે મહાબીજ. પદ-વર્ણનો સમૂહ.

शान्ति-निमित्तम् – શાંતિના નિમિત્તને, શાંતિના હેતુને, શાંતિના સાધનને.

शान्ति – ભય તથા ઉપદ્રવનું શમન. निमित्त–હેતુ, સાધન. જેના વડે ભય તથા ઉપદ્રવનું શમન થાય છે, તે शान्ति-निमित्त. તે અહીં 'શાંતિજિન-નામમંત્ર-સ્તુતિ,' 'વિજયા-જયા-નવ-રત્નમાલા' અને 'આમ્નાય'રૂપ ત્રિવિધ સાધન (તંત્ર) જાણવું.

स्तौमि – વર્ણવું છું.

'स्तौमि वर्णयामि' (ગુ.) 'स्तौमि એટલે વર્ણન કરું છું.' 'ક્રિયાકલાપ' વ્યાકરણમાં સ્તુતિના અર્થો નીચે મુજબ જણાવેલા છે:

'स्तवने नौति स्तौति, प्रशंसति श्लाघते वर्णयति ।
ईड्टे कवयति कवते, विकत्थते चाभिनन्दति चेति ॥'

ओम् – ॐકાર, પરમતત્ત્વની વિશિષ્ટ સંજ્ઞા, પ્રણવ-બીજ. ॐકાર એ પ્રણવબીજ છે. એક અક્ષરરૂપે તે પરં જ્યોતિ, પરમાત્મપદ કે પરમતત્ત્વનો વાચક છે* અને અક્ષરો જુદા પાડીએ તો પંચ પરમેષ્ઠિનો વાચક છે.+ અન્યત્ર પણ જિનેશ્વરદેવને ॐકારરૂપ કહેલા છે.§

इति – એવા. આ અવ્યય અહીં શબ્દદ્યોતક છે.

निश्चितवचसे – વ્યવસ્થિત વચનવાળા.

'निश्चितं च संशयाभाववत् वचः वचनं यस्य असौ निश्चित-वचा: तस्मै निश्चितवचसे तथा च पञ्चत्रिंशद्वचनातिशयेषु एका-दशोऽयं संशयानामसंभव असंदिग्धत्वम् इति उक्तः अतिशयः। (गु.)

* અન્ય લોકો તેને એકાક્ષર બ્રહ્મ કહે છે. 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म।'
—ભગવદ્‌ગીતા—અ. ૧૩

+ "अरहंता असरीरा आयरिया उवज्झाया तहा मुणिणो।
पढमक्खरनिप्फण्णो ॐकारो पंचपरमिट्ठी ॥ ४२ ॥"
—आर्षविद्यानुशासन, प्रथम समुद्देश ।

§ "ॐकाराकृतिरव्यक्तो, व्यक्तरूपत्रयीमयः ।
ब्रह्मद्वयप्रकाशात्मा, निर्भयः परमाक्षरः ॥ १० ॥"
—मन्त्राधिराजस्तोत्रम् । म. चिं. पृ. ४९

નિશ્ચિત એટલે સંશયના અભાવવાળું છે વચ: એટલે વચન જેમનું તે નિશ્ચિતવચા:, તેમને–નિશ્ચિતવચસે તથા વાણીના પાંત્રીસ અતિશયોમાં સંશયોનો અસંભવ અર્થાત્ અસંદિગ્ધ વચન એ અગિયારમો અતિશય કહ્યો છે. તેથી નિશ્ચિતવચા: એ વિશેષણ અહીં વાણીના અતિશયરૂપે કહ્યું છે. શ્રીહર્ષકીર્તિ-સૂરિએ આ સ્તવ પરની વૃત્તિમાં 'ओं इति निश्चितं निर्धारितं वचो वाचकं पदं यस्य स:-ॐ એવું નિશ્ચિત છે નામ જેમનું તે' એ પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે. અન્યત્ર પણ શ્રીજિનેશ્વર દેવને નિયત અને અવિસંવાદી વચનવાળા કહ્યા છે. *

भगवते – ભગવાનને.

ભગ એટલે જ્ઞાન–પૂર્ણજ્ઞાન, તેનાથી યુક્ત તે ભગવાન, તેને.

पूजाम् अर्हते – પૂજાને યોગ્યને, પરમ પૂજ્યને.

'पूजनं पूजा'–'પૂજન કરવું તે પૂજા'. વિશિષ્ટ અર્થમાં કુંકુમ, કર્પૂર, અગુરુ, ચંદન વગેરે ઉત્તમ દ્રવ્યોથી અને સ્તુતિ, સ્તવન વગેરે ઉત્તમ વચનો અને ભાવોથી કરાયેલું પૂજન, તે પૂજા.

સરખાવો:

* "इदं तत्त्वातत्त्वव्यतिकरकरालेऽन्धतमसे,
जगन्मायाकारैरिव हतपरैर्हा ! विनिहतम् ।
तदुद्धर्तुं शक्तो नियतमविसंवादिवचन-
स्त्वमेवातस्त्रातस्त्वयि कृतसपर्याः कृतधियः ॥ ३२ ॥"

—अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका ।

अर्हत् - યોગ્ય. જેઓ ઉત્તમ પ્રકારનાં દ્રવ્યો તથા ભાવ વડે પૂજા કરવાને યોગ્ય છે તેમને.

जयवते - જયવંતને.

જિત મેળવવી તે જય, તેનાથી યુક્ત તે જયવત્, તેને - जयवते.*

यशस्विने - યશસ્વીને, સર્વત્ર મહાન યશવાળાને.

કીર્તિના વિસ્તારને 'યશ' કહેવાય છે, તેનાથી યુક્ત તે यशस्विन्, તેમને यशस्विने. તીર્થંકરોનું યશોનામકર્મ ઘણું મોટું હોય છે, તેથી તેઓ યશસ્વી કહેવાય છે.+

दमिनां स्वामिने - યોગીશ્વરને.

---

* અન્યત્ર પણ શ્રી જિનેશ્વરદેવને જય પામનારા કહ્યા છે. જેમ કે—

"जयति विजितान्यतेजाः, सुरासुराधीशसेवितः श्रीमान् ।
विमलस्त्रासविरहितस्त्रिभुवनचूडामणिर्भगवान् ॥ २८ ॥"

—सकलार्हत्-स्तोत्र ।

+ આવા ભાવવાળું વિશેષણ શ્રીજિનેશ્વર દેવને માટે વપરાય છે. જેમ કે—

"वर्णेन तुल्यरुचिसम्पदि विद्रुमाणां,
पुष्पोत्करैः सुरगणेन दिवि-द्रुमाणाम् ।
अभ्यर्चिते प्रमदगर्भमजे यशस्ये,
'पद्मप्रभे' कुरुत भक्तिमजेय-शस्ये ॥ २१ ॥"

—श्रीवप्पभट्टिसूरिविरचिता चतुर्विंशतिका ॥

'दमोऽस्त्येषां दमिन् तेषां दमयुक्तानां योगीन्द्राणाम्'- દમવાળા તે 'दमिन्'. તેમના એટલે યોગીશ્વરોના. 'દમ' શબ્દ અહીં ઇંદ્રિય-દમન વગેરે યૌગિક સાધનોનો સૂચક છે. 'स्वामिने नायकाय'* (ધ. પ્ર.)

शान्तिजिनाय – શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને.

नमो नम :– નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો. વારંવાર નમસ્કાર હો.

અહીં મંત્ર-પ્રયોગને લીધે 'નમો' પદ બે વાર મૂકાયેલું છે, તેથી પુનરુક્તિ-દોષ થતો નથી. કહ્યું છે કે:—

"वक्ता हर्ष-भरादिभिराक्षिप्तमनाः स्तुवन् तथा निन्दन् ।
यत् पदमसकृद् ब्रूयात्, तत् पुनरुक्तं न दोषाय ॥"

"સ્તુતિ કરતો કે નિન્દા કરતો વક્તા હર્ષાદિના આવેગથી કે મનની વ્યાકુલતાથી જે પદ એક કરતાં વધારે વાર બોલે તે પુનરુક્તિવાળું પદ દોષને યોગ્ય ગણાતું નથી."

(૩) **सकलातिशेषक-महासम्पत्ति-समन्विताय**–ચોત્રીસ અતિશયરૂપ મહાઋદ્ધિવાળાને.

* અન્યત્ર પણ શ્રીજિનેશ્વરદેવને યોગીશ્વર તરીકે સંબોધેલા છે: જેમ કે–

"त्वामव्ययं विभुमचिन्त्यमसङ्ख्यमाद्यं,
ब्रह्माणमीश्वरमनन्तमनङ्गकेतुम् ।
योगीश्वरं विदितयोगमनेकमेकं,
ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥"

—भक्तामरस्तोत्रम् ।

सकल अतिशेषक ते सकलातिशेषक, ते રૂપ महासम्पत्ति ते सकलातिशेषकमहासम्पत्ति, तेनाथी समन्वित ते सकलातिशेषक-महासम्पत्ति-समन्वित, तेमने—सकलातिशेषक-महासम्पत्ति-समन्विताय. सकल – સમગ્ર, સમસ્ત, સંપૂર્ણ. अतिशेषक – અતિશય. सकलातिशेषक પદથી અહીં તીર્થંકરોના ચોત્રીસે અતિશયો સમજવાના છે. सम्पत्ति અથવા ઋદ્ધિ સોળ પ્રકારની હોય છે. તે આ પ્રમાણે:—

"आमोसहि विप्पोसहि, खेलोसहि जल्लओसही चेव।
संभिन्नसोयं उज्जुमइ, सव्वोसहि चेव बोद्धव्वा ॥ ७७९ ॥

चारण आसीविस केवली य मणनाणिणो य पुव्वधरा।
अरहंत-चक्कवट्टी, बलदेवा वासुदेवा य ॥ ७८० ॥"

—વિશેષાવશ્યકભાષ્ય.

(૧) આમર્શૌષધિ, (૨) વિપ્રુડૌષધિ, (૩) શ્લેષ્મૌષધિ, (૪) જલ્લૌષધિ, (૫) સંભિન્નશ્રોત, (૬) ઋજુમતિ, (૭) સર્વૌષધિ, (૮) ચારણ-વિદ્યા, (૯) આશીવિષ, (૧૦) કેવલી, (૧૧) મનઃપર્યવજ્ઞાન, (૧૨) પૂર્વધરપણું, (૧૩) અરહન્ત, (૧૪) ચક્રવર્તી, (૧૫) બલદેવ અને (૧૬) વાસુદેવ—એ ઋદ્ધિઓ જાણવી. અહીં લબ્ધિ અને લબ્ધિમાન્‌ના અભેદ-ઉપચારથી આ જાતનો પ્રયોગ કરેલો છે.

આ સોળ પ્રકારની ઋદ્ધિઓમાં અરિહન્તની ઋદ્ધિ સર્વોત્તમ હોય છે, એટલે તે 'મહાસંપત્તિ' કહેવાય છે. તાત્પર્ય

કે જગતના મહાન લબ્ધિધરો અને શક્તિશાળીઓ કરતાં પણ તેમની ઋદ્ધિ અને શક્તિ ચડિયાતી હોય છે.*

शस्याय – પ્રશસ્તને, શ્રેષ્ઠને.

'शस्याय प्रशस्याय श्रेष्ठाय' (હે.)–'શસ્યને એટલે પ્રશસ્યને, શ્રેષ્ઠને.' शंस् – પ્રશંસા કરવી, તે પરથી शस्य – પ્રશંસાને યોગ્ય. આ વિશેષણ ઉપર્યુક્ત 'वर्णेन तुल्यरुचि-सम्पदि'વાળા શ્લોકમાં વપરાયેલું છે.

त्रैलोक्य-पूजिताय – ત્રિલોકથી પૂજાયેલાને.

त्रैलोक्य વડે પૂજિત તે त्रैलोक्य-पूजित, તેને. त्रिलोकी एव – त्रैलोक्यम् – ત્રણ લોક તે જ ત્રૈલોક્ય. અથવા ત્રિલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે ત્રૈલોક્ય-સુર, અસુર અને મનુષ્ય. पूजित-પૂજાયેલા.+

च – અને.

આ અવ્યય અહીં સમાહારના અર્થમાં છે.

---

* અન્યત્ર પણ શ્રીજિનેશ્વરદેવને સર્વ અતિશયો વડે પ્રધાન કહેલા છે. જેમ કે–

"श्रेयःश्रियां - मङ्गलकेलिसद्म ! नरेन्द्र-देवेन्द्र -नताङ्घ्रिपद्म ! ।
सर्वज्ञ ! सर्वातिशयप्रधान ! चिरं जय ज्ञानकला-निधान ! ॥ १ ॥"

—रत्नाकरपञ्चविंशतिका ।

+ 'बृहच्छांति' નામના શાંતિપાઠમાં શ્રીજિનેશ્વરદેવને ત્રિલોક-પૂજિત કહેલા છે: જેમ કે–

"त्रिलोकनाथास्त्रिलोकमहितास्त्रिलोकपूज्यास्त्रिलोकेश्वराः ......" ॥

सर्व अशिवનું પ્રશમ, તે सर्वाशिवप्रशमन, તે કરનારને. सर्व-બધા પ્રકારના. अशिव-ઉપદ્રવો. प्रशमन-વધારે શમન, ઘણું શમન. જે બધા ઉપદ્રવોનું અત્યન્ત શમન કરનાર છે, તેમને.

दुष्टग्रह-भूत-पिशाच-शाकिनीनाम् - દુષ્ટ ગ્રહો, ભૂત, પિશાચ અને શાકિનીઓની.

दुष्ट એવા ग्रह અને भूत-पिशाच અને शाकिनी તે दुष्टग्रह-भूतपिशाच-शाकिनी. दुष्टग्रह - ગોચર વગેરેમાં બગડેલા સૂર્યાદિ અશુભ ગ્રહો. भूत-पिशाच-વ્યંતર જાતિના દેવ-વિશેષ, તે ભૂલચૂક કરનારને છળવા માટે તત્પર હોય છે. 'ते हि प्रायः स्खलितादौ छलनपराः।' (ગુ.), शाकिनी-દેવતા વિશેષ. મેલી વિદ્યા જાણનારી સ્ત્રીને પણ શાકિની કહેવાય છે. 'शाकिन्यश्च दुष्टमन्त्रस्मरणवत्यः स्त्रियः।' (ગુ.)

प्रमथनाय - પ્રમથન કરનારને, અત્યંત નાશ કરનારને.

प्रमथन - અત્યંત નાશ. અહીં उपद्रव શબ્દ અધ્યાહાર છે. એટલે ઉપદ્રવોનો અત્યંત નાશ સમજવાનો છે.*

---

* શ્રીજિનેશ્વરદેવને ભૂત, પ્રેત, પિશાચ અને શાકિનીના પ્રણાશક તરીકે અન્યત્ર પણ સ્તવેલા છે: જેમ કે—

"सर्वमन्त्रमयं सर्वकार्यसिद्धिकरं परम्।
ध्यायामि हृदयाम्भोजं, भूत-प्रेत-प्रणाशकम्॥ १३॥
अट्टे मट्टे पुरो दुष्ट-विघट्टे वर्ण-पङ्क्तिवत्।
दुष्टान् प्रेत-पिशाचादीन् प्रणाशयति तेऽभिधा॥ ३॥"

—पार्श्वनाथस्तोत्र, म. चि. पृ. ४८-४९.

सततं – સદા.

नमः – નમસ્કાર હો.

(૬) **तम्** – તેને. જેનું અત્યાર સુધી વર્ણન કર્યું છે તેને.

शान्तिम – શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને.

नमत – નમો, નમસ્કાર કરો.

यस्य – જેમના.

इति – આ પ્રકારના, ઉપર જણાવેલા.

नाम-मन्त्र-प्रधान-वाक्योपयोग-कृततोषा – નામમંત્ર-વાળા વાક્યપ્રયોગોથી તુષ્ટ કરાયેલી.

नाम-मन्त्र-प्रधान એવો वाक्योपयोग તે नाम-मन्त्र-प्रधान-वाक्योपयोग, તેના વડે कृततोषा તે नाम-मन्त्र-प्रधान-वाक्योपयोग-कृततोषा.

नाम-मन्त्र-प्रधान – નામમંત્રની પ્રધાનતાવાળો. ભગવાનના વિશિષ્ટ નામવાળા મંત્રને 'નામમંત્ર' કહેવામાં આવે છે.*

" नाशयति सर्वनागान्, भूतान् व्याल-ग्रहांश्च विस्फोटान् ।
ज्वाला-गर्दभ-शाकिनि-विषवेगांश्चापि रोगांश्च ॥ ६ ॥ "

—पार्श्वनाथस्तोत्र, म. चि. पृ. ७२.

* 'અનુષ્ઠાન-પ્રકાશ'નામના ગ્રંથમાં (પૃ. ૫૯) જણાવ્યું છે કે 'ॐ गौर्यादिषोडशमातृकाभ्यो नमः' इति नाममन्त्रेण षोडशोपचारैः संपूजयेत् । અર્થાત્ અહીં 'ॐ गौर्यादिषोडशमातृकाभ्यो नमः' એવો ગૌરીના વિશિષ્ટ નામવાળો મંત્ર તે 'નામમંત્ર' છે.

वाक्योपयोग – વાક્યનો ઉપયોગ, વાક્યનો પ્રયોગ. તે અહીં વિધિસરનો જપ કે અનુષ્ઠાન સમજવું. कृततोषा – કરાયેલા તોષવાળી, તુષ્ટ કરાયેલી. અર્થાત્ 'નામમંત્ર'વાળા વાક્ય-પ્રયોગોથી તુષ્ટ કરાયેલી.

શ્રીશાંતિજિન-નામમંત્ર-સ્તુતિમાં સોળ 'નામમંત્રો' રહેલા છે. તે આ રીતે :-

(૧) ॐ **निश्चितवचसे** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥
(૨) ॐ **भगवते** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥
(૩) ॐ **अर्हते** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥
(૪) ॐ **जयवते** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥
(૫) ॐ **यशस्विने** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥
(૬) ॐ **दमिनां स्वामिने** शान्तिजिनाय नमो नमः
(૭) ॐ **सकलातिशेष(क)महासम्पत्ति-समन्विताय** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥
(૮) ॐ **शस्याय** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥
(૯) ॐ **शान्तिदेवाय** नमो नमः ॥
(૧૦) ॐ **त्रैलोक्यपूजिताय** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥
(૧૧) ॐ **सर्वामरसुसमूह-स्वामि(क)-संपूजिताय** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥
(૧૨) ॐ **निर्जिताय** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥
(૧૩) ॐ **भुवनजनपालनोद्यततमाय** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥

(૧૪) ॐ **सर्वदुरितौघनाशनकराय** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥

(૧૫) ॐ **सर्वाशिवप्रशमनाय** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥

(૧૬) ॐ **दुष्टग्रह-भूत-पिशाच-शाकिनी-प्रमथनाय** शान्तिजिनाय नमो नमः ॥

આ મંત્રોનો યોગ્ય **મુદ્રાઓ** વડે જાપ કરવાથી, તેના બીજમંત્રોની વિધિ-પૂર્વક **ધારણા** કરવાથી, તેના **અક્ષરોનો દેહમાં ન્યાસ** કરવાથી અને તેના **વિનિયોગ** પ્રમાણે અર્થ-ભાવના કરવાથી તુષ્ટ થયેલી વિજયાદેવી સકલ કામનાઓની સિદ્ધિ કરે છે.

પ્રવર યોગી શ્રીઆનંદઘનજી મહારાજે તેમની પ્રસિદ્ધ ચોવીશીમાં શ્રીનેમિનાથજિન-સ્તવન-પ્રસંગે કહ્યું છે કે :-

"મુદ્રા, બીજ-ધારણા, અક્ષર-ન્યાસ, અરથ-વિનિયોગે રે;
જે ધ્યાવે તે નવિ વંચિજે, ક્રિયા-અવંચક યોગે રે."

"મુદ્રા, મંત્રબીજની ધારણા, મંત્રાક્ષરોનો ન્યાસ અને તેના વિનિયોગ પ્રમાણે (મંત્રના હેતુ પ્રમાણે) અર્થની ભાવના-પૂર્વક જે શ્રીજિનેશ્વરનું ધ્યાન કરે છે, તે કદી ફલથી વંચિત થતો નથી, કારણ કે તે યોગ-સાધનામાં 'ક્રિયા-અવંચક' છે."

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ લલિતવિસ્તરામાં માર્ગાનુસારીપણાનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે-' कर्त्तव्यं योगपटदर्शनं, स्थापनीयं तद्रूपादि चेतसि, निरूपयितव्या धारणा, परिहर्त्तव्यो विक्षेपमार्गः,

यतितव्यं योग-सिद्धौ ।'–' યોગપટ્ટનું દર્શન કરવું, તેની આકૃતિને ચિત્તમાં સ્થાપન કરવી, તેની ધારણા કરવી, અને તેના ધ્યાનમાં થતો મનનો વિક્ષેપ દૂર કરવો, આ રીતે યોગ-સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો.'

વળી આ શાંતિજિન-નામ-'મંત્ર'સ્તુતિની પહેલી ગાથામાં 'ॐ भगवतेऽर्हते शान्तिजिनाय नमो नमः' એવો જે સોળ અક્ષરવાળો 'ષોડશીમંત્ર' છુપાયેલો છે, તે અત્યન્ત ચમત્કારિક છે અને સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિને આપનારો છે. મંત્રવિશારદોએ કહ્યું છે કે:–

"यदुच्चारणमात्रेण, पापसंघः प्रलीयते ।
आत्मा देयः शिरो देयं, न देयः षोडशाक्षरः ॥"

"કાયા કુરબાન કરવી, મસ્તક આપી દેવું પણ જેના ઉચ્ચારમાત્રથી પાપનો સમૂહ નાશ થાય છે, તેવો 'ષોડશાક્ષરી મંત્ર'* [જેવા-તેવાને] આપવો નહિ." તાત્પર્ય કે તેની શક્તિ અગાધ છે."

विजया – વિજયાદેવી.

जनहितम् – જન-કલ્યાણ, લોકોનું ભલું.

જનનું હિત તે જનહિત. જન – માણસો. હિત – કલ્યાણ. અહીં જનકલ્યાણથી ઋદ્ધિ-સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ સમજવી.

कुरुते – કરે છે.

* ષોડશી-ષોડશાક્ષરીમંત્રનું મહત્ત્વ 'સૌન્દર્યલહરી'નામના દેવી-સ્તોત્રમાં શ્રીશંકરાચાર્યે પણ ગાયું છે.

'कुरुते करोतीत्यर्थः।' (સિ.) 'कुरुते એટલે કરે છે.'

इति – તેથી. આ અવ્યય અહીં હેતુના અર્થમાં છે.

च – જ. આ અવ્યય અહીં અવધારણના અર્થમાં છે.

नुता – સ્તવાયેલી, હવે પછી સ્તવાયેલી.

(૭) **भगवति!** – હે ભગવતિ !

भग એટલે ઐશ્વર્યાદિ છ ગુણો, તેનાથી યુક્ત તે ભગવતી, તેનું સંબોધન भगवति! * સામાન્ય રીતે મહાદેવીઓની સ્તુતિ આ વિશેષણ વડે કરવામાં આવે છે.+

विजये! – હે વિજયા !

હે દેવી ! તું વિજયા છે, કારણ કે અસહિષ્ણુઓનો પરાભવ કરે છે.

'विजयः परेषाम् असहमानानाम् अभिभवः सोऽस्त्यस्या इति विजया तस्याः संबोधनं हे विजये!' (સિ.)–' અન્ય અસહિષ્ણુઓનો પરાભવ, તે 'વિજય'. તે જેને પ્રાપ્ત થયો છે તે વિજયા, તેનું સંબોધન विजये!'

सुजये! – હે સુજયા !

---

* મંત્રવિશારદો તેનો અર્થ સૂક્ષ્મા, અવ્યક્તા અને નિરાકારા દેવી એવો પણ કરે છે અને તેનું સ્થૂલ સ્વરૂપ મંત્રાત્મક, ત્રિગુણાત્મક અને કાર્યાત્મક માને છે.

+ "त्वमम्बिकाऽन्नपूर्णा, श्रीर्विद्या त्रिपुरसुन्दरी जननी ।
त्वं भगवती भवानी, मातङ्गी राजमातङ्गी ॥ ५ ॥"

—પદ્માવતી-સ્તોત્ર. (ભૈ. પ. ક., પૃ. ૫૭)

હે દેવી! તું સુજયા છે, કારણ કે તું સુંદર રીતે જય પામે છે.

'सुष्ठु-शोभनो जयोऽस्त्यस्याः सुजया, तस्याः आमन्त्रणे' (ધ. પ્ર.),-'સુંદર છે જય જેનો તે સુજયા, તેનું સંબોધન-सुजये."

अजिते! – હે અજિતા!

હે દેવી! તું અજિતા છે, કારણ કે કોઈથી જીતાતી નથી.

'न जिता अजिता, तस्या आमन्त्रणे' (ધ. પ્ર.),-'ન જિતાયેલી તે અજિતા. તેનું સંબોધન-अजिते!'

अपराजिते! – હે અપરાજિતા!

હે દેવી! તું અપરાજિતા છે, કારણ કે કોઈથી પરાજિત થતી નથી.

'न पराजिता-भग्ना कस्यापि पुरत इत्यपराजिता, तस्या आमन्त्रणम्' (ધ. પ્ર.) 'કોઈની આગળ પરાજય નહિ પામેલી-હારી નહિ ગયેલી તે અપરાજિતા. તેનું સંબોધન अपराजिते!*

* અન્ય મહાદેવીઓની પણ આવાં વિશેષણો વડે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. જેમ કે —

"विजया जयाऽजिता त्वम्, अपराजिता शिवा गौरी।
रम्भा त्वं वैरोटया, प्रज्ञप्तिर्भद्रकाली च ॥ २ ॥"

—પદ્માવતી-સ્તોત્ર (ભૈ. પ. ક. પૃ. ૫૭)

વિજયા, જયા, અજિતા અને અપરાજિતામાંથી કોઈ પણ એકને બોલાવીએ તો પ્રાતિહાર્યના નિયમ મુજબ ચારે દેવીઓ હાજર થાય છે, એમ **મહાનિર્વાણતંત્ર**માં કહ્યું છે.

जयावहे ! – હે જયાવહા !

હે દેવી ! તું જયાવહા છે, કારણ કે જયને લાવનારી છે.

'जयमावहति समन्तात् प्रापयत्यन्यान् जयकारित्वात् जयावहा, तस्या आमन्त्रणे' (ધ. પ્ર.) 'જયને કરાવે છે, બીજાઓને સારી રીતે જય પમાડે છે, તેથી જયાવહા, તેનું સંબોધન – जयावहे !'

भवति ! – હે ભવતી !

'भवत् શબ્દનું સ્ત્રીલિંગરૂપ भवती, તેનું સંબોધન भवति.'*

जगत्याम् – ભુવનમાં, લોકમાં, જંબૂદ્વીપમાં.

जगती – ભુવન, લોક કે જંબૂદ્વીપ, તેને વિષે – जगत्याम्,

परापरैः – પરાપર અને બીજાં રહસ્યો વડે.

અર્થ અને રહસ્ય પરત્વે મંત્રની સાત ભૂમિકાઓ હોય છે. તે આ રીતે :

(૧) પ્રકટ – અર્થ.

(૨) ગુપ્ત – અર્થ.

(૩) ગુપ્તતર – રહસ્ય.

(૪) સંપ્રદાય – રહસ્ય.

* આ વિશેષણ પણ મહાદેવીઓને લગાડવામાં આવે છે : જેમ કે–

" भारती भवती भोगा, भगिनी भोगमन्दिरा ।
भद्रिका भद्ररूपा च, भूतात्मा भूतभञ्जिनी ॥ ३ ॥ "

—સરસ્વતી-શતક (ભૈ. પ. ક. પૃ. ૫૨)

(૫) કુલ – રહસ્ય.

(૬) નિગર્ભ – રહસ્ય.

(૭) પરાપર – રહસ્ય.*

આમાં પહેલી બે અર્થની ભૂમિકાઓ છે અને પછીની પાંચ રહસ્યની ભૂમિકાઓ છે.

जयति – જય પામે છે.

इति – તેથી.

આ અવ્યય અહીં વાક્યાર્થદ્યોતક છે, એટલે સમસ્ત વાક્યના અર્થને દર્શાવનારું છે.

ते नमः भवतु – તને નમસ્કાર હો.

(૮) **अपि च** – વળી.

सर्वस्य संघस्य – સકલ સંઘને.

सर्व – સકલ. **सङ्घ** – ચતુર્વિધ સંઘ.

भद्र-कल्याण-मङ्गल-प्रददे! – ભદ્ર, કલ્યાણ અને મંગલને આપનારી! સુખ, આરોગ્ય અને આનંદને આપનારી!

---

* "वर्म सिद्धिप्रदं गोप्यं, परापर-रहस्यकम् ।
श्रेयस्करं मनुमयं, रोगनाशकरं परम् ॥ २९ ॥"

—दुर्गाकवच-अनुष्ठानप्रकाश, पृ. २१०

"ह्रीँ श्रीँ प्रकट-गुप्त-गुप्ततर-संप्रदाय-कुल-निर्गम(गर्भ)रहस्य-परापर-रहस्य-संज्ञकश्रीचक्रगत-योगिनीपादुकाभ्यो नमः ॥" २.

—मन्त्रमहार्णव, पृ. ४५२.

भद्र, कल्याण અને मङ्गल, તે भद्र-कल्याण-मङ्गल, તેની प्रददा તે भद्र-कल्याण-मङ्गल-प्रददा, તેનું સંબોધન – भद्र-कल्याण-मङ्गल-प्रददे. भद्र – સુખ. कल्याण – આરોગ્ય. मङ्गल – આનંદ. અહીં भद्र-प्रददे ! વિશેષણ વડે દેવીને भद्रा કહી છે, कल्याण-प्रददे વિશેષણ વડે कल्याणी કહી છે અને मङ्गल-प्रददे વિશેષણ વડે मङ्गला કહી છે.*

साधूनां – સાધુઓને.

च – તેમજ.

આ અવ્યય અહીં અન્વાચય અર્થમાં છે, એટલે મુખ્ય-ભાવની સાથે ગૌણભાવને દર્શાવનારું છે.

* આ વિશેષણો મહાદેવીઓની સ્તુતિમાં જોવામાં આવે છેઃ જેમ કે–

" भद्रा भगवती भर्गा, वत्सला भगशालिनी ।
खेचरी खड्गहस्ता च, खण्डिनी खलमर्दिनी ॥ ९ ॥"
—श्रीसरस्वती-शतकम् , (भै. प. क. पृ. ५२)

" ॐ नमः कल्याणदे देवि !, नमः शङ्कर-वल्लभे ! ।
नमो भुक्तिप्रदे देवि !, अन्नपूर्णे ! नमोऽस्तु ते ॥"
—अन्नपूर्णास्तोत्रम् - (અ. પ્ર. પૃ. ૨૫૦)

" महाज्योतिर्मता माता, महामाया महासती ।
महादीप्तिमती मित्रा, महाचण्डी च मङ्गला ॥ १ ॥"
—पद्मावती-शतकम् ,-(भै. प. क. पृ. ४८)

" कलावति ! नमस्तुभ्यं, मन्त्रवाहिनि ! ते नमः ।
मङ्गले ! च नमस्तुभ्यं, श्रीजयन्ति ! नमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥"
—देवीस्तोत्रम् , (भै. प. क. पृ. ८४)

सदा - નિરંતર.

शिव-सुतुष्टि-पुष्टि-प्रदे ! - શિવ, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિને આપનારી ! નિરુપદ્રવતા, સંતોષ અને ધર્મ-ભાવનાની વૃદ્ધિ કરનારી !

शिव અને सुतुष्टि અને पुष्टि તે शिव-सुतुष्टि-पुष्टि, તેની प्रदा તે शिव-सुतुष्टि-पुष्टि-प्रदा, તેનું સંબોધન शिव-सुतुष्टि-पुष्टि-प्रदे ! शिव - નિરુપદ્રવતા. सुतुष्टि-સંતોષ. पुष्टि-ઉત્સાહ. અહીં 'शिव-प्रदे !' વિશેષણથી દેવીને 'शिवा' કહી છે, 'सुतुष्टिप्रदे' વિશેષણ વડે 'तुष्टिदा' કહી છે અને 'पुष्टिप्रदे !' વિશેષણ વડે 'पुष्टिदा' કહી છે.*

* આ વિશેષણો મહાદેવીઓની સ્તુતિમાં જોવાય છે : જેમ કે -

" सरस्वती शरण्या च, सहस्राक्षी सरोजगा ।
शिवा सती सुधारूपा, शिवमाया सुता शुभा ॥ १ ॥"

—कामदा-शतकम् (ભૈ. પ. ક. પૃ. ૫૧)

" ललिते ! च नमस्तुभ्यं, वसुदायिनि ! ते नमः ।
शिवप्रदे ! नमस्तुभ्यं, समृद्धिं देहि मे रमे ! ॥ ११ ॥"

—देवीस्तोत्रम् (ભૈ. પ. ક. પૃ. ૮૩)

" शास्त्रमयि ! नमस्तुभ्यं, वर-शस्त्रास्त्र-धारिणि !
तुष्टिदे ! च नमस्तुभ्यं, पापनाशिनि ! ते नमः ॥ ६८ ॥"

—देवीस्तोत्रम् (ભૈ. પ. ક. પૃ. ૮૭)

" पुष्टिदे ! च नमस्तुभ्यम्, आर्तिनाशिनि ! ते नमः ।
धर्मदे ! च नमस्तुभ्यं, गायत्रीमपि ते नमः ॥ ६९ ॥"

—देवीस्तोत्रम् (ભૈ. પ. ક. પૃ. ૮૭)

जीयाः–તું જય પામ, તું અત્યન્ત જય પામ.

'त्वं जीयाः जयवती भव !'–(સિ.) 'તું જિત એટલે જયવાળી થા.' અહીં 'जीयाः' પદ આશીર્લિંગ હોવાથી અને આગળ अपि – અવ્યયનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી 'અત્યન્ત જય પામ' એવો અર્થ પણ સંગત છે.

(૯) **भव्यानाम्** – ભવ્યોને, 'ભવ્ય' ઉપાસકોને.

'भवति परमपदयोग्यतामासादयति भव्यः'–જે પરમપદની યોગ્યતાને ધારણ કરે છે, તે ભવ્ય.' મંત્ર-વિશારદો ઉત્તમ કોટિના ઉપાસકોને 'દિવ્ય' કહે છે, મધ્યમ કોટિના ઉપાસકોને 'વીર' કહે છે અને જઘન્ય કોટિના ઉપાસકોને 'પશુ' કહે છે. અહીં વપરાયેલો 'ભવ્ય' શબ્દ 'દિવ્ય'ના અર્થમાં સમજવાનો છે.

कृतसिद्धे !–હે કૃતસિદ્ધા ! હે સિદ્ધિ-દાયિની !

कृतसिद्धिનું સંબોધન कृतसिद्धे ! 'कृता सिद्धिर्यया सा कृत-सिद्धिः।-કરાયેલી છે સિદ્ધિ જેના વડે તે कृतसिद्धिः' અર્થાત્ તારા ઉપાસકોને તું સિદ્ધિ આપનારી છે, સિદ્ધિ દેનારી છે, સિદ્ધિ-દાયિની છે.*

निर्वृति-निर्वाण-जननि ! – નિર્વૃતિ અને નિર્વાણની જનની ! શાંતિ અને પરમ પ્રમોદ આપવામાં કારણભૂત !

* અન્યત્ર આ નામ વડે દેવીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે : જેમ કે–

" प्रभावति ! नमस्तुभ्यं, रोग-नाशिनि ! ते नमः ।
तपोनिष्ठे ! नमस्तुभ्यं, सिद्धिदायिनि ! ते नमः ॥ ६२ ॥ "

—देवीस्तोत्रम् (ભૈ. પ. ક, પૃ. ૮૬)

निर्वृति અને निर्वाण તે निर्वृति-निर्वाण, તેની जननी તે निर्वृति-निर्वाण-जननी. તેનું સંબોધન निर्वृति-निर्वाण-जननि! निर्वृति–શાંતિ. (ઉપસ્થિત ભયો તથા ઉપદ્રવોમાંથી.) निर्वाण–પરમપ્રમોદ. 'निर्वाणं परमप्रमोदो मुक्तिर्वा' (સિ.)–નિર્વાણ એટલે પરમપ્રમોદ કે મુક્તિ.' जननी–જન્મ આપનારી, ઉત્પન્ન કરનારી, કારણરૂપ. અહીં निर्वृति-जननी અને निर्वाण-जननी વિશેષણો વડે દેવીને शान्तिदेवता અને निर्वाणी કહી છે.

सत्त्वानाम् – 'સત્ત્વ'શાળી ઉપાસકોને.

'સત્ત્વ'નો સામાન્ય અર્થ પ્રાણી થાય છે, પરંતુ અહીં તે મધ્યમ પ્રકારના ઉપાસકને માટે વપરાયેલો છે કે જેને મંત્ર-વિશારદો 'વીર' કહે છે. સત્ત્વો એટલે સત્ત્વશાળી ઉપાસકો.

अभय-प्रदान-निरते ! – અભયનું દાન કરવામાં તત્પર !.

अभयનું प्रदान તે अभय-प्रदान, તેમાં निरता તે अभय-प्रदान-निरता, તેનું સંબોધન अभय-प्रदान-निरते! अभय – નિર્ભયતા, ભયનો અભાવ. प्रदान – આપવું તે. निरता – તત્પર.

અહીં अभय-प्रदान-निरता વિશેષણ વડે દેવીને 'अभयदा' કહી છે.*

---

* આવું વિશેષણ અન્ય મહાદેવીઓને પણ અપાયેલું છે: જેમ કે–

"शुक्लां ब्रह्मविचार-सारपरमामाद्यां जगद्व्यापिनीम्,
वीणा-पुस्तक-धारिणीमभयदां जाड्यान्धकारापहाम् ।
हस्ते स्फाटिकमालिकां विदधतीं पद्मासने संस्थितां,
वन्दे तां परमेश्वरीं भगवतीं बुद्धिप्रदां शारदाम् ॥"

—सरस्वती-मन्त्रप्रयोग–(અ. પ્ર. પૃ. ૨૪૭)

स्वस्ति-प्रदे ! – ક્ષેમને આપનારી !

' स्वस्तिप्रदे ! – स्वस्ति क्षेमं ददातीति स्वस्तिप्रदा, तस्या : संबोधने हे स्वस्तिप्रदे !' (શુ). ' સ્વસ્તિ એટલે ક્ષેમ, તેને પૂર્ણ રીતે આપે છે, તેથી स्वस्तिप्रदा. તેનું સંબોધન स्वस्ति-प्रदे ! ' यदनेकार्थ : स्वस्ति आशी :– क्षेम-पुण्यादौ। सुपूर्वादस्तेः 'सोरस्तेः शिद्' इति तौ स्वस्ति। आदिशब्दाद् अविनाशादौ' (શુ). –' સ્વસ્તિના અનેક અર્થો થાય છે. આશીર્વાદ, ક્ષેમ, પુણ્ય વગેરે. सु ઉપસર્ગપૂર્વક अस् ધાતુને ति પ્રત્યય લાગવાથી स्वस्ति શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. सु એટલે સારી રીતે, अस् એટલે હોવું, તેનો ભાવ તે स्वस्ति. આદિ શબ્દથી તેનો અર્થ અવિનાશ પણ થાય છે.' અહીં ' स्वस्तिप्रदा ' વિશેષણ વડે દેવીને ' क्षेमङ्करी ' કહી છે.*

तुभ्यं नमः अस्तु – તને નમસ્કાર હો.

(१०) भक्तानां जन्तूनाम् – કનિષ્ઠ ઉપાસકોના.

भक्त – સેવક, ઉપાસક. जन्तु–કનિષ્ઠ પ્રાણી. જે ઉપાસકો કનિષ્ઠ કોટિના હોઈ મંત્ર-વિશારદોએ કહેલા ' પશુ ' જેવા હોય છે, તેમને અહીં भक्तजन्तु કહેવામાં આવ્યા છે.

शुभावहे ! – શુભ કરનારી !

* આવું વિશેષણ દેવીને અન્યત્ર અપાયેલું છેઃ જેમ કે–

" स्थिरा स्थानवती देवी, घनघोरनिनादिनी ।
क्षेमङ्करी क्षेमवती, क्षेमदा क्षेमवर्द्धिनी ॥ १२ ॥"

—जिनेभा-शतकम् (ભૈ. પ. ક. પૃ. ૫૫)

'शुभम् आवाहयतीति शुभावहा'–'જે શુભને લાવે છે તે શુભાવહા.' શુભ – સાધનની પ્રાપ્તિ. તેનું સંબોધન શુભાવહે! અહીં શુભાવહે!–વિશેષણ વડે દેવીને શુભઙ્કરી કહી છે.*

सम्यग्दृष्टीनाम् – સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળાઓને.

सम्यग् થયેલી છે दृष्टि જેની તે सम्यग्दृष्टि. તેઓના – सम्यग्दृष्टीनाम्. 'सम्यग्दृष्टि – સમ્યક્ત્વવાળો. सम्यग्दृष्टीनां सम्यक्त्ववताम्'. (શુ.)

धृति-रति-मति-बुद्धि-प्रदानाय – ધૃતિ, રત, મતિ અને બુદ્ધિ આપવાને માટે.

धृति અને रति અને मति અને बुद्धि તે धृति-रति-मति-बुद्धि. તેનું प्रदान તે धृति-रति-मति-बुद्धि-प्रदान. धृति – ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય, સ્થિરતા. रति – હર્ષ. मति – વિચાર-શક્તિ. बुद्धि – સારાં-ખોટાંનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ. અહીં धृति-रति-मति-बुद्धि-प्रदायिनी વિશેષણ વડે દેવીને સરસ્વતી કહેલી છે.+

* આ વિશેષણ મહાદેવીઓને આપવામાં આવે છે: જેમ કે–

"शङ्करी शमिता शुद्धा, शक्रमान्या शुभङ्करी ।
शुद्धाहाररता श्यामा, शीमा शीलवती शरा ॥ ४ ॥"

—श्रीकामदा-शतकम्, (ભૈ. પ. ક. પૃ. ૫૧)

+ સરસ્વતી-સ્તોત્ર (જૈનસ્તોત્ર-સંદોહ, પૃ. ૩૪૫)માં કહ્યું છે કે–

"धिषणा धीर्मतिर्मेधा, वाग् विभवा सरस्वती ।
गीर्वाणी भारती भाषा, ब्राह्मणी मागधिप्रिया ॥ १ ॥
अज्ञानजनमाता त्वम्, अज्ञानोदधि-शोषिणी ।
ज्ञानदा नर्मदा गङ्गा, शीता वागीश्वरी धृतिः ॥ १० ॥"

नित्यम् – સદા.

उद्यते ! – ઉદ્યમવંત ! સાવધાન.

उद्यतानुं સંબોધન उद्यते !

देवि ! – હે દેવી !

(૧૧) जिनशासन-निरतानां शान्ति-नतानां च जनता-नाम् – જૈન ધર્મમાં અનુરક્ત તથા શાંતિનાથ ભગવાનને નમનારી જનતાના.

जिननुं शासन ते जिनशासन, तेमां निरत ते जिनशासन-निरत, तेઓના–जिनशासन-निरतानाम्. जिन–રાગાદિ દોષોને જીતનાર અરિહંત ભગવંત. शासन–આજ્ઞા, ઉપદેશ, પ્રવચન. निरत–આસક્ત, અનુરક્ત, ભક્ત. शान्तिने नत ते शान्ति-नत. तेઓના–शान्ति-नतानाम्. शान्ति–શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન. नत–નમેલા. च-તથા. આ અવ્યય અહીં અન્વાચય અર્થમાં છે. जनता–જનતા, જનસમુદાય.

श्री-सम्पत्-कीर्ति-यशो-वर्द्धनि !– લક્ષ્મી, સંપત્તિ, કીર્તિ અને યશને વધારનારી !

श्री અને सम्पत् અને कीर्ति અને यशः, ते श्री-सम्पत् कीर्ति-यशः, तेनी वर्द्धनी–श्री-सम्पत्-कीर्ति-यशो-वर्द्धनी, तेनुं સંબોધન श्री-सम्पत्-कीर्ति-यशो-वर्द्धनि ! श्री–શોભા. संपत्-સંપત્તિ, ઋદ્ધિનો વિસ્તાર. कीर्ति–શ્લાઘા, ખ્યાતિ. यशः–સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ. वर्द्धनी-વધારનારી. અહીં श्रीवर्द्धनी-વિશેષણ વડે દેવીને श्रीदेवता

કહી છે, सम्पद्-वर्द्धनी-વિશેષણ વડે રમા કહી છે, कीर्ति-वर्द्धनी-વિશેષણ વડે कीर्तिदा કહી છે અને यशो-वर्द्धनी-વિશેષણ વડે यशोदा કહી છે.*

जगति - જગતમાં.

देवि! - હે દેવી!

जय - તું જય પામ, જયવતી થા.

विजयस्व - તું વિજય પામ, વિજયવતી થા.

અહીં 'હે દેવી! તું જય પામ અને વિજય પામ' એ વિશેષણો વડે સ્તોતવ્યા દેવી જયા અને વિજયાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(૧૨-૧૩) अथ - હવે.

---

* આ વિશેષણો મહાદેવીઓને અન્યત્ર અપાયેલાં છે. તે આ રીતઃ-

"श्रीर्देवते! नमस्तुभ्यं, जगदम्बे! नमोऽस्तु ते।
महादेवि! नमस्तुभ्यं, पुस्तकधारिणि! ते नमः॥१२॥"

—देवी-स्तोत्र (ભૈ. પ. ક. પૃ. ૮૩)

"ललिते! च नमस्तुभ्यं, वसुदायिनि! ते नमः।
शिवप्रदे! नमस्तुभ्यं, समृद्धिं देहि मे रमे!॥१९॥"

—देवी-स्तोत्र (ભૈ. પ. ક. પૃ. ૮૩)

"यशोदा ज्यायसी जीर्णा, जर्जरा ज्वरनाशिनी।
ज्वररूपा जराजीर्णा, जाङ्गुलाऽऽमयतर्जिनी॥५॥"

—श्रीमहाज्योतिर्मती-शतकम् (ભૈ. પ. ક. પૃ. ૪૯)

सलिलानल-विष-विषधर-दुष्टग्रह-राज-रोग-रण-भयतः– જલ, અગ્નિ, ઝેર, સાપ, દુષ્ટગ્રહો, રાજા, રોગ અને લડાઈ એ આઠ પ્રકારના ભયથી.

सलिल-भय – પાણીનો ભય, પાણીનાં પૂર, રેલ વગેરે.

अनल-भय – ઉલ્કાપાત, દાવાનલ, આગ લાગવી વગેરે.

विष-भय – સ્થાવર અને જંગમ બંને પ્રકારનાં વિષોનો ભય.

विषधर-भय – જુદી જુદી જાતના સાપોનો ભય.

दुष्टग्रह-भय – ગોચરમાં રહેલા અશુભ ગ્રહોનો ભય.

राज-भय – રાજા તરફથી ભય.

रोग-भय – કુષ્ઠ, જ્વર, ભગંદર, જલોદર વગેરે મહા-રોગોનો ભય.

रण-भय – યુદ્ધ-લડાઈનો ભય.

राक्षस-रिपुगण-मारी-चौरेति-श्वापदादिभ्यः – રાક્ષસ, શત્રુ-સમૂહ, મરકી, ચોર, સાત પ્રકારની ઇતિ, શિકારી પશુઓ વગેરેના ઉપદ્રવથી.

राक्षस – રાક્ષસનો ઉપદ્રવ.

रिपुगण – શત્રુ-સમૂહનો ઉપદ્રવ.

मारी – મરકીનો ઉપદ્રવ.

चौर – ચોરનો ઉપદ્રવ.

ईति – અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ આદિ સાત પ્રકારની ઇતિઓનો ઉપદ્રવ.

श्वापद् – વાઘ, સિંહ, ચિત્તા, રીંછ વગેરે શિકારી પશુઓનો ઉપદ્રવ. જેના પગ કૂતરાના જેવા નહોરવાળા હોય છે, તે શ્વાપદ કહેવાય છે.

आदि – વગેરે. અહીં આદિ-પદથી ભૂત, પિશાચ અને શાકિનીનો ઉપદ્રવ સમજવો.

त्वं – તું.

सदा – નિરંતર.

रक्ष रक्ष – રક્ષણ કર, રક્ષણ કર. વારંવાર રક્ષણ કર.

सुशिवं कुरु कुरु – નિરુપદ્રવતા કર, કર.

शान्तिं च कुरु कुरु – અને શાંતિ કર, શાંતિ કર.

અહીં 'च' અવ્યય સમુચ્ચયના અર્થમાં છે.

तुष्टिं कुरु कुरु – તુષ્ટિ કર, તુષ્ટિ કર.

पुष्टिं कुरु कुरु – પુષ્ટિ કર, પુષ્ટિ કર.

स्वस्तिं च कुरु कुरु – અને ક્ષેમ કર, ક્ષેમ કર.

इति – ઇતિ, સમાપ્તિ.

અહીં 'इति' અવ્યય જગન્મંગલ-કવચની સમાપ્તિ દર્શાવનારું છે.

(૧૪) भगवति ! गुणवति ! –હે ત્રિગુણાત્મક દેવી !

ઃ ભગવતીનું સંબોધન ભગવતિ ! ભગવતી – દેવી. ગુણવતીનું સંબોધન ગુણવતિ ! ગુણવતી – ગુણવાળી, ત્રિગુણાત્મક. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત.

.. '**ॐ नमो नमो ह्राँ ह्रीँ ह्रूँ ह्रः यः क्षः ह्रीँ फट् फट् स्वाहा**' આ એક પ્રકારનો ષોડશી (દેવી)-મંત્ર છે.

મંત્રમાં અક્ષર-સંકલના એ મુખ્ય વસ્તુ છે અને તેના સકલ સંયોજનમાંથી જ વિશિષ્ટ અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે, છતાં તેમાં વપરાયેલા અક્ષરો પૃથક્પણે કેવો ભાવ દર્શાવનારા છે તે અહીં દર્શાવીએ છીએ.

ॐ આ મંત્રાક્ષર સર્વ મંત્રોનો સેતુ હોવાથી પ્રથમ બોલાય છે. મંત્રવિદોના અભિપ્રાયથી અહીં તે जगद्वश्यकर-बीज તરીકે વપરાયેલો છે. *

नमो नमो – ॐ ની સાથે યોજાયેલા नमः પદો મંત્રનો જ એક ભાગ છે, જે મંત્રાધિષ્ઠાયક પ્રત્યે અંતરંગ ભક્તિ દર્શાવે છે. વિશેષતાને અર્થે અહીં તે બે વાર યોજાયેલાં છે.

---

* " निष्पन्नः प्रथमो वर्णस्त्वर्हतामशरीरिणाम् ।
आचार्याणामुपाध्याय–मुनीनां प्रथमाक्षरैः ॥ २२ ॥
मोक्षसौख्यप्रदो भाले, पार्श्वनाथस्य नीलरुक् ।
सकलो नाद-बिन्दुभ्यामुपेतस्तेजसां चयः ॥ २३ ॥
स एव दक्षिणे स्कन्धे, रक्तवर्णस्तु चिन्तितः ।
जगद्वश्यमवश्यं हि, प्रदत्ते योगिनां पुनः ॥ २४ ॥ "

—મન્ત્રાધિરાજ કલ્પ, દ્વિતીય પટલ.

હ્રૈં – આ મંત્રાક્ષર સર્વ સંપત્તિઓનું પ્રભવ-સ્થાન છે તથા રૂપ, કીર્તિ, ધન, પુણ્ય, પ્રયત્ન, જય અને જ્ઞાનને આપનારો છે.*

હ્રૌં – આ મંત્રાક્ષર અતિ દુઃખના દાવાનળને શમાવનારો, ઘોર ઉપસર્ગને દૂર કરનારો, વિશ્વમાં ઉપસ્થિત થતાં મહા-સંકટોને હરણ કરનારો તથા સિદ્ધ-વિદ્યાનું મુખ્ય બીજ છે, પરન્તુ અહીં તે **અતિશયને** આપનાર તરીકે યોજાયેલો છે.+

હ્રૂં – આ મંત્રાક્ષર અરિઘ્ન હોઈ વિજય તથા **રક્ષણને** આપનારો તથા પૂજ્યતાને લાવનારો છે.×

હ્રઃ – આ મંત્રાક્ષર શત્રુઓના કૂટ વ્યૂહોનો નાશ કરનારો છે.†

---

* " शून्यवह्न्यक्षरभवः, प्रभवः सर्वसम्पदाम् ।
नाद-बिन्दु-कलोपेतः, साकारः पञ्चवर्णरुक् ॥ २५ ॥
वामातनूजवामांससंस्थितो रूप-कीर्तिदः ।
धन-पुण्य-प्रयत्नानि, जय-ज्ञाने ददात्यसौ ॥ २६ ॥"
—મન્ત્રાધિરાજ કલ્પ, દ્વિતીય પટલ.

+ " स एवैस्वरसंयुक्तः, स्थितो हस्ते जिनेशितुः ।
योगिभिर्ध्यायमानस्तु, रक्षाभोऽतिशयप्रदः ॥ २७ ॥"

× " षष्ठस्वरयुतोऽरिघ्नो, धूम्रवर्णः स एव हि ।
पूज्यतां विजयं रक्षां, दत्ते ध्यातोऽस्य कुक्षिगः ॥ २८ ॥"
—મન્ત્રાધિરાજ કલ્પ, દ્વિતીય પટલ.

† " विसर्गद्वयसंयुक्तः, स एव श्यामलद्युतिः ।
जिनवामकटीसंस्थः, प्रत्यूहव्यूहनाशनः ॥ २९ ॥"
—મન્ત્રાધિરાજ કલ્પ, દ્વિતીય પટલ.

य :– આ મંત્રાક્ષર સર્વ અશિવોનું પ્રશમન કરનારો છે.*

क्षः – આ મંત્રાક્ષર ભુત, પિશાચ, શાકિની તથા ગ્રહોની માઠી અસરને દૂર કરનાર છે,+ તથા દિગ્-બંધનનું બીજ છે.×

ह्रीँ – અહીં ત્રૈલોક્યાક્ષર તરીકે યોજાયેલો છે, જે સર્વ ભયોનો નાશ કરનાર છે. §

* " सर्वाशिवप्रशमनो-ऽग्ननकान्तविसर्गयुक् ।
वामजानुस्थितो ध्यातः, पङ्विंशतितमोऽक्षरः ॥ ३० ॥ "

—મન્ત્રાધિરાજ કલ્પ, દ્વિતીય પટલ.

+ " वामेयवामचरणे, पीतवर्गः कपात्मकः ।
पिशाच-ग्रह-भूतानां, शाकिनीनां प्रमर्दनः ॥ ३९ ॥ "

—મન્ત્રાધિરાજ કલ્પ, દ્વિતીય પટલ.

× " कूटैर्दिग्-विन्यस्तैर्दशासु दिग्-बन्धनं कुर्यात् । "

—

§ " त्रैलोक्याक्षरमेनं ये, संस्मरन्तीह योगिनः ।
नश्यत्यवश्यमेतेषामिहामुत्रभवं भयम् ॥ ४० ॥ "

—મન્ત્રાધિરાજ કલ્પ, દ્વિતીય પટલ.

फट् फट् – આ મંત્રાક્ષરો અસ્ત્ર-બીજ છે.* ફટ્ તાડન અને રક્ષણ બંનેને માટે વપરાય છે. અહીં રક્ષણનો અર્થ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે.

स्वाहा – આ મંત્રાક્ષરો શાંતિકર્મ માટેનું પલ્લવ છે.*

इति – એવા સ્વરૂપવાળી. અહીં इति અવ્યય વાક્ય-સ્વરૂપદ્યોતક છે, એટલે વાક્યના સ્વરૂપને દર્શાવનારું છે.

इह – અહીં, આ પ્રસંગે, આ સ્થાને, આ કાલે.

जनानां – લોકોને.

शिव-शान्ति-तुष्टि-पुष्टि-स्वस्ति कुरु कुरु – નિરુપદ્રવતા, શાંતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને ક્ષેમ કર કર.

શિવ, શાંતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને સ્વસ્તિ એ દેવીનાં પંચકૃત્ય છે. તેમાં **શિવકૃત્ય** વડે અશુભ પ્રસંગોને ઉપસ્થિત થવા દેતી નથી; **શાંતિકૃત્ય** વડે ઉપસ્થિત ભયો અને ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરે છે; **તુષ્ટિકૃત્ય** વડે મનના મનોરથો પૂરા કરી સંતોષ ઉત્પન્ન કરે છે; **પુષ્ટિકૃત્ય** વડે ચિત્તમાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે; અને **સ્વસ્તિકૃત્ય** વડે ક્ષેમ કરે છે.

(૧૫) एवम् – ઉપર કહ્યા મુજબ.

'पूर्वोक्तप्रकारेण' (સિ.) પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે, ઉપર કહ્યા મુજબ.

---

* "वश्ये वषड्डुच्चाटे फट् हुं, द्वेषे च शान्तिके स्वाहा ।
आकृष्टौ वौषट् घे मारे, पुष्टौ स्वधेति मन्त्रिते ॥२१॥"

—અદ્ભુત-પદ્માવતી-કલ્પ, પ્રકરણ ૪.

यन्नामाक्षर-पुरस्सरम् – જેમનાં વિવિધ નામો અને મંત્રોની પુરશ્ચર્યા-પૂર્વક.

यत् + नाम + अक्षर = यन्नामाक्षर, તેનાથી पुरस्सरं તે यन्नामाक्षर-पुरस्सरम्. यत्–यस्य–જેમનાં. नाम – નામો. अक्षर – મંત્ર. 'यस्य श्रीशान्तिजिनस्य नामाक्षर-पुरस्सरं नामाक्षर-पुरोच्चारण-पूर्वकम्' (સિ.)–'જે શ્રીશાંતિનાથના નામ-મંત્રના પુરોચ્ચારણ-પૂર્વક.' અહીં 'પુરોચ્ચારણ' શબ્દથી પુરશ્ચર્યા, પુરશ્ચરણ, પુરસ્ક્રિયા કે પુરસ્કરણની ક્રિયા સમજવી યોગ્ય છે, કારણ કે તે મંત્રસિદ્ધિ માટેનું અગ્ર ઉચ્ચારણ કે ગ્રહણ કરેલા મન્ત્રની સિદ્ધિ માટેનો પૂર્વ-પ્રયોગ છે.*

पुरस्सरम् – પુરશ્ચરણ-પૂર્વક. (જાપની અમુક સંખ્યા તે પુરશ્ચરણ કહેવાય છે.)

संस्तुता – સારી રીતે સ્તવાયેલી.

जयादेवी – જયાદેવી.

---

* પુરશ્ચરણ માટે કહ્યું છે કેઃ—

"गुरोराज्ञां समादाय, शुद्धान्तःकरणो नरः ।
ततः पुरस्क्रियां कुर्यान्मन्त्रसंसिद्धिकाम्यया ॥
जीवविहीनो यथा देही, सर्वकर्मसु न क्षमः ।
पुरश्चरणहीनोऽपि, तथा मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥"

શુદ્ધાન્તઃકરણવાળો મનુષ્ય ગુરુની આજ્ઞા લઈને મંત્રની સમ્યક્ સિદ્ધિને અર્થે પુરસ્ક્રિયા કરે. જીવ વગરનું શરીર જેમ કોઈ કાર્ય કરવાને સમર્થ નથી, તેમ પુરશ્ચરણ-વગરનો મંત્ર પણ ઇષ્ટફલ આપવાને સમર્થ નથી.

नमतां – નમન કરનારાઓને.

મંત્ર-વિશારદોના અભિપ્રાયથી 'નમન' શબ્દમાં ભક્તિ, પૂજા, નમસ્યા અને અર્ચના એ ચાર ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે.

शान्तिं कुरुते – શાંતિ કરે છે.

तस्मै शान्तये नमो नमः – તે શાંતિનાથને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો.

(૧૬) **इति** – પ્રાન્તે, છેવટે. અહીં 'इति' અવ્યય ઉપસંહારના અર્થમાં છે.

पूर्वसूरि-दर्शित-मन्त्रपद-विदर्भितः – પૂર્વાચાર્યોએ દર્શાવેલાં મંત્ર-પદોથી ગર્ભિત.

पूर्व ના सूरि, તે पूर्वसूरि, તેનાથી दर्शित તે पूर्वसूरि-दर्शित, એવાં જે मन्त्र-पद તે पूर्वसूरिदर्शित-मन्त्रपद, તેનાથી विदर्भित તે पूर्वसूरि-दर्शित-मन्त्रपद-विदर्भितः. पूर्व – આગળના, सूरि – આચાર્ય. दर्शित – દર્શાવેલા, ગુરુ-આમ્નાયપૂર્વક પ્રકાશિત કરેલાં. 'पूर्वे ये सूरयः आचार्याः पण्डितास्तैर्दर्शितानि आगमशास्त्रात् पूर्वमुपदिष्टानि यानि मन्त्रपदानि मन्त्राक्षरबीजानि तैर्विदर्भितः रचितो यः स तथोक्तः।' (સિ.)–'પૂર્વે જે સૂરિઓ એટલે આચાર્યો કે પંડિતો થઈ ગયા તેમણે આગમ–શાસ્ત્રોમાંથી દર્શાવેલાં મંત્રપદો એટલે મંત્રાક્ષર-બીજો, તેનાથી વિદર્ભિત–રચિત તે

'पूर्वसूरि-दर्शित-मन्त्रपद-विदर्भित:।' વિદર્ભિત–ગૂંથાયેલો. રચિત, ગર્ભિત. વિ ઉપસર્ગ સાથે दृभ् – ગૂંથવુંનું ભૂતકૃદન્ત વિદર્ભિત.*

આર્ષવિદ્યાનુશાસનના 'શેષપરિભાષા-વિધાન'નામક તૃતીય સમુદ્દેશકમાં કાર્યસિદ્ધિ માટે મંત્રના અગિયાર પ્રયોગો જણાવેલા છે. તેમાં વિદર્ભિત, યુક્તિ-વિદર્ભિત અને વિદર્ભ-ગ્રથિત એવા પ્રયોગો પણ છે, તે નીચે મુજબ:–

"ग्रथितानां प्रभेदेन, मन्त्राणां वक्ष्यतेऽधुना ।
ग्रथितं संपुटं ग्रस्तं, समस्तं च विदर्भितम् ॥ ११ ॥

तथा चाक्रान्तमाद्यन्तं, गर्भस्थं सर्वतो-मुखम् ।
तथा युक्ति-विदर्भं च, विदर्भ-ग्रथितं तथा ॥ १२ ॥

इत्येकादशधा मन्त्राः, प्रयुक्ताः कार्य-सिद्धिदाः ।
साध्यानामार्णमेकैकं, मन्त्रार्णैकं प्रयोजयेत् ।
ग्रथितं तत् समाख्यातं, वश्याकृष्टि-फलप्रदम् ॥ १३ ॥

मन्त्रमादौ वदेत् सर्वं, साध्य-संज्ञामनन्तरम् ।
विपरीतं पुनश्चान्ते, मन्त्रं तत् संपुटं मतम् ॥ १४ ॥

---

* दृभ् धातु अनिट् હોવાથી 'क्त પર રહેતાં विदब्ध થવું જોઈએ, પરંતુ 'भुवादिगण: स्वार्थणिजन्ता अपि बहुलं भवन्ति' એ નિયમ પ્રમાણે ભ્વાદિ-ગણના ધાતુઓને સ્વાર્થમાં णिच् પ્રત્યય પણ પ્રાય: થાય છે, તેથી આ दृभ् ધાતુને णिच् પ્રત્યયવાળો માનવાથી इट् આવવામાં બાધ થતો નથી, તેથી विदर्भित રૂપ બરાબર છે.

ક્રોધાદિ-સ્તમ્ભન માટે વિદર્ભ-પ્રયોગનું વિશિષ્ટ સૂચન છે 'विदर्भेण क्रोधादिस्तम्भं कुर्यात्।'

(ભૈ. પ. ક૯પ. પૃ. ૯).

शान्ति-पुष्टिकरं ज्ञेयं, त्रैलोक्यैश्वर्यदायकम् ।
अर्द्धमर्द्धं तथाऽऽद्यन्ते, मन्त्रं कुर्यात् विचक्षण: ॥ १५ ॥
मध्ये चास्य भवेत् साध्यं, **ग्रस्तमित्यभिधीयते** ।
अभिचारेषु सर्वेषु. योजयेन्मारणेषु च ॥ १६ ॥
अभिधानं वदेत् पूर्वं, पश्चान्मन्त्रं तथा वदेत् ।
एतत् **समस्तमित्युक्तं**, शत्रूच्चाटनकारकम् ॥ १७ ॥
द्वौ द्वौ मन्त्राक्षरौ यत्र, एकैकं साध्यवर्णकम् ।
विदर्भितं तु तत् प्रोक्तं, दुष्टघ्नं शिष्टरक्षणम् ॥ १८ ॥
मन्त्रार्णान्तरितं साध्यं, समन्तात् तिष्ठते यदि ।
आक्रान्तं तद् विजानीयात्, सद्य: सर्वार्थ-सिद्धिदम् ॥ १९ ॥
स्तोभ-स्तम्भ-समावेश-वश्योच्चाटन-कर्मसु ।
सकृत् सर्वं वदेन्मन्त्रं, अन्ते चैव तथा पुन: ॥ २० ॥
मध्ये चास्य भवेत् साध्यं, **आद्यन्तमिति** तद् विदु: ।
अन्योऽन्यप्रीतियुक्तानां, विद्वेषणकरं पर: ॥ २१ ॥
आदौ चान्ते तथा मन्त्रं, द्विधा तं संप्रयोजयेत् ।
साध्यनाम सकृन्मध्ये, **गर्भस्थं** तु तदुच्यते ॥ २२ ॥
मारणोच्चाटनं वश्यं, प्रयुक्तं कारयेन्नृणाम् ।
हेति-नौ-सैन्य-धी-गर्भ-स्तम्भनं च गतिं तथा ॥ २३ ॥
त्रिधा मन्त्रं जपेत् सर्वं, तथैवान्ते पुनस्त्रिधा ।
सकृत्साध्यं भवेन्मध्ये, तद् विद्यात् **सर्वतो-मुखम्** ॥ २४ ॥
सर्वोपसर्ग-शमनं, महामृत्यु-विनाशनम् ।
सर्व-सौभाग्य-जननं, मृतानाममृतप्रदम् ॥ २५ ॥

आदौ मन्त्रं ततो नाम, पुनर्मन्त्रं समादिशेत् ।
एवमेव त्रिधा कृत्वा, भवेत् युक्तिविदर्भितम् ॥ २६ ॥

सर्व-व्याधिहरं प्रोक्तं, भूतापस्मार-मर्दनम् ।
एकैकसाध्यवर्णं तु, कृत्वा मन्त्रं त्रिदर्भितम् ॥ २७ ॥

पूर्ववत् कथितं च स्यात्, तस्मादन्ते प्रकल्पयेत् ।
विदर्भ-ग्रथितं नाम, मन्त्र-लक्षणमुत्तमम् ॥ २८ ॥

सर्व-कर्म-करं प्रोक्तं, सर्वैश्वर्य-फल-प्रदम् ।
एवमेते प्रयोगाः स्युः, सिद्धमन्त्रस्य सिद्धिदाः ॥ २९ ॥* "

હવે મંત્રોના ગ્રથિત વગેરે ભેદો કહું છું :–

(૧) ગ્રથિત, (૨) સંપુટ, (૩) ગ્રસ્ત, (૪) સમસ્ત, (૫) વિદર્ભિત, (૬) આક્રાન્ત, (૭) આદ્યન્ત, (૮) ગર્ભિત, (૯) સર્વતોમુખ, (૧૦) યુક્તિ-વિદર્ભિન, (૧૧) વિદર્ભ-ગ્રથિત. ૧૧-૧૨.

આ અગિયાર પ્રકારના પ્રયોગ-મંત્રો કાર્યની સિદ્ધિને આપનારા છે.

મંત્રના એક એક અક્ષરમાં સાધ્યનામનો એક એક અક્ષર-પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે વશ્ય અને આકર્ષણ કરનાર **ગ્રથિત-પ્રયોગ** કહેવાય છે. ૧૩.

સંપૂર્ણ મંત્ર બોલ્યા પછી સાધ્ય-નામ બોલવાથી અને

* દુર્ગાનવાર્ણ-ગદ્યપ્રયોગ-વિધાનમાં પણ આ શ્લોકો થોડા ફેરફાર સાથે જોવામાં આવે છે. જુઓ વિદ્યાર્ણવ ભાગ ૧, પાનું ૧૭૦-૧૭૧.

અન્તે વિપરીત મંત્ર ભણવાથી સંપુટ-પ્રયોગ થાય છે, જે શાંતિ-પુષ્ટિ કરનાર તથા ત્રિલોકનું ઐશ્વર્ય આપનાર છે.

આદિ અને અન્તે અર્ધ અર્ધ મંત્ર બોલી, મધ્યમાં સાધ્યનું નામ સંપૂર્ણ બોલવાથી **ગ્રસ્ત-પ્રયોગ** થાય છે. તે દરેક અભિચારકર્મ અને મારણમાં પણ યોજાય છે. ૧૪-૧૫-૧૬.

પ્રથમ સાધ્યનામ અને પછી મંત્ર બોલવો, આ **સમસ્ત-પ્રયોગ** કહેવાય છે, જે શત્રુનું ઉચ્ચાટન કરનાર છે. ૧૭.

બબ્બે મંત્રાક્ષરો અને એક એક સાધ્યનો અક્ષર રાખવાથી **વિદર્ભિત-પ્રયોગ** કહેવાય, જે દુષ્ટનાશક અને વશકારક (સદ્રક્ષક) છે. ૧૮.

મંત્રાક્ષરની વચ્ચે સાધ્યનામ રાખવાથી **આક્રાન્ત-પ્રયોગ** કહેવાય, જે તત્કાલ સર્વાર્થસિદ્ધિ આપે છે. આ પ્રયોગ સમુદાય અથવા વ્યક્તિ-સ્તંભન, પ્રવેશ, વશીકરણ અને ઉચ્ચાટન વગેરે કર્મમાં ઉપયોગી છે.

પહેલાં એક વાર મંત્ર બોલી પછી મધ્યમાં સાધ્ય રાખી, તે રીતે છેલ્લે પણ મંત્ર બોલવાથી **આદ્યન્ત-પ્રયોગ** કહેવાય, જે અન્યોન્ય પ્રેમમાં દ્વેષ કરાવે છે. ૧૯-૨૦-૨૧.

પહેલાં અને છેલ્લાં બબ્બે વાર મંત્ર ભણી મધ્યમાં સાધ્ય રાખી પ્રયોગ કરવાથી **ગર્ભસ્થ-પ્રયોગ** થાય છે, જેથી મારણ, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ સિદ્ધ થાય છે અને મનુષ્યોનાં શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, વહાણ, સૈન્ય, બુદ્ધિ, ગર્ભ વગેરેની ગતિ અટકે છે. ૨૨-૨૩.

પહેલાં ત્રણ વાર મંત્ર બોલી વચમાં સાધ્ય રાખી અન્તે પણ ત્રણ વાર મંત્ર બોલવાથી **સર્વતોમુખ-પ્રયોગ** થાય છે, જેથી બધા ઉપદ્રવો(વિઘ્નો)ની શાંતિ, અપમૃત્યુનું નિવારણ, સર્વ સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ અને મરેલાઓને પણ અમરપદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪-૨૫.

પહેલાં મંત્ર, પછી નામ, પાછો મંત્ર એ પ્રમાણે ત્રણ વાર જપવાથી **યુક્તિ-વિદર્ભિત-પ્રયોગ** થાય છે, જેથી બધા વ્યાધિનો નાશ, ભૂતાદિ બાધાનો નાશ અને વાઈનું દર્દ દૂર થાય છે.

(બબ્બે વાર) મંત્ર બોલી એક એક સાધ્યનો અક્ષર લેવાથી **મન્ત્ર-વિદર્ભિત-પ્રયોગ** કહેવાય છે. તે સર્વ કાર્ય કરનાર અને સર્વ ઐશ્વર્યનું ફલ આપનાર છે. આ પ્રમાણે આ મંત્રપ્રયોગો સિદ્ધમંત્રની સિદ્ધિઓ આપનારા છે. ૨૬-૨૭-૨૮-૨૯.

शान्तेः स्तवः–શાન્તિ-સ્તવ.

સ્તવકર્તાએ આ સ્તવને ‘ શાન્તિ-સ્તવ ’ તરીકે ઓળખાવેલું છે.

भक्तिमताम् – ભક્તિ કરનારાઓના, મંત્ર-સાધકોના.

भक्तिमत् – શબ્દ અહીં સાધનનું ભક્તિ-પૂર્વક અનુષ્ઠાન કરનાર એટલે મંત્ર-સાધકના અર્થમાં સમજવાનો છે. *

* તેનું લક્ષણ ભૈ. પ. કલ્પના પ્રથમ મન્ત્રિ-લક્ષણાધિકારમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે :

सलिलादि-भय-विनाशी – જળ વગેરે આઠ ભયોનો વિનાશ કરનાર.

સલિલાદિભયનો વિનાશી તે સલિલાદિ-ભય-વિનાશી. સલિલાદિ-ભય – 'સલિલ' શબ્દ જેની ગણનામાં પ્રથમ છે તેવો ભય-સમૂહ. તે બારમી ગાથામાં જણાવ્યા મુજબ સમજવો.

शान्त्यादिकर :– શાંતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ વગેરે કરનાર.

શાન્ત્યાદિનો કર તે શાન્ત્યાદિકર. શાન્ત્યાદિ – શાંતિ જેની આદિમાં છે, તેવી ક્રિયાઓ તે શાંતિ, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ સમજવી.

च – અને; અહીં 'च' – અવ્યય પક્ષાંતર-દ્યોતક છે, એટલે અન્ય પક્ષને દર્શાવનારું છે.

(૧૭) **यः** – જે.

च – અને; આ અવ્યય અહીં વિષયનું અનુસંધાન દર્શાવનારું છે.

एनम् – આ સ્તવને, આ સ્તવનને.

"शुचिः प्रसन्नो गुरु-देव-भक्तो, दृढव्रतः सत्य-दया-समेतः ।
दक्षः पटुर्बीजपदावधारी, मन्त्री भवेदीदृश एव लोके ॥ १० ॥"

અર્થ :–शुचि :– બાહ્ય અને આભ્યન્તર પવિત્રતાવાળો. प्रसन्न :– સૌમ્ય ચિત્તવાળો. गुरु-देव-भक्त :– ગુરુ અને દેવની યોગ્ય ભક્તિ કરનારો. दृढव्रत :– ગ્રહણ કરેલાં વ્રતમાં અતિદૃઢ. सत्य-दया-समेत :– સત્ય અને અહિંસાને ધારણ કરનારો. दक्ष :– અતિ ચતુર. पटु :– બુદ્ધિશાળી. बीजपदावधारी – બીજ ને અક્ષરને ધારણ કરનારો. ईदृश :– આવો પુરુષ. लोके – આ જગતમાં. मन्त्री – મંત્ર-સાધક. भवेत् – થાય છે.

सदा – નિરંતર.

पठति – પાઠ કરે છે.

शृणोति – બીજા પાસેથી સાંભળે છે.

यथायोगं भावयति वा – અથવા મંત્ર-યોગના નિયમ-પ્રમાણે તેની ભાવના કરે છે.

यथायोगम् – યોગ પ્રમાણે. અહીં 'યોગ' શબ્દથી 'મંત્રયોગ' પ્રસ્તુત છે. भावयति – ભાવના કરે છે. મંત્ર-સિદ્ધિ માટે 'ભાવ' એ ખાસ આલંબન છે. તે માટે કહ્યું છે કે :–

"भावेन लभते सर्वं, भावेन देव-दर्शनम् ।
भावेन परमं ज्ञानं, तस्माद् भावावलम्बनम् ॥"

'ભાવ દ્વારા સર્વ પ્રકારના લાભો મળે છે, ભાવ દ્વારા દેવતાનાં દર્શન થાય છે, ભાવથી પરમ જ્ઞાન મળે છે, તેથી ભાવનું અવલંબન લઈને કામ કરવું જોઈએ.'

"बहुजापात् तथा होमात्, काय-क्लेशादि-विस्तरैः ।
न भावेन विना देव-यन्त्र-मन्त्राः फलप्रदाः ॥"

"બહુ જાપ, ઘણા પ્રકારના હોમ તથા અનેક પ્રકારના કાય-ક્લેશો કરવામાં આવે પણ 'ભાવ' ન હોય તો દેવ, યંત્રો અને મંત્રો ફલ દેનારા થતા નથી."

મંત્રશાસ્ત્રમાં 'ભાવ' શબ્દ બે અર્થમાં વપરાય છે. એક મંત્રના અર્થની વિચારણા કરવી તે 'ભાવ', અને બીજો મંત્ર-યોગના પરમ ધ્યેયરૂપ 'મહાભાવ' (સમાધિ)ની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું તે 'ભાવ'. અહીં તે બન્ને અર્થો પ્રસ્તુત છે.

ઇષ્ટ દેવતાનું શરીર મંત્રમય હોય છે, તેનું ચરણથી લઈને મસ્તક-પર્યંત ધ્યાન ધરવું, તે 'મંત્રાર્થ-ભાવના' કહેવાય છે.

स – તે.

हि – જરૂર.

शान्तिपदम् – શાંતિપદને, સિદ્ધિપદને.

શાન્તિનું પદ તે શાન્તિપદમ્. શાન્તિ – ક્લેશ-રહિત સ્થિતિ. પદ – સ્થાન. જ્યાં કર્મનો ક્લેશ જરા પણ નથી (અને તેથી દુઃખ પણ નથી) તેવું સ્થાન, તે સિદ્ધિપદ.

यायात् – પામે.

श्रीमानदेवः सूरिः च – શ્રીમાનદેવસૂરિ પણ.

च – અને. આ અવ્યય અહીં સમુચ્ચયના અર્થમાં છે.

શ્રીમાનદેવસૂરિ આ સ્તવના કર્ત્તા છે.

[૧] **जिनेश्वरे पूज्यमाने** – જિનેશ્વરને પૂજતાં થકાં, જિનેશ્વરને પૂજવાથી.

उपसर्गाः– ઉપસર્ગો, આફતો.

क्षयं यान्ति – ક્ષય પામે છે, નાશ પામે છે.

विघ्न-वल्लयः– વિઘ્નરૂપી વેલીઓ.

छिद्यन्ते – છેદાય છે, કપાય છે.

मनः– મન, ચિત્ત, અંતઃકરણ.

प्रसन्नताम् एति – પ્રસન્નતાને પામે છે, પ્રસન્ન થાય છે.

[૨] **सर्व-मङ्गल-माङ्गल्यम्** – પૂર્વવત્.

અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૧૮.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

शान्ति-स्तव:– શ્રીશાન્તિનાથનું સ્તવન, શાન્તિ માટેનું સ્તવન. સ્તવનની સોળમી ગાથામાં સ્તવનકર્તાએ તેને ' स्तव: शान्तेः' એ પદોથી ' शान्ति-स्तव: ' તરીકે ઓળખાવ્યું છે.*

* શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિએ સં. ૧૩૩૪માં રચેલા પ્રભાવક-ચરિતમાં ' શ્રીમાનદેવસૂરિ-પ્રબંધ 'માં આ ' સ્તવ 'ને शान्ति-स्तवन તરીકે ઓળખાવ્યું છે. જેમકે :–

" श्रीशान्ति-स्तवनामिदं, गृहीत्वा स्तवनं वरम् ।
स्वस्थो गच्छ निजं स्थानमशिवं प्रशमिष्यति ॥ ७३ ॥ "

" ' શ્રીશાંતિ-સ્તવન ' નામના ઉત્તમ સ્તવનને લઈને (તું) સ્વસ્થતા-પૂર્વક તારા સ્થાને જા; તેથી ઉપદ્રવની શાંતિ થશે. "

વળી શ્રીમાનદેવસૂરિના ગચ્છમાં થઈ ગયેલા એક વિદ્વાન સાધુએ તેમની સ્તુતિ કરતાં આ સ્તવનને સ્પષ્ટ રીતે ' शान्ति-स्तव ' તરીકે ઓળખાવેલું છે. જેમકે:–

" नड्डूल-नामनगरे कृतमेघकालैः, शाकम्भरीपुर-समागतसङ्घवाचा ।
शान्तिस्तवः प्रबलमारिभयापहारी, यैर्निर्ममे सुविहितक्रममार्गदीपैः ॥ "

" નાડૂલ (નાડોલ-મારવાડ) નામના નગરમાં ચોમાસું કરનારા અને સુવિહિતોના ક્રમ-માર્ગના દીપક જેવા (મંત્ર-શાસ્ત્રોમાં પારંગત એવા શ્રીમાનદેવસૂરિએ) પ્રબલ-ભયંકર મરકીના ભયને દૂર કરનારું **' શાંતિ-સ્તવ '** શાકંભરી નામના નગરથી આવેલા સંઘની વિનતિથી બનાવ્યું. "

તપાગચ્છ-નાયક ગુણરત્નસૂરિએ સં. ૧૪૬૬માં રચેલા " ક્રિયારત્ન-સમુચ્ચય 'ના અંતમાં ગુરુપર્વક્રમ-વર્ણનાધિકાર (શ્લો. ૧૨)માં જણાવ્યું છે કે:—

" पद्मा-जयाऽऽदिदेवीभिर्नतो नड्डूलपूः-स्थितः ।
शाकम्भरीपुरे मारिं, जह्रे शान्ति-स्तवाच्च यः ॥ "

પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં ' બૃહચ્છાન્તિ ' નામનું એક બીજું સૂત્ર આવે છે, તેની અપેક્ષાએ આ સૂત્ર નાનું હોવાથી આને ' લઘુશાંતિ ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

" પદ્મા, જયા વગેરે દેવીઓથી નમન કરાયેલા, નડૂલપુરી (નાડોલ, મારવાડ-ગોડવાડ-પંચતીર્થી)માં રહેલા જેમણે (માનદેવસૂરિએ) **શાંતિ-સ્તવથી** શાકંભરીપુરમાં પ્રકટેલી મારી(મરકી)ને હરી હતી–દૂર કરી હતી. "

તપાગચ્છાધિપતિ મુનિસુંદરસૂરિએ સં. ૧૪૬૬(૯૯)માં રચેલી ' ગુર્વાવલી ' (શ્લો. ૩૦ થી ૩૪)માં ગુરુ માનદેવસૂરિનું સંસ્મરણ કરતાં તેમણે રચેલા આ શાંતિ-સ્તવથી મારી (મરકી)ને દૂર કરી હતી, તેમ સૂચવ્યું છે :—

" वर्षासु नड्डूलपुरस्थितोऽपि, शाकम्भरीनाम्नि पुरे प्रभूताम् ।
तदागतश्राद्धगणार्थनात:, शान्तिस्तवाद् मारिमपाहरद् य: ॥ "

ભાવાર્થ :—" પ્રભુમહાવીરની પટ્ટ-પરંપરામાં થયેલા માનદેવસૂરિ, જેઓએ વર્ષાકાલ (ચોમાસા)માં નાડોલપુરમાં રહ્યા છતાં પણ શાકંભરી નામના નગરમાં ઉત્પન્ન થયેલી મારિ (મરકી)ને, તે નગરથી આવેલા શ્રાદ્ધ-ગણની પ્રાર્થનાથી [રચેલા] શાંતિ-સ્તવથી દૂર કરી હતી. "

' ગચ્છાચાર-પ્રકીર્ણક 'ની ટીકામાં પ્રશસ્તિ-પ્રસંગે શ્રીવિજયવિમલ-ગણિવરે પણ આ સ્તવનો ઉલ્લેખ શાન્તિ-સ્તવ તરીકે કરેલો છે. જેમકે :–

" प्रद्योतनाभिधानस्ततोऽपि सूरीन्द्रमानदेवाख्य: ।
शान्तिस्तवेन मारिं, यो जह्रे देवताऽभ्यर्च्य: ॥ "

" પ્રદ્યોતન નામવાળા (આચાર્ય થયા.) અને ત્યારપછી દેવતાઓના પૂજ્ય શ્રીમાનદેવસૂરીશ્વર થયા કે જેમણે ' શાંતિ-સ્તવ ' વડે મરકીને દૂર કરી. "

मंगलादि – ' મંગલાદિ ' શબ્દ વડે " મંગલ, અભિધેય, વિષય-સંબન્ધ અને પ્રયોજન " સમજવાનાં છે. આ ચારે વસ્તુઓ સ્તવકર્તાએ પ્રથમ ગાથામાં દર્શાવી છે. ' शातिं नमस्कृत्य ' એ બે પદો ' મંગલ-સૂચક ' છે. ' शान्ति-निमित्तं स्तौमि ' એ બે પદો (શાંતિ-સ્તવ એવા) ' અભિધેય 'નાં સૂચક છે. ' मन्त्रपदैः ' એ પદ (મંત્રપદ-પૂર્વકની સ્તુતિ) એવા ' વિષય 'નું સૂચક છે અને स्तोतुः शान्तये એ બે પદો (શાંતિ કરવાનાં) ' પ્રયોજન 'નાં સૂચક છે.

[૧] स्तौमि – સ્તવું છું, વર્ણવું છું. કોને ? शान्ति-निमित्तम् – શાંતિ-સાધનને. કેવી રીતે ? मन्त्रपदैः – મંત્ર-ગર્ભિત પદો વડે. શા માટે ? स्तोतुः शान्तये – સ્તુતિ કરનારાઓની શાંતિને માટે. શું કરીને ? शान्तिं नमस्कृत्य – શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને. શા માટે શાન્તિનાથ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને ? કારણ કે તેઓ शान्ति-निशान्त – શાંતિના સદન છે, વળી शान्त – શાન્તરસથી યુક્ત છે અને शान्ताशिव – શાન્ત થયેલા અશિવવાળા છે. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને અપાયેલાં આ ત્રણે વિશેષણો સાર્થક છે, કારણ કે તેમના કપાયો સર્વથા ક્ષીણ થયેલા હોઈ તેઓ शान्ति-निशान्त છે અથવા શાંતિદેવીના આશ્રયસ્થાન હોઈ शान्ति-निशान्त છે, વળી તેઓ શાંતરસથી યુક્ત કે પ્રશમરસમાં નિમગ્ન હોઈ ને शान्त છે અને કર્મનો સર્વ ક્લેશ ટળેલો હોઈ शान्ताशिव છે. વિશેષમાં જ્યારે તેઓ માતાની કુક્ષિમાં આવ્યા, ત્યારે તેમના પ્રભાવથી માતાએ છાંટેલ જળવડે દેશભરમાં ફેલાયેલો મહા-

રોગ શાંત થયો અને પછી પણ અપાયાપગમાતિશય વડે તેમણે અનેક સ્થળે ફેલાયેલા રોગોનું, પરસ્પરના વૈરનું, સાત પ્રકારની ઇતિઓનું તેમજ અન્ય ઉપદ્રવોનું શમન કર્યું હતું. આ રીતે તેઓ શાંતિમય, શાંતિ-સ્વરૂપ અને શાંતિપ્રદાતા હોવાથી શાંતિના અભીષ્ટ પ્રયોજનમાં સર્વ રીતે સ્તવનને યોગ્ય છે.

शान्ति-जिन-नाममन्त्र-स्तुतिः – શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની નામમંત્રથી ગર્ભિત સ્તુતિ.

આ 'સ્તવ'નો બીજીથી છઠ્ઠી ગાથા સુધીનો ભાગ નામ-મંત્રમય સ્તુતિવાળો હોઈ 'शान्तिजिन-नाममन्त्र-स्तुति' તરીકે સમજવાનો છે.

[૨] ॐ इति – ॐપૂર્વક નામમંત્રનો પ્રારંભ કરીએ છીએ. नमो नमः– નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો. (ભક્તિના ઉલ્લાસથી અથવા તો મંત્રશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ અહીં બે વાર નમસ્કારનું સૂચન છે.) કોને? शान्तिजिनाय – શાંતિજિનને. કેવા શાંતિજિનને? निश्चितवचसे – વ્યવસ્થિત વચનવાળાને. તથા भगवते – ભગવાનને. તથા पूजाम् अर्हते – પરમપૂજ્યને. તથા जयवते – જયવંતને. 'જય' શબ્દથી અહીં અપાયનો અપગમ સમજવાનો છે. તથા यशस्विने – સર્વત્ર મહાયશ પ્રાપ્ત કરનારને. તથા दमिनां स्वामिने – ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરનારાઓના સ્વામીને.

[૩] नमो नमः– નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો. કોને? शान्तिदेवाय – શાંતિના દેવને. વળી કોને? सकलातिशेषक-महा-

सम्पत्ति-समन्विताय – ચોત્રીશ અતિશયરૂપ મહાઋદ્ધિવાળાને. તથા शस्याय – પ્રશસ્તને – સ્તુતિ કરવા યોગ્યને. त्रैलोक्य-पूजिताय च – અને ત્રિલોકથી પૂજાયેલાને.

[૪-૫] सततं नम :– સદા નમસ્કાર હો. કોને? तस्मै – તેમને, તે શાંતિનાથને. કેવા શાંતિનાથને? सर्वामर-सुसमूह-स्वामिक-संपूजिताय – સર્વ દેવ-સમૂહના ઇંદ્રોથી સમ્યક્ પ્રકારે પૂજાયેલાને. તથા निर्जिताय – કોઈથી નહીં જિતાયેલાને. તથા भुवन-जन-पालनोद्यततमाय – વિશ્વના લોકોનું રક્ષણ કરવામાં તત્પરને. તથા सर्व-दुरितौघ-नाशनकराय – સમગ્ર ભય-સમૂહનો નાશ કરનારને. તથા सर्वाशिव-प्रशमनाय – બધા ઉપદ્રવોનું શમન કરનારને. તથા दुष्ट-ग्रह-भूत-पिशाच-शाकिनीनां प्रमथनाय – દુષ્ટ ગ્રહો, ભૂત, પિશાચ અને શાકિનીઓએ કરેલી પીડાઓનો નાશ કરનારને.

[૬] नमत – હે લોકો! તમે નમસ્કાર કરો. કોને? तं शान्तिम् – તે શાન્તિનાથ ભગવાનને. કેવા શાંતિનાથ ભગવાનને? यस्य इति नाममन्त्र-प्रधानवाक्योपयोग-कृत-तोषा विजया जनहितं कुरुते । – જેમના નામમંત્રવાળા વાક્યના પ્રયોગવડે તુષ્ટ કરાયેલી વિજયાદેવી રિદ્ધિ-સિદ્ધિ આપી લોકોનું ભલું કરે છે.

इति च नुता – અને તેથી જ તે હવે પછી સ્તવાયેલી છે.

શ્રીશાંતિજિન-'નામમંત્ર' સ્તુતિને "પંચરત્ન-સ્તુતિ" પણ કહી શકાય તેમ છે, કારણ કે એ સ્તુતિ રત્નસમાન સુંદર એવી પાંચ ગાથાઓ વડે બનેલી છે.

સ્તુતિની પહેલી ગાથામાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને યોગીઓના સ્વામી એટલે 'યોગીશ્વર' તરીકે વર્ણવ્યા છે, કે જે 'ૐકાર-સ્વરૂપ' છે, 'વ્યવસ્થિત વાણીવાળા' છે, અનન્ત-જ્ઞાનથી યુક્ત' છે, 'સર્વની પૂજાને યોગ્ય' છે, સર્વ અપાયોના અપગમ કરવા વડે 'જયવાન' છે અને સર્વને શાંતિ પમાડવા જેટલું પ્રબળ 'યશોનામકર્મ ધારણ કરનારા' છે. તેમનું **આ સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ ઇચ્છનારાઓ માટે ધ્યાતવ્ય છે.**

સ્તુતિની બીજી ગાથામાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને 'ત્રૈલોક્યેશ્વર' તરીકે વર્ણવ્યા છે કે જે 'સકલ અતિશયરૂપી મહાસંપત્તિઓના સ્વામી' છે અને 'અતિપ્રશંસનીય' છે. **તેમનું આ સ્વરૂપ રિદ્ધિ-સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ ઇચ્છનારાઓ માટે ધ્યાતવ્ય છે.**

સ્તુતિની ત્રીજી ગાથામાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને '**ભુવનેશ્વર**' તરીકે વર્ણવ્યા છે, કે જે 'સર્વ અમરોના સ્વામીથી પૂજાયેલા' અને કદી 'નહીં જિતાયેલા' છે. તેમનું **આ સ્વરૂપ વિદ્યા, મંત્ર, તંત્ર અને રસાયણ વગેરેની સિદ્ધિ માટે ધ્યાતવ્ય છે.**

સ્તુતિની ચોથી ગાથામાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને '**રુદ્ર**' તરીકે વર્ણવ્યા છે, કે જેઓ સર્વ 'ભય-સમૂહોનો નાશ કરે' છે, સર્વ 'ઉપદ્રવોનું શમન' કરે છે અને ભૂત, પિશાચ તથા શાકિનીઓએ કરેલી પીડાનું પ્રમથન કરે છે. તેમનું આ **સ્વરૂપ ભય અને ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરવા માટે ધ્યાતવ્ય છે.**

.·· સ્તુતિની પાંચમી ગાથામાં નામ-મંત્રોનો મહિમા દર્શાવતાં જણાવ્યું છે કે જેઓ આ નામ-મંત્રોનો ઉચિત વાક્ય-પ્રયોગ કરીને એટલે કે તેનું વિધિપુરઃસર અનુષ્ઠાન કરી વિજયા-જયા દેવીને તુષ્ટ કરે છે (કર્તૃત્વશક્તિ તેના હાથમાં હોવાથી) તેનું સઘળું હિત સધાય છે. તેથી અવસરને ઉચિત એવી વિજયા અને જયાની પણ સ્તુતિ કરવી જોઈએ કે જે હવે પછી કરેલી છે.

विजया-जया-नवरत्नमाला – **વિજયા અને જયા** – દેવીની નવ ગાથા વડે સ્તુતિ.

હવે પછીની નવ ગાથાઓમાં વિજયા અને જયા દેવીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે કે જેનું સ્તવન-કર્તાને સાન્નિધ્ય હતું. તે સંબંધી શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિએ પ્રભાવક-ચરિત્રમાં જણાવ્યું છે કે —

"प्रभावाद् ब्रह्मणस्तस्य, मानदेवप्रभोस्तदा ।
श्रीजया-विजयादेव्यौ, नित्यं प्रणमतः क्रमौ ॥ २९ ॥"

'તે વખતે શ્રીમાનદેવસૂરિના બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી **જયા અને વિજયા** નામે બે દેવીઓ તેમને પ્રતિદિન પ્રણામ કરતી હતી.'

આવો જ ઉલ્લેખ પટ્ટાવલીઓ તથા અન્ય ગ્રંથોમાં પણ મળે છે.

આ સ્તવમાં પહેલો ઉલ્લેખ **વિજયાનો** આવે છે. (ગાથા છઠ્ઠી તથા સાતમી) અને પછી **જયાનો** આવે છે.

(ગાથા સાતમી તથા પંદરમી) તેથી નવરત્નમાલાના વિશેષણમાં પહેલું નામ વિજયાનું અને બીજું નામ જયાનું રાખેલું છે.*

* અન્ય મંત્ર-કલ્પોમાં પણ આવો જ ક્રમ જળવાયેલો છે. જેમ કેઃ–

" सितदीधितिसमवर्णे, चामर-जपमालिका-वरफलाढ्ये ।
विमलालङ्कृति-वस्त्रे, देव्यौ विजया-जये भवतः ॥ १२१ ॥"

—શ્રીસાગરચન્દ્રકૃત મંત્રાધિરાજ કલ્પ, તૃતીય પટલ.

" सितवाससी वसाने, श्वेताभरणे च चामराढ्यकरे ।
विजया-जये च देव्यौ, पक्षद्वितये ततश्चिन्त्ये ॥ २८ ॥"

—શ્રીસાગરચંદ્રકૃત મંત્રાધિરાજ-કલ્પ, ચતુર્થ પટલ.

" अष्टमे वलये चाष्टौ, द्विगुणानि ग्रहैः सह ।
विजयाद्येकान्तरितः, प्रणवो ह्रीँ नमस्तथा ॥ २५ ॥"

—શ્રીધર્મઘોષસૂરિ-કૃત ચિન્તામણિ-કલ્પ.

" सम्प्रदायश्चात्र–

सकलं त्रिभुवनतिलकं विजया-जयाऽऽत्त-चामरं धरणेन्द्रधृतातपत्रं त्रिनयनं...भवति ।

—ભયહરસ્તોત્ર-ટીકા, જૈન સ્તો. સં. પૃ. ૨૯

અન્ય મતમાં વિજયા અને જયાની ગણતરી લોક-માતા તરીકે કરવામાં આવી છે. ત્યાં પણ આ જ ક્રમ જોવાય છે. જેમ કે–

" गौरी पद्मा शची मेधा, सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा, मातरो लोकमातरः ॥"

ગૌરી, પદ્મા, શચી, મેધા, સાવિત્રી, વિજયા, જયા, દેવસેના, સ્વધા અને સ્વાહા—આ દસ માતાઓ 'લોક-માતાઓ' છે.

'ક્રિયમાણ પ્રયોગ-સંગ્રહ.'

[૭] नमः भवतु – નમસ્કાર હો. કોને ? ते – તને. કેવી તને ? भगवति ! હે ભગવતી, તને.

विजये ! હે વિજયા ! તને.

सुजये ! હે સુજયા ! તને. अजिते ! – હે અજિતા ! તને. अपराजिते ! – હે અપરાજિતા ! जयावहे ! – હે જયાવહા ! તને. भवति ! – હે ભવતી, તને. શા માટે ? કારણ કે તારી શક્તિ " जगत्यां परापरैः जयति " इति – ' જગતમાં પરાપર અને બીજાં રહસ્યો વડે જય પામે છે. ' દેવી મંત્રવડે પ્રસન્ન થાય છે અને કાર્યસિદ્ધિ કરે છે. તેમાં મંત્રની ભૂમિકા સાત પ્રકારની હોય છે :–

(૧) પ્રકટ – જેનો અર્થ ભાષાના સામાન્ય ધોરણે થાય છે.

(૨) ગુપ્ત – જેનો અર્થ ગૂઢભાવ પ્રમાણે થાય છે.

(૩) ગુપ્તતર – જેનો અર્થ અતિગુપ્ત હોઈને રહસ્ય કહેવાય છે.

(૪) સંપ્રદાય-રહસ્ય – જેમાં મંત્રનું સંપ્રદાય-ગત રહસ્ય પ્રકટ થાય છે.

(૫) કુલ-રહસ્ય – જેમાં મંત્રનું કુલ-ગત રહસ્ય પ્રકટ થાય છે.

(૬) નિગર્ભ ર [illegible] મંત્રનું ગુરુ-પરંપરા પ્રમાણે ઊતરી આવેલું રહ

(૭) પરાપર-રહસ્ય – જેમાં મંત્રનું અંતિમ રહસ્ય કે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ રહસ્ય પ્રકટ થાય છે. આ રહસ્ય પ્રકટ થાય ત્યારે ચૈતન્ય-શક્તિ જાગ્રત થાય છે અને તે જ કાર્ય-સિદ્ધિ કરે છે.

[૮] जीया: – હે દેવી! તું જય પામ! કેવી છે તું? सर्वस्य अपि च सङ्घस्य भद्र-कल्याण-मङ्गल-प्रददे! સર્વ પણ સંઘને ભદ્ર, કલ્યાણ અને મંગલ આપનારી! વળી કેવી છે તું? साधूनां सदा शिव-सुतुष्टि-पुष्टि-प्रदे! – સાધુઓને નિરંતર શિવ, સુતુષ્ટિ અને પુષ્ટિ આપનારી. સકલ સંઘ હંમેશાં ભદ્ર, કલ્યાણ અને મંગલની જ અપેક્ષા રાખે છે. તેથી દેવી તેને એ પ્રકારની વસ્તુઓ આપે છે. અહીં भद्र-પદથી સુખ, कल्याण-પદથી આરોગ્ય અને मङ्गल-પદથી આનંદમય વાતાવરણને ગ્રહણ કરવાનું છે. સાધુ-સમુદાય સદા શિવ, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી દેવી તેમને એ પ્રકારની વસ્તુઓ આપે છે. અહીં शिव-પદથી મોક્ષ-સાધનાને અનુકૂળ એવું નિરુપદ્રવી વાતાવરણ, तुष्टि-પદથી ચિત્તનો સંતોષ અને पुष्टि-પદથી ધર્માચરણમાં ઉત્સાહ સમજવાનો છે કે જેને લીધે મોક્ષની સાધના સત્વર થાય અને અન્ય લોકોને પણ ધર્મ પમાડવાનો ઉત્સાહ આવે.

[૯] नमः अस्तु – નમસ્કાર હો. કોને? तुभ्यम् – તને. કેવી તને? भव्यानां कृतसिद्धे! – 'ભવ્ય' ઉપાસકોને 'સિદ્ધિ' આપનારીને. વળી કેવી તને? निर्वृति-निर्वाण-जननि! શાંતિ અને પરમ પ્રમોદ આપનારીને. વળી કેવી

તને? सत्त्वानाम् अभयप्रदाननिरते! 'સત્ત્વશાલી' ઉપાસકોને અભયનું દાન કરવામાં તત્પર! વળી કેવી તને? स्वस्तिप्रदे! ક્ષેમને આપનારી તને. દેવીની વિભૂતિઓનો લાભ સકલ-સંઘને અને સાધુ-સમુદાયને કેવા કેવા પ્રકારે મળે, તે દર્શાવ્યા પછી તેની ઉપાસના કરનારાઓના અધિકાર-પરત્વે ત્રણ પ્રકારના ભેદ પાડીને, તેઓને કયા કયા લાભો મળે છે તે દર્શાવે છે. આ ઉપાસકોમાં જેઓ 'ભવ્ય' છે, (જેને માંત્રિકો 'દિવ્ય' પણ કહે છે) તેમને 'સિદ્ધિ,' 'શાંતિ' અને 'પરમ-પ્રમોદ' આપે છે; તથા જેઓ 'સત્ત્વશાળી' છે, (જેને માંત્રિકો 'વીર' પણ કહે છે) તેમને દેવી 'નિર્ભયતા' અને 'ક્ષેમ' આપે છે.

[૧૦] વળી કેવી તને? हे देवि! – હે દેવી! भक्तानां जन्तूनां शुभावहे! – જઘન્ય ઉપાસકોનું શુભ કરનારીને. વળી કેવી તને! सम्यग्दृष्टीनां धृति-रति-मति-बुद्धि-प्रदानाय नित्यम् उद्यते! સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા જીવોને ધૃતિ, રતિ, મતિ અને બુદ્ધિ આપવાને માટે નિરંતર તત્પર એવી તને. જેઓ માત્ર ઓઘ-સંજ્ઞાથી જ ઉપાસના કરે છે તેઓ 'ભક્ત જંતુ' કહેવાય છે (જેને માંત્રિકો 'પશુ' પણ કહે છે) અને તેમનું દેવી 'શુભ' કરે છે. એટલે કે તેમને સાધનની સંપ્રાપ્તિ કરી આપે છે.

શ્રીસંઘ, સાધુ-સમુદાય અને ત્રણ પ્રકારના ઉપાસકોને દેવી કેવા કેવા લાભો પહોંચાડે છે તે જણાવ્યા પછી સમ્યગ્-દૃષ્ટિઓને થતા લાભનું વર્ણન કરે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા જીવો

દેવીની ઉપાસના તરફ ખાસ લક્ષ્ય આપનારા હોતા નથી; તેમ છતાં તેનું આરાધન કરવાથી દેવી તેમને ધૃતિ, રતિ, મતિ અને બુદ્ધિ આપે છે, કે જે સમ્યગ્દૃષ્ટિપણાની સ્થિરતા માટે અતિ જરૂરી છે.

[૧૧] जय विजयस्व – જય પામ ! વિજય પામ !! ક્યાં जगति – જગતને વિષે. કોણ ? देवि ! હે દેવી ! તું. કેવી દેવી ? जिन-शासन-निरतानां च शान्तिनतानां जनतानां श्री-सम्पत्-कीर्ति-यशो-वर्धनि !–જિનશાસન પ્રત્યે ભક્તિભાવવાળા અને શ્રીશાન્તિનાથ ભગવાનને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરનારા જન-સમુદાયને શ્રી, સંપત્તિ, કીર્તિ અને યશની વૃદ્ધિ કરનારી. સામાન્ય જનતાને તો આ ચાર વસ્તુઓ જ જોઈએ છે, તેથી દેવી તેમને એ વસ્તુઓ આપે છે. અહીં શ્રી-પદથી સૌન્દર્ય, સમ્પત્-પદથી લક્ષ્મી તેમજ વિવિધ પ્રકારની સંપત્તિઓ, જેવી કે ઘર, ખેતર, બાગ-બગીચા, ઢોર-ઢાંખર, નોકર-ચાકર, રાચ-રચીલું વગેરે, कीर्ति-પદથી લોકોનાં સામાન્ય વખાણ અને यश-પદથી મોટી પ્રસિદ્ધિ સમજવાની છે.

[૧૨-૧૩] अथ – હવે અહીં જે વર્ણન કર્યું છે, તેના અનુસંધાનમાં જણાવવાનું કે रक्ष रक्ष – રક્ષણ કર ! રક્ષણ કર !! અહીં મંત્રાક્ષરને લીધે रक्ष પદ બે વાર મૂકાયેલું છે. ક્યારે ? सदा – નિરંતર. કોણ ? त्वं – તું. હે દેવી ! તું. શેમાંથી રક્ષણ કર ? सलिलानल-विष-विषधर-दुष्टग्रह-राज-रोग-रणभयत:; राक्षस-रिपु-गण-मारी-चौरेति-श्वापदादिभ्य:–(૧) જલના ભયમાંથી, (૨) અગ્નિના ભયમાંથી; (૩) વિષના ભયમાંથી, (૪) વિષધરના

ભયમાંથી, (૫) દુષ્ટ ગ્રહ-ચારના ભયમાંથી, (૬) રાજાના ભયમાંથી, (૭) રોગના ભયમાંથી, (૮) લડાઈના ભયમાંથી, એ આઠ પ્રકારના ભયમાંથી તથા (૧) રાક્ષસના ઉપદ્રવમાંથી, (૨) શત્રુગણના ઉપદ્રવમાંથી, (૩) મરકીના ઉપદ્રવમાંથી, (૪) ચોરના ઉપદ્રવમાંથી (૫) ' ઈતિ '-સંજ્ઞાથી ઓળખાતા સાત પ્રકારના ભયોમાંથી, (૬) શિકારી પ્રાણીઓના ભયમાંથી અને (૭-૮) ' આદિ ' શબ્દ વડે ભૂત, પિશાચ તથા શાકિનીઓના ઉપદ્રવમાંથી, એ રીતે આઠ પ્રકારના ઉપદ્રવમાંથી. વળી બીજું શું કર ? सुशिवं कुरु कुरु – મંગલ કર, મંગલ કર !! च – અને. शान्तिं कुरु कुरु – શાંતિ કર ! (શાંતિ) કર !! तुष्टिं कुरु कुरु – તુષ્ટિ કર ! (તુષ્ટિ) કર !! पुष्टिं कुरु कुरु – પુષ્ટિ કર ! (પુષ્ટિ) કર !! स्वस्ति च कुरु कुरु – અને ક્ષેમ કર ! (ક્ષેમ) કર !! કયાં इह – આ સ્થલે, આ પ્રસ્તાવે.

[૧૪] कुरु कुरु – કર ! કર !! શું ? शिव-शान्ति-तुष्टि-पुष्टि-स्वस्ति – શિવ, શાંતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને સ્વસ્તિ. કયાં ? इह – અહીં, આ સ્થળે. કોને ? जनानां – લોકોને, ભય-ત્રસ્ત લોકોને, દુઃખ-પીડિત લોકોને. કોણ ? भगवति ! गुणवति !– હે ત્રિગુણાત્મક દેવી ! તું, કેવી છે તું ? " ॐ नमो नमो ह्राँ ह्रीँ ह्रूँ ह्रः यः क्षः ह्रीँ फट् फट् स्वाहा " એ મંત્ર-સ્વરૂપિણી.

[૧૫] नमो नमः – નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો, કોને ? तस्मै शान्तये । एवं यन्नामाक्षर-पुरस्सरं संस्तुता जयादेवी नमतां शान्तिं कुरुते तस्मै शान्तये । ઉપર કહ્યા મુજબ જેમનાં નામ-

મંત્રના પુરશ્ચરણપૂર્વક સ્તવાયેલી જયાદેવી પૂજન કરનારાઓને શાંતિ કરે છે, તે શ્રીશાંતિનાથને.

દેવીની વિભૂતિઓથી ઉપકૃત થયેલાઓના સમૂહને 'જગત્' કહીએ તો આ સ્તુતિમાં તેના રક્ષણ માટે 'જગન્મંગલ કવચ' રહેલું છે, તેમાં 'જગત્'ની જનતાના દેહનાં અંગો નીચેની રીતે સમજવાં ઘટે :-

લાભાર્થી	દેહનું અંગ	પ્રાપ્ત થતી વિભૂતિઓ
૧ 'શ્રીસંઘ'	મસ્તક	ભદ્ર, કલ્યાણ, મંગલ. (સુખ-આરોગ્ય-આનંદ)
૨ 'સાધુ' (સાધ્વી)	વદન	શિવ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ. (નિરુપદ્રવતા-સંતોષ-ધર્મમાં ઉત્સાહ)
૩ 'ભવ્ય' ઉપાસક	હૃદય	સિદ્ધિ, નિર્વૃતિ, નિર્વાણ. (કાર્યસિદ્ધિ-શાંતિ-પરમપ્રમોદ)
૪ 'સત્ત્વ' ઉપાસક	હાથ	અભય, સ્વસ્તિ. (નિર્ભયતા-ક્ષેમ)
૫ 'જંતુ' ઉપાસક	પગ	શુભ. (શુભ-સાધનની પ્રાપ્તિ)
૬ સમ્યગ્દૃષ્ટિ	કંઠ	ધૃતિ, રતિ, મતિ, બુદ્ધિ. (ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય-હર્ષ-વિચારશક્તિ-નિર્ણય-શક્તિ)

૭ સામાન્ય જનતા	દેહ	શ્રી, સંપત્તિ, કીર્તિ, યશ. (શોભા-ઋદ્ધિ-ખ્યાતિ-પ્રસિદ્ધિ)

[૧૬] ' इति ' છેવટે. शान्तेः स्तवः – શાંતિ-સ્તવન. કેવું શાંતિ-સ્તવન ? पूर्वसूरि-दर्शित-मन्त्रपद-विदर्भितः –પૂર્વના આચાર્યોએ ગુરુ-આમ્નાયપૂર્વક પ્રકાશિત કરેલા મંત્રોથી ગર્ભિત. વળી કેવું છે એ શાંતિ-સ્તવન ? ' भक्तिमतां सलिलादिभय-विनाशी शान्त्यादिकरश्च'–ભક્તિ કરનારાઓના સલિલાદિ ભયોનો વિનાશ કરનાર, તેમજ ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરવા વડે શાંતિ-તુષ્ટિ-પુષ્ટિ કરનાર. अस्ति-પદ અહીં અધ્યાહારથી સમજવાનું છે.

સ્તવકર્તાએ અહીં એ વાત સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી છે કે આ સ્તવમાં જે કંઈ મંત્રો ગૂંથવામાં આવ્યા છે, તે પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાન નિર્ગ્રંથ આચાર્યોએ ગુરુ-આમ્નાય-પૂર્વક પ્રદર્શિત કરેલા છે. વળી એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે જેઓ ભક્તિવાળા એટલે મંત્રસાધકો છે, તેમને આ સ્તવન સલિલાદિ–ભયોનો નાશ કરનારું તેમજ શાંતિ-તુષ્ટિ-પુષ્ટિ કરનારું થાય છે.

[૧૭] यायात् – પામે. શું ? शान्तिपदम् – શાંતિપદને. કેવી રીતે ? हि – નિશ્ચય-પૂર્વક. કોણ ? सः – તે. કોણ તે ? यः एनं सदा पठति, शृणोति च – જે તેનો નિરંતર પાઠ કરે છે, તથા જે તેને નિરંતર સાંભળે છે તે. વળી કોણ તે ? यथायोगं भावयति वा – અથવા જે તેની મંત્ર-યોગના નિયમ અનુસાર ભાવના કરે છે તે. બીજું કોણ શાંતિપદને પામે ? सूरिः श्रीमानदेवश्च – સૂરિ શ્રીમાનદેવ પણ.

આ સ્તવન જેમ સલિલાદિ ભયોનો નાશ કરનારું અને શાંતિ-તુષ્ટિ-પુષ્ટિ કરનારું છે, તેમ 'શાંતિપદ'ને -સિદ્ધિ-પદને પણ આપનારું છે. તે આ રીતે:

જેઓ નિત્ય આ સ્તવનો ભાવના-પૂર્વક પાઠ કરી જાય છે કે બીજા પાસેથી તેને ભાવના-પૂર્વક સાંભળે છે, કે તેની 'મંત્રયોગ'ના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો અનુસાર ભાવના કરે છે, તેને 'શાન્તિ-પદ' પ્રાપ્ત થાય છે. મંત્રની 'ભાવના' કરવી એટલે મંત્રના અધીશ્વરનો જપ (પુરશ્ચરણ) કરવો, તથા મંત્રના અર્થની વિચારણા કરવી.* એટલે જેઓ મંત્રના અધીશ્વર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનો જપ કરે છે, તેમનું 'ધ્યાન' ધરે છે અને તેમાં પોતાની તમામ ચિત્ત-વૃત્તિઓનો લય કરી 'સમાધિ' અનુભવે છે, તેઓ લોકોત્તર એવું 'શાંતિપદ' પ્રાપ્ત કરે છે.

---

* મંત્ર-વિશારદોએ 'મંત્ર-સિદ્ધિ માટે પાંચ પગથિયાં' બતાવ્યાં છે: "(૧) અભિગમન, (૨) ઉપાદાન, (૩) ઇજ્યા, (૪) સ્વાધ્યાય અને (૫) યોગ." તેમાં મંત્ર-સિદ્ધિ માટે જે સ્થાનનો ઉપયોગ કરવો હોય, તેની શુદ્ધિ કરવી એ 'અભિગમન' છે; મંત્ર-સાધના માટે જરૂરી ઉપકરણો ભેગાં કરવાં, એ 'ઉપાદાન' છે; ભૂત-શુદ્ધિ, પ્રાણાયામ અને ન્યાસ-પૂર્વક પંચોપચાર (સુગંધી પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય અને અખંડ ફળ) આદિ ઉપચારો કરવા, એ 'ઇજ્યા' છે; મંત્રનો વિધિ-પુરઃસર જપ કરવો, એ 'સ્વાધ્યાય' છે અને તેના અધીશ્વરનું ધ્યાન ધરવું, એ 'યોગ' છે.

કેટલાકો 'મંત્રયોગ'ના 'સોળ અંગો' માને છે. તે આ રીતે: "(૧) ભક્તિ, (૨) શુદ્ધિ, (૩) આસન, (૪) પંચાંગ-સેવન,

શ્રીમાનદેવસૂરિ આ મહાચમત્કારિક સ્તવના કર્ત્તા છે, એવું સૂચન સૂરિ: શ્રીમાનદેવશ્ચ એ પદો વડે થાય છે. તેમણે ખાસ કારણ ઉપસ્થિત થયે આ સ્તવની રચના કરી હતી કે જે રીતે પ્રાચીન કાલના મહર્ષિઓ કરતા હતા. તે માટે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે :–

"(૧) ઉપદ્રવ થતાં, (૨) દુર્ભિક્ષ થતાં, (૩) દુશ્મનની ચડાઈ થતાં, (૪) રાજા દુષ્ટ થતાં, (૫) ભય આવી પડતાં, (૬) વ્યાધિ ઉત્પન્ન થતાં, (૭) માર્ગનો રોધ થતાં અને (૮) કોઈ વિશિષ્ટ કાર્ય આવી પડતાં–આ આઠ તથા બીજાં કારણો ઉત્પન્ન થતાં મંત્રવાદી મંત્રનો ઉપયોગ કરીને દર્શનાચારના આઠમા પ્રભાવના નામના અંગનું પાલન કરે છે. (કે જેથી સમ્યગ્દર્શન ગુણની આરાધના થાય છે.)

આવા મહાઉપકારી પુરુષ લોકોત્તર ' શાંતિપદ ' ને પામે એ સ્વાભાવિક છે, તેમ છતાં આપણા પ્રત્યેનું તેમનું ઋણ કંઈક અંશે અદા કરવા માટે આપણે એવી ભાવના ભાવવાની છે કે આ સ્તવના રચયિતા શ્રીમાનદેવસૂરિ પણ લોકોત્તર એવા ' શાંતિપદ ' ને પામે.

---

(૫) આચાર, (૬) ધારણા, (૭) દિવ્ય દેશ-સેવન, (૮) પ્રાણ-ક્રિયા, (૯) મુદ્રા, (૧૦) તર્પણ, (૧૧) હવન, (૧૨) બલિ, (૧૩) યાગ, (૧૪) જપ, (૧૫) ધ્યાન અને (૧૬) સમાધિ." આમાં ચૌદમું, પંદરમું અને સોળમું અંગ ઉપર જણાવેલા ' સ્વાધ્યાય ' અને ' યોગ 'ની જ પ્રક્રિયા છે.

[૧] क्षयं यान्ति ક્ષય પામે છે. શું ? उपसर्गाः – ઉપસર્ગો. બીજું શું થાય છે? छिद्यन्ते विघ्नवल्लयः– વિઘ્નરૂપી વેલીઓ છેદાય છે. તથા શું થાય છે? मनः प्रसन्नताम् एति – મન પ્રસન્નતાને પામે છે. ક્યારે? पूज्यमाने जिनेश्वरे – શ્રી જિનેશ્વરને પૂજતાં.

[૨] પૂર્વવત્.

(૬) અર્થ-સંકલના

શાંતિ-સદન, પ્રશમરસ-નિમગ્ન અને શિવ-સ્વરૂપ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને, સ્તુતિ કરનારાઓની શાંતિને અર્થે હું મંત્ર-ગર્ભિત પદોવડે શાંતિ-કરવામાં નિમિત્તભૂત એવા સાધનને (તંત્રને) વર્ણવું છું. ૧.

[શ્રીશાંતિજિન-પંચરત્ન-સ્તુતિ.]

ૐ પૂર્વક નામમંત્રનો પ્રારંભ કરીએ છીએ. (૧) વ્યવસ્થિતવચનવાળા, (૨) ભગવાન, (૩) દ્રવ્ય તથા ભાવપૂજાને યોગ્ય, (૪) જયવાન, (૫) યશસ્વી અને (૬) યોગીશ્વર એવા શ્રીશાંતિજિનને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો. ૨.

(૭) ચોત્રીશ અતિશયરૂપ મહાસંપત્તિથી યુક્ત, (૮) પરમ પ્રશસ્ત, (૯) ત્રૈલોક્ય-પૂજિત અને (૧૦) શાંતિના અધિપતિ એવા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો. ૩.

(૧૧) સર્વ દેવેન્દ્રોથી પૂજાયેલા, (૧૨) અજિત અને (૧૩) વિશ્વના લોકોનું રક્ષણ કરવામાં પરમ સાવધાન એવા તેમને સદા નમસ્કાર હો. ૪.

(૧૪) સર્વ ભય-સમૂહોનો નાશ કરનાર, (૧૫) સર્વ ઉપદ્રવોનું શમન કરનાર અને (૧૬) દુષ્ટ ગ્રહ, ભૂત, પિશાચ તથા શાકિનીઓની પીડાનો સંહાર કરનાર એવા તેમને સદા નમસ્કાર હો. ૫.

જેમના નામમંત્રવાળા વાક્ય-પ્રયોગો વડે તુષ્ટ થયેલી વિજયાદેવી લોકોને ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ આપીને તેમનું હિત કરે છે, તે શ્રીશાંતિનાથને (હે લોકો ! તમે) વંદના કરો અને વિજયા(જયા)દેવી કામ કરનારી હોઈ તે પણ અહીં પ્રસંગાનુસાર સ્તવાયેલી છે. ૬.

[વિજયા-જયા-નવરત્નમાલા]

હે ભગવતી ! હે વિજયા ! હે સુજયા ! હે અજિતા ! હે અપરાજિતા ! હે જયાવહા ! હે ભવતી ! તારી શક્તિ પરાપર રહસ્ય વડે જગતમાં જય પામે છે, તેથી તને નમસ્કાર હો. ૭.

સકલસંઘને ભદ્ર, કલ્યાણ અને મંગલ આપનારી તેમજ શ્રમણ-સંઘને સદા નિરુપદ્રવી વાતાવરણ, સુતુષ્ટિ અને પુષ્ટિ આપનારી દેવી ! તું જય પામ. ૮.

' ભવ્ય ' ઉપાસકોને સિદ્ધિ, શાંતિ તથા પરમ પ્રમોદ આપનારી તથા ' સત્ત્વશાલી ' ઉપાસકોને નિર્ભયતા અને ક્ષેમ આપનારી હે દેવિ ! તને નમસ્કાર હો. ૯.

' જંતુ ' ઉપાસકોને શુભ આપનારી, ' સમ્યગ્દૃષ્ટિ 'વાળા જીવોને ધૃતિ, રતિ, મતિ અને બુદ્ધિ આપવાને સદા તત્પર તથા જૈન ' પ્રવચન ' પ્રત્યે સદ્ભાવ ધરાવનારી અને શ્રીશાંતિ-

નાથ ભગવાન પ્રત્યે પૂજ્ય બુદ્ધિ ધરાવનારી જનતાની શ્રી, સંપત્તિ, કીર્તિ અને યશમાં વૃદ્ધિ કરનારી હે દેવી ! તું જય પામ ! વિજય પામ !! ૧૦-૧૧.

વળી તું સલિલ-ભયમાંથી, અનલ-ભયમાંથી, વિષ-ભયમાંથી, વિષધર-ભયમાંથી, દુષ્ટ-ગ્રહ-ભયમાંથી, રાજ-ભયમાંથી, રોગ-ભયમાંથી, રણ-ભયમાંથી, રાક્ષસના ઉપદ્રવમાંથી, શત્રુ-સમૂહના ઉપદ્રવમાંથી, મરકીના ઉપદ્રવમાંથી, ચોરના ઉપદ્રવમાંથી, 'ઇતિ' સંજ્ઞક ઉપદ્રવોમાંથી, શ્વાપદના ઉપદ્રવોમાંથી અને ભૂત, પિશાચ તથા શાકિનીઓના ઉપદ્રવમાંથી રક્ષણ કર ! રક્ષણ કર !! ૧૨-૧૩.

હે ભગવતી ! હે ગુણવતી ! તું અહીં નિરુપદ્રવતા, શાંતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને ક્ષેમ કર ! ક્ષેમ કર !! 'ॐ नमो नमो ह्राँ ह्रीँ ह्रूँ ह्रः यः क्षः ह्रीँ फट् फट् स्वाहा. ૧૪.

ઉપર કહ્યા મુજબ જેમનાં નામ-મંત્ર અને અક્ષર-મંત્રની પુરશ્ચર્યાપૂર્વક સ્તવાયેલી (વિજયા) જયાદેવી નમસ્કાર કરનારાઓને શાંતિ કરે છે, તે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો. ૧૫.

પ્રાંતે જણાવવાનું કે શાંતિ-સ્તવન પૂર્વસૂરિઓએ ગુરુ-આમ્નાય-પૂર્વક પ્રકટ કરેલાં મંત્રપદોથી ગૂંથાયેલું છે અને તે વિધિ-પુરઃસરનું અનુષ્ઠાન કરનારાઓને સલિલાદિ-ભયોમાંથી મુક્ત કરનારું તથા ઉપદ્રવોની શાન્તિ કરવાપૂર્વક તુષ્ટિ અને પુષ્ટિને પણ કરનારું છે. ૧૬.

અને જે આ સ્તવને સદા ભાવ-પૂર્વક ભણે છે, અન્યની પાસેથી ભાવ-પૂર્વક સાંભળે છે, તેમ જ મંત્રયોગના નિયમ પ્રમાણે તેની ભાવના કરે છે, તે નિશ્ચય શાંતિપદને પામે છે. સૂરિ શ્રીમાનદેવ પણ શાંતિપદને પામો.

[શ્રીજિનેશ્વરદેવનું પૂજન કરતાં સમસ્ત પ્રકારના ઉપદ્રવો નાશ પામે છે, વિઘ્નરૂપી વેલીઓ છેદાઈ જાય છે અને મન પ્રસન્નતાને પામે છે. ૧.

સર્વ મંગલોમાં મંગલરૂપ, સર્વ કલ્યાણોનાં કારણરૂપ અને સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ એવું જૈનશાસન (પ્રવચન) સદા જયવંતું વર્તે છે.] ૨.

૭ સૂત્ર-પરિચય

જો ચમત્કારનો અર્થ વિશ્વના સનાતન નિયમોથી વિરુદ્ધ કોઈ પણ હકીકત એવો કરીએ તો એ પ્રકારનો ચમત્કાર હતો નહિ, છે પણ નહિ અને હશે પણ નહિ, કારણ કે વિશ્વના નિયમો ત્રિકાલાબાધિત છે અને તે કોઈ પણ સંયોગોમાં ફરતા નથી; પરંતુ ચમત્કારનો અર્થ જો 'આશ્ચર્યકારી ઘટના,' 'અસામાન્ય બનાવ' અથવા 'આપણી કલ્પના-બહારની હકીકત' એવો કરીએ તો એવા ચમત્કારો ભૂતકાળ-માં બનેલા છે, હાલ પણ બને છે અને ભવિષ્યમાં પણ બનશે.

આવા ચમત્કારોનું નિર્માણ "યોગ વિદ્યા અને મંત્રો" વડે થઈ શકે છે.

'યોગ' એટલે રાસાયણિક પ્રયોગો કે જડી-બુટ્ટી આદિનો

વિશિષ્ટ ઉપયોગ. 'વિદ્યા' એટલે અનુષ્ઠાન સિદ્ધ એક પ્રકારની શક્તિ કે જેના અધિપતિ-સ્થાને પ્રાયઃ સ્ત્રી-દેવતા હોય છે; અને 'મંત્ર' એટલે પાઠ-સિદ્ધ શક્તિ કે જેના અધિપતિ-સ્થાને પ્રાયઃ પુરુષ-દેવતા હોય છે.

'યોગ'ના પ્રભાવથી પાણી પર ચાલવાની, આકાશમાં ગમન કરવાની, અદૃશ્ય થવાની, સ્વર બદલવાની વગેરે ક્રિયાઓ સિદ્ધ થાય છે; જ્યારે 'વિદ્યા' અને 'મંત્ર'ના પ્રભાવથી પરકાય-પ્રવેશ, ઇચ્છિત રૂપ-ધારણા, ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ અને જયની પ્રાપ્તિ, શત્રુનો પરાજય, ભયનું નિવારણ, ઉપદ્રવોનો નાશ વગેરે અનેકાનેક ઘટનાઓ સિદ્ધ થાય છે. આ હકીકતને દર્શાવનારાં સંખ્યાબંધ પ્રમાણો આગમ-સાહિત્યમાંથી તેમ જ અન્ય સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે.

'મંત્રની સિદ્ધિ' તામસિક, રાજસિક કે સાત્ત્વિક કોઈ પણ પ્રકારના મનુષ્યો કરી શકે છે. તેમાં તામસિક અને રાજસિક સ્વભાવના મનુષ્યો તેનો ઉપયોગ પોતાની સ્વાર્થ-સાધના માટે અથવા શત્રુઓનો વિનાશ વગેરે કરવા માટે કરે છે, જ્યારે સાત્ત્વિક પુરુષો તેનો ઉપયોગ નિઃસ્વાર્થભાવે માત્ર જન-હિતાર્થે જ કરે છે. તેથી જ્યારે જ્યારે દેશમાં કોઈ મહાન ઉપદ્રવ થાય કે રોગચાળો ફાટી નીકળે, ત્યારે જનતા મહાપુરુષોનું શરણ શોધે છે અને આવા મહાપુરુષો તેમને મંત્ર-ગર્ભિત સ્તવન કે સ્તોત્રો બનાવી આપે છે કે જેનો પાઠ કરવામાત્રથી યા શ્રવણ કરવામાત્રથી તે તે પ્રકારનો ઉપદ્રવ કે રોગચાળો શમી જાય છે.

આવો જ એક પ્રસંગ વીર-નિર્વાણની સાતમી સદીના અંત ભાગે ભારતવર્ષમાં બની ગયો. શાકંભરી નગરીમાં કોઈ પણ કારણે કુપિત થયેલી શાકિનીએ મહામારીનો ઉપદ્રવ ફેલાવ્યો. એ ઉપદ્રવ એટલો ભારે હતો કે તેમાં ઔષધ કે વૈદ્યો કાંઈ પણ કામ આપી શકતાં ન હતાં. તેથી માણસો ટપોટપ મરવા લાગ્યા અને આખી નગરી શ્મશાન જેવી ભયંકર જણાવા લાગી.

આ પરિસ્થિતિમાં કેટલાક સુરક્ષિત રહેલા શ્રાવકો જિન-ચૈત્યમાં એકઠા થઈને વિચાર કરવા લાગ્યા કે 'અરે! આ શું થવા બેઠું છે? આજે સંઘના દુર્ભાગ્યે કપર્દીયક્ષ, અંબિકા દેવી, બ્રહ્મશાંતિ-યક્ષ, યક્ષરાજ તથા વિદ્યાદેવીઓ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયેલી જણાય છે, અન્યથા આપણી હાલત આવી હોય નહિ. હવે શું કરવું?'

તેઓ આ રીતે ચિંતામાં મગ્ન બન્યા, ત્યારે અંતરીક્ષ-માંથી અવાજ આવ્યો કે – 'તમે ચિંતા શા માટે કરો છો? નાડૂલ નગરીમાં શ્રીમાનદેવસૂરિ વિરાજે છે, તેમના ચરણોનાં પ્રક્ષાલન-જલનો તમારાં મકાનોમાં છંટકાવ કરો એટલે બધો ઉપદ્રવ શાંત થઈ જશે.'

આ વચનથી આશ્વાસન પામેલા સંઘે વીરદત્ત નામના એક શ્રાવકને વિજ્ઞપ્તિ-પત્ર સાથે નાડૂલ નગરે (નાડોલ-મારવાડમાં) શ્રીમાનદેવસૂરિ પાસે મોકલ્યો.

સૂરિજી તપસ્વી, બ્રહ્મચારી અને મંત્ર-સિદ્ધ મહાપુરુષ હતા તથા લોકોપકાર કરવાની પરમ નિષ્ઠાવાળા હતા. તેથી

તેમણે 'શાંતિ-સ્તવ' નામનું એક મંત્ર-યુક્ત, ચમત્કારિક અને શાંતિ કરવામાં નિમિત્તભૂત એવું સાધન (તંત્ર) સ્તોત્રરૂપે બનાવી આપ્યું અને પગધોવણ પણ આપ્યું. આ શાંતિસ્તવ લઈને વીરદત્ત શાકંભરી નગરીએ પહોંચ્યો. ત્યાં પગ-ધોવણનું (શાંતિ-સ્તવથી મંત્રેલું) પાણી અન્ય પાણી સાથે મિશ્રિત કરીને છાંટતાં તથા શાંતિ-સ્તવનો પાઠ કરતાં મહા-મારીનો ઉપદ્રવ શાંત થઈ ગયો. ત્યારથી તે સ્તવન સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવોના નિવારણ અર્થે બોલાવા લાગ્યું અને કાલક્રમે સપ્ત-સ્મરણનું એક અંગ બન્યું.* તથા પ્રતિક્રમણ-સૂત્રમાં પણ બોલાવા લાગ્યું.

---

* શ્રીધર્મકીર્તિસૂરિએ તથા સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ સપ્તસ્મરણની ટીકાઓ રચી છે, તેમાં આ સ્તવને અનુક્રમે ચોથું તથા છઠ્ઠું સ્મરણ ગણાવેલું છે. તે સંબંધી શ્રીસિદ્ધિચંદ્રગણિએ આ સ્તવની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે-

" जया-विजया-ऽपराजितामिधानाभिर्देवीभिर्विहितसान्निध्यै निरतिशय-करुणाकोमलचेतोभिः श्रीमानदेवसूरिभिः सर्वत्र सकलसंघस्य सर्वदोपसर्ग-निवृत्त्यर्थं एतत् स्तोत्रं कृतं तैः साकं, ततः प्रभृति सर्वत्र अस्य लघु-शान्तिस्तोत्रस्य प्रत्यहं स्वयमध्ययनादन्यसकाशात् श्रवणाद् वा अनेनाभि-मन्त्रितजलच्छटादानाच्च श्रीसंघस्य शाकिनीजनितमरकोपद्रव उपशान्तिं गतः, सर्वत्र शान्तिः समुत्पन्ना, ततः प्रभृति यावत् प्रायः प्रत्यहं लघुशान्तिः प्रतिक्रमणप्रान्ते प्रोच्यते इति संप्रदायः । "

'જયા-વિજયા અને અપરાજિતા નામની દેવીઓ જેમની સાન્નિ-ધ્યમાં રહે છે, તે અત્યન્ત કરુણા-કોમળ-ચિત્તવાળા શ્રીમાનદેવસૂરિએ સર્વ સ્થળના સકલ સંઘના કાયમી ઉપસર્ગ-નિવારણ માટે આ સ્તોત્ર

'શાંતિ-સ્તવ' શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના સ્તવનરૂપ છે, શ્રીશાંતિદેવીનાં બે સ્વરૂપો — વિજયા અને જયા તેની સ્તુતિ-રૂપ છે અને શાંતિકર્મ અંગેની તાંત્રિક સાધના બતાવનારું પણ છે.

સ્તવકર્તાએ આ સ્તવના પ્રારંભમાં 'शान्तिम्' પદ મૂકીને બે હેતુઓની સિદ્ધિ કરી છે. એક તો તે દેવાધિદેવ જગત્-પૂજ્ય એવા શ્રીતીર્થંકર દેવનું નામ છે, જે મંગલરૂપ છે અને બીજું મંત્રશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રારંભમાં 'કર્મ'નું* નામ લખવું, તે 'દીપન' છે – 'आदौ नाम-निर्देशो दीपनम्' (ભૈ. ૫. કલ્પ), જે શાંતિકર્મ માટે આવશ્યક છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને 'शान्ति-निशान्त,' 'शान्त' અને 'शान्ताशिव' એમ ત્રણ વિશેષણો લગાડવામાં આવ્યાં છે, જે

તેઓને માટે બનાવ્યું. એટલે આ લઘુ શાન્તિ-સ્તોત્ર પ્રતિદિન પોતે બોલવાથી અથવા બીજાની પાસે સાંભળવાથી અથવા એના (શાંતિ-સ્તવ)થી મંત્રેલા પાણીના છંટકાવથી શ્રીસંઘમાં શાકિની દ્વારા કરાયેલો મરકીનો ઉપદ્રવ શમી ગયો અને શાન્તિ ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારથી આજ સુધી પ્રાયઃ પ્રતિદિન લઘુશાન્તિ પ્રતિક્રમણના અન્તે બોલાય છે, એવો સંપ્રદાય છે.'

* તાંત્રિક કર્મો મુખ્યત્વે છ પ્રકારનાં છે :— શાંતિકર્મ, વશ્યકર્મ, સ્તંભનકર્મ, વિદ્વેષકર્મ, ઉચ્ચાટનકર્મ અને મારણકર્મ.

" शान्ति-वश्य-स्तम्भनानि, विद्वेषोच्चाटनं ततः ।
मारणं तानि शंसन्ति, षट् कर्माणि मनीषिणः ॥ "

—શારદાતિલક

તેમનાં આંતરિક તેમજ બાહ્ય સ્વરૂપને સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરે છે. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું અંતર શાંતિથી ભરેલું છે અને તેમની બહારની મુદ્રા પણ પ્રશમરસ-નિમગ્ન છે. વળી તેઓ સર્વ અશિવને શાંત કરનાર હોવાથી શિવ-સ્વરૂપ છે, એવા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને સ્તવકાર સ્તવનો પ્રારંભ કરે છે અને 'આ સ્તવ મંત્રપદો વડે બનાવું છું,' તેવો નિર્દેશ પણ કરી દે છે. એટલે આ સ્તવ કોઈ સામાન્ય કૃતિ નથી, પણ એક મંત્ર-ગર્ભિત ચમત્કારિક તાંત્રિક કૃતિ છે.

પ્રથમ ગાથામાં 'श' નો ઉપયોગ આઠ વાર કર્યો છે, તે પણ સૂચક છે; કારણ કે 'श' એ શાંતિમય સુખદ સ્થિતિનો નિદર્શક હોવાથી મંગલરૂપ છે અને આઠ વાર મંગલ થાય તે અષ્ટમંગલ-પૂજાની બરાબર છે.

બીજી ગાથાથી 'નામમંત્ર-સ્તુતિ'નો પ્રારંભ થાય છે. તેની ચાર ગાથાઓમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની સોળ નામોવડે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તે આ રીતે: (૧) તેઓ 'પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપ' છે, કારણ કે તેમનો વાચક ૐકાર છે. (૨) તેઓ 'સત્યોપદેષ્ટા' છે, કારણ કે તેમનાં વચનો વ્યવસ્થિત છે. (૩) તેઓ 'ભગવાન્' છે, કારણ કે 'ભગ' શબ્દથી સૂચિત થતા જ્ઞાનાદિ વિવિધ ગુણોથી વિભૂષિત છે. (૪) તેઓ 'અર્હત્' છે, કારણ કે આ જગતના તમામ લોકો વડે દ્રવ્ય અને ભાવથી પૂજાવાને યોગ્ય છે. (૫) તેઓ 'જયવાન્' છે, કારણ કે સર્વ અપાયો પર જય મેળવનારા છે. (૬) તેઓ 'યશસ્વી' છે, કારણ કે તેમનાં નામનું સ્મરણ

કરતાં દુઃખ અને દુરિત દૂર ભાગે છે. (૭) તેઓ 'યોગીશ્વર' છે, કારણ કે ઇન્દ્રિય-દમન અને ચિત્ત-શુદ્ધિ કરી મહાસમાધિને પ્રાપ્ત થયેલા છે. (૮) તેઓ 'ઋદ્ધિવંત' છે, કારણ કે અર્હંતોના ચોત્રીસ અતિશયો વડે યુક્ત છે. (૯) તેઓ 'પરમ પ્રશસ્ય' છે, કારણ કે પ્રશમરસથી પૂર્ણ ભરેલા છે. (૧૦) તેઓ 'ત્રૈલોક્યેશ્વર' છે, કારણ કે ત્રણે લોકના પ્રાણીઓ પર તેમનું શાસન છે. (૧૧) તેઓ 'દેવાધિદેવ' છે, કારણ કે સર્વ દેવેન્દ્રોથી પૂજાયેલા છે. (૧૨) તેઓ 'નિર્જિત' છે, કારણ કે કોઈથી જિતાતા નથી. (૧૩) તેઓ 'ભુવનેશ્વર' છે, કારણ કે ધર્મ-દેશના વડે ભુવન-જનોનું પાલન કરવામાં ઉદ્યત છે. (૧૪) તેઓ 'ભય-ભંજન' છે, કારણ કે બધા ભય-સમૂહોનો નાશ કરે છે. (૧૫) તેઓ 'શિવ' છે, કારણ કે બધા 'અશિવો'નું ઉપશમન કરે છે, અને (૧૬) તેઓ 'રુદ્ર' પણ છે, કારણ કે બધા દુષ્ટગ્રહો, ભૂત, પિશાચ અને શાકિનીઓની પીડાનો સંહાર કરે છે. સ્તુતિની પાંચમી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે આ બધું કાર્ય શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના નામમંત્રોથી તુષ્ટ થયેલી (શાંતિદેવી કે નિર્વાણી દેવી) વિજયા (અને જયારૂપે) કરે છે, તેથી તેમની સ્તુતિ પણ પ્રસંગોચિત છે.

આ રીતે સ્તવકર્તાએ 'નામમંત્ર-સ્તુતિ' પૂરી કરતાં જન-હિત માટે કર્તૃત્વશક્તિ ધરાવનારી વિજયા અને જયા દેવીની સ્તુતિ કરવાનું પ્રયોજન જણાવી દીધું છે; તથા સ્તવની સાતમી ગાથાથી શરૂ કરીને પંદરમી ગાથા સુધી એટલે કુલ નવ ગાથાઓ વડે તેની 'નવ-રત્નમાલા' રચી છે.

આ નવરત્નમાલાનો પહેલો વિભાગ નામસ્તુતિનો છે; તેમાં સ્તવકર્તાએ દેવીને જુદાં જુદાં ચોવીસ નામોથી સંબોધી છે. તે આ રીતે: (૧) **ભગવતી** – કારણ કે તે ભગ શબ્દથી સૂચિત થતાં જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, તેજ વગેરે ગુણોવાળી છે. (૨) **વિજયા** – કારણ કે તે વિજયને અપાવનારી છે. (૩) **સુજયા** – કારણ કે તે સુંદર જયને કરનારી છે. (૪) **અજિતા** – કારણ કે તે કોઈથી જિતાતી નથી. (૫) **અપરાજિતા** – કારણ કે કોઈથી તેનો પરાભવ થતો નથી.*

* જયા, વિજયા, અજિતા અને અપરાજિતા એ ચાર દિશાની રખેવાળી કરનારી દેવીઓ છે અને યંત્ર-સ્થાપન વખતે તેમને જુદી જુદી ચાર દિશાઓનું (કેટલાકને મતે ચાર ખૂણાઓનું) રક્ષા કરવાનું કામ સોંપાય છે. તેમનાં આયુધ વગેરેનો પરિચય 'નિર્વાણકલિકા'માં નીચે મુજબ આપેલો છે:–

"ॐ नमः पूर्वदिग्द्वाराधिदेवते ! सितद्युति ! अभय-पाशाङ्कुश-मुद्गर-व्यग्रपाणि ! पूर्वद्वारे तिष्ठ २ जये ! स्वाहा ।

ॐ नमो दक्षिणदिग्द्वाराधिदेवते ! रक्तद्युति ! अभय-पाशाङ्कुश-मुद्गरालङ्कृतपाणि ! दक्षिणद्वारे तिष्ठ २ विजये ! स्वाहा ।

ॐ नमो अपरदिग्द्वाराधिदेवते ! कनकप्रभे ! अभय-पाशाङ्कुश-मुद्गर-व्यग्रपाणि ! पश्चिमद्वारे तिष्ठ २ अजिते ! स्वाहा ।

ॐ नमो उत्तरदिग्द्वाराधिदेवते ! श्यामद्युति ! अभय-पाशाङ्कुश-मुद्गरालङ्कृतपाणि ! उत्तरद्वारे तिष्ठ २ अपराजिते ! स्वाहा ।"

ઓમ્-પૂર્વક નમસ્કાર હો! પૂર્વ દિશાના દ્વારની અધિષ્ઠાત્રી, સફેદ કાન્તિવાળી, અભય, પાશ, અંકુશ, મુદ્ગરથી યુક્ત હાથવાળી પૂર્વદ્વારમાં તું રહે રહે, હે જયા! સ્વાહા.

(૬) **જયાવહા** – કારણ કે તે જયને લાવનારી છે. (૭) **ભવતી** – કારણ કે તે હાજરાહજૂર છે. (૮) **ભદ્રા*** – કારણ કે તે ભદ્ર-સુખને દેનારી છે. (૯) **કલ્યાણી** – કારણ કે તે કલ્યાણની કરનારી છે. (૧૦) **મંગલા** – કારણ કે તે મંગલ કરે છે. (૧૧) **શિવા** – કારણ કે તે શિવ કરે છે. (પાર્વતીનું બીજું નામ શિવા છે.) (૧૨) **તુષ્ટિદા** – કારણ કે તે તુષ્ટિ કરે છે. (૧૩) **પુષ્ટિદા** – કારણ કે તે પુષ્ટિ કરે છે. (૧૪) **સિદ્ધિદાયિની** – કારણ કે તે સિદ્ધિ આપવામાં સહાય કરે છે. (૧૫) **નિર્વૃતિ** (શાંતિદેવી) – કારણ કે તે શાંતિ કરે છે. (૧૬) **નિર્વાણી** – (શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની શાસનદેવી) – કારણ કે તે નિર્વાણ-પ્રાપ્તિમાં સહાય કરે છે. (૧૭) **અભયા** – કારણ કે તે બધાં ભયો દૂર કરી અભયની સ્થિતિ પ્રવર્તાવે છે. (૧૮) **ક્ષેમંકરી** – કારણ કે તે ક્ષેમ કરે

[1] ઓમ્-પૂર્વક નમસ્કાર હો! દક્ષિણ દિશાના દ્વારની અધિનાયિકા, લાલ કાન્તિવાળી, અભય, પાશ, અંકુશ અને મુદ્ગરથી યુક્ત હાથવાળી, દક્ષિણ દિશાના દ્વારમાં તું રહે રહે, હે વિજયા! સ્વાહા.

[1] ઓમ્-પૂર્વક નમસ્કાર હો! પશ્ચિમ દિશાના દ્વારની અધિનાયિકા સુવર્ણ-સમ કાન્તિવાળી અભય, પાશ, અંકુશ અને મુદ્ગરને ધારણ કરનાવાળી પશ્ચિમ દિશાના દ્વાર પર તું રહે રહે, હે અજિતા! સ્વાહા.

[1] ઓમ્-પૂર્વક નમસ્કાર હો! ઉત્તર દિશાના દ્વારની અધિનાયિકા, કાળા વર્ણવાળી, અભય, પાશ, અંકુશ અને મુદ્ગરને ધારણ-કરનાવાળી ઉત્તર દિશાના દ્વાર પર તું રહે રહે, હે અપરાજિતા! સ્વાહા.

* ભદ્રા-સૂર્યની રાણી રત્નાદેવીની પુત્રી મનાય છે.

છે. (૧૯) **શુભંકરી** – કારણ કે તે શુભ કરે છે. (૨૦) **સરસ્વતી** – કારણ કે તે ધૃતિ, રતિ, મતિ, બુદ્ધિ આપે છે. (૨૧) **શ્રીદેવતા** – કારણ કે તે સૌંદર્ય અને શોભા આપે છે. (૨૨) **રમા** – કારણ કે તે સંપત્તિમાં વૃદ્ધિ કરે છે. (૨૩) **કીર્તિદા** – કારણ કે તે કીર્તિમાં વૃદ્ધિ કરે છે અને (૨૪) **યશોદા** – કારણ કે તે યશમાં વૃદ્ધિ કરે છે.

સ્તવકર્તાએ અહીં દેવીની વિવિધ નામો વડે સ્તુતિ કરવાની સાથે 'જગન્મંગલ કવચ'ની રચના પણ કરેલી છે કે જે જગતનું મંગલ કરવામાં ઉપયોગી છે. તેમાં પ્રથમ 'સકલસંઘ'ને એટલે ચતુર્વિધ સંઘને યાદ કર્યો છે, કારણ કે આ સ્તવની ઉત્પત્તિ તેનાં નિમિત્તે થયેલી છે. વળી 'ચતુર્વિધ સંઘ' એ 'ધર્મતીર્થ' હોઈને તેનું સ્મરણ પ્રથમ કરવામાં આવે, તે સર્વથા યોગ્ય છે. આ ચતુર્વિધ સંઘનું ભદ્ર થાય, કલ્યાણ થાય તથા મંગલ થાય, એવા સર્વ પ્રયત્નો વિજયા-જયા કરે છે; તેથી જ તેને 'सर्वस्य सङ्घस्य भद्र-कल्याण-मङ्गल-प्रददे !' તરીકે સંબોધવામાં આવી છે. સકલ સંઘનું મુખ્ય અંગ સાધુ અને સાધ્વી છે, તેથી બીજા ક્રમમાં તેમને યાદ કરવામાં આવ્યા છે. વિજયા-જયા સાધુ-સાધ્વી-સમુદાયને થતા કોઈ પણ પ્રકારના ઉપદ્રવનું નિવારણ કરે છે, વળી તેમનું મન સંતુષ્ટ રહે તે પ્રકારની ચિત્તની સ્વસ્થતા ઉત્પન્ન કરવામાં પણ સહાય કરે છે તથા તેમની ધર્મ-ભાવના-ને પુષ્ટ કરનારા સાધન-સંયોગો પણ મેળવી આપે છે; તેથી તેને 'साधूनां सदा शिव-सुतुष्टि-पुष्टि-प्रदे !' તરીકે સંબોધવામાં આવી છે. સાધુ અને સાધ્વી પછી સ્તવકર્તાએ ઉપાસકોના ત્રણ

વર્ગને ક્રમશઃ લીધા છે. તેમાં પહેલો વર્ગ 'ભવ્ય ઉપાસક'નો છે, જે નિષ્કામ ભક્તિવાળો હોઈને શ્રેષ્ઠ છે. આ કોટિના ઉપાસકોને દેવી સિદ્ધિ, શાંતિ અને પરમ પ્રમોદ આપે છે, એટલે તેને 'भव्यानां कृतसिद्धे !' તથા 'निर्वृति-निर्वाण-जननि !' કહી છે. બીજો વર્ગ 'સત્ત્વશાલી ઉપાસક'નો લીધો છે કે જે સકામ ભક્તિવાળો હોઈને મધ્યમ છે. આ કોટિના ઉપાસકોને દેવી અભય અને સ્વસ્તિ આપી, તેમનો સાધના-માર્ગ નિષ્કંટક બનાવે છે; તેથી તેને 'अभय-प्रदान-निरते !' અને 'स्वस्ति-प्रदे !' તરીકે સંબોધવામાં આવી છે. ત્રીજો વર્ગ 'જંતુ ઉપાસક'નો લીધો છે કે જે અતિ સકામ હોઈને જઘન્ય છે. આ કોટિના ઉપાસકોનું દેવી શુભ કરે છે; તેથી તેને 'भक्तानां शुभावहे !' તરીકે સંબોધવામાં આવી છે. પછી શ્રાવક-શ્રાવિકા-વર્ગમાં જેઓ દેવ, ગુરુ અને ધર્મના તત્ત્વ-નિશ્ચયરૂપ સમ્યક્ત્વને પામેલા હોઈને 'સમ્યગ્દૃષ્ટિ' કહેવાય છે, તેમને લીધા છે. દેવી આ વર્ગને "ધૃતિ, રતિ, મતિ અને બુદ્ધિ" સદા મળતી રહે, તે માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે અને તે કારણે જ તેને 'सम्यग्दृष्टीनां सदा धृति-रति-मति-बुद्धि-प्रदानाय उद्यते !' કહેવામાં આવી છે. હવે જેઓ વ્રત-નિયમની ઉત્કૃષ્ટ આરાધના કરનારા નથી, દેવ અને ગુરુની વિશેષરૂપે ભક્તિ કરનારા પણ નથી, તેમ જ દેવ, ગુરુ અને ધર્મના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરી ચૂકેલા પણ નથી, પરન્તુ સામાન્ય રીતે જિન-શાસન પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને સદ્ભાવ ધરાવે છે, તેમને અહીં 'જિન-શાસન-નિરત' તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તથા જેઓ (જિન-શાસનને નહિ માનવા છતાં) શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની અલૌકિક અને

અચિન્ત્ય શક્તિથી પ્રભાવિત થઈને તેમનું સ્મરણ, વંદન કે કીર્તન કરી રહ્યા છે, તેમનો અહીં 'शान्ति-नता जनता' તરીકે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ બન્ને વર્ગને વિજયા-જયા ' શ્રી, સંપત્તિ, કીર્તિ અને યશ આપે છે. તેથી તેને 'जिनशासन-निरतानां शान्ति-नतानां जनतानां श्री-सम्पत्-कीर्ति-यशो-वर्द्धनि !' તરીકે સંબોધવામાં આવી છે. એટલે વિજયા અને જયા સમસ્ત જગતનું અને વિશેષે કરીને જૈનસંઘ તથા તેના પ્રત્યેક વિભાગનું મંગલ તેમ જ રક્ષણ કરનારી છે.

'કવચ'નો સામાન્ય અર્થ બખ્તર કે રક્ષણનું સાધન છે. મંત્ર-પરત્વે તેનો અર્થ સર્વ અંગોનું રક્ષણ કરનાર સ્તુતિ થાય છે. માંત્રિકોમાં એક ઉક્તિ પ્રસિદ્ધ છે કે "मन्त्रेण म्रियते योगी, रक्ष्यते कवचैर्यतः।" એટલે "માત્ર મંત્ર-આરાધનથી યોગીને મરવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે, જ્યારે 'કવચો' વડે તેનું રક્ષણ થાય છે." તાત્પર્ય કે મંત્ર-સાધનામાં 'કવચ' અતિ અગત્યની વસ્તુ છે. આ 'કવચો' મંત્રના દેવતા-ભેદે જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે.*

સામાન્ય રીતે કવચોમાં શીર્ષ, વદન, કંઠ, હૃદય, હાથ અને પગ એ રીતે ષડંગ ગણવામાં આવે છે અને તેનું રક્ષણ થાય છે. તે જ રીતે અહીં જનતાના દેહનાં છ અંગની ગણતરી રાખી હોય તેમ જણાય છે. તેમણે (૧) સકલસંઘને જનતાનું મસ્તક સમજીને રક્ષા માગી છે. (૨) સાધુઓને જનતાનું વદન સમજીને રક્ષા માગી છે. (૩) ભવ્ય-ઉપાસકોને

* તંત્રસાર-સ્તોત્ર, કવચ-પ્રકરણ.

હૃદય સમજીને રક્ષા માગી છે. (૪) સત્ત્વશાલી ઉપાસકોને હાથ સમજીને રક્ષા માગી છે. (૫) જંતુ ઉપાસકોને પગ સમજીને રક્ષા માગી છે. (૬) સમ્યગ્દષ્ટિઓને કંઠ સમજીને રક્ષા માગી છે અને (૭) સામાન્ય જનતાને સકલ દેહ સમજીને રક્ષા માગી છે. આ રીતે તેમણે જગતનું મંગલ કરનારા ' કવચ 'ની અદ્ભુત પ્રકારે રચના કરી છે.

વિજયા-જયા-નવરત્નમાલાનો બીજો વિભાગ અક્ષર-સ્તુતિનો છે. તેમાં વિજયા-જયા દેવીને ઉદ્બોધન કરવામાં આવ્યું છે કે ' હે દેવી ! તું ઉપર જણાવેલા તમામ લોકોનું નીચેના ભયો તથા ઉપદ્રવોમાંથી રક્ષણ કરઃ–

(૧) અતિવૃષ્ટિ, પાણીનાં પૂર કે બીજી કોઈ પણ રીતે ઉત્પન્ન થતો ' જલ-ભય '. (૨) એકાએક આગ ફાટી નીકળવી, દવ પ્રકટવો કે બીજી કોઈ પણ રીતે ઉત્પન્ન થતો ' અગ્નિ-ભય '. (૩) સ્થાવર કે જંગમ ' વિષ-ભય '. (૪) જુદી જુદી જાતના સાપો તરફથી થતો ' વિષધર ભય '. (૫) ગોચરમાં વિશિષ્ટ સ્થાને પડેલા ગ્રહો તરફથી થતો ' ગ્રહચાર-ભય '. (૬) જુદાં જુદાં અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થતો ' રાજ-ભય '. (૭) જુદાં જુદાં અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થતો ' રોગ-ભય '. (૮) લડાઈ કે ' યુદ્ધનો ભય '. (૯) રાક્ષસનો ઉપદ્રવ. (૧૦) શત્રુ-સમૂહનો ઉપદ્રવ. (૧૧) મરકી કે અન્ય જીવલેણ રોગ ફાટી નીકળવાથી ઉત્પન્ન થતો મારીનો ઉપદ્રવ. (૧૨) ચોર-ડાકુ તથા ધાડપાડુ વગેરેનો ઉપદ્રવ. (૧૩) સાત પ્રકારની ઈતિઓથી ઉત્પન્ન થતો ઉપદ્રવ

(૧૪) સિંહ, વાઘ, વરુ, રીંછ વગેરે શિકારી પશુઓથી ઉત્પન્ન થતો ઉપદ્રવ, અને (૧૫-૧૬) ભૂત, પિશાચ તથા શાકિનીઓ વગેરેનો ઉપદ્રવ.

સ્તવકારે નવરત્નમાલાની અક્ષર-સ્તુતિની ત્રીજી ગાથામાં એટલે સ્તવની ચૌદમી ગાથામાં દેવીને ત્રિગુણાત્મક તરીકે સંબોધીને તથા તેની આરાધનાનો મૂલમંત્ર—'ॐ नमो नमो ह्राँ ह्रीँ ह्रूँ ह्रः यः क्षः ह्रीं फट् फट् स्वाहा।' આપીને જણાવ્યું છે કે 'હે મંત્રસ્વરૂપિણી દેવી! તું અહીં રહેલા લોકોને ઉપર જણાવેલી શિવ, શાંતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, સ્વસ્તિને કર! કર!!'

અક્ષર-સ્તુતિની છેલ્લી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે આ રીતે જ્યારે વિવિધ નામ-મંત્ર અને અક્ષર-મંત્ર-પૂર્વક (વિજયા-) જયા દેવીની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને નમસ્કાર કરનારાઓના તમામ ઉપદ્રવોની શાંતિ કરે છે. તાત્પર્ય કે જેઓ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને ઉપર જણાવ્યા તેવા નામમંત્ર પ્રધાન-વાક્યો વડે નમસ્કાર કરે છે અને ત્યારપછી દેવીની નામમંત્ર-સ્તુતિ અને અક્ષરમંત્ર-સ્તુતિ કરે છે, તેઓના તમામ ઉપદ્રવો દેવી દ્વારા શાંત થાય છે, તેથી છેલ્લો નમસ્કાર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને જ કરવો ઉચિત છે. આ રીતે આદિ-મંગલની માફક અંત્ય-મંગલ પણ સ્તવકારે ખૂબી-પૂર્વક કર્યું છે અને જે નામથી પ્રારંભ કર્યો હતો તેને જ છેડે લાવી મંત્રના 'પલ્લવ'નો નિયમ પણ સાચવ્યો છે.

આ પ્રકારના માંત્રિક સ્તવોનું ફલ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવું જોઈએ, તેથી સ્તવકારે સ્તવની સોળમી અને સત્તરમી ગાથામાં સ્તવની ફલશ્રુતિ બતાવી છે. તેમાં તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે–આ સ્તવ મેં પૂર્વ સૂરિઓએ ગુરુ-આમ્નાય-પૂર્વક પ્રકાશિત કરેલાં મંત્રપદોથી ગૂંથેલું છે. જેની ભક્તિ એટલે બહિર્યાગ, વિધિ-વિધાન કે અનુષ્ઠાન કરવાથી સલિલાદિ આઠ પ્રકારના ભયોનો તથા રાક્ષસાદિ આઠ પ્રકારના ઉપદ્રવોનો નાશ થાય છે, તેમ જ તુષ્ટિ અને પુષ્ટિની સિદ્ધિ પણ થાય છે, અને જે મનુષ્યો તેનો નિરંતર ભાવના-પૂર્વક પાઠ કરે છે કે ભાવના-પૂર્વક તેને બીજાની પાસેથી સાંભળે છે કે મંત્રયોગના નિયમ મુજબનો અંતર્યાગ કરતાં 'મહાભાવ-સમાધિ' સુધી પહોંચે છે, તેને નિશ્ચય-પૂર્વક 'શાંતિપદ'ની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને તેમ થતાં શ્રીમાનદેવસૂરિને પણ સત્પુરુષાર્થમાં નિમિત્ત થવા બદલ ઉત્કૃષ્ટ 'શાંતિપદ'ની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ છે.

શ્રીમાનદેવસૂરિએ આ સ્તવની રચના મંત્ર-શાસ્ત્રના સિદ્ધ નિયમો મુજબ કરીને તેના પરના પોતાના અપૂર્વ પ્રભુત્વની અચૂક સાબિતી આપી છે અને આઠ, સોળ તથા ચોવીસની સંખ્યાનો અતિ કુશલતાથી ઉપયોગ કરીને પોતાની અદ્વિતીય પ્રતિભા પણ સિદ્ધ કરી છે. તેમણે મંગલાચરણમાં આઠ 'શ'* વાપર્યા છે, પછી 'નામમંત્ર-સ્તુતિ'માં ૧૬ વિશેષણો-વડે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે, કે જેઓ સોળમા

* તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌ની શિક્ષાવલ્લીના પ્રથમ અનુવાકમાં નીચેની સ્તુતિ આવે છે, જેમાં પણ બરાબર આઠ 'શ'ના ઉપયોગ થયેલો છે :

તીર્થંકર છે. વળી ભયની ગણતરીમાં પણ સોળની સંખ્યાનો જ ઉપયોગ કર્યો છે અને દેવીની સ્તુતિમાં ચોવીસ નામોની યોજના કરી છે. આ ઉપરાંત તેમણે 'इति,' 'च' વગેરે અવ્યયોનો ઉપયોગ ઘણી જ કુશળતાથી કરેલો છે, જે ભાષા-વિશારદોને અતિ ચકિત કરનારો છે.

આ સ્તવ ઉપર શ્રીહર્ષકીર્તિસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૨૮માં, વાચનાચાર્ય શ્રીગુણવિનયે વિ. સં. ૧૬૫૮માં, શ્રીસિદ્ધિચન્દ્ર-ગણિએ વિ. સં. ૧૬૯૦ની આસપાસ અને ધર્મપ્રમોદગણિએ પણ લગભગ તે જ અરસામાં ટીકાઓ રચેલી છે. તેમ જ કોઈએ અવચૂરિ રચ્યાની નોંધ પણ જૈન-સાહિત્યમાં જોવામાં આવે છે.

સંક્ષિપ્તમાં આ સ્તવ ઉત્તમ કોટિનું એક મંત્રમય ચમત્કારિક સ્તવ અથવા શાંતિતંત્ર છે અને તે દૃષ્ટિએ તેનું મનન, પરિશીલન થવું ઘટે છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સ્તવ વીર-નિર્વાણની સાતમી સદીમાં પ્રભુ મહાવીરની ઓગણીસમી પાટે વિરાજેલા પ્રભાવક આચાર્યવર શ્રીમાન-દેવસૂરિએ રચેલું છે.

" ॐ शं नो मित्रः। शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं नो इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम्॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

૪૩ पासनाह-जिण-थुई

[पार्श्वनाथ-जिन-स्तुतिः]

ચઉક્કસાય સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ *

चउक्कसाय-पडिमल्लुल्लूरणु,
दुज्जय-मयण-वाण-मुसुमूरणु ।
सरस-पियंगु-वण्णु गय-गामिउ,
जयउ पासु भुवणत्तय-सामिउ ॥ १ ॥

जसु तणु-कंति-कडप्प सिणिद्धउ,
सोहइ फणि-मणि-किरणालिद्धउ ।
नं नव-जलहर तडिल्लय-लंछिउ,
सो जिणु पासु पयच्छउ वंछिउ ॥ २ ॥

* આ સૂત્ર પોથી ક્રમાંક ૭, ૧૧, ૨૩ તથા ૨૪માં આપેલું છે.

પોથી ક્રમાંક ૩૯ના છેડે આ સૂત્ર પાછળથી લખાયેલું છે, જેમાં નીચે મુજબ પાંચ અશુદ્ધ ગાથાઓ જણાય છે :—

चउक(क्क)साय-पडिमल्लइ ल्लूरण ।
दुज्जयमयण-वाण-मसमूरण ॥
सर(स)-पियंगु-व(व)न्न गयगामी ।
जयओ पास ! भुवणत्तय-सामी ॥ १ ॥

(૨) સંસ્કૃત-છાયા

चतुष्कषाय-प्रतिमल्ल-त्रोटन:,
दुर्जय-मदन-बाण-भञ्जन: ।
सरस-प्रियङ्गु-वर्ण: गज-गामी,
जयतु पार्श्वः भुवन-त्रय-स्वामी ॥ १ ॥

जय जिणेस ! पुहवीतलिमंडल ।
जय जिण ! दुट्ठकमठ-मय-खंडण ॥
जगसमुद्द अइदुत्तर-तारण ।
चउगयगमणहरण भय-वा(१ वा)रण ॥ २ ॥
जसु तणुकंति-कडप्प-सणिद्धो ।
सोहइ फणि-मणि-किरणालद्धो ॥
निम्मल-जलहर-तडुल्लय-लंछिय ।
सो जिण-पास ! पइछओ वंछिय ॥ ३ ॥
कुट्ठाइरोगानल-घण-हर ।
कम्मइ(मठ)रत्तिविणासण-दिणयर ॥
अरियण-अट्ठकम्म-दल-चूरण ।
अप्पओ बोहिबीय-फल-पूरण ॥ ४ ॥
जो ज्झायइ तिवि(वि)हेण त्तिकालइं ।
संपइ लच्छि हुवइ बहुआलइं ॥
भत्तइं भद्दबाहुगणि-रइयं ।
सुद्धं पासनाहजिण-थुइयं ॥ ५ ॥
इति पासजिणस्तवं संपूर्णं ।
नमो जिणपासविसहरं धरणिंद-पदमावती-वंदी(दि)यं चरणं ।
सुह-शु(सु)द्धि-वुद्धि-संपइ कुरु २ श्रीपासजिण-फुडं स्वाहा ॥
जाप्प १०८ ॥

यस्य तनु-कान्ति-कलापः स्निग्धः,
शोभते फणि-मणि-किरणाश्लिष्टः ।
ननु नव-जलधरः तडिल्लता-लाञ्छितः,
स जिनः पार्श्वः प्रयच्छतु वाञ्छितम् ॥ २ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

ચાર કષાયો[રૂપ] પ્રતિમલ્લો(શત્રુઓ)ને ઉખેડનાર,
દુર્જય મદનના બાણોને ભાંગનાર;
સુંદર પ્રિયંગુના જેવા વર્ણવાળા, ગજગામી,
જય પામો પાર્શ્વનાથ ત્રિભુવનના સ્વામી. ૧.
જેમના શરીરનું કાન્તિ-મંડળ સ્નિગ્ધ છે,
(અને) ફણિ-(ફણાઓ) મણિના કિરણોથી વ્યાપ્ત છે;
જાણે ન હોય નવો જલધર વીજળીરૂપ લતાથી સહિત!
(એવા) તે જિનેશ્વર પાર્શ્વનાથ આપો વાંછિતોને. ૨.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ.

चउक्कसाय-पडिमल्लुल्लूरणु –[चतुष्कषाय-प्रतिमल्ल-त्रोटनः] – ચાર કષાયરૂપ શત્રુ-યોદ્ધાનો નાશ કરનાર.

चतुष्कषाय એ જ प्रतिमल्ल તે चतुष्कषाय-प्रतिमल्ल. તેનું त्रोटन તે चतुष्कषाय-प्रतिमल्ल-त्रोटनः । चतुष्कषाय – ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો. प्रतिमल्ल – 'प्रतिकूलो मल्लः' – સામે લડનારો મલ્લ, શત્રુ યોદ્ધો. त्रोटनः – તોડનાર, નાશ કરનાર. तुड् – તોડવું ધાતુનો પ્રાકૃતમાં उल्लूरइ આદેશ થયેલો છે. (સિ. હે. પ્રા. વ્યા: ૮-૪-૧૧૬.)

दुज्जय-मयणवाण-मुसुमूरणु–[दुर्जय-मदनवाण-भञ्जनः]–મુશ્કેલીથી જિતાય એવા કામદેવનાં બાણોને તોડી નાખનાર.

दुर्जय એવાં मदनवाण તે दुर्जय-मदनवाण, તેનો भञ्जन તે दुर्जय-मदनवाण-भञ्जन। दुर्जय – જેનો જય દુઃખે કરીને–મુશ્કેલીએ થાય તે. मदनवाणः– મદનનાં બાણ, કામ-વાસનાના હલ્લા. 'माद्यत्यनेनेति मदनः' — જેના વડે ઉન્મત્ત થવાય તે મદન. તેવી વસ્તુઓ અનેક છે, પણ વિશિષ્ટ પ્રકારે કામ-વાસના વડે ઉન્મત્ત થવાય છે, તેથી કામ-વાસનાને મદન કહેવામાં આવે છે. 'मदनो मन्मथो मारः' (અમર-કોષ). वाण – તીર. જેનાથી કામદેવની ચોટ લાગે એટલે કે મન પર કામ-વાસનાનો હલ્લો થાય, તેને મદન-બાણ કહેવાય છે. भञ्जनः– ભાંગી નાખનાર. અહીં भञ्ज् – ભાંગવું ધાતુનો પ્રાકૃતમાં मुसुमूर એવો આદેશ થાય છે. (સિ. હે. પ્રા. વ્યા. ૮-૪-૧૦૬).

सरस-पियंगु-वण्णु–[सरस-प्रियङ्गु-वर्णः]–સરસ પ્રિયંગુના જેવા રંગવાળા.

सरस એવી प्रियङ्गु તે सरस-प्रियङ्गु. તેનો वर्ण તે सरस-प्रियङ्गु-वर्ण. सरस – તાજી, નવી. प्रियङ्गु – વનસ્પતિ-વિશેષ. वर्ण–રંગ.

गय-गामिउ–[गज-गामी]–હાથીના જેવી ગતિવાળા.

'गजस्य गमनम् इव गमनं यस्यासौ गजगामी।'

'ગજની ચાલ જેવી ચાલ છે જેમની, તે ગજગામી.'

गज – હાથી.

जयउ – [जयतु] – જય પામો.

पासु – [पार्श्वः] – શ્રીપાર્શ્વનાથ.

भुवणत्तय-सामिउ – [भुवनत्रय-स्वामी] – ત્રણ ભુવનના નાથ.

भुवनत्रयના स्वामी, તે भुवनत्रय-स्वामी, भुवनत्रय – ત્રણ ભુવન. स्वामी – નાથ.

जसु – [यस्य] – જેનો.

तणु-कंति-कडप्प – [तनु-कान्ति-कलापः]– શરીરનું તેજો-મંડલ.

तनुની कान्ति તે तनु-कान्ति. તેનો कलाप તે तनु-कान्ति-कलाप. तनु – શરીર. कान्ति – તેજ. कलाप – મંડલ.

सिणिद्धउ – [स्निग्धः] – કોમલ, મનોહર.

सोहइ – [शोभते] – શોભે છે.

फणि-मणि-किरणालिद्धउ – [फणि-मणि-किरणाश्लिष्टः]– નાગની ફેણ ઉપર રહેલા મણિનાં કિરણોથી યુક્ત.

फणि नो मणि ते फणि-मणि. तेनां किरण ते फणि-मणि-किरण. तेनाथी आश्लिष्ट ते फणि-मणि-किरणाश्लिष्टः.

फणिन्–સર્પ. मणि–(માથામાં રહેલો) મણિ. आश्लिष्ट–સંબંધિત, યુક્ત.

नं–[ननु]–ખરેખર. જાણે કે–(ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર).

नव-जलहर–[नव-जलधरः]–નવીન મેઘ.

नव जलधर, ते नव-जलधर. नव–નૂતન, નવીન. जलधर–વરસાદ, મેઘ.

तडिल्लय-लंछिउ–[तडिल्लता-लाञ्छितः]–વીજળી વડે સહિત.

तडिल्लताथी लाञ्छित ते तडिल्लता-लाञ्छित. तडिल्लता–વીજળી. लाञ्छित–યુક્ત, સહિત.

सो–[सः]–તે.

जिणु–[जिनः]–જિન.

पासु–[पार्श्वः]–શ્રીપાર્શ્વનાથ.

पयच्छउ–[प्रयच्छतु]–આપો.

वंछिउ–[वाञ्छितम्]–વાંછિત, ઇચ્છેલું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

सरस-पियंगु-वण्णु–નવી પ્રિયંગુ જેવા નીલ વર્ણના.

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે રચેલા શ્રીવીતરાગ-સ્તવના સહજાતિશય વર્ણનમાં નીચેનો શ્લોક આવે છે :—

" प्रियङ्गु-स्फटिक-स्वर्ण-पद्मरागाञ्जन-प्रभ: ।
प्रभो ! तवाधौतशुचिः, काय: कमिव नाक्षिपेत् ? ॥ "

'હે પ્રભો ! પ્રિયંગુ, સ્ફટિક, સ્વર્ણ, પદ્મરાગ અને અંજનનાં જેવી પ્રભાવાળી તમારી ધોયા વગરની નિર્મળ કાયા કોને આશ્ચર્ય પમાડતી નથી ?'

અહીં પ્રિયંગુનો અર્થ વિવરણકર્તા શ્રીપ્રભાનંદે ફલિનીલતા કરેલો છે. 'तत्र प्रियङ्गुः फलिनीलता।' અને તેના પર અવચૂરિ રચનાર શ્રીવિશાલરાજે નીલવર્ણવાળું વૃક્ષ કરેલો છે. 'प्रियङ्गुर्नीलवर्णो वृक्षः।' એટલે પ્રિયંગુ શબ્દથી અહીં નીલવર્ણવાળી વિશિષ્ટ વનસ્પતિ સમજવાની છે.*

* શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે અભિધાનચિંતામણિના ચોથા કાંડમાં જણાવ્યું છે કે 'प्रियङ्गुः फलिनी श्यामा' (શ્લો. ૨૧૫); એટલે પ્રિયંગુનાં અપરનામો ફલિની અને શ્યામા છે. પંડિતરાજ અમરસિંહે અમરકોષના બીજા કાંડમાં પ્રિયંગુના પર્યાય-શબ્દો આ મુજબ આપેલા છે : 'श्यामा, महिलाह्वया, लता, गोवन्दनी, गुन्द्रा, फलिनी, फली, विष्वक्सेना, कारम्भा અને प्रियक. રઘુવંશના આઠમા સર્ગમાં કવિ કાલિદાસે फलिनी શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकार-फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥ ६१ ॥

અહીં फलिनीનો અર્થ સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર મલ્લિષેણે प्रियङ्गुलता કરેલો છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

ચાર કષાયોરૂપી શત્રુ-યોદ્ધાનો નાશ કરનાર, મુશ્કેલીથી જિતાય એવા કામદેવનાં બાણોને તોડી નાખનાર, નવી પ્રિયંગુલતાના જેવા વર્ણવાળા, હાથીના જેવી ગતિવાળા, ત્રણ ભુવનના સ્વામી, શ્રીપાર્શ્વનાથ જય પામો. ૧.

સુશ્રુતસંહિતામાં પ્રિયંગુ-શબ્દનો પરિચય ત્રણ રીતે આપવામાં આવ્યો છે: (૧) તે એક પ્રકારનું ધાન્ય છે. 'प्रियङ्गुः 'कङ्गुनिका' इति लोके' (અધ્યાય ૪૬, સૂત્ર ૨૧, ટીકા.) (૨) તે એલાદિ-વર્ગની સુગંધી વનસ્પતિ છે. 'एला-तगर-कुष्ठ-मांसी-ध्यामक-त्वक्पत्र-नागपुष्प-प्रियङ्गु-हरेणुका-व्याघ्रनख-शुक्ति-चण्डा-स्थौणेयक-श्रीवेष्टक-चोच-चोरक-वालुक-गुग्गुलु-सर्जरस-तुरुष्क-कुन्दुरुक-अगुरु-स्पृक्कोशीर-भद्रदारु-कुङ्कुमानि-पुन्नाग-केशरं चेति (અધ્યાય ૩૮. સૂ. ૨૪) (૩) તે દીર્ઘમૂલા વનસ્પતિ છે. 'प्रियङ्गु-समा-धातकी-पुन्नाग-नागपुष्प-चन्दन-कुचन्दन मोचरस-रसाञ्जन-कुम्भीक-स्रोतोज-पद्मकेसर-योजनवल्ल्यो दीर्घमूलाश्चेति' (અ. ૩૮). આ પરિચયમાંથી એટલું જાણી શકાય છે કે પ્રિયંગુ-શબ્દ કાંગ નામના ધાન્યને માટે પણ વપરાય છે, પરંતુ તે અહીં ઉપયુક્ત નથી; જ્યારે પ્રિયંગુ એ સુગંધી-વર્ગની વનસ્પતિ છે અને તે લાંબા મૂળવાળી છે, એ હકીકત પ્રિયંગુનો નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગી છે.

સુશ્રુતસંહિતાનો આ પરિચય તથા શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે આપેલાં નામોનો વિચાર કરતાં પ્રિયંગુનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ સમજાય છે:

(૧) પ્રિયંગુ, શ્યામા અને ફલિની તેનાં નામો છે.
(૨) તે સુગંધી-વર્ગની વનસ્પતિ છે.
(૩) તે દીર્ઘમૂળવાળી છે.
(૪) તે રંગે શ્યામ-નીલ છે.
(૫) તેને ફલો આવે છે.

જેઓના શરીરનું તેજોમંડલ મનોહર છે, જે નાગના મણિના કિરણોથી યુક્ત છે, જે વીજળીથી યુક્ત નવો મેઘ હોય તેવા શોભે છે, તે શ્રીપાર્શ્વજિન મનોવાંછિત ફલને આપો. ૨.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

શ્રીપાર્શ્વજિનની સ્તુતિ-નિમિત્તે રચાયેલું આ સૂત્ર 'पासनाह-जिण-थुई' એટલે 'श्रीपार्श्वनाथ-जिन-स्तुति'ના નામથી ઓળખાય છે.* તેના પ્રારંભિક શબ્દો પરથી તે 'ચઉક્કસાય સૂત્ર'ના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે.

આ સૂત્રનો મુખ્ય ઉપયોગ છેલ્લા એટલે સાતમાં ચૈત્ય-વંદન વખતે કરવાનો હોય છે. સાત ચૈત્યવંદનો સંબંધી શ્રીમહાનિશીથ-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :—

"पडिक्कमणे चेइअ-जिमण-चरिम-पडिक्कमण-सुअण-पडिबोहे।
चिइवंदण इअ जइणो, सत्त उ वेला अहोरत्ते ॥
पडिक्कमओ गिहिणो वि हु, सगवेला पंचवेल इयरस्स ।
पूआसु तिसंझासु अ, होइ ति-वेला जहन्नेणं ॥"

આ સ્વરૂપ કાળીવેલના નામથી ઓળખાતા કાળી ઉપરસાલના વેલાને બરાબર લાગુ પડે છે, કારણ કે (૧) તેને સંસ્કૃતમાં શ્યામા, કોંકણી-માં સુગન્ધકાવલી કે શ્યામી, હિન્દીમાં ગૌરીસર કે કાલીસર અને બંગાળી-માં અનન્તમૂળ કે શ્યામાલતા કહે છે, (૨) તેમાં એક પ્રકારની સુગંધી હોવાથી તે 'સુગન્ધા' પણ કહેવાય છે, (૩) તેનાં મૂળ દીર્ઘ હોય છે, (૪) તેનો વેલો રંગે શ્યામ હોય છે અને (૫) તેને લાંબી શિંગો પણ આવે છે.

* જુઓ મૂલપાઠ નીચેની પાદનોંધ.

'એક અહોરાત્રમાં સાધુએ સાત વાર ચૈત્યવંદન કરવાનાં હોય છે. તે આ રીતે: (૧) પ્રભાતના પ્રતિક્રમણમાં, (૨) મન્દિરમાં, (૩) ભોજન પહેલાં (પચ્ચક્ખાણ પારવાના સમયે), (૪) દિવસ-ચરિમ (ગોચરી કર્યા પછી), (૫) દૈવસિક પ્રતિક્રમણમાં, (૬) શયન-સમયે અને (૭) જાગીને. બે વાર પ્રતિક્રમણ કરનાર શ્રાવકને પણ સાત વાર ચૈત્યવંદન હોય છે; તેમ ન કરનારને પાંચ વાર હોય છે અને ત્રિસંધ્યાએ પૂજન કરનારને ત્રણ વાર હોય છે. શ્રાવકને જઘન્યથી ત્રણ વાર ચૈત્યવંદન કરવાનું હોય છે. [સાત ચૈત્યવંદનની ગણતરી આ રીતે થાય છે: ૧-૨ સૂતાં-જાગતાં. ૩-૪ બે વાર આવશ્યકમાં. ૫-૬-૭ ત્રિકાલ પૂજન કરતી વખતે.]

સાધુઓ સાતમું ચૈત્યવંદન સંથારા-પોરિસી ભણાવતી વખતે કરે છે, જ્યારે શ્રાવકો સૂતી વખતે સાતમું ચૈત્યવંદન કરવાનું ચૂકી ન જવાય તેટલા માટે દેવસિય-પડિક્કમણના અંતમાં સામાયિક પારતી વખતે લોગસ્સ કહ્યા પછી પ્રસ્તુત સૂત્ર વડે કરી લે છે.

આ ચૈત્યવંદનમાં શ્રીપાર્શ્વનાથની વિવિધ રીતે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. પ્રથમ તો તેમને ચાર કષાયરૂપી શત્રુ-યોદ્ધાઓને જિતનારા જણાવ્યા છે, કારણ કે જ્યાં સુધી કષાયો જિતાય નહિ, ત્યાં સુધી નિર્મળ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આત્મા મલ્લ છે, તો કષાયો પ્રતિમલ્લ છે. એટલે તેના પર વિજય મેળવવો જ જોઈએ. પછી તેમને કામદેવ પર વિજય મેળવનારા જણાવ્યા છે, કારણ કે કષાય પર જય

મેળવવાનું જેટલું જરૂરી છે, તેટલું જ જરૂરી નવ નોકષાયો પર વિજય મેળવવાનું છે અને તેમાં મુખ્યતા મદન કે કામની છે. આ રીતે શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ ચારિત્રમોહનીયની ૨૫ પ્રકૃતિઓ પર તેમ જ ઉપલક્ષણથી દર્શનમોહનીયની ૩ પ્રકૃતિઓ પર એમ કુલ મોહનીય કર્મની ૨૮ પ્રકૃતિઓ પર વિજય મેળવનાર હોઈ સંપૂર્ણ શુદ્ધ અખંડ ચારિત્રવાન છે; તેથી સૂતી વખતે તેમનું સ્મરણ આ રીતે કરવું એ ચારિત્ર-શુદ્ધિ માટે ઘણું જ ઉપકારક છે. વળી શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ પ્રિયંગુલતા જેવા નીલ આભાવાળા છે, હાથીના જેવી સુંદર ચાલવાળા છે અને ત્રણ ભુવનના સ્વામી છે. તેમનો જય ઇચ્છવા વડે આર્હન્ત્યનો અથવા ચારિત્રધર્મનો જય ઇચ્છવામાં આવ્યો છે. સમ્યગ્-દૃષ્ટિવાળો મનુષ્ય હંમેશાં એ જ ઇચ્છા રાખે છે કે જગતમાં ચારિત્રધર્મની વૃદ્ધિ થાય અને તે રીતે દરેક આત્મા પોતાનું આત્યંતિક કલ્યાણ કરે.

બીજી ગાથામાં શ્રીપાર્શ્વનાથના બાહ્ય સ્વરૂપનું કે દેહનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીપાર્શ્વનાથના શરીરમાંથી અપૂર્વ તેજોમંડળ પ્રસ્ફુટિત થઈ રહ્યું છે. તે અતિમનોહર એટલે નેત્રોને મુગ્ધ કરે તેવું છે. વળી તેમના મસ્તક પર ધરણેંદ્રની ફેણો છત્રરૂપે રહેલી હોવાથી, તેમજ તેની અંદર રહેલા મણિ-ઓમાંથી અનેરી દિવ્ય પ્રભા નીકળતી હોવાથી તેઓ એવા સુંદર લાગે છે કે જાણે વીજળીના ચમકારાથી યુક્ત નવીન મેઘ ઊમટ્યો હોય! આવા નીલપ્રભાવાળા અને ધરણેંદ્રની સેવાથી યુક્ત એવા શ્રીપાર્શ્વનાથ મનો-વાંછિત ફલની સિદ્ધિ

કરે, એ છેલ્લી અભિલાષા-પૂર્વક ચૈત્યવંદનની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવી છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનું આધાર-સ્થાન જાણી શકાયું નથી. સૂત્રની ભાષા અપભ્રંશ છે.

વિક્રમની અઢારમી સદીમાં થયેલા ઉપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજય ગણિએ* 'મેઘ-મહોદય' અપરનામ 'વર્ષ-પ્રબોધ'માં આ બંને પદ્યોને મેઘાકર્ષણ-વૃષ્ટ્યયંત્રની સ્થાપનામાં ઉદ્ધૃત કર્યાં છે અને તેને ગણવાનો વિધિ બતાવેલો છે.

---

* પં. ભગવાનદાસ જૈન જયપુરવાળા તરફથી પ્રકાશિત.

४४ भरहेसर-सज्झाओ

भरतेश्वर-स्वाध्यायः

ભરહેસર-બાહુબલી-સજ્ઝાય

(१) મૂલ-પાઠ

(ગાથા)

भरहेसर बाहुबली, अभयकुमारो अ ढंढणकुमारो ।
सिरिओ अणिआउत्तो, अइमुत्तो नागदत्तो अ ॥ १ ॥
मेअज्ज थूलभद्दो, वयररिसी नंदिसेण सीहगिरी ।
कयवन्नो अ सुकोसल, पुंडरिओ केसि करकंडू ॥ २ ॥
हल्ल विहल्ल सुदंसण, साल महासाल सालिभद्दो अ ।
भद्दो दसण्णभद्दो, पसण्णचंदो अ जसभद्दो ॥ ३ ॥
जंबुपहू वंकचूलो, गयसुकुमालो अवंतिसुकुमालो ।
धन्नो इलाइपुत्तो, चिलाइपुत्तो अ बाहुमुणी ॥ ४ ॥
अज्जगिरी अज्जरक्खिअ, अज्जसुहत्थी उदायगो(णो) मणगो ।
कालयसूरी संबो, पज्जुण्णो मूलदेवो अ ॥ ५ ॥
पभवो विण्हुकुमारो, अद्दकुमारो दढप्पहारी अ ।
सिज्जंस कूरगडू अ, सिज्जंभव मेहकुमारो अ ॥ ६ ॥
एमाइ महासत्ता, दिंतु सुहं गुण-गणेहिं संजुत्ता ।
जेसिं नाम-ग्गहणे, पाव-पबंधा विलय जंति ॥ ७ ॥

सुलसा चंदणबाला, मणोरमा मयणरेहा दमयंती ।
नमयासुंदरी सीया, नंदा भद्दा सुभद्दा य ॥ ८ ॥
राय(इ)मई रिसिदत्ता, पउमावइ अंजणा सिरीदेवी ।
जिट्ठ सुजिट्ठ मिगावइ, पभावई चिल्लणादेवी ॥ ९ ॥
बंभी सुंदरी रुप्पिणी, रेवइ कुंती सिवा जयंती अ ।
देवइ दोवइ धारणी, कलावई पुप्फचूला य ॥ १० ॥
पउमावई अ गोरी, गंधारी लक्खमणा सुसीमा य ।
जंबूवई सच्चभामा, रुप्पिणी कण्हट्ठ महिसीओ ॥११॥
जक्खा य जक्खदिन्ना, भूआ तह चेव भूअदिन्ना अ ।
सेणा वेणा रेणा, भइणीओ थूलभद्दस्स ॥ १२ ॥
इच्चाइ महासईओ, जयंति अकलंक-सील-कलिआओ ।
अज्ज वि वज्जइ जासिं, जस-पडहो तिहुअणे सयले ॥१३॥

(૨) સંસ્કૃત-છાયા

भरतेश्वरः बाहुबली, अभयकुमारः च ढण्ढणकुमारः ।
श्रीयकः अर्णिकापुत्रः, अतिमुक्तः नागदत्तः च ॥ १ ॥
मेतार्यः स्थूलभद्रः, वज्रर्षिः नन्दिषेणः सिंहगिरिः ।
कृतपुण्यः च सुकोशलः, पुण्डरीकः केशी करकण्डूः ॥ २ ॥
हल्लः विहल्लः सुदर्शनः, शालः महाशालः शालिभद्रः च ।
भद्रः दशार्णभद्रः, प्रसन्नचन्द्रः च यशोभद्रः ॥ ३ ॥
जंबूप्रभुः वङ्कचूलः, गजसुकुमालः अवन्तिसुकुमालः ।
धन्यः इलाचीपुत्रः, चिलातीपुत्रः च बाहुमुनिः ॥ ४ ॥

आर्यगिरिः आर्यरक्षितः, आर्यसुहस्ती उदायनः मनकः।
कालकसूरिः शाम्बः, प्रद्युम्नः मूलदेवः च ॥ ५ ॥
प्रभवः विष्णुकुमारः, आर्द्रकुमारः दृढप्रहारी च।
श्रेयांसः कूरगडुः च, शय्यम्भवः मेघकुमारः च ॥ ६ ॥
एवम् आदयः महासत्त्वाः, ददतु सुखं गुण-गणैः संयुक्ताः।
येषां नाम-ग्रहणे, पाप-प्रबन्धाः विलयं यान्ति ॥ ७ ॥
सुलसा चन्दनबाला, मनोरमा मदनरेखा दमयन्ती।
नर्मदासुन्दरी सीता, नन्दा भद्रा सुभद्रा च ॥ ८ ॥
राजिमती ऋषिदत्ता, पद्मावती अञ्जना श्रीदेवी।
ज्येष्ठा सुज्येष्ठा मृगावती, प्रभावती चेल्लणादेवी ॥ ९ ॥
ब्राह्मी सुन्दरी रुक्मिणी रेवती कुन्ती शिवा जयन्ती च।
देवकी द्रौपदी धारणी, कलावती पुष्पचूला च ॥ १० ॥
पद्मावती च गौरी, गान्धारी लक्ष्मणा सुसीमा च।
जम्बूवती सत्यभामा, रुक्मिणी कृष्णस्य अष्ट महिष्यः ॥ ११ ॥
यक्षा च यक्षदत्ता, भूता तथा चैव भूतदत्ता च।
सेना वेना रेणा, भगिन्यः स्थूलभद्रस्य ॥ १२ ॥
इत्यादयः महासत्यः, जयन्ति अकलङ्क-शील-कलिताः।
अद्य अपि वाद्यते यासां, यशःपटहः त्रिभुवने सकले ॥ १३ ॥

(૩) ગુજરાતી-છાયા

ભરતેશ્વર બાહુબલી, અભયકુમાર અને ઢંઢણકુમાર;
શ્રીયક અણિકાપુત્ર, અતિમુક્ત અને નાગદત્ત. ૧

મેતાર્ય સ્થૂલભદ્ર, વજ્રર્ષિ નંદિષેણુ સિંહગિરિ;
કૃતપુણ્ય અને સુકોશલમુનિ, પુંડરીક કેશી કરકંડૂ. ૨
હલ્લ વિહલ્લ સુદર્શન, શાલ મહાશાલ અને શાલિભદ્ર;
ભદ્ર દશાર્ણભદ્ર, પ્રસન્નચન્દ્ર અને યશોભદ્ર. ૩
જંબૂપ્રભુ વંકચૂલ, ગજસુકુમાલ અવન્તિસુકુમાલ;
ધન્ય ઇલાચીપુત્ર, ચિલાતીપુત્ર અને બાહુમુનિ. ૪
આર્યગિરિ આર્યરક્ષિત, આર્યસુહસ્તી ઉદાયન મનક;
કાલકાચાર્ય શામ્બ, પ્રદ્યુમ્ન અને મૂલદેવ. ૫
પ્રભવ વિષ્ણુકુમાર, આર્દ્રકુમાર અને દૃઢપ્રહારી;
શ્રેયાંસ કૂરગડુ, શય્યંભવ અને મેઘકુમાર. ૬
ઇત્યાદિ મહાસત્ત્વો, આપો સુખ ગુણ-ગણ વડે યુક્ત;
જેમનાં નામ લેવાથી, પાપ-પ્રબંધો નાશ પામે છે. ૭
સુલસા ચન્દનબાળા, મનોરમા મદનરેખા દમયન્તી;
નર્મદાસુન્દરી સીતા, નંદા ભદ્રા અને સુભદ્રા. ૮
રાજિમતી ઋષિદત્તા, પદ્માવતી અંજના શ્રીદેવી;
જ્યેષ્ઠા સુજ્યેષ્ઠા, મૃગાવતી પ્રભાવતી અને ચેલ્લણાદેવી. ૯
બ્રાહ્મી સુંદરી રુક્મિણી; રેવતી કુંતી શિવા અને જયન્તી;
દેવકી દ્રૌપદી ધારિણી, કલાવતી અને પુષ્પચૂલા. ૧૦
પદ્માવતી ગૌરી ગાન્ધારી, લક્ષ્મણા સુસીમા અને;
જંબૂવતી સત્યભામા, રુક્મિણી કૃષ્ણની આઠ પટ્ટરાણીઓ. ૧૧
યક્ષા અને યક્ષદત્તા, ભૂતા અને તેમ જ ભૂતદત્તા;
સેના વેના રેણા, બહેનો સ્થૂલભદ્રની. ૧૨
ઇત્યાદિ મહાસતીઓ, જય પામે છે નિષ્કલંક શીલે યુક્ત;
આજ પણ વાગે છે જેમનો, યશઃ-પટહ ત્રિભુવન સકલમાં. ૧૩

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

સરલ છે.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સરલ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

ભરતેશ્વર, બાહુબલી, અભયકુમાર, ઢંઢણકુમાર, શ્રીયક, અર્ણિકાપુત્ર, અતિમુક્ત અને નાગદત્ત. ૧.

મેતાર્યમુનિ, સ્થૂલભદ્ર, વજ્રઋષિ, નંદિષેણ, સિંહગિરિ, કૃતપુણ્ય, સુકોશલમુનિ, પુંડરીક, કેશી અને કરકંડૂ (પ્રત્યેક-બુદ્ધ). ૨.

હલ્લ, વિહલ્લ, સુદર્શન (શેઠ), શાલ અને મહાશાલ મુનિ, શાલિભદ્ર, ભદ્રબાહુસ્વામી, દશાર્ણભદ્ર, પ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિ અને યશોભદ્રસૂરિ. ૩.

જંબૂસ્વામી, વંકચૂલ રાજકુમાર, ગજસુકુમાલ, અવન્તિ-સુકુમાલ, ધન્નો(ન્ય), ઇલાચીપુત્ર, ચિલાતીપુત્ર અને બાહુમુનિ. ૪.

આર્યમહાગિરિ, આર્યરક્ષિત, આર્યસુહસ્તીસૂરિ, ઉદાયન રાજર્ષિ, મનકકુમાર, કાલકાચાર્ય, શામ્બકુમાર, પ્રદ્યુમ્નકુમાર અને મૂલદેવ (રાજા). ૫.

પ્રભવસ્વામી, વિષ્ણુકુમાર, આર્દ્રકુમાર, દૃઢપ્રહારી, શ્રેયાંસ, કૂરગડુ સાધુ, શય્યંભવ-સ્વામી અને મેઘકુમાર ૬.

એ વગેરે જે મહાપુરુષો અનેક ગુણોથી યુક્ત છે અને જેઓનાં નામ લેવાથી પાપના પ્રબંધો નાશ પામે છે, તે સુખને આપો. ૭.

સુલસા, ચન્દનબાળા, મનોરમા, મદનરેખા, દમયન્તી, નર્મદાસુંદરી, સીતા, નંદા, ભદ્રા અને સુભદ્રા. ૮.

રાજિમતી, ઋષિદત્તા, પદ્માવતી, અંજનાસુંદરી, શ્રીદેવી, જ્યેષ્ઠા, સુજ્યેષ્ઠા, મૃગાવતી, પ્રભાવતી અને ચેલ્લણા રાણી. ૯.

બ્રાહ્મી, સુંદરી, રુક્મિણી, રેવતી, કુંતી, શિવા, જયન્તી, દેવકી, દ્રૌપદી, ધારણી, કલાવતી અને પુષ્પચૂલા. ૧૦.

તથા પદ્માવતી, ગૌરી, ગાન્ધારી, લક્ષ્મણા, સુસીમા, જંબૂવતી, સત્યભામા, રુક્મિણી એ આઠ કૃષ્ણની પટ્ટ-રાણીઓ. ૧૧.

યક્ષા, યક્ષદત્તા, ભૂતા, ભૂતદત્તા, સેના, વેના અને રેણા એ સાત સ્થૂલભદ્રની બહેનો. ૧૨.

એ વગેરે નિષ્કલંક શીલને ધારણ કરનારી મહાસતીઓ જય પામે છે કે જેઓનો યશઃ-પટહ આજે પણ સમગ્ર ત્રણ ભુવનમાં વાગે છે.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

સજ્ઝાય એટલે સ્વાધ્યાય—સ્વ+અધ્યાય. સ્વ એટલે આત્મા, તેનું હિત થાય તેવો અધ્યાય કે તેવું અધ્યયન તે સ્વાધ્યાય. તે વાચના વગેરે પાંચ પ્રકારનો છે, પરન્તુ આત્મ-

હિત-કારક મનન કરવા યોગ્ય કોઈ પણ ભાવના-શીલ પદ્ય-કૃતિને માટે પણ તે વપરાય છે. એ રીતે 'ભરહેસર-સજ્ઝાય'નો અર્થ 'ભરહેસર' નામ જેની આદિમાં આવે છે, તેવી મનનીય પદ્યકૃતિ થાય છે. આ સ્વાધ્યાય રાઇઅ (રાત્રિક) પ્રતિક્રમણ-સમયે પ્રભાતમાં એટલા માટે બોલવામાં આવે છે કે તેથી પ્રાતઃસ્મરણીય મહાસત્ત્વોનું અને મહાસતીઓનું સ્મરણ થાય, તેમને વંદના થાય અને તેમનાં આદર્શ ચરિત્રો લક્ષમાં આવતાં પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થાય. તેમાં ૮+૧૦+૧૦+૮+૯+૮ મળીને ૫૩ મહાપુરુષો તથા ૧૦+૧૦+૧૨+૮+૭ મળીને ૪૭ મહાસતીઓનાં નામો આવે છે, એટલે બધાં મળીને ૧૦૦ પ્રાતઃસ્મરણીય નામો છે.

આ સજ્ઝાય પર ભરતેશ્વર-બાહુબલિ-વૃત્તિ નામની એક સંસ્કૃત ટીકા શ્રીશુભશીલગણિએ વિ. સં. ૧૫૦૯માં રચેલી છે; તેમાં આ મહાપુરુષો અને મહાસતીઓની જીવન-કથાઓ વિસ્તારથી આપેલી છે. અન્ય ગ્રંથોમાં પણ તેમનાં કથા-ચરિત્રો ઉપલબ્ધ થાય છે, જે અહીં સંક્ષેપથી રજૂ કરવામાં આવે છે.

મહાપુરુષો

૧ ભરત :–શ્રીઋષભદેવ ભગવાનના સૌથી મોટા પુત્ર અને પ્રથમ ચક્રવર્તી. એકદા આરીસા-ભુવનમાં અલંકૃત શરીરને જોતા હતા, તેવામાં એક આંગળીમાંથી વીંટી નીકળી ગઈ, એટલે તે શોભા-રહિત લાગી. આ જોઇને બીજા અલંકારો પણ ઉતાર્યા, તો આખું શરીર શોભા-રહિત લાગવા માંડયું.

આથી ' अनित्यं संसारे भवति सकलं यन्नयनगम् । સંસારમાં જે વસ્તુઓ આંખોથી દેખાય છે, તે બધી નાશવંત છે,' એવી અનિત્ય ભાવના ભાવવા લાગ્યા અને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ત્યારે ઇન્દ્રમહારાજે આવીને કહ્યું કે ' આપ દ્રવ્યલિંગ ધારણ કરો, અમે દીક્ષાનો મહોત્સવ કરીએ.' તેથી એમણે પંચમુષ્ટિ-લોચ કર્યો અને દેવતાએ આપેલાં રજોહરણ-પાત્ર વગેરે ગ્રહણ કર્યાં. છેવટે અષ્ટાપદ પર્વત પર નિર્વાણ પામ્યા.

૨ બાહુબલી :-ભરત ચક્રવર્તીના નાના ભાઈ હતા. ભગવાન ઋષભદેવે તેમને તક્ષશિલાનું રાજ્ય આપ્યું હતું. તેમનું બાહુબળ અસાધારણ હતું, તેથી ચક્રવર્તીની આજ્ઞા માનતા ન હતા. આથી ભરતે તેમના પર ચડાઈ કરી અને દૃષ્ટિયુદ્ધ, વાગ્યુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ અને દંડયુદ્ધ કર્યું, જેમાં તેઓ હાર્યા. છેવટે ભરતે મૂઠી મારી, તેથી બાહુબલી કમ્મર સુધી જમીનમાં પેસી ગયા. તેનો જવાબ વાળવા બાહુબલીએ પણ મૂઠી ઉપાડી. જો આ મૂઠી ભરત પર પડી હોત તો તેમનો પ્રાણ નીકળી જાત; પરન્તુ એ જ વખતે બાહુબલીની વિચાર-ધારા બદલાઈ કે નાશવંત રાજ્યને માટે વડીલ ભાઈની હત્યા કરવી ઉચિત નથી, તેથી મૂઠી પાછી ન વાળતાં તેનાથી મસ્તક પરના કેશનો લોચ કરી નાખ્યો અને ભગવાન શ્રીઋષભદેવ પાસે જવા તત્પર થયા, પણ તે જ વખતે વિચાર આવ્યો કે મારાથી નાના અઠ્ઠાણું ભાઈઓ દીક્ષા લઈને કેવળજ્ઞાન પામ્યા છે, તે ત્યાં હાજર છે, તેમને મારે વંદન કરવું પડશે;

આથી હું પણ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પછી જ ત્યાં જઉં.' એટલે ત્યાં જ કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર રહ્યા. એક વર્ષ સુધી ઉગ્રતપ કરવા છતાં તેમને કેવલજ્ઞાન ન થયું, તેથી પ્રભુએ તેમને પ્રતિબોધ કરવા માટે બ્રાહ્મી અને સુંદરી નામની સાધ્વીઓને મોકલી કે જે સંસારી અવસ્થામાં તેમની બહેનો હતી. તેમણે આવીને કહ્યું 'વીરા ! મોરા ગજ થકી ઉતરો, ગજ ચડચે કેવલ ન હોય રે !' એ સાંભળીને બાહુબલી ચમક્યા. આ વાત અભિમાનરૂપી ગજની હતી. આખરે ભાવના વિશુદ્ધ થતાં તેમને ત્યાં જ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. પછી તેઓ શ્રીઋષભદેવ ભગવાન પાસે ગયા અને તેમને વંદન કરી કેવલીની પર્ષદામાં વિરાજ્યા.

૩ અભયકુમાર:–શ્રેણિક રાજાના પુત્ર હતા. તેમની માતાનું નામ સુનંદા હતું. બાલ્યાવસ્થામાં જ ખાલી કૂવામાં પડેલી વીંટીને પોતાના બુદ્ધિ-ચમત્કારથી ઉપર લઈ આવ્યા, તેથી પ્રસન્ન થઈને શ્રેણિક રાજાએ તેમને મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યા. તેઓ ઔત્પત્તિકી, વૈનયિકી, કાર્મિકી અને પારિણામિકી—એ ચારે બુદ્ધિના ધણી હતા. પિતાના કાર્યમાં તેમણે ઘણી સહાય કરી હતી. આખરે પ્રભુ મહાવીર પાસે દીક્ષા લઈ ઉત્કૃષ્ટ તપ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો. આજે પણ વ્યાપારી-વર્ગ શારદા-પૂજન-સમયે પોતાના ચોપડામાં 'અભયકુમારની બુદ્ધિ હજો' એ વાક્ય લખી, તેમને યાદ કરે છે.

૪ ઢંઢણકુમાર:–શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવની ઢંઢણા નામે રાણીના પુત્ર હતા. તેમણે બાવીસમા તીર્થંકર શ્રીનેમિનાથ

પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી, પરંતુ પૂર્વકર્મના ઉદયે શુદ્ધ ભિક્ષા મળતી નહિ, તેથી અભિગ્રહ કર્યો હતો કે 'સ્વલબ્ધિથી ભિક્ષા મળે તો જ લેવી.' એકદા ભિક્ષા અર્થે તેઓ દ્વારકામાં ફરતા હતા, તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે વાહનમાંથી નીચે ઊતરી ભક્તિ-ભાવથી તેમને વંદન કર્યું. એ જોઈ કોઈ શ્રેષ્ઠિએ તેમને ઉત્તમ મોદક વહોરાવ્યા. પરંતુ 'આ આહાર પોતાની લબ્ધિથી નથી મળ્યો,' એવું પ્રભુના મુખેથી જાણતાં, તેને કુંભારની શાળામાં પરઠવવા ચાલ્યા. એ વખતે ઉત્તમ ભાવના ભાવતાં કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું.

૫ શ્રીયક :–શકડાલ મંત્રીના પુત્ર અને સ્થૂલભદ્રના નાના ભાઈ. પિતાના મૃત્યુ પછી નંદરાજાનું મંત્રીપદ તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું. ધર્મ પર અપૂર્વ અનુરાગ હોવાથી સો જેટલાં જિનમંદિરો અને ત્રણસો જેટલી ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી અને બીજાં પણ ધર્મનાં અનેક કાર્યો કર્યાં હતાં. આખરે તેમણે દીક્ષા લીધી હતી અને પર્યુષણા-પર્વમાં ઉપવાસનું આરાધન કરતાં કાળધર્મ પામ્યા હતા.

૬ અર્ણિકા-પુત્ર આચાર્ય :–ઉત્તર-મથુરામાં દેવદત્ત નામનો વણિક્ રહેતો હતો. તે ધન કમાવા સારુ દક્ષિણ-મથુરામાં આવ્યો અને ત્યાં અર્ણિકા સાથે તેનાં લગ્ન થયાં. પાછા ઉત્તર-મથુરામાં જતાં અર્ણિકાએ માર્ગમાં પુત્રનો જન્મ આપ્યો અને તેનું નામ સંધીરણ એવું પાડ્યું, પરન્તુ લોકોમાં તેઓ અર્ણિકાપુત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. યોગ્ય વયે જયસિંહ

આચાર્ય પાસે દીક્ષા લઈ અનુક્રમે આચાર્ય થયા. કાલાંતરે પુષ્પચૂલ રાજાની રાણી પુષ્પચૂલાએ તેમનાથી પ્રતિબોધ પામીને દીક્ષા લીધી. એકાદ દુષ્કાળ પડતાં અન્ય મુનિઓ દેશાંતર ગયા, પણ અર્ણિકા-પુત્ર આચાર્ય વૃદ્ધ હોઈ પુષ્પચૂલ રાજાના આગ્રહથી ત્યાં જ રહ્યા. પુષ્પચૂલા તેમનું વેયાવચ્ચ કરતી હતી, તેમ કરતાં તેને કેવલજ્ઞાન થયું. આ વાતની આચાર્યને ખબર પડી, એટલે તેમણે કેવલી પુષ્પચૂલાને ખમાવી અને પોતાનો મોક્ષ ક્યારે થશે, એ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેનો જવાબ એ મળ્યો કે 'ગંગાનદી પાર ઊતરતાં તમારો મોક્ષ થશે.' થોડા વખત પછી જ્યારે તેઓ અન્યલોકોની સાથે હોડીમાં બેસીને ગંગાનદી પાર કરતા હતા, ત્યારે જે તરફ આચાર્ય હતા, તે તરફ જ હોડી ઢળવા લાગી. આથી લોકોએ તેમને ઉપાડીને નદીમાં ફેંકી દીધા, પરંતુ સમભાવમાં સ્થિર રહેવાથી તે જ વખતે તેમને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. આ આચાર્યનું શરીર તરતું તરતું નદીના કિનારે ગયું. ત્યાં કેટલાક વખત પછી પાટલ નામનું વૃક્ષ ઊગી નીકળ્યું કે જ્યાં આગળ જતાં પાટલિપુત્ર નામે સુંદર શહેર વસ્યું.

૭ અતિમુક્ત મુનિ :-પેઢાલપુર નગરમાં વિજય નામનો રાજા હતો, તેને શ્રીમતી નામની રાણી હતી. તેમને એક પુત્ર થયો. તેનું નામ અતિમુક્ત પાડ્યું. આ કુમારે આઠ વર્ષની નાની ઉમ્મરે શ્રીગૌતમસ્વામી પાસે માતાપિતાની અનુમતિથી દીક્ષા લીધી તેઓ એક વાર સવારમાં વહેલાં ગોચરી કરવા નીકળ્યા અને એક શેઠને ત્યાં ગયા, ત્યારે

દીકરાની વહુએ કહ્યું કે 'કેમ અત્યારમાં? બહુ મોડું થઈ ગયું શું?' શબ્દો દ્વિ-અર્થી હતા. ગોચરી તથા દીક્ષા બંનેને લાગુ પડતા હતા. મુનિ તેનો મર્મ સમજીને બોલ્યા કે 'હું જે જાણું છું, તે નથી જાણતો.' આ સાંભળી ચણરાક પુત્ર-વધૂ વિચારમાં પડી ગઈ. આખરે મુનિએ તેનો મર્મ સમજાવ્યો કે મરણ નિશ્ચિત છે, તે વાત હું જાણું છું, પણ તે ક્યારે આવશે, તે હું જાણતો નથી. એક વાર વરસાદ પડી ગયા પછી અન્ય બાળકોની સાથે આ બાલમુનિ પણ પાતરાંની હોડી કરીને પાણીમાં તરાવવા લાગ્યા. તે વખતે શ્રીગૌતમસ્વામી ત્યાંથી પસાર થતાં તેમના મુનિધર્મનો તેમને ખ્યાલ આવ્યો અને એકદમ શરમાઈ ગયા. પછી શ્રીમહાવીર પ્રભુ પાસે જઈને 'ઇરિયાવહિયા' આલોચતાં 'દગમટ્ટી દગમટ્ટી' એવા શબ્દ ઉચ્ચારવા લાગ્યા અને પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયના જીવોને ખમાવતાં—પાપનો અતિ પશ્ચાત્તાપ થતાં ભાવનાની પરમ વિશુદ્ધિ થઈ અને કેવલજ્ઞાની થયા.

૮ **નાગદત્ત**:-(૧) વારાણસી નગરીમાં યજ્ઞદત્ત નામનો શેઠ રહેતો હતો, તેને ધનશ્રી નામની સ્ત્રી હતી. તેને એક પુત્ર થયો, જેનું નામ નાગદત્ત પાડવામાં આવ્યું. તેનાં લગ્ન નાગવસુ નામની કન્યા સાથે કરવામાં આવ્યાં. એક વખત નગરનો રાજા પોતાનો ઘોડો દોડાવતો જઈ રહ્યો હતો, ત્યારે તેના એક કાનમાંથી કુંડળ નીચે પડી ગયું. તે રસ્તે થઈને નાગદત્ત નીકળ્યો, પરન્તુ તેને પારકી વસ્તુ નહીં લેવાની પ્રતિજ્ઞા હતી, તેથી તેની સામે દૃષ્ટિ કર્યા વિના ચાલ્યો ગયો

અને ઉપાશ્રયે જઈ કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર રહ્યો. આ વખતે નગરનો કોટવાળ કે જે નાગવસુને ચાહતો હતો, તે ત્યાં થઈને નીકળ્યો અને તેણે પેલું કુંડળ નાગદત્તની પાસે જઈને મૂકી દીધું.

રાજાએ જોયું તો કુંડળ મળે નહિ. પછી કોટવાલે તપાસ કરવાનો ઢોંગ કરીને જણાવ્યું કે 'મહારાજ! આપનું કુંડળ નાગદત્ત પાસેથી મળી આવ્યું છે.' એટલે તેને શૂળી પર ચડાવવામાં આવ્યો, પરન્તુ સત્યના પ્રભાવથી શૂળીનું સિંહાસન થઈ ગયું અને શાસનદેવીએ પ્રગટ થઈને કહ્યું કે–'આ નાગદત્ત ઉત્તમ પુરુષ છે, તે પ્રાણ જાય પણ કોઈની પારકી વસ્તુને અડે નહિ. પૂર્વે ધનદત્ત શેઠે આની એકસો સોનામહોર રાખી છે અને આ વખતે કોટવાલે આના ઉપર ખોટું આળ મૂક્યું છે.' આથી રાજાએ તે બન્નેને શિક્ષા કરી.

અંતે નાગદત્તે દીક્ષા અંગીકાર કરી અને સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને મોક્ષલક્ષ્મીને વર્યો.

નાગદત્ત: (૨) લક્ષ્મીપુર નગરમાં દત્તનામનો શ્રેષ્ઠી હતો. તેને દેવદત્તા નામની સ્ત્રી હતી. તેને એક પુત્ર થયો, જેનું નામ નાગદત્ત રાખવામાં આવ્યું. તે નાગની ક્રીડામાં અતિપ્રવીણ હતો. એક વાર તેને પ્રતિબોધ પમાડવા માટે તેનો દેવમિત્ર ગારુડીનું રૂપ લઈને તેની પાસે આવ્યો, અને તેઓ એકબીજાના સર્પોને રમાડવા લાગ્યા. ત્યારે ગારુડીને કંઈ પણ થયું નહિ, પરન્તુ નાગદત્ત ગારુડીના સર્પોના દંશથી મૂર્છિત થયો; અંતે ગારુડિકે તેને જિવાડ્યો અને પોતાનો

પૂર્વભવ કહી સંભળાવ્યો કે આપણે બન્ને પૂર્વભવમાં મિત્રદેવો હતા. આથી નાગદત્તને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું અને તેણે દીક્ષા અંગીકાર કરી. પછી ક્રોધ-માન-માયા-લોભરૂપી ચાર આંતર શત્રુઓને વશ કરી તે મુક્તિ પામ્યો.

૯ **મેતાર્યમુનિ** :–ચાંડાલને ત્યાં જન્મ્યા હતા, પણ રાજગૃહીના એક શ્રીમંતને ત્યાં ઊછર્યા હતા. પૂર્વભવના મિત્ર-દેવની સહાયતાથી અદ્ભુત કાર્યો સાધતાં મહારાજા શ્રેણિકના જમાઈ થયા હતા. બાર વર્ષ સુધી લગ્ન-જીવન ગાળી અઠ્ઠાવીસ વર્ષની ઉમ્મરે દીક્ષા લીધી હતી. એક વખત કોઈ સોનીને ત્યાં તેઓ ગોચરીએ ગયા. સોની સોનાનાં જવલાં ઘડતો હતો, તે પડતાં મૂકી ઘરની અંદર આહાર લેવા ગયો. એવામાં ક્રૌંચ પક્ષી આવી તે જવલાં ચણી ગયું. સોની બહાર આવ્યો અને જવલાં ન જોતાં મુનિ પર વહેમાયો, એટલે પૂછવા લાગ્યો કે 'મહારાજ! સોનાનાં જવલાં ક્યાં ગયાં?' મહાત્મા મેતાર્યે વિચાર્યું કે 'જો હું પક્ષીનું નામ દઈશ તો આ સોની તેને જરૂર મારી નાંખશે' તેથી મૌન રહ્યા. આથી સોનીને તેમના પરનો વહેમ પાકો થયો અને તેમને મનાવવા માટે મસ્તક પર લીલાં ચામડાંની વાધરી કસકસાવીને બાંધી તથા તડકે ઊભા રાખ્યા. વાધરી સંકોચાતાં મગજ પર લોહીનું દબાણ વધવાથી અસહ્ય પીડા થવા લાગી, પણ તેને કર્મ ખપાવવાની ઉત્તમ તક માની તેઓ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. આખરે તેમની બંને આંખો બહાર નીકળી પડી. આ અસહ્ય યાતનાને સમભાવે વેદતાં તેમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું.

૧૦ સ્થૂલભદ્ર :–નંદરાજાના મંત્રી શકડાલના મોટા પુત્ર હતા. યૌવનાવસ્થામાં કોશા નામની ગણિકાના મોહમાં પડ્યા હતા. પાછળથી વૈરાગ્ય પામી આચાર્ય સંભૂતિવિજય પાસે દીક્ષા લીધી હતી. ભદ્રબાહુસ્વામી પાસેથી તેમને દશ-પૂર્વ સુધીનું જ્ઞાન થયું હતું. એક વાર તેમણે ચિર-પરિચિત કોશા વેશ્યાને ત્યાં ગુરુની અનુમતિથી ચાતુર્માસ કર્યું હતું અને સઘળી જાતનાં પ્રલોભનોનો સામનો કરી સંયમ-નિયમમાં સંપૂર્ણ સફલતા મેળવવા સાથે કોશાને પણ સંયમમાં સ્થિર કરી હતી. ગુરુએ તેમના કાર્યને 'દુષ્કર, દુષ્કર-દુષ્કર' કહ્યું હતું.

૧૧ વજ્રસ્વામી :–જન્મ તુંબવન ગામમાં, પિતા ધન-ગિરિ, માતા સુનંદા. તેઓનો જન્મ થતાં પહેલાં જ પિતા ધનગિરિએ દીક્ષા લીધી હતી. તેઓ એક વાર ભિક્ષા માટે પોતાના પૂર્વગૃહે આવ્યા, ત્યારે બાળકના સતત રડવાથી કંટાળેલી માતાએ તે બાળકને મુનિ(પિતા)ને વહોરાવી દીધો ! બાળકનું નામ ગુરુએ વજ્ર પાડ્યું. થોડાં વર્ષો બાદ માતાએ બાળકને પાછો મેળવવા રાજદ્વારે ઝઘડો કર્યો, પણ રાજાએ બાલકની ઇચ્છાનુસાર ન્યાય ચૂકવ્યો અને વજ્રસ્વામી સાધુઓના સમૂહમાં કાયમ રહ્યા. બાલ્યવયમાં પણ તેઓએ પઠન-પાઠન કરતી આર્યાઓના મુખથી શ્રવણ કરતાં પદાનુ-સારિણી લબ્ધિથી અગિયાર અંગો યાદ કરી લીધાં હતાં. તેમના સંયમથી પ્રસન્ન થયેલા મિત્રદેવો પાસેથી તેમણે આકાશગામિની વિદ્યા અને વૈક્રિયલબ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી.

તેમના વખતમાં બાર વર્ષ ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો, જેમાં તેમના પાંચસો શિષ્યો ગોચરી ન મળવાનાં કારણે અનશન કરી કાળ કરી ગયા હતા. તેઓ આર્યસિંહગિરિના શિષ્ય હતા અને પ્રભુ મહાવીરના તેરમા પટ્ટધર હતા. દસમા પૂર્વધર તરીકે તેઓ છેલ્લા ગણાય છે. શાસન-સેવાનાં અનેક કાર્યો કરી તેઓ અનશન-પૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા હતા.

૧૨ નંદિષેણ :–આ નામના બે મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો પ્રાપ્ત થાય છે. એક તો અદ્ભુત વૈયાવૃત્ત્ય કરનાર નંદિષેણ કે જેને દેવ પણ ડગાવી ન શક્યો અને બીજા શ્રેણિક રાજાના પુત્ર નંદિષેણ કે જેમણે પ્રભુ મહાવીરની દેશનાથી પ્રતિબોધ પામી દીક્ષા લીધી હતી. ભોગેચ્છાઓને દબાવવા તેમણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી હતી, જેથી અમુક લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એક વખત ગોચરી-પ્રસંગે એક વેશ્યાને ત્યાં જઈ ચડ્યા અને 'ધર્મલાભ' કહી ઊભા રહ્યા. વેશ્યા બોલી: 'હે મુનિ! તમારા ધર્મલાભને હું શું કરું? અહીં તો દ્રવ્ય-લાભની જરૂર છે!' એ શબ્દો સાંભળતાં જ મુનિએ એક તરણું ખેચ્યું કે અનર્ગળ સુવર્ણની વૃષ્ટિ થઇ. એ જોઈ વેશ્યા બોલી: 'હે પ્રભો! મૂલ્ય આપી એમને એમ જવાય નહિ. મારા પર દયા કરો! તમો જશો તો મારા મરણથી તમને સ્ત્રીહત્યા લાગશે, વગેરે.' મુનિ ધર્મ ચૂક્યા અને વેશ્યાને ત્યાં રહ્યા, પણ એ વખતે એવો અભિગ્રહ કર્યો કે રોજ દસ પુરુષોને ઉપદેશ આપી ધર્મ પમાડી, પ્રભુ પાસે મોકલવા. બાર વર્ષ તો આમ વીત્યાં, પણ આખરે એક દિવસ એવો આવ્યો કે દસમો જણ સમજ્યો

નહિ. નંદિષેણે ઘણી મહેનત કરી પણ તે ફોગટ ગઈ. ત્યારે વેશ્યાએ મશ્કરીમાં કહ્યું કે 'સ્વામિ! દસમા તમે!' અને એ જ વખતે મોહ-નિદ્રા તૂટી જતાં નંદિષેણે પુનઃ દીક્ષા ગ્રહણ કરી આત્મકલ્યાણ કર્યું!

૧૩ સિંહગિરિ:–પ્રભુ મહાવીરની બારમી પાટે બિરાજનાર પ્રભાવશાળી આચાર્ય હતા. શ્રીવજ્રસ્વામીના તેઓ ગુરુ હતા.

૧૪ કૃતપુણ્યક (કયવન્ના શેઠ):–પૂર્વભવમાં મુનિને દાન દેવાથી રાજગૃહી નગરીના ધનેશ્વર નામના શેઠને ત્યાં પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા અને અનુક્રમે શ્રેણિક રાજાનું અર્ધું રાજ્ય પામ્યા હતા તથા તેમની પુત્રી મનોરમાના સ્વામી થયા હતા. સંસારના વિવિધ ભોગો ભોગવ્યા પછી પ્રભુ મહાવીર પાસેથી પોતાના પૂર્વભવનો વૃત્તાંત સાંભળીને તેમણે દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી અને વિવિધ તપ કરીને આત્માનું કલ્યાણ કર્યું હતું. આજે પણ 'કયવન્ના શેઠનું સૌભાગ્ય હજો' એવા શબ્દો નવા વર્ષના ચોપડામાં લખાય છે.

૧૫ સુકોશલ મુનિ:–ધર્મધ્યાનમાં બતાવેલી અપૂર્વ દૃઢતા માટે પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ અયોધ્યાના રાજા કીર્તિધરના પુત્ર હતા. તેમની માતાનું નામ સહદેવી હતું. પહેલાં કીર્તિધરે દીક્ષા લીધી હતી અને પછી તેમનો ઉપદેશ સાંભળીને તેમણે દીક્ષા લીધી હતી. તેમની માતા સહદેવી— પતિ તથા પુત્રનો વિયોગ અસહ્ય થઈ પડતાં આર્તધ્યાન

કરતાં મરણ પામી—એક જંગલમાં વાઘણ થઈ હતી. એકદા બંને રાજર્ષિઓ તે જ જંગલમાં જઈ ચડ્યા અને કાયોત્સર્ગ ધ્યાનમાં ઊભા રહ્યા, ત્યારે આ વાઘણે આવીને સુકોશલ મુનિ પર હુમલો કર્યો અને તેમનાં શરીરને ચીરી નાખ્યું, પરંતુ તેઓ ધર્મધ્યાનમાંથી જરા પણ ચલિત ન થયા. આ પ્રકારની અડગ અને પ્રબળ ધર્મભાવના ભાવતાં તેઓ અંતકૃત્ કેવલી થયા અને મોક્ષે ગયા.

૧૬ પુંડરીક:-પિતાએ જ્યેષ્ઠ પુત્ર પુંડરીકને રાજ્ય સોંપીને સંયમ ધારણ કર્યો, ત્યારે લઘુપુત્ર કંડરીકે તેમની સાથે દીક્ષા લીધી, પરંતુ તેનું પાલન ન થઈ શકતાં તે ચારિત્ર-ભ્રષ્ટ થઈને ઘેર આવ્યો. પુંડરીકે જોયું કે નાના ભાઈની લાલસા રાજ્યગાદીમાં છે, એટલે તેણે કાંઈ પણ આનાકાની કર્યા વગર રાજગાદી તેને સોંપી દીધી અને પોતે દીક્ષા લઈ નિવૃત્ત થયો. કંડરીકને તે જ રાત્રે અત્યાહારથી વિષૂચિકા થઈ આવી એટલે મરણ પામી સાતમી નરકે ગયો, જ્યારે પુંડરીક મુનિ ભાવ-ચારિત્ર પાળતાં સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા.

૧૭ કેશી:-શ્રીપાર્શ્વનાથ સ્વામીની પરંપરાના ગણધર હતા. પ્રદેશી જેવા નાસ્તિક રાજાને તેમણે પ્રતિબોધ પમાડ્યો હતો તથા શ્રીગૌતમસ્વામી સાથે ધર્મચર્ચા કરી હતી. આખરે તેમણે પ્રભુ મહાવીરનાં પાંચ મહાવ્રતો સ્વીકાર્યાં હતાં અને સિદ્ધિપદને પામ્યા હતા.

૧૮ રાજર્ષિ કરકંડૂ:-ચંપાનગરીના રાજા દધિવાહનની

રાણી પદ્માવતીના તે પુત્ર હતા. જ્યારે તે ગર્ભમાં હતા ત્યારે રાણીના દોહદ પૂરવા રાજા રાણી સાથે હાથી પર બેસીને ફરવા નીકળ્યા હતા. તેમાં હાથી ઉન્મત્ત થઈ જંગલ ભણી નાસી જતાં રાજા તો જેમ તેમ કરીને ઊતરી ગયો ને નગરમાં પાછો આવ્યો, પણ રાણી સૂચનાનુસાર ઊતરી શકી નહિ. આખરે ગાઢ જંગલમાં હાથીએ તેને છોડી દીધી. આ રાણી મહાપ્રયાસે જંગલની બહાર આવી અને સાધ્વીઓની વસતીમાં ગઈ. ત્યાં સાધ્વીઓનો ઉપદેશ સાંભળી દીક્ષા લીધી. બાદ થોડા વખતે પુત્રનો પ્રસવ થતાં તેને શ્મશાનમાં મૂકી દીધો. ચાંડાલે તેને ગ્રહણ કરીને ઉછેર્યો. શરીરે ખૂબ ખરજ આવતી હોવાથી તેનું નામ કરકંડૂ પડ્યું. અનુક્રમે તે કંચનપુરનો રાજા થયો અને દધિવાહનને તેની ઓળખાણ પડતાં તેણે પણ ચંપાનું રાજ્ય તેને સોંપ્યું. એક દિવસ વૃદ્ધ વૃષભને જોતાં તેને બોધ થયો તથા જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. એ પ્રસંગથી રાજ્ય છોડ્યું અને શુદ્ધ ચારિત્ર પાળી આત્મ-કલ્યાણ કર્યું. તેઓ પહેલા પ્રત્યેકબુદ્ધ ગણાય છે.

૧૯-૨૦ હલ્લ-વિહલ્લ :–હલ્લ અને વિહલ્લ શ્રેણિકની પત્ની ચેલ્લણા રાણીના પુત્રો હતા. શ્રેણિકે પોતાનો સેચનક હાથી તેમને આપ્યો હતો, તેથી કોણિકે તેમની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. આ યુદ્ધમાં વૈશાલિપતિ ચેટક મહારાજાએ હલ્લ-વિહલ્લને મદદ કરી હતી, પણ યુદ્ધ દરમિયાન સેચનક ખાઈમાં પડીને મરી જતાં તેમને વૈરાગ્ય થયો હતો, એટલે પ્રભુ મહાવીર પાસે દીક્ષા લઈ આત્મ-કલ્યાણ કર્યું હતું.

૨૧ સુદર્શન શેઠ:-તેમના પિતાનું નામ અર્હદ્દાસ હતું અને માતાનું નામ અર્હદ્દાસી હતું. તેઓ બારવ્રતધારી શ્રાવક હતા. પરદારા-વિરમણ-વ્રત અંગે તેમની ભારે કસોટી થઈ હતી. એકદા તેઓ પૌષધવ્રતમાં ધ્યાનમાં ઊભા હતા, ત્યારે રાજ-રાણી અભયાની સૂચનાથી દાસી તેમને રાજમહેલમાં ઉપાડી લાવી હતી અને તેમને ચલાવવા માટે અનેક ઉપાયો કરવામાં આવ્યા હતા, પણ તે સઘળા નિષ્ફળ જતાં તેમના પર શીલ-ભંગનો મિથ્યા આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો અને તે માટે રાજાએ તેમને શૂળીની શિક્ષા ફરમાવી હતી; પરંતુ તેમના શીલના પ્રભાવથી શૂળીનું સિંહાસન બની ગયું હતું અને તેમનો જયજયકાર થયો હતો. પાછળથી વૈરાગ્ય પામી તેમણે દીક્ષા લીધી હતી.

૨૨-૨૩ શાલ-મહાશાલ:-આ નામના બે ભાઈઓ હતા. અરસપરસ પ્રીતિ ઘણી હતી. બન્ને ભાઈઓએ રાજ્યને તૃણવત્ ગણી ભાણેજ ગાંગલિને રાજ્ય સોંપી દીક્ષા લીધી હતી. પાછળથી ગાંગલિ તથા તેના માતા-પિતાને પણ પ્રતિબોધ પમાડ્યો હતો. અનુક્રમે કેવલી થઈ મોક્ષે ગયેલા છે.

૨૪ શાલિભદ્ર:-પૂર્વભવમાં મુનિને આપેલા ક્ષીરદાનથી રાજગૃહી નગરીના માલેતુજાર શેઠ ગોભદ્ર અને ભદ્રા શેઠાણીને ત્યાં પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયા હતા. અતુલ સંપત્તિના તથા ઉચ્ચ-કુલીન ૩૨ સુંદરીઓના સ્વામી હતા. ગોભદ્ર શેઠ મહાવીર પાસે દીક્ષા લઈ, ઉત્તમ ચારિત્ર પાળી, મરીને સ્વર્ગમાં ગયા

અને ત્યાંથી પ્રતિદિન પોતાના પુત્ર માટે દિવ્ય વસ્ત્ર, આભૂષણાદિ ભોગ-સામગ્રી પૂરી પાડતા હતા. એક વખત શ્રેણિક મહારાજા તેમની સ્વર્ગીય ઋદ્ધિ જોવા આવ્યા. તેથી પોતાને માથે સ્વામી છે, એવું જાણી વૈરાગ્ય પામી, સર્વસ્વ ત્યજી, પ્રભુ મહાવીર પાસે દીક્ષા લઈ, ઉગ્ર તપ કરી, આત્મ-સાધના કરી હતી.

૨૫ ભદ્રબાહુસ્વામી:—તેઓ ચૌદ પૂર્વના જાણકાર હતા. તેમણે શ્રીસ્થૂલભદ્રને સંઘની વિજ્ઞપ્તિથી પૂર્વોનું જ્ઞાન આપ્યું હતું. અને આવશ્યક વગેરે દશ સૂત્રો પર નિર્યુક્તિ રચેલી છે.

૨૬ દશાર્ણભદ્ર રાજા:—દશાર્ણપુરનો રાજા હતો. તેને નિત્ય ત્રિકાળ જિનપૂજાનો નિયમ હતો. એક વખત અભિમાન-પૂર્વક અપૂર્વ સમૃદ્ધિથી વીરપ્રભુને વંદન કરવા જતાં ઇંદ્રની સમૃદ્ધિ જોઈને તેના ગર્વનું ખંડન થયું હતું અને વૈરાગ્ય પામી ત્યાં જ દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી.

૨૭ પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ:—તેમના પિતાનું નામ સોમ-ચંદ્ર હતું અને માતાનું નામ ધારિણી હતું. પોતાના બાલ-કુંવરને ગાદી આપી દીક્ષા લીધી હતી. એક વખત રાજગૃહીના ઉદ્યાનમાં કાયોત્સર્ગ કરતા હતા, તે વખતે તેમણે સાંભળ્યું કે-ચંપાનગરીનો દધિવાહન રાજા તેની નગરીને ઘેરો નાખીને પડયો છે અને પોતાનો પુત્ર જે હજુ બાળક છે, તેને મારીને રાજ્ય લઈ લેશે ' આથી રાજ્ય તથા કુમાર પ્રત્યે મોહ ઉત્પન્ન થતાં અને તેમની રક્ષાનો વિચાર કરતાં કરતાં માનસિક યુદ્ધ

ખેલતાં થોડીવારમાં તેમણે સાતમી નરકને યોગ્ય કર્મો એકઠાં કર્યાં હતાં, પરંતુ પાછી વિચારશ્રેણી બદલાતાં તે બધાં કર્મો ખપાવી દીધાં હતાં અને ત્યાં જ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૨૮ **શ્રીયશોભદ્રસૂરિ**:-શ્રીશય્યંભવસૂરિના શિષ્ય અને ભદ્રબાહુસ્વામીના ગુરુ. તેમણે ચારિત્રનું સમ્યગ્ આરાધન કર્યું હતું.

૨૯ **શ્રીજંબૂસ્વામી**:-અખંડ બાલબ્રહ્મચારી અને અતુલ વૈભવ-ત્યાગી. નિઃસ્પૃહ અને વૈરાગ્ય-વાસિત હોવા છતાં માતા-પિતાના આગ્રહથી આઠ કન્યાઓને પરણ્યા, પણ પહેલી જ રાત્રે તેમને ઉપદેશ આપી વૈરાગ્ય પમાડ્યો. એ વખતે પાંચસો ચોરો સાથે ચોરી કરવા આવેલો પ્રભવ નામનો ચોરોનો સ્વામી પણ એમના ઉપદેશથી પીગળી ગયો. બીજા દિવસે બધાએ સાથે મળીને શ્રીસુધર્માસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી. અનુક્રમે તેમણે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓ આ જમાનાના આ ક્ષેત્રના છેલ્લા કેવલી અને છેલ્લા મુક્તિ-ગામી ગણાય છે. શ્રીસુધર્માસ્વામી પછી જૈનશાસનનો ભાર તેમણે વહન કર્યો હતો. શ્રીસુધર્માસ્વામીએ આગમોની ગૂંથણી તેમને ઉદ્દેશીને કરેલી છે.

૩૦ **કુમાર વંકચૂલ**:-વિરાટ દેશનો રાજકુમાર. તેને નાનપણથી જુગાર, ચોરી વગેરે મહાવ્યસનો લાગુ પડ્યાં. પિતાએ કંટાળીને દેશવટો આપ્યો. પોતાની પત્ની (તથા એક બહેન) સાથે જંગલમાં રહેવા લાગ્યો. આખરે ત્યાં પલ્લીપતિ થયો. એક વાર તેની પલ્લીમાં મુનિએ ચાતુર્માસ કર્યું. તે પૂર્ણ

થતાં મુનિના ઉપદેશથી તેણે (૧) અજાણ્યાં ફલ ખાવાં નહિ, (૨) પ્રહાર કરતાં પહેલાં સાત ડગલાં પાછાં હઠવું, (૩) રાજાની પટ્ટરાણી સાથે સાંસારિક ભોગો ભોગવવા નહિ તથા (૪) કાગડાનું માંસ ખાવું નહિ, એ ચાર નિયમો ગ્રહણ કર્યા અને આખર સુધી તેનું દૃઢતા-પૂર્વક પાલન કર્યું, તેથી મરીને બારમા દેવલોકે ઉત્પન્ન થયો.

૩૧ ગજસુકુમાલ (૨) :–શ્રીકૃષ્ણના લઘુબંધુ. બાલ્યવયે વૈરાગ્ય પામ્યા. માતા-પિતાએ તેમને મોહપાશમાં બાંધવા માટે લગ્ન કર્યાં, પણ તેમણે તરત જ સંસાર છોડી શ્રીનેમિનાથ પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી અને તેમની રજા લઈ સ્મશાનમાં કાયોત્સર્ગ કરી ધ્યાનમાં ઊભા રહ્યા. એવામાં તેમનો સસરો સોમશર્મા બ્રાહ્મણ ત્યાંથી પસાર થયો. તે મુનિવેશમાં ધ્યાન ધરી રહેલા ગજસુકુમાલને જોઈને ખૂબ ગુસ્સે થયો અને પોતાની પુત્રીનો ભવ બગાડવા માટે યોગ્ય શિક્ષા કરવાના નિર્ણય પર આવ્યો. એટલે પાસે જ ચિતા સળગતી હતી, તેમાંથી ધગધગતા અંગારા કાઢી, તેમના મસ્તકે મૂક્યા. ગજસુકુમાલ તેનાથી જરા પણ ક્ષોભ પામ્યા નહિ. ઊલટું, મનને ધ્યાનમાં વધારે દૃઢ કર્યું. એમ કરતાં તેઓ અંતકૃત કેવલી થયા અને મોક્ષે ગયા.

૩૨ અવંતિસુકુમાલ :–અવન્તિ-સુકુમાર. તેના પિતાનું નામ ભદ્ર અને માતાનું નામ ભદ્રા હતું. તેઓ ઉજ્જયની નગરીના રહેવાસી હતા અને બત્રીસ સ્ત્રીઓને પરણ્યા હતા. એકદા આર્ય સુહસ્તિસૂરિ પાસે–'નલિનીગુલ્મ'

અધ્યયન સાંભળતાં જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને સઘળો વૈભવ છોડી તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. પછી સ્મશાન-ભૂમિમાં કાયોત્સર્ગ ધ્યાને ઊભા રહ્યા. ત્યાં એક શિયાળે તેમના શરીરને કરડી ખાધું, પણ તેઓ ધ્યાનથી જરા પણ ડગ્યા નહિ અને શુભ ધ્યાનમાં મરણ પામી નલિનીગુલ્મ વિમાનમાં દેવ થયા. તેમના મૃત્યુ-સ્થળે તેમના માતા-પિતાએ એક મોટો પ્રાસાદ બંધાવી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, જે 'અવંતિ-પાર્શ્વનાથ'ના નામથી ઓળખાય છે.

૩૩ ધન્યકુમાર:-તેમના પિતાનું નામ ધનસાર અને માતાનું નામ શીલવતી હતું. તેઓ પોતાના બુદ્ધિબળે અખૂટ લક્ષ્મી ઉપાર્જન કરી શક્યા હતા. તેમણે એક સાથે આઠ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરી, પોતાના સાળા શાલિભદ્ર સાથે દીક્ષા લીધી હતી અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી હતી.

૩૪ ઈલાચીપુત્ર:-શ્રેષ્ઠિ-પુત્ર હોવા છતાં એક નટની પુત્રીના મોહમાં પડ્યા હતા અને તેને પરણવા માટે નટની ઇચ્છાનુસાર તેઓ નટ બન્યા હતા. અદ્ભુત કલાથી રાજાને રીઝવવા એક વાર તેઓ બેન્નાતટ નગરે ગયા. ત્યાં વાંસ અને દોરડા પર ચડી અદ્ભુત ખેલો કરવા લાગ્યા, પણ નટપુત્રીને જોઈ મોહિત થયેલો રાજા રીઝ્યો નહિ. એવામાં દૂર એક મુનિને જોયા. એક રૂપવતી સ્ત્રી તેમને ભિક્ષા આપી રહી હતી, પણ તેઓ ઊંચી નજરે જોતા પણ ન હતા. એ જોઈને તેમને વૈરાગ્ય થયો અને ભાવના ભાવતાં ત્યાં જ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું.

૩૫ ચિલાતી-પુત્રઃ–ચિલાતી નામની દાસીનો પુત્ર. પ્રથમ એક શેઠને ત્યાં નોકરી કરતો હતો, પણ શેઠે તેનાં અપલક્ષણ જોઈ તેને કાઢી મૂક્યો. એટલે જંગલમાં જઈ ચોરોનો સરદાર બન્યો. તેને શેઠની સુષુમા નામની પુત્રી પર મોહ હતો; તેથી એક વાર શેઠને ઘેર ધાડ પાડી અને પુત્રીને ઉપાડીને ભાગ્યો. બીજા ચોરોએ બીજી માલમતા લૂંટી. પછી કોલાહલ થતાં રાજ્યના સિપાઈઓ આવી પહોંચ્યા. તેમને સાથે લઈને શેઠ તથા તેના પાંચે પુત્રો પાછળ પડ્યા. બીજા ચોરો માલમતા રસ્તામાં મૂકી ભાગી ગયા. તે લઈને રાજના સિપાઈઓ પાછા ફર્યા, પણ ચિલાતીએ સુષુમાને છોડી નહિ. તે જંગલમાં ભરાઈ ગયો. શેઠે પોતાના પુત્રો સાથે તેનો પીછો બરાબર પકડ્યો હતો અને તે નજીક આવી પહોંચ્યા હતા; એ જોઈને ચિલાતીએ સુષુમાનું મસ્તક કાપી લીધું અને ધડને ત્યાં જ પડ્યું રહેવા દીધું. શેઠ એ જોઈ રુદન કરતાં પાછા ફર્યા. ચિલાતીપુત્રને હવે કાંઈક શાંતિ થઈ. તે ધીમે ધીમે જંગલમાં ચાલવા લાગ્યો, ત્યાં એક મુનિને ધ્યાનમાં ઊભેલા જોયા. તેમણે તેને ત્રણ પદો આપ્યાં: ' ઉપશમ, વિવેક અને સંવર. ' અને આકાશમાર્ગે ચાલ્યા ગયા. આ ત્રણ પદોનો અર્થ વિચારતાં ચિલાતીપુત્ર ત્યાં જ ઊભો રહ્યો અને શુભ ધ્યાનમાં મગ્ન થયો. તેનું શરીર લોહીથી ખરડાયેલું હતું, તેની વાસથી કીડીઓ આવી પહોંચી અને તેને ચટકા મારવા લાગી, પણ તે ધ્યાનથી ડગ્યો નહિ. અઢી દિવસમાં તો તેનું શરીર ચાળણી જેવું થઈ ગયું, પણ તે બધું દુઃખ સમભાવે સહન કરી લીધું! અને મૃત્યુ પામી સ્વર્ગે ગયો.

૩૬ યુગબાહુ મુનિ:–પાટલીપુત્ર નામના નગરમાં વિક્રમબાહુ નામનો રાજા હતો. તેને મદનરેખા નામે રાણી હતી. મોટી વયે તેમને પુત્ર થયો. તેમનું નામ યુગબાહુ પાડ્યું. તેણે શારદાદેવી તથા વિદ્યાધરોની સહાયતાથી અનેક વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરી અને અનંગસુંદરી નામે અત્યંત રૂપવતી રમણી સાથે લગ્ન કર્યાં. પછી જ્ઞાનપંચમીનું વિધિસર આરાધન કરીને દીક્ષા લીધી અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી, કર્મ ખપાવી, કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

૩૭-૩૮ આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તી-સૂરિ:–બંને શ્રીસ્થૂલભદ્રજીના દશપૂર્વી શિષ્યો હતા. આ વખતમાં જિનકલ્પનો વિચ્છેદ હતો, છતાં આર્ય મહાગિરિ ગચ્છમાં રહીને જિનકલ્પની તુલના કરતા હતા અને આર્ય સુહસ્તી સંઘનો ભાર વહન કરતા હતા. આર્ય સુહસ્તી-સૂરિએ આગળ જતાં અવંતિ-પતિ સંપ્રતિ રાજાને પ્રતિબોધ પમાડ્યો હતો. તે રાજાએ જિનદેવોનાં અનેક મંદિરો બનાવીને તથા અનાર્ય દેશમાં પણ સાધુઓને વિહાર કરવાની સરળતા કરી આપીને જૈનધર્મની ઘણી પ્રભાવના કરી હતી. જૈન-શાસનનો પ્રભાવ એમના સમયમાં ઘણો વિસ્તાર પામ્યો હતો.

૩૯ આર્યરક્ષિતસૂરિ:–વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. અભ્યાસ કરીને પાછાં આવતાં મોટો ઉત્સવ થયો, પણ જૈનધર્મ પાળનારી માતા એ અધ્યયનથી ખુશ ન થઈ. તેણે કહ્યું: 'દૃષ્ટિવાદ વિના બીજાં હિંસા-પ્રતિપાદક શાસ્ત્રો નરકમાં લઈ જનારાં છે.' માતાનાં આ વચનથી આર્યરક્ષિત તોસલિપુત્ર

આચાર્ય પાસે ગયા અને એ અધ્યયનની યોગ્યતા કેળવવા જૈન-દીક્ષા લીધી. ગુરુ પાસે જેટલો દૃષ્ટિવાદ હતો તેટલો ધારી લીધો, પછી વજ્રસ્વામી પાસે ગયા અને નવ પૂર્વનો અભ્યાસ કર્યો. પાછળથી માતા-પિતા આદિ આખાં કુટુંબને પ્રતિબોધ પમાડી દીક્ષા આપી. જૈન શ્રુતજ્ઞાનના દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુ-યોગ, ચરણકરણાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગ એવા ચાર વિભાગો તેમના દ્વારા થયેલા છે.

૪૦ **ઉદાયન રાજર્ષિ**:–વીતભય નગરીના રાજા હતા. પોતાના ભાણેજ કેશીને રાજગાદી આપી દીક્ષા લીધી હતી. વિહાર કરતાં અનુક્રમે તે વીતભય નગરમાં આવ્યા, ત્યારે રાજાના મંત્રી દ્વારા તેમના પર વિષ-પ્રયોગ થયો. જો કે એ વખતે દેવ-સહાયથી તે બચી ગયા; પરંતુ પછીનો વિષ-પ્રયોગ સફળ થયો. પોતાને ઝેર અપાયું છે, એવું જાણવા છતાં છેવટ સુધી તેઓ શુભધ્યાનમાં રહ્યા, તેથી મરીને સ્વર્ગે ગયા.

૪૧ **મનક**:–શ્રીશય્યંભવસૂરિના પુત્ર અને શિષ્ય. તેમનું આયુષ્ય અલ્પ હતું, તેથી સાધુ-ધર્મનું જલદી જ્ઞાન કરાવવા માટે સૂરિજીએ સિદ્ધાંતોમાંથી ઉદ્ધરીને શ્રીદશવૈકાલિક નામનું સૂત્ર બનાવ્યું, જે આજે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ સૂત્રનો અભ્યાસ કરી છ માસ ચારિત્ર પાળીને તે સ્વર્ગે ગયા.

૪૨ **કાલકાચાર્ય**:–(૧) તુરમિણી નગરીમાં કાલક નામનો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેની બહેનનું નામ ભદ્રા હતું અને ભદ્રાને એક પુત્ર હતો, તેનું નામ દત્ત હતું. કાલકે

દીક્ષા લીધી. દત્ત મહાઉદ્ધત હતો અને સાતે વ્યસનમાં પારંગત હતો. અનુક્રમે જિતશત્રુ રાજા પાસેથી તેણે રાજ્ય પડાવી લીધું અને તેનો માલિક થઈ બેઠો. પછી તેણે યજ્ઞ શરૂ કર્યો, જેમાં અનેક જીવોનો સંહાર થવા લાગ્યો.

એકદા કાલકાચાર્ય (સંસારી અવસ્થાના તેના મામા) ફરતા ફરતા ત્યાં આવ્યા અને દત્તે તેમને યજ્ઞનું ફળ પૂછ્યું. ત્યારે કાલકાચાર્યે કહ્યું કે 'આવા હિંસામય યજ્ઞ કરવાથી નરકની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.' દત્તે તેનું પ્રમાણ માગ્યું, ત્યારે આચાર્યે જણાવ્યું કે 'આજથી સાતમે દિવસે તારા મુખમાં વિષ્ટા પડશે, એ તેનું પ્રમાણ છે.' આચાર્યની આ વાણી સાચી પડી, અને મરીને તે સાતમી નરકે ગયો. જિતશત્રુ રાજા ફરી ગાદીએ આવ્યો અને તેણે કાલકાચાર્યના ઉપદેશથી જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો.

(૨) કાલકાચાર્ય–તેમના પિતાનું નામ પ્રજાપાળ હતું અને તે શ્રીપુરના રાજા હતા.

તેમના ભાણેજ બલમિત્ર અને ભાનુમિત્રના આગ્રહથી તેઓ ભરૂચમાં ચોમાસું રહ્યા હતા. પરન્તુ પૂર્વભવના વેરી ગંગાધર પુરોહિતે રાજાના કાન ભંભેર્યા અને યુક્તિથી તેમને ચોમાસામાં અન્ય સ્થળે કાઢ્યા, એટલે તેઓ ત્યાંથી પ્રતિષ્ઠાન-પુરમાં ચતુર્માસ કરવા ગયા. ત્યાંના રાજા શાલિવાહને તેમનો નગર-પ્રવેશ મહાન ઉત્સવપૂર્વક કરાવ્યો. પર્યુષણપર્વ નજીક હોવાથી રાજાએ કહ્યું કે ભાદરવા સુદિ પંચમીને દિવસે અહીં ઇન્દ્ર-મહોત્સવ થતો હોવાથી પર્યુષણાપર્વ પહેલાં કે પછી રાખવાં જોઈએ, જેથી અમે તેનું આરાધન કરી શકીએ.

ત્યારે કાલકાચાર્યે કહ્યું કે–વિશિષ્ટ કારણને લીધે ચોથને દિવસે તે આરાધન થઈ શકે છે. ત્યારથી પાંચમને બદલે ચોથની સંવત્સરી-પર્યુષણા પર્વની શરૂઆત થઈ.

શ્રીસીમંધરસ્વામીએ ઇન્દ્ર આગળ કાલકાચાર્યનાં વખાણ કર્યાં કે– 'નિગોદનું સ્વરૂપ કહેવામાં તેમના જેવા બીજા કોઈ નથી.' તેથી બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને ઇન્દ્ર તેમની પાસે આવ્યો અને નિગોદનું સ્વરૂપ પૂછ્યું. કાલકાચાર્યે યથાર્થ કહી બતાવ્યું. તેથી ઇન્દ્ર પ્રસન્ન થઈ સ્વસ્થાને ચાલ્યો ગયો.

(૩) કાલકાચાર્ય–તેમના પિતાનું નામ વજ્રસિંહ હતું અને માતાનું નામ સુરસુંદરી હતું. તેઓ મગધ દેશના રાજા હતા. તેઓએ ગુણધરસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. તેમની બહેન સરસ્વતીએ પણ તેમની સાથે દીક્ષા લીધી હતી.

એક વાર તેઓ ઉજ્જયિનીમાં આવ્યા, ત્યારે સરસ્વતી સાધ્વી પણ ત્યાં આવ્યાં હતાં. તે સાધ્વી બહાર જઈને પાછી શહેરમાં જતી હતી, તે વખતે ત્યાંના રાજા ગર્દભિલ્લે તેને અત્યન્ત સ્વરૂપવતી જોઈને પકડીને રાજમહેલમાં મોકલાવી દીધી. આ વાતની ખબર પડતાં સૂરિજીએ સંઘને મોકલી તથા બીજી ઘણી રીતે રાજાને સમજાવ્યો, પરન્તુ દુરાચારી રાજા માન્યો નહિ, તેથી સૂરિજીએ વેશ-પરિવર્તન કરી પારસ-કૂલ તરફ જઈ ત્યાંના ૯૬ શક રાજાઓને પ્રતિબોધ પમાડી ગર્દભિલ્લ ઉપર ચડાઈ કરાવી અને તેને હરાવીને સરસ્વતી સાધ્વીને છોડાવી.

આ કાલકાચાર્ય મહાપ્રભાવક હતા.

૪૩-૪૪ સાંબ અને પ્રદ્યુમ્ન:-આ બંને શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર હતા. સાંબની માતા જાંબુવતી હતી અને પ્રદ્યુમ્નની માતા રુક્મિણી હતી. બાળપણમાં અનેક લીલાઓ કરી, કૌમાર્ય અવસ્થામાં વિવિધ પરાક્રમો બતાવી, આખરે વૈરાગ્ય પામી દીક્ષિત થયા હતા અને શત્રુંજય પર્વત પર મોક્ષ પામ્યા હતા.

૪૫ મૂલદેવ:-રાજકુમાર મૂલદેવ સંગીતાદિ કળામાં નિપુણ હતો, પણ ભારે જુગારી હતો. પિતાએ તેને દેશવટો આપ્યો હતો, તેથી ઉજ્જયિનીમાં આવીને રહ્યો હતો. સંગીતકળાથી દેવદત્તા નામની ગણિકા તથા તેના કલાચાર્ય ઉપાધ્યાય વિશ્વભૂતિનો તેણે પરાજય કર્યો હતો. સમય જતાં દાનના પ્રભાવે તે હાથીઓથી સમૃદ્ધ વિશાલ રાજ્ય અને ગુણાનુરાગી કલા-પ્રિય ચતુર ગણિકા દેવદત્તાનો સ્વામી થયો હતો. પાછળથી સત્સંગ થતાં તે વૈરાગ્ય પામ્યો હતો અને ચારિત્ર પાળી સ્વર્ગે ગયો હતો. ત્યાંથી ચ્યવીને મોક્ષ પામશે.

૪૬ પ્રભવસ્વામી:-પૂર્વોક્ત શ્રીજંબૂસ્વામીને ત્યાં લગ્નની પહેલી રાત્રે પાંચસો ચોરો સાથે ચોરી કરવા ગયા હતા, ત્યાં નવપરિણીત આઠ વધૂઓ સાથે થતો આધ્યાત્મિક સંવાદ સાંભળીને તે પ્રતિબોધ પામ્યા હતા અને બધા ચોરો સાથે દીક્ષા લીધી હતી. જંબૂસ્વામી પછી શાસનનો સર્વ ભાર તેમણે સંભાળ્યો હતો. તેઓ ચૌદપૂર્વના જાણકાર હતા.

૪૭ વિષ્ણુકુમાર:-તેમના પિતાનું નામ પદ્મોત્તર હતું અને માતાનું નામ જ્વાલા-દેવી હતું. શ્રીસુનિસુવ્રત આચાર્ય

પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને તપના પ્રભાવથી અપૂર્વલબ્ધિવાળા થયા હતા. એકદા પૂર્વે વાદમાં હારેલા ધર્મદ્વેષી નમુચિ નામના પ્રધાને દ્વેષ-બુદ્ધિથી જૈન સાધુઓને રાજની હદ બહાર કાઢી મૂકવાનો હુકમ કર્યો. આ વાતની જાણ થતાં તેઓ જૈન સાધુઓની મદદે આવ્યા અને નમુચિ આગળ માત્ર ત્રણ પગલાં જમીનની માગણી કરી, જે સ્વીકારવામાં આવી. કોપાયમાન થયેલા શ્રીવિષ્ણુમુનિએ તે પરથી એક લાખ યોજનનું વિરાટ શરીર બનાવી એક પગ સમુદ્રને પૂર્વ કાંઠે મૂક્યો અને બીજો પગ સમુદ્રના પશ્ચિમ કાંઠે મૂક્યો. 'ત્રીજું પગલું ક્યાં મૂકું ?' એમ કહી તે પગ નમુચિના મસ્તકે મૂક્યો એટલે તે મરીને નરકે ગયો. દેવ-ગાંધર્વો, કિન્નરો, દેવાંગનાઓ વગેરેની ઉપશમરસમય મધુર સંગીત-પ્રાર્થનાથી આખરે તેમનો ક્રોધ શાંત પડ્યો. પછી તપશ્ચર્યા કરતાં અને શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતાં તેઓ મોક્ષે ગયા.

૪૮ આર્દ્રકુમારઃ—અનાર્ય દેશમાં આવેલા આર્દ્રક દેશના રાજકુમાર હતા. તેમના પિતા આર્દ્રક અને શ્રેણિક રાજાને પરસ્પર ગાઢ મૈત્રી હતી. તેથી અભયકુમાર અને આર્દ્રક રાજાના પુત્ર આર્દ્રકુમારની પણ મૈત્રી બંધાણી હતી. એક વખત પોતાના મિત્રને જૈનધર્મ પમાડવા અભયકુમારે મોકલેલી જિન-પ્રતિમાનાં દર્શન થતાં તેમને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું હતું અને આર્યદેશમાં આવીને ત્યાગદીક્ષા લીધી હતી. આ દીક્ષા વર્ષો સુધી પાળ્યા પછી, ભોગાવલી કર્મનો ઉદય આવતાં તેમને સંસારવાસ સ્વીકારવો પડ્યો હતો અને

બાલકનાં સ્નેહબંધનમાંથી મુક્ત થવા બીજાં બાર વર્ષો પસાર કરવાં પડ્યાં હતાં. તે પછી તેમણે ફરી દીક્ષા લીધી હતી અને અનેક જીવોને પ્રતિબોધ પમાડ્યો હતો. તેમણે ગોશાલક સાથે ધર્મસંબંધી ચર્ચા કરી તેને નિરુત્તર કર્યો હતો.

૪૯ **દૃઢપ્રહારી** :–યજ્ઞદત્ત નામે બ્રાહ્મણનો પુત્ર કુસંગથી બગડ્યો હતો અને કાલક્રમે એક પ્રસિદ્ધ ચોર બન્યો હતો. એક વાર લૂંટ ચલાવતાં તેણે બ્રાહ્મણ, ગાય અને સગર્ભા સ્ત્રીની હત્યા કરી હતી, પરંતુ એ ચાર મહાહત્યાઓથી છેવટે તેનું હૃદય દ્રવી ગયું હતું અને સંયમ ધારણ કર્યો હતો. પછી જ્યાં સુધી પૂર્વપાપની સ્મૃતિ થાય, ત્યાં સુધી કાયોત્સર્ગ કરવાનો અભિગ્રહ ધારણ કરી, હત્યાવાળા ગામની ભાગોળે ધ્યાનમાં મગ્ન થયા હતા. ત્યાં લોકોએ તેમના પર પથ્થર, રોડા વગેરેના ઘા કર્યા હતા અને અસહ્ય કઠોર શબ્દો સંભળાવ્યા હતા, પરંતુ તેઓ ધ્યાનથી જરા પણ ચલિત થયા ન હતા. બધા ઉપસર્ગો સમભાવે સહન કરતાં તેમને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું.

૫૦ **શ્રેયાંસકુમાર** :–શ્રીબાહુબલીના પૌત્ર અને સોમયશ રાજાના પુત્ર તેમણે શ્રીઆદિનાથ પ્રભુને એક વર્ષના ઉપવાસ પછી શેરડીના રસથી પારણું કરાવ્યું હતું.

૫૧ **કૂરગડુમુનિ** :–ધનદત્ત શ્રેષ્ઠીના પુત્ર હતા અને શ્રી-ધર્મઘોષસૂરિ પાસે નાની ઉમરમાં દીક્ષિત થયા હતા. ક્ષમાનો ગુણ અદ્ભુત હતો, પણ કાંઈ તપશ્ચર્યા કરી શકતા ન હતા. એક વાર પ્રાતઃકાળમાં ગોચરી લાવીને તે વાપરવા બેઠા કે

માસખમણવાળા એક સાધુએ આવીને કહ્યું : 'મેં થૂંકવાનું વાસણ માગ્યું, તે કેમ ન આપ્યું ? અને આહાર વાપરવા બેસી ગયા ? માટે હવે તમારા પાત્રમાં જ બળખો નાખીશ.' એમ કહીને તે સાધુએ તેમાં બળખો નાખ્યો. કૂરગડુમુનિ તેનાથી જરા પણ ગુસ્સે ન થયા. ઊલટું હાથ જોડીને બોલ્યા કે 'મહાત્મન્ ! માફ કરો. હું બાળક છું. ભૂલી ગયો ! મારા ધનભાગ્ય ક્યાંથી કે આપના જેવા તપસ્વીનો બળખો મારા ભોજનમાં પડે !' એવી ભાવના ઉત્તરોત્તર વધતાં તેમણે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૫૨ શય્યંભવસૂરિ :–શ્રીપ્રભવ-સ્વામીના પટ્ટધર શિષ્ય. તેઓ પૂર્વાવસ્થામાં કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ હતા. શ્રીપ્રભવસ્વામી પછી સમસ્ત જૈનશાસનનો ભાર તેમણે વહન કર્યો હતો. તેમનો બાલ-પુત્ર મનક પણ તેમના પંથે પળ્યો હતો અને અલ્પ વયમાં જ આત્મ-હિત સાધી ગયો હતો. આ પુત્ર-શિષ્યને ભણાવવા માટે સૂરિજીએ સિદ્ધાંતમાંથી ઉદ્ધરીને દશવૈકાલિક-સૂત્રની રચના કરી હતી, જે એક પવિત્ર આગમ લેખાય છે.

૫૩ મેઘકુમાર :–શ્રેણિક રાજાની ધારિણી નામની રાણીના પુત્ર હતા. ઉચ્ચકુલીન આઠ રાજકુમારીઓને એકી-સાથે પરણ્યા હતા. પરંતુ એકદા પ્રભુ મહાવીરની દેશના સાંભળી, માતા-પિતાની અનુમતિ મેળવી તેમણે દીક્ષા લીધી. પ્રભુએ તેમને સ્થવિર સાધુઓને સોંપ્યા. (એ સાધુઓ બીજે સ્થળે જઈને રાત રહ્યા.) નવદીક્ષિત મેઘકુમારનો સંથારો છેલ્લો હતો. તે છેક બારણાની આગળ આવ્યો.

રાતમાં માત્રું કરવા જતા-આવતા સાધુઓની અવર-જવરથી, તેમના પગ અડવાથી, તેમજ સંથારામાં ધૂળ પડવાથી, લગભગ આખી રાત ઊંઘ આવી નહિ. એટલે વિચાર કર્યો કે સવારે ઊઠીને આ બધી વસ્તુઓ પ્રભુને સોંપીને ઘેર જઈશ. સવારે બધા સાધુઓ પ્રભુ મહાવીરને વંદન કરવા ગયા, ત્યારે મેઘકુમાર પણ સાથે હતા. સર્વજ્ઞ પ્રભુ મહાવીરે તેમણે કરેલું દુર્ધ્યાન જણાવી પ્રતિબોધ આપ્યો તથા તેમનો પૂર્વભવ કહ્યો અને હાથીના ભવમાં સસલાને બચાવવા તેમણે કેવી રીતે અનુકંપા પાળી હતી, તે જણાવતાં તેમના મનનું સમાધાન થયું. પછી ચારિત્રનું નિરતિચાર પાલન કરતાં સ્વર્ગે ગયા અને ત્યાંથી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થઈ મોક્ષે જશે.

મહાસતીઓ

૧ સુલસા:-તેમના પતિનું નામ નાગરથ હતું, જે શ્રેણિકના લશ્કરમાં મુખ્ય રથિક હતા. પ્રથમ તો તેમને કંઈ સંતાન ન હતું, પરન્તુ પછીથી ઉત્તમ ધર્મારાધનના પ્રભાવથી પ્રસન્ન થયેલા દેવની સહાયતાથી એકીસાથે બત્રીસ પુત્રો થયા હતા. આ પુત્રો ભણી-ગણીને યોગ્ય વયે પરણ્યા બાદ શ્રેણિકના અંગરક્ષક તરીકે રહ્યા હતા અને શ્રેણિક જ્યારે સુજ્યેષ્ઠાનું હરણ કરવા ગયા, ત્યારે વીરતાથી લડીને મૃત્યુ પામ્યા હતા.

પોતાના બત્રીસે પુત્રો એકીસાથે મૃત્યુ પામવા છતાં ભવસ્થિતિનો વિચાર કરીને સુલસાએ શોક કર્યો નહિ અને પતિને પણ શોકાતુર થતા રોક્યા.

સુલસા ભગવાન મહાવીરની પરમશ્રાવિકા હતી. એક

વખત અંબડ શ્રાવક સાથે ભગવાન મહાવીરે તેને 'ધર્મલાભ' કહેવરાવ્યો. તેથી અંબડને વિચાર થયો કે આ તે કેવી શ્રાવિકા હશે કે જેને ભગવાન મહાવીર ધર્મલાભ કહેવરાવે છે! તેથી અંબડે પોતાની ઐન્દ્રજાલિક વિદ્યાથી તેની પરીક્ષા કરી, પરંતુ તે ધર્મથી જરા પણ ચલિત ન થઈ. તેથી તેને ઘરે જઈને ભગવાનનો ધર્મલાભ પહોંચાડ્યો અને તેની ધર્મપ્રત્યે દૃઢતાની શ્લાઘા કરી. તે મરીને સ્વર્ગમાં ગઈ અને ત્યાંથી ચ્યવીને આવતી ચોવીશીમાં નિર્મમ નામે પંદરમા તીર્થંકર થશે.

૨ ચંદનબાળા:—ચંપાપુરીમાં દધિવાહન નામનો રાજા હતો. તેની રાણીનું નામ પદ્માવતી હતું. તેનું બીજું નામ ધારિણી હતું. તેને વસુમતી નામની પુત્રી હતી. એક દિવસ કૌશામ્બીના રાજા શતાનિકે તેના ઉપર ચડાઈ કરી, તેથી દધિવાહન રાજા ભય પામી નાસી ગયો. સૈનિકોએ તેના નગરને લૂંટયું અને ધારિણી તથા વસુમતીને ઉપાડીને ચાલતા થયા. શીલના રક્ષણાર્થે ધારિણી રસ્તામાં જ જીભ કરડીને મૃત્યુ પામી. કૌશાંબી પહોંચ્યા પછી વસુમતીને બજારમાં વેચવા માટે ઊભી રાખી, જ્યાંથી એક શેઠે વેચાતી લીધી. શેઠે તેનું નામ ચંદનબાળા પાડ્યું. તે અતિ સ્વરૂપવાન હતી, તેથી તેની સ્ત્રી મૂળાને વહેમ પડ્યો કે જતે દિવસે શેઠ આની સાથે લગ્ન કરશે.

એક દિવસ શેઠ જ્યારે બહાર ગામ ગયા ત્યારે મૂળાએ ચંદનબાળાને એક ભોંયરામાં પૂરી દીધી, તેના પગમાં બેડી નાખી અને મસ્તકે મુંડન કરાવ્યું. આવી રીતે અન્નજળ વગર

ત્રણ દિવસ વ્યતીત થયા. ચોથે દિવસે શેઠને ખબર પડી, ત્યારે ભોંયરું ખોલીને તેને બહાર કાઢી અને એક સૂપડામાં અડદના બાકળા આપી, તે બેડી તોડવા માટે લુહારને બોલાવવા ગયા. અહીં ચંદનબાળા મનમાં વિચાર કરે છે કે 'મારે ત્રણ દિવસના ઉપવાસ છે, તેથી જો કોઈ મુનિરાજ પધારે તો તેને આપીને પછી પારણું કરું.' એવામાં ભગવાન મહાવીર ત્યાં પધાર્યા કે જેમને દશ બોલનો અભિગ્રહ હતો. આ અભિગ્રહના બોલમાંથી એક બોલ ઓછો જોઈ તેઓ પાછા વળ્યા. એ વખતે ચંદનબાળાની આંખોમાં અશ્રુ આવ્યાં, એટલે ભગવાન પાછા ફર્યા અને ચંદનબાળાને હાથે પારણું કર્યું કે આકાશમાં દેવદુંદુભિ વાગી પંચદિવ્યો પ્રગટ થયાં, તેના મસ્તક પર સુંદર કેશ આવી ગયા અને લોખંડની બેડીનાં સ્થળે સુંદર દિવ્ય આભૂષણો બની ગયાં. સર્વત્ર ચંદનબાળાનો જયજયકાર થયો. આખરે ચંદનબાળાએ ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી અને સાધ્વીસંઘના વડા થયાં તથા અનુક્રમે કેવળી થઈને મોક્ષપદ પામ્યાં.

૩ **મનોરમા**:-જેના શીલના પ્રભાવે શૂળીનું સિંહાસન બન્યું, તે સુદર્શન શેઠની પતિવ્રતા પત્ની.

૪ **મદનરેખા**:-મણિરથ રાજાના લઘુબંધુ યુગબાહુની અત્યંત સ્વરૂપવાન સુશીલ પત્ની. મણિરથે મદનરેખાને ચલિત કરવા માટે અનેક યત્નો કર્યા, પણ વ્યર્થ ગયા. આખરે યુગબાહુનું ખૂન કરાવ્યું. પણ ગર્ભવતી મદનરેખા નાસી છૂટી. અરણ્યમાં જઈને એક પુત્રને તેણે જન્મ આપ્યો, જે પ્રત્યેકબુદ્ધ તરીકે નમિરાજ ઋષિને નામે આગળ જતાં પ્રસિદ્ધ

થયો. થોડા સમય બાદ મદનરેખાએ દીક્ષા લઈ આત્માનું કલ્યાણ કર્યું.

૫ **દમયંતી** :–વિદર્ભ-નરેશ ભીમરાજાની પુત્રી અને નળરાજાની પત્ની. કથા સુપ્રસિદ્ધ છે.

૬ **નર્મદાસુંદરી** :–સહદેવની પુત્રી અને મહેશ્વરદત્તની સ્ત્રી. શીલની રક્ષા માટે તેણે અનેક સંકટોનો સામનો કર્યો હતો. આખરે શ્રીઆર્યસુહસ્તીસૂરિની પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને યોગ્યતાથી પ્રવર્તિની-પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૭ **સીતા** :–વિદેહરાજ જનકની પુત્રી અને શ્રીરામચંદ્રજી-ની પત્ની. કથા સુપ્રસિદ્ધ છે.

૮ **નન્દા** (સુનંદા) :–શ્રેણિકરાજા માતા-પિતાથી રિસાઈને બેનાતટ નગરે ચાલ્યા ગયા ત્યારે ગોપાળ નામ ધારણ કર્યું હતું અને ધનપતિ નામના શેઠની નંદા નામે પુત્રીને પરણ્યા હતા. તેનાથી અભયકુમાર નામે પુત્ર થયો હતો, જે બુદ્ધિ માટે આજ સુધી દૃષ્ટાંતરૂપ છે. નંદાને પતિનો વિયોગ કેટલાંક વર્ષો સુધી સહન કરવો પડ્યો હતો, પણ તે ધર્મપરાયણ અને શીલમાં અડગ રહી હતી, તેથી તેની ગણના સતી સ્ત્રીઓમાં થાય છે.

૯ **ભદ્રા** :–શાલિભદ્રની માતા. જૈનધર્મની પરમ અનુરાગિની.

૧૦ **સુભદ્રા** :–તેના પિતાનું નામ જિનદાસ હતું અને માતાનું નામ તત્ત્વમાલિની હતું. તેનાં સાસરિયાં બૌદ્ધ હોવાથી

તેને અનેક પ્રકારે સતાવતાં હતાં, પરન્તુ તે પોતાના ધર્મથી જરા પણ ચલિત થઈ ન હોતી. એક વખત મુનિની આંખમાં પડેલું તણખલું કાઢતાં તેના પર આળ આવ્યું ને તે દૂર કરવા માટે તેણે શાસનદેવીની આરાધના કરી. બીજા દિવસે નગરના બધા દરવાજા બંધ થઈ ગયા. ઉપરથી આકાશવાણી થઈ કે 'જો કોઈ સતી સ્ત્રી કાચા સૂતરના તાંતણાથી ચાળણી વડે કૂવામાંથી પાણી કાઢીને છાંટશે, તો આ ચંપાનગરીના દરવાજા ઉઘડશે.' આ અસાધારણ કામ સતી સુભદ્રાએ કરી બતાવ્યું, ત્યારથી તે પ્રાતઃસ્મરણીય ગણાય છે. આખરે દીક્ષા લઈ તે મોક્ષગામી થયેલી છે.

૧૧ રાજિમતી :-પરણવા આવેલો કોડીલો કંથ પાછો ફર્યો, આદર્યાં લગ્ન અધૂરાં રહ્યાં, પણ મનથી એક વાર વરી ચૂકેલી સતી બીજાની આશા કેમ કરે? એ કોડીલો કંથ સંસારથી વિરક્ત બની જ્યારે ત્યાગી-તપસ્વી બન્યો, ત્યારે ધર્મારાધન માટે તેનું શરણ અંગીકાર કર્યું. મન, વચન અને કાયાથી સંયમ પાળી તેઓ શ્રીનેમિનાથનાં પ્રથમ સાધ્વી બન્યાં. શ્રીનેમિનાથના લઘુબંધુ રથનેમિ, ઉગ્રસેન રાજાની એ સૌંદર્યવતી પુત્રીને જોઈ મોહ પામ્યા હતા અને સાધુવ્રત લીધા પછી પણ ડગમગ્યા હતા; પરંતુ આ મહાસતીએ સુંદર શિખામણ આપી, તેમને ચારિત્રમાં પુનઃ સ્થિર કરી દીધા હતા અને છેવટે સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી તેઓ મુક્તિ પામ્યાં હતાં.

૧૨ ઋષિદત્તા :-હરિષેણ તાપસની પુત્રી હતી અને કનકરથ રાજાને પરણી હતી. કર્મના ઉદયે અનેક પ્રકારની

કસોટીમાંથી તેને પસાર થવું પડ્યું હતું, પણ બધામાં તે પાર ઊતરી હતી અને આખરે સંયમ ધારણ કરી સિદ્ધિપદને વરી હતી.

૧૩ પદ્માવતી :–જુઓ રાજર્ષિ કરકંડૂ (૧૮).

૧૪ અંજનાસુંદરી :–પવનંજયની પત્ની અને હનુમાનની માતા. પરણીને પતિએ વર્ષો સુધી તરછોડી હતી, તેથી દુઃખના દિવસો શરૂ થયા હતા. એક વાર પતિ યુદ્ધે ચડ્યા, ત્યાં ચક્રવાક-મિથુનની વિરહ-વિહ્વલતા જોઈ પત્ની યાદ આવી. પત્નીને મળવા ગુપ્ત રીતે તે પાછા આવ્યા પણ એ મિલન પરિણામે આફતકારક પુરવાર થયું. તેમના આવ્યાની વાત કોઈએ જાણી ન હતી અને અંજનાને જ્યારે ગર્ભવતી જોઈ ત્યારે તેના પર કલંક મૂકાયું. તેને પિતાને ઘેર મોકલવામાં આવી, પણ કલંકવાળી પુત્રીને કોણ સંઘરે? આખરે વનની વાટ લીધી. ત્યાં હનુમાન નામે તેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યો. સતી અંજના શીલવ્રતમાં અડગ રહી. પતિ પાછો આવતાં બધી વાત જાણીને તે પસ્તાયો, પત્નીની શોધમાં નીકળ્યો અને બહુ પ્રયત્ને મેળાપ થયો. આખરે બંને જણ ચારિત્ર લઈ મુક્તિપદ પામ્યાં.

૧૫ શ્રીદેવી :–શ્રીધર રાજાની પરમ શીલવતી સ્ત્રી. એક પછી એક એમ બે વિદ્યાધરોએ હરણ કરી તેને શીલથી ડગાવવા ઘણી કોશિશ કરી હતી, પણ પર્વતની જેમ તે નિશ્ચલ રહી હતી. છેવટે ચારિત્ર લઈ તે સ્વર્ગે ગઈ અને ત્યાંથી મોક્ષમાં જશે.

૧૬ જયેષ્ઠા :–ચેટક રાજાની પુત્રી અને પ્રભુ મહાવીરના વડીલ બંધુ નંદિવર્ધનની પત્ની. પ્રભુ પાસે લીધેલાં શ્રાવકનાં બાર વ્રતો તેણે અડગ નિશ્ચયથી પાળ્યાં હતાં. તેના શીલની શક્રેન્દ્રે પણ સ્તુતિ કરી હતી.

૧૭ સુજયેષ્ઠા :–ચેટક રાજાની પુત્રી. સંકેત પ્રમાણે તેને લેવા આવેલો શ્રેણિક રાજા ભૂલથી તેની બહેન ચેલ્લણાને લઈ ચાલતો થયો, તેથી તેણે વૈરાગ્ય પામી શ્રીચંદનબાલા આગળ દીક્ષા લીધી અને વિવિધ તપોનું આચરણ કરી આત્મ-કલ્યાણ કર્યું.

૧૮ મૃગાવતી:–આ પણ ચેટક રાજાની પુત્રી હતી અને કૌશામ્બીના શતાનીક રાજાને પરણી હતી. એક વાર તેનો અંગૂઠો માત્ર જોઈને કોઈ ચિત્રકારે તેની પૂર્ણ છબી આલેખી, તે જોઈને શંકિત થયેલા શતાનીક રાજાએ તે ચિત્રકારનું અપમાન કર્યું, એટલે તે ચિત્રકારે તે છબી ઉજ્જયનીના રાજા ચંડપ્રદ્યોતને બતાવી. પરિણામે ચંડપ્રદ્યોતે રાજા શતાનીક પાસે રાણી મૃગાવતીની માગણી કરી, પણ શતાનીકે તેને નકારી કાઢી. આથી કૌશાંબી પર ચડાઈ થઈ. શતાનીક તે જ રાત્રે અપસ્મારથી મરણ પામ્યો, એટલે મૃગાવતીએ યુક્તિથી ચંડપ્રદ્યોતને પાછો કાઢ્યો અને ચાતુર્ય-યુક્તિથી રાજ્ય-રક્ષા માટે રાજધાનીને મજબૂત કિલ્લો કરાવ્યો. ત્યાં પ્રભુ મહાવીરનું પધારવું થતાં રાણી મૃગાવતીએ નગરના દરવાજા ઉઘાડી નાખ્યા અને વંદન કરવા ગઈ. ચંડપ્રદ્યોત પણ પ્રભુ મહાવીરના દર્શને ગયો.

સમવસરણમાં પ્રભુ મહાવીરની સમક્ષ પોતાના બાલ-કુમારને ચંડપ્રદ્યોતના ખોળામાં સોંપી તેની અનુમતિ મેળવી મૃગાવતીએ દીક્ષા લીધી અને ચંદનબાળાની શિષ્યા થઈ. તેના પુત્ર ઉદયનને કૌશાંબીની ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો.

એક વાર ઉપાશ્રયે પાછાં ફરતાં મોડું થવાથી શ્રીચંદનબાળાએ ઠપકો આપ્યો. તે પરથી ક્ષમાપના કરતાં તેને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ગુરુણી ચંદનબાળા એ વખતે સૂઈ રહ્યાં હતાં. ગાઢ અંધકારમાં તેમની પાસેથી સર્પ નીકળ્યો, એ કેવલજ્ઞાનના પ્રભાવે જાણી મૃગાવતીએ તેમનો હાથ જરા બાજુએ કર્યો. શ્રીચંદનબાળા જાગી ગયાં અને પૂછ્યું : 'મને કેમ જગાડી ?' એ વખતે મળેલા જવાબ પરથી ખબર પડી કે મૃગાવતીને કેવલજ્ઞાન થયું હતું. પછી તેમને ખમાવતાં શ્રીચંદનબાળાને પણ કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને બન્ને મોક્ષમાં ગયાં.

૧૯ પ્રભાવતી :-ચેટક મહારાજાની પુત્રી અને સિંધુ-સૌવીરના છેલ્લા રાજર્ષિ ઉદાયન(૪૦)ની પટ્ટરાણી. શ્રીજિનેશ્વરદેવ પ્રત્યે તેની ભક્તિ અપાર હતી.

૨૦ ચેલ્લણા :-ચેટક મહારાજાની પુત્રી અને મહારાજા શ્રેણિકની પત્ની. પ્રભુ મહાવીરની તે પરમ શ્રાવિકા હતી. એક વખતે શ્રેણિકને તેના શીલ પર વહેમ આવ્યો હતો, પરંતુ સર્વજ્ઞ પ્રભુ મહાવીરના વચનથી તે દૂર થયો હતો. શીલવ્રતના અખંડ પાલનને લીધે તેની ગણના સતી સ્ત્રીઓમાં થાય છે.

૨૧-૨૨ બ્રાહ્મી અને સુંદરી :-શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની વિદુષી પુત્રીઓ. એક લિપિમાં પ્રવીણ હતી, બીજી ગણિતમાં પ્રવીણ હતી. બંને બહેનોએ દીક્ષા લઈ જીવનને ઉજ્જ્વળ કર્યું હતું. બાહુબલીને ઉપદેશ આપવા બંને સાધ્વી બહેનો સાથે ગઈ હતી.

૨૩ રુક્મિણી :-એક સતી સ્ત્રી, જે કૃષ્ણની પટ્ટરાણી રુક્મિણીથી જુદી છે.

૨૪ રેવતી :-ભગવાન મહાવીરની પરમ શ્રાવિકા. પ્રભુને રુગ્ણ અવસ્થામાં ભક્તિભાવથી કોળાપાક વહોરાવી તીર્થંકર-નામગોત્ર બાંધ્યું હતું. આગામી ચોવીસીમાં સમાધિ નામના સત્તરમા તીર્થંકર થશે.

૨૫ કુંતી :-પાંચ પાંડવોની માતા. કથા સુપ્રસિદ્ધ છે.

૨૬ શિવા :-ચેટક મહારાજાની પુત્રી અને મહારાજા ચંડપ્રદ્યોતની રાણી. પરમ શીલવતી હતી. દેવકૃત ઉપસર્ગથી પણ ચલાયમાન થઈ ન હતી. ઉજ્જયની નગરીમાં ઘણી વખત અગ્નિ પ્રકટતો, તે આ દેવીના હાથે પાણી છંટાવવાથી શાન્ત થઈ જતો. આખરે પ્રભુ પાસે દીક્ષા લઈ મોક્ષમાં ગઈ હતી.

૨૭ જયંતી :-શતાનીક રાજાની બહેન તથા મહારાણી મૃગાવતીની નણંદ. તે ખૂબ વિદુષી હતી. તેણે પ્રભુ મહા-વીરને કેટલાક તાત્ત્વિક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, જેના પ્રત્યુત્તરો તેમણે આપ્યા હતા. અન્તે દીક્ષા લઈ કર્મક્ષય કરી મોક્ષમાં ગઈ હતી.

૨૮ દેવકી:–વસુદેવની પત્ની અને શ્રીકૃષ્ણની માતા. તેના ભાઈ કંસને કોઈ મુનિના કહેવાથી ખબર પડી હતી કે દેવકીનો પુત્ર તેને મારશે. આથી દેવકીને જે બાળકો જન્મતાં તે કંસ લઈ લેતો અને તેમને પકડીને મારી નાખતો. પરંતુ દેવ-પ્રભાવે દેવકીનાં બાળકો ભદ્દિલપુરમાં નાગશેઠને ત્યાં ઊછરતાં હતાં અને તેની પત્ની જે મૃત બાળકોને જન્મ આપતી હતી, તે અહીં આવતાં હતાં. આ રીતે છ બાળકો કંસને સોંપાયાં હતાં. સાતમો પુત્ર નંદની પત્ની યશોદાને સોંપ્યો અને તેની બાળક-પુત્રી કંસને અપાઈ. આ સાતમો પુત્ર તે જ શ્રીકૃષ્ણ. અનુક્રમે દેવકીએ સમ્યક્ત્વ-સહિત શ્રાવકનાં બાર વ્રતો ગ્રહણ કર્યાં હતાં અને તે સારી રીતે પાળ્યાં હતાં.

૨૯ દ્રૌપદી:–પાંડવોની પત્ની. કથા પ્રસિદ્ધ છે.

૩૦ ધારિણી:–ચેટક મહારાજાની પુત્રી, ચંપાપુરીના મહારાજા દધિવાહનની પત્ની. ચંદનબાળાની તે માતા હતી. એક વાર શતાનીક રાજા નગર પર ચડી આવતાં ધારિણી પોતાની નાની પુત્રી વસુમતી સાથે નાસી છૂટી. તેમાં કોઈક સુભટે તેમને પકડી પાડી. રસ્તામાં અનુચિત માગણી કરી. એ વખતે ધારિણીએ શીલની રક્ષા કરવા માટે જીભ કરડીને પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો.

૩૧ કલાવતી:–શંખ રાજાની શીલવતી સ્ત્રી. ભાઈએ મોકલેલાં કંકણોની જોડી પહેરીને પ્રશંસાનાં વાક્યો ઉચ્ચારતી હતી, તેમાં ગેરસમજૂતી થઈ. પતિને તેના શીલ પર શંકા

આવતાં કંકણ-સહિત કાંડાં કાપવાનો હુકમ થયો. મારાઓએ જંગલમાં લઈ જઈ, કંકણ-સહિત તેનાં કાંડાં કાપી લીધાં, પરંતુ શીલના દિવ્ય પ્રભાવે તેના હાથ હતા તેવા ને તેવા થઈ ગયા. આ જંગલમાં તેણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો અને આગળ જતાં તાપસના આશ્રમે આશ્રય લીધો. શંકા દૂર થતાં પતિ પાછળથી પસ્તાયો. ઘણાં વર્ષો બાદ તેને પતિનો ફરી મેળાપ થયો, પણ ત્યારે જીવન-રંગ પલટાઈ ગયો હતો. છેવટે દીક્ષા લઈ તેણે આત્મ-કલ્યાણ કર્યું અને સ્વર્ગે ગઈ. ત્યાંથી ચ્યવીને તે મોક્ષે જશે.

૩૨ પુષ્પચૂલા :–જુઓ અર્ણિકાપુત્ર આચાર્ય (૬).

૩૩-૪૦ :–પદ્માવતી, ગૌરી, ગાન્ધારી, લક્ષ્મણા, સુસીમા, જંબૂવતી, સત્યભામા અને રુક્મિણી. આ આઠે શ્રીકૃષ્ણની પટ્ટરાણીઓ હતી. તેમના શીલની કસોટી જુદા જુદા વખતે થઈ હતી પણ તે દરેક તેમાંથી પાર ઊતરી હતી. છેવટે તે આઠે પટ્ટરાણીઓએ દીક્ષા લઈ ને આત્મ-કલ્યાણ કર્યું હતું.

૪૧-૪૭ :–૧ યક્ષા, ૨ યક્ષદત્તા, ૩ ભૂતા, ૪ ભૂતદત્તા, ૫ સેના, ૬ વેના, અને ૭ રેણા. આ સાતે સ્થૂલભદ્રની બહેનો હતી. તેમની સ્મરણ-શક્તિ ઘણી તીવ્ર હતી. તે દરેકે ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરી આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. તેમની વિશેષ હકીકત શ્રીસ્થૂલભદ્રજીના જીવનમાંથી જાણવી.

પરિશિષ્ટ પહેલું

વંદનક
યાને
ગુરુ-વંદનનો મહિમા

(તૃતીય આવશ્યક).

(૧) વંદન-વ્યવહારની વિશિષ્ટતા

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વંદનને વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. જૈનો અર્હત્, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાંચ પરમેષ્ઠીને ભક્તિભાવથી વંદન કરે છે અને તેના દ્વારા સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે-એમ માને છે.* બૌદ્ધો બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ એ ત્રિરત્નને વંદના કરે છે અને તેના દ્વારા સદ્ગુણોનો વિકાસ થાય છે, તેમ માને છે.+ તથા વૈદિકો

* "नमो अरिहंताणं। नमो सिद्धाणं। नमो आयरियाणं। नमो उवज्झायाणं। नमो लोए सव्वसाहूणं॥

एसो पंच नमुक्कारो, सव्वपावप्पणासणो ।
मंगलाणं च सव्वेसिं, पढमं हवइ मंगलं ॥ १ ॥"

+"ये च बुद्धा अतीता च, ये च बुद्धा अनागता ।
पच्चुप्पन्ना च ये बुद्धा, अहं वंदामि सव्वदा॥
ये च धम्मा अतीता च, ये च धम्मा अनागता ।
पच्चुप्पन्ना च ये धम्मा, अहं वंदामि सव्वदा ॥

દેવતા, ગુરુઓ, કુલના આચાર્યો, જ્ઞાનવૃદ્ધો, તપસ્વીઓ, પોતાનાથી અધિક વિદ્વાનો તથા પોતાના ધર્મમાં સ્થિત મનુષ્યોને વંદન કરે છે અને તેના દ્વારા આયુ:, વિદ્યા, કીર્તિ અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ માને છે.* એટલે વંદન-વ્યવહાર એક સમુચિત સુંદર ક્રિયા છે અને તેનું ફલ ઉન્નતિ, વિકાસ કે આત્મ-કલ્યાણ છે, એ સુનિશ્ચિત છે.

ये च संघा अतीता च, ये च संघा अनागता ।
पच्चुप्पन्ना च ये संघा, अहं वंदामि सब्बदा ॥"

—બૌદ્ધચર્યાપદ્ધતિ.

ભૂતકાલમાં જે બુદ્ધો થયા છે, ભવિષ્યકાલમાં જે બુદ્ધો થશે અને વર્તમાનકાલમાં જે બુદ્ધો છે, તે બધાને હું સર્વદા વંદન કરું છું.

ભૂતકાલના બુદ્ધ-પ્રદર્શિત ધર્મો, ભવિષ્યકાલના બુદ્ધ-પ્રદર્શિત ધર્મો અને વર્તમાનકાલના બુદ્ધ-પ્રદર્શિત ધર્મોને હું સર્વદા વંદન કરું છું.

ભૂતકાલના બુદ્ધ-શિષ્ય-સંઘો, ભવિષ્યકાલના બુદ્ધ-શિષ્ય-સંઘો અને વર્તમાનકાલના બુદ્ધ-શિષ્ય-સંઘોને હું સર્વદા વંદન કરું છું.

* "देवान् गुरून् कुलाचार्यान्, ज्ञानवृद्धान् तपोधनान् ।
विद्याधिकान् स्वधर्मस्थान्, प्रणमेत् कुलनायिके ! ॥"

—કુલાર્ણવ-તંત્ર ઉ. ૧૨-૧૧૩.

દેવતાઓ, ગુરુઓ, કુલના આચાર્યો, જ્ઞાનવૃદ્ધો, તપસ્વીઓ, પોતાનાથી અધિક વિદ્વાનો તથા પોતાના ધર્મમાં સ્થિત મનુષ્યો એ સર્વેને હે કુલનાયિકે! વંદન કરવું જોઈએ.

"ज्ञानवृद्धस्तपोवृद्धो, वयोवृद्ध इति त्रयः ।
पूर्वः पूर्वोऽभिवाद्यः स्यात्, पूर्वाभावे परः परः ॥"

—સૌર. પૂ. સ. ૧૮-૧૦

(૨) વંદના ધર્મનું મૂળ છે.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લલિત - વિસ્તરા - ચૈત્યસ્તવવૃત્તિમાં વંદનાને ધર્મનું મૂળ કહી છે. 'धर्मं प्रति मूलभूता वंदना।' કારણ કે તેમાંથી ધર્મ-ચિન્તનાદિ રૂપ અંકુરાઓ ફૂટે છે, ધર્મ-શ્રવણ અને ધર્માચારરૂપ શાખા-પ્રશાખાઓનો વિસ્તાર થાય છે, તથા સ્વર્ગ અને મોક્ષનાં સુખોની પ્રાપ્તિરૂપ ફૂલ તથા ફળો પ્રકટે છે.

(૩) વંદનાથી આઠે કર્મો પાતળાં પડે છે.

જૈનાગમોમાં વંદનક એટલે વંદનાનું ફળ બતાવતાં કહ્યું છે કે:-

"वंदणएणं भंते ! जीवे किं अज्जिणइ ? गोअमा ! अट्ठ कम्मपयडीओ निबिडबंधण-बद्धाओ सिढिलबंधण-बद्धाओ करेइ, चिरकालठिइआओ अप्पकालठिइआओ करेइ, तिव्वाणुभावाओ मंदाणुभावाओ करेइ, बहुपएसग्गाओ अप्पपएसग्गाओ करेइ, अणाइअं च णं अणवदग्गं संसारकंतारं नो परिअट्टइ।" (ચૈ. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩ પૃ. ૨૪૬ ઉદ્ધૃત).

જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ એ ત્રણે વંદન કરવા યોગ્ય છે. તેમાં જ્ઞાનવૃદ્ધને પ્રથમ, તપોવૃદ્ધને પછી અને છેલ્લે વયોવૃદ્ધને વંદન કરવું.

"अभिवादनशीलस्य, नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तेषां वर्द्धन्ते, आयुर्विद्या यशो बलम् ॥"

—મનુસ્મૃતિ ૨-૧૨૧.

(ગુરુ, માતા, પિતા, આચાર્ય તથા અન્ય) વડીલો વગેરેને પ્રણામ કરનારનાં તેમજ તેમની નિત્ય સેવા કરનારનાં આયુ:, વિદ્યા, કીર્તિ અને બળ આ ચાર વસ્તુ વૃદ્ધિ પામે છે.

'હે ભગવન્! વંદનકથી જીવને શું પ્રાપ્ત થાય છે?'

'હે ગૌતમ! વંદનકથી જીવ ગાઢ બંધનવાળી આઠે કર્મ-પ્રકૃતિઓને શિથિલ બંધવાળી કરે છે, ચિરકાલની સ્થિતિ પામેલા(અષ્ટકર્મ)ને અલ્પકાલની સ્થિતિવાળા કરે છે, તીવ્ર અનુભાવવાળા (અષ્ટકર્મ)ને મંદ અનુભાવવાળા કરે છે અને બહુ પ્રદેશવાળા (અષ્ટકર્મ)ને અલ્પ-પ્રદેશવાળા કરે છે. તેથી તે અનાદિ—અનન્ત સંસારાટવીમાં પરિભ્રમણ કરતો નથી.'

(૪) વંદનાથી ઉચ્ચગોત્ર, સૌભાગ્ય અને લોકપ્રિયતા સાંપડે છે.

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૯મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે:-

'वंदणएण भंते ! जीवे किं अज्जिणइ ? 'गोअमा ! वंदणएणं नीयागोत्तकम्मं खवेइ, उच्चागोत्तं निबंधइ, सोहग्गं च णं अप्पडिहयं आणाफलं निव्वत्तेइ ॥'

'હે ભગવન્! વંદનકથી જીવને શું ફળ મળે?' 'હે ગૌતમ! વંદનક-વંદનાથી (જીવ) નીચ-ગોત્રકર્મને ખપાવે છે અને ઉચ્ચગોત્રકર્મને બાંધે છે, તથા સૌભાગ્ય અને અપ્રતિહત (જેનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરે નહિ તેવી) આજ્ઞારૂપી ફલની પ્રાપ્તિ કરે છે." એટલે વંદનનું ફલ ઉચ્ચગોત્ર, સૌભાગ્ય અને લોકપ્રિયતા છે.

(૫) મુમુક્ષુની વંદના

પરંતુ મુમુક્ષુ આત્મા વંદનની ક્રિયા પાપનો સંપૂર્ણ પ્રતિઘાત કરવા માટે જ કરે છે, જેમાં દેવ અને ગુરુની કૃપા અપેક્ષિત છે, એટલે તે જગદ્ગુરુ જિનેશ્વરોનું અને કલ્યાણ-

મિત્ર સદ્ગુરુનું શરણુ સ્વીકારે છે અને તેમને જ પુનઃ પુનઃ વંદના કરે છે.

(૬) ષડાવશ્યકમાં વંદના શા માટે ?

આત્મ-વિશુદ્ધિ માટે યોજાયેલી ષડાવશ્યકની લોકોત્તર ક્રિયામાં ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ અને વંદનકને પણ આ જ કારણે વિશિષ્ટ-સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. સમત્વની સિદ્ધિ માટે કૃતનિશ્ચય થયેલો મુમુક્ષુ પ્રથમ ચતુર્વિંશતિસ્તવવડે અર્હન્તો અને સિદ્ધોને ભાવપૂર્વક વંદના કરે છે તથા તેમના સદ્ભૂત ગુણોનું કીર્તન કરીને દર્શનાચારની શુદ્ધિ કરે છે તથા ગુરુની સંયમ-યાત્રા વગેરેના પ્રશ્ન પૂછી પોતાથી જાણતાં-અજાણતાં થયેલી આશાતના માટે મન, વચન અને કાયાથી ક્ષમા માગે છે અને એ રીતે જ્ઞાનાચારની વિશુદ્ધિ કરે છે. આ રીતે દર્શનાચાર અને જ્ઞાનાચારથી વિશુદ્ધ થયેલો મુમુક્ષુ પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાનનો સાચો અધિકારી બને છે કે જે દ્વારા તે ચારિત્ર, તપ અને વીર્યને લગતા આચારોની ક્રમશઃ શુદ્ધિ કરીને પોતાનું અભીષ્ટ સાધવામાં સફલ થાય છે. આ રીતે વંદનક એ આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાનની સંપૂર્ણ સફલતા માટે પૂર્વસેવારૂપ* છે અને તેથી તે નિતાન્ત આવશ્યક છે.

* પ્રારંભમાં દેવ અને ગુરુની પૂજા કરવી તેને યોગશાસ્ત્ર અને મંત્રશાસ્ત્રની પરિભાષામાં 'પૂર્વસેવા' કહેવામાં આવે છે.

'पूर्वसेवा—गुरु-देवादिपूजादिलक्षणा ।'

—યોગબિન્દુ શ્લોક ૩૬ની ટીકા, પૃ. ૧૮.

(૭) ગુરુની આવશ્યકતા

આધ્યાત્મિક જીવનની સફળતા માટે ગુરુની છત્ર-છાયા આવશ્યક છે, તેથી જ 'શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્ર'માં કહ્યું છે કે 'આ લોક અને પરલોકમાં હિતકર એવા ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે શિષ્યે બહુશ્રુત ગુરુને વિનય અને આત્મ-નિગ્રહપૂર્વક સેવવા તથા તેમને પદાર્થોનો નિર્ણય પૂછવો.'* શ્રીહરિભદ્રસૂરિ 'પંચવસ્તુક'માં જણાવે છે કે–'શ્રીમન્ત મનુષ્ય જેમ સારા રાજાને છોડતો નથી, તેમ આત્મ-કલ્યાણના અભિલાષીએ ચારિત્રધનરૂપી ફળને આપનાર ગુણવાન ગુરુને છોડવા નહિ. ગુણવાન ગુરુની સતત સેવામાં રહેવાથી તેમનું પ્રશસ્ત દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, વિનયનો લાભ થાય છે, બીજા મુમુક્ષુઓને પણ માર્ગનું ભાન થાય છે અને દીક્ષા વખતે કરેલું આત્માનું સમર્પણ સફળ થાય છે. આ રીતે બીજા પણ અનેક લાભો થાય છે.+ તેથી ગૌતમસ્વામી વગેરે તે ભવે મોક્ષે જનારા મહાપુરુષોએ પણ ગુરુકુળ-વાસ સેવ્યો છે. માટે પોતાના

* "इहलोग-पारत्तहिअं, जेणं गच्छइ सुग्गइं ।
बहुस्सुअं पज्जुवासिज्जा, पुच्छिज्जत्थ-विणिच्छयं ॥ ४४ ॥"

—દશવૈકાલિક–પૃ. ૨૩૪.

+ લૌકિક શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે—

"शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता, गुरौ रुष्टे न कश्चन ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन, गुरुमेव प्रसादयेत् ॥"

જો શિવ (ઈશ્વર) કોપે તો ગુરુ બચાવી શકે છે, પણ ગુરુ કોપે તો કોઈ બચાવી શકતું નથી, માટે સર્વ પ્રયત્નથી ગુરુને પ્રસન્ન કરવા.

સંસારી કુલને છોડીને કુલીન એવા—મુમુક્ષુ આત્માએ સાધુ-આચાર્ય મહારાજની સેવા જરૂર આદરવી.'*

'ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ' એ ઉક્તિ જગપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં પણ બ્રહ્મ કે આત્મા જેવા ગૂઢ વિષયનું જ્ઞાન ગુરુ વિના પ્રાપ્ત થવું અશક્ય છે; તેથી મુમુક્ષુ આત્માએ સદ્ગુરુનું શરણ અવશ્ય શોધવું ઘટે છે. મુંડકોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે–'तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥' તે (આત્મા)ના વિશેષ જ્ઞાન અર્થે મુમુક્ષુ સમિધ વગેરે હાથમાં લઈને શ્રોત્રિય(શ્રુતિ-વેદ વગેરેને જાણનાર) અને બ્રહ્મનિષ્ઠ (આત્મજ્ઞાની) એવા ગુરુની સમીપે જાય.

તાત્પર્ય કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે ગુરુની અત્યન્ત આવશ્યકતા છે.

(૮) ગુરુ કેવા જોઈએ ?

'ગુરુ કેવા જોઈએ?' તે પ્રશ્ન પણ વિચારણીય છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રના મતથી જે ગુરુ સંસારી એટલે ગૃહસ્થાશ્રમી હોય તથા વિષય અને કષાયના કાદવમાં ખૂંચેલો હોય, તે અન્યનું ભલું કરી શકતો નથી. વળી સાધુ થવા છતાં જે જ્ઞાન,

"गुरुभक्तिविहीनस्य, तपो विद्या व्रतं कुलम् ।
व्यर्थं सर्वं शवस्येव, नानाऽलङ्कारभूषणम् ॥"

જેમ મડદાંને ધારણ કરાવેલાં વિવિધ પ્રકારનાં આભૂષણો વ્યર્થ છે, તેમ ગુરુભક્તિથી રહિત સાધકનાં તપ, વિદ્યા, વ્રત અને કુલ વ્યર્થ છે.

* શ્રીપંચવસ્તુક ગ્રન્થ-શ્લોક ૬૮૯થી ૬૯૪ સુધી પૃ. ૧૧૦.

દર્શન, ચારિત્ર અને તપની ઉપાસના કરતો નથી, પણ માત્ર લોકરંજન કે ઉદરના ભરણ-પોષણ માટે જ સાધુ-વેશને નભાવે છે, તે પણ સ્વ કે અન્યનું કલ્યાણ કરી શકતો નથી. એટલે તેમનો ગુરુ તરીકે સ્વીકાર કરવો, એ ફલદાયી નીવડતું નથી. ભક્તકવિ અખાએ પણ ઠીક જ કહ્યું છે કે:—

"ગુરુ કીધા મેં ગોકુલનાથ, ઘરડા બળદને ઘાલી નાથ;
ધન હરે પણ ધોખો નવ હરે, એ ગુરુ શું કલ્યાણ જ કરે?"

કુગુરુથી ચેતતા રહેવા માટે અન્ય વિદ્વાનોએ પણ કહ્યું છે કે:—

"गुरवो बहवः सन्ति, शिष्यवित्तापहारकाः।
दुर्लभः सद्गुरुर्देवि ! शिष्यहृत्तापहारकः॥"

હે દેવી! આ જગતમાં શિષ્યના વિત્તનું હરણ કરનારા ગુરુઓ બહુ છે, પણ તેનાં હૃદયનો તાપ હરનારા સદ્ગુરુ તો વિરલ જ છે.

આ સ્થિતિમાં ત્યાગી, બ્રહ્મચારી, સુશીલ અને જ્ઞાની ગુરુનું શરણ સ્વીકારવું એ જ બુદ્ધિમત્તા છે. જૈનશાસ્ત્રોએ ગુરુનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ દર્શાવ્યું છે, જે દરેક મુમુક્ષુએ પુનઃ પુનઃ વિચારવા યોગ્ય છે.

"पंचिन्दिय-संवरणो, तह नवविह-बंभचेर-गुत्ति-धरो।
चउविह-कसाय-मुक्को, इअ अट्ठारसगुणेहिं संजुत्तो॥ १॥
पञ्च-महव्वय-जुत्तो, पंचविहायार-पालण-समत्थो।
पञ्च-समिओ तिगुत्तो, छत्तीसगुणो गुरू मज्झ॥ २॥"

—પ્રતિક્રમણસૂત્ર.

'પાંચ ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખનાર, બ્રહ્મચર્યની નવ વાડોનું પાલન કરનાર, ક્રોધાદિ ચાર કષાયોને જિતનાર, પંચ મહાવ્રતોને ધારણ કરનાર, જ્ઞાનાચાર વગેરે પાંચ આચારોનું પાલન કરનાર, ઈર્યાસમિતિ વગેરે પાંચ સમિતિ તથા મનોગુપ્તિ વગેરે ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત એમ છત્રીસ ગુણોવાળા (હોય તે) મારા ગુરુ છે.'

(૯) ગુરુ પ્રત્યે શિષ્યનું વર્તન

સદ્‌ગુરુનું શરણ સ્વીકાર્યા પછી શિષ્યે તેમની સાથે કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર રાખવો, તે જાણવા જેવું છે. જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કેઃ—

'જે શિષ્ય ગર્વ, ક્રોધ, માયા અને પ્રમાદને કારણે ગુરુ સાથે રહીને વિનય* શીખતો નથી, તે વાંસનાં ફળની માફક પોતાના જ નાશનું કારણ થાય છે.'

* વિનય પાંચ પ્રકારનો છે–તે આ રીતેઃ

(૧) લોકોપચાર-વિનય–લોક-વ્યવહાર નિમિત્તે થતું વિનયનું પ્રવર્તન.

(૨) અર્થ-વિનય–ધનની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે થતું વિનયનું પ્રવર્તન.

(૩) કામ-વિનય–કામભોગની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે થતું વિનયનું પ્રવર્તન.

(૪) ભય-વિનય–ભયના કારણે થતું વિનયનું પ્રવર્તન.

(૫) મોક્ષ-વિનય–મોક્ષ-પ્રાપ્તિના હેતુથી થતું વિનયનું પ્રવર્તન.

આ પાંચ પ્રકારના વિનયોમાંથી મોક્ષ-વિનય મુમુક્ષુઓ માટે આદરણીય છે.

'જે ગુરુ આચારવાન છે, ગુણનિષ્ઠ છે, તેમનું અપમાન કરવું, એ અગ્નિની પેઠે પોતાના સદ્ગુણોને ભસ્મીભૂત કરવા જેવું છે.'

'ગુરુની અવહેલના કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અશક્ય છે.'

'અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ જેમ વિવિધ પ્રકારની આહુતિઓ અને મંત્રોવડે અભિષિક્ત અગ્નિની શુશ્રૂષા કરે છે, તેમ અમિતજ્ઞાની શિષ્યે પણ ગુરુની વિનયપૂર્વક શુશ્રૂષા કરવી.'

'મૂળમાંથી જેમ થડ થાય છે, થડમાંથી જેમ ડાળીઓ

મોક્ષ-વિનય પાંચ પ્રકારનો છે. તે આ રીતે:—

૧ **દર્શન-વિનય**–શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ ષડ્દ્રવ્ય અને તેના પર્યાયોની તથા નવતત્ત્વોની જે પ્રકારે પ્રરૂપણા કરી છે, તે જ પ્રકારે તેની શ્રદ્ધા રાખવી.

૨ **જ્ઞાન-વિનય**–સ્વાધ્યાય યોગ્ય શ્રુતજ્ઞાનનું પઠન-પાઠન કરવું અને તેના આધારે સંયમમાર્ગમાં વર્તવું.

૩ **ચારિત્ર-વિનય**–અજ્ઞાન અને મોહનો નાશ કરવા માટે વિશિષ્ટ વ્રતોનું પાલન કરવું.

૪ **તપો-વિનય**–કર્મની નિર્જરા કરવા માટે નાના-વિધ તપોનું અનુષ્ઠાન કરવું.

૫ **ઔપચારિક-વિનય**–વિવિધ ઉપચારો વડે ગુરુનો આદર-સત્કાર કરવો.

—દશવૈકાલિક-નિર્યુક્તિ.

આ પાંચ પ્રકારના વિનયમાંથી ઔપચારિક વિનયને જ સામાન્ય રીતે **'વિનય'** કહેવામાં આવે છે.

થાય છે, ડાળીઓમાંથી જેમ ડાંખળીઓ થાય છે, ડાંખળીઓ-માંથી જેમ પાંદડાં થાય છે અને પાંદડાંમાંથી જેમ ફૂલ અને ફૂલનો રસ થાય છે, તેમ વિનયરૂપી મૂળમાંથી ધર્મનો સ્કન્ધ (થડ) પ્રકટે છે અને તેનો ક્રમશઃ વિસ્તાર થતાં કીર્તિ, શ્રુત અને નિઃશ્રેયસનો લાભ થાય છે.'

'જે શિષ્ય ક્રોધી, મદમત્ત, અપ્રિય વક્તા, માયાવી અને શઠ હોઈ અવિનીત રહે છે, તે પ્રવાહમાં તણાતાં કાષ્ઠની પેઠે સંસાર-પ્રવાહમાં તણાયા કરે છે.'

'જે શિષ્યો આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયોની સેવા કરે છે તથા તેમનું કહ્યું કરે છે, તેઓની શિક્ષા પાણીથી સિંચાયેલા વૃક્ષોની પેઠે વૃદ્ધિ પામે છે.'

'અવિનીત પુરુષોને વિપત્તિ છે અને સુવિનીત પુરુષોને સૌ રૂડાં વાનાં છે, એમ જે બરાબર જાણે છે, તે જ સુશિક્ષિત થઈ શકે છે.'

'જે શિષ્ય સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં રહે છે, જે ધર્મનું રહસ્ય સમજ્યો છે, તથા જે વિનયની બાબતમાં કુશળ છે, તે આ દુસ્તર (સંસાર)પ્રવાહને તરી જાય છે તથા કર્મોનો ક્ષય કરી સિદ્ધિરૂપી ઉત્તમ ગતિને પામે છે.'

વૈદિક સંપ્રદાયમાં ગુરુ પ્રત્યેના વર્તન માટે કહ્યું છે કે:–

"आज्ञाभंगोऽर्थहरणं, गुरोरप्रियवर्तनम् ।
गुरुद्रोहमिति प्राहुर्यः करोति स पातकी ॥ ७२ ॥
गुरुकार्ये स्वयं शक्तः, नापरं प्रेषयेत् प्रिये ! ।
बहुभक्तिपरैर्भृत्यैः, सहितोऽप्यतिभक्तिमान् ॥ ९२ ॥

अभिमानो न कर्तव्यो, जाति-विद्या-धनादिभिः ।
सर्वदा सेवयेन्नित्यं, शिष्यः श्रीगुरुसन्निधौ ॥ ९४ ॥
काम-क्रोध-परित्यागी, विनीतः स्तुतिभक्तिमान् ।
देवि! भूम्यासने तिष्ठेद्, गुरुकार्यं समाचरन् ॥ ९५ ॥
अनादृत्य गुरोर्वाक्यं, शृणुयाद् यः पराङ्मुखः ।
अहितं वा हितं वापि, रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ ९८ ॥
गो-ब्राह्मणवधं कृत्वा, यत्पापं समवाप्नुयात् ।
तत्पापं समवाप्नोति, गुर्वग्रेऽनृतभाषणात् ॥ ९९ ॥"

'ગુરુની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો, ગુરુના ધનનું હરણ કરવું, ગુરુનું ભૂંડું કરવું કે મનથી ભૂંડું ઇચ્છવું તે ગુરુદ્રોહ કહેવાય છે અને તે કરનારો પાતકી છે.'

'ગુરુમાં અત્યન્ત ભક્તિવાળો શિષ્ય પોતે અનેક સેવકવાળો હોય તો પણ પોતે જ ગુરુની સેવા કરે, પણ સેવકો પાસે સેવા કરાવે નહિ.'

'શિષ્યે શ્રીગુરુ આગળ કદી પણ જાતિ, વિદ્યા, ધન વગેરેનું અભિમાન કરવું નહિ, પરંતુ તેનો ત્યાગ કરીને સર્વદા તેમની સેવા કરવી.'

'વિનીત શિષ્ય કામ ક્રોધનો પરિત્યાગ કરીને ગુરુની સ્તુતિ-ભક્તિ કરતો થકો પૃથ્વી ઉપર ગુરુથી નીચા આસને બેસે અને ગુરુએ બતાવેલું કાર્ય કરે.'

'ગુરુએ કહેલી વાત હિતકર કે અહિતકર લાગે તો પણ તેને આદરપૂર્વક સાંભળવી જોઈએ. જે શિષ્ય ગુરુની વાત અનાદરથી સાંભળે છે, તે રૌરવ નરકમાં જાય છે.'

'ગાય તથા બ્રાહ્મણને મારનારને જે પાપ લાગે છે, તે ગુરુની આગળ ખોટું બોલવાથી લાગે છે, માટે ગુરુની આગળ કદી પણ ખોટું બોલવું નહિ.'

"अनुज्ञात: संविशेत् ॥ २ ॥
न चैनमभिप्रसारयीत ॥ ३ ॥
न चास्य संकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ५ ॥
अभिभाषितस्त्वासीन: प्रतिब्रूयात् ॥ ६ ॥
अनुत्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७ ॥
गच्छन्तमनुगच्छेत् ॥ ८ ॥
धावन्तमनुधावेत् ॥ ९ ॥
देवमिवाचार्यमुपासीताविकत्थयन्नविमना वाचं शुश्रूषमाणोऽस्य ॥ १२ ॥"

—आपस्तम्बीय धर्मसूत्रम् १. २. ६, पृष्ट ११.

'આજ્ઞા થયા પછી સૂવું, તેમના તરફ પગ ન ફેલાવવા, તેમની સામે સૂતાં સૂતાં બોલવું નહિ, જે કંઈ કહેવું હોય તે કહી રહ્યા પછી બેસીને પ્રત્યુત્તર દેવો. ગુરુ ઊભા હોય ત્યારે ઊભા રહેવું, જતા હોય ત્યારે પાછળ જવું અને દોડતા હોય તો પાછળ દોડવું. આત્મ-પ્રશંસા છોડીને અને અવિક્ષિપ્ત મનવાળા થઈને દેવની માફક આચાર્યની ઉપાસના કરવી.'

(૧૦) ગુરુવંદનનો મહિમા

સર્વ સુવિહિત આચારોનું મૂળ વિનય છે અને તેવો વિનય ગુરુને વિધિસર વંદન કરવાથી તેમજ તેમની વિવિધ પ્રકારે સેવા-ભક્તિ કરવાથી થાય છે. એટલે આત્મકલ્યાણના અભિલાષીએ ગુરુને પ્રતિદિન પ્રાતઃ અને સાયંકાળે વિધિસર વંદન

કરવું આવશ્યક છે. આ વંદનનું તાત્કાલિક ફળ શ્રુતધર્મની પ્રાપ્તિ છે અને પારંપરિક ફળ ભવસંતતિનો ક્ષય એટલે નિર્વાણ છે. ગુરુવંદનભાષ્યમાં કહ્યું છે કે:—

'विणओवयारमाणस्स, भंजणा पूअणा गुरुजणस्स ।
तित्थयराण य आणा, सुअधम्माराहणाकिरिया ॥'

ગુરુને વંદન કરવાથી અનુક્રમે વિનયોપચાર, માનનું ખંડન, ગુરુજનની પૂજા, તીર્થંકરોની આજ્ઞાનું પાલન, શ્રુત-ધર્મની આરાધના તથા અક્રિયપદ(મુક્તિ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દશપૂર્વધર મહર્ષિ શ્રીઉમાસ્વાતિ વાચક પ્રશમ-રતિ-પ્રકરણમાં ફરમાવે છે કે—

'વિનયનું ફલ ગુરુની શુશ્રૂષા છે, ગુરુ-શુશ્રૂષાનું ફલ શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે. શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું ફલ વિરતિ (સંયમ) છે, વિરતિનું ફલ આસ્રવ-નિરોધ છે, આસ્રવ-નિરોધ (સંવર)નું ફલ તપોબળ છે, તપોબળનું ફલ નિર્જરા છે, નિર્જરાનું ફલ ક્રિયાની નિવૃત્તિ છે, ક્રિયા-નિવૃત્તિનું ફલ અયોગિત્વ(યોગ-નિરોધ) છે, યોગ-નિરોધનું ફલ ભવ-પરંપરાનો ક્ષય છે અને ભવ-પરંપરાના ક્ષયથી મોક્ષ છે. તેથી સર્વ કલ્યાણોનું મૂલસ્થાન વિનય છે.' *

---

* "विनयफलं शुश्रूषा, गुरुशुश्रूषा-फलं श्रुतज्ञानम् ।
ज्ञानस्य फलं विरतिर्विरतिफलं चास्रवनिरोधः ॥ ७२ ॥
संवरफलं तपोबलमथ तपसो निर्जराफलं दृष्टम् ।
तस्मात् क्रियानिवृत्तिः, क्रियानिवृत्तेरयोगित्वम् ॥ ७३ ॥
योगनिरोधाद् भवसंततिक्षयः संततिक्षयान्मोक्षः ।
तस्मात् कल्याणानां, सर्वेषां भाजनं विनयः ॥ ७४ ॥"

(૧૧) ગુરુને વંદન કરવાનો વિધિ

ગુરુને કેવી રીતે વંદન કરવું, તેનો પણ વિધિ છે. ગુરુ સામા મળતાં 'मत्थएण वंदामि' બોલીને વંદન કરવું, તે **'ફિટ્ટા વંદન' કે 'જઘન્ય વંદન'** કહેવાય છે. 'प्रणिपात-सूत्र' બોલીને પંચાંગ પ્રણિપાત કરવો, તે 'સ્તોભ-વંદન' કે 'મધ્યમ વંદન' કહેવાય છે અને 'सुगुरु-वंदणसुत्त'ના પાઠ-પૂર્વક પચ્ચીસ આવશ્યક સાચવીને વંદના કરવી, તે 'द्वादशावर्त-वंदन' કે 'ઉત્કૃષ્ટ વંદન' કહેવાય છે. *

આ પ્રકારનું ઉત્કૃષ્ટ વંદન કરવાની રીત એ છે કે પ્રથમ વંદન કરવાની ઇચ્છાનું ગુરુને નિવેદન કરવું, (ઇચ્છાનિવેદન-સ્થાન) પછી તેમની સમીપે જવાની આજ્ઞા માગવી (અનુ-

* વૈદિક સંપ્રદાયમાં પણ ગુરુને સામાન્ય, પંચાંગ અને અષ્ટાંગ પ્રણામ કરવાનો વિધિ પ્રચલિત છે. તેમાં સામાન્ય પ્રણામ 'ॐ नमो नारायणाय' વગેરે શબ્દ-પ્રયોગો વડે કરવામાં આવે છે; પંચાંગ-પ્રણામ હાથ,[1] ઢીંચણ,[2] મસ્તક,[3] વાણી,[4] અને મન[5] વડે કરવામાં આવે છે;+ તથા અષ્ટાંગ-પ્રણામ કે સાષ્ટાંગ દંડવત્ બે પગ,[1] બે હાથ,[2] બે ઢીંચણ,[3] છાતી,[4] મસ્તક,[5] મન,[6] વાણી,[7] તથા નેત્ર[8]—એ આઠ અંગો વડે કરવામાં આવે છે.×

+ "बाहुभ्यां च सजानुभ्यां, शिरसा वचसा धिया ।
पंचाङ्गकः प्रणामः स्यात्पूजासु प्रवराविमौ ॥"
—પ્રપં. સા. પો. ૬-૧૧૩

× "पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा तथा ।
मनसा वचसा दृष्ट्या, प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥"
—સ્કંદ પુ. ખ. ૨ માર્ગ. અ. ૧૦, શ્લોક ૩૦.

જ્ઞાપન સ્થાન), પછી તેમને અવ્યાબાધા સંબંધી પૃચ્છા કરવી (અવ્યાબાધ-પૃચ્છાસ્થાન). પછી તેમને સંયમ-યાત્રા સંબંધી પૃચ્છા કરવી (સંયમ-યાત્રા-પૃચ્છાસ્થાન), પછી તેમને યાપના* સંબંધી પૃચ્છા કરવી (યાપના-પૃચ્છાસ્થાન), અને છેવટે દિવસ કે રાત્રિ દરમિયાન થયેલી આશાતના સંબંધી ક્ષમા માગવી (અપરાધ-ક્ષમાપનસ્થાન). આ બધી ક્રિયા યોગ્ય વિનયપૂર્વક કરવાની છે, એટલે જ્યાં અવનત-મુદ્રા ધારણ કરવી જરૂરી છે, ત્યાં અવનત-મુદ્રા ધારણ કરવી; યથા-જાત-મુદ્રા ધારણ કરવાની જરૂર છે, ત્યાં યથાજાત-મુદ્રા ધારણ કરવી; આવર્ત કરવાની જરૂર છે ત્યાં આવર્ત કરવા; શિરો-નમન કરવાની જરૂર છે, ત્યાં શિરોનમન કરવાં; અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની જરૂર છે, ત્યાં અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવો અને તેમાંથી નિષ્ક્રમણ કરવાની આવશ્યકતા છે, ત્યાં નિષ્ક્રમણ કરવું. આમ યોગ્ય વિનયપૂર્વક વિધિસર વંદન કરવાથી ‘ આસેવના-શિક્ષા ’ પ્રાપ્ત થાય છે અને પરિણામે ‘ ગ્રહણ-શિક્ષા ’માં પણ ઘણો જ લાભ થાય છે. આ રીતે શ્રુતધર્મની પ્રાપ્તિ થતાં સાધકને સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદનક, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાનનું વાસ્તવિક રહસ્ય સમજાય છે, એટલે તે ક્રિયાઓ પણ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ બનતી જાય છે અને છેવટે તે સંપૂર્ણ શુદ્ધિ પામતાં સાધકનો ભવ-નિસ્તાર થાય છે.

આ છે ગુરુવંદનનો મહિમા ! આ છે ત્રીજા આવશ્યકની મહત્તા !

---

* ઇન્દ્રિય અને મનની ઉપઘાતરહિત અવસ્થા. વિસ્તાર માટે જુઓ પ્ર. પ્ર. ટીકા ભાગ ૧લો, પૃ. ૫૫, ૫૬, ૫૭.

પરિશિષ્ટ બીજું

પ્રતિક્રમણ (ચતુર્થ આવશ્યક)

અથવા

પાપ-વિમોચનની પવિત્ર ક્રિયા

---

(૧) પાપકર્મો ન કરવાનો ધર્માદેશ

જૈનશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે "पावकम्मं नेव कुज्जा, न कारवेज्जा" (આચારાંગ સૂત્ર.) "પાપકર્મ કરવું પણ નહિ અને કરાવવું પણ નહિ." पावकम्मणो अण्णेसिं तं परिण्णाय मेहावी" (આચારાંગ સૂત્ર) ".બુદ્ધિમાન પુરુષે પાપકર્મનું સ્વરૂપ બરાબર જાણીને તેને આચરવું નહિ."*

---

* બૌદ્ધશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે:—

"सब्बपापस्स अकरणं, कुसलस्स उपसम्पदा।
सचित्तपरियोदपनं, एतं बुद्धान सासनं॥"

—ધમ્મપદ ૧૮૫

"કોઈ પ્રકારનું પાપ કરવું નહિ, પુણ્ય-કાર્યોનું સંપાદન કરવું અને ચિત્તને પરિશુદ્ધ રાખવું એ બુદ્ધોનો આદેશ છે."

વૈદિક ધર્મમાં કહ્યું છે કે—"प्रशस्तानि सदा कुर्यात्, अप्रशस्तानि वर्जयेत्।" "પ્રશસ્ત કાર્યો (સુકૃત) સદા કરવાં અને અપ્રશસ્ત કાર્યો (પાપો) કરવાં નહિ."

(૨) પાપકર્મોની શુદ્ધિનો ઉપાય

પાપકર્મો ન કરવા યોગ્ય હોવા છતાં પ્રાકૃત(છદ્મસ્થ) મનુષ્યો કેટલાંક પાપકર્મો જાણતાં કે અજાણતાં અવશ્ય કરે છે. તેથી 'પાપકર્મોનું પ્રમાણ કેમ ઘટે? અને લાગેલાં પાપોની શુદ્ધિ કેમ થાય?' એ પ્રશ્ન વિચારણીય બને છે.

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જુદા જુદા ધર્મોએ જુદી જુદી રીતે આપ્યો છે. બૌદ્ધોએ તેના ઉત્તરમાં **પાપદેશના** (પાપની કબૂલત કરવાની ક્રિયા) રજૂ કરી છે. વૈદિકોએ તેના ઉત્તરમાં **અઘ-મર્ષણ** રજૂ કર્યું છે. જરથુષ્ટ્રોએ તેના ઉત્તરમાં **પતેત-પશેમાની** રજૂ કરી છે. ઇસ્લામીઓએ તેના ઉત્તરમાં **તોબાહ** રજૂ કરી છે અને ખ્રિસ્તીઓએ તેના ઉત્તરમાં (પાપનો) **એકરાર** (Confession) રજૂ કર્યો છે, જ્યારે જૈનોએ તેના ઉત્તરમાં '**પ્રતિક્રમણની ક્રિયા**' રજૂ કરી છે.

આ ક્રિયાઓનું તટસ્થ અવલોકન કરવામાં આવે તો કોઈ પણ મુમુક્ષુને એ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ જણાઈ આવશે કે પાપ-મોચન અંગેની વિશદતા, વ્યવહારુતા કે વ્યવસ્થામાં પ્રતિક્રમણ-ક્રિયાની સરખામણી અન્ય કોઈ પણ ક્રિયા કરી શકે તેમ નથી.

જરથુષ્ટ્ર ધર્મમાં કહ્યું છે કે "તમામ નેક વિચાર, નેક વચન અને નેક કામને વખાણવાં તથા અખત્યાર કરવાં અને તમામ બદ-વિચાર, બદ સખુન અને બદ કામને ધિક્કારવાં તથા તેનો ત્યાગ કરવો."

આ રીતે બીજા ધર્મોએ પણ પાપ-કર્મો ન કરવાનો આદેશ આપેલો છે.

(૩) પ્રતિક્રમણ અને પુરુષાર્થ

'પ્રતિક્રમણની ક્રિયા' પુરુષાર્થ ઉપર રચાયેલી છે; એટલે તેની પાછળ એવી ભાવના રહેલી છે કે આ આત્મા મૂળ સ્વરૂપે અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર અને અનંત વીર્યનો સ્વામી છે; પણ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાયને લીધે મન-વચન-કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિ કરવાને પ્રેરાય છે અને તેના વડે કર્મનાં ગાઢ બંધનોથી બંધાય છે. તેથી આ પરિસ્થિતિમાંથી મુક્ત થવું તે એના પોતાના જ હાથની વાત છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પાપમાંથી મુક્તિ મેળવવી, એ પુરુષાર્થને આધીન છે; તેથી મુમુક્ષુ આત્માએ તે માટે પ્રચંડ પુરુષાર્થ કરવો ઘટે છે. આવો કોઈ પુરુષાર્થ ન કરતાં માત્ર ઈશ્વર કે પ્રભુને પોતાનાં પાપો માફ કરી દેવાની પ્રાર્થના કરવી, તેનો અર્થ કંઈ જ નથી. આપણે પાપકર્મો કર્યા કરીએ અને આપણો કલ્પેલો ઇશ્વર કે પ્રભુ આપણી આજીજીથી પીગળી જઈને ગુનાઓ માફ કરતો રહે, તો સંભવ છે કે નિરંતર પાપકર્મો કરવાને ટેવાયેલો જીવ કદી પણ પાપકર્મમાંથી નિવૃત્ત થાય નહિ અને સંસારચક્રમાં સદા સિદાતો જ રહે. જો કલ્પેલો ઈશ્વર કે પ્રભુ કર્મ અનુસાર ફલ આપવાનો હોય તો પાપકર્મો કરતાં જ અટકવું જોઈએ અને જે પાપકર્મો અજાણતાં થઈ ગયાં હોય તેને માટે દિલગીર થવું જોઈએ કે જેથી બીજી વખત તે પાપકર્મ કરવાની વૃત્તિ ઉદ્‌ભવે નહિ. એટલે મનુષ્યે પાપકર્મોમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે જે કંઈ કરવાનું છે, તે એટલું જ કે પાપકર્મો કરતાં અટકવું અને જે પાપકર્મો અજાણતાં થઈ

ગયાં હોય તે માટે દિલગીર થવું. 'પ્રતિક્રમણની ક્રિયા' આ સિદ્ધાંત પર વ્યવસ્થિત થયેલી છે.

પંચસૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

"पावकम्म-विगमो तहाभव्वताइ-भावओ। तस्स पुण विवाग-साहणाणि चउसरणगमणं दुक्कडगरिहा सुकडाणासेवणं।"

"પાપકર્મનો વિનાશ 'તથાભવ્યત્વાદિ' ભાવથી (એટલે સિદ્ધિગમનને યોગ્ય અનાદિ પારિણામિક ભાવથી) થાય છે. તે 'તથાભવ્યત્વાદિ ભાવ'નાં વિપાક-સાધનો ત્રણ છે: (૧) **ચતુઃશરણગમન** (અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને ધર્મના શરણનો સ્વીકાર અર્થાત્ તેમના પ્રત્યે સાચો સમર્પણભાવ) (૨) **દુષ્કૃતની ગર્હા** (પાપકર્મોની નિંદા યાને પ્રતિક્રમણ) (૩) **સુકૃતોનું આસેવન** (શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ બતાવેલા શીલ, સંયમ, સદાચાર તથા વિવિધ શુભ અનુષ્ઠાનોનું આચરણ.)*

* મનુસ્મૃતિના અગિયારમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે:—

"ख्यापनेनानुतापेन, तपसाऽध्ययनेन च।
पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ २२७ ॥"

"કરેલું પાપ કહી બતાવવાથી, પશ્ચાત્તાપ કરવાથી, તપ કરવાથી અને (અઘ-મર્ષણ વગેરેનો) પાઠ કરવાથી પાપી પાપમાંથી મુક્ત બને છે. અને આપત્કાળમાં જો તેમ ન બની શકે તો દાન દઈને શુદ્ધ થાય છે.

"यथा यथा नरोऽधर्मं, स्वयं कृत्वानुभाषते।
तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥"

(૪) પ્રતિક્રમણથી થતા લાભો

પ્રતિક્રમણથી શું લાભ થાય છે? તેનો ઉત્તર ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રના ઓગણત્રીસમા અધ્યયન પરથી જાણી શકાય છે: તેમાં જણાવ્યું છે કે—

"પુરુષ પોતે અધર્મ (પાપકર્મ) કરીને જે જે પ્રકારે તે અધર્મને કર્યો હોય તે તે પ્રકારે કહી દે તો કાંચળીમાંથી જેમ સર્પ છૂટો થાય તેમ તે અધર્મમાંથી મુક્ત થાય છે."

"यथा यथा मनस्तस्य, दुष्कृतं कर्म गर्हति।
तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥"

"પાપી મનુષ્યનું મન જેમ જેમ પોતાનાં પાપની નિંદા કરે છે, તેમ તેમ તેનું અંતઃકરણ અધર્મમાંથી મુક્ત થાય છે."

"कृत्वा पापं हि संतप्य, तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
नैवं कुर्यां पुनरिति, निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ २३० ॥

"જે મનુષ્ય પાપકર્મ કરીને તેને માટે સંતાપ કરે છે તે મનુષ્ય પાપમાંથી મુક્ત થાય છે, અને હવે ફરીને આવું પાપ નહિ કરું, એ રીતે નિવૃત્તિરૂપ સંકલ્પ કરવાથી પવિત્ર થાય છે."

"एवं संचिन्त्य मनसा, प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।
मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं, शुभं कर्म समाचरेत् ॥ २३१ ॥"

"ઉપર પ્રમાણે શુભ તથા અશુભ કર્મનું ફળ પરલોકમાં મળે છે. આ પ્રમાણે મન સાથે વિચાર કરીને મન, વાણી તથા કાયાવડે નિત્ય શુભ કર્મ કરવાં."

"अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानात्, कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।
तस्माद् विमुक्तिमन्विच्छन्, द्वितीयं न समाचरेत् ॥ २३२ ॥"

"અજાણતાં અથવા તો જાણી જોઈને કરેલાં પાપકર્મમાંથી છૂટવાની ઇચ્છા કરનારા પુરુષે બીજું પાપકર્મ કરવું નહિ."

"पडिक्कमणेणं भंते ! जीवे किं जणयइ ? पडिक्कमणेणं वयछिद्दाइं पिहेइ। पिहियवयछिद्दे पुण जीवे निरुद्धासवे असबल-चरित्ते अट्ठसु पवयणमायासु उवउत्ते अपुहत्ते सुप्पणिहए विहरइ॥"

"હે ભગવન્! 'પ્રતિક્રમણ'થી જીવને શું પ્રાપ્ત થાય છે? (ઉત્તર) હે ગૌતમ! 'પ્રતિક્રમણ'થી (૧) વ્રતમાં પડેલાં છિદ્રો પુરાય છે. (૨) વ્રતનાં છિદ્રો પુરાઈ જવાથી આસ્રવનો નિરોધ થાય છે. (૩) આસ્રવનો નિરોધ થવાથી ચારિત્ર નિર્દોષ બને છે અને (૪) નિર્દોષ ચારિત્રવાળો જીવ અષ્ટ-પ્રવચન માતાનાં પાલનમાં ઉપયોગયુક્ત બનીને, સંયમના યોગપૂર્વક સુપ્રણિધાન-પૂર્વક વિચરે છે."

(૧) 'વ્રત' શબ્દથી સાધુનાં પાંચ મહાવ્રતો અને શ્રાવકનાં પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો સમજવાનાં છે. આ વ્રતોનાં પાલનમાં પ્રમાદવશાત્ કંઈ પણ સ્ખલના, ભૂલ કે અતિચાર થયો હોય, તેની શુદ્ધિ પ્રતિક્રમણ કરવાથી થાય છે. જેમ નૌકામાં પડેલાં છિદ્રોને પૂરી દેવામાં ન આવે તો છેવટે તે ડૂબી જાય છે, તેમ અતિચારરૂપી છિદ્રોને પૂરવામાં ન આવે તો છેવટે વ્રતરૂપી નૌકા ડૂબી જાય છે.

(૨) 'આસ્રવ' એટલે કર્મબંધના હેતુઓ. તે પાંચ ઇન્દ્રિય, ચાર કષાય, પાંચ અવ્રત, ત્રણ યોગ અને પચ્ચીસ ક્રિયારૂપ છે. તેનો નિરોધ થયા વિના સંવર થતો નથી અને સર્વસંવર થયા વિના મુક્તિ મળતી નથી; તેથી આત્માનાં

પરમ ઉત્થાન માટે આસ્રવ-નિરોધ આવશ્યક છે, જે 'પ્રતિક્રમણ'થી સિદ્ધ થાય છે.

(૩) 'ચારિત્ર' એટલે વીતરાગતાને પ્રાપ્ત કરવાનો અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ રાજમાર્ગ. તેમાં પ્રમાદ આદિના કારણે જે દોષો રહી જાય છે, તેની સુધારણા 'પ્રતિક્રમણ' વડે થાય છે.

(૪) 'અષ્ટપ્રવચનમાતા' એટલે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ. ચારિત્રનું જતન, રક્ષણ અને શોધન કરવામાં તેનો ફાળો મુખ્ય છે; તેથી તે સાધુઓની માતા કહેવાય છે. આ સમિતિ અને ગુપ્તિઓનું શોધન કરવામાં 'પ્રતિક્રમણ' પરમ સહાયભૂત છે.

(૫) 'સુપ્રણિધાન' એટલે ઉત્તમ પ્રકારના અધ્યવસાયોમાં તલ્લીનતા. આ સ્થિતિ યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રત્યે દોરી જનારી છે અને તે 'પ્રતિક્રમણ' વડે ઉત્પન્ન થાય છે.

તાત્પર્ય કે 'પ્રતિક્રમણ' **ચારિત્રની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ** કરીને આત્માને સુપ્રણિધાનમાં સ્થાપનારું છે.

પારસમણિનો સ્પર્શ થાય અને લોહનું સ્વરૂપ ન બદલાય, એ જેમ સંભવિત નથી, તેમ 'પ્રતિક્રમણ'નો પ્રયોગ થાય અને જીવનનું સ્વરૂપ ન બદલાય એ સંભવિત નથી. 'પ્રતિક્રમણ'ના પ્રયોગથી અધમાધમ આત્માઓ પણ ઉન્નતિને પામ્યા છે અને વિશ્વના મહાપુરુષોની હરોળમાં વિરાજ્યા છે. આખું યે જીવન ચોરી અને લૂંટફાટમાં વિતાવનાર તથા એક જ દિવસમાં બ્રાહ્મણ, ગાય, સ્ત્રી અને બાળક—એ ચારની

મહાહત્યાઓ કરનાર દૃઢપ્રહારીને છ માસની અંદર જ મુક્તિની વરમાળા કોણે પહેરાવી? હજી તો જેના હાથ એક નિર્દોષ કુમારિકાના ખૂનથી ખરડાયેલા હતા અને તેને ધોવાની પણ તક મળી ન હતી, તેવા ચિલાતીપુત્ર માત્ર અઢી દિવસમાં જ સ્વર્ગપદ કેમ પામ્યા? સાતમી નરકનાં દળિયાં ઉપાર્જન કરી ચૂકેલા રાજર્ષિ પ્રસન્નચંદ્રને બીજી જ ઘડીએ સ્વર્ગની સર્વ લક્ષ્મીને ઠોકરે મારે એવું કૈવલ્યપદ કોણે આપ્યું? કહેવાની જરૂર ભાગ્યે જ છે કે આ સર્વ પ્રતાપ 'પ્રતિક્રમણ'નો હતો—સાચા દિલથી કરાયેલા 'શુદ્ધ-પ્રતિક્રમણ'નો હતો.

(૫) પ્રતિક્રમણનો અર્થ

'પ્રતિક્રમણ'નો શબ્દશઃ અર્થ કરીએ તો આ પ્રમાણે થાય: 'પ્રતિ'=પાછું. 'ક્રમણ'=ચાલવું. એટલે પાછું ચાલવું, પાછું ફરવું કે પાછાં પગલાં ભરવાં, તે 'પ્રતિક્રમણ'. પરંતુ પાછાં ફરવાની કે પાછાં પગલાં ભરવાની ક્રિયા—પ્રત્યેક સંયોગોમાં પ્રશસ્ત હોતી નથી, જ્યારે 'પ્રતિક્રમણ'ની ક્રિયાને સદા પ્રશસ્ત માનવામાં આવેલી છે, એટલે એ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે કે—કોણે? ક્યાંથી? શા માટે પાછા ફરવાનું છે?

આનો સંક્ષિપ્ત ઉત્તર એ છે કે 'આત્માએ પાછા ફરવાનું છે, પ્રમાદસ્થાન કે પાપસ્થાનમાંથી પાછા ફરવાનું છે અને નિજહિત કે નિજકલ્યાણ માટે પાછા ફરવાનું છે.' વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો—

* " स्वस्थानाद् यत् परस्थानं, प्रमादस्य वशाद् गतः ।
तत्रैव क्रमणं भूयः, प्रतिक्रमणमुच्यते ॥ "

પ્રમાદ (આદિ દોષો)ને લીધે સ્વસ્થાનથી પરસ્થાનમાં ગયેલો આત્મા પાછો તે જ મૂળસ્થાને જવાની ક્રિયા કરે, તે 'પ્રતિક્રમણ' કહેવાય છે.

"જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર"એ આત્માનું **સ્વસ્થાન** છે; અને "પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, પૈશુન્ય, રતિ-અરતિ, પર-પરિવાદ, માયા-મૃષાવાદ તથા મિથ્યાત્વશલ્ય"એ અઢાર **પરસ્થાન** કે **પાપસ્થાનક** છે.+ પ્રમાદને વશ થવાથી આત્મા પોતાનું સ્થાન છોડીને પરસ્થાનમાં જાય છે, એ હકીકત છે. અહીં 'પ્રમાદ' શબ્દથી "મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને

* આવસ્યક-ટીકા હારિભદ્રીયા પ્રતિક્રમણ-અધ્યયન, પૃ. ૫૫૧.

+ પાપસ્થાનોનાં વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ સૂત્ર ૩૧.

વૈદિક ધર્મમાં પાપસ્થાનોની ગણતરી આ રીતે કરવામાં આવી છે:–

" अदत्तानामुपादानं, हिंसा चैव विधानतः ।
परदारोपसेवा च, कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतं चैव, पैशुन्यञ्चापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च, वाङ्मयं स्यात् चतुर्विधम् ॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं, मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च, मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥ "

—વાચસ્પત્ય કોશ, પૃ. ૩૪૮૩.

કષાય "નું ચતુષ્ક ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે; કારણ કે પાપકર્મોની પ્રવૃત્તિ થવામાં તે બધાં સહકારી કારણો છે. તેમાં 'મિથ્યાત્વ' શબ્દથી વિપરીત શ્રદ્ધાન, 'અવિરતિ' શબ્દથી અસંયમ, 'પ્રમાદ' શબ્દથી ધ્યેય તરફનું દુર્લક્ષ અને 'કષાય' શબ્દથી અધ્યવસાયોની મલિનતા સમજવાની છે.

આત્માને જે ઘડીએ એવું ભાન થાય છે કે 'પ્રમાદવશાત્ હું ભૂલ્યો અને ન જવાના માર્ગે ગયો,' ત્યારે તેનું વલણ પાછું પોતાના મૂળ સ્થાને જવાનું થાય છે. આ રીતે પોતાના મૂળ સ્થાને જવાની જે ક્રિયા કે પ્રવૃત્તિ, તે 'પ્રતિક્રમણ' કહેવાય છે.

* "प्रति प्रति वर्तनं वा शुभेषु योगेषु मोक्षफलेषु ।
निःशल्यस्य यतेर्यत् तद्वा ज्ञेयं प्रतिक्रमणम् ॥"

અથવા "પાપકર્મોની નિંદા, ગર્હા અને આલોચના કરીને નિઃશલ્ય થયેલા એવા યતિનું—મુમુક્ષુનું મોક્ષફળ આપનાર શુભ યોગોને વિષે પુનઃ પુનઃ પ્રવૃત્ત થવું, તે જ 'પ્રતિક્રમણ' જાણવું."

" અદત્તનું ગ્રહણ, હિંસા, પરસ્ત્રીગમન—આ ત્રણ શારીરિક પાપો છે.

કઠોરતા, જૂઠું, ચાડી અને અસંબદ્ધ પ્રલાપ—આ ચાર વાચિક પાપો છે.

પરદ્રવ્યની ઇચ્છા, મનથી અનિષ્ટ ચિંતન અને કદાગ્રહ—આ ત્રણ માનસિક પાપો છે.

* આવશ્યક-ટીકા હારિભદ્રીય પ્રતિક્રમણ-અધ્યયન, પૃ. ૫૫૧.

' ' જે મોક્ષને માટે યત્ન કરે છે, તે ' યતિ ' કે ' મુમુક્ષુ ' કહેવાય છે. આવો ' યતિ ' કે ' મુમુક્ષુ ' પ્રથમ તો પાપ-કર્મોની નિંદા, ગર્હા અને આલોચના કરીને નિઃશલ્ય થાય, કારણ કે " पावाणं च खलु भो ! कडाणं कम्माणं पुव्विं दुचिण्णाणं दुप्पडिक्कंताणं वेदइत्ता मोक्खो, णत्थि अवेदइत्ता तवसा वा झोसइत्ता ॥ " (આચારાંગ સૂત્ર). " હિંસાદિ મહાદોષોના આચરણવડે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં તથા નિંદા, ગર્હા અને આલોચનારૂપ ' પ્રતિક્રમણ ' કર્યા વિના રહી ગયેલાં પાપ-કર્મોનાં ફળો ભોગવ્યા પછી જ મુક્તિ મળે છે, પણ ભોગવ્યા વિના મુક્તિ મળતી નથી. પછી તે માટે ગમે તેવાં આકરાં તપોનો કે ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાનનો આશ્રય લેવામાં આવે. " આવો મહર્ષિઓએ સ્થાપિત કરેલો સિદ્ધાંત છે. એટલે પ્રથમ કરેલાં પાપોનું નિંદા વગેરે વડે ' પ્રતિક્રમણ ' કરવું અને પછી મોક્ષ-ફળને આપનારા શુભયોગમાં પ્રવૃત્ત થવું ઉચિત છે.

મોક્ષફળને આપનારા શુભ યોગોમાં " જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ "ની મુખ્યતા છે. અહીં ' જ્ઞાન ' શબ્દથી જીવાજીવાદિ તત્ત્વનો બોધ, ' દર્શન 'શબ્દથી જીવાજીવાદિ તત્ત્વની કે તેને કહેનાર દેવ, ગુરુ અને શાસ્ત્ર પ્રત્યે શ્રદ્ધા, ' ચારિત્ર 'શબ્દથી વીતરાગતા કેળવવાનો પ્રયાસ અને ' તપ '-શબ્દથી ઇચ્છા-નિરોધ સમજવાનાં છે.

(૧) પ્રતિક્રમણના પ્રકારો

' પ્રતિક્રમણ 'શબ્દથી ' ભાવપ્રતિક્રમણ ' સમજવાનું છે. તે એક પ્રકારે; બે પ્રકારે, ત્રણ પ્રકારે, ચાર પ્રકારે, પાંચ

પ્રકારે, છ પ્રકારે, સાત પ્રકારે અને આઠ પ્રકારે થાય છે' યાવત્ અનેક પ્રકારે થાય છે.

એક પ્રકાર: અસંયમમાંથી નિવર્ત્તવું, એ 'પ્રતિક્રમણ'નો એક પ્રકાર છે.

બે પ્રકાર: રાગ-બંધન અને દ્વેષ-બંધનમાંથી મુક્ત થવું, એ 'પ્રતિક્રમણ'ના બે પ્રકારો છે. અથવા પાપકર્મોની સામાન્ય અને વિશેષ રીતે આલોચના કરવી, તે 'પ્રતિક્રમણ'ના બે પ્રકારો છે. દાખલા તરીકે: 'सव्वस्स वि देवसिअ दुच्चिंतिअ दुब्भासिअ दुच्चिट्ठिय मिच्छा मि दुक्कडं' * એ પાપ-કર્મોની સામાન્ય આલોચના છે અને 'जो मे देवसिओ अइआरो कओ काइओ वाइओ माणसिओ उस्सुत्तो उम्मग्गो........मिच्छा मि दुक्कडं' +। એ પાપકર્મોની વિશેષ આલોચના છે. એ રીતે જે સૂત્રોવડે પાપ-કર્મોની વિસ્તૃત આલોચના કરવામાં આવી હોય, તે બધી વિશેષ આલોચના સમજવી.

ત્રણ પ્રકાર: મનદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડથી નિવર્ત્તવું, એ 'પ્રતિક્રમણ'ના ત્રણ પ્રકારો છે. અથવા માયાશલ્ય, મિથ્યાત્વશલ્ય અને નિદાનશલ્ય—એ ત્રણ શલ્યથી નિવર્ત્તવું એ 'પ્રતિક્રમણ'ના ત્રણ પ્રકારો છે. અથવા ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ અને સાતાગારવથી નિવર્ત્તવું, એ 'પ્રતિક્રમણ'ના ત્રણ પ્રકારો છે; તે જ રીતે જ્ઞાન-વિરાધના, દર્શન-વિરાધના અને ચારિત્ર-વિરાધનાથી નિવર્ત્તવું, એ પણ 'પ્રતિક્રમણ'ના

* સૂત્ર ૨૬. पडिक्कमण-ठवणा सुत्तं.

+ સૂત્ર ૨૭. अइआरालोअण-सुत्तं.

ત્રણ પ્રકારો છે. કાલની અપેક્ષાએ ભૂતકાલ-સંબંધી, વર્તમાનકાલ-સંબંધી, અને ભવિષ્યકાલ-સંબંધી પાપોનું 'પ્રતિક્રમણ' કરવું, એ પણ 'પ્રતિક્રમણ'ના ત્રણ પ્રકારો છે. અહીં એવો પ્રશ્ન ઊઠવાનો સંભવ છે કે 'પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તો થયેલી ભૂલો અંગે સંભવે, પણ થઈ રહેલી કે થનારી ભૂલો અંગે કેમ સંભવે?' એનો ઉત્તર એ છે કે 'પ્રતિક્રમણને જ્યારે અશુભ યોગની નિવૃત્તિરૂપ ગણીએ, ત્યારે તે પ્રતિક્રમણ ત્રણે કાળમાં સંભવે છે. ભૂતકાલના અશુભ યોગમાંથી નિવૃત્ત થવાની ક્રિયાને સામાન્ય રીતે પ્રતિક્રમણ કહેવામાં આવે છે, વર્તમાનકાલના અશુભ યોગોમાંથી નિવૃત્ત થવાની ક્રિયાને સંવર કહેવામાં આવે છે અને ભવિષ્યકાળના અશુભ યોગમાંથી નિવૃત્ત થવાની ક્રિયાને પ્રત્યાખ્યાન કહેવામાં આવે છે.

ચાર પ્રકાર: ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ—એ ચાર કષાયથી નિવર્તવું એ 'પ્રતિક્રમણ'ના ચાર પ્રકારો છે. અથવા આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન—એ ચારે સંજ્ઞાઓમાંથી નિવર્તવું, એ 'પ્રતિક્રમણ'ના ચાર પ્રકારો છે. અથવા સ્ત્રીકથા, ભક્તકથા, દેશકથા અને રાજકથામાંથી નિવર્તવું, એ 'પ્રતિક્રમણ'ના ચાર પ્રકારો છે. તે જ રીતે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને પ્રમાદથી નિવર્તવું, એ પણ 'પ્રતિક્રમણ'ના ચાર પ્રકારો છે.

પાંચ પ્રકાર: (૧) શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ—એ પાંચ કામગુણોથી નિવર્તવું, એ 'પ્રતિક્રમણ'ના પાંચ પ્રકારો છે. અથવા પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને

પરિગ્રહ—એ પાંચ આસ્રવોથી નિવર્ત્તવું, એ 'પ્રતિક્રમણ'ના પાંચ પ્રકારો છે. કાલની અપેક્ષાએ દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એ 'પ્રતિક્રમણ'ના પાંચ પ્રકારો છે. અહીં એવો પ્રશ્ન થવાનો સંભવ છે કે 'પ્રતિદિન દિવસ અને રાત્રિના અંતે 'પ્રતિક્રમણ' કરવામાં આવે છે, તો પછી પક્ષ, ચાતુર્માસ અને સંવત્સરના અંતે 'પ્રતિક્રમણ' કરવાની આવશ્યકતા શી? એનો ઉત્તર એ છે કે ઘરને જેમ પ્રતિદિન વાળી-ઝુડીને સાફ કરવામાં આવે છે, છતાં તેને પખવાડિયે ચાર મહિને કે બાર મહિને વધારે સારી રીતે સાફ કરવામાં આવે છે, જેથી ખૂણે-ખાંચરે ભરાઈ રહેલો કચરો પણ નીકળી જાય છે અને એ રીતે ઘર સંપૂર્ણ સ્વચ્છ થાય છે, તેમ પક્ષ, ચાતુર્માસ અને સંવત્સરના અંતે 'પ્રતિક્રમણ' કરવાથી દોષોની વિશેષ શુદ્ધિ થાય છે અને એ રીતે આત્મા સંપૂર્ણ નિર્દોષ બને છે.

છ પ્રકાર: પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય—એ છ જીવનિકાયની વિરાધનાથી નિવર્ત્તવું, એ 'પ્રતિક્રમણ'ના છ પ્રકારો છે. અથવા "સામાયિક, ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન" એ છ **આવશ્યક** તે 'પ્રતિક્રમણ'ના છ પ્રકારો છે. અથવા ઉચ્ચાર-પ્રતિક્રમણ (વડીનીતિ પછી ઇરિયાવહી પડિક્કમવી તે), પ્રસ્રવણ-પ્રતિક્રમણ (લઘુશંકા પછી ઇરિયાવહી પડિક્કમવી તે), સ્વલ્પકાલિક પ્રતિક્રમણ (દૈવસિક, રાત્રિક ઇત્યાદિ), યાવત્કથિત પ્રતિક્રમણ (ભક્ત-

પરિજ્ઞાદિ) યત્કિંચિત્ મિથ્યા-પ્રતિક્રમણ (શ્લેષ્માદિ-વિસર્જન વગેરે પછી મિથ્યા-દુષ્કૃત દેવું તે) અને સ્વાપ્નાન્તિક પ્રતિક્રમણ (સ્વપ્નના અંતે કરવામાં આવતું પ્રતિક્રમણ) એ 'પ્રતિક્રમણ'ના છ પ્રકારો છે.*

સાત પ્રકાર : ઇહલોકભય, પરલોકભય, આદાનભય, આકસ્મિકભય, આજીવિકાભય, અશ્લોકભય અને મરણભય —એ સાત ભયસ્થાનોથી નિવર્ત્તવું, એ 'પ્રતિક્રમણ'ના સાત પ્રકારો છે.

આઠ પ્રકાર : જાતિ, કુલ, બલ, રૂપ, તપ, ઐશ્વર્ય, શ્રુત અને લાભ—એ આઠ મદથી નિવર્ત્તવું, એ 'પ્રતિક્રમણ'ના આઠ પ્રકારો છે. અથવા—

"पडिक्कमणं पडियरणा, पडिहरणा वारणा निअत्ती य ।
निंदा गरिहा सोही, पडिक्कमणं अट्ठहा होइ ॥"

"(૧) પ્રતિક્રમણ, (૨) પ્રતિચરણા, (૩) પ્રતિહરણા, (૪) વારણા, (૫) નિવૃત્તિ, (૬) નિંદા, (૭) ગર્હા, (૮) શુદ્ધિ." એ રીતે 'પ્રતિક્રમણ' આઠ પ્રકારનું હોય છે.

અપ્રશસ્ત યોગમાંથી પાછા હઠવું, એ 'પ્રતિક્રમણ' કહેવાય છે. સંયમની પરિચર્યા કરવી, એ 'પ્રતિચરણા' કહેવાય છે. ચારિત્રની રક્ષા માટે અસાવધાનીને છોડી દેવી, એ 'પ્રતિહરણા' કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયથી મનને વારવું (રોકવું), એ 'વારણા' કહેવાય છે. ચારિત્ર-પાલનમાં

* સ્થાનાંગસૂત્ર સ્થાન ૬, ઉદ્દેશ ૩, પૃ. ૩૭૯

લાગેલા અતિચારોથી નિવૃત્ત થવું, એ 'નિવૃત્તિ' કહેવાય છે. ચારિત્રમાં લાગેલા દોષોની પર-સાક્ષીએ નિંદા કરવી, એ 'ગર્હા' કહેવાય છે; અને વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કે તપવડે ચારિત્રની શુદ્ધિ કરવી, એ 'શુદ્ધિ' કહેવાય છે.

આ રીતે પ્રતિક્રમણના બીજા પ્રકારો પણ સંભવે છે, પરંતુ એ બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે અપ્રશસ્ત ભાવમાંથી પાછા હઠીને પ્રશસ્ત ભાવમાં સ્થિર થવું.

(૭) પ્રતિક્રમણ કોણ કરે?

જ્યાં સુધી આત્મા છદ્મસ્થ છે અને એક યા બીજા પ્રકારે કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલો કે સ્ખલનાઓ કરે છે, ત્યાં સુધી તેણે 'પ્રતિક્રમણ' કરવું ઘટે છે. કારણ કે—

" पडिसिद्धाणं करणे, किच्चाणं अकरणे अ पडिक्कमणं ।
असद्दहणे अ तहा, विवरीअ-परूवणाए अ ॥"

"શાસ્ત્ર-નિષિદ્ધ કામોનું આચરણ કરતાં; સુવિહિત કાર્યોને ન કરતાં; જીવન-શુદ્ધિ માટે જે માર્ગ, કલ્પ કે આચાર નિર્ણીત થયેલો છે, તેમાં અશ્રદ્ધા કરતાં; સર્વજ્ઞોએ ધર્મવિષયક જે પ્રરૂપણા કરી છે, તેથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરતાં 'પ્રતિક્રમણ' કરવું આવશ્યક બને છે."

આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી આત્મા સર્વજ્ઞોએ બતાવેલા મુક્તિમાર્ગ પર અનન્ય શ્રદ્ધાવાળો બનીને તે પ્રમાણે શુદ્ધ વર્તન કરે નહિ અને ન કરવાનું કરી બેસે, ત્યાં સુધી તેણે પાપ-વિમોચન-નિમિત્તે 'પ્રતિક્રમણ' કરવું જ જોઈએ.

કેટલાક મનુષ્યો એમ માને છે કે 'પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તો સાધુ-સાધ્વીઓએ અને વ્રતધારી શ્રાવકોએ જ કરવાની છે, પણ બીજાએ કરવાની નથી.' પરંતુ તેમની એ માન્યતા આ ગાથાવડે નિરસ્ત થાય છે; કારણ કે જે કોઈ આત્મા પ્રમાદાદિ દોષોથી યુક્ત છે અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધાદિ કાર્યો કરી બેસે છે કે કરવા લાયક કાર્યો કરતા નથી, તેમ જ સર્વજ્ઞોએ બતાવેલા માર્ગમાં સાશંક થાય છે અને તેમની પ્રરૂપણાથી અંશે પણ વિપરીત પ્રરૂપણા કરે છે, તે બધા માટે 'પ્રતિક્રમણ' આવશ્યક છે; તેમાં વિરત-અવિરતનો ભેદ પડતો નથી. સાદી ભાષામાં કહીએ તો જ્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારે પાપ કરવાનું ચાલુ છે, ત્યાં સુધી તેમાંથી મુક્ત થવા માટે 'પ્રતિક્રમણ'ની આવશ્યકતા છે; એટલે દરેક છદ્મસ્થ આત્માએ 'પ્રતિક્રમણ' કરવું આવશ્યક છે.

(૮) પ્રતિક્રમણનાં પગથિયાં

પ્રતિક્રમણની ક્રિયાનાં મુખ્ય પગથિયાં ચાર છે: (૧) પાપો, દોષો કે અતિચારોમાંથી પાછા ફરવું; તેને માટે સાધકે 'पडिक्कमामि' પદનો પ્રયોગ કરવો ઘટે છે. (૨) થયેલાં પાપો, દોષો કે અતિચારોની આત્મ-સાક્ષીએ (મનોમન) નિંદા કરવી; તેને માટે સાધકે 'निंदामि' પદનો પ્રયોગ કરવો ઘટે છે. (૩) થયેલાં પાપો, દોષો કે અતિચારોની ગુરુ-સાક્ષીએ નિંદા કરવી અને તેઓ એને માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપે તે ગ્રહણ કરવું; તેને માટે સાધકે 'गरिहामि' પદનો પ્રયોગ કરવો ઘટે છે. (૪) પાપો, દોષો કે અતિચાર કરનારા

કષાયવાળા પોતાના—આત્માનો ત્યાગ કરવો; તેને માટે સાધકે 'अप्पाणं वोसिरामि' એ બે પદોનો પ્રયોગ કરવો ઘટે છે. એટલે કોઈ પણ સાધક જ્યારે શુદ્ધ ભાવથી કૃતપાપોમાંથી પાછો ફરે છે, તેની નિંદા અને ગર્હા કરે છે તથા જે અધ્યવસાયોને આધીન થઈને તે પાપકર્મો કરવાને પ્રેરાયો હતો; તે અધ્યવસાયોનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે જ તે સાધક 'પ્રતિક્રમણ'ના હૃદયમંદિર સુધી પહોંચી શકે છે.

(૯) પ્રતિક્રમણનો પ્રાણ

કોઈ પણ દુષ્કૃત, પાપ, ભૂલ, સ્ખલના, દોષ કે અતિચાર થઈ ગયો કે તરત જ તેને મિથ્યા કરવા માટે 'मिच्छा मि दुक्कडं' એવા શબ્દનો પ્રયોગ કરવો, એ પ્રતિક્રમણનો પ્રાણ છે. આ શબ્દોનો સામાન્ય અર્થ 'મિથ્યા હો મારું દુષ્કૃત' એવો થાય છે, પણ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ તેનું જે રીતે નિરુક્ત કર્યું છે, તે લક્ષ્યમાં લેતાં તેનો ભાવ અગાધ છે. તેઓ આવશ્યક-નિર્યુક્તિમાં જણાવે છે કે—

"'मि'त्ति मिउमद्दवत्ते, 'छ'त्ति उ दोसाण छायणे होति ।
'मि'त्ति य मेराए ठिओ, 'दु'त्ति दुगुंछामि अप्पाणं ॥ ६८६ ॥
'क'त्ति कडं मे पावं, 'ड'त्ति य डेवेमि तं उवसमेणं ।
एसो मिच्छा दुक्कड-पयक्खरत्थो समासेणं ॥ ६८७ ॥"

'मि' એ પ્રમાણેનો અક્ષર 'મૃદુ-માર્દવતા'નો અર્થ દર્શાવે છે. તેમાં 'મૃદુ'પદ શરીરથી વિનયાવનત થવાનું સૂચન કરે છે અને 'માર્દવ'પદ ભાવથી નમ્રતાવાળા થવાનું જણાવે છે.

'છ' (च्छा) એ પ્રમાણેનો અક્ષર અસંયમાદિ દોષોના છાદનનો નિદર્શક છે.

'મિ' એ પ્રમાણેનો અક્ષર 'હું ચારિત્રની મર્યાદામાં રહેલો છું,' એવો ભાવ બતાવે છે.

'દુ' એ પ્રમાણેનો અક્ષર 'जुगुप्से-निन्दामि आत्मानं दुष्कृतकारिणम्'—'દુષ્કૃત કરનાર આત્માને હું નિંદું છું' એ અર્થમાં છે.

'क' (क्क) એ પ્રમાણેનો અક્ષર 'મેં પાપ કર્યું છે' એવા દોષને પ્રકટ કરનાર છે.

'ड' એ પ્રમાણેનો અક્ષર 'તે પાપને ઉપશમ વડે બાળી નાખું છું, નષ્ટ કરું છું' એમ બતાવે છે.

આ રીતે 'मिच्छा मि(मे) दुक्कडं'નો ભાવાર્થ એ થયો કે 'હું વિનય અને નમ્રતાવાળો થઈને અસંયમાદિ દોષોને અટકાવું છું, ચારિત્રની મર્યાદાને ધારણ કરું છું, દુષ્કૃત કરનાર મારા આત્માને નિંદું છું, તે દુષ્કૃતનો નિખાલસપણે એકરાર કરું છું અને તે દુષ્કૃતને ઉપશમ વડે—કષાયની ઉપશાંતિ કરવા વડે બાળી નાખું છું, નષ્ટ કરું છું.'

(૧૦) પ્રતિક્રમણનું પ્રવર્તન

'પ્રતિક્રમણ' એ આત્મ-શુદ્ધિનું અપૂર્વ અનુષ્ઠાન છે, એટલે તેને ભાવયજ્ઞ, ભાવસ્નાન કે પાપ-મોચનની પવિત્ર ક્રિયા કહેવામાં હરકત નથી. આવો ભાવયજ્ઞ, આવું ભાવસ્નાન કે આવી પવિત્ર ક્રિયા યથાર્થપણે થાય અને તેની પરંપરા

બરાબર ચાલુ રહે તે માટે જગદુદ્ધારક જિનેશ્વરોએ અર્થથી તેની પ્રરૂપણા કરી છે અને પરમજ્ઞાની ગણધર ભગવંતોએ તેને સૂત્રમાં વ્યવસ્થિત રીતે ગૂંથી છે. આવા જિન-પ્રરૂપિત અર્થ અને ગણધર-ગુંફિત સૂત્રમાં કેટલું ગાંભીર્ય હોય, કેટલી ગહનતા હોય, કેટલું ગૂઢ રહસ્ય ભરેલું હોય, તે પૂર્ણ જ્ઞાની વડે જ સમજી શકાય તેવું છે. તેથી પ્રત્યેક મુમુક્ષુનું એ કર્ત્તવ્ય છે કે એ સૂત્રોને શુદ્ધ શબ્દોચ્ચારણપૂર્વક કંઠસ્થ કરવાં અને તેના અર્થ પર પુનઃ પુનઃ મનન કરી, તેની અંતર્ગત રહેલા ભાવો સુધી પહોંચવું તથા તે માટેનો ઉચિત વિધિ સાચવીને સિદ્ધિપદ માટેની સાધના સફલ કરવી.

સાવદ્ય યોગની વિરતિ, ચતુર્વિંશતિ-જિનનું સદ્ભૂત કીર્તન અને ગુરુનો અપૂર્વ વિનય મુમુક્ષુને પ્રતિક્રમણની ક્રિયાનો સાચો અધિકારી બનાવે છે, એટલે 'પ્રતિક્રમણની ક્રિયા' સામાયિક, ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ અને વંદન-પૂર્વક કરવી જરૂરી છે, તથા આવી લોકોત્તર ક્રિયાની વિશેષ સાર્થકતા થાય તે માટે 'પ્રતિક્રમણ' કર્યા પછી કાયા, વાણી અને મનના ઉત્સર્ગરૂપ કાયોત્સર્ગ તથા નાના પ્રકારની સંયમધારણારૂપ પ્રત્યાખ્યાન ગ્રહણ કરાય, તે પણ તેટલું જ જરૂરી છે.

મુમુક્ષુઓ પ્રતિક્રમણના પવિત્ર પંથે ચાલીને સિદ્ધિપદની સાધના સિદ્ધ કરે—એ જ અભ્યર્થના.

પરિશિષ્ટ ત્રીજું

પ્રતિક્રમણનો અર્થ સમજાવનારાં આઠ દૃષ્ટાંતો *

(૧) 'પ્રતિક્રમણ' ઉપર માર્ગનું દૃષ્ટાંત.

એક રાજાએ પોતાનો મહેલ બાંધવા માટે અમુક હદ નક્કી કરી અને તેની ચારે તરફ દોરી બાંધી લેવડાવી. પછી રક્ષકોને હુકમ કર્યો કે 'આ દોરી કોઈ ઓળંગે નહિ. તેમ છતાં જો કોઈ ઓળંગે તો તેને મારી નાખવો, પરન્તુ આવેલા પગલે જ જો તે પાછો ફરે તો તેને છોડી દેવો.'

એકદા બે અજાણ્યા ગામડિયાઓએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે રક્ષકોએ કહ્યું કે–'અરે મૂર્ખાઓ ! તમે આમાં શામાટે પ્રવેશ કર્યો?' તે વખતે એકે કહ્યું કે–'અમને શું ખબર કે

* આવશ્યક–નિર્યુક્તિમાં એ દૃષ્ટાન્તોની સંગ્રાહક ગાથા આ પ્રમાણે આપેલી છે:

"अद्धाणे[१] पासाए[२], दुद्धकाय[३] विसभोयण तलाए[४] ।
दो कन्नाओ[५] पइमारिआ[६]य वत्थे[७]य अगए[८]य ॥ १२४२ ॥"

(૧) અધ્વાન (માર્ગ), (૨) પ્રાસાદ (મહેલ), (૩) દુગ્ધકાય, (૪) વિષભોજનમય તલાવ (૫) બે કન્યાઓ, (૬) પતિમારિકા અને (૭) વસ્ત્ર તથા (૮) ઔષધ, એ આઠ દૃષ્ટાન્તો પ્રતિક્રમણના પર્યાય-સંબંધી જાણવા.

આમાં પ્રવેશ કરવાનો નથી?' આવો જવાબ સાંભળીને રક્ષકોએ તેને ત્યાં જ ઠાર કર્યો. પછી ભયભીત થયેલા બીજાએ કહ્યું કે-" મેં તો અજાણતાં પ્રવેશ કર્યો છે, માટે તમે કહો તેમ વર્તવા તૈયાર છું.' ત્યારે રક્ષકોએ કહ્યું કે-'તું જે પગલે આવ્યો છે, તે જ પગલે પાછો વળી જઈશ તો તને છોડી દઈશું.' તે ગામડિયો તે જ પગલે પાછો ફર્યો, તેથી તેને છોડી દીધો.

તાત્પર્ય કે બીજા પુરુષની માફક પ્રમાદના કારણે જો સંયમનું અતિક્રમણ થયું હોય કે અતિચાર લાગ્યો હોય તો સંસારભીરુ એવા આત્માએ જે અપરાધ વડે પાપકર્મ કર્યું હોય તેથી નિવર્તવું-પાછા વળવું, તે 'પ્રતિક્રમણ' કહેવાય છે.

(૨) 'પ્રતિચરણા' ઉપર મહેલનું દૃષ્ટાંત.

એક વણિક જર-જવાહરથી ભરેલો મહેલ પોતાની સ્ત્રીને સોંપીને વ્યાપાર અર્થે બહારગામ ગયો. પરંતુ તે સ્ત્રીએ મહેલની કંઈ પણ સાર-સંભાળ કરી નહિ, તેથી મહેલ પડીને ખંડેર જેવો બની ગયો. હવે તેનો પતિ વિદેશથી આવ્યો, ત્યારે મહેલની આવી દશા જોઈને ખૂબ જ ક્રોધે ભરાયો અને પોતાની આજ્ઞામાં નહિ રહેનારી તથા પૂરેપૂરી પ્રમાદી એવી તે સ્ત્રીને કાઢી મૂકી. પછી નવો મહેલ બંધાવી બીજી સ્ત્રીને પરણ્યો અને પાછો વિદેશ જવા રવાના થયો. તે વખતે તેણે પોતાની નવપરિણીતા સ્ત્રીને કહ્યું કે-'આ મહેલને તું બરાબર સાચવજે અને તેની સાફસૂફી કરજે. જો એમાં પ્રમાદ કે આળસ થઈ અને મહેલને કંઈ પણ નુકસાન પહોંચ્યું તો તને

મારી નાખીશ.' આથી તે સ્ત્રી દિવસમાં ત્રણ વખત મહેલનું બારીક નિરીક્ષણ કરતી અને કંઈ પણ તૂટ્યું-ફૂટ્યું જણાય કે તેને તરત જ સમરાવી લેતી.

કાલક્રમે વણિક પરદેશથી કમાઈને આવ્યો, ત્યારે મહેલને હતો તેવો જ જોઈને અત્યન્ત પ્રસન્ન થયો અને તે સ્ત્રીને તેણે સર્વસ્વની સ્વામિની બનાવી.

તાત્પર્ય કે પ્રથમ સ્ત્રીએ મહેલની સાર-સંભાળ–પરિચર્યા બરાબર કરી નહિ, તેથી મહેલ પડી ગયો, તેમ જે મુમુક્ષુ પોતાના સંયમ કે વ્રતની યોગ્ય સાર-સંભાળ-પરિચર્યા કરતા નથી, તેમનો સંયમ કે તેમનું વ્રત ખંડિત થાય છે અને પરિણામે પહેલી સ્ત્રીના જેવો દુઃખી થાય છે; જ્યારે સંયમ કે વ્રતની નિયામત સાર-સંભાળ-પરિચર્યા કરવાથી તે સલામત રહે છે અને બીજી સ્ત્રીની માફક સુખી થાય છે. આ રીતે લીધેલા વ્રતની સાર-સંભાળ કે પરિચર્યા કરવી તે 'પ્રતિચરણા' કહેવાય છે.

(૩) 'પરિહરણા' ઉપર દૂધની કાવડનું દૃષ્ટાંત.

એક ગૃહસ્થને બે બહેનો હતી. તેને જુદા જુદા ગામમાં પરણાવી. પછી તે ગૃહસ્થને એક પુત્રી થઈ અને બન્ને બહેનોને એક એક પુત્ર થયો. હવે બન્ને બહેનોએ પોતપોતાના પુત્ર માટે તે પુત્રીની માગણી કરી. ત્યારે ભાઈએ કહ્યું કે–'તમારે પુત્રો બે છે અને મારે પુત્રી એક જ છે. માટે તમારા બન્ને પુત્રોને અહીં મોકલો. તેમાં જે પુત્ર પરીક્ષામાંથી પસાર થશે, તેને મારી પુત્રી પરણાવીશ.' એટલે બન્ને બહેનોએ પોતાના

પુત્રોને તેમના મામાની પાસે મોકલ્યા. પછી મામાએ કાવડ આપી તે બન્નેને કહ્યું કે 'કાવડની બન્ને બાજુ એક એક ઘડો રાખી પાસેના ગોકુળમાંથી દૂધ ભરી આવો.' એટલે તેઓ ગોકુળ ગયા અને કાવડની બન્ને બાજુ દૂધનો ભરેલો એક એક ઘડો મૂકીને રવાના થયા.

ગોકુળથી ગામમાં આવવાના બે રસ્તા હતા, તેમાં એક ટૂંકો પણ વિષમ હતો, જ્યારે બીજો લાંબો પણ સુગમ હતો. હવે એક પુત્ર જલદી પહોંચવાના લોભે ટૂંકે રસ્તે ચાલ્યો, તેથી માર્ગમાં તેના દૂધના ઘડાઓ અથડાઈને ફૂટી ગયા, જ્યારે બીજો સુગમ રસ્તે ચાલવાથી સહી-સલામત પહોંચી ગયો. એટલે મામાએ પ્રસન્ન થઈને તે ભાણેજને પોતાની પુત્રી પરણાવી, અને બીજાને કહ્યું કે-'મેં તમને દૂધ લાવવાનું કહ્યું હતું, પણ કાંઈ ઉતાવળે લાવવાનું કહ્યું ન હતું.' અને તેને રજા આપી.

તાત્પર્ય કે જેઓ ઉતાવળા કે આકળા થઈને અથવા ઓછી સમજથી વિષમ માર્ગે એટલે અશુભ યોગમાં પ્રવર્તન કરે છે, તેઓ પહેલા ભાણેજની માફક ચારિત્રરૂપી દૂધની રક્ષા કરી શકતા નથી, જ્યારે વિષમ માર્ગને પરિહરી સન્માર્ગે એટલે શુભયોગમાં પ્રવર્તન કરનારા બીજા ભાણેજની જેમ ચારિત્રરૂપી દૂધનું રક્ષણ કરી શકે છે અને મુક્તિરૂપી કન્યાને વરી શકે છે. આ રીતે અશુભ યોગને પરિહરવો તેને 'પરિહરણા' કહેવાય છે.

(૪) 'વારણા' ઉપર વિષ-મિશ્રિત અન્ન-પાનનું દૃષ્ટાંત.

એક શહેરમાં બીજા રાજાનું સૈન્ય ચડી આવવાથી ત્યાંના રાજાએ દરેક ખાવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં અને પીવાના પાણીમાં વિષ (ઝેર) ભેળવી દીધું. આ વાતની ચડાઈ કરનાર રાજાને ગુપ્તચરો દ્વારા ખબર પડી ગઈ, એટલે તેણે પોતાના સૈનિકોને હુકમ કર્યો કે 'કોઈએ આ ગામની વસ્તુઓ ખાવી નહિ કે તેનાં જલાશયોનું પાણી પીવું નહિ.' આ રીતે વારવા છતાં-મનાઈ કરવા છતાં કેટલાક સૈનિકોએ ત્યાંનું અન્ન ખાધું અને પાણી પણ પીધું, તેથી તેઓ તત્કાલ મૃત્યુ પામ્યા, અને જેમણે કંઈ પણ ન લીધું, તે જીવીને સુખી થયા.

તાત્પર્ય કે જેઓ ઇન્દ્રિયોના વિષયોરૂપી વિષમય અન્ન-પાનનો ત્યાગ કરે છે, તેઓ સુખી થાય છે-અને જેઓ તેમાં આસક્ત બને છે, તેઓ માર્યા જાય છે. આ રીતે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી તેમજ પ્રમાદ આદિ દોષોમાંથી આત્માને વારવો તે 'વારણા' કહેવાય છે.

(૫ અ) 'નિવૃત્તિ' ઉપર બે કન્યાઓનું દૃષ્ટાંત.

એક નગરમાં એક શાળાપતિ વણકર રહેતો હતો. તેની શાળાને વિષે ધૂર્તો આવીને વસતા હતા. તેમાં એક ધૂર્તનો સ્વર બહુ જ મીઠો હતો. તેના ઉપર તે વણકરની પુત્રી મોહ પામી. ધૂર્તે કહ્યું કે-'કોઈ ન જાણે તેમ આપણે ભાગી જઈએ.' ત્યારે પુત્રીએ કહ્યું કે-'એક રાજપુત્રી મારી બહેન-પણી છે. તેનો અને મારો એવો સંકેત છે કે-'બન્નેએ એક જ વરને પરણવું.' ધૂર્તે કહ્યું કે-'તો તેને પણ લઈ આવ.'

એટલે વણકરની પુત્રી તેને તેડી લાવી અને પ્રાતઃકાળમાં ત્રણે રવાના થયા.

તેવામાં કોઈ નજીકમાં આ પ્રમાણે બોલ્યું : 'હે આમ્ર! અધિક માસ પ્રવર્ત્યે છતે આ કરેણનાં ફૂલો ભલે ફૂલે, પરન્તુ તારે ફૂલવું યોગ્ય નથી, કારણ કે હાલમાં અધિક માસ પ્રવર્તે છે, એની શું તને ખબર નથી?' આ સાંભળીને રાજપુત્રીએ વિચાર્યું કે-'અહો! વૃક્ષોમાં પણ ઉત્તમ અને અધમનું અંતર છે, તો મારામાં અને વણકરની પુત્રીમાં કંઈ અંતર નહિ?' એમ વિચારી 'રત્નનો ડાબડો ભૂલી ગઈ છું.' એવું બહાનું કાઢી રાજપુત્રી પાછી વળી ગઈ, અને તે જ દિવસે ગોત્રીઓના ત્રાસથી કંટાળીને એક રાજપુત્ર તેના પિતાને શરણે આવ્યો હતો, તેને યોગ્ય સમજીને તેની સાથે લગ્ન કર્યાં. પછી તે રાજકુમારે સસરાની મદદથી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું, એટલે તે પટ્ટરાણી થઈ.

તાત્પર્ય કે જેઓ રાજપુત્રીની પેઠે પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને સાવદ્ય કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થાય છે, તેઓ સુખી થાય છે. આ રીતે સાવદ્ય કાર્ય, કે પાપમય પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થવું, તે 'નિવૃત્તિ' કહેવાય છે.

(૫ વ) 'નિંદા' ઉપર ચિતારાની પુત્રીનું દૃષ્ટાંત.

એક નગરના રાજાએ સુંદર ચિત્રસભા બંધાવી, અને તેમાં ચિત્રો ચીતરવા માટે જુદા જુદા ચિતારાઓને જગા વહેંચી આપી. તે ચિતારાઓમાંના એક ચિતારાની પુત્રી પ્રતિદિન પોતાના પિતા માટે ભાત લાવતી હતી. આ રીતે એક દિવસ

જ્યારે તે ભાત લઈને આવતી હતી, ત્યારે રાજા પૂરપાટ ઘોડો દોડાવતો સામે આવી રહ્યો હતો. આથી તે કન્યા ડરીને દોડવા લાગી અને જેમતેમ કરીને ચિત્રસભાએ આવી. તે વખતે તેનો પિતા શરીર-ચિન્તા માટે બહાર ગયો હતો, એટલે એકલી પડેલી તેણે એઠાં બેઠાં ભીંત પર મોરનું પીંછું ચીતર્યું. હવે રાજા પ્રતિદિન ચિતારાઓનું કામ જોવાને આવતો હતો, તેની દૃષ્ટિ આ નવાં ચીતરાયેલાં પીછાં તરફ ગઈ અને તે લેવા તેણે હાથ લંબાવ્યો. પરન્તુ તે પીંછું ભીંત પર ચીતરેલું હોવાથી હાથમાં આવ્યું નહિ અને તેના નખોને ઈજા પહોંચી. તે વખતે પેલી ચિતારાની પુત્રી હસીને બોલી કે–'અત્યાર સુધી મૂર્ખનો ખાટલો ત્રણ પાયાવાળો હતો, પરંતુ હવે ચોથો પાયો મળી આવ્યો.' રાજાએ કહ્યું: 'તે કેવી રીતે?' ચિતારાની પુત્રીએ કહ્યું: 'હું મારા પિતા માટે રોજ અહીં ભોજન લાવું છું. તે રીતે આજે પણ લાવતી હતી, તે વખતે એક ઘોડેસવાર પૂરપાટ ઘોડો દોડાવ્યે જતો હતો, તેને એ ભાન ન હતું કે કોઈ મરી જશે. હું તો મારા ભાગ્યથી જ તેનાથી બચી. એક પાયો તો એ ઘોડેસવાર. બીજો પાયો રાજા કે જેણે ઘણી સહાયતાવાળા ચિત્રકારોને અને એકલા મારા પિતાને સરખો ભાગ સોંપ્યો છે. અને ત્રીજો પાયો મારા પિતા કે જેણે આ સભા ચીતરતાં પૂર્વે ઉપાર્જિત કરેલી ઘણીખરી લક્ષ્મી ઉડાવી દીધી છે અને જે કંઈ બચ્યું છે, તેમાંથી આ ભોજન બનાવીને લાવું છું, તે પણ ઠંડું થયા પછી જ ખાય છે.' આ પ્રમાણે ત્રણ પાયાની વાત સાંભળીને રાજા બોલ્યો કે–'હું ચોથો પાયો કેવી રીતે?' ત્યારે તે કન્યાએ

(૬) 'ગર્હા' ઉપર પતિમારિકાનું દૃષ્ટાંત.

એક ગામમાં કોઈ બ્રાહ્મણ અધ્યાપક રહેતો હતો, તે વયે વૃદ્ધ હતો અને તેની સ્ત્રી તરુણ હતી. એક વાર તેણે સ્ત્રીને કહ્યું કે-'તારે રોજ કાગડાને બલિ દેવું.' સ્ત્રીએ કહ્યું કે-'હું કાગડાથી ડરું છું.' તેથી અધ્યાપકે એક એક વિદ્યાર્થીનો વારો બાંધી આપ્યો, જે બલિ દેતી વખતે તેની પાસે ઊભો રહેતો. તે વિદ્યાર્થીઓમાં એક વિદ્યાર્થી વિચક્ષણ હતો. તેણે વિચાર્યું કે-'આ સ્ત્રી કંઈ મુગ્ધા નથી કે કાગડાથી ડરે, તેથી જરૂર તે અસતી હોવી જોઈએ.' આમ વિચારીને તેનું ચરિત્ર જોવા લાગ્યો. એ જ રાત્રે તે એકલી ઘેરથી નીકળી અને નર્મદા નદી ઊતરીને સામે કાંઠે રહેતા કોઈ ગોવાળની સાથે દુરાચાર સેવ્યો. તે આ વિદ્યાર્થીએ જોયો. આ રીતે તે વિદ્યાર્થી દરરોજ તેનાં છિદ્રો જુએ છે. હવે એક રાત્રે તે સ્ત્રી કુંભની મદદવડે નદી ઊતરતી હતી, તે વખતે કોઈ ચોર પણ નદી ઊતરતો હતો, તેને એક જળજંતુએ પકડ્યો. આથી તેણે રાડો પાડવા માંડી, એટલે કુલટા બોલી કે-'તેની આંખો બંધ કર તો તને છોડી દેશે.' પેલા ચોરે તે પ્રમાણે કર્યું; એટલે તે છૂટી ગયો. ત્યારે સ્ત્રીએ કહ્યું કે-'એવા ખરાબ કિનારેથી શા માટે ઊતરતો હતો?' આ બધી હકીકત પેલા વિદ્યાર્થીએ જોઈ.

બીજે દિવસે બલિ ઉછાળતી વખતે તે જ વિદ્યાર્થી પાસે ઊભો હતો, તે ધીમે સ્વરે બોલ્યો:—

"दिवा बिभेषि काकेभ्यः, रात्रौ तरसि नर्मदाम्!।
कुतीर्थानि च जानासि, जलजन्त्वक्षिरोधनम्!॥"

'દિવસે કાગડાથી ડરે છે અને રાત્રે નર્મદાને તરે છે!! ખોટા કિનારાને જાણે છે અને જળજંતુની આંખ ઢાંકવાના પ્રકારને પણ સમજે છે.' તે સાંભળીને કુલટા સ્ત્રી બોલી કે 'શું કરું? તારા જેવા છાત્ર તો મને ચાહતા નથી.' આ પ્રમાણે વાતો કરતાં બન્ને પાપકર્મમાં લપટાયાં. એક દિવસે વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે—'મને બીજી તો કંઈ હરકત નથી, પરન્તુ હું અધ્યાપકથી લજ્જા પામું છું.' સ્ત્રીએ મનમાં વિચાર્યું કે—'અધ્યાપકને મારી નાખું, જેથી આ છાત્ર મારો પતિ થાય.' આ પ્રમાણે વિચારી, પોતાના પતિને મારી નાખી, તેને પેટીમાં નાખી જંગલમાં મૂકવા ચાલી. તે વખતે કોઈ વ્યંતરીએ તેના પાપ-કર્મથી કોપાયમાન થઈને પેટીને તેના માથા ઉપર ચોંટાડી દીધી, જે ઘણી મહેનત કરવા છતાં પણ છૂટી પડી નહિ. આવી સ્થિતિમાં તે વનમાં ભટકવા લાગી. હવે પેટીમાંથી ગળીગળીને માંસ અને રુધિર તેના ઉપર પડવા લાગ્યાં અને ભૂખથી તે પીડાવા લાગી. આ પ્રમાણે અસહ્ય દુઃખથી પીડિત થઈને તે ઘરે ઘરે ભટકવા લાગી અને 'પતિમારિકા એવી મને ભિક્ષા આપો,' એમ બોલવા લાગી.

એ પ્રમાણે બહુ કાળ વ્યતીત થયો. એક દિવસે કોઈ સાધ્વીને દેખીને નમસ્કાર કરવા માટે તે નીચે વળવા ગઈ, ત્યારે પેલી પેટી છૂટી પડી ગઈ. પછી સંસારથી અતિ ખેદ પામેલી એવી તેણે સાધ્વીજી પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી-અને આત્માનું કાર્ય સાધ્યું.

તાત્પર્ય કે પતિમારિકાની જેમ કરેલાં પાપોની અન્ય સમક્ષ નિંદા કરવી, તે ગર્હા કહેવાય છે.

(૭) 'શુદ્ધિ' ઉપર વસ્ત્રનું દૃષ્ટાંત.

રાજગૃહી નગરીમાં શ્રેણિક નામે રાજા હતો. તેણે પોતાનાં બે ઉત્તમ વસ્ત્રો ધોવાને માટે ધોબીને આપ્યાં. હવે તે દિવસે કૌમુદીમહોત્સવ હોવાથી ધોબીની સ્ત્રી તે વસ્ત્રો પહેરીને મહોત્સવમાં ગઈ. આ બાજુ રાજા શ્રેણિક અભયકુમાર સાથે, ગુપ્ત રીતે તે મહોત્સવ જોવા નીકળ્યા હતા, તેણે તે ધોબીની સ્ત્રીને પોતાનું વસ્ત્ર પહેરેલું જોયું એટલે વસ્ત્ર ઉપર તાંબૂલનું ચિહ્ન કરી દીધું. પછી તે સ્ત્રી ઘેર આવતાં ધોબીએ વસ્ત્ર પર તાંબૂલનું ચિહ્ન જોયું, એટલે તરત જ ક્ષાર લગાડીને મસળ્યું અને ધોકા મારીને શુદ્ધ કર્યું.

પ્રભાતે રાજાએ ધોબીને વસ્ત્રો લઈને તેડાવ્યો, ત્યારે ધોબી તે વસ્ત્રો લઈને ગયો. પરન્તુ વસ્ત્રોને શુદ્ધ જોઈને રાજાએ પૂછ્યું કે-'આમ કેમ?' એટલે ધોબીએ જેવી હતી તેવી બિના કહી બતાવી. આથી રાજાએ તેનો ગુનો માફ કર્યો.

તાત્પર્ય કે જે મુમુક્ષુઓ લાગેલા દોષોને આલોચના, પ્રતિક્રમણ અને ગુરુએ આપેલા પ્રાયશ્ચિત્તવડે શુદ્ધ કરે છે, તેના ચારિત્રમાં પડેલા ડાઘ ભૂંસાઈ જાય છે. આવી ક્રિયાને 'શુદ્ધિ' કહેવાય છે.

(૮) ઔષધનું દૃષ્ટાંત.

એક નગરના રાજાની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે અને તેના

નગરનું રૂંધન કરવા માટે સૈન્ય આવતું હતું. તેના ખબર મળતાં માર્ગમાં આવતાં જળાશયોનું જળ ઝેરમિશ્રિત કરી દેવાને માટે રાજાએ વૈદ્ય પાસે વિષ મંગાવ્યું. વૈદ્ય જવ જેટલું વિષ લઈને આવ્યો, એટલે રાજા કોપાયમાન થયો કે–'મોટા મોટા જળાશયોમાં આટલું વિષ શું કરી શકશે?' વૈદ્યે કહ્યું કે–'હે રાજન્! તમે કોપાયમાન ન થાઓ, કારણ કે આ વિષ સહસ્રવેધી છે.' રાજાએ કહ્યું: 'કેવી રીતે?' એટલે વૈદ્યે તરત જ મરણોન્મુખ થયેલા એક વૃદ્ધ હસ્તીને ત્યાં મંગાવ્યો અને તેનો એક વાળ ઊંચો કરીને તેના મૂળમાં પેલું વિષ મૂક્યું, કે ક્ષણમાત્રમાં તે હાથીના આખા શરીરમાં વ્યાપી ગયું. પછી વૈદ્યે કહ્યું કે: "આ હસ્તીના શરીરનો કોઈ પણ ભાગ ખાનારને ઝેર ચડશે, તે ખાનારાના પણ ખાનારાને, તેના પણ ખાનારને એમ ઉત્તરોત્તર એક હજાર પ્રાણીપર્યન્ત આ વિષની અસર થશે." રાજાએ કહ્યું કે 'તારી પાસે આનું વારણ છે?' વૈદ્યે હા કહી, એટલે તરત જ તે ઔષધ મંગાવીને પેલા હસ્તીને ખવડાવ્યું. આથી તે નિર્વિષ થયો.

તાત્પર્ય કે અતિચારરૂપ ઝેરનું તેની નિંદારૂપ ઔષધવડે નિવારણ કરવું અને પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવો, તે 'શુદ્ધિ' કહેવાય છે.

શબ્દ-વિષય-સૂચી

વિશેષનામોની અનુક્રમણિકા

(અ) વ્યક્તિ-વિશેષ